84(2р=Бал к)
Т 522
С 207 81

ЭЛГЪУРЛАНЫ
ЗЕЙТУН

АЛЫЗ ДЕКЪ

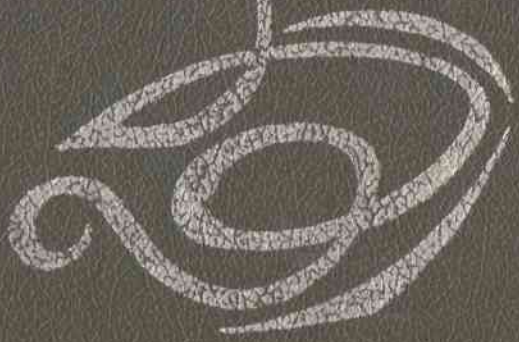

ТОЛГЪУРЛАНЫ ЗЕЙТУН

НАЛЬЧИК

ТОЛГЪУРЛАНЫ
ЗЕЙТУН

•

АЛТЫН АЯКЪ

САЙЛАМА
ЧЫГЪАРМАЛАРЫ

С 20781

НАЛЬЧИК · «ЭЛЬБРУС» · 2000

НАЦИОНАЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА
Кабардино-Балкарской Республики
г. Нальчик, ул. Ногмова, 42

С(Балк)2
Т522

Т $\frac{4702100100\text{-}026}{\text{М}125(03)\text{-}2000}$ 43 — 2000

ISBN 5-7680-1476-4

© Толгъурланы З. Х., 2000

КЁК ТЕЛЕУ

РОМАН

Тёбентин ургъан жел эки-юч кюнден бери тохтамайды. Тар ауздан сызгъырып чыгъып, ёзен жерде жайыла, сора жарты оюлгъан межгитни башындан, сокъур терезелеринден кирип, анда бурдум этип, хуна жепиледе сыпдырылып-буулуп, артха чыгъалмай, жарсыйды. Межгитни хунасындан хар таш тюшген сайын а, бютюн къозуп, аны жепилерин, тыгъырыкъларын сыйпап-сылап, букъусун ёрге сууурады. «Жангыз мекямгъа аллай бир букъу, зыгъыр, тытыр да къачан жыйылгъанды?» — деп сейирсинди къартладан къайсы эсе да.

— Эрттеден бери тургъан межгитде ойнагъанмы этесе? — деди башхасы. Андан сора киши сёзге къошулмады. Къартла тынгылауну ийдиле. Кюн сайын келе эдиле ала бери — межгит аллында ныгъышларына, тынгылаулары бла жарсыуларын бир бирге билдирирге. Ёпкелеп, ёпкелегенлерин а ачыкъ айтмай олтурадыла ала. Уялары чачылып, кирир жерлери болмай къалгъан, къанатлары сыннган къушлагъа ушап. Узун, эски шинтикледе тизилишип, къысылышып. Кими гулоч таягъына ауур таянып, кими уа бош алай къарап. Жукъ айтып, межгитни ойгъанланы ишлерине къатышыргъа-къалыргъа да базынмай. Сёзлери чапыракъдан ётмеген къартла.

Эски межгитни ойгъан къыйынды. Тёртгюл уллу ташланы хунадан къобарып, Чиппо энишге атханлыкъгъа, аланы ёгюз арбагъа жюклеп, школ ишленирик жерге ташыргъа керекди. Адам а жокъду: Хаким къоркъутхан, терилтген да этип келтирген юч-тёрт жаш а ташланы кётюралмайдыла. Ылытхынла бла тюбюнден-башындан узала, тёнгерете, арба къатына элтгенликге, жерде къалып къаладыла. Башлары кесилген танала, ууаныкла кибик сойланып. Жашла, къарыулары жетген, кётюрюп арбагъа салаллыкъларын сайлайдыла.

Хуна башында Чиппо кюрешеди. Алаша къынгырбут

киши. Не заманда да кесин къыйнаргъа юйренмеген, ол бюгюн да сюйюп, ыразы болуп ишлемейди. Жыйын башчы Хакимден къоркъмаса, бир ташны жеринден да тепдирлик тюйюл эди. Алай бу сары шинли кишини, сени бетинг къарáды деп, юсюне сюелалмайды. Къайры жиберселе, анда жубанады. Алгъаракълада Чипподан Хаким къоркъа эди. Межгитни оюп, андан чыкъгъан ташагъач бла школ ишлерге керекди деп сюелгенледен да бири эди Чиппо. Алай ол заманда аны къуллугъу бар эди.

«Бласт» берген эркинлиги бла ёхтемленип, арбазлада ат тепсетип айланнган кезиую эди. Энди уа тутулгъан да этип, къуллугъу сыйырылып къайтханды. Кимине, несине махтанып тюйюлюрге керекди ол?

Чиппо аны сагъышын эталмазча тели тюйюлдю.

Межгитни эки жылдан бери оядыла. Алгъа элде андан уллу, магъаналы иш болмагъанча башлап, артда нек селейтгенлерин Чиппо билмейди. Бусагъатлада уа не школну ашыгъып къалагъан, не къадалып межгитни ойгъан адам жокъду.

Чиппо — алаша, къынгырбут киши, топуракъдан ишленнгеннге ушап, арбаны ызындан иги кесек заманны къарап турду... Ол акъырын барады. Ёгюзле эринип, эки жанларына ауа, сакъ атлайдыла. Жашла аланы ашыкъдырмайдыла.

Кюн сайын ёгюз арба школ ишленнген жерни бла межгитни арасында акъырын, эринип жюрюйдю. Тохтамаз жеринде тохтай, жашла да жолукъгъанлары бла лахор этип, заманны ётдюре: сюйюп ташымайдыла ала ёмюрледен бери сюелген межгитни ташларын.

Элге школ керек эди. Алай, межгитни ойгъанлыкъгъа, ол, нек эсе да, терк ёсмейди.

Жел а, хар замандача, суу баргъан жанына урмай, тёбентин ёрге айланып урады. Тар ауздан сыпдырылып, сызгъырып чыгъып, Къургъакъ элни ёзенлеринде жайылып, шошая. Сора, дагъыда сокъуранып, межгитни хуна жепилеринде, тыгъырыкъларында буулуп жарсыйды. Эки-юч кюнден бери тохтамай. Жаратмайдыла элни адамлары аны тёбентин ургъанын, улуп сынсыгъанын да. Ёлгенле межгитни жиляуун этедиле деп ырыслайдыла.

* * *

Жашчыкъ, кёзлерин жумуп, къолларын алгъа узатды. Олсагъат тийре шошайып къалып, сабийлени ауазлары ёчюлдюле, къакъды-сокъду эте айланнган желчик да уюду. Жашчыкъ кюн таякъланы жылыуун, дыгъылын къол сырты, бармакълары бла сезе, бираз сюелди. Сора къолларын ёргерек кётюрдю. Кърым хомухлукъгъа хорлатыргъа сюймей эди. Алтын аякъ хомухланы, мытырланы суусапларын къандырмагъанын ол биледи. Аны юсюнден Гелля айта туруучуду. Алай алтын аякъ бла сууну анга ким узатып, ким берлигин Кърым билмейди. Къадар берликди дегенди Гелля.

«Къадар бла Аллах къаллай болурла,— деди жашчыкъ ичинден,— уллуму, гитчеми? Таулагъамы ушай болурла, огъесе уа мени анамамы?» Кърым былайды деп айталмады. Ол жаланда бир затха ишексизди: Гелля алдамаучуду. Эринмесе, хомухлукъ этмесе, санын-жанын аямаса, алтын чёмючден суу, сют да ичерикди. Суусабын къандырыргъа бюгюн а ол бютюн бек термиледи. Бу исси кюн, къызчыкъла къарап тургъанлай. Алтын аякъдан суу ичгенин кёрсе, анасы да шукур этер.

Кърым, алтын чёмючюн элгендиргирге, къачырыргъа къоркъгъанча, шош-шош атлап, тепчиди. Къоллары талчыгъып, бармакълары уякъ къалтырагъанларын сезип, къууанды. Саны-жаны къыйналгъынчы, эринмей излей эсе, алтын чёмюч элгенирик тюйюлдю. Бусагъат къадар Кърымгъа чомартлыгъын кёргюзтюр, алдамаз, кёп термилтмез. Къонгур тарууш этип зынгырдап, кырдыклай шууулдап, отча жанып, къызарып келир. Огъесе, булутлай, шош, кёкден салыныпмы къаллыкъ болур? Анасыны эшмелерича, жылы, бал бетли шынжыр бла. Кърым аны да билмей эди. Тохташып, алгъа узатылгъан, сакъ къармашхан бармакъларына ышанмай, тийреге къулакъ тигип, солууун тыйды. Ол халда бираз мычыгъандан сора, суу шырылдагъан тарууш эшитип, ызы бла, кюн таякъла бир бирлерине ышылгъанча, аязчыкъ халылаы шош жырлатды. Кърым, жеринден тебалмай, кёзлерин ачаргъа да базынмай, дагъыда бир кесек сюелди. «Къадарым, элгенме, алтын аягъымы кишиге берме. Алтын чёмючюнг — мени, къызыл алкъа ашыгъым — сени»,— деп терк-терк шыбырдады жашчыкъ. Къайры эсе да узакъгъа кетип баргъан къонгуроу, къыл тарууш жангыдан учуп келди. Кърым алгъа бир кёзюн, ызы бла, арсарлы бола, экинчисин да ачды. Олсагъат симсиреп къалып, энишгерек чёкдю. Тюз аллында, кюн бур-

хуча, жылтырап, алтын чёмюч хауада шош жюзе тура эди. Алгъа, артха кете, къайта да, тенгизде къайыкъча, чайкъала, эки жанына кезиу къалкъый. Аны шынжыры жокъ эди. Кърымгъа алтын чёмючню узатхан къолла да эсленмей эдиле. «Къадарым, элгенме, алтын чёмючюмю къачырып кетме, алтын чёмючюнг — мени, къызыл алкъа ашыгъым — сени».

Чёмюч суудан толу эди. Эрини-буруну бла тенг. Алай чайпалмай эди, тёгюлмей эди, чокъуракъ тауушш этип, зынгырдап, сюзюледи. Кърым билеклерин алгъаракъ узатып, чёмючню сыйдам, жылы къабыргъаларына къол аязларын шош жетдирди. Ичерге ашыкъмады. Сугъанакълыкъ иги тюйюлдю. Суугъа иги кесек къарап, чёмючню мыдыхча къызылланнган тюбюн, кесини акъсыл бетин да кёрдю. Сора, уртларгъа базынып, эринлерин чёмючню эринлерине жетдирди.

— Не сын къатханса былайда?

Кърым, элгенип, ачы ауазгъа бурулду: Дауум, бир къолун да жан сюегине къонакъ этип, сюелип тура эди. Ол жашчыкъны анасыны тамата къарындашыны къатыныды. Нек эсе да Кърым аны сюймейди. Баям, Дауум да къайын къызыны сабийи ючюн ёлюрге сюерикледен болмаз. Алай Кърым бусагъатда Дауумну жапысына къарап, сейирсиннген, абызырагъан да этди. Аны сабий акъылы тергеусюз тюйюл эди. Дауум Кърымны ургъан, чимдиген да ташада этиучюдю. Адамла къатында, уллу гитче да болсун, ол Халиматны жангыз жашчыгъына «наным», «жаным» демей сёлешмегенди. Кърым ол сёзлени магъаналарын ангылаялмаса да, къубултхан сёзле болгъанларын, адам адамгъа бир зат ючюн жалынмаса, неда бир бек сюймесе, аланы бошуна айтмазын эслеп, Дауумгъа дерт тутмагъанды. Тап къоюнуна къысып, уппа эте тургъанлай, билегин буруп-буруп чимдисе окъуна, не жиляп, не жыйырылып, къатында адамлагъа келинни тасхасын билдирмегенди. Кърым Дауумну ангылагъанча, Дауум, тёрт жаш ёсдюре тургъан къатын, аны ангылаялмай эди.

Не тюрлю эсе да, Дауумну бусагъатдача бет алышындырып, ачыкъ хыны сёлешип Кърым бир заманда да кёрмеген эди да, сейирсинип, сабий жюреги чурум этди. «Къадарым, элгенме, алтын аягъымы кишиге берме. Дауум — къара жиним — кери терк къыста, акъ жиниме онг бер. Къадарым, къызыл алкъа ашыгъым — сени, алтын чёмючюнг — мени».

Жашчыкъ Аллахны, ёз къадарын да ыразы этерча сёзлени шыбырдап, жангыдан алтын чёмючге узалды.

Алай ол думп болуп тура эди. Жашчыкъ, къарамын кёкге буруп, алтын аякъ артха алай терк учуп кетгенине ийнаналмай, иги кесек сюелди. Сора, аны сыныкъларын неда белгисин табарыкъча, энишге ийилип, ары да, бери да къарады. Кърымны жарсыуу, жюрек къыйыны чексиз эди.

— Кюлде анангы тёшюнмю излейсе, тентек? — Дауум, жуукъ келип, Кърымны башындан энишге къарады.

— Биягъы сен алтын чёмючюмю элгендирдинг да къойдунг.— Жашчыкъ, сытылып, шош жиляды. Алай, жилямукъларын келиннге кёргюзтюрге ыйлыкъсынып, бетин букъдурду. Нек эсе да олсагъат Дауумну жюреги къууанч тыпырлы болду. «Халиматны ёсмезлигин Аллах уруп тура кёреме, эсин, акъылын къурутуп,— деди ичинден.— Эндиге дери адамла аны къалай билалмагъандыла, асто? Барысындан да муну акъыллы, эсли этип». «Ой, аланла, кёрмейсиз бу тамашаны, Халиматны жангызы телиди»,— деп къычырлыгъы келди. Алай ашыкъмады. Кърым тели болгъанлыкъгъа, анга не тюшерикди? Къаллай акъыллы жашла ёсдюреди Дауум деп, жамауат артыкъ ыспасмы этерикди? Болсада къайын къызыны жашы тели, акъылындан шашарын нек сюйгенин, бусагъатда анга ийнанып нек кирпилдегенин кеси да шарт ангылаялмай эди.

— Не алтын аякъны хапарын айтаса, наным?

Кърым башын кётюрдю... Аны ариу мудах кёзлери Дауумну къууанчын ёчюлтюп, сескендирдиле. Акъылсыз сабийни къарамы алай болургъа амалы жокъ эди. Дауумну жюреги, жангыдан къысылып, шор тарады.

— Алтын чёмюч — алтын аякъды, ол мен суу ичерик,— деди Кърым, айтханы келиннге ачыу тиеригин эслеп.

— Астофируллах, астофируллах.— Дауум жашчыкъны билегинден къаты тутуп, кеси таба хыны тартды.— Кел, ёсмезликчик, чартларыкъчыкъ, кел, Аллах урлукъчукъ, муратынга жетмей ёчюллюкчюк...

Тышындан къарагъан кёзге Халимат эси, ангылауу кетген тиширыугъа ушап жатады. Жан къайгъыдан сора башха онгу-болуму къалмагъан. Эгечлери, къарындашлары да анга ийнанып, шургулу олтурадыла. «Да, не этерикбиз Аллах берген къадаргъа?» — деп, саусузну бек тамата эгечи Айшат хар ахтыннганы сайын къалгъан ахлула да кючсюнедиле. Андан сора жер тюплю кенг отоуда ауур шошлукъ уюп иги кесек турады. Жар-

лы эгечибиз эшитир, ангылар да, жюреги къыйналыр деп киши айтырын артха салып кюрешмейди. Айымыды, ол энди бу дунияны адамы тюйюлдю, не ангылайды, анга боллукъ болгъанды, урходук ёчюлюрге къалса, сюйсенг юфгюр, сюйсенг — къой. Саула уа не ары-бери деселе да, жашаугъа алданадыла, ахыратха жол кёл алгъаннга кёзбау, ариу сёзюнг, сени сюймеклигинг да неге керекди?! Тап керек эсе да, игиликни иги бла артха къайтаралмазлыкъ адамны кёлюне жетерге эринмей ким кюрешаллыкъды?! Бюгюн-тамбла ёледи деп, саусузну сакълагъан къыйынды. Биреу ёлгенликге, эгеч, къарындаш окъуна болсун, саула аны ызындан тизилирге сюймейдиле, хар бирини сабийлери, от жагъалары, юй къайгъылары. Халиматны эгечлерине киши айып салаллыкъ тюйюлдю. Аламы аман болдула жарлы саусузларына, къарар ючюнмю къалдыла? Жиляй-жиляй, жилямукъларын къурутдула, кюе-кюе, кёмюр болуп бошалдыла. Энди уа не, Халимат ёлюмню къолундады. Эгечлери да анга бойсуннгандыла.

Алай ахлула, бир бирлерине тасха бермей, мудах олтурадыла. Саусузгъа жарсып, бишип сёлешселе, шыбырдашсала да, юй къайгъылары, жашырын жарсыулары аланы хайран, сылхыр этип тургъанын кеслеринден окъуна букъдуруп олтурадыла. Халимат осуят этгенден сора, эгечле, нек эсе да, тынгысыздыла, былайды деп айталмазча, кеслери ангыламагъан бир тюрлю къайгъыгъа хорлатхандыла. Ол къайгъыны тунчукъдуруп, тышына чыгъармай, кеси кесин алдагъан тынчмыды?! Болсада аны азабына, ёртенине тюшген эгечле сабыр акъыллы, намысларына, тукъум-жукъларына сакъ тиширыуладыла. Эллилеге, къоншуларына бир тюрлю чийлерин билдирмегенле. Адепли, жумушакъ жюрекли эгечле. Дуния малына хорлатып, арагъа суукъулукъ тюшгенден Аллах сакъласын! Хар эгеч, ичинден алай айтып, кесин анга ийнандырып олтурады. Ырысхы неди, бюгюн келеди — тамбла кетеди. Кетмезлик жаланда ахлулукъду. Хазнамыды, алтын бир кюн жылтырар да, думп болур...

Айшат, гырхы бармакълары бла жаулукъ чачакъларын тите, терен сагъышлыды. Жанында олтургъан эгечлери анга ыразы болмагъанларын да биледи. Бош тюйюлдюле, ийнан, ыразы. Сабийин юсюне ата эселе, сора сейирмиди алтынны анга осуят этилгени?! Гюнях да жокъ, айып да жокъ. Айшат, башын кётюрмей, кёз къыйырлары бла эгечлерине къарады. Нек эсе да жюреги къыстаууракъ урду. Охо, была да юзер ючюн къалмагъандыла деди ичинден. Алтын кямарлары, сыргъа-

лары, жюзюклери, «къытай» жабыулары, жыйрыкъларымы дейсе... Ёле тургъан Халиматны эгечлерине юлешиннген хапчук-харакетин эсине тюшюре кетип, Айшат жангыдан тынгысыз болду. Аны къалачы уллу кёрюннгенликге, угъай, была да иги къарылгъандыла, тап Айшатдан онглуракъ болгъан эселе да алайды. Сабийине къыйын саллыкъдыла деп тюйюл. Сора не умутлары барды? Къыйналгъан сен этерик эсенг да, харип, ырысхысын биз алдыкъ, ийнесин бермей къояргъа да эркин эдинг деп, бир ыспас сёз нек айтмайдыла? Къара тынгылауну ийип, тил тутуп... Гырхы, узун бармакъларын жаулукъ чачакъларын титгенден оздуруп, юзе, жырта тургъанларын Айшат сезмей эди. Бош кёбесиз, менден эсе сиз кёп боялгъансыз, къыйыны, азабы — манга, ырысхысы уа — сизге деп, сёзню ачыкъ этерге эди умуту. Ёзге уа, жукъ билмеген, ангыламагъан малхуния ала болсунла. Бусагъатда базманнга салынмагъан сёз артда — желде кебек. Кече-кюн да айтханлай, къакъгъанлай турурла, Халиматны алтыны сени бай этди деп... Ёсдюре эсенг а — ол ыспаслы бол деп. Алай, не тюрлю эсе да, Айшат женгилликге хорлатмады. Мындан алгъаракъда арагъа бир къошун алтын салыннганда, эгечлени кёзлерине ау чабып, бетлери ингилик тартып къалгъанын унутургъа керек тюйюл эди. Ол заманда, Кърым къайсысына осуят этиллиги белгиленмегенде, къайсы бири да Аллахдан насып тилесе, Кърымны тилерик эди. Анга аталгъан ырысхыны къатында кямарычамары да, «къытай» жабыулары да кёзгеми кёрюне эди?! Да, насыбы тутду да, къошун Айшатны къолуна тюшдю. Сора сугъанакълыкъ нек этеди, ол ырысхыгъа бир угъай, жети Кърым ёсдюрюп, толу юй этерге боллукъду. Айшат аны барысын да жик-жиги бла ангылайды. Жаланда эгечлери, къарындашлары къарыуламазча, Айшат бакы болуп, кеслери къуру къалгъан сунмазча мадар табылса эди. Айхай, не медет, эгечи осуятын жашырын эталмады. Сёз экисини арасындан ары жайылмаса иги боллукъ эди. Аллай бир ырысхыны эндиге дери жашыра билген тиширыу къошунну къолдан къолгъа дауурсуз ётдюрюп къойса тап боллукъ эди. Шагъатсыз осуятым толмай къалырмы деп къоркъду огъесе? Ўгъай, аманатха хыянат сени жауунг болсун. Кърымгъа аталгъан ырысхыны ашап къояргъа аны Аллахы жокъмуду?! Айшат, онгсунмагъан бет алып, саусуз эгечине къарап ийди. Ол да башын аны таба бурду. Экиси да къарамлары бла тюбешип, иги кесек тынгыладыла. «Не теренде эди, харип, муну жаны»,— деди ичинден Айшат,

эгечи бир зат айтыргъа умут этгенин ангылап, къуу-аныргъа бла къалыргъа билмей. Ёлдю, кетди деген эгечлери эс жыйып къарагъаны сейир эди. Къарамы олсагъатда ёлюп, думп болуп кетер адамны къарамына ушамагъаны нек эсе да Айшатны абызыратхан окъуна этди.

— Не керекди, не тынгысызса, харип? — деди Айшат, эгечини боюн жиклерин тартдырып къарагъанын андан ары кётюралмай. Ол жумушакъ сёлеширге кюрешсе да, ауазында бир тюрлю тюрт, тырман этерге хазырлыкъ эшитилди. «Не, ёлюп, ёлгенлеге къошулмай, иги болуп да къалмай, сейир къаты жанды, жазыкъ,— деди дагъыда Айшат.— Алай энди уа, тоба, жерин тапса иги эди. Аллах ёлтюрмезлик болуп бермегенди анга къыйын ауруну. Сора Аллахха эришип, къастланып, бу хаух дуниягъа жан атып кюреширге неге керекди! Дуния сени кибик кёпледен къалгъанды».

Былай айтып, Айшат нек эсе да ичинден ачыуланды. Сора, тамагъы къургъакъсып, мангылайына суукъ тер чапды. Ёлдю, кетди деп тургъанлай азла иги болуп къалмагъандыла. Аллахуталаны кючю уллуду. Да, ким угъай дей эди анга... биз сюймеген олмуду?! Алай, харип, ёледи деп аты чыкъгъаннга ёлюп къалгъандан игиси жокъду. Жуукълагъа да билдиргендиле. Харакетин да асыры ашыгъыпмы юлешдиле? Ашыкъмасала боллукъ эди. Энди уа, аягъы юсюне турса окъуна, къолгъа тийгенни къайсы эгеч артха къайтарып кюреширикди! Унамазла, къыйынды. Мен а не, беримре артха... Айшатны къол табанлары, зызылдап, кичидиле, бети отча къызды.

— Не керекди, не тынгысызса, харип? — деди биягъы Айшат. «Сен да кимни алдаргъа, сыртландырыргъа умут этесе».

— Ол сабий къайда кёрюнмейди, бир келтирсегиз эди.— Солууун кючден айландыра, шош сёлешди Халимат.

Саусузну эгечлеринден бири, Жюзюм болур эди, эшта, сытылып, жаулукъ къанаты бла бетин жабып жиляды.

— Жан тамакъгъа къысылса излеучюдюле адамла бек сюйгенлерин...

— Аны къой, жарлы, Аллахны эсгер, Аллахны эсгер,— деди Айшат, Халимат бу дуниядан умутун юзмей, артха къарагъаны ючюн артыкъ ыразы болмагъаннга ушап.

— Кел, чартларыкъчыкъ, бууала бууарыкъчыкъ,

атла, Аллах аллыкъ,— Дауум Кърымны билегинден созуп келип, эшик юсюне жетгенлей, къоюнуна алды.— Наным, ханым, жан къыйырым, алтын токъмакъчыкъ. Алайсыз да алтын эдинг, энди уа бютюнда.— Келин кёз къыйырын Айшатха жетдирип, къакъгъанына ыразы болду. «Ох, бермез эдим да керегинги».— Барчы уллу къызгъа да бир, бар, ханчыгъым.— Къоюнундан тюшюре туруп Дауум Кърымны иги буруп чимдиген болур эди, нек эсе да жашчыкъ къол аязын билегинден айыралмай, бети кетип, жыйырыла, отоу ортасында иги кесек заманны сюелди.

Алай не тюрлю эсе да, Кърымны аягъы жерге жетер-жетмез эгечле бир тюрлю шошайып къалып, жашчыкъгъа аралдыла. Ол ала таныгъан Кърым болмай, къайдан, къалайдан эсе да шырт деп чыкъгъан сейирлик жаныуарчыкъча.

Кърым керти да ариу, таза сабийди. Саз бетли, эсли, дум-къара кёзлери ойнагъанда, кюлгенде да мудахлай тургъан. Мор чепкенчиги, жангы ышымлары, къара гён чарыкъчыкълары, окъа халыла бла сырылгъан тёгерек бёркю — хар неси да Кърымны юсюне тап жарашады.

Тизгинли, мудах кёзлю жашчыкъ анасыны эгечлерине артыкъ жуушуп, аланы кёрсе, къууанч тыпырлы болгъанладан тюйюлдю. Къатларында мычыргъа, эгечле умут этгенча, этеклерине чырмашып, эркеленмегенди, эркелетирлерин да излемегенди. Тёрт жылындан атламагъан сабий, не сейир эсе да, эгечлени ариу сёзлерине ийнанмай эди. Жашымдан, къызымдан да, тоба, Халиматны жангызын сюеме деучюлери аны терилтмей эди.

Заман бла, сынау бла келлик сезим, ангылам Кърымгъа асыры эртте келип, сюйсе, сюймесе да, анда-санда жюрегини теренинде къозгъала эди. Ким биледи, ол алыкъын Кърымны ёз сезими да болмаз. Уллуладан эшитгенлерин унутмагъанлыкъ эте болур. Жышчыкъны сабийге тергеп, уллула кёп тюрлю зат айта эдиле. Кърым а, къулакъ тикгенин сездирмей, тынгылай билген жашчыкъ эди.

Бусагъатда да эгечле анга алай ышанып къарагъанларына сагъайып, андан не излегенлерин да ангылап сюеледи ол.

— Келчи, жанынга къатайым, бир къучакълайым,— деди Хафисат, къолларын жайып. Ол да Кърымны анасыны тамата эгечлеринден бириди. Сары шинли, узунбурунуракъ тиширыу. Халимат бла Хафисат бир бирге бек ушайдыла деучюлерин жашчыкъ кёп кере эшитгенди. Сюймей эди Кърым анасын Хафисатха уша-

тырларын. Халиматны бети, сют кибик, акъды, белине жетген чачы — тёгюлген алтын. Муну уа чачы бир тюрлю сарыды, бурун тюбюнде, сакъалында да уллу губуслары бла.

Кърым Хафисатха онгсунмай къарай эди, жеринден тепмей, нек эсе да жилярыгъы келип.

«Ёхтем юйреннген кёхтюйчюк,— деп келди Айшатны эсине.— Анса, ханны баласынча кийиндирип турмасала, ким къыстарыкъ эди муну арбаздан?» Тиширыу жашчыкъны юсюн-башын къарамы бла жангыдан къармап чыкъды. Кюмюш бла ишленнген ышым бауларын, бел бауун да жаратмады. Акъ хазырлары бла жангы чепкенчигин, аны ичинден агъаргъан чыммакъ кёлек жагъасын да. Ауруп тургъанлай, быланы жарашдырып, ёнчелеп да къалай кюрешалгъанды деп, Айшатны ачыуланырыгъы келди. Хан кибик кишиден туугъан сабийлерин да кийиндиралмагъанды ол алай. Бек аман къоркъмагъы эдим мен да, хоу, андан сора къыйыны жокъду дейди, анга кийимле жарашдырып кюрешмесе. Тиширыу, кимге чамланнганын да билмей, чамланды. Жангыдан тинтип, къармап, тергеу этип, Кърымны атын къыйны, хыпыяр сабийге чыгъарып, олтургъанла да анга ишексиз ийнанырларын сюйдю. Жашчыкъны эссизлигин, бир къамамагъан жаналгъыч зат болгъанын бусагъатда барысы да кёрюп, башына уллу палах тюшюп къалгъан Айшатха жан аурутурларын изледи. Алай киши къынкъ демеди.

— Бетибизни бир жоймагъа эди бу сабий,— деди Айшат, саусуз эшитмезча, шыбырдап.

— Андан иги сабийни сен къарап да кёрмегенсе,— деди Жюзюм.

— Сора ёсдюрюрге нек алмадынг?..

— Охо, энтта кеч тюйюлдю.

— Къайтар ол къолтугъунга сыйындыралмай элтгенинги.

— Гыр-рр.

Сора эгечле жангыдан тынгылашдыла. Къарамлары бла Кърымнымы тинте эдиле, огъесе ичлеринден сабийлеринеми къыза эдиле, къалай эсе да бир онгсунмагъан затлары бар эди. Не зат? Эгечле аны кеслери да билмейдиле, тап билселе окъуна, билмегенча, жюрек тебиулерин ангыламагъанча этип, Аллахха, адамлыкъларына да ушамагъан сезимлерин кери къыстаргъа кюрешип олтурадыла. «Аллахха сёзюм ауур бармасын ансы,— деди ичинден Хафисат, жашчыкъдан къарамын бурмай,— анасы дунияда къалмазлыкъ болуп, бучукъ да бош

туугъан эди. Энди анасыз мынга не жашау? Айымы эди, жангыз бюртюкден сабан болмайды. Бучукъ да, кёп инжилмей, Аллахны къонагъы, жаннет чыпчыгъы болса иги эди. Аны ючюн эгеч-къарындашланы отларымы ёчюллюкдю? Хафисатны — тёрт жашы, Айшатны юч жашы бла бир къызы, Жюзюмню эки жашы, къарындашланы — алай. Ой, ой, несин айтдырасыз? Акъыллы сабийле, тукъумну кётюрлюкле! Бучугъ'а неди?! Бусагъатда окъуна кёз тюпчюклери кёгерип турады. Къубултуп, омакъ кийиндиргенликге, эссизчикди. Алайды, ийнан, эндиге дери барыбыз да акъыллыды, жютюдю деп нек алданып тургъанбыз, ансы, кёресе, жеринден тепмей, бел бауу бла не замандан бери кюрешеди...»

— Келчи, наным, бир къучакълайым, харип,— деди биягъы Хафисат.

Кърым унамайды. Алай, ана эгечини кёлюне тиймез ючюн, ышым бауларына, чарыкъларына узалгъан кибик этип, булжуду.

Атанга налат деп келди Хафисатны кёлюне. Сора кеси кесине тырман этди. Керти да, ол анга ариу айтып, къубултуп нек кюрешеди? Эгечлерини аллындамы кёзбауланады? Да не берликдиле ала Хафисатха аны ючюн? Анасы, атасы эшитеди деп тюйюл. Ёз сабийлерине ырысламай, нек къубултады бу Аллах онгдурмагъанчыкъны?

— Къоркъма сен, балачыкъ,— деди къанатлыгъа ушагъан тиширыу,— санга аналыкъ этмезлик бирибиз да жокъбуз...

Кърым башын кётюрдю. Нек эсе да кюлюмсюреп, анасыны эгечине алай къарады. Хафисатны къанатлыгъа ушагъанына жангыдан сейирсинди. «Къанатлыла кёп тюрлю боладыла, ариу, огъурлу къанатлыла, огъурсузла, палах келтиргенле да бардыла. Сора къайсысына ушайды Хафисат, къузгъуннгамы, огъесе байрым эркекгеми?» — деп сагъышланды Кърым.

— Нек бармайса, къапханмы этерикди? — Былай айтып, жашчыкъгъа тырман этген Айшат эди.

Экисини да къарамлары тюбешдиле. Сёзсюз, Айшат да Кърым билген, кёрген жаныуарланы бирине ушайды. Алай жашчыкъ олсагъат аны эсине тюшюрюп къоялмады. Тюлкюгеми, огъесе арбазларында шошкъап гажай маскечикгеми? — Кърым кеси кеси бла даулашмады. Дауум аны анасын ундурукъ къыйырына олтуртду. Кеси аллына Халиматны ундуругъуна ёрлесе, тырман этип къыстаучулары эсине тюшюп, биогъон а алып келип ол-

(НАЦИОНАЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА
Кабардино-Балкарской Республики
г. Нальчик, ул. Ногмова, 42

туртханларын къалай ангыларгъа билмей, Кърым бир кесек жунчуду. Анасына окъуна буюгъуп къарады.

Жашчыкъны башын сыларгъамы умут этди, нек эсе да Халимат къолун кётюрюрге эникледи, алай билеги асыры ауур эди. Кърым аны ангылап, анасына жуукъ къысылды. Экиси да бир бири бетлерине къарадыла. Мудах кёрюнюп, сабийни кёлюн такъыр этмейим деп, Халимат бетине ышарыуну жаяргъа кюрешди. Андан башха саусузну къолундан не келлик эди? Жангыз сабийни жюрегин сындырмай, ары, кетер жерине, бир кетсе эди. Сабийине берлик битеу насыпдан, къууанчдан, кеси сынарыкъ, кёрлюк зауукълукъдан да Халиматха къалгъан жаланда ол эди. Кърымны мудах этмей, кёзден ташайыргъа, бетинде ышарыуну жилтинин ёчюлтмей, къайтмаз жолуна атланыргъа борч эди. Ким биледи, бет сыфаты жашчыкъны эсинде къаллыкъ эсе да, бусагъатдагъы, ауруу талагъан, тозуратхан сыфаты къалмаса сюе эди Халимат. Эки ай мындан алгъа Кърымны анасы тал чыбыкъ кибик эди, кийик кибик. Ариу агъачлы, субай тиширыу. Чырайы, этими, эси бла да кёплени озгъан жыйырма бла беш жылы тола тургъан жаш ана. Кърымны эсинде ол сыфаты къалса сюе эди. Алай къаллыкъ тюйюлдю: асыры гитчеди. Бюгюн кёргенин окъуна унутурукъду. Жангыз сабийини эсинде къалмазлыкъ Халимат жарлы тюйюлмюдю — ташдан, агъачдан да? Саусуз аны Кърымгъа бек уллу жарлылыкъгъа санап, тамагъы бууулду. Анасын унутхан артда кёп затны унутады. «Кърым, харип, мени унутмай турлукъмуса?» — деп соругъа умут этди Халимат. Сормады, жарарыкъ тюйюл эди. Мен ёлеме деп къалай айтсын сабийге? Ол угъай, былай къатына келтирип, тозурагъан, инжилген сыфатын кёрюрча этгени окъуна гюняхды. Алай кёз жарыгъы ёчюлгюнчю, сабийин кёрмей къалай тёзалсын? Ол азапха чыдаялмай эди ёле тургъан жаны...

Халимат, жашчыкъгъа тасхасын бермей, ышарыргъа кюрешди. Алай жилямукъла аны айтханын этмедиле. Кёз чунгурларын толтуруп, сыйынмай, энишге-энишге саркъдыла.

— Жиляма, Абий, жиляма.— Кърым анасыны атын толу айтмаучу эди.

Къарыусузлукъгъа, жюрек такъырлыкъгъа хорлатып, къайры эсе да узакъгъа, бир тюрлю чарсха кирип, отоудагъыла бла байламлыгъы къыркъылып къалгъан тиширыуну ызына Кърымны жилягъан тауушу къайтарды. Халимат, сескенип, олсагъат уяннганча болду. Жилямукъла къатыш ышарып, сабийге къарады.

— Жилямайма, нек жиляйма: Сен да жиляма, къоркъма, мен ёллюк тюйюлме,— деди Халимат.

Андан сора киши жукъ айтмай, иги кесек тынгыладыла. Кърым, анасыны сёзлерине ийнанып, сабий жарсыуларын, къайгъыларын унутуп, насыплы болду. Халиматны жюреги жангыдан таралып, тамагъы бууулду. Инжилген бетин, къалтырай тургъан сакъал тюбюн жашчыкъдан къалай букъдурургъа билмей, терезеге къарады. Арбазны аргъы этегинде узун халжарны, хастанны кёрдю. Халжарны ауанасына къысылгъан къолан бузоучукълагъа, тайчыкълары бла эки байталгъа да кёзю жетди. Сора дыркъ деп, Хабла эсине тюшюп къалды. Ол эл таныгъан акъылындан шашхан тиширыу эди. Арбаздан арбазгъа кире, ким не берсе, аны къаба, халжар мюйюшледе къала айланнган. Бу арбаздан а хазна айырылмаучу эди. Алай Халиматны кёрмесе, эркеленип кюрешмегенди, барып, халжарны аумасында сау кюнню олтуруучу эди. Халимат кетген жеринден къайтып, не жумушун бошап, аш-суу бергинчи. Къалгъанла аны хазна онгдурмай эдиле да, Хабла Халиматха базынып жюрюй эди бери. Халжар артында олтуруп, кёзюн къакъмай, аны отоууну босагъасын, терезесин андан марай эди. Ол ач болмагъанды, жаланнгач тюйюл эди. Бирсиле эски-бюскюлерин бергенликге, Халимат юсюнден тешип берип тургъанды, жангы чарыкъла, жыйрыкъ тигип да аз кийиндирмегенди.

Бусагъатда да нек эсе да кёзюне Хабла халжар ауанасында жатып тургъанча кёрюндю. Чулгъанып, артмагъын жастыкъ этип. Алай Халимат алданнган эте эди: ол жатхан къызыл къолан бузоучукъ эди.

— Аллахха ийнан, Хабла халжар артында мугурайып турады. Чакъырчыгъыз аны бери,— деди Кърымны анасы, нек эсе да тирилип.

Олтургъанладан киши жеринден тепмеди. Бир бирлерине къарашдыла: «Кёрдюгюзмю бу жазыкъны, нечик эшиги жабылып къалгъанды, айтханын-къайтханын билмей»,— дедиле къарамлары бла. Жюзюм сытылып жиляй башлады да, сора, сокъураннган этгенча, тауушун ашыгъышлы жутуп, къалгъанлача, баштёбен болду. Ауур шошлукъну киши бузмай иги кесек заманны турду. Айшат олтургъанланы къайсы биринден да оу-шаулу кёрюнюп, быстыр гинжилей, гитче да болуп къалып, башыны ауурлугъун эки жанына кезиу-кезиу хорлатды. Жаны чыкъгъынчы, акъылы чыкъгъан жарлы эгечим деп келди аны кёлюне. Охо да, Аллах андан уллу къый-

ынлыкъдан сакъласын деди дагъыда ол. Хар не да Аллахны къолундады. Жарсып, къалып да къадардан киши озмайды. Сора Айшат, жангыдан симсиреп, эки жанына гыллыуланнганын да тыйып, сагъайды. Сабырланып, жарсыууна, жюрек урууна къулакъ тикди. Не бек кюрешди эсе да, жюрегини теренинде къабынып, энди уа шош жайыла, ёсе келген сезимни хорлаялмады. Ол сезим хурттакъ анга тийишли тюйюлдю. Бютюнда бусагъатлада. Алай Айшат кесин алдаялмай эди. «Къайдан чыкъгъанды ол манга,—деди тиширыу кеси кесине,—бюгюнмю бийледи ол мени, огъесе эрттеми?» Эгечин сюймеген Айшатмы эди? Ёле тургъан эгечини кёзюне къарап тургъанлай, бишмезге-кюймезге къарыу тапханы, ол угъай, къайры эсе да учуннганы, къанатла битгенча болуп къалгъаны сейир тюйюлмюдю? Кетерге ашыгъып, сылтау излеп олтургъаны? Бу эки-юч кюнде эгечинден эсе уллуракъ жарсыуу, тынгысыз болгъаны аны жангыдан сагъышландырды. Алай тиширыу кеси кесин ангылап, жюрегин не зат кемиргенин бла алландыргъанын билалмай эди. Бу къантулукъчукъ ючюн тюшген ырысхымы терилте болур? Айшат кёз къыйырын Кърымгъа жетдирди да, энишге, быстыр чарыкъ бурунларына, къарады. «Бош уллу кёллю болуп олтурама, была къайнайдыла, кюнсюзле, мюлксюзле,— деди ол, ачыуланып.— Хазнамыды, кюбюрню ууатыргъа кёпмю керекди? Тап ууатып, байлыкъчыгъын сибирип-сыйпап кетген эселе да ким биледи». Айшатны тин-тери басды, тынгысызлыгъын жашыралмагъанын ангылап, бютюн бек гузабалы болду. «Ол зат» тюнене салгъан жеринде эди. Кюбюрню бек тюбюнде. Айхай, суукъ къол жетмезча, тапмазча кюбюрню Аллах берге эди. Адам кёз къаратырча бир дерге бир затын къоймай, кюбюрден къотарып, эски-бюскюледен толтуруп, ызына алай къайтхан эди. Дагъыда ышанмайды, кёл басып олтуралмайды. Элни адамлары аны кюбюрюн марап-къарап тургъан сунуп, ол оюмгъа кесин ийнандырып, хорлатып, саусуз эгечине къарады: «Не бек аякъ тиресенг да, къатарыкъса, сора теркирек нек къатмайса?» Айшатны юйюне барыргъа къоймагъан, отуна-сууна къараргъа онгун сыйырып тургъан Халимат эди. Ёлюрге унамагъан. Аны хатасындан Айшат бир жарлылыкъгъа къалмагъа эди.

Тёзюмю тауусулуп, андан ары былайда олтурургъа онгу болмай, тиширыу ёрге турду. Кимден да нек буюгъады, тамата тюйюлмюдю? Ол оноу этмесе, ким оноу этип эс тапдырлыкъды бу жазыкайлагъа?

— Былай юсюне басынып турмайыкъ муну,— деди

ынлыкъдан сакъласын деди дагъыда ол. Хар не да Аллахны къолундады. Жарсып, къалып да къадардан киши озмайды. Сора Айшат, жангыдан симсиреп, эки жанына гыллыуланнганын да тыйып, сагъайды. Сабырланып, жарсыууна, жюрек урууна къулакъ тикди. Не бек кюрешди эсе да, жюрегини теренинде къабынып, энди уа шош жайыла, ёсе келген сезимни хорлаялмады. Ол сезим хурттакъ анга тийишли тюйюлдю. Бютюнда бусагъатлада. Алай Айшат кесин алдаялмай эди. «Къайдан чыкъгъанды ол манга,—деди тиширыу кеси кесине,—бюгюнмю бийледи ол мени, огъесе эрттеми?» Эгечин сюймеген Айшатмы эди? Ёле тургъан эгечини кёзюне къарап тургъанлай, бишмезге-кюймезге къарыу тапханы, ол угъай, къайры эсе да учуннганы, къанатла битгенча болуп къалгъаны сейир тюйюлмюдю? Кетерге ашыгъып, сылтау излеп олтургъаны? Бу эки-юч кюнде эгечинден эсе уллуракъ жарсыуу, тынгысыз болгъаны аны жангыдан сагъышландырды. Алай тиширыу кеси кесин ангылап, жюрегин не зат кемиргенин бла алландыргъанын билалмай эди. Бу къантулукъчукъ ючюн тюшген ырысхымы терилте болур? Айшат кёз къыйырын Кърымгъа жетдирди да, энишге, быстыр чарыкъ бурунларына, къарады. «Бош уллу кёллю болуп олтурама, была къайнайдыла, кюнсюзле, мюлксюзле,— деди ол, ачыуланып.— Хазнамыды, кюбюрню ууатыргъа кёпмю керекди? Тап ууатып, байлыкъчыгъын сибирип-сыйпап кетген эселе да ким биледи». Айшатны тин-тери басды, тынгысызлыгъын жашыралмагъанын ангылап, бютюн бек гузабалы болду. «Ол зат» тюнене салгъан жеринде эди. Кюбюрню бек тюбюнде. Айхай, суукъ къол жетмезча, тапмазча кюбюрню Аллах берге эди. Адам кёз къаратырча бир дерге бир затын къоймай, кюбюрден къотарып, эски-бюскюледен толтуруп, ызына алай къайтхан эди. Дагъыда ышанмайды, кёл басып олтуралмайды. Элни адамлары аны кюбюрюн марап-къарап тургъан сунуп, ол оюмгъа кесин ийнандырып, хорлатып, саусуз эгечине къарады: «Не бек аякъ тиресенг да, къатарыкъса, сора теркирек нек къатмайса?» Айшатны юйюне барыргъа къоймагъан, отуна-сууна къараргъа онгун сыйырып тургъан Халимат эди. Ёлюрге унамагъан. Аны хатасындан Айшат бир жарлылыкъгъа къалмагъа эди.

Тёзюмю тауусулуп, андан ары былайда олтурургъа онгу болмай, тиширыу ёрге турду. Кимден да нек буюгъады, тамата тюйюлмюдю? Ол оноу этмесе, ким оноу этип эс тапдырлыкъды бу жазыкайлагъа?

— Былай юсюне басынып турмайыкъ муну,— деди

Айшат,— ёлмезликни да ёлтюрлюкбюз биз. Барыгъыз, бир зат да къабыгъыз, солугъан да этигиз.

Алай айтып, къузгъуннга ушагъан тиширыу тышына атланды. Жюзюмден къалгъанла да аны ашыргъан сылтау бла ызындан чыкъдыла. Ёлмеген жанлары ичинде, кертда барып, жастыкъгъа башларын бир салгъанлыкъгъа, Аллах, адам да айып этмез.

Отоуда биягъы бир тюрлю ауур шошлукъ тохташып, Жюзюм да аны бузалмай, иги кесек турду. Нек эсе да эгечлери, келинлери тургъанлай, эталмагъанын этип, Кърымны кесине къаты къысып, жиляп ийди. Жиляргъа керек тюйюл эди. Алай болалмады, жюреги чыгъаргъа жетип, сарнады. Эндиге дери тынгылап туруп, эгечлери кетгенлей, нек сыйыт этип башлагъанын ол кеси да билмеди. Огъесе умутун юзмей туруп, бусагъатдамы юздю.

— Аллах барды, ёлмезликни да къоярыкъ тюйюлсюз,— деди Халимат эгечине кёл этдирир умутда.

— Сен къайнайса, бизбиз жарлы,— деди Жюзюм, жилягъанын тыйып. Ахлусундан жаны саулай айырылгъан ёлгенден кёп да аманды дерик эди да, айтмады. Ёле тургъан эгечини жиляуун этмей, сау эгечлерини, къарындашларыны жиляуун этгенине ырыслады. Халиматны ичер сууу тауусулгъанлыкъгъа, къалгъанла бир бирлеринден нек айырылгъандыла, къалай келген ырымды ол манга деп сейирсинди тиширыу.

— Хабланы бери чакъырыгъыз дегенем да.— Халимат башын жастыкъдан айырыргъа кюрешди. Къарыуу жетмеди.

Жюзюм жукъ айтмады. Бети кетип, саусузгъа къарады. «Охо, харип, акъылындан шашып ёлген саусуз соруусуз жаннетге барады дейдиле».

— Хабла эсингден нек кетмейди, сени чакъыргъан ишми этеди? — Алай айтып, Жюзюм жангыдан шошайды. Эртте думп болгъан, барын-жогъун да киши билмеген Хабла, бери келип, Халиматны юйюню тёгерегине айлана эсе, айымыды, энди ол аны бу дунияда кёпге къоярыкъ тюйюлдю. Алай тели Хабла эгечин бошдан жокъламай эди: ол да кесича гюняхсызны сайлагъанды. Сейирди жашау, дуния, къадар дегенинг!

— Кимди Хабланг, мен аллай адам танымайма,— деди Жюзюм, керти да юч-тёрт жылдан бери тас тиширыу Халиматны угъай, аны чакъыра келгенча, къоркъуп.

— Асыры танымайса Хабланы,— деди Халимат,— арбазыбыздан кетмеучю Хабланы...— Саусузну ачыула-

нырыгъы келди. Иги кесек замандан бери эгечлери анга акъылы, эси тутмагъан адамгъача сёлешгенлерин ол ангылай эди. Алай мен сизден тели тюйюлме деп кюрешсе, аны бютюнда телиге санарыкъларын да биле эди. Къайсы эгечине керек эди Халиматны юсюнден жахил хапар жаяргъа, къайсысындан чыкъгъанды? Айшатданмы огъесе Хафисатдан? Осуятын сансыз, ыспассыз этергеми кюреше болурла?

Халимат къарамын Кърымдан айырып, халжар артында Хабланы изледи. Алай олсагъат кёзлери жукъ кёрмей къалдыла да, кесин жиляй тургъан сунду. Жилямукъларын жашчыкъгъа кёргюзтюрге сюймей, жууургъанны, тёшек къыйырын къармады — жилямукъларын сюртюрге абери табардан алгъа бармакълары Кърымны къол сыртчыкъларына тийип, аны юсюнде шошайдыла. Сора, жангыдан жан кирди да, жашчыкъны билекчиги бла ёрге ёрледиле. Кърымны гымых чашчыгъыны зыбырлыгъын, жылылыгъын да сезип, желкеси бла энишгерек саркъдыла.

«Жиляй турады, сабийни жилятхынчы къоймадым»,— деп, кеси кесине тырман этерге, жарсыргъа къарыу тапды Халимат. Сора, Кърымны жюрексиннгенин ангылап, жилягъан тауушa эшитмегенин бусагъатда сезип, сагъайды. Жукъ да эшитмейди. Ауур къара шошлукъну жангыдан сезип, Кърым ючюн, кеси ючюн да титиреди. Ол шошлукъ Халиматны юсюне бауурланып туруп, артда, кебеклей, ёрге сууурулду. Саусуз санларыны женгилликлерин бир тюрлю хычыуун ангылап, кюп тийгенлей болуп къалгъанына да сейирсинди. Кёп-азмы жатды ол халда — кебеклей ёрге сууурулуп кетген шошлукъ, ашлыкъ шорха болуп, жангыдан энишге саркъды. Хар бюртюгю энчи-энчи келип, жалан этине чанчылгъанлай, саусузну санлары сынсып, улуп турдула да, сора сылыт, сангырау болдула. Къалай эсе да, къайдан эсе да бийикден къуюла эди Халиматны юсюне ашлыкъ. Ауурдан-ауур баса, суу саркъгъан тауушэтип, санларын суукъсуратып. Жармы оюлады огъесе мени юсюмде ашлыкъмы сууурадыла? — Халимат къарамын юй башына буруп, ёрге аралып, кертда юсюне ашлыкъ тёгюп кюрешгенлени изледи. Бир зат да кёрмей, иги кесек турду. Сора анда, бийикде, чабакълача жюзе, тюртюше, къармашхан адамланы мутхуз эследи. Къарай кетип, эгечлерин бла къарындашларын таныды. Кими тулукъ башын ачып, кими уа къоллары, аякълары бла да тартып, тюртюп, кёкню седиретгенлей, Халиматны юсюне ашлыкъ ырхы бардыра эдиле. Сары шинли тамата къа-

рындашы Мухаммат бла Жюзюм бир жанларында сюелип. Бош алай. Хау, угъай дегенлери да болмай. «Жаным саулай нек басдырасыз, нек ашыкъдыгъыз?» — деп къычырлыгъы келди Халиматны. Къычырыргъа, сёзюн къоратыргъа сюймеди. Ол кезиуде къарамы Айшатны къарамы бла тюбешди.

— Мен эгечингме, унутупму къойгъанса, харип? — деп шыбырдады Халимат.

— Ол дегенинг? — Айшат, кёзлерин жумуп, эринлерин гам къысып, агъарды. Къузгъунлай болуп къалып, Халиматны юсюне къонду.

«Жан ала тургъан, тили тутулгъан, ангыламагъан, жукъ билмеген сунадыла»,— деп келди саусузну эсине. Кёзбау тиллерин окъуна унутуп къойгъан жазыкъла.

Айшат бир къанатын Халиматны тамакъ тюбюне тиреп туруп, сора ундурукъ къулагъына кёчюп, эгечини аякъларына жабышды да, къайры эсе да энишге тартсоз этди. Ашлыкъ тёбени ичи бла сууруп чыгъарып, сюйрегенлей барып турду. Кёп-аз сюйрегенин Халимат билалмады, элтип, исси, ушкок быргъылай, къарангы тар тыгъырыкъгъа буштукълады. Инбашларындан тюртюп, энишге учхалатды. Къайда эсе да узакъда гитче от тилчик, элгене да ёчюле, дагъыда жана тургъанын да кёрдю Халимат. Учхалап кёп барды — от жилтинни жеталмады. Сора ёчюлгенми этди, не болгъанын ангылагъынчы, шыты къырыкъгъа тюшюп къалды да, сыпдырылып, биягъа энишге учхалады. Къырыкъ такъырдантакъыр бола баргъанын, артда уа ол къой чегисинлей болуп къалгъанын сезди. Халиматны санлары къысылып, инбашлары, иегилери бир бирлеринеми кирдиле огъесе ууалгъанмы этдиле — къалай-алай эсе да, ёчюлмеген мыйысы энди артха къараргъа заман къалмагъанын, жашау халыдан иничке, къырыкъ бла узакъгъа тартхан ыргъагъ' а аны жибермезин ангылаяла эди. Тар, исси быргъыдан къутулуп, аякълары бузгъа тирелип тохтагъанын, дагъыда суукъ, шыты чегини ичи бла сыпдырылып башлагъанын да ангылады. Сыйрат кёпюр бумуду, анданмы ётеме деп жилтинленди Халиматны мыйысы. Сора къалай эсе да къолу бир затха жабышып тургъанын да сезип къойду. Кимди бу, адаммыды, тюйюлмюдю, жангыз баласымыды? Анымы тартып кюрешеди ызындан, къазауат этип? Халиматны эси къабынып, сабий жилягъан тауушу эшитди. Алайды, ол жангыз баласын ызындан сюйреп барады, Кърымны билегине жабышып, аны, созуп, кеси сыйынмагъан къырыкъгъа сыйындырыргъа кюрешип...

Халимат къолун Кърымны билегинден айыралмай, мычымай айырыргъа керек болгъанын а ангылып, адыргы этди. Гыжы болуп, сабийни кёлегине къатып къалгъан бармакъларын ачаргъа къарыуу жетмеди. Сора мени бла Кърым да жутула турады. Халимат къычырыкъ этип ийди, кючюн-къарыуун жыйып. Къычыралдымы огъесе къычырыргъамы кюрешди, къалай эсе да къарангы тар дорбун да, аны эмип, кесине тартып, жутуп баргъан шыты къырыкъ да кенгердиле да, Халимат терезе жарыгъын эследи. Ызы бла отоуну къарангылыгъы чачылып, Кърымны кёрдю. Андан сора кишини кёралмады, сабийни жилягъанындан башха жукъ да эшиталмады.

Энди Халимат ёле тургъанын, тап бусагъатда ёлмеди эсе да, кёп бармазын жангыз сабийинден жашырыргъа сюймеди. Экиси да бир бирлерине болушалмазлыкъ эки жарлы жан болгъанларын жангыдан ангылап, ол ангылауну ачылыгъында кюе, шош жиляды. Алай инбашына къоннган ажал аны малхуния этип да къоялмады. Жюрегини теренинде умут тирилип, эсине эртте эшитиучю тилекле тюшюп, алагъа табынды, къор-садагъа болду. «Къадарым, жашауум, диним, къурт-къумурсха эт, кёз жарыгъымы ёчюлтме. Тюлкю, парий къуйругъу да мен болуп къалайым, адамланы аякъ тюплеринде турлукъ — кёз жарыгъымы ёчюлтме, сабийими ызындан сюркелирге къой»,— деп шыбырдады Халимат, бир айтханын тёрт да, беш да къатлап. Аны тилегин эшитирик ким эсе да, сёзлерин сансыз эталмазына ийнанып. «Къузгъун, къаргъа эт — кёз жарыгъымы ёчюлтме». Сора Халиматны эсине биягъы Хабла тюшдю. Юч жылдан бери гунч-тас болуп тургъан тели Хабла. Башына уллу насып келип къалгъанча, санлары кийик сау болуп къалгъанча, ышарды. «Хабла,— деп къатлады саусуз.— Насыпсызмыды ол? Жукъ билмегенин билалмагъан, эси къуругъанын ангылаялмагъан жазыкъмыды ол? Ортада къалгъан, тамыры къуругъан ортакъ — олду жарлы. Диним, къадарым, Хаблача окъуна этигиз, арбаздан арбазгъа кире айланнган — солууум юзюлмесин. Байлыгъым артмакъгъа сыйыннган тентек болайым — солууум юзюлмесин. Хаблача ыспассыз, жарлы да мен болайым — сабийими туурасында къалайым»,— бу тилекни къатлап айтып турду Халимат. Не замандан заманнга айтып турду — къалай эсе да саусузну бурунуна тузланнган бишлакъ, баур ийис уруп, санлары бир тюрлю женгиллик сездиле. Келдими аны санларына ол женгиллик, келмедими — жалан тыкыр аякълары бла жолну букъу

этдирип, кетип баргъанча болду. Жылы букъу, зыбыр «бешташла» да хычыуун кёрюнюп.

Боза къалакълай, жайма, тыкыр аякъларына Халимат сейирсинип къарады. Аякълары Хабланы аякъларына ушагъанларына да сейирсинди. Жарсыгъан а этмеди, къууанырыгъы келип, эр кишича, уллу-уллу атлады. Сыртында ауур артмагъы, къуш тюгюнлей, женгил болуп къалып. Бусагъатда Халиматны бурунуна андан къатхан лёкъум, къурмач ийис урмай эди. Кырдык, алма ийис урду. Тауладан эннген жумушакъ желчик, къулакъ артларын, боюнун дыгъыл этди. Сора, не болду, къалай болду, ол, келе-келип, халжарны ичине кирди да, аны бир мюйюшюне къысылып жатды. Артмагъын жастыкъ орунуна башына салып. Юсюнде жингириклери, этеклери седиреген эски жыйрыгъы. Аны къачан эсе да, къачан болгъанын унутханды, Халимат кеси тигип, Хаблагъа кийдирген эди. Алай саусуз анга сейир этип, алайды-былайды деп айталмады. Ёшюнюнде къатхан айран, сют тамгъалагъа, бусагъатдамы эс бурду, кёз къыйыры бла къарап, адамла не айта болурла, жууаргъа керек эди деди ичинден. Алай кеси кесине кюлдю да, артмагъындан бир ууч нартюх къурмач алып, ауузуна къуйду. Сора, аны чайнай, дагъыда татлы ышарды. Жылы мешхутда бутларын узатып, ырахатланды. Халжарны эшигинден, жепилеринден ычхынып, бурунуна чапхан лыбыта, мант чапыракъ ийисге тынгылай, шош къалкъыды.

* * *

Хабла эски гумуну къабыргъасына къысылып, алай олтурады. Гуму бир юйню энчи мекямыды дерча тюйюлдю. Эгечле, къарындашла мюлк айырмагъанда ишленип, бюгюнледе да ортакъ жюрютюледи. Киши кишиге дау этмей, тузлукъларын, бишлакъларын, башха къатыкълары болсун, анда асырайдыла. Керти, Халимат гумуну бийлеп къояргъа, кишини энди аны бла иши жокъду дерге эркин эди: журт, мал юлешиннгенде, ол анга жетгенди. Алай къарындашла, эгечле, мюлк айыргъанлыкъгъа, узакъ кетмегендиле: Мухаммат бла Ибрагим Халимат жашагъан арбазда къарт аналары бла къалгъандыла. Хафисат бла Жюзюмню юйюрлери жолну башха жанында мекям салгъандыла. Айшат а эл этегинде жашайды, не тюрлю эсе да, гумуну эркинлигин Халиматха берип къояргъа ахлуланы кёзлери къыймагъанды. Тап, къоярыкъ эсе да, гумугъа сюйген заманларында кире ту-

рурча сылтау керек эди: Халиматны юйюрю аладан къолайлы жашагъанды. Сора анда-санда бакы эгечлерини чыккырларындан бир туурагъан бишлакъ алгъанлыкъгъа, ол жарлымы боллукъду? Сабий-сюбюйю кёпдю деп тюйюл. Халимат кеси да анга ыразы эди: къарындашынгы сабийлеринден аяп, ырысхыны башынгамы урлукъса?

Бояуу онгнган къанга эшиги болмаса, гумуну былайда мекям барды деп тийреден айыргъан къыйынды: къабыргъалары алашадыла, топуракъ башы энишге къысха энип, орамгъа къошулуп къалады. Тап, жолну ары жанында къоншуладан адам жумушха келсе, гумуну юсюнден тюшмей, андан арбазгъа къарап сёлешип, артха кетиучюдю.

Бусагъатда гумуну башында Бойнакъ къуйругъундан чёгюп, мудах къарамын ётген-сётгенле бла Хаблагъа кёчюре, нек эсе да шош-шош сынсый турады. Адамла аны иесиз къалгъаннга санап, кими ыспассыз этеди, кими уа жан аурутады. Алай Бойнакъ кесин иесизге санамайды: аны иеси Кърымды — ол а майна, арлакъда сабийле бла жубанады. Парий Хабла бла Халиматны башхалыкъларын хазна билэлмайды. Адамла Халиматха Хабла деп нек айтханларын да. Керти, алгъаракълада Бойнакъ да, экили болуп, Хаблагъа артыкъ бек жууушалмай тургъанды. Аны иеси Халимат жумушакъ ауазлы, жаш тиширыу эди. Жылы худур бермей кюн оздурмагъан. Арбазгъа чыкъса, кюн тийгенлей болуп къала эди: ариу, ёхтем тиширыу. Аны къатында Бойнакъ да ёхтем эди. Киши хыны этмегенди. Башын, сыртын сылап, къубултуп, гыржын туурам, эт берирге уа кёпле кюрешгендиле. Парий тели тюйюл эди: иеси ючюн ариу айтханларын ангылай эди. Энди уа киши къубултмайды. Дауум а арбаздан окъуна къыстайды. Суу къылыч бла урургъа керилип, тугул атып. Халиматны да энди кеси юйюне кирирге къоймайдыла. Битеу да кёрюннген арбаз, юй, халжар, гуму да аныдыла деп жашагъанды Бойнакъ. Аны кючлю, ёхтем иесине не болуп къалгъанды, кеси юйюнден факъырачыча кийинип нек чыкъды?

Огъесе бу Халимат тюйюлмюдю? Хабламыды? Сора Хабла иесине алай бек нек ушайды? — Бойнакъ, сынсып, къуйругъун ойната, гумугъа къысылгъан тиширыугъа иги кесек заманны къарап турду. Былайды деп, бир акъылда тохташалмады: Хабламыды огъесе Халиматмыды? Экисине да ушайды. Огъесе Бойнакъ къартлыкъгъа хорлатыпмы серленеди? — Парий, гуму башындан

секирип, тиширыуну аллында чёкдю. Сынсып, факъыраны кёзюне къарады. Ол да — анга. «Не жаныуарды бу? — деп келди факъыраны эсине.— Къайдан чыгъып къалды, манга былай нек къарайды? Таныгъан ишми эте болур? Тоба, мен а билалмайма. Ненча жыл айланама былайлада, жюзмю, эки жюзмю — кёрмегенме быллай жаныуар.— Хабла, озгъан жашауунда болгъан затланы эсгерирге кюрешип, сагъышланды.— Бу арбаз, журт, бу халжар, терекле да сенили деучю эдиле адамла. Алдагъан этедиле деб'а кимни эсине келлик эди? Ай, аман адамла уа, мени нечик алдап тургъансыз.— Тиширыу, баштёбен къарап, кючсюндю.— Огъесе бу журт меними болур? Алай эсе, нек къыстайдыла, юлеширге нек кюрешедиле? Муну уа таныялмайма, харип.— Тиширыу жангыдан Бойнакъгъа къарады.— Айшатмыса, не уа Хафисат? Эшта-эшта, келип, манга жан аурутуп олтурурча алагъа заман къайда! Бойнакъ, харип, Бойнакъмыса сен? Ёзге уа...»

Энди парий экили тюйюлдю: ауаз Халиматны ауазыды. Бети, сыфаты, кийимлери тюрленнгенликге, ауазы тюрленмегенди.— Бойнакъ, къууанч тыпырлы болуп, тиширыуну эки жанына кезиу секирип, ойнакълады. Иесини аякъларын, къолларын жалады, сора биягъы къуйругъуна чёгюп, факъырагъа къарады. Кёзлери, къулакълары бла, сынсыгъаны, улугъаны бла да ыразылыгъын билдирирге кюрешип. Хабла уа, къалай эсе да бир тюрлю болуп къалып, узакъгъа мудах къарады. Къатында жаныуар бармыды, жокъмуду — хапарсызды. Арбаз, мекям менидиле, тюйюлдюле деп да билалмай эди. Бу дунияда анга юлюш къалмагъанды. Эгеч, къарындаш да таныш, къоншу да. Бар эсе, жаланда жангыз бюртютю барды. Олду Хабланы кёз жарыгъы, мекямы, арбазы да, кёгю, журту да...

Гумугъа къысылып тургъан факъыра тиширыу Кърым таба сагъайды. Кимим болуучу эди бу сабий деди кеси кесине. Жашыммы, къарындашчыгъыммы, огъесе бош туудугъуммуду? Хабла алайды-былайды деп эсгералмады. Айымыды деди факъыра тиширыу, жюреги къыстауланып баргъанын сезип. Кими да болсун, Хаблагъа башха тюйюлдю. Тиширыу Кърым таба атлады, жашауу чорбат чыпчыкълай элгенип кетерикча, къоркъуп. Башхамыды, сабий аны да тюйюл, мени да тюйюл деди факъыра, алай нек айтханын шарт сезалмай. Ол жаланда бир затха ишексиз эди, атларгъа аякъларына кючкъарыу берген, жюрегини солууун юзмей тургъан сабий эди.

Хабла артмагъындан къатхан нартюх халыу чыгъарып, жаулукъ къанатына чулгъады. «Суумай турсун»,— деп келди кёлюне. Юч-тёрт кюнден бери жюрюте эди ол аны, Кърымгъа аяп. Жылылай ашатыргъа термилип. Факъыра тиширыу кир жаулукъ къанатында халыуну ёшюнюне къатыракъ къысды. Нек эсе да Кърым ол халыуну ашамаса, бир палахха жолугъурукъ, жашаундан, ырысхысындан кем къаллыкъ суна эди Хабла. Кёп затны эсгералмагъан тиширыуну акъылына ол оюм илинип, андан азат болалмай жюрюй эди. Ким биледи, тап азатланыргъа сюе окъуна болмаз эди: ач сабийни токъ этерге, анга ашатыргъа умуту хычыуун эди, ол бек уллу умуту эди аны.

— Кърым, харип,— жашчыкъны элгендирмезча, Хабла шош сёлешди.

Мияла сыныкъланы къолунда къаты къысханлай, жашчыкъ тиширыугъа къарады. Кърым факъыраны биринчи кере кёрмей эди. Алай хар кёргени сайын жюрегинде кеси ангылаялмагъан бир шургулу сезим аны симсиретип къоя эди. Ким болур бу ашсыз-суусуз, кийимсиз тиширыу? Айтханларыча, тели Хабламыды? Унутула, узая баргъан анасыны сыфатын эсине нек тюшюреди?

Факъыра тиширыуну хар кёргени сайын жюреги элгеннгенин жашчыкъ эсге алса да, алай нек болгъанын а ангылаялмай, сейирсинеди. Сора артдан-артха тиширыугъа илеше баргъанын да Кърым сезе эди. Бир-бирледе, эрттенликде арбазгъа чыкъгъанлай, жашчыкъ факъыраны кёрмесе, мудахлыкъгъа, шургулукъгъа хорлатып къойгъанын да ангылаяла эди. Угъай, жашчыкъ аны кёрюрге термилеме деп кеси кесине женгдирмейди. Алай кёз туурасындан кетсе, олсагъат излеп, гуму артына, халжар тийрелерине жашыртын нек къарагъанын не кесине, не башха адамгъа ангылатырча тюйюлдю.

— Сен мени таныяламыса, балачыкъ? — Тиширыу жюрегини теренинде тюйрелип, къыйнап тургъан соруун, бюгюн болмаса, сорургъа базынмагъанды.

— Таныйма, сен Хабласа,— деди Кърым.

— Хабламы? — Факъыра тиширыу элгенип, титиреп, алай сёлешди. Кимди муну «Хабласы» деди кеси кесине. Ол къалыубалада жашаучу тели къатыннгамы айта болур? Бу сабий аны къайдан биледи, эрттегили жанны?

— Манга Хабла деп нек айтдынг?

— Хабласа да, андан...— Кърым баштёбен болду.

Факъыра, акъылына къайтып, эсине кёп затны тюшюрдю. Хабланы да аз-маз эсине тюшюрдю. Болуучу эди Хабла деп бир жазыкъ тиширыу, акъылындан ша-

шып жюрюген. Алай ол эртте эди. Бу арбазда бир сабий да жокъ эди ол элден думп болгъанда...

— Мен Хабла тюйюлме,— деди ахырында факъыра тиширыу, ёпкелеп.

— Хабласа,— деди Кърым арсарсыз.— Адамла айтхандыла.

— Ким адамла?

— Айшатлары айтхандыла...

«Ала мени эгечлеримдиле, манга ол атны къалай атарла? — деп къычырлыгъы келди факъыраны.— Мен эгечлериме игилик болмаса, хата этмегенме, ёмюрде кишини жюрегин къыйнамагъанма, сора атымы сыйырыргъа нек кюреширик эдиле?..» — Тиширыу эсине келген затланы жашчыкъгъа сагъынмады.

— Сен анангы унутмай турамыса? — деди ол, бираз тынгылап.

— Мени анам жокъду,— деди Кърым шош, мудах ауаз бла.

— Анасы, атасы болмагъан сабий болмайды дунияда.

— Мен хуна тешикден чыкъгъанма.

— Ким айтханды аны санга?

Жашчыкъ жууап къайтармады. Къуруда Айшат алай айтады дерге нек эсе да сюймеди. Тиширыу да иги кесек тынгылады. Аны айтыры кёп эди. Базыналмады. Мен Хабла тюйюлме, мен сени анангма деп да кимни ийнандырсын?

— Сен, жашчыкъ, анам бар эди, ол иги эди, огъурлу адам эди дерге кимден къоркъаса?

Кърым, баштёбен болгъанлай, тынгылап турду. Мындан алгъаракълада ол анасын сагъыннганлай, не ана хапар айтаса сен деп, Айшат чычкын бла тюйгенин да эсине тюшюрдю. Сора анам барды деп айтыргъа неге керекди ол? Атам, анам жокъдула, хуна тешикден чыкъгъанма деп турса, анга киши тырман этмегенине, урмагъанына бла тюймегенине жашчыкъ юйреннген эди. Бир-бирледе уа, алай айтса, Айшат анга орус къалач окъуна бере эди. «Тели, керексиз махтаннгандан эсе, татлы къалач иги тюйюлмюдю? Къарыны токъ болса, адамгъа не керекди?»

— Кърым, нек тынгылайса? — Тиширыу жашчыкъны инбашына къолун шош салды да, сора башын сылады. Кърым, сескенип, башын кётюрдю: танымагъан адамны къолу билегине, башына алай хычыуун тийгенине сейирсинди. Анасы ёлгенли, жашчыкъ кишини къол жылыуун, жумушакълыгъын сынамагъанды. Угъай, кюнде-ке-

чеде анга тюрт сёзле айтып да турмайдыла, къоншу тиширыула башын да сылайдыла. Алай Кърым кёзбау сёзлеге терилмезге юйреннгенди. Бу тиширыуну къол аязы уа жашчыкъны зыбыр чачы бла учхалаучу къол аязланы бирине да ушамайды. Чыпчыкъ болуп, насыбы, къууанчы инбашына къоннганлай, Кърым эркин солургъа, къымылдаргъа къоркъуп, шош сюелип турду. Факъыраны къол жылыууна кюн жылыууна тынгылагъанлай тынгылап. Сора анасы, аны айтыучу сёзлери, хычыуун къоллары, къобуз тюеклей, узун бармакълары эсине тюшюп, жюреги бир тюрлю жумушап къалды да, Кърым факъыраны кёзюне къарады: тиширыуну бозаргъан чачы жаулукъ тюбюнден тышына тёгюлюп, аны бираз тизгинсиз этеди. Бети ырмахды, саз чапыракълайды. Къара къашлары, мудах кёзлери, къарамы, ариу тюз буруну жашчыкъгъа шагъырей кёрюндюле. Кърым, бютюнда бек шошайып, сагъайды. Къайда, къачан кёргенди ол аланы? Огъесе бошму алданады? Сора, дыркъ деп, Кърымны эсине анасы тюшдю. Кёзлери толуп къалдыла да, бир жанына бурулду. Факъыра тиширыуну да тамагъы буулду, экиси да, бир бирлерине жукъ айталмай, иги кесек сюелдиле.

— Мен сени ананг болуп къалсам, сюерми эдинг, жашчыкъ? — деди факъыра, сабырланнгандан сора.

Шагъырей, жумушакъ ауазгъа артха бурулалмай, Кърым бираз мычыды. Сора факъыра таба айланды. Аны анасыны чачы бал бетли эди, муну уа — бозду. Бу оюм эсине келди да, жашчыкъ тирилип къалып, жюрегин бир тюрлю къууанч сезим бийледи. Нек, къайдан чыкъгъан сезим эди ол? Жашчыкъ аны билалмай эди. Алай бет жылыуу кетип, эринлери къаты къысылдыла.

— Угъай, сюймейме,— деди Кърым.

Факъыра тиширыу, къалай абызырагъанын да билмей, абызырады. Ким эсе да аны жюрегин къысып, энишге тартханлай болду. Борбайлары къыркъылып, чёгер жер изледи. Алай чёкмеди.

— Сора нек, жашчыкъ? — Аз заманнга жарыгъан эси, къайтхан акъылы кетип, мутхузланып баргъанын ангылап къоюп, тиширыу къоркъду. Алай къоркъуу сезими да, эси да тенг юзюлгенлерин а билалмады. Ол жаланда бу сабийни аллына келгенин, жашы сунуп, аны бла ушакъ этгенин унутмады. Жашчыгъын излеп кёп жол къыдыргъанын, элледен эллеге ётгенин да биле эди. Алай эди, бу сабий Кърым сунуп, анга ушатып, ызындан айланнганын, айланырын да биле эди. Насыбымы жел терк алып кетди, думп этди деялды дагъыда ол ке-

си кесине. Энди къачан къайтарыр? Къайтарырмы, огъесе умут кёмюлюпмю къалды? Тиширыу жангыдан жашчыкъгъа къарады, аны Кърымгъа бек ушагъанына сейирсинди. Адамны насыбы алай юзюлюп да къалмайды деди. Жашчыкъны жюрегинде бир зат чирчикленмесе, былайда сюелип турмаз эди: факъырагъа ол сагъайгъанча, башха сабийледен киши да сагъаймай эди. Аны да эслеяла эди тиширыу.

— Жылы гыржын ашармы эдинг, жашчыкъ, мачы...— Факъыра, жаулукъ къанатыны тюбюнден чыгъарып, Кърымгъа халыу узатды.— Кесим санга деп биширгенме, суууутмай аша,— деди.

Кърым тили тутулуп, симсиреп туруп, сора факъыраны аягъындан башына дери тинтди. Тиширыуну къолундагъы топуракъ тугулмуду, сыгынмыды — ол аны англылаялмады. Нек эсе да ариу, саз бетчигине кюйсюзлюкню ууу чапды. Жукъ айтмай, кюлюмсюреди.

Тиширыу да, къатхан нартюх халыуну биягъы жаулугъуну къанат тюбюне букъдуруп, артха бурулду. Бутлары къыйылып, кючден атлай келди да, гумуну мюйюшюне къысылып, олтурду. Халыуну Бойнакъгъа берип, жаулугъун кёзлерине дери тартды: дуния ачы да, такъыр да кёрюндю.

Жол жанында жар, сары жаулай, сыйдамды. Кюн таякъла анга сары бояу къошуп, таш бюртюкчюклеринде къамай, жанадыла. Арбазны, гумуну да туурасындады ол. Юй жумушладан бош кезиулеринде къууулуп барып, аны тюбюнде «тирмен оюн» ойнаргъа сабийле ёчдюле. Бюгюн а киши да жокъду. Кърым кеси жангыз олтурады. Жумушакъ топуракъ аны жалан тобукъларын хычыуун жылытады, чепкен кёлегинден кюн, тынч ётюп, аркъасын къыздырады. «Къуууут тартып» башламай, башларыгъы да келмей, Кърым кёп турду. Бир затда тохташып, жарсыуум былайды деп, оюм этерча тюйюл эди ол. Жаланда кеси жангыз къалгъанда, бетинден сабий илишанлары къачып, мудах бола эди. Сагъышмы эди ол огъесе, мудахланып, шошайып тургъан къылыгъымы эди? Ким биледи. Къалай-алай эсе да, сабийлеге къошулуп булжургъа артыкъ бек сюймегени, анасыны эгечлерине бла къарындашларына жууушмай тохтагъаны эллиледен ташада къалмагъанды. Эт, сют жуукъларын, ахлуларын сюймеген айып болгъанын Кърым англылайды. Неди да, ол аны айтыпмы айланады?! Жашыртын этилген а кимге айып келтиреди? Айшат бла Хафисатха ким айып салады?

Угъай, бу дунияда кёп затны Кърым англылаялмай

эди, алай анасыны къысха жуукъларына жюреги тюйюлюп къалгъанына да сокъуранмайды.

Жюрегинде жарыкъ сезимлери кюйюп къалгъанларына кёл кенгдирлиги келип, Кърым къарамын жарны башы бла узакъгъа ийди.

Жолну ары жанында къыртыш, тауну этеклерин кёмкёкге тышлап, аны тёппесине дери ёрлегенди. Тау дегенликге, ол башха таулагъа ушамайды: къатапа жайгъанлай, юсю сыйдамды. Адамла айтхан керти эсе, кёз тутхандан арысы кенг ёзенди. Арпа, будай ёсген. Кърымны анасы анда оракъ оруп тургъанды дейдиле. Аны жашил бети бла тиширыула энишге — элге энип келиучюлерин унутмагъанды. Босагъагъа олтуруп, анасыны аллына къарап жиляучусун да биледи. Энди, не кёп сакъласа да, келмейди. Аны ючюн жашчыкъ таугъа, тауну сыйдам бетлерине кёлкъалды этмейди. Анда-мында жангызлай бауурланнган ташларына, ёрге-энишге, сёдегей тартылгъан эчки жолчукъларына термилип къарайды ансы. Эчки жолланы жан-жанларында ёсген тереклеге да. Кърым, къарай кетип, аланы дырын жыйып, арпа оруп, тау бети бла энишге келген тиширыула суннган эди да, анга ийнаныуун киши юзалмагъанды. Къайын терекчикледиле дегенди къоншу къатын. Сора инбашларына оракъларын атып, ашыгъып нек келедиле деп, Кърым ийнанмады. Тиширыу, тынгылап туруп, жашчыкъгъа жукъ айтмай, кетип къалгъан эди.

Кетип къалмай а: Кърым кесин алдатырыкъ тюйюл эди. Бир кюн а ингирликде, сакълай, къарай кетип, энишге энип, юйлерине ашыгъып келген оракъчыланы ичинде анасын танып къойду. Ол барысыны да алларында, барысындан да ашыгъып келе эди. Угъай, Кърым бу жол да алданмады. Кюн таякъла анасыны орагъын кюмюшча жылтырата эдиле. Жаулукъ къанатлары тау аязда жел эте. Жашчыкъ аны эркин, субай санлары къалай къымылдагъанларын окъуна кёрюп турду. Гуму башындан тюшмей, жеринден тепмей сакълады. Жеринден тепсе, кёзлерин къакъса, анасы бурулуп кетерикча. Алай тиширыуладан киши тау этегине тюшмеди. Къарангы болгъанда уа, анасы бийигирекге ёрлеп, артха кетгенин эследи. Нек? Элге келирге эгечлеринденмми къоркъады огъесе жол къыйын болупму къалды? Огъесе арбазынданмы ёнгеледи. Ёнгелеген къанатлыла уяларын къоюп кеталмай, жуукъ да келалмай, кече-кюн учуп айланадыла. Балаларын тас этген жерлерини тийресинде учуп. Кърымны нек эсе да къанатлы болуп къаллыгъы келди. Ол къуш, кёгюрчюн неда сабан чыпчыкъ болуп

къалса, бир заманда бу арбазгъа. Айшатны юй башына окъуна къонмаз. Адамладан кенгде айланыр, анасыны инбашындан тюшмез. Аны орагъына къонуп, биргесине арпа сабаннга барыр. Ол оракъ оруп бошагъынчы, гыстыла юсюнде кюнню жылыууна тынгылар. Огъесе, къоншу къатын айтхан кертимиди, Кърымны анасы терекми болуп къалгъанды, элни туурасындан къарап, хар нени да кёрюп турлукъ?

Бир ингирде жашчыкъ, этиучюсюча, гуму башында сюелип, анасын сакълай эди. Айшатха барыргъа къоркъуп, барыргъа да сюймей. Шырт деп алайгъа къоншу къатын келип къалды.

— Жашчыкъ, нек тураса былайда? Кеч болгъанды. Келчи, юйюнге ашырайым,— деди ол жумушакъ ауаз бла.

— Айбаны сакълайма.— Кърым къарамын таудан бурмады.

Тиширыу да жашчыкъ къарагъан жанына къарап, бираз сюелди.

— Къайда кёресе анангы, сен уллу?

— Ма анда турады.— Кърым, балан бармагъын чюелтип, нени эсе да марады.— Кёрдюнгмю?

Тиширыу не кюрешди — тауну бетинде адам къымылдап, не ёрге баргъан, не энишге келген кёрмеди. Алай кёрмейме дерге болмай, иги кесек заманны тынгылап турду. Бу сабий не затха алданады деп келди кёлюне. Терекгеми? Кесим ёлейим алай тюйюл эсе деди ичинден. Сора, жюрегин бир тюрлю жарыкъ, къууанч сезим бийлеп къойгъанына сейирсинип, терекге тынгылы къарады. Терекмиди, юйюне ашыгъып келген тиширыумуду деп сагъышланды. Огъесе терекмиди? Тоба, алайды. Ким биледи. Этегине сабийи жабышып келгеннге уа бек ушайды. Сора дыркъ деп Айшатны къуруда айтыучусу эсине тюшдю. Эшта-эшта деди дагъыда ол, Кърымны саз бетинде бла мудах кёзлеринде Айшатны сёзлерине, ала туудургъан гурушхагъа жуап излей. «Гюняхы керек тюйюлдю, ийнан, барыбыздан да бу акъыллыды». Къоншу тиширыу тауну бетинде жаяу жолчукъгъа жангыдан къарады. Энди ол да ишекли болду: жаяу жолчукъну энип келген тиширыу, (огъесе эр кишимиди) артха созулгъан сабийин сакълап, сюеле эди. Алай тюйюл эсе да, Кърымны къоншусу алай сунуп, анга ийнанып, анасыны ызындан терк баралмагъан сабийге жаны ауруду...

— Кёремисе Айбаны? — деп сорду Кърым, кёп тынгылагъандан сора.

— Хау, кёрдюм, келе турады,— деди тиширыу.

— Тюнене, бюгюн да, тамбла да келипми турлукъду?

— Хау, жашчыкъ, бюгюн да, тамбла да келип турлукъду.— Къоншу тиширыу кёзлерин Кърымдан букъдурду.

Анасы хар заманда тау башындан «бюгюн» келиучюсю эсине тюшюп, жашчыкъ тиширыуну айтханына ыразы болмады. Сора ол Айбаны сакълагъанлы бир кере «тюнене», «бюгюн», «тамбла» да болуп озгъанын, дагъыда оза тургъанларын ангылай эди. Да иш алай эсе, Айба бусагъатчыкъда нек келмегенин, къайсы «тамбла» келлигин да дурус билирге сюйдю.

— Мен бир кере жукълап уянсам, тамбламы боллукъду? — деди Кърым. Къоншу тиширыу, айтырын терк табалмай, тынгылады. Сабийни жюрегин да къыйнамай, алдагъан да этмей къутулургъа керек эди.

— Билемисе,— деди ол, ийилип, Кърымны таза, мудах кёзлеринден къарамын бурмай,— ана жашчыгъына кече, кюн да келгенлей турады. Аны жолу тауусулмайды, юзюлмейди...— Сёзюн бёлюп, тиширыу сагъышланды. «Жеталгъан а эталмайды»,— деп къошарыкъ эди да, къошмады.

— Мен да анама баргъанлаймы турлукъма? — деди Кърым, сагъайып.

Аллай насыб' а къайда деп келди тиширыуну кёлюне. Ананы жолу — баласына, баланы жолу — анасындан деди ол ичинден. Кърымгъа уа башха тюрлю фикир айтды.

— Хау, сен да ары, таугъа, барлыкъса.

— Сенича, уллу болсаммы?

— Хау, уллу жаш болсанг,— къоншу тиширыу Кърымны ингирликде суукъсурагъан назик къолчугъундан тутду.— Энди кетейик, кечди,— деди.

Андан бери «бюгюнле», «тамблала» да болуп, озгъандыла. Кърымны анасы уа келе-келип, биягъы артха къайтып кетгенди. Нек эте болур ол алай? Келе-келип, терекча болуп нек къалады? Аны жашчыкъгъа киши айтмай эди. Кеси уа, къоркъуп, баралмайды: алыкъын гитчечикди. Гитчелеге юйден узакъ кетерге жарамайды...

Былайда Кърым эски къой иеги бла жарны тырнап, «тирмен тартып» башлады. Андан алгъа келип, кёп къуууут тартып кетген сабийлени ол жетерге керек эди. Гитче, сары къалашчыкълагъа ушап тизилген чюйбаш топуракъ тёбечиклеге кёз къыйырын жетдире, жашчыкъ «тирменин» къыстауландырды. Жар — къургъакъ, топу-

ракъ — зыбыр эди да, Кърым мычымай бир къапчыкъ толурча «къуууут тартды». Экинчисине кёчерге умут этип, дагъыда сокъуранып, къой иегини сызып жиберди. Ол гитче сабийлени иши эди. Кърымгъа уа терк окъуна уллу болургъа керекди. Къоркъмай, таугъа барырча. Алай къачан боллукъду ол уллу? Боллукъ эсе, уруш жетгинчи болуп къалса сюе эди. Адамла айтхан керти эсе, ол узакъда тюйюлдю. Ары да, бери да, кёкге, жерге да къарап, Кърым аны излей тургъанды — кёралмагъанды. Адамла жыйылгъан жерледе уа «уруш», «гермен» келеди деп кёп эшитеди. «Уруш кирип келеди», «гермен жетгенди» деген сёзле эллилени — къарт кишилени, тширыуланы, сабийлени да юркютюп, буюкъдуруп, шошкъап итлей, ызларындан къууун айланадыла. Не тюрлю болур ол уруш, адамланы алай титиретген, хар таш, терек тюбюнден, ожакъладан, юй башларындан, къара къузгъунлай, ачы къычырып тургъан? Жилян сыфатлымыды огъесе, кёк кибик, уллу бёрюмюдю — Кърым аны билалмай эди.

— Тохта, ашыкъма, «гермен» бери бир жетсин! — деп, Айшат къайдан эсе да акъсакъ болуп къайтхан къоншусун жаныгъанын жашчыкъ кеси къулагъы бла эшитгенди. Башха кюн а, ачыуланып: «Охо, ашыкъма, атангы жутхан уруш сени да къабар»,— деп, Кърымгъа кёл кенгдиргенди. Ол заманда жашчыкъ ары дери ангылаялмагъан кёп затны ангылап къойгъан эди: уруш уллуланы, сабийлени да жутхан желмауузду, юйлени кёмген, адамланы кюнлерин къаппа-къарангы этген ырхыды... Кърымны эсине дагъыда кёп тюрлю зат, жаныуарла тюшдюле да, ол, къоркъуп, жарны мюйюшюне къысылды. Угъай, кесине къоркъуп титиремеди: уруш бери келе эсе, деди ол ичинден, тау артындан келликди, тауну бетин талап, аны ташын, агъачын да ашап. Сора ол Кърымны анасын да оракъ ора тургъанлай, неда жолда жетип, тутуп къоярыкъды. Башха, аны нёгер тиширыуларын да. Уруш келе тургъанын билсе, Кърымны анасы анда турлукъ тюйюл эди. Терк барып, билдирирге борч эди. Неда урушну къоркъутургъа керек эди. Ким эталлыкъды ол ишни: Кърым гитчечикди, сабийден къоркъуп, уруш артха къачарыкъ тюйюлдю. Къоркъурукъ эсе, уллуладан къоркъурукъду ол, кёп болуп, аллына чыкъсала. Уллула уа, нек эсе да, шошайып, мугурайып къалгъандыла, орамлада, жоллада аз кёрюнюрге кюрешип. Кърым аны эндиге дери билмей туруп, бусагъатда билип къойду да, сейирсинди.

Жашчыкъ, тийреге сагъайып, кёпден бери адам ауа-

сабий жабу эшитмей тургъанына да эс бурду. Барысын да уруш алып кетип, ол жангыз къалгъан болур деп келди аны кёлюне. Кърым дагъыда тынгылады, жюрек урууундан сора жукъ эшитмеди. Къычырыкъ этип жилягъа бла къалыргъа билмей, жарны тырхыгына, къарылгъач тешикге аякъларын илиндирип, белинден ёргесин тышына къаратды. Киши кёрмеди — не уллу, не гитче. Шошлукъ, къулакъ тешиклерине буштукъ болуп, энишге басды. Кърым, башын жерден кючден айырып, нек эсе да Бойнакъны изледи. «Бойнакъ, Бойнакъ»,— деп къычырды. Юш дерге тауукъ окъуна жокъ эди. Туруп, бир жаны болгъан зат излерге керек эди. Алай къайры барсын, къайда излесин: Кърымны кёзю жетген юйле, къабырлагъа ушап, топуракъ тёбеле болуп къалгъандыла. Сабийле бла ол юслерине минип кюннге жылыныучу ташладан бири да жокъ. Жашчыкъ оракъчыла энип келлик тау бетине къарады — кёрмеди аны: сары букъу кёкню жартысын жабып, толан-толан саркъып келе эди. Келеми турады огъесе кетипми барады? Кърым ангылаялмады. Уруш дегенлери ол болур деди жашчыкъ. Уллу, гитче къоймай жутуп, аны уа жар тюбюнде тапмагъанды. Жашчыкъ сау къалгъанына бушуу этип, башыны ауурлугъун энишге бошлады. Айып эди эллиледен айырылып, бугъуп къалгъан. Бир кишиге да болушмагъан, Бойнакъгъа окъуна болушмагъанды. Тюйюшгенде, бир гитче кюшчюк жетмей къалып, хорланнган эселе уа эллиле? Жашчыкъ жюрексинип жилягъды. Уялмай. Энди аны киши эшитирик тюйюлдю. Сау дунияда кеси жангызды. Адамланы къабырлары, аякъ ызлары окъуна къалмагъан дунияда. Топуракълай, ауур шошлукъ бла сора ол... Кърым, артха ыхтырылып, киндик тюбюн да уякъ къадау ташчыкълагъа тырнатып, энишге тюшерге кюрешди. Тюшалмай, чулгъанып, жарны тюбюне тийди. Бутун, аркъасын ачытханына къайгъырмады да, сынсымады: ол энди кеси кесине да керек тюйюлдю, ол ёлюрге керекди. Жёнгер этерча, къабырлада сын таш окъуна табылмазлыкъ дунияда. Жел бла булут ауанадан сора жукъ къалмагъан...

Ёлген былай бола болур деп, Кърым сойланып тургъанлай, тиширыу ауаз эшитди. Жашчыкъ кёзлерин ачды. Бек алгъа кёкню кёрдю, ызы бла жар къыйырындан энишге къарап сюелген тиширыуну таныды. Аны аты Фаризат болгъанын да биле эди Кърым.

— Аберингми ауруйду, балачыкъ? — деди Фаризат.

Уруш муну къалай жутмагъанды деп келди жашчыкъны кёлюне. Алай жукъ айталмады.

— Ёрге тур, аман хомух!

— Уруш а? — деди Кърым, жилямсырап.

Фаризат, къыйналмай, жардан энишге тюшдю. Жашчыкъгъа къарап, бираз тынгылады.

— Къоркъма, уруш алыкъын узакъдады,— деди сора,— тур, хайда.

Кърым, эс табып, юсюнде букъусун къакъды. Тобугъу ачылгъанын кёрюп, башха буту бла жабаргъа кюрешди. Алай ол тобугъу да жылтырып эди, жашчыкъ, уялып, баштёбен болуп сюелди.

— Кесинги да не ариу кийимчиклеринг барды,— деди Фаризат, сабийни жунчугъанын чачып, кёлюн кётюрюр акъылда,— кёнчекчигинги тобукълары седирегенди ансы, охо да, мен жамаула салырма да къоярма...

Кърым башын кётюрдю. «Сен — къарт къатын, ётюрюк айтыргъа айып тюйюлмюдю?» — дедиле аны узун кирпикли мудах кёзлери.

— Мени энди ариу кийимчиклерим жокъдула.

— Къайдадыла сени ариу кийимчиклеринг? — Фаризат да мудах болду.

— Мени ариу кийимчиклерими Дауум сыйыргъанды.

— Не эте эди да ол сени ариу кийимчиклеринги?

— Мени ариу кийимчиклерими сыйырып, жашчыгъына кийдиргенди...

Экиси да иги кесек тынгыладыла. Фаризат, кёлю толуп, Кърым а ариу кийимчикле тигиучю анасын эсине тюшюрюп.

— Охо, къайгъырмаз,— деди тиширыу,— ёлмей къалгъан ёксюз алтын аякъ бла суу ичеди.

Кърым жукъ айтмады. Эси биягъы тау башына кетип, оракъчы тиширыулагъа къарады. Аланы ичинде анасы орагъын кюнде жылтыратып, Кърымны да къолундан тутуп, бийикге ёрлеп бара эди.

Айшат Хабланы гуму аллында кёргенинде, тохташмай, сансыз озуп кетерге умут этди. Сюймей эди ол нек эсе да сакъат тиширыуну. Анча жылны тас, гунч болуп туруп, энди табылгъан адамгъа киши былайды деп айталмай эди. Эллиле да алыкъын Хаблагъа юйреналмагъандыла. Ким болур ол, къайдан чыгъып къалды? Керти дуниягъа кетген ызына къайтып ким кёргенди? Хабланы эллиле унутмагъан эдиле, аны кёзлеринде, къарамында да эслиликни жилтини къабынып киши билмейди, кёрмегенди. Бу тиширыу а, Хаблагъа ушай эсе да, хар эллиге сагъайып къарайды. Онгсунмай, тырман, айып да этгенча. Сора ахыратха барып, ёлгенледен

акъыл жыйыпмы къайтханды? Элге, керти, Хабла неда Хаблача, кесин, адамланы да танымагъан тели керек эди. Аты сакъатха чыкъгъан тиширыу энди акъыллы болурун, ол жукъ ангыларын кёп эллиле сюймей эдиле. Жамауат жыйылгъан жерде аны къарамы бла тюбешип, сыртлары терлерин, кеслерин айыплы, гюнахлы да сунуп турургъа, орамда жюрюрге къыйын болур эди. Ким биледи аны сылтаун.

Не тюрлю эсе да, бир-бир эллиле, Хабланы кёрселе, жерге къарап, аны кёзюне урунмазгъа кюрешип озадыла. Ол азап керекми эди алагъа?

Эртте, андан бери тогъуз-он жыл озгъанды, Хабла ариу да, акъыллы да тиширыу болгъанды. Ёксюз эсе да, киши кёзюне къарап, кишиге сукъланырча тюйюл эди. Сукъланнган анга сукъланнганды. Жарлылыкъ бла факъыралыгъ' а Хаблагъа билмей тургъанлай келип къалгъанды. Эри, жангыз жашы да бир кюн кёпюрден къутургъан суугъа кетип ёлгенлеринде. Ол заманда, тиширыу акъылындан шашханда, ахлу, жуукъ да асыры кёп табылып, ёлгенле жерге тынгылы тюшюп бошагъынчы, Хабланы малын, мюлкюн, тап юсюне киерик быстырларын окъуна чач-тюк этген эдиле. Жуукъгъа, ахлугъа саналгъанла бла тенг бир-бир эллиле да ырысхыгъа боялыргъа угъай демей эдиле. Онг болгъан къадарда. Экиюч кюнню ичинде Хабланы толу журтунда сыйдам таш окъуна къалмады.

Да, башын кечиндиралмазлыкъ тул къатыннга харакет-хапчук неге керекди? Керек эсе, акъыллылагъа, игилеге керекди. Ала Хабланы тюп боллукъ ырысхысын кишиге малтатмазла, кесин да ач-жаланнгач этмезле. Ал кезиуледе ахлула Хаблагъа къарагъан атлы болуп да турдула. Кезиу-кезиу ашын-суун тапдырып, эски быстырларын берип. Артдан-артха уа къыйынсынып, арбазларында кёрюннгенин къарыулап, ылыкъсынып, жуукъла, бир бирлеринден, эллиледен жашыртын Хабланы кеслеринден изгилтин этер амал изледиле. Сейирмиди. Хабланы аллында кишини борчу жокъду. Малларын сюргенле, ырысхысына боялгъанла къарасынла.

Хар бир ахлу алай айтып, кеси кеслерин анга ийнандыра эдиле. Тамам толу жыл да озмагъан эди ахлула Хабланы гюняхындан чыкъгъанларында. Ол а не,— дауу, сёзю жокъ. Ырысхысы уа бютюнда жокъ. Юйюн, журтун эрини къаршы жууугъу бийлеген эди. Энди не, Хабла шайтан къаргъагъан, арбаздан арбазгъа жел сюрюп айланнган ауана. Тамырсыз, ахлусуз. Хуна тешикден чыкъгъан сакъат тиширыу. Бир жыл мындан алгъа

ол акъыллы да, къолайлы да болгъанын, борчха абери тилеп, кенг арбазына шежда этип, сакъ атлай кириучюлерин да кёпле унутдула, тап унутмагъан эселе да, унутулурун сюе эдиле. Болгъан а болурму эди Хабла бир заманда акъыллы, ырысхылы да? Эшта-эшта, харип, ким берлик эди анга ол затланы. Адамла сейир жахилдиле. Кюнлени биринде, Хабла элде кёрюнмей къалгъанында, адамла къалай эсе да къозгъалып, ырыс этип, мудах да болуп турдула. Кеслерине, жарлы тиширыуну ахлуларына да айып салып. Угъай, сакъ тюйюл эдик биз анга, бир зат бла къууандыралмадыкъ, дуния малы бизден къалмазлыкъ кибик. Ол заманда тюшюрген эдиле эслерине эллиле Хабла кёпледен иги, чомарт акъыллы да болуучусун. Аны малын, журтун чачмасала, киши арбазына кирмей, кишини кёзюне къарамай жашаяллыгъын, ахлулары алай, артыкълыкъ этмеселе, Хабла ол кюнлегеми жетерик эди?! Бир агъач къашыкъ ючюн инсанлыкъларын малтагъан ахлула. Ашыкъмасынла. Къыйынлыкъ соруп-оруп кирмейди арбазгъа. Бюгюн кюнюнг — къууанчлы, жубанчлы, тамбланг а — жулдузунг батхан, отунг кёмюлген кюнюнг. Не этериксе. Жашауну бир къолунда къалачы, экинчисинде — къамичиси. Ол тюймезликни сен тапха эдинг...

Эллиле Хабланы ёлюсюн табып, жерге тюшюрюрге, аны бла Аллахдан кечгинлик тилеп, гюняхларыны къыйырын къанатыргъа керек эдиле. Алай къайда, къалайда излесинле? Суугъамы кетди, агъач къыйырында бёрюмю жыртды, шыякы тешикге кирип, андамы ёлюп къалды? Хазнамыды, адамны башын сугъар жери болмаса. Сора Хабланы кёпюр къулагъында жиляй тургъанын кёрген адамла табылдыла. Эри бла жангыз жашы суугъа кетген кёпюрню къулагъында.

Эллиле, жууугъу, жарсыгъан, жарсымагъан да суу боюнуна чапдыла, Хабла юч кюнден бери, жиляй, кёпюр къулагъында къысылып тургъан кибик.

Ол кюннге дери ахлулары Хабланы алай бек сюедиле деп кишини эсине да келмегенди. Алай инжилирле да, жаулукъларын атып, сыйыт этерле деп. Сёзсюз, сакъат эгечлери табылса эди, уллу къурманлыкъ этерик эдиле, къоюнларындан чыгъармай, баурларына къысып, эринин-бурунун жалап жашарыкъ эдиле.

Ай, факъыр да, жазыкъ эгечим,
Мени жарлы этип кетдинг,
Ол ариу жаш санларынгы суугъа талатып,
Бичакъ тартмай, насыбымы кесдинг.

Былай айтып сарнагъан Хабланы къаршы эт ахлусу, экиге айланнган тиширыу эди. Аны сарнагъан ауазы, инжилип, чачына-башына узалгъаны къалгъан жуукъланы да тёгерегине жыйды. Ала, гюрен тохтап, суугъа айланып, аны жанып, кеслерин элтдирирге айтып жиляй эдиле.

Сени субай санларынгы юзгелеча
Агъартхан сууугъа кесими атарыкъма,
Элек агъачлай, толкъунларынгда жюзе,
Жиляй-жиляй, ызынгдан барлыкъма.

Хабла табылмады. Сууму элтди, башха узакъ элгеми тюзелди, ким билсин. Сууну къалайын къармагъын, къайсы таш тюбюне къарагъын? Не тюрлю болду эсе да, адамла аны жоюлгъанына ийнандыла. Хазнамыды, кёзден кетген — суугъа тёнгереген таш. Айырылды, юзюлдю, кетди, Аллах алай буюргъанды. Хабланы журтсуз къойгъан жуукъла да тынчайдыла, борч, айып, гюнях да къалмады.

Да сора, Аллахны ортагъа алып айтханда, тюзмюдю Хабланы этгени? Жатхан жеринде тынч турмай, шырт деп, журтундан къысталгъанды деген хапар да элге жайлып. Адамлыкъмы эди ол?

Адамсызлыкъны уа амалы тынчды: ахлула Хабланы чыртда таныялмай эдиле. Телими болгъан эдиле ала?

Хабла Хабла тюйюлдю, Халимат ёлмегенлей, ёлгенди деп, журтундан къысталгъанды деген хапар да элге жайылды. Андан сора да кёп тюрлю сёз жюрюй эди. Хабла уа элни бир тёбен, бир баш жанында кёрюне айлана эди. Кишини босагъасындан атламагъанды. Айшатны мекямыны тийресинде кёбюрек жюрюгенин айтмасакъ. Айшатха термилип да турмагъанды ол аны арбазына къарагъан жухну юсюнде. Эрттенбладан ингирге дери тобукъларын къучакълап. Эшик ачылгъаны бла этилгени сайын нек сескенеди дей эдиле адамла. Айшат Кърымгъа хыны сёлешгенин эшитсе, ёрге къобуп, сын болуп нек къалады?

Хабланы къылыгъында, жюрюгенинде эллилени сагъайтхан кёп зат барды.

Андан тюйюл эсе, Айшатны тынчлыгъы жокъду. Хабла алай этип турса, кеслери туудургъаннга кеслери ийнанып тохтамазламы адамла? Сора ол сакъат тиширыуну къарамы аны аркъа жиклерине ётгени сейир тюйюлмюдю? Ол Хабланы сан этмезге кюрешгенликге, болалмайды: кесинги алдагъан къыйынды.

— Кече, кюн да былайда не табаса, мени арбазымы къушу нек болуп къалдынг? — деди бир жол Айшат шош, киши эшитмезча.

Хабла, жукъ айтмай, бир жанына къарады.

Аны къайгъысы Кърым эди. Аны изледи. «Бош хапар айтадыла адамла,— деп келди Айшатны эсине.— Сени жаунг мындан акъыллы болмасын. Аллах алгъан акъылны киши да ызына къайтаралмаз». Айшатны санлары тирилип, жюрегин да жарыкъ сезим бийледи.

— Сен кимсе, харип, не айланаса, къайдан келгенсе? Жокъмуду, къысылырча, бир ахлунг-жууугъунг? — Алай айтып соргъанына Айшат олсагъат сокъуранды. Аллахха асыры ассы болургъа керек тюйюл эди. Не медет, жюрегинде къабыннган къууанч жилтинни ышырыргъа кюрешген эди да, суу къуюп къойду. Хабланы къарамы аркъа жилигине ётгенлей болуп, кёз гинжилери кенгерип, сагъайды.

— Сен а тюйюлмюсе да мени жууугъум? — деди Хабла.

Жайыгъа, дагъыда шаша турады дегенлери кертими болур. Айшат, неден элгеннгенин кеси да билмей, элгенип къалды. Дагъыда кёл этди: телиледен да чыгъыучуду акъыллы сёз.

— Айхай, жууугъунгма, битеу эллиле да жууугъунгдула. Санга аш-суу бермезлик ким барды? — деди Айшат, кесин жукъ да ангыламагъанча этип.

— Дуния — хаух, жуукъ да — хаух,— деди Хабла, къарамын алаша назик тиширыудан айырмай.

— Жуукълагъа уа кака кётюрюрге керек тюйюлдю,— деди Айшат, жамауатха белгили тели бла сёлешгенине кесине тырман эте. Алай ол зат эсине келгенине да сейирсинди: ийнанырга сюйсе, адам ийнанмазлыкъ не барды?

— Сен ангыларыкъ тюйюлсе аны,— деди Хабла.

— Кет, тели. Сени тенгли бир ангыламай жашайдыла дейди.

— Сен да Хабла болуп къалсанг, ангыларыкъ эдинг. Тели кёргенни киши да кёралмаз.

Айшат жуап къайтармады. Нек эсе да биягъы инбашына къууанч чыпчыгъы къоннганын сезип, Аллахха шукур этди, табынды. Хабланы сант сёлешгени анга ийнаныу берди. Не затха ийнаныу эди ол? Айшат энди шукурлугъу, ийнаныуу бла кетип къалса иги эди. Алай кеталмады.

— Къоркъма сен, санга аш-суу бермезлик жокъду.

Айымыды, бу дунияда андан сора не барды? — деди Айшат жапсаргъан ауаз бла.

— Ийнан, къуру къарыны ючюн а жашаяллыкъ тюйюлдю адам,— деди Хабла, акъылын жыйып, сёз айталгъанына сейирсинип.

— Сора не ючюн жашайса, ким тилейди жаша деп? — Бу жол да Айшат ауазын тюрлендирмеди. Жюреги шор тарап башлагъанын, борбайларына къарыусузлукъну ууу жайылгъанын сезди.

— Билсенг а. Токълукъдан сора да бир зат болгъанын а билалама,— деди Хабла, нек эсе да кёзлери толуп, жиляп иерге аздан къалып.

Айшат да, шошайып, иги кесекни тынгылап турду. Жюрегине тюшген жазыкъсыныу сезимге бир такъыйкъагъа хорлатып.

— Не зат болур ол зат? — деп сорду ахырында, кючден-бутдан сёлешгенине эс буруп.

— Айхай, ангылаталсам а. Таш иш болурму, аны ауанасы?

— Не таш, не ауана? — Айшат жангыдан тирилди, сагъайды.

— Сын таш...

— Андан къалгъаны бары да хаухду, жангыз олду адамны алдамагъан, жёнгерлик этген, ётген-сётгенлеге таурух айтхан,— деди Хабла, Айшатха къаршы келип.

— Сын ташмы?

Бусагъатда болмаса, Айшат сакъат тиширыуну бетине ышанлап къарамагъан эди. Энди уа, аны сёзлерин къалай ангыларгъа билмей, сакъатлыкъны белгилерин бетинде, кёзлеринде изледи. Артыкъ къууаналмай, артха бурулду.

— Тохтагъыз... алай... Сен къабырлагъа келип бир кёрге эдинг.

— Тиширыула къабырлагъа жюрюмейдиле,— дерге ашыкъды Айшат, неге эсе да кёл кенгдирип.

— Несине махтанасыз анга? — деди Хабла.

— Адетди ол.

— Адетдими? — Сакъатха саналгъан тиширыу, ышарыргъа умут этгенча, эринлерин къымылдатды, алай бютюнда мудах кёрюндю.— Ёлгенледен айырып, чорт кесдирип къойгъан адет адетмиди? Эгечлерибиз, къарындашларыбыз къайда, къалайда жатадыла деп жарсымагъан тиширыула. Барып, адамынгы къабырындан бир чёп юзмеген, шош сюелип, салам бермеген тиширыула.

Айшат, жукъ айталмай, тынгылап турду.

— Охо, аны несин айтама, адамны эси нечик къысхады деп сейирсинип айтама. Не тюрлю жарлылыкъ да андан чыгъа болур.

— Санга аланы ким юйретгенди, кимден эшитгенинги айтаса? — деди Айшат, ёню къарылып, тамагъы къургъакъсып. Аны эгечи Халимат жютю тиширыу болуучу эди, эр кишича, акъыллы. Хабла Халимат тюйюлдю, болургъа амалы да жокъ. Угъай, ийнан, бошду ол, бошду деп, кесин алдады.

Хабла да, алаша, назик тиширыуну сорууна жууап къайтарыргъа унутуп, эсиндегин айтды.

— Анда сын ташла дууа тутаргъа сюелген адамла кибикдиле. Бушуудан чал болгъанлагъа ушайдыла. Бир бирлерине къарап, жиляй, ёлгенлени юсюнден хапар айтханлай турадыла,— деди ол, къарамы бла тиширыуну марап.

Айшат жангыдан шукурланды. Гюнях эди адам телиди деп къууаннган, алай Аллах берген къыйынлыкъгъа тёзмеген андан да уллу гюняхды. Да, не этериксе, башында сууу болгъан сант сёлеширикми эди? Хаблагъа ачыуланыргъа керек тюйюлдю, жан аурутургъа, инжилирге керекди.

— Хо, харип, тюз айтаса,— деди Айшат.

Алаша, назик тиширыу сансыз, хаух сёлешгенин Хабла ангылады. Жукъ айтмай, бираз энишге къарап турду.

— Мен а сени эгечим сунуп сёлеше эдим,— деди Хабла бираздан, ёню чёгюп. Башын чайкъай, жол жанында жухха къарап тохтады. Жухну юсюнде аны сюйген ташы, тереги да бар эдиле. Жангыз ёсген терек. Тюбюнден ёрге къарагъаннга жаулукъ къанатларын жайып сюелген тиширыугъа ушай эди ол.

— Эгечимми дейсе? Ким айтханды санга аны? — Жууап сакъламай, Айшат уруп кетип къалды. Тау этегине къысылгъан ташлы жол бла бара, ол ызына бурулмады. Хабла къарап тургъанын желкеси, жауурунлары бла сезип, бир тюрлю титиреди. Ийнанмазлыкъ затына ийнанып, кеси кесине кёл этдиргенликге, алгъынча тири жёбелеялмай эди.

Андан бери кёп, аз заманмы озду, Айшат Хаблагъа бетден-бетге жолукъмагъанды. Сюймей эди аны кёрюрге, ауазын эшитирге. Ёхчеге этгенча, ол а — жолунда — таш: къалайда да анга абынады. Аллахны, адамны да алдаялгъан фыргъаууп тиширыу. Огъесе керексизгеми чамланады ол жазыкъ Хаблагъа? «Не тюрлю эсе да, кенгирекде турсун. Хар кимни ёз къадары, жашауу,

жарсыуу. Кишини жарсыуу керекмей эди анга, кесиникин а кишиге жюклемез. Тоба, алайды. Тели болгъан эсе, Аллах этгенди». Былай айтып эски журтуна келе тургъанлай, Хабланы кёрюп тохтады.

Сакъат тиширыу аркъасын гумуну къабыргъасына къысып олтура эди. Айшатны эследи, алай, эслемегенча этип, анга къарагъанын билдирмеди. Айшатны излегени уа ол тюйюлмюдю? Алай, нек эсе да чамланып, кёзюнде огъу болгъанча, Хабланы марады. Шо бу да аны сансыз этерге кюрешеди. Хабла Айшатны кёрлюгюн, къарарын да сюймей эди, да сора нек элгенди, неден къоркъуп арсарлы болду? Энди уа не хыйлалыкъ тюшген болур эсине? Айшат, алай айтханына сокъуранып, жукъа эринлерин къаты къысды. Сакъат тиширыуну эрттеден танытгъанча, къылыгъын, ич сырын билгенча, сёлешгенине сейирсинип, кеси кесине тырман этди. Керти, Хабланы таныучу эди. Танымагъаны ол болгъа эди. Жазыкъ эгечи арбазгъа къойгъан эди да, арбазларындан кетмей къалды. Жуукъларына къысылмай, Къочхарланы арбазгъа бек болгъаны кимни жюрегине да гурушха саллыкъды. Айхай, кет деп айталсала уа: эгечи бек сюйюучю эди, бир бек эркелетиучю эди. Хайырсызла ушагъан да этедиле дейдиле. Алай бош угъай, эгизлеча. Ол а кеппе-кертиди.

Барып, табан жетдирип, Хабланы къыстарыгъы, арбаздан изгилтин этериги келди. Гуму арты — таша жерди, ким кёрлюкдю? Жуукъласмады, къаргъышындан къоркъду.

— Хабла, харип, ахлуларынгы журтларында да бир кёрюнсенг а. Огъесе унутупму къойгъанса къалайда жашагъанларын? — деди Айшат, кенгде тохташып.

Сакъат тиширыу жукъ айтмады.

— Нек къарайса алай... Хабла дегенимеми сейир этесе? Да тюйюлмюсе да Хабла? Ийнан, Хабласа. Ёзге уа... Хоу, бизге ол насыпны ким берлик эди...— Мор къатапа жыйрыгъыны этеклери жерге жете, Айшат хыны озуп кетди. Узун юйню орта эшигин ачып, ары киргинчи, Хабла аны ызындан къарап турду. Сора, кёлю толуп, кёзлери чарс кёрдюле. Къачан эсе да, къачан болгъанын билалмайды, ол, эшикни ачып, кеси кириучю эди. Анда, тизгинли отоуда, жангыз жашчыгъы, сора жашчыгъыны атасы бла жашаучу эди. Къачан болур эди алай? Эртеми, къалыубаладамы огъесе тюненеми эди?

Айымыды деди тиширыу ичинден, кёкге къарап. Бийик кёкню ючгюл жырып баргъан зурнукла аны ызындан чакъырдыла. Тиширыуну жюреги, ол да къа-

натлылагъа къошулуп къалгъанча, ырахатланды. Кишиге келмеген палах жангыз аны малтагъан сунуп тургъанына сокъуранды. Кёкню андан сыйырмадыла эсе, не уа ол кюмюшкъанат зурнукланы. Ма алайда тереклени, оракъ оругъа жюрюучю жаяу жолланы. Нечик игиди бийик кёкню, бугъа теринича, чабырлыкълагъа юлешалмагъанлары деп келди тиширыуну эсине, тауланы, юлешип, бишлакъ туурамланыча, чыккырларына жыялмагъанлары... Кёп зат бар эди жашауда адамла бир бирлеринден сыйыралмазлыкъ... Эндиге дери аны юсюнден ким сагъыш этгенди ансы. Сагъыш эте билсе, бюгюннге дери жерим, кёгюм деп айталыр эди. Ёз жагъасына жарашып тургъан бир таш эди ол. Кеси ауурлугъум кесиме тамамды деп. Кишиге айып этерча тюйюл эди. Ёз урчукъларын бургъандан озмагъанла. Ол да, эгечлери да. Болургъа керекди адамны бир жылтырагъан заты. Ауанасы ёчюлгенде да ёчюлмезлик. Не зат эди ол, къаллайды? — аны къайдан билсин сакъат тиширыу. Аны, тоба, кёпле билалмайдыла. Энди уа не, борч окъуна къалмады. Жашчыгъын абайлы адам этерге умуту бар эди. Узакъ жолгъа чыгъарны аллында атасыны аманатын толтургъа...

— Бек алгъа кесинг ангылагъанны, билгенни билдир,— деген эди ол.

— Мен не билеме, харип.

— Анасы билгенни билсин бек алгъа,— деп къатлады Кърымны атасы.

— Охо да.

— Ызына, аллына да къарап жюрюрге юйрет.

— Охо, сен айтхан...

— Адам терек кибикди, тамырсыз терек терек болмайды — аны юйрет.

— Охо да, сен айтхан.

— Кеси тонундан жийиргенмезча юйрет,— деди Кърымны атасы дагъыда, сагъышлы бетин алышындырмай.

— Охо да, борчду.

— Гитчелигинде юйренмеген артда кёп затдан акъсайды,— деди ол.

— Аны эшитген эдим да...

— Эслирек болгъанлай, жашны мени эски журтума элт.

— Бек ахшы.

— Анда тукъум ташыбызны кёргюзт. Аны ыспассыз этмезча юйрет.

— Сен айтханлай этерме.

— Мени атымы жерлерге гитчелигинден юйрет.

— Тиширыу кётюралмаз жюкню къоюп, кетип бараса.

— Мен да аны ючюн барама...

Ол затланы эсине тюшюрюп, сакъатха саналгъан тиширыу гуму къабыргъагъа бегирек къысылды. Тепмей, къымылдамай, кёкню шошлугъуна къулакъ салып, иги кесек турду. Жангыз сабийине анасы юйреталмазлыкъны атасы жюрюген жолла юйретирик эдиле. Ол къарагъан таула, жерини тюртю, тукъузгю тереги да. Бусагъатда озуп кетген зурнукла да. Тиширыуну биягъы кёлю толуп, кёзлери чарс кёрдюле. Энди ол айтхан хужулукълары келеди дегенлери керти эсе, таш-агъач да — тилкъау.

Жангыз сабийини атасы тиширыуну эсине жангыдан тюшюп къалып, аны сагъышындан къутулмай, иги кесек турду. Да, энди ол киписин кёрлюк тюйюлдю. Бир заманда да угъай. Кимине барлыкъды тарыгъыргъа, жарсыуун айтыргъа? Тиширыуну жюрегин кемирген, аз-кёп болса да, бир от жагъада жылынмазлары. Не эди къалгъан жарсыула аны къатында. Хар затха да барды мадар, онг, ёмюрлеге айырылыуну ачыуун, бушууун жумушатыр зат жокъ эди. Бушуумуду, ачыумуду да ол деп сагъайды тиширыу. Бушуу жюрекге сыйына болур, ол а? Тиширыу анга былайды деп айталмазын ангылап, сора мычымай ырыслады. Ёлген адамны юсюнден сёлешгенча, сёлешгенине тобагъа къайтды. Жюрегини теренинде ийнаныуну оту къабына башлап, такъыйкъагъа алдап, ёчюлдю. Аллай кишиле сау болсала, ол хужулукъла берими келлик эдиле деди. Ол, харип, от жагъасын малтатыр киши тюйюл эди. Ёхтемлиги бар эди. Тиширыуну жилямукъла онгсуз этдиле: кёрлюк тюйюлдю ол аны бир заманда да, бир жерде да. Сора дыркъ деп эсине башха зат тюшюп, симсиреди. Энди уа нек тюшдю ол аны эсине?..

Ол кече Халимат жангыз эди.

Ёлюмден солуу табып, кёпге-азгъа къутулгъанын а билалмай, тап ийнанырыгъы окъуна келмей, алай сагъайып тура эди. Къачан жетеди да, къачан солууму юзеди дегенча. Эс тапханлыкъгъа, ышаныу, ийнаныу да жокъ эди, болургъа да керек тюйюлдю.

Узакъ жолгъа, ызына къайтармазлыкъ аман жолгъа, хазырланып, тебиреб а къалалмагъанча жата эди ол. Амал алай эди — къадардан къачар онг болса, анга дери да къачар эдиле.

Халимат къадары бла жарашып, аны кёзюне къарап, бой салып жата эди.

Отоуда киши жокъду. Аны ол бусагъатда эслеп къоймады — эртте эслегенди. Неди да, эгечлерине, жуукъ, ахлуларына кёлкъалды этмеди Халимат. Кёлюне тиймеди. Сейирмиди эрикселе, талсала. Юйюрлерине кетген болурла, неда бирер мюйюш табып, къалкъыпмы къалдыла? Айымыды, энди Халимат ёлгенле бла, аланы уа жазлары да, къышлары да боллукъду. Былайда жангыдан Кърымны атасы Халиматны эсине тюшдю, аны кёралмай, жюрегин къыйнагъан эсе да, кечгинлик тилеялмай кетип баргъанына жарсыды. «Сен кюн таягъыча бир жан эдинг, айны бутагъындан айырылып, жерде жарыгъан киши эдинг — кечгинлик бер,— деди тиширыу, жарылгъан эринлерин кючден къымылдатып.— Сен, киши, тереклени субайы — тал терек, Халимат — аман ханс. Къалайда белингден сындынг, юсюнг бла атлап, бери алаймы келе болурла, жангыз урлугъунг чирчикленмесин деп...» Халимат андан ары сагъыш эталмады: биягъы тамагъы буулуп, кёзлери жукъ кёрмей къалдыла. Кёпмю-азмы турду тиширыу ол халда, не эсе да бир зат келип, кесин терезеге урду.

Халимат сагъайып, шошайды. Олсагъат аман къууум этип, ырыслады: къанатлыды. Укуму болур? Къанатлы дагъыда урду кесин терезеге. Жюн устуккулай болуп, мияла кёзге бир зат жабышханын тиширыу эследи. Алай, былайды деп оюм этгинчи, терезе кёзге илиннген кетип, шош болду. Сора къоншу къатынладан къайсы эсе да терезеден къычырды.

— Иги жат алай... Кишинг а, арбасы юсюне ауып, кёпюр къулагъында турады.

Халимат къалай тюшгенин да билмей, ундурукъдан тюшдю. Жыгъылмагъаныма, жыгъылгъан угъай, санларына къарыу кирип, ол эки айны ичинде тёшек болуп турмагъанча, тирилип къалгъаныма эс буруп, тышына чыкъды:

— Ким эди ол манга сёлешген? — Жууап эшитмеди.

Бийик жулдузлу кёк, арлакъда къаралгъан узун халжар бютюн бек сагъайып шошайгъанча кёрюндюле. Бу кечеге дери дуния алай уллу да, тилсиз да болгъанын Халимат билмегенди. Дунияны уллулугъу бла жулдузлу кёкню тынгылаулугъу тиширыуну титиретдиле. Бу кенг дунияда хар зат да бир бирлеринден кенг, узакъ эдиле. Хар не да жангызлыкъны шошлугъуна тынгылап эди, бир бирлерине тил тутуп.

Халимат къоншу юйлеге къарады: таудан ургъан

аязмы огъесе сокъур терезелеми титиретдиле, нек эсе да тиширыу, суукъсурап, ууакъ къалтырады. Жалан аякълары бла арбазны суукълугъун да сезди. Ол былайда — жангыз, Кърымны атасы уа кёпюр къулагъында — жангыз. Халимат, энишге айланып, суу жагъагъа къууулду. Къууулуп бара, къайдан чыкъгъанды ол бери деди, арба тюбюне тюшгенинден эсе бу тийрелеге келгенине бек къоркъуп. Аны киши, анда узакъда, башха кишиле болгъан жерде болургъа керек эди. Эр кишиле от жагъаларында тынч олтурурча тюйюлдю заман, сора не болду мынга бирсиледен артыкъ, келип, къатын этеклеге жабышып тургъанлагъа къошулурча?

Бирле келип, намысын сындыргъанлай, Халиматны жюреги къыйналды. Къадар ёлюм берди эсе, анда ёлмей, мында босагъасына жетер-жетмез ёлюрге нек къалды? Тоба, киши... Къыстапмы жибердиле, жараусузса деп? Огъесе башынгы алыпмы келесе, огъесе алаймы болуп къалды иш — эр кишилерибиз арба тюплерине тюшюп...

Халимат терк жетди кёпюр къулагъына. Черекни тауушун эшитмей эди. Ёрге-энишге да къарап, чабып, аугъан арба кёрмегенден сора, тиширыу кёпюрню аргъы къулагъына ётдю. Жокъ эди ишекли болурча бир зат да. Къайры чапсын энди адам деп чогъежленди Халимат. Черекни боюнунда аз кёпюрмю барды — къайсысыны къулагъында ауду аны арбасы? Огъесе, бошуна серленипми чабып келди? Тап алай эсе да, гурушхасыз болургъа керекди, кёрлюгюн кёрюп, адам ачымагъанын, арба тюбюнде термилмегенин тынгылы билип. Бусагъатлыкъ дунияда аны киши бери келмези хакъды деп, Халимат бир кесек сабырланды, жюреги уа тынчаймады. Аны терилтген тиширыу башханы кёрюп алданнган болур деди ол. Башханы уа Аллах жаратмагъанмыды, ким да болсун, биреуленни къыйынлыкъда къоюп кетерге жарарыкъ тюйюлдю.

Ол сагъыш Халиматны суу жагъа бла энишге къууду. Анда, энишгеде кёпюрге. Сагъышланып, аз-маз мычыгъаны ючюн Аллахха ассы болуп къалгъанлай, сокъуранып, кеси кесине тырман этип. Нек эсе да арба тюбюнде термилген ол адам, бир бек къаршы адамыча кёзюне кёрюнюп, терк жетип, аны эзилген санларына балхамлыкъ эталмагъанына, табалмай къалырма деген оюмундан а бютюн бек къоркъуп. Хужулукъ бутлары терк элтмей эдиле, кёпюр къулагъына терк жетдирмей эдиле. Былайдан тюп кёпюрге дери эки къычырым. Ол а сау кечени чабып келеди огъесе сабийлигинден окъунамы? Энди аны хатасындан адам азаплыкъда жан бере

тура болур, тёзмез, танг аласына суур, санлары тюзетилмей...

— Тохта, ашыкъма. Сен мени излеп жюрюй болурса!

Ауаз садакъ окъ болуп жауурунуна тийгенлей, тиширыу симсирреди. Къымылдаргъа къоркъуп, ол халда бираз сюелди. Тийреде адам эслемеди. Жол жанында, антаулай, уллу таш бар эди да, аны ауанасындамы болур, нек кёрмейме деди кеси кесине.

— Э киши, къалайдаса, бекми ачыгъанса? — Черек асыры дауурлу келгенине бусагъатда эс буруп, жарсыды: сёлешгенни сёзюн эшитирге, аны терк табаргъа къоймагъан ол сунду.

— Тиширыу башынг бла нек айланаса, жюрюйсе кечеде? — деди ауаз. «Тоба, ауаз а аныды, арба тюбюнде инжилип сёлешгеннге ушамайды ансы».

— Сен арбангы аудуруп къойгъанынгы эшитип келгенме,— деди Халимат, антау кибик уллу ташны ауанасындан къарамын бурмай.

— Арбалары аугъанла кёп болабыз. Къайсы бирибизге болушхун сен, тиширыу?

— Нек тапдырмайса кесинги, э киши? — деди Халимат, черек шош болуп къалгъанына сейирсинип, сангырауму болдум огъесе уюгъанмы этди бу? Алай суу толкъунлары, къама ауузуча жылтырап, къууушуп бара эдиле.

— Арбалары аугъанла кёп болабыз дедим да...

— Сен алгъа кесинги тапдыр. Къалгъанла бла мени ишим жокъду,— тиширыу, антау кибик, уллу ташны тёгерегине айланып, жукъ эслемей, ай жарыкъгъа чыкъды: аны ауанасында мычыргъа къоркъгъан эте эди. Жол ортасында иги кесек заманны сюелди, этер амалын билмей, кишисини ауазы эшитилмей къалгъанын кесинден кёрдю. Терс, акъылсыз сёлешип, кёлюнеми тийдим деди Халимат. Битеу айтхан сёзлерин жангыдан эсине тюшюрюп, терслигин ангыларгъа кюрешди. Былайды деп бир тюрлю оюмгъа келишалмады, алай, терслиги болмаса, Кърымны атасы бет бурурму эди?..

— Э, киши, ауазынга термилтип нек къойдунг, охо, мен терс сёлешдим, не этейим да энди?

— Кърымны суу алып барады, ызындан жет.

— Кърым тынгылы адамланы къолларындады,— деди. Халимат, гузаба этмей: жашы эгечлеринде тынч жукълагъанына ишексиз эди ол.

— Кърымны суугъа алдыргъанса, эшитемисе къычырыгъын?

Халимат тийреге къулакъ салып тынгылады. Черек-

ни шууулдагъаны къатыш бир башха тауушда чалынды къулагъына. Сабий къычырыкъгъа ушатмады аны тиширыу.

— Э, киши, сабий къычырыкъ тюйюлдю ол.

— Кърымны суугъа алдыргъанса, жет ызындан.

— Кърым тюйюлдю ол.

— Жет ызындан ол сабийни.

— Сени арба тюбюнде къоюп къалай кетейим? — деди Халимат амалсыз ауаз бла.

— Биз барыбыз да бир арбагъа миннгенбиз... Жет сабийни ызындан.

— Сени кёрмей къалай кетейим сууну ызындан?

— Мени кёрлюк тюйюлсе...

— Тохта, ма кёрдюм,— деди Халимат, антаулай, уллу таш таба атлады.— Угъай, жаланда аякъларынгы эследим. Белингден ёргенги кёрмейме. Бетинги кёрмейме,— деп къычырып ийди Халимат.

— Сен мени бетими кёрлюк тюйюлсе.

— Нек, э киши? — деп элгенди тиширыу.

— Аристоп тюбюнде мени бетими уруш талагъанды, жаным чыкъгъынчы, жиклерими бир бирлеринден айырып.

— Ой, жазыкъ сен, кебин салыргъа жарамаймы къалдынг?

— Жер мени харам этмеди, тёрт саныма тёрт къабыр юлюш чыгъарды. Кёзлерим а ёлалмадыла. Сизге термилип, учуп, бери келдиле. Кёрюп турама — сабийни суу алып барады, жет ызындан.

Санларына къарыусузлукъ келип къалгъанын сезип, Халимат, кючден-бутдан атлай, суу жагъа бла энишге тебиреди. Кёпмю-азмы барды ол халда, къулагъына чалыннган тауушшартланып эшитилди. «Керти да, Кърыммыды ол къычыргъан?» — деди тиширыу, чабаргъа, суу толкъунланы озаргъа жангыдан кюч табып. Жокъ эди энди аны ауругъан саны, чархы, алгъа сызылгъан къол ташлаймы болуп къалды — суу алып баргъан къычырыкъны жетип къоюп, чабакъ сыртлай, жылтырагъан, от чакъгъан толкъунланы ичинде къарелдини эследи. Къарелдини сабийге ушатды, сабийни башында уа тёгерек бёркчюгю — Кърымгъа кеси тигип кийдирген бёркчюгю. Халимат арсарсыз суугъа кирди,— черек аны тартып кетмеди, толкъуну бла уруп, жагъа ташха къаплады. Экинчи кере суугъа кирмеди, кирсе, сабийге мадар эталмазын ангыларча эди сезими.

Аягъы юсюне туралмаймы мычыды, нек эсе да суу элтип баргъан къычырыкъ узайып, къарелди да кёзден

ташайды. Алай болуп къалгъаны Халиматха ачы тийип, жагъа бла энишге бютюн къыстау къууулду. Къама ауузуча жылтырагъан, чабакълача ойнагъан толкъунладан эсе жюйрюк болургъа кюрешди тиширыу, тап алай сунуп, кесин анга ийнандырып барды. Бош ийнана эди: аны санлары, жагъа ташлай, ауур болуп къалгъан эдиле, акъылы, эси алгъа къыстау чапханын санлары чапхан суна эди ол. Жокъду энди Халиматха кечгинлик, къоркъакълыгъы мурдарлыкъгъа тенг болурун билалмады. Суугъа кирмей, суугъа кетгенни чыгъарыргъа умут этгени сейир эди, тоба, аллай сейирликни киши да кёрмесин. Аны айыбы жангыз Халиматха угъай, сау элге окъуна тамамды. Мындан ары жюз жыл жашагъан ол болса да. Айымыды, энди, аз жашарыкъ эсе да, жюз жылны гюняхын боюнуна алды. Гюняхы ёлюрге къоймазлыкъ тиширыу болуп къалгъан эсе уа?

Черекни жайма жерине жетгенин, жетип, суугъа къарап тургъанын Халимат олсагъат ангыламады. Жайманы ары жанында къаралгъан юйлени кёрюп, алай эс жыйды. Кесини жюрек уруун да эшитди. Андан сора жукъ да угъай. Ёмюрде бир сабий да суугъа кетмегенча, ол ачы къычырыкъ этмегенча, эл ырахат жукълай эди. Халимат, неге сейирсинип титирегенин да билмей, титиреди. Черекни шошлугъу да къоркъутду аны. «Сабийни жутхандан сора, къычырыгъын буугъандан сора сен да тынчайгъанса,— деди кечегидеги жангыз тиширыу.— Биягъы мен жангыз тюйюл эдим, сабий къычырыгъы биргеме эди. Сен аны бууп, жарлы тиширыуну басынчакъладынг, къайда излейим ол сен тунчукъдургъанны?

Огъурсуз эдинг да, жууаш болдунг, ач киштикча, бутларыма чырмашаса,— деди Халимат черекге кирип бара: суу аны тобугъуна тюгел жетмеди.— Ыспасым жокъду, къарыуу таркъайгъандан сора шошайгъаннга, кюч барда ёкюрюп туруп, артда шыбырдап сёлешгенге». Тиширыу ташдан ташха ёте, кёзю илиннген къарелдиге сагъайып къарай, къычырыгъы тунчукъгъанны кёп изледи: суугъа кетгенни адамла черекни жаймасында табыучуларын ол биле эди. Алай сууну кёзю къыймады тунчукъдургъанын артха берирге. Анга къууаныргъа бла къалыргъа билмей, черекни экиге бёлген зыгъыр айрыкамчыкъгъа чыкъды тиширыу. Олсагъат жюреги неге эсе да сагъайды. Санларын къарыусузлукъ бийлеп, къарады — бу затдан къоркъдум деп билалмады. Сора ауаналагъа ишекли болду. Акъсыл зыгъырда узунланып, сыртларындан жатхан адамлагъа ушай эдиле ала. Жулдузлагъа къарап, черекни шош тауру-

хуна тынгылай. Терек ауаналадан элгеннгенине ийнанып, тийреде терек, не терек тюп болмагъанына уа артдаракъ эс бурду. Жерден ёрге айырылгъан таш окъуна жокъ эди.

Ауанала къайдан тийгенлерин билалмай, къоркъуп, бирини къатына келди. Экинчисини, ючюнчюсюню юсюне сюелип къарады. Нек къоркъуп къалтырагъанын, нек суу-салам болуп къалгъанын ол ангылаталлыкъ тюйюл эди. Тап эсине келген оюмун кеси кесинден жашырыргъа кюрешди. Адам болмагъан жерде адам ауанала, кийиз жайылгъанлай, жайылып тургъанлары сейир эди. Суугъа кетип, табылмай къалгъанланы ауаналарымы болурла? Бу оюмну эсине алгъанына Халимат къоркъуда, мычымай сокъуранды, алай жюрегине тюшген гурушханы къыстаялмады.— Огъесе суугъа кетгенле дау айтыргъамы чыкъдыла, манга дау айтыргъа? — Тиширыу нек эсе да аякъ тюбюне къарап ийип, ёз ауанасын кёрмегенине ырыслады, онгда, солда да муштухул излеп, арлакъда, талыштакга къысылып тургъанын кёрдю: турч къумгъанлай, алаша эди, гитче эди ол. Мугурайып, Халиматны марап. Суу алып кетгенлени, къабырсыз, кебинсиз къалгъанланы ауаналары, жамычы жайгъанлай—уллу, аны ауанасы уа — бёрк агъач. Тиширыуну ичин жангы къоркъуу сыйырыр-сыйырмаз, акъсыл айрыкам тебип, эки жанына кезиу чайкъалды — Халимат жаланда аны сезди, ызы бла сыртындан тюшюп, жулдузлагъа къарап тургъанын ангылады. «Кёзлерим ёлалмадыла, сизге термилип, бери учуп келгендиле»,— деген эди ол киши. Тиширыу, Кърымны атасын эсине тюшюрюп, жулдузла эки угъай, кёкге къуюлуп турадыла деди, сёзлерине не магъана бергенин иги билмей. Жеринги ташына, агъачына термилген жангыз сен болмазса деди дагъыда. Кимге айтды ол аны? Алайды, туугъан ташын бир къарап кёрюр ючюн жерни жети къатысындан чыкъгъанла эшитсинле деп айтхан болур. Кёзлерими кесигизге къошмазсыз, жерни жети къатысына батып ёчюлюрле. Огъесе сиз барыгъыз да арбалары аугъанламысыз, алай кёпмю боласыз сиз, бусагъатда, нёгерлерин ажашдыргъан зурнуклача, къаугъаланып, чариш этип, жер излеп, жер алышындырып, айлана эдигиз, акъ айланма болуп, бурулуп. Энди шошайдыгъыз, симсиредигиз, кёрмегенмисиз суугъа кирмей, суугъа кетгенни чыгъарыргъа кюрешген бир жарлыны?..

* * *

Суу алыргъа келген къабартылы тиширыула Халиматны зыгъыр айрыкамчыкъда тапхан эдиле. Танг аласында. Юйлерине элтип, аягъы юсюне болгъунчу, анга къарадыла. Эски-бюскю берип, кийиндирдиле. Артда Халимат тюзелип, элине жолну тапхынчы да иги кесек заман озгъан эди.

* * *

Халиматны ундуругъу, юсюнде эки уллу жастыгъы бла, битеу отоуну ол агъартханча, терезе аллында шошайыпды. Эгечлери анга сакъдыла, эринмей, кюн сайын жангыртадыла, къагъып-согъуп жыядыла. Кирген-чыкъгъан да ыспас этерча, эгечле Халиматны ундуругъуна тюк къондурмайдыла, аны кёрюп турадыла, сау болсунла. Чурумчу, ырымчы тиширыула ырыслап, ёлген эгечлерини аты бла байламлы болгъан не гитче затха да магъана берип, тыш адамла тиерлерин сюймей эдиле. Бир жол, къалай эсе да келип, Хабла терезеден отоугъа къарагъанында, Айшатны бети кетип, тили тутулуп къалгъанын къоншула окъуна кёргендиле.

Кеси сау заманда ундуругъундан тюшмей, от жагъасындан кетмей турсала да, ыразы эди ол, энди уа не, жюреги къыйналады... Халиматны жокълугъу эсине тюшюп къалып. Бютюнда тели Хабла босагъагъа жуукълашса.

Арбаздан къыстамай эселе, хо деп турсун, гуму арты да асыры озады анга. Алай эди, къыстап ийселе, Хабланы къолундан не келликди, аз юйсюз-кюнсюзле жокъдула, артмакъларына таянып къалгъанла. Анымы ангылай эди, нек эсе да Хабла, дып этмей, тынч турады. Кече халжар мюйюшде жукълап, кюндюз а гуму артына къысылып, арбаздан къарамын бурмай. Бусагъатда да ол анга къысылып, отоугъа киргенлени чыкъгъанларын сакълайды. Нек сакълагъанын а билмейди. Не айтырын, не умут этгенин.

Отоуну мюйюшюнде жангыз ундурукъда агъаргъан жастыкълагъа къарап, эгечле, жуукъ, ахлула да тынгылайдыла. Кёпден бери шум болуп. Бир бири бетлерине къараргъа сюймей, мудах ундурукъдан а тансыкъларын алалмай, бек иги эгечлерини бетинден кёрюп, тап алай тюйюл эсе да, алай сундура эдиле олтургъанла. Отоуда башха, кёз илинирча зат болса, аны да тансыкълар эдиле — жокъ эди.

Мындан алгъаракълада уа отоугъа киргенле сукъла-

нып чыгъыучу эдиле. Къабыргъада кюйюзлеге, жыйгъычда кийизлеге, тапкалада табакъ-къашыкълагъа, кюмюш къумгъанлагъа да. Жабыу артында Кърымны атасыны къочхар тону, жамычысы, кюмюш бел бауу кюмюш къамасы бла...

Ала барысы да осуят этиллик затла тюйюл эдиле, ол кишини эдиле, ол келип къалса, толу отоууна келирге керек эди. Сыйын, намысын сакълар отха кирген кишини отдан чыгъарын сакъларыкъ отоуу.

Алай къачан эди ол — отоу толу болгъан, жасалып, къуралып тургъан заман? Энди аны ким биледи, ким эсинде тутады? Ким чачды, тонады отоуну — анга киши жемгдирлик тюйюлдю. Кърымны атасын адам этген, Кърымны да адам этерик отоуну. Ёз отоуунда жылынып, босагъасындан атлап къарагъанны кёзю жютю, кёкге, жулдузлагъа да сюймеклиги татлы. Халимат аны иги билген тиширыу эди. Отоусуз адам — тонсуз адам, терк суукъсурайды.

Да сора Халиматны эри бла жашына аталгъан отоуну ким чачаргъа кюрешгенди? Олтургъанламы? Огъесе, тышындан келип, гудулукъму этдиле? Анга ийнаныргъа башхаланы да ийнандырыргъа сюе эдиле олтургъанла. Бармы эди да бу отоуда адам кёз къаратырыкъ бир зат, ийнан, не хазна. Айшат ичинден жашыртын къарамы бла жаланнгач къабыргъаланы, мюйюшлени тинтип чыкъды. «Туура былай тюйюл эди»,— деди ол дагъыда, кюйюз бла жамычыны кёп болмай кече белинде юйюне элтгенин уллу гюняхха санамай. Не эди да, Кърымны ёсдюрлюк адамгъа тийишлиди хар не да, тап къашыгъын къоймаса да, ол эркинди. Эски кюйюз бла кюе ашагъан жамычыны уа башларына урсунла,— Айшат, жюрек къыйынлыгъын жашыралмай, эгечлерине къарады: ким не хапчугун элтгенин билирге сюе эди ол, алай билалмай, билалмазын да ангылап, ичинден кесине, Халиматха да чамланды. Жилянла эмге эдиле аны сютюн жаханимде — беририн, къалырын эслеялмагъан тиширыу эди. Ырысхысын была тонап, ашы-ташы жетгенде уа, ала бла тенг къоранч этерге керекди — Айшатны ачыуу ичине сыйынмай, бетине жайылып, тынгылап олтурады. Эгечле, жуукъ, ахлула да андан тели тюйюлдюле Халиматны къыйынлыгъын боюнларына алып къояргъа. Охо да, ким угъай дерикди юлюш къошаргъа. Жюзюмю, Хафисаты да мюлкден-ырысхыдан туумагъандыла, таматалары — Айшат — этгеннге кёре этерле. Не уа къарындашлары Болат... Тёрт къарындашдан, урушха бармай, юйде къалгъан жангыз ол эди. Бу-

сагъатда Болат, къара тынгылауну ийип, аркъасын къабыргъагъа къысып турады. Эгечине сын таш салыргъа, аны жик дуусын да этдирирге къарындаш борчлу болгъанын ангылайды. Тап битеу къоранч аны хуржундан чыкъмаса да, оноу этип, хар затны да жамауатда жюрюгенича тамамларгъа, алай Болатны да башына ат урмагъанды — быллай ишни ауурлугъу оноу этгенни боюнуна тюшюп къалыучуду. Андан тынгылайды ол, сора башха затла да сагъыш этдиредиле. Болат ол сагъышла жаланда аны эсине келген суна эди.

Сын ташын салыргъа керекди, ашын-ташын тынгылы этерге керекди деп айланнган эгечлерине Болат жукъ айталмай эди. Халиматны ёлгенин ол кёзю бла кёрмегенди, къабыры бармыды-жокъмуду — аны да билалмайды. Таугъа маллагъа кетгенлейми жабылып къалды эшик, ол анда асыры кёп къалып, айыплымы болду? Болат не кёп сагъыш этип турса да, къошда ненча кече къалгъанын, къошдан элге къачан къайтханын эсине тамам тюшюралмагъанды. Ишекли болмазча, хар затны жерине салып, келишдире келгенлей, башха чурумла чыгъып, Болатны экили этип къоя эдиле. Ол билгеннге кёре, къошда юч кече къалгъанды, хау алай эди, да сора ол кезиуге бу ёлюп да бошап, жерге сугъуп, думп этип къалай къойдула? Ёлген эсе, къарындашына билдирирге керек тюйюлмюдю, адам жиберип, адет алай ушайды да? «Сен къошда жума кюнден жума кюннге дери тургъанса»,— дейди Айшат. Болат анга да даулашырча тюйюл эди. Бир затдан терслиги болгъан адамгъа экинчи терсликни туудуруп жакъгъан — тынчды. Хазнамыды, Болат — кеси кесине базынмагъан, къыяулу жан. Бютюнда бу ишде тюзню-терсни айыралмай эди ол. Ингир къарангысы бла арбазына кирип келгенде, арбазда олтургъан къартла турдула да, къайгъы сёз бердиле. Болат да, сорургъа, хапар этерге уялып, къайгъы сёзлерин алды. Башын кётюрмеди. Халимат ёлюпмю къалды, харип, деп сорургъа базынмады. Жумуш бла тышына кёп болмай чыкъгъанча этип къойгъандан игиси жокъ эди. Келгенлени да артыкъ уллу хапарлары болмагъанларын, бусагъатлада келгенлерин мычымай ангылагъан эди. Алай Болатны арбазына дуугъа келгенле былайды деп бир затдан хапарлары болмай, кеслерин асыры кеч келген сунуп, боюнубуз къылдан иничкеди дегенча эте эдиле.

Керти эр кишиге — бютюнда къарындашха — тёре эди къабырлагъа барып, эгечини жатхан жерин таныргъа. Гюняхы керек тюйюлдю, Болат эки-юч кере да бар-

гъанды, жашыртын, ары. Алай жангы топуракъларыны мылысы иги къурумагъан къабырла тёрт-беш да бар эдиле. Сын ташсызла. Сора къайсысы болур аны эгечи жатхан огъесе биринде да жатмаймыды ол? Болат сорургъа, кесини тасхасын билдирирге уялгъан эте эди. Жангыча кёрюннген къабырлагъа ненча кюн болгъанын билирге сюйюп, хар бирине кезиу-кезиу къарап, Болат кёп сюелгенди. Мында ол танымагъан, элни кишилери бла тохтап, дууа тутмагъан хазна къабыр жокъду. «Была уа, эшта да, мен къошда къалгъан кезиуге ёлгенледиле,— деди ол, бирини да дууасында болмагъаны эсине тюшюп, жамауат анга къарап, айып эте тургъанча.— Аз заманчыкъны ичинде анча инсан да къалай ёлдю, тейри, ийнанмам мен быланы билмейме деп, огъесе Айшат айтханмы кертиди?» — Болат, башын шош чайкъай, бир оюмда тохташалмай, артха къайта эди. Ишекли эди ол.

Бусагъатда уа Болат, жауурунларын шош-шош элеп, башын кётюрдю, бир затха таукел болгъанча, Айшатха къарады.

«Барыбыз да мындан нек къоркъабыз, кертиге — керти, ётюрюкге—ётюрюкдю дерге нек базынмайбыз?» — деп келди аны эсине. Къысха къыркъылгъан сакъалын, узун, арыкъ жаякъларын сылай, Болат эгечине къарагъанлай турду. Артда эгеч эгечлигин этмез депми къоркъады огъесе эринденми, жетип келген юйюрюнденми? — Былайды деп айталмады Болат. Айхай, Халимат онди кимди, бармыды, жокъмуду, аны жанлы болуп не табар, сора ол Халимат жанлы болсун, акъны къарадан айырсын, къалгъан эгечлери, эт жуукълары Айшатны сёзюнден чыгъарыкъларын а билемиди? Чыкъсала — иги, бир жумдурукъ болурла, чыкъмасала уа — ол да жокъ, бу да жокъ. Алай, не тюрлю эсе да, Болат эр киши эди, тынгылап турса ушамайды.

— Мен ангыламагъан бир зат барды, аланла,— деди ол ахырында, биз кимге сын таш салыргъа, кимни ашын-ташын этерге оноулашабыз, айтчыгъыз манга аны...— Болат, эр кишича, батыр сёлешип ийгенин ангылап, олтургъанладан аперимлик сакълады, алай, киши ыспас этмезин кёрюп, буюкъду. Отоуну мюйюшюнде киши да билмей тургъанлай элия атылгъанча, барысы да бирден ары къарадыла. Кими сейирсинип, кими элгенип, Аллахха, адамгъа да ассы сёлешген бу кимди деп. Кимди бу жазыкъ, Болатмыды, огъесе малхуниямыды?

Айшатны къарамы къарындашына тырман этген къарам тюйюл эди. Бусагъатда анга тырман керекмейди, жазыкъсыныу керекди да, жазыкъсынды. Акъылындан

тайып тургъаннга жарамайды жазыкъсынмай. Кёзюкъашы, башы бла да олтургъанланы анга ийнандыргъандан сора сёлешди. Жумушакъ ауаз бла, аны жаз тилин ким да англыларча.

— Ичибизде ол жазыкъ Халиматха мындан бек ушагъаныбыз жокъ эди, союп къаплагъан кибик,— деди Айшат.— Сёзю, башы, къылыгъы бла да. Арт заманда уа айтханын-къайтханын бютюнда билмейди.— Тиширыу къарындашыны жарлылыгъына асыры жарсыгъандан, жилярыгъын кючден тыйып, бираз тынгылады.

— Да, биз алай айтханлыкъгъа, ол насыбы окъуна болур,— деди дагъыда тиширыу — элни игисин уруш къабып, бошап барады, бу уа турады къатынланы этеклерине къысылып. Адамгъа жанындан багъалы не боллукъду?

Болатны энди кёре, танымай тургъанча, олтургъанла къарамларын анга бурдула, бусагъатха дери аны алайлыгъын билмегенлерине сейирсинип, башы къатышхан эр киши былаймы болады дегенча этип, уялмай, аягъындан тёппесинде гитче эбизе бёркчюгюне дери тинтдиле.

Эгечи нени къагъып сёлешгенин англап, аны марагъан кёзлеринден къачар амал тапмай, Болат ары, бери да кезиу къарады. Айшат телиге санагъан жанында чёгюп, ол а эндиге дери кёрмей тургъанча этди. Сора эгеч бла къарындашны къарамлары жангыдан тюбешдиле. «Тохта бир, оу сени кюнюнгдю»,— деди Айшат кёзю, къашы бла. Болат, нек эсе да буюгъуп къалып, инбашларын жыйырды. Жокъ эди аны даулашыргъа, эгечлери бла демлеширге базындырырча бир заты да. Башха эр кишилеча, урушха баралмагъан, албугъартып, кесин акъсакъ-токъсакъгъа, къартха ушатып айланнган адам эди ол. Болат жангыз Айшатдан къоркъмай эди — кимден да къоркъа эди. Намысын, эрлигин аман жаннга алышханын англай эди. Ол къысылмаса, буюкъмаса, ким къысыллыкъды? Алай, Айшат къоркъутханча, аны киши да къоркъуталлыкъ тюйюлдю. Ол назик санлы, суубурун тиширыуну къатында адамланы акъгъа — акъ, къарагъа — къара деп сюелалмагъанлары сейир эди. «Да мынга къалай дерге боллукъду,— деп Болат кёп кере сагъышланнганды. Саут-сабасы, аскер, мыртазакъларымы барды? Не уа тутмакъ юйю? Нек къоркъургъа керекди Болат андан. Эринденми, жашларынданмы къоркъады, да муну огъесе ол юзгенчиги ючюнмю къысады къуйругъун? Бир да билмезсе, тейри. Былай сагъыш эте кетсе уа, Болатха Айшатны хатасы жетмегенди. Аны хайырындан жарагъан ат къоллу болду, журтуна ме-

кям къошулду. Ёхтемлигинге, намысынгга къара чибин къондурмай, абериге иелик этген тынч тюйюлдю. Айшатны сёз жютюлюгю болмаса, киеуюню аты ангамы жетерик эди? Аны марагъан аз жууугъуму барды? Энтта да къарап-марап тургъанла. Энди уа эл багъасы атха ол, Болат, минип, къубуллукъду. Башха бир жан да угъай. Дуния тюзелсин ансы. Гуму къоллу болгъаныны уа несин айтаса. Журтун, мекямын кенгертирге, эгечле хо демеселе, ол кеси аллына базынырыкъ тюйюл эди. Да сора жагъасын ол да жыртдырмасын. Арбазынга — арбаз, журтунга — журт къошулгъандан хычыуун не барды! Алгъаракълада гуму, халжарны жартысы да Халиматны эдиле. Адет, тёре алайды деп тургъанды ол тели. Эндиге дери ангыламагъанын ангылай, эс таба барады: хар кимни кеси кёлеги жылытады. Къарындаш, эгеч, тенг демеклик — бош омакъ хапарды. Адамланы къолунга къарарча этерге амал табыла эсе, кимни да нек аяргъа керекди, биреуню къолуна къарагъан, тап ол туугъан къарындаш окъуна болсун, гюняхды. Хар арбазда, мекямда, таш, терек тюбюнде, жол жанында олтурур шинтигинг, таяныр тапчанынг болса,— ма олду кереги, къонагъ' а, андан сыйлы жокъ эсе да, жалынчакъды, сюйгенича аягъын узатмайды. Болат а эгечлерини, ахлуларыны журтларында керилмей, ёз арбазында керилирге сюеди.

— Кесини малы тургъанлай, кимни къыйнап да не этебиз,— деди Жюзюм, башын кётюрмей.— Ийнан, беш адамны ысхатына да жетерикди.— Жюзюм кимни, нени къагъып сёлешгенин Айшаты, Болаты да ангыладыла.

Халиматны малы аз тюйюл эди, алай кичи эгечлерине юлюш чыгъармагъанлыкъгъа, барысын да юлешген эдиле. Жамауатдан уялып, арбазларына къууалап кетмегендиле ансы, энди ол малладан Халиматха хайыр жокъ эди. Кичи эгеч а абериден хапары болмагъанча, гыст-гысты тохтамайды. Айхай, къоранчсыз къалыргъа ол тап сылтауду деп келди тамата эгечлерини эсине.

— Мал анга къайдан чыгъарыкъ эди, башсыз къатыннга,— деди Айшат, балан бармагъын тюп эринине тогъай этип.

— Башсыз къатын бир заманда да болмагъанды ол,— деди Жюзюм.— Киеуюнгю саулугъун-шаулугъун да билмей сёлешесе.

— Эгечибиз анга баргъан кюн окъуна болгъан эди жарлы да, башсыз да.— Кърымны атасыны намысы жюрюгенин, къырал жумушуна ол бек сакъ къарагъаныны Айшат кимден да уста биледи. Алай энди аны игили

гинден анга не, хайыр чыгъарыкъ эсе, жаланда малындан, мекямындан чыгъарыкъды. Адамны, юйюрню, атын заманнга айтдырмай, къоншуланы анга толу ийнандырмай, аны журтуна, ташына сугъанакълыкъ этерге жарарыкъ тюйюлдю.

— Ёлген эгечинги асыры ыспассыз этип сёлеширге нек кюрешесе? — деди Жюзюм, сора олсагъат сокъуранды. Сюйсе-сюймесе да, ыразы эсе, тюйюл эсе да, Айшат айтхандан, ол ызлагъан ыздан чыгъалмайды. Да билемиди да Жюзюм эгечи суугъа кетип ёлгенин бла къалгъанын, ол къайтып келип, мекямыны тёгерегинде айланмайды, кече сайын халжар гуму мюйюшюне къысылып тургъан ол тюйюлдю деп ийнанамыды? Кёп жылдан бери тас болуп тургъан Хабла да къайдан келип къалды, ол аны эгечине да нек ушайды? Жюзюмню экили этген соруула кёп эдиле. Алай бирине да тынгылы жууап табалмайды. Табаргъа уа сюе болурму? Былайда Жюзюм кеси кесин хыликкя этди, къарыусузлугъун бла мадарсызлыгъын жангыдан сезди. Огъесе ётюрюкню таба, адам кертини тюртюпмю къоя болур? Ол керти дегенлери не затды? Ёз башынга, къабыргъанга жарашхан тынчлыгъынгы сакълатхан кертими болуп къалады...

Отоуда олтургъанлагъа кезиу къарап чыкъды Жюзюм. Барысы да экиге айланнган жууукъла. Алай ичлеринде не жашыргъанларын билген къыйынды. Сёзге къошулмайдыла — кими баштёбен, кими жаулукъ къанатын, чачагъын тинте, жубана. Жюзюмню терслиги кёп эди. Тёшек болуп тургъан эгечлерин къоюп кетип, суугъа элтдиргендиле деп айтдырмаз ючюн, ийнанмаз затына кесин ийнандырып, жамауатны, андан-мындан келген ахлуланы да алдаргъа кюрешген ол тюйюлмюдю? Айшат бла бирге. Энди уа кертисин кеси да билмейди, тоба. Энди уа, угъай, эгечими ёлгени бла къалгъаны белгисизди деп сюелсе, эллиле, ахлула аны шашхан адамгъа санамазла деяллыкъмыды? Жокъ эди Жюзюмню алай болуп къалмаз, бирле туруп, аны ючюн ёшюнюн жыртдырыр деп ийнаныуу. Аты шашханнга, телиге бир айтылгъанны тюзге къыстагъан, жерине, журтуна иелик этген тынчды. Жюзюмге уа сабийлерин ёздюрюрге, атасындан къалгъан жерчигин сакъларгъа керекди.

— Ыспассыз этерик болуп ёздюрмегенме мен аны да, сени да. Он бармагъымы он ат, ёгюз этип ишлеген тиширыума мен, сизни адам этер ючюн,— деди Айшат, ачыуланмай, чочумай.

Отоуну биягъы шошлукъ бийледи. Олтургъан ахлула

Жюзюмге къарап тохтагъанларын, ичлеринден анга айып этгенлерин жашырмадыла. Айшатны сюймегенле, аны бир сёзюне да ийнанмагъанла окъуна бет алышындырып, кёзлери-къашлары бла Жюзюмню жаратмагъанларын билдире, кичи эгечге алай къарадыла. Асыры оздуруп сёлешгенине сокъуранып, терслигиме женгдиреме деп да къоялмай, шошайды Жюзюм да. Ол Айшатдан алты-жети жылгъа кичи болгъанына, тамата кичисини бешигин тебиретип, гыржын биширип, гыржын бергенин билмеген, аны сыйламагъан тиширыу тюйюл эди. Ол тёреди. Юйюр керти да бир юйюрге санала эсе, тамата кичиге, кичи уа таматагъа игилик этгенин къарыуларгъа, кече-кюнде аны юсюнден айтып турургъа неге керекди? Кичи, сабий жылларындача, къарыусузлай, жалынчакълай турмайды. Ёсюп, этими, эси бла да таматагъа тенг болуп сюеледи. Тамата таматалыгъын аны ючюн этмеймиди? Эгечлери, ахлулары къарындашларыны юйюрлери Айшатдан артха къалмагъанларын, анга тынгылы билеклик этгенлерин да Айшат, айхай, кёре эди, ангылай эди. Болсада энди ол аны къууандырмай эди. Билеклик, къарындашлыкъ игиди, олсуз ким да — сырт юсюнде жангыз терек. Айшат кесин жангыз терек угъай, къалын агъач болуруна термилип, анга итинненгликге, ахлулары аны озмай, кюнню жылыуун да алагъа кеси юлешген сундуруп турургъа сюе эди. Олсуз ала адам болалмай, ач-жаланнгач къалыкъларын билип, Айшатха баш уруп, айтханындан чыкъмай жашарларын. Арт заманлада уа, нек эсе да, эгечлери, ахлулары да бир-бирледе уллу сёлешип ие эдиле. Да, кеси терс эди.

— Охо да, тёзербиз, менден сора къыйыны суугъа кетген жокъмуду? — деди Айшат, иги кесек тынгылап туруп. Не тюрлю сылтау да табып, къыйыны болмаса окъуна ахлуларына къыйынынг барды деп айтдырыргъа кюрешген аны къылыгъы эди.

— Бош сунаса алай,— деди Айшатны ортанчы эгечи Хафисат,— сени къыйынынгы унутхан ким болса да, онгмаз.

— Хоу, харип, керти айтаса...

— Сен жюрютмеген бла сен жамамагъан къайсыбыз барбыз?

Олтургъан ахлула барысы да Айшат алагъа бир зат да этмегенин биле эдиле. Болсада андан тарыгъып, не ичлеринде, жюреклеринде тутханларын бир бирлерине айтыргъа базыналмагъандыла. Ол бек сейир эди: ийнаннган, ийнанмагъан да, сюйген, сюймеген да Айшатха кёзбау этерге кюрешгени. Къачан, къалай бла башлан-

нган эди ол текоталыкъ, Айшатха ариу кёрюнюп, аны ыразылыгъын алыр ючюн ахлуланы кеслерин ыспассыз, учуз да этип сёлешгенлери, Айшатны эрин, сабийлерин махтап, кеслерини уа чыкъгъан жерлеринден тебиреп туудукъларына дери сёгерге, сыйларын ит бла, бёрю, тюлкю бла да тенг этгенлери? Ким биле эди аны, былайды деп къойгъан къыйынды. Айшатны эри Ахмат къуллукъчу эди да, аны бетинде айтылгъан кёзбау сёзлеге юйренчекми болуп къалдыла огъесе Айшат кеси табып ахлуларыны чийлерин, аны кёзлерине тутаргъамы юйренди? Не тюрлю эсе да, адамлагъа боюн салдырыргъа ол эртте тюзелген эди. Хазнамыды, адам къарыусуз жанды, чёп кибикди, чалгъы ауузуна кесинги тюшюрме ансы, къалгъанла миделликдиле деп окъуна тур, къынкъ этерик тюйюлдюле дей эди бусагъатда Айшат, отоуда олтургъанланы бетлерине жашыртын къарай. Ма алайда Окъуп, баштёбен къарт киши. Акъ жюн устуккуладан ишленнген кибик болгъанды. Алгъын тынгылы агъачлы адам эди. Энди уа жылла эритгендиле. «Ай, аман жылла уа»,— деп кючсюндю Айшат. Бир жол атасы бла бара, Окъупха жолукъгъанлары эсинде турады. Кюн сайын да кёре эди Айшат Окъупну. Алай ол кюн унутулмайды.

— Сен аперим, хайт деген киши болгъанса, кёргеним сайын ыспас этмей къоймайма,— деди Темукку эфенди Окъупха.

Окъуп Айшатны атасындан кичирек эди. Жууап къайтарыргъа, ыспас этерге да ашыкъмады. Бир кесек ийменип сюелди, кёзюн кётюрюп къарамады.

— Хайт дерге бизге къайда...

— Сейирим — тукъумунгдан бир инсаннга да ушамайса, «алма терегинден узакъ кетмейди» дегенлери бош кёреме,— деди Темукку,— Аллах къызгъанмасын адамлыгъынды. Эслиликден бла адамлыкъдан уллу ырысхы уа жокъду.

Окъуп, балаталай болуп, сёлешди.

— Да ким биледи, ат къатында тургъан гылыу да бир затха тюзеледи. Жаным санга — къурман.

— Аны айтма,— Темукку къол аязын жюрек ауузуна салды.— Битеу тукъумунг санга къурман болсун, Аллахха шукур этип турсунла сенича адамы болгъаны ючюн.

— Ким биледи бир затха ушай эсек, адам болала эсек, сени хайырнгдан болургъа кюрешебиз.— Окъуп Темуккуну ана жанындан ахлусу эди.— Аллах айып этмесин ансы, мени тукъумум тукъумму эди? Сёзлери,

ишлери жокъ. Адамлары жерни къарасындан сора жукъ кёрмеген — ол тукъуммуду?

— Хоу, кёлюнге тиймесин, адамлары жукъабашладыла. Тейри деп айтайым, атанг окъуна, харип, жаннетли болсун, да алай айтханлыгъыма, жаннетге бармай къайры барлыкъды — къагъанакълай къалгъан эди. Сен а...— былайда Темукку тийишли сёз тапмай мычыды.— Барысы ючюн да сен жаша, ол тукъумгъа асыры озаса...

— Сенича жууугъу болгъан кимге да насыпды,— деди Окъуп,— сен болмасанг, биз не этерик эдик: жокъдан бар этдинг.— Окъуп эфендиге ыразылыгъын тынгылы билдиралмагъаныны, эндиге дери анга къор-садагъа болуп айланмагъаныны уялды.

— Аны кёп адам ангылаялмайды, не Аллахлары, не башлары болмагъан ахлула. Сен а, харип...— Темукку Окъупну къучакълады.— Чыртда ушамайса тукъумунгдан адамлагъа. Къуу жерде тамырланып, жашнап кетген терексе сен...

— Да бизден къайтмаса да, уллу Аллахдан къайтсын,— деди Окъуп, эфендиге шежда этип.— Къуу жери бизге жаууп жаудуруп тураса. Хазнамыды, хуна тешиклеча, бирер гытыгъа къысылып жашагъан бир тукъум эдик, сени хайырынгдан элге, жамауатха къошулдукъ, жерни къарасындан башха жукъ кёралмагъанла Къуранны къарасын таныдыкъ.— Окъуп тукъумуну атындан айтса да, кесини юсюнден сёлеше эди. Тукъумда бек махталса, бир-эки адам махталыргъа керекди. Барысы да акъыллы болургъа амалы жокъду, ол керек да тюйюлдю. Бютюнда Окъупну тукъумуча гитче тукъумгъа бир адамны аты эслиге, жютюге чыкъса — тамам эди. Алай ол эслини, жютюню ким кёрюп атын айтырыкъды, тукъумуна ким баш этерикди? Кеси тукъумуну адамларымы? Бек аман къоркъама мен да. Кюлтыпысла байракъ кётюреми юйреннгендиле! Темукку эфендини кёлюн алып турургъа таукелленди. Адамны атын игиге, эслиге да аллайла чыгъарадыла.

— Къыйынынг къайсыбызгъа да уллуду, билеме,— деди Окъуп,— энтта да сен жюрюген жол бла жюрюбюзге угъай демесенг, сен жагъасында намаз къылыучу черекден суу ичерге къойсанг,— ахшылыгъынгы унутмакъ.

— Сени эслилигинги юсюнден жамауатха айта-айта турама. Эслини шинтиги тёрде болургъа керекди...

Андан сора Окъуп Айшатланы арбазда эрттен-ингир сайын кёрюнмей къалмай эди. Темуккуну отунчусу-суу

чусу болуп, юйюнде этмегенин анга этип тургъанын Айшат унутмагъанды.

Тиширыу нек эсе да, Окъупну жазыкъ жапысына къарап, кёп тынгылады, тукъумун, атасын табанлагъан адамла барысы да былаймы боладыла дегенча. Тукъумну тонундан жийиргенип, кёлексиз къалгъанланы Айшат сюймегенди. Алай элде биреуленнге, уллугъа, жашкъушха, тукъумсузса, тамырсызса деп ийнандыралса, кесин тынгылы жумуш тамамлагъаннга санап, тирилип, насындан жангы туугъанча нек болгъанын тиширыу билмей эди. Да терсми эди Айшат адамла эссиз, ётсюз болгъанлары ючюн? Ол асламында алагъа ариу сёз айта эди. Ариу сёзню уа ауруугъа кеслери бурадыла. Эсиндеди Айшатны къабыргъа къоншуларыны тамата жашларына: «Сен мени жуккамы ичгенсе» — дегени. Ары дери узунбурун тиширыуну сан этмеучю киши, ол киши эди, жаш тюйюл эди, къойдан жууаш болуп, аны ыразылыгъын алыргъа кюрешип жашагъаны. Ичирген а болурму эди Айшат анга сютюн огъесе тилине тюшюп къалгъан сёзлеми эдиле. Угъай дерге да жарамаз. Тиширыула къоншусуну, ахлусуну сабийине ёшюнлерин сала туруучудула. Айшат а башхамыды? Кимден да ол сыйлы болса, сютю аны кёп болса. Сабийи тукъумжукъ тиширыуну эмчегинден тартырын къайсы ана сюймейди? Айшат кимге къачан эмчек бергенин эсинде туталмагъанлыкъгъа, элде кёпле сынагъандыла сютюню татымлыгъын. Ёзге уа! Да сора Айшат тынгылап турургъамы керек эди? Ёшюн тамырларын тартдырып, ёре къопмазлыкъ болмагъанмыды ол? Сюймей эди тиширыу тынгыларгъа, ангыласынла, билсинле. Сууап окъунады инсаннга дурусун билдирген. Кеси кесин анга ийнандырып, элни мажал къызлары бла жашларына аналыкъ этгенин ангылагъандан сора, айта-айта тургъанды Айшат да ким ичгенин аны акъ сютюн. Орамда, къууанчда, бушууда да жолугъа эди ол эмчек уланлары бла къызларына. Энди уа Айшат къыйын салмагъан бла ёшюн тартдырмагъан кёрюмдюсю, къолайы болгъан адамладан хазна жокъ эди. Жууугъундан, эллилеринден кесин аяй билмей, таза да артына олтургъанды. Къуруда Айшат къагъылып, терилип турургъамы керекди? Тамам эди. Бир оймакъ сют бир арба туздан ауурду, сыйлыды — Айшат отоуда олтургъанлагъа ачыуланып къарады. Ала барысы да бир заманда атасы Темукку эфендиге бла анга жюк эдиле. Унутханмы этген болурла, онгубуз барды деп, эринин-бурунун къан этерге депми тынгылайдыла? Сизге табан кётюртюрюк тюйюлдю Ай-

шат. Узунбурун тиширыу отоудагъыланы бетлерине жангыдан къарап чыкъды,— табан кётюрюрге алгъа базынырыкъ ахлусун билип къояргъа сюе эди. Алай бош типискилене эди: отоудагъыла шошдула, ичлеринден анга ыразы тюйюл эселе да, сёз къошаргъа, ишни кертисин айтыргъа базынырыкъ адам барча кёрюнмейди. Да алайды, акъылындан шашханды, игиликни билмеген, жуукълукъну бузгъан мискин деп айтдырыргъа ким ашыгъады?! Айшат а ол затлагъа бек устады. Жаратмагъан адамындан он бармагъын айыра билген тиширыу тюйюлдю.

— Нек тынгылап къалдыгъыз, тынгылагъан тын бузады дегенлейми этесиз огъесе? — Айшат кимни эсе да жаныр сёлешди. Жыйылгъанла анга патыуа этмегенлерине сагъайып эди ол. Кёпле тынгылагъан жерде биреулен жыр башларгъа керекди. Эжиу анга кёре болады. Жырны эжиуюн бузаргъа уа ким базынады! Да тили тартылыпмы турады да бу сора? — Айшат бла Окъупну къарамлары тюбешдиле. Кимни къыйыны бла адамгъа саналгъаны къартны эсине тюшдю.

— Боюнубуз къылдан иничкеди, башыбызны кесерик, сыларыкъ да сенсе,— къургъакъ, жабышмакъ, сары эринлерин тили бла жалап алай сёлешди Окъуп,— биз сен айтханнга не зат къошарыкъбыз? Былайда сени сютюнгю ичмеген ким барды? Мен да, адам болгъан эсем, сени анангы эмчегин тартып болгъанма.— Окъуп, соруулу бет алып, олтургъанлагъа, сора Айшатха къарады: кёрдюнгмю, эгечим, къуру къайыкъ минип да турмайды кемеге, кеме да минеди къайыкъгъа»,— деп келди аны эсине. Айшатны къоруулагъанына, къыйын кезиуюнде алай тири сёлешгенине ёхтемленди. Окъупну сиз иш этмегиз, жайма жерлеге чёгюп къалгъан акъ кемелени тартып чыгъаргъан эски къайыкъчыкъ эди ол.

Отоудагъыла не айтыргъа билмей, иги кесек тынгыладыла. Окъуп Айшатны анасы бла тенг кишиди деп тура эдиле ала. Сейир тюйюлмюдю бусагъатда эшитгенлери? Акъылындан шашыпмы сёлешеди огъесе ахлула билмеймми тургъандыла? Эшта-эшта. Ала билмеген не барды бу элде? Сора телилеге, эслерин тас этгенлегеми санайдыла Окъуп бла Айшат олтургъанланы? Неге тёзселе да, туура аллай ачыкъ ётюрюкге тёзюп, тынгыларгъа керек тюйюл эди. Ким сёлешсин? Бир бирлеринден умут этип, сёз сакълап, тынгыладыла ахлула. Жюрегине келгенни айтыргъа киши базынмады. Хар ким ётсюзлюгюне сылтау изледи. Барысы да Айшатны анасыны не кесини эмчегин тартхан эселе, биреулен чы-

гъып, угъай, биз кишиден осал бола келмегенбиз, бир жуукъ башхасына уллу нек сёлешеди дегенден не чыгъарыкъды? Бек чыкъса, мангылайына догъура чыгъарысьды.

— Окъуп, сау болсун, барыбыз айтырыкъны айтды,— деди Айшатха къысылып олтургъан къарт тиширыу, саргъалгъан гыранчасыны чачакъларындан къарамыи айырмай.— Санга тенг болуп, оноу этерча бизге акъыл къайда!

— Анга угъай деген онгмаз,— деди башхасы.

— Угъай деб'а айтмаз эдик, бир Аллах ургъан болмаса,— сёлешген тиширыу тынгылады: тамам эди. Айшат къадалмазча этгенине кеси кесине ыразы болуп. Окъупха бурулду: «Сенден телими суна эдинг?»

— Аланла, биз бери жыйылып, башыбызны нек аурутханыбызны билмейме, ийи,— былай айтхан тиширыу ондиге дери ауузундан сёз чыгъармагъан эди да, барысы да анга сагъайдыла.— Халимат харип, жаннетли болдукъ, акъылындан шашып, тели болуп ёлгенди, сора анга не аш-таш керекди. Къуран аны дурус кёремиди?

Жуукъ жетген тиширыу алай ачыкъ сёлешгенине олтургъанла къоркъдула. Айшатны эгечи иги тиширыу эди, тап шашхан эсе да, жыйылгъан жерде аны айтыргъа керекми эди? Керти затны юсюнден айтып, киши башына ауруу алмай эди, сора жангыз ол аны айтыргъа нек къалды?

Айшат къууанганын, алай айтырларын сакълагъанын, ахлусуна да ыразы болгъанын сездирмеди.

— Адам телисин тюртюпмю къояды, биз ол затлагъа юйрене келмегенбиз. Ахлула, къарындашла эсек, жарлы болуп кетгенибизни кётюре билейик,— деди Айшат, Халиматны ариу жасалып тургъан ундуругъундан башха затха къараялмай. Аны къалай тыкъсыгъанын, эгечин къалай тансыкълагъанын жыйылгъанла кёрюрге керек эдиле.

— Аллах сюйген жан, къор болайыкъ,— деди ким эсе да.

— Жамауатда жюрюген адетни этип, аны бла тынчайыр умутум жокъду,— деди Айшат,— къабырыны юсюнде кешене ишлетирикме. Ётген-сётгенле да былайда ол жатады деп айта турурча.

— Кешенеми? — сейирсиннген тиширыу ауазла бирге къошулдула. Айшатны алай уллу чомартлыгъы бла эгечине таза сюймеклиги олтургъанланы сейирсиндирип, тиллерин тутду.

— Хау, кешене, сизни ыразылыгъыгъыздан башха

манга зат керекмейди. Бар къыйынын да боюнума алама. Айымыды.

— Угъай, угъай, таланнган, алай жарамаз, биз ол ишден къалыб' а.

— Ким биледи, кешене мени жарлы эгечиме керек да болмаз. Керек эсе, жашы Кърымгъа керекди. Анасын унутмазгъа,— Айшат, жилямсырап, жаулукъ къанаты бла бетин жапды.

— Аллах, Аллах, сени огъурлулугъунгу чеги жокъ кёреме.

— Аны сюймегенни Аллах кёмер...

Кешене болмаса да, анга бир зат ишлетирине кеси кесин ийнандырып, Айшат тышына чыкъды. Кюнню кёзю таула башына илине бара эди.

Арбазыны кенглиги, аны саргъалтып, жайылгъан жарыкъ да, нек эсе да, тиширыуну къууандырдыла. Арлакъда узун халжаргъа кёзю илинип, ол тынгылы мекям болгъанына эс бурду.

Иги этгенди Айшат кешене ишлетирге айтханын, бек иги. Ахлунгдан, къоншунгдан бир элек ун алгъан эсенг, толу тулукъ къайтар, Кърымны къыйыны да юсюнде.

Къанатла битгенлей болуп, Айшат гуму аллына жетди, андан ары юйюне барыр кёл алды. Алай былайда дыркъ деп, Хабла эсине тюшер-тюшмез кесин кёрюп къойду. Къайдан чыгъып къалды Аллахны, адамланы да алдап къутулгъан жан, жерни жарыпмы чыкъды огъесе халжарданмы? — Айшат олсагъат мыккыл болду. Учмай, жёбелеп атлады: теркирек кетерге керек эди, элни телиси бла сюелирге борчу жокъ эди. Къутулалмады. Хабланы хыны да, терк да атлап, жетип келгенин желкеси, сырты бла сезип, тохтады.

Айшатны кичи эгечи Халимат эркин санлы, субай тиширыу болуучу эди. Ауруу аны эритген эди, саныкъаны барды деп айтырча да тюйюл эди. Бу келе тургъан а, туу байтал кибик, къууатлыды. Жалан аякълыгъы, эскирген лаудан жыйрыгъы окъуна кёрюмдюсюн бузмайдыла.

Айшатны жюрегинде ачы, кюйсюз сезим къозгъалды: алыкъын къарт тюйюл эди, субай санлы болургъа ол да сюе эди. Аллах бермеди, унамады.

Келе тургъаннга кюйсюз кёз бла къарап туруп, жюрегини жети къатысында анга сукъланнганын, ол эркин санланы шашхан тиширыугъа къызгъаннганын да англылады. «Чыран бузлай къайнагъанды, не сейир-тамашады»,— деди ол ичинден. Болсада, олсагъат эсине башха оюм келип, жюреги тынчайды. Акъылындан шашханла

телиле алыучудула харам этни алай терк. «Жазыкъ»,— деди Айшат, Аллахха ассы кёрюнюрге сюймей.

Хабла жууукълашып, арысы-бериси болмай, былай айтды:

— Аллахны эсгереми тураса?

Айшатны жюреги жангыдан чанчды: «Тиширыу шашханнга чыртда ушамайды, алгъаракълада ушай эди, энди уа, тюзелип къалмагъан эсе да, тюзеле турады. Тиширыумуду бу — Ибилисди. Ибилис ангылайды инсанны жюрегиндегин».

— Алахны мен кече-кюн да эсгереме,— деди Айшат,— ол борчду.

— Хау, керти айтаса, аманлыкъчыла гюняхлы ишлерин Аллахха баш ура этиучюдюле.

Былайда ачыуланып, шашхан тиширыуну бетине тюкюрюп, таш бла уруп кетерге керек эди Айшат. Алай эталмады. Адамны тёзюмлюлюгюне бла сабырлыгъына Аллах окъуна ыспас этерге керекди.

— Аллахны оноуундан чыкъмайма, Аллах а кишиге артыкълыкъ этдирмейди,— деди Айшат, тийреге сагъайып: шашхан тиширыу бла ол асыры кёп сюеледи, адамла анга эс бурурларын сюймеди.

— Аллах кёкде Аллахды, сен а бу тау къоюнунда Аллах болургъа гынттынг барды. Жерде гитче Аллах чыкъла уллу Аллахдан эсе кюйсюздюле,— Хабла Къуранны кёлюнден билген тиширыу эди, динни къаты тутхан. Бусагъатда уа ол Аллахха табан кётюре турады. Айшатны кёлю кюлдю. Аны сёзлерин эшитгенле: «Хабла — Хабла тюйюлдю»,— деп не хазна айтсынла. Телиге жол бош. Угъай, энди бу жазыкайны иши тамам эди.

— Уллу Аллахны кёкде да бардыла жумушчулары, онг жанына, сол жанына олтурургъа сюйгенлери. Жерде да болсунла, кеси сайлайды,— дауму этесе? — деди Айшат.

Хабланы айтыр заты кёп эди. Айтмады. Аны эси эртте Къуранда окъугъан «Мёлекле» деген суурагъа бёлюндю. Аллах бек алгъа кесине болушлукъгъа жерде келечилерин — эки, юч, тёрт да къанатлы мёлеклени жаратханды. Ызы бла адамланы жаратыргъа умут этип, хар затны да хазырлагъанды. Алай ол уллу ишни кеси аллына тамамлап къоймай, жумушчулары бла да кенгеширге таукелленнгенди да, мёлеклени барысын да ныгъышха жыйгъанды. Хар этер затыны оноуун бичип, хазырлап, мёлеклени андан сора чакъырады, аны жумушакълыгъына, тюзлюгюне сейирсиннгендиле. «Мен сизни уллу кенгешге жыйгъанма, къоркъмай-буюкъмай, ай-

тырыгъызны айтыгъыз, кёлюгюзге ушамагъанны артха салмагъыз. Уллу ишде уят болмасын деп буюргъанма мен,— дегенди Аллах.— Биз бир бирге болуша, терсин тюз эте ишлемесек, жарамазына тюшюннгенме. Не аламат да, уллу да болсун, жангыз бирден эсе, кёбюсю игиди». Сора Аллах терк окъуна топуракъдан адам ишлеп, жан салгъанды да: «Хайдагъыз, энди мен жаратхан жаннга да баш уругъуз»,— дегенди.

Ибилисден къалгъан мёлекле барысы да, къынкъ этмей, топуракъдан ишленнген адамгъа баш уруп, къорсадагъа болгъандыла.

— Сен, Ибилис, мени сёзюме сёз къошаргъамы умут этесе? — дегенди Аллах.

— Хоу,— дегенди Ибилис,— ол сен бусагъатда жаратханнга баш урлукъ тюйюлме.

— Нек сора? — деп соргъанды Аллах.

— Кесинден аманнга, осалгъа иги жан баш уруп башласа, игини бла аманны ортасын айыргъан къыйын боллукъду,— дегенди Ибилис.

— Мен игиди деген затым санга аман нек кёрюнюрге керекди?! — Аллах чамланды.

— Сен мени отдан ишлегенсе, адамны уа, ашыкъ-бушукъ этип, бизге да сормай, топуракъдан ишлединг. Мен анга баш къалай урайым? — деп сюелгенди Ибилис.

— Неден ишледим эсе да, мен ишлегенме, ол азмыды санга, тойгъанындан эсирген? — Аллах, эки къол аязын бир бирге уруп, мёлеклерин чакъыргъанды.

Ала, сюркелип келип, тобукъланнгандыла:

— Не буюраса, уллу Аллахыбыз?

— Муну мындан думп этигиз, кёрген жеригизде ташла бла урмай-сокъмай озмагъыз.

Жууаш, огъурлу мёлекле, олсагъат кюйсюзле болуп къалып, Ибилисни сермеп тутхандыла. Аллахны ыразы этерча, къолларын артына буруп, жиклеринден айырып, сора кётюрюп, жаннетден тышына атхандыла...

Бу затланы барын да эсине тюшюре, Хабла иги кесек заманны тынгылап турду. Айшатха бу хатаны этгенме деп билалмай эди. Да сора ол эгечи Хаблалай къалырын алай нек сюеди огъесе биз эгечле тюйюлбюзмю, эгеч-къарындаш деген ётюрюкмюдю, бош кесибизни алдапмы жашайбыз?

— Элибизде сен — Аллахчыкъ, мен — Ибилис болуп нек къалдыкъ? — деди Хабла, Айшатны кёзюне къарап. «Эгечим»,— дерик эди да, айтмады. Аллахчыкъ болургъа итиннген адамла эгеч, къарындаш деп билмейдиле, къарауаш, душман, жумушчум деп биледиле.

— Сен, харип, къадарынга бой салмайса да, андан серленесе,— деди Айшат, шашхан тиширыу буюкъмай, къоркъмай сёлешгенине ачыуланып.

— Сен буюрмагъан терекден алмамы юзгенме? — деди Хабла.

— Мен Аллахым айтхандан чыкъмайма, сен а анга йинанмагъанча сёлешесе.

— Кеси кесине ийнанмай, сёзюнде тохтамагъан Аллахха ийнанмагъан айып тюйюлдю.— Хабла, Айшатдан бетин буруп, халжар таба сагъайды. Кърым атасыны атыны къатында сюелип, аны гумхотун сылай тура эди. Хабла сейирсинди: иеси кетгенли, бир жанны да къатына къоймагъан мал эди ол.

— Ангыламадым сантынгы,— Кърым атасыны огъурсуз атына къысылып тургъанына Айшат да эс буруп, бети иш да тюрленди.

— Бюгюн айтханын экинчи кюн унутуп къояды Аллах дейме. Адамны бир топуракъдан жаратханма, бир а желимден, суудан дей турады. Огъесе, биз билмегенликге, аллахла алышынып, бири айтханны экинчиси унамаймыды? — деди Хабла, нек эсе да сабырланып.

— Батыр эсенг, менден кери кетип, минарадан къычыр алай айтып,— деди Айшат, Хабланы ауузун тыярча сёз тапханына кёлю кётюрюлюп.

— Андан эсе гитче Аллахчыкъланы юсюнден айтсам а айтырымы,— деди шашхан тиширыу, чыртда сагъыш этмей.

Айшат, элгенип, биягъы тёгерегине къарады. «Айтырын бирлеге эшитдирмеге эди».

— Аман кёзюнге жолугъайым, айт айтырынгы.

— Айтып не айтырыкъма, кёргеними айтама, ма къарачы ауананга,— деди Хабла.

Айшат жангыдан тирилди: бош къоркъады, шашхан тиширыу сант этеди деп къууанды. Болсада аякъ тюбюне къарады. Гитче, турч къумгъанлай къара жаймачыкъны кёрюп, бир жанына тепчиди. Къара гинжичик андан айырылмады — биргесине атлады.

— Ол сени ауанангды,— деди Хабла, кёлю кенгнгенин жашырмай.

— Сен алай къуран.— Айшат акъылындан шашханны ауанасына къарады: ол, тал тереклей, узун эди. Сейирми эди — кюнню кёзю тау тёппелеге илинип эди. Кесини ауанасын изледи, алай къара гинжичикден сора жукъ кёрмеди.

— Ауананг таудан таугъа жетер депми умут эте

эдинг? Элде андан сора абери кёрюнмез деп? — Хабла билинир-билинмез ышарды.

Айшат, жууап къайтармай, хыны бурулуп, жёбелеп кетди. Адамгъа жолугъуп къалыргъа къоркъуп, жанын къолуна алып бара эди ол. Ауанасы уа, къара маскелей, чабып аллына ётдю. Алай тюйюл эсе да, Хаблагъа алай кёрюнюп, эгечини ызындан къарап иги кесек заманны сюелди.

* * *

Кърым атны жалкъасына эки къолу бла да жабышып алай олтурады. Къууанчы, ёхтемлиги ичине сыйынмай, кюллюгюн тыяргъа кюрешди. Кеси аллына кюлген яйып эди да, анда-мында сюелип, къарап тургъан адамла махтанчакъгъа санарла деп къоркъмаса, кюллюк эди. Алай Кърым керексизге, телисине кюлюрге сюйген жашчыкъ тюйюлдю. Бир къауум къызчыкълача. Анасы оракъ оругъа кетип, терек болуп къалгъанлы, аны хазна кюллюгю келмейди. Алай анасына ушагъан Хаблагъа тюбесе, неда атасыны атына минсе, кюллюгюн кючден тыяды. Акъылындан шашхан тиширыугъа саналмаса эди ол, Кърым анга, анасына къысылгъанча, къысылып, этегине жабышханлай айланырыкъ эди. Не медет, гитче жашчыкълатъа тели тиширыуну къатына барыргъа жарамайды, къоян аурууу тутуп, бууп къоярыкъды дегенди Айшат. Керти, алыкъын Хабла Кърымны бууаргъа умут этмегенди. Ол огъурлу, тынч тиширыу окъунады, хычыуун, жумушакъ къоллу. Кърымны анасыны да тюз аллай къоллары болуучу эдиле, узун бармакълары бла. Не сейир эсе да, бусагъатлада жашчыкъ андан къоркъуп къачмайды, хыны сёз айтыргъа да сюймейди. Тюз да Хабланы кёргенинлей, жюреги къууаныц, кимге эсе да махтанырыгъы келип къалады. Атха минерге да Кърымны Хабла юйретгенди.

— Атангы атына минерге сюемисе, Кърым? — деди мындан алда Хабла, жашчыкъны гуму къатында тыйып.

— Мени атам жокъду да,— деди Кърым.

— Жашчыкъланы барысыны да барды аталары.

— Мени уа жокъду,— деп унамады Кърым,— манга Айшат айтханды.

Хабла сагъышланды. Эгечин аманларгъа сюймеди. Не тюрлю эсе да, жашы аны къолундан гыржын ашайды.

— Айшат унутуп айтханды, харип,— Хабла Кърымны башын сыларгъа умут этди. Жашчыкъ бир жанына турду: туура башын, жаягъын сылатырча жууушмагъанды ол акъылындан шашхан тиширыугъа.— Сени

атанг иги кишиди.— Хабла, жашчыкъны тартыннганын эслемегенча этип, жумушакъ сёлешди.

— Сора къайдады мени атам?

— Урушдады, харип. Кёп иги кишиле бла бирге.

— Уруш бери келсе, ол да келликмиди? — деп сагъайды Кърым.

Хабла жукъ айтмады.

— Кел, атангы атына миндирейим,— деди ол бираздан.

Жашчыкъ тиширыуну ызындан халжаргъа кирди. Тор ат салкъыннга къысылып, шошайып тура эди.

Хабланы аякъ тауушун эшитгенлей, ол, сагъайып, гумхотун ууакъ къалтыратды, эшитилир-эшитилмез къууушлады. Хабла аны сауурсунуна къатылгъанлай титиреп къалып, сора боюнун жыя этип, къатапа эрини бла тиширыуну къол аязында къабар зат изледи.

— Келчи былай,— деди Хабла.

Тор ажирни огъурсузлугъуну юсюнден жашчыкъ кёп хапар эшите тура эди да, арсарлы болду.

— Ол кишини да миндирмейди, мени да жыгъып къоярыкъды,— деди Кърым, жерге къарап.

— Къоркъма, теличик, атасыны атындан къоркъгъан адам болмайды. Кел, боюнун сыла.

Кърым бир къолу бла Хабланы этегине жабышып, экинчиси бла ажирни боюнуна узалды. Ат жеринден тепмеди, бу хычыуун адамчыкъ къайдан чыгъып къалды, мен муну эндиге дери нек билмегенме дегенча, тёгерек кёзюн сабийден айырмай, сюелип турду. Хабланы уа, бир тюрлю къууанч сезим бийлеп къоюп, тамагъы бууулду. Нек, не болуп къалды, башына къайдан ахшылыкъ жауду? Тиширыу ол сагъышы бла Кърым аны этегинден къаты тутуп, башхасы бла атны боюнун къашый тургъанына жаннгыдан эс бурду. Аз кюнмю термилгенди Хабла, Кърым анга жууушурун излеп, къачмазча, элгенмезча этерге кюрешип. «Угъай, энтта да, мындан ары да Кърым анга анасына къарагъанча къарар, таныр деп ийнанмай эди. Неди да, айымыды, билалса, билалмаса да, аны этегинден тутхан сабийни жюреги нюрсюз къалмаз»,— деди Хабла ичинден.

Сора дагъыда: «Мен Хабла нек бола эдим? — деди кеси кесине,— Халиматма мен, Айшатны аман кёзюне, аллайланы барысыны да аман кёзлерине: Кърым этегинден тутуп турады...» Ол кюнледен бери жашчыкъ аны этегине биринчи кере жабышхан эди, алгъынча къаты элгенмей...

— Кёрдюнгмю, атангы аты сени танып къойгъанды,

минчи,— Хабла Кърымны кётюрюп, ажирни юсюне олтуртду.

Жашчыкъ кюллюгюн, ёхтемлигин да букъдуруп, тыкыр аякъчыкълары бла ажирни къабыргъа жылыуун сезди. Билмей тургъанлай, учуп, тау башына къонуп къалгъанлай, жюрегин хычыуун сезим сыйырды.

— Ма уллу киши болдунг да къалдынг,— деди Хабла.

— Атасыны атына миннген уллу киши болупму къалады? — деди Кърым, керти да ёсгенине ийнаныргъы келип.

— Ёзге уа, атасыны атына минмеген уллу киши болалмайды.

— Мен гитчечикме, гитчечикле уа аталарыны атларына миналмайдыла,— деди Кърым, мудахланып.

— Сени кибик жашчыкъ атха миналмай а... таш, неда терек тюп къатына тарт да, мин сора. Азмыды туугъан жерингде санга болушурукъ зат? — Хабла Кърымны атдан тюшюрдю.— Мен къарап тургъанлай, кесинг бир минчи,— деди.

Жашчыкъ, тиширыу юйретгенча этип, атны куудуш къатына тартды да, юсюне ёрледи.

— Кёрдюнгмю, къалай иги жашчыкъ бола тураса сен,— деди Хабла.

Кърым, жукъ айтмай, кюлюп ийди.

Ол кюнден сора жашчыкъ атасыны атына, аны къайда кёрсе да — туурада, жашыртын жерде да,— мине турду. Ат Кърымны миндирген жеринден кетмей эди. Юсюнде гитче адамчыгъы бла жолгъа ол биринчи кере чыкъгъанлыгъы эди. Аны кесине юйретип къойгъанына ажир сокъуранып, жагъын этериги келмейди. Хазнамыды, чибин къоннган кибик, женгил, къарыусуз адамчыкъны бияры учуруп иерикди. Хыны атлагъанынлай. Кючден илинип олтурады. Алай, не сейир эсе да, ажир Кърымгъа бек сакъды, жыгъарма деп къоркъуп, чыртда чайкъалмазгъа кюрешип атлайды. Жашчыкъ хычыуун адамчыкъды. Аны къоллары боюнун, саууpсунларын сыйпап-сылап, жалкъасын тараучу тиширыуну къолларыча, кырдык, гыржын ийис этгенлей турадыла. Жашчыкъны ол тиширыу алып келгенин, биринчи кере да аны юсюне жашчыкъны ол кётюрюп миндиргенин ажир унутмагъанды. Да сора бу адамчыкъ да аны узагъы болмаз. Ким биледи, «тайчыгъы» окъуна болур. Огъесе алгъыннгы иесини бла тиширыуну «тайчыкъларымы» болур. Экисини да бирге.

Ат тиширыуну эрттеден, гитче заманындан бери та-

ныйды. Артда, уллу болгъанындан сора да, ол аны къатында кесин тайчыкъча къубултуп, жагъын этип, бир хычыуун, татлы зат тилеучю эди.

Иеси да, ол да узакъ жолдан къайтсала, тиширыу къуру арбазда сюелип туруучусу эсиндеди. Алларына шош келиучюсю. Сют, мирзеу ийис этип, тизгинли, ариу тиширыу. Ол заманда ажирни иеси анга «Халимат» деп сёлешиучю эди. Энди уа адамла «Хабла» деп къоядыла. Къулагъына чалына-чалына турады. Не болгъан болур, тиширыу алай нек тюрленнгенди?

Ат кёп затны билалмай эди. Билсе окъуна не этип болушсун тиширыугъа? Ол иесин кёрмегенли эки жаз озгъанды. Тиширыу да анга термилгенден мудах болуп айланады. Атха уа ол алгъындан да сакъды, алгъындан да бек ийнакълайды. Ингир, эрттен сайын келип, аны боюнуна къысылып, жилягъаны неда, чёгюп, мудах къарап тургъаны ажирни да мудах этеди. Алай не медет — тиширыуну ол бир зат бла да жапсаралмайды. Юсюне минсе, къайры да элтирик эди. Къууанып, къанатлыча учуп. Минерге унамайды. Бу адамчыкъны келтирип, юсюне миндиргенди. Жашчыкъ аны иесине ушамаса, аны тайы болмаса, ол акъыллы, огъурлу тиширыу алай этерик тюйюл эди. Ажир кишини къатына къоймагъанын, кишини миндирирге унамагъанын кёре, биле тургъанлай. Угъай, бош жашчыкъ тюйюлдю, ол, аны иесича анга жылыу, хычыуун сезим да береди. Не бла байламлыды ол сезим, жашчыкъ эсине аны иесин тюшюргенлей нек турады — ажир анга былайды деп айталмайды. Ол жаланда къууанч тыпырлы болуп, учарыгъы келип баргъанын ангылай эди. Алай учаргъа, туякъ уруп, чабаргъа къоркъгъан этеди. Адамчыкъ чартлап кетер деп. Тёзалмай, башын ёхтем кётюрюп, тюзге-таугъа къарады. Ол заманда жашчыкъны кюлгенин эшитди, сора терк барырын излеп, адамчыкъ аякъчыкъларын тыпырдатханына сейирсинди. Атламына къошду. Кърым аны къабыргъаларына дагъыда къатылды. Ажир, базыныулу болуп къалып, жюрюшюн терклендирди. Жашчыкъ чартлап кетмеди: эки къолу бла да атны жалкъасына жабышып, гам болду. Алай терк чонгкъайырыкъладан тюйюлдю Кърым. Ат аны ангылап, тёртгюллеп чапды. Жашчыкъны аллына, ары дери къочхарлача жатып тургъан ташла да чапдыла.

Анда-мында ёсген тюртюле, къайынчыкъла да. Ёзен, кёк черекге ушап къалып, къыстау саркъды.

Кърымны артха къарарыгъы келди: тенг жашчыкъларыбла къызчыкъланы кёрюрге сюйюп. Эталмады

алай: къайсы юй, халжар башына, хунагъа жетдирлик эди кёзюн. Ала сюелип, аны кёрюп тургъанларына ишекли тюйюл эди Кърым. Ол ийнаныуу жашчыкъны бютюн насыплы этди. Сейирмиди сора, эки жылдан бери ажир кишини къатына къоймагъанын, кишилеге окъуна ол кесин тутдурмагъанын элде уллу, гитче да биледи. Бусагъатда уа атасыны аты Кърымны жыкъмагъанын, жыкъгъан угъай, жашчыкъ аны юсюне къанат кибик битип къалгъанын адамла кёредиле.

Кърым махтанчакъ тюйюлдю: жашчыкъла бла къызчыкъла къарап тургъанлыкъгъа, атха къатылып, сюйгеними этдиреме деп кюрешмеди. Къайры барырын, къалай чабарын ажир андан эсе иги билгенин жашчыкъ англылайды. Къайры элтсе да, туугъан жерингде ажашдырмаз дегенди анга Хабла. Бу сени кёзюнг жетген дуния саулайын туугъан жерингди. Сен а аны бир къозучугъу.

Ол эсине тюшюп, Кърым кюлюп ийди. Кюллюгюн тыялмай, тыяргъа да сюймей, атны юсюне, аны къанатыча, кёлеги бла желни шууулдатып, баргъанлай турду. Жугъур ташла, жумарукълача, аны аллына сызылышып-сызылышып келип, жол къоядыла, акъбел къайынла, къызыл тюртю терекле сюзюлюшюп жетип, сора ызындан къарап къаладыла. Жел эди тохтамагъан. Кърым бла бирге чабып, жортуп, кырдык, алма ийисни бурунуна тежегенлей.

Кърым, тенг жашчыкъларын жангыдан эсине тюшюрюп, жарсыды. Арбаз тийресинден узакъ кетмей, жар тюбюнде ойнагъандан сора не зат кёредиле деди. Кёре эселе, тирменнге элтген жолну кёредиле, аналары бла ары барып къайтадыла. Азмыды да ол балан бармакъ тенгли къызчыкълагъа бла жашчыкълагъа, тирменнге баргъан жол да бек узакъды дерге уа акъылы жетишди. Кърым кеси да Айшатха тагъылып, ары кёп кере баргъанды. Эригип, ташла бла урургъа кюрешип, юлёкъу терекледе чыпчыкъланы марап. Жол жанларында, гебенек къанатынлай, гюл чапыракъланы сан этмей. Ол затланы эсине тюшюрюп, Кърым уялды. Айыплы, гюняхлы болуп тургъанын ангылап, неме ёхтемленеме мен — гитче фасыкъчыкъ дегенча, атны жюрюшюн селейтирге кюрешди. Юсюндегини адыргылыгъын сезип, ажир тохтады. Не болгъанын хар ташны, тюртюню тансыкълай, жюреги алай нек эригенин Кърым айталыкъ тюйюлдю. Огъесе Хабла айтхан кертимиди? Туугъан жерингде адам алдаса да, таш, терек алдарыкъ тюйюлдю дегенди ол.

Акъылдан шашхан, факъыра тиширыу бир заманда

да ётюрюк айтмагъаны аны жангыдан сейирсиндирди. Къырым, кеси да ангылаялмай алай нек этгенин, атны юсюнде тирирек олтургъа кюрешип, анда-мында сагъайып тургъан ташлагъа, тереклеге жашыртын къарады. Ала да анга къарап, хар затны да кёрюп, билип тургъанларына жашчыкъны ишеклиги жокъ эди. Тап ала ташла, тюртю, къайын терекле болмай, элни адамлары — уллусу, гитчеси да — бери, тау этегине ёзеннге, чыгъып, анга къарап тургъанларына кесин ийнандырып, буюкъгъан, ийменнген да этеди.

Жашчыкъ бир уллу ташны сайлап, атны къатында тохтатды, иги кесек анга къарап турду. Аны бети ёмюрлюк къартны бетине ушагъанына сейирсинип, солуууп окъуна тыйды. Алай къоркъмады. Таш кёзлерин жумуп, эринлерин гам къысып тынгылай эди. Бери, тау этегине, келе-келе, артха уа баралмай, арып-талып, жукълап къалгъан къартха ушап. Жашчыкъ башха ташлагъа да сагъайды. Эски тонларын юслерине жабып, жатып, олтуруп тургъан къартла бла жашчыкъла деди Къырым кеси кесине. Огъесе хар бир адамны ёз ташымы жатады — уллуну — уллу, гитчени уа — гитче. Огъесе, ёлгенле, гунч болуп кетмей, ташла болуп, элни туурасынамы чыгъадыла? Башына келген сагъышланы тунчукъдуралмай, Къырым атдан тюшдю. Таш да, атны сырты кибик жылы эди, жылыуу жашчыкъны аякъларына хычыуун тийип, терк шошайып къалды. Къайдан эсе да узакъдан тау сууну чокъуракъ тауушу келип, Къырымны къулагъында зынгырдады.

Кюнню жибек халыларын сахиник желчик силкиндиргенин да эшитди ол.

Жашчыкъ тийреге къулагъын бютюн сакъ тикди. Башха зат эшитмеди. Шошлукъну уа эшитди. Уллу, жылы шошлукъну. Ол, тюртю, акъ къайынчыкълагъа къонуп, кёк кырдыкга жапланып тынгылай эди.

Биягъында шууулдап, сызгъырып, жырлап, жашчыкъ бла тенг жортхан дуния энди ол тохтагъанлай тохтап къалгъаны сейир эди. Къырым аны бюртюкчюгюдю, бутакъчыгъыды, сора ол этгенни нек этеди? Жашчыкъ къолун кётюрюп силкиндирди да, ким эсе да таш тюбюнде алай этди, «анам» деп къычырды да, шошлукъ уянып, «ананг» деди. Башында бир бирлери къууп, сюрюп баргъан сорууларына Къырым жууап табалмады, алай, нек эсе да, жюреги учунуп къалды. Ол — бюртюкчюк, уллу дуния уа, анга сагъайып, не этгенин, къалгъанын кёрюп тургъанын эндиге дери ангыламагъанды. Буса-

гъатда ангылап, къол аязы бла чашчыгъын сылап, таш юсюнде тап сюелди.

Анда, бийикде, оракъ орургъа кетип, терек болуп къалгъан анасына къарады. Энишге энип келеми турады огъесе Кърымнымы сакълайды — жашчыкъ аны билалмады. Не тюрлю эсе да, анга бармай, булжуй тургъанына жилярыгъы къысып, атха минди.

Ажир, акъыллы мал, къыланч эчки жолчукъну сайлады. Кёпмю-азмы барды, терек жашчыкъны аллына ашыгъып, келип башлады. Кърым аны къолунда орагъын, сары лаудан жыйрыгъыны этеклери желде къагъылгъанларын эследи. Анасыны этегине тагъылып келген сабийчикни да. Башында тёгерек бёркчюгюню къызыл къатапасы отча жанып. Алгъа Кърым аны кеси сунду. Алай ол былайда атасыны атына минип, ары бара тура эди.

Бир адам а анда да, мында да болаллыкъ тюйюл эди. Огъесе болаламыды? Кърым сагъайды. Да кимди сора ол къызылтёппечик, неден эсе да къоркъуп, анасыны ауанысында бугъуп келген? Огъесе ол къызылтёппечик Кърымны гитчечик заманымыды, анасы биргесине ары, таулагъа, алып кетип, анда къалып къалгъан? Былайда Кърымны жюреги элгенди: анасы аны кёпден бери кёрмегенди, танымазгъа боллукъ эди, сора ана экисинден къайсысын сайларын Кърым билген да этмеди. Анала къарыусуз, гитче жашчыкъларын бек сюедиле деучюлерин адамланы ол кёп кере эшитгенди. Кърым а энди къарыусуз тюйюлдю, атасыны атына минип, жолгъа чыкъгъанды. Былайда, нек эсе да, бёркчюгюню къатапа тёппечигин къызартып келген жашчыкъгъа Кърым сукъланып, тамагъы буулду. Ол анда, бийикде, анасына къысылып турады, бёркюню къызыл тёппечиги окъуна онгмагъанды. Анда артиш, къайын терекчиклени къатында анга киши тырман эте болмаз. Мында уа Кърымны жангы бёркчюгюн, чепкенин да сыйырдыла. Уллу кишисе сен энди дегенди анга Хабла. Кърым а ол анда бийикде келген жашчыкъ болуп къалыргъа сюеди. Анасыны этегинден айырылмай турурча. Энди уа не, Кърым бир заманда да къызыл тёппели жашчыкъ боллукъ тюйюлдю, аны ары — узакъгъа—анасы алып кетгенди, къайтхан а этмейди. Кёзлери жукъ кёрмей къалып, Кърым иги кесек заманны алай барып турду. Жюрегин инжилтген сагъышларын кери къыстаялмай. Сора дагъыда тау бетни, тау бетде сюелген анасын да кёрюп, нек эсе да таукелленип, ышарды. Атасыны атына минип, аллына келген жашчыгъын анасы танымай къаллыкъ

тюйюлдю. Аны жигитлигине сейирсинип къууаныр да, кёп затны юсюнден сорур.

— Сен атангы атына къалай миналгъанса, къоркъмай? — дер ол.

— Мен уллу киши болуп къалгъанымы кёрмеймисе огъесе танымадынгмы жашынгы? — дер Кърым.

— Кёрдюм, балачыкъ. Алай бир-бирле огъурсуз ажирден да амандыла, ала сабийле аталарыны атларына минерлерин сюймейдиле, жыгъаргъа кюрешедиле,— дер Кърымны анасы.

— Жаш хайт деген жаш болса, аны атасыны атындан ким жыгъаллыкъды? — дер Кърым.

— Эсли болгъанса, жышым,— дер анасы.

— Сен эндиге дери манга нек келмей тургъанса? — дер Кърым.

— Атангы атына къачан минесе деп сакълай эдим,— дер ол.

— Атасыны атына минмесе жашчыгъы, анасы ёпкелепми къалады? — деп сорур Кърым.

— Хомух да, жарлы да болуп къалады аллай жашчыкъ,— дер анасы.— Ана бла бала бир бирден ёпкелеп.

— Энди экибиз бир бирибизден айырыллыкъ тюйюлбюз, сен мени къоюп кетмезсе да? — дер Кърым.

— Угъай, кетерик тюйюлме, балачыкъ,— деп, къучакълар ол жашын.

Кърым анасындан кёп затны юсюнден соруп, кеси да кёп зат айтырыкъ эди, алай, билмей тургъанлай, гюрюлдеген тарыш эшитип, сагъайды, ат да, дыркъ деп тохтап, къулакъларын жумду. Гюрюлдеген тарыш ёчюлмеди, бютюн къутуруп, чабып келгенин ангылап, Кърым, хыны бурулуп, тар таба къарады. Тауну чукуюндан олсагъатда айырылгъан эки къарелдини кёрюп, деменгили къара къамажакъла учуп келген сунду. Къамажакъла терк ёсюп, жуукълаша башлап, тас болдула. Кърым аланы экинчи кёргюнчю, ачы гюрюлдегенлерин элни башында эшитди. Сора, мычымай, жашчыкъ былайды деп, эсине бир тюрлю зат келтиргинчи, ол ангылаялмагъан, огъурсуз тарыш чыгъып, ёрге жайылды. Аллай тарыш дагъыда эшитилди да ызы бла элни баш жанында кюн ёчюлюп къалгъанын кёрдю. Адамла къуруда айтып тургъан урушму келди, «герменли» учупму жетди — Кърым аны билалмады, бек алгъа къарамы бла тау бетинде анасын изледи. Бир зат да кёралмады. Къызыл тёппели жашчыкъны да табалмады. Таушму жутду, жергеми бауурландыла,— ким айтсын аны Кърымгъа? Оракъ

оруп, юйлерине энип келген тиширыуланы бирин да кёралмады тау бетинде.

Жукъ да жокъ эди анда. Терк ары жетип, амал излерге, анасына болушургъа керек эди Кърым. Алай ат айтханын этерге унамады: къалтырап, титиреп туруп, артха бурулду. Жашчыкъ анга ёпкелеп, ачыуланып кюрешмеди. Атасыны аты—андан акъыллы, ангылагъан болур эди юсюнде гитче адамчыкъны элге къайтарыргъа керек болгъанын. Ким эсе да сюймей эди ол анасына жетерин.

* * *

Хар эрттенликде Айшат Кърымны къакъды-сокъду этип уятыучу эди да, ол кёрюнмегенине сейирсинди. Секирип туруп, эснеп, кёнчегин киерге ашыкъмады. Къолан ботаны тюбюнде шошлукъгъа тынгылап, жатханлай турду. Терезе бла эшик жепиледен сыпдырылып ётген кюн таякъла отоуну ортасында жыйылып, сёдегейленгендиле. Алагъа жабышыргъа кюрешип, жабышып да къалмай, къозгъалып, бытдым эте тургъан букъуну иш да кёре эди Кърым. Кенг от жагъа, ожакъдан энишге салыннган шынжыр, гитче къара чоюнчукъ — барысы да мудах. Эрттен сайын от жагъадан Кърымгъа жылыу уруучу эди. Бюгюн а таш къабыргъаладан, от жагъадан да мылы тартханын сезип, турургъа эринди.

Башын басдырып, шошлукъгъа тынгылады. Алай ол халда кёп мычымады. Кеси жангыз мында къалыргъа Кърым базынмаучу эди, къоркъуп. Айшатны юйю шыякы кибик эди. Аны ал жаны ташладан къаланнганын жашчыкъ биледи, арт жаны уа ташдан, агъачдан эсе да кёрюнмейди. Кърым кертда зымпыкъ болур ансы, отоуну орта чыпынындан ары бармагъанды. Бийикде жарты-къурту сюртюлген ташла къысып, къыйсыкъ этип тургъан жангыз терезечикден ычхыннган жарыкъ ол чыпынны тёгерегине жыйылып тохтайды. Андан ары уа — къарангы. Тап, кече от жагъаны толтуруп, дууулдап жаннган къайын от окъуна отоуну жашырын мюйюшлерин, арт къабыргъасын тинталмайды. Сора аллай жерде шайтан, жин, юй иеси да жашаса сейирмиди? Айшат кеси да, шайтан кибик, дауурсуз, шыбыртсыз отоуну къарангысындан чыгъып, Кърымны аз элгендирмегенди.

Мындан алгъаракълада юйде киши жокъ сунуп, таба халыугъа узалгъанлай, шырт деп жетип, желкесин шибиля тарууш этдиргени Кърымны эсинден кетмегенди.

Бир жол да эрттенликде эртте уянып къалгъанында, отоуда киши жокъ эди. Жашчыкъ анга уллу жарсымай, кийинип, быстыр къамичисин бла хайнухун излеп, тёгерекге къарар-къарамаз, отоуну теренинде картоф чыракъны жилтинин эслеп, сын болуп къалды. Андан сора жукъ кёралмай, къарамын да бир жанына буруп, чыгъып да кеталмай, иги кесек сюелди.

— Не бери аралып тохтагъанса, кёзлеринги чыгъарасса,— деп ачыуланды Айшат къарангыдан. Нек эсе да кюбюрюн ачханын киши кёрюрюн сюймей эди ол.

Бусагъатда да Кърымны анасыны эгечи кюбюрюн ачып, анга къарай тура эсе да, жашчыкъ билмейди.

Кагы болмагъан къазаннга къалагъын сукъмазгъа кюрешип, Кърым кийинди. Эмен къангаладан ишленнган ауур эшикни кючден ачып, тышына чыкъды. Кюн ариу тийип тура эди. Жашчыкъ бек алгъа, хар замандача, тау бетге къарады. Алай жукъ кёрмеди: не анасына ушагъан терекни, не башха оракъчыланы — «герменден къоркъуп, артха ёрлеген болурла»,— деп, жашчыкъ кеси кесине кёл этдирди.

Гуппур арбазны тёбен къыйырында Айшатны бла бир кишини кёрдю. Къатларына уа бармады.

Айшат, къолун булгъап: «Бери кел»,— деди.

Кърым кишини олсагъат таныды. Аны аты Хаким болгъанын биле эди жашчыкъ. Алай билегине акъ быстыр жабышдырып, ушкок бла орамгъа чыгъыб а бусагъатда кёре тура эди.

— Сен кесинг а ажымсызмыса, келгенлерича кетип къалмазла деп ийнанамыса, Хаким? — деди Айшат, башын кётюрмей.

Ушкоклу киши тынгылап, жукъ айтмай турду. Манга соруп келмегендиле, манга соруп кетмезле дерик эди да, сабыр этди. Ким тартады аны тилинден, ичингдегин бери тёк деп?

— Да, кёргенсе Къуранла алып келгенлерин, эгечим,— деди ол ахырында. Сары шинли киши къарамы бла Кърымны марады.— Шо бучукъ, бу къарыусуз улакъчыкъ да кесин излетеди,— деп, не эсе да бир затха кёлкъалды этди.

— Кёзлерингден киринги тили бла жалап тургъан бластха табан нек кётюрдюнг, харип,— деди тиширыу,— не хыйсапдан этип къойдунг алай? — Айшат Хакимни сюймей эди. Элге бласт кирген кюнден башлап, ол бластны ийнагъы эди. Кюнсюз, тукъумсуз, мюлксюз ёребут Хаким. Жыйын башчы бола айланнган. Айшатны юйюрюне кёп учузлукъ жетдирирге кюрешгенди. Са-

бийлерине, ол жарлы аталарына жалгъан дау айтхан, бек къаты сюелип, къол салгъан Хаким эди. Былайда Айшат, Халиматны да эсине тюшюрюп, жарлы эгечим деди. Эри коммунист болгъаны да бир затына жарамады. Къарыны бурунуна жете тургъан тиширыуну къамичи бла юсюне сюелип, тау башында арпагъа сюрген бу тюйюлмю эди? Сабет бласт кечерик окъуна болур эди, анга тагъылгъан Хакимчала кечмедиле. Къарынларына гыржын тапханлагъа, юсюн-башын жаба билгенлеге дерт жетдиргенлей турдула. Энди кёресе. Ай, медет, деди Айшат ичинден, Халиматны «акъылындан шашханына» биринчи кере сокъуранып. Ол кёп къыйынлыкъ сынагъанды муну хатасындан. Барып тарыкъса эди, ёресинлей коммунист болуп тургъаннга нек ышандыгъыз деп, сыйы жюрюгеннге тынчлыкъ бермегенди деп. Кеси уа сюймей эди этеклерин боягъа...

Айшат сёз айтмай тынгылагъанына, Хаким ишекли болуп, неге ишекли болгъанын да билалмай, бети ташча къатып турду. Бу ары да, бери да аумай кечинирге кюрешген тиширыудан къоркъуругъу келди. Хаким ушкогун къотур кертме терекге тиреп, тютюн бурургъа кюрешди. Бармакълары тютюнню ауурлугъуна чыдамай эдиле.

— Сен да бир кюн оракъ, экинчи кюн а — чалгъы,— деди ол ахырында, тиширыугъа батыр къараргъа базынып,— манга уллу сёлеширча тюйюлсе.

— Мен жеримден тепмеген бир ташма,— деди Айшат, нек эсе да алайгъа келген Кърымны кесине къысып.— Сен а бластны этегин кётюрюп айланнганса, энди уа башынгы быланы аякъ тюплерине жастыкъ этдинг.

— Эгечим, жашаргъа сюйген — жалынчакъ дейдиле,— бласт да жалынмагъанланы башларын тайдыра эди. Была да кака кётюрюрге къоярыкъ тюйюлдюле, сора уа не этгин, къайры къысылгъын?

— Бласт узакъда эди — къызыл Маскууада, игилени уа сени кибикле думп этгендиле.— Айшат къарыусуз къолларын, гам тартылып, къангагъа ушагъан кёкюрегине къысды.

«Бластны сюйген аны къорууларгъа жашларын жиберди, сеникиле уа къайдадыла?» — дерге умут этди Хаким. Айтмады. Алай айтса, бу кюйсюз тиширыугъа эс тапдырлыкъ эди. Айшатны келгенле бла къоркъутургъа керекди ол. Терсбоюнлугъун кёзюне тутуп.

— Кетген бластны къубултуп сёлешгеннге ушайса, алай жашларынгы уа андан бек тынгылы букъдургъан эдинг,— деди Хаким кёл кенгдирген ауаз бла.

— Мында бласт сени кибикле эдиле. Жашларымы жиберип, анда жойгъанлыкъгъа, ким ыспас этип, сау бол дерик эди? Сенми? Юй ишлеген балта эшикде къалады да ол тюйюлмюдю палах? — деп, тиширыу тынгылауну ийди. «Сейир тюйюлмюдю,— деди ол кеси кесине, сагъышланып, элге кире келгенлей, бласт таягъын былайлагъа тутдургъан эди,— Айшат кёз къыйыры бла Хакимге къарады,— ол таякъны онгнга-солгъа да булгъай, жамауатны игисин сайлап, башын тешдиле. «Была» да, тели гыржынны чийин сайлагъанлай, Хакимчаланы сайлайдыла. Сейир тюйюлмюдю, элни бир тынгылы адамы къошулмагъаны». Ийнан, аллай бласт узакъ бармаз. Хар келгени ташны ата билмей, кеси башларын не хыйсапдан тешедиле деди тиширыу, жахил акъылы бла ангылаялмазын ангыларгъа кюрешип. Огъесе, кертда, «бласт» бери жеталмаймыды, жалгъан келечилеринми жиберип къояды?

— Болсун алай,— деди Хаким, Айшат къыралны тонай тургъанлай кёрюп къойгъанча, къууанып.— Жашларынгы ол бластдан къачырдынг, быладан а нек букъдургъанса?

— Была недиле? — деди Айшат, къолун сансыз силдеп.

— Ол дегенинг, эгечим? — Хаким сагъайды.

Тапсыз сёз ычхындыргъанына тиширыу сокъуранып, тынгылады. Жюрегине келгенин жашырды.

— Аллах бирди, жерде аны келечилери уа кёпдюле,— деди сора Айшат.— Мухаммат файгъамбар сыйлы келечиси эди, алай аны да кёпле алышындыргъандыла.

Экиси да иги кесекге тынгылашып турдула. Бир бласт да манга берлиги жокъду деп келди тиширыуну эсине. Киширси бластны ауузундан кетермеучю эди да, аны ючюн а жоюп жибердиле. Тауушу-туушу да чыкъмай къалды. Энди жашларын атаргъа керек эди ол отха. Не хыйсапдан, ким ючюн? Айшат жахил акъылы, эси, жюрек кючю, дини бла да анга къажауду. Айхай, бласт кишиси айтыучу бластлай къалса, угъай дерик тюйюл эди. Алай бластны аты бла хар келген Мункар бла Накир болуп къала эдиле. Соруучула бла темир токъмакъ жетдириучюле. «Гермен» да Мункар бла Накир — даучула. Айшатны башы даудан къутулмай къалды. Тиширыу Хакимге сарыуун бет алып къарады. Келгенле муну сайлагъандыла Мункаргъа деди ичинден. Къайнайды, сабийи-балийи жокъ. Шуугут чыбыкълай бюгюле жашады, энтта жашар, неси къорарыкъды?

— Аны уа бош айтаса,— деп кёлюне тийди Хаким-

ни,— сабийи болмагъаннга жашау керек тюйюлмюдю?!

— Сабийи болмагъаннга ары да, бери да бюгюлюрге тынчды. Ур, къамичи — секир, ат.

Хаким, жук айтмай, Кърымгъа къарады. Бети биягъыча таш кибик болду.

Эгечим, сени бла керексиз ушакъгъа къызып, кеч бола турама. Айтхан ушай эдим да бучукъ ючюн келгенними.— Хаким ушкок бурунун кётюрюп, жашчыкъны кёргюзтдю.

— Иги къарындашчыгъым кибик, атангы атына жюген салып, къолума тутдурурса,— деди Хаким, жолда бара,— охому?

Кърым арсарлы болуп тохташды. Аны сабий акъылы былайда хыйлалыкъ барды деп, хыйсап эталмады эсе да, ушкоклу кишини сёзлерин жаратмады.

— Сен да «герменми» болгъанса энди? — деди Кърым Хакимни билегине къарап.

Жууап берирге бла къалыргъа билмей, Хаким жашчыкъны къолундан тутуп, алгъа созду:— Терк къымылда!

Ушкок къалакъны ауузчугъуна жетдирирге термилди. Алай жумушун этдиргинчи, женгилликге хорлатыргъа жарарыкъ тюйюлдю. Колхозну мюлкюн чачханда, эки ийнек бла бир мырка жетген эди Хакимге. Мырканы арбазына элтирге унамады: ол тор ажирни марап, алай мажарып туталмай, сылтау да тапмай сакълагъанды. Сакълагъан тёш ашайды деучю эдиле да, Хакимге тёш угъай, къанат къыйыры да жетмеди: бу хужулукъланы «камандирлери» къайдан кёрюп къойду эсе да, бёрю чачарыкъны тюнене туталмады, айыплы окъуна болду. Керти, бек къадалсала, апчыталлыкъ эдиле. «Апчар» кеси да унамады. Чалы башы бла секирир деп къоркъдула.

— Эшитдингми мен айтханны, анга жюгенни кесибиз да салаллыкъбыз, алай сен салсанг сюеди «апчар»,— деди Хаким, жашчыкъны ол сёз бла терилталлыгъына ийнанып.

Кърым «апчар» деген сёзню биринчи кере эшите эди да, ангыламады. Тынгылап, иги кесек барды. Ким болур ол деди ичинден, желкесин къашып.

— «Апчар» мени жууугъумму болады? — деп сорду ахырында жашчыкъ.

Тели сабийге «хау» деп къойгъандан игиси жокъ эди. Бютюнда жумушун жагъынсыз этдирирге. Сабий — сабий болгъанлыкъгъа, ким ышанады кёхтюйлеге?! Алай, нек эсе да, кертда, «апчар» Кърымны жууукълугъун

сайлап, аны уа тюрт этерикча, Хаким ырыслап, жашчыкъгъа «апчарны» жуукълугъун къызгъанып, ачыуланды.

— Унамаз эдинг, уллу тукъумдан чыкъгъанса да.

— Мени жууугъум тюйюл эсе, сора «герменмиди»? — деди Кърым.

— «Герменди», «гермен».

— Сен да «герменми» болгъанса? — Жашчыкъ, эки аягъын да жерге бирден тиреп, артха тартынып, къолун ычхындырыргъа кюрешди.

Хаким аны иничке буунун бютюн къаты къысды. Зор-хор бла экиси да узун юйню къатына жетдиле. Элде андан кёп терезелери болгъан юй жокъ эди. Ол юйге «правлен» деучюлерин да Кърым биледи.

«Правленни» тийресинде, арбазында да, кир суу жайылып къалгъанча, «герменлиле» кёп эдиле. Жегилген этгенча, бир бирге къысылып тургъан эки «легковой» да кёрдю Кърым. Дагъыда ол билмеген, ёмюрюнде кёрмеген кёп зат бар эди «правлен» къатында. Алай Хаким, тохтап къараргъа къоймай, жашчыкъны билегинден созуп кетди.

* * *

Кюн къушлукъдан иги да озуп, халжарны эски, сыйдам чыпынларын жылтыратханды. Тор ажирни узун жалкъасы, сауурсуну да къундуз тюгюнлей жанып жылтырай эди. Мюйюшге къысылып туруп, халжарны кенг хастанына ол энди чыкъгъанды. Бу заманнга дери аны тыймаучу эдиле да, онгсунмай, хастанны ичинде, ындыр басханча, тёгерек жюрюш этип, эшик аллында сюелип да сынчылады. Темир ийис этген эки адам эшикни ачмадыла да, тышына жибермедиле.

Аладан игилик келмезин ангылап, барып, чалыны ёшюню бла тюртюп кёрдю. Чалы артха ыхтырылып, чыкъырдады. Алай ат секирмеди. Хастанны ары жанында Хабла сын болуп, сюелип турмаса, секирип да кетер эди. Тиширыуну кёлюнденми къоркъду, болушлукъму изледи, барып, аны аллында тохтады. Гитче, жютю къулакъчыкъларын сагъайтып, Хаблагъа къарап турду да, сора кючсюнюп, башын энишге бошлады. Чалыны тыш жанында тиширыу да кючсюндю. «Мени эркинлигим болса, сен тузакъгъамы тюшерик эдинг, харип?» — деди ичинден. Къутулуп кетер жеринде мадар эталмады. Агъачха къыстап къойсала, бёрюлегеми жыртдырлыкъ эди ол кесин? Айхай, Хабла ким эди — «къайдан эсе да

ажашып келген, акъылындан шашхан тиширыу». Дуния бузулгъанлай, кече бла къыстап къойса жарарыкъ эди, ырыслап, ёнгелеталмады. Элни къуллукъчуларындан бир кере сыйыргъан эди ажирни. Алай ол заманда Хабла Халимат эди.

Энди бюгюнледе уа, аны «бу келгенледен» сакъларгъа керекди. Алай не мадар этерин Хабла билалмайды.

Адамла бир-бир, экишер халжарны тийресине келекете, дагъыда жыйыла турадыла. Жаш-къушла, тиширыула, къартла. Элде хайт деп сюелирча киши къалмагъанды: кими урушда, кими тау артында, партизанла бла. Тюнене тор ажирни тутаргъа кюрешип, туталмай къутултуп ийгенлерин эллилени кёбюсю кёрген эди, кеси кёрмеген башхаладан эшитип, артда уа ол тузакъгъа байтамал тюшюп къалгъанына жарсымагъан бла таурух этмеген жокъ эди. Тышында, аулакъда къала юйренмеген ат узакъмы кетерик эди. Башына жетер палахны мал угъай, адам окъуна эслеялмайды.

Ашхамда келип, ол халжаргъа киргенлей, аны марап тургъан Хаким эшикни этип, къутулсанг бир кёрейим деп, кёл кенгдиргенин эшитгенле болгъандыла.

Элде тор ажирни жюйрюклюгюн, иесинден башханы къатына къоймагъанын да билмеген адам жокъ эди. Кёпле ажирни огъурсузлугъуна бюсюреп, сукъланнганларын жашырмагъандыла. Бир-бирле уа, Халиматны эри минип, жолгъа чыкъса, аны махтаннганнга санап, атны да къубултуп, жюрюш алгъанын къызгъанып, кеслерин сёз бла жапсаргъандыла. Малмыды ол, сарыуек кибик?! Жангыз иесин жюрютген да ишмиди?! Тоба, аллай малны арбаздан агъачха къыстап къойгъан да айып тюйюлдю. Кереги да олду. Туурада, ныгъышда алай айтханла жашыртын келип, иесинден аны бир кюн хаухлугъун бютюн къадалып тилегендиле. Къоркъмазданмы осал кишидиле ала, къолда юйреннген атха угъай, эмиликлеге мине окъуна келгендиле. Сора ол не тюрлю хайыуанды, бир хыйлачы болур ансы, тейри, алай а жарарыкъ тюйюл эди. Тиширыуларына бла къартлагъа масхара этдирип. Тор ажирге минип, орам бла энишге-ёрге сюзюлюрге, киеу жёнгерге барыргъа, сау тарны эллеринде аты айтылгъан атны къойдан жууаш кёргюзтюрге кёпле сюе эдиле. Къоркъмаз къарыуламагъанды, иер салып, жарашдырып бере тургъанды. Алай киши да халжар тийресинден озмагъанды.

Кёпле жаныгъандыла атны, жашыртын юй мюйюшлеринден, хуна артындан къарап. Эр кишиле угъай, тиширыула окъуна ыразы тюйюл эдиле, бир жуукъ адам-

ларына ёпкелегенлей, ёпкелеп, кёлкъалды болуп. Хычыуун кёрюнмей эди — эринг, неда жашынг Къоркъмазны атындан жыгъылды деп эшитген. Гяуур жилян, кечекюнден кёрюп таныгъан адамларына хурмет этерге унамагъан, белими сынарыкъ эди — бир кишини ауурлугъуна чыдаса.

Тюнене Къоркъмазны аты «герменни» жыгъып, боюнун чыгъарып къачханды, бюгюн а анга дерт жетдирирге кюреширлерини юсюнден хапар эллилени сагъайтханды. Эшитмеген, кёрмеген, кёрюрге амаллары да болмагъан затланы туудура эдиле ала. Боюнун чыгъаргъан сени болсун, аркъа жилигин юзгенди деп шыбырдаша эдиле, семиртип, къошуп-напчалап айтханларына ийнанып. Къоркъмазны аты огъурлу, ёхтем мал болгъанына, элни къууандырып тургъанына, энтта да ол аланы жерге къаратмазына да киши ишекли тюйюл эди.

Нек аурумайды «герменлилени» быдырлары, аяп, къубултуп тургъан атларына минмеселе уа. Алагъа депми аяулу этгендиле, бир эр кишилерини ауурлугъун сынатмай, хан уланныча ийнакълай. Хайт деген жашлары минерин унамагъандыла, тюгю чюйре болуп, жолгъа чыгъарын сюймегендиле, бюгюн а «сарыкъайладан» адамгъа бой салса ол, тоба, унарыкъ тюйюлдюле.

«Герменнге» бой салмазгъа, ёхтемлигин малтатмазгъа ажирни кеслери юйретгенча сёлеше эдиле. Да, ётюрюкмюдю биз ёсдюрмеген эсек, ким ёсдюргенди аны деп сёлешгенлерин тиширыуланы Хабла эшитип тура эди. Элине, элни адамына кёре болады малы да, анга бош даулашасыз.

— Сора къалгъан атларыбыз аныча нек тюйюлдюле? — деп, Дауум сёзге къошулду.

Сюелгенле олсагъат шошайып, тиширыу таба сагъайдыла. Аллай терс затны айтып, адам айыплы къалай болады дегенча, ачыуларындан тиллери тутулуп туруп. артда эс тапдыла.

— Къалгъанланы атларына минип айланнганча нек сёлешесе? — деди тиширыуладан бири.— Осал атла эдиле да, андан минип кетгендиле, дейдиле, кишилерибиз.

Сёлешген, нек эсе да кёл кенгдирлиги келип, Болатха къарады. Ол Дауумну эри эди, эки къартха къошулуп, сюелип тура эди. Элни кёп эр кишилери 15-чи атлы дивизиягъа къошулгъанларын, Дауумну эри уа жыл санын кётюрюп, къатынла тюбюнде къалгъанын къагъып сёлеше эдиле тиширыула. Сёз атланы юсюнден барса да, нек эсе да сёз эрлери бла жашларына тиерик сунуп, Дауум-

гъа кёлкъалды болдула. Дауум, юре билмей, юйюне керексиз къонакъ келтиргенин ангылап, къоркъду.

— Асыры кюйсюз, огъурсуз малды дегенден айтама ансы, сизни эрлеригизни атларына не сылтау табыллыкъ эди?

Дауумну ол сёзлерин да жаратмадыла тиширыула.

— Огъурсуз да, кюйсюз да нек бола эди Къоркъмазны аты?—деди Хабла бла къоншуда жашагъан Фаризат.

— Ёхтем атха кюйсюздю дерге жарамайды,— деди башхасы.

— Тоба, бизникилени атлары этерик да ол эди.

— Ёзге уа...

— Угъай, ийнан,— деди тиширыуладан къайсы эсе да,— туура Къоркъмазны атыча не хазна болалсынла.

— Нек сора?

Тиширыула жангыдан сагъайып, тор ажир соруулларына жууап берликча, бирден анга къарадыла.

— Ойнагъанмы этесиз, Къоркъмазны атына бек аздан юч жюз жыл болады,— деди биягъы тиширыу.

Ол сёзле кёплени сейирсиндирдиле, алай сейирсиннгенлерин бла жунчугъанларын олсагъат билдирирге сюймедиле. Сёлешген намысы, сыйы жюрюген адам болмаса, бир-бирле сант эте тураса деп къояргъа хазыр эдиле. Айталмадыла. Сора сёзню магъанасын, къыйматын англаргъа кюрешмей, ашыкъ-бушукъ сёлешген да айыпды. Былайда бир кесек сабырлыкъ этерге керек болгъанын сезип, тиширыула тынгылашханлай турдула.

* * *

Кюнню кёзю иги да ёрге кётюрюлюп, халжарны артындан ауананы юркютгенди. Ауана къачханына сары байтал тынгысыз болуп, ышыкъ жер изледи, тапмай, энишге, суу боюну таба, кёл алды. Ызындан къызыл тайы эринип атлады. Башын энишге тутуп, чубур къуйругъун эки жанына къысха-къысха силдей.

Тайчыкъ эллилени мудах этип, эслерине кёп затны да салып, сагъышландырды. Бусагъатда суу боюнуна тигелеген сары байталны ызындан тор ажирни, тюз да ол тайчыкъча, бутлары чырмаша, жюрюгенин кёрмеген хазна адам жокъ эди. Бютюнда къоншуда жашагъанла. Ол къарыусуз жаууаш тайчыкъ болуучу эди. Кеси халжарына киргенлей, хар кимни арбазына кирип, адамланы къолларындан гыржын, нартюх къабаргъа, узатмасанга дуулагъа юйреннген, жабагъылы тайчыкъ эди ол. Сейир эди аны адети. Сары байтал халжарда тургъанлай, орам-

гъа чыгъып, башха этмей, итине, бузоууна къошулуп, алагъа тагъылып, кетип къалыучусун адамла унутмагъандыла. Къубултуп, «гяуур элтюпчю» деучюлери да эслериндеди. Артда жабагъылы, къаурабут тайчыкъ тор ажир болуп, иесинден сора кишини миндирмей башлагъанда, тайны жууашлыгъы бла огъурлулугъу терк унутулуп, «кюйсюзлюгю» тийре эллеге иш да жайылды. Къоркъмаз анга иер салырын сюймей эдиле адамла. Кеслери уа минерге, акъ кёмюк этдирип, жортдуррургъа ыразы эдиле. Унаса, арбагъа жегерге, жюк ташыргъа да угъай дерик тюйюл эдиле. Ажир а унамай эди, жабагъылы тайчыкъ болуучусун унутуп, ариулугъу, жюйрюклюгю бла да анга гыржын бурху, нартюх къапдырыучуларыны жюреклерин къыйнай эди. Андан эсе жабагъылы желбыдыр тайчыкълай къалса иги тюйюлмюдю? Гыржынны, мирзеуню сыйын унутхан «кюйсюз жаныуар» эди ол.

Тюненеден бери уа тор ажирге эллиле кечмезлерин кечип, аны ёхтемлигин сындырыргъа кюрешгенлерине чогъежленип, алай сюеледиле. Айтханлары керти эсе, тор ажирни ажалы инбашындады, тюненеги ишин «гермен» кечерик тюйюлдю. Жаны саулай терисинми соярла, окъ бламы урурла — ким биледи аны?! Ёлюмню кёзюне къарап тургъан жанны юсюнден а кертини айтыргъа керек эди.

— Ийнан, болады аллай бир а,— деди Фаризат, иги кесек тынгылагъандан сора, сагъышлы бет алып,— юч жюз жыл хазнамыды? Заман — къанатлыды.

— Керти айтаса, Амайланы юйюр таматалары Самат мында тыпыр таш салгъанлы, юч жюз жылдан озгъанды деучю эди къарт атабыз,— деди башха тиширыу, балан бармагъын тюп эринини юсюнден тогъай этип.— Андан бери тор ажирни тукъуму не юзюлмегенди, не алышынмагъанды. Жетиге дери аны аталарын мен окъуна санарыкъма.

— Оу, жети сени болсун,— деди узун акъчачлы. арыкъ тиширыу, инбашында суу къылычы бла. Бизни аппабыз онючге дери санап береди тор ажирни аталарын, аны биле болурсуз.

Кертда, билгенибизни билмегенча этип, не хапар айта турабыз дегенча, эллиле жангыдан тынгылашдыла. Бирден тор ажирге къарадыла. Алларында, арбазларында тайлыгъы жортхан ажир мудахланып, чалыны ары жанында уа — Хабла — бир бирлери бла саламлашып, тансыкъларын ала тургъанлай. Кенгден къарагъанла анга эс буруп, сейирсиндиле. Эрттеден жюреклерине

тюшген гурушхаларына жангыдан жан кирди, алай киши кишиге жукъ сагъынмады.

Жюрекге аз тюрлю гурушха тюшмейди. Алай бу кезиуде Хабла тор ажирни: «Алакёз, харип, Алакёз»,— деп ийнакълагъанын эшитдиле да, айтырларын, къайры къарарларын да билмей, бютюн бек шошайдыла. Олсагъатда тиширыула сюелген жерге къысыла келген Болатны бет шаугютлери тартылып, къарамы уюду.

— Неден элгендигиз? — деди къартладан къайсы эсе да. Хабланы сёзлерин эшитген болмаз эди. Киши жууап къайтармады. Тор ажирни аты Алакёз эди. Кёзлери бирча болмагъанлары ючюн тайчыкъ заманында Халиматны къубултуп айтхан сёзю эллилени ауузларына тюшюп, алайлай къалгъан эди. Уллу болуп, иерге юйретгинчи. Артда, ёхтемлиги ючюн дерт жетдирирге кюрешгенча, адамла анга «келепен», «жилян» деп тургъандыла. Халимат эди аны атын ауузундан кетермеген. Алай Халимат ёлгенди, къайда эсе да юч-тёрт жылны ичинде тас болуп къайтхан Хабла эллилени ауузларындан кетген ажирни ийнакъ атын къайдан биледи? Сора Алакёз кеси да ол акъылындан шашхан тиширыугъа нек жууушханды?! Болатны тин-тери басды, абызырап, сын болгъанлай турду. Халиматны къоншусу Фаризат, тамагъы къургъакъсып, Хабланы къатына келди.

— Алакёзню къайдан билесе сен, Хабла? — деди шош ауаз бла. Хабла сюелген халин тюрлендирмеди.

— Алакёзню атасы Узунбелни да билеме мен,— деди,— аны атасыны Сарыкъулакъны да.

Фаризат эки эринин жарып, сёз къайтаралмады, кетип да къалалмады. Хабла бла Халимат бир бирге ушагъанларын элде биле эдиле, алай бусагъатда Фаризат анга жангыдан сейирсинип, нек эсе да, туура былай ушаргъа уа керек тюйюл эдиле, Аллах хакъына, деди, Фаризат гурушхасына ийнаналмай. Хабланы бетинде сакъатлыкъны илишанын изледи — табалмады. Да, ким биледи, деди кеси кесин жапсарып, адамладан эшитгенин эсде тута болур. Алакёзню атасы Узунбелни хапарын эсинде тутмагъан жашда, къартда да киши жокъду. Аны угъай, Элияны, Бийиктуякъны, Узунжалкъаны, Окътуякъны хапарлары да жюрюйдюле. Узунбелни иши уа башхады. Ол тюненеми-бюгюнмю жашайды — туякъ тауушу, жоргъалагъанда омакъ къуйругъуну желде сызгъырыуу узаймагъанча алайды...

Темир ийис этгенледен экеулен, сора тутаргъа кюрешип тюнене къыйнагъан ёре киши халжарны эшигин ачып киргенде, Алакёз сагъайып, башын кётюрдю. Гит-

че жютю къулакъларын жумуп, жугъутурлай сызгъырды. Аны таба къысылып келгенле тохтап къалмадыла, атламларын селейтип, марадыла. Хата ёре кишиден чыгъарын, жюген да аны къолунда зынгырдагъанын Алакёз ангылап, анга эс бурду. Темир ийис этгенлеге да, асыры озсала, туякъ жетдирирча хазырланды.

Тор ажир къоркъмай эди. Жесирлик сынатыргъа кюрешгенлеге табан жетдирип, къачаргъа юйреннгенди ол. Жут, огъурсуз кёзле аны кёп кере марагъандыла — тау этеклеринде ташла артындан, солдан, онгдан да. Темир ийис этгенлени уа тюнене бла бюгюн болмаса, кёрмегенди. Кырдык, арпа ийис этгенлени кёргенди, боза, сыра ийис этгенле анга аркъан ата тургъандыла — темир ийис этгенле уа жокъ эдиле. Ол ийис аны санларын титиретип, бурун кемирчеклерин тургъузду. Бёрю жыйыгъа ушатхан бир заты бар эди аны.

Алакёз, ючгюл къулакъларын сагъайтып, анга къысыла келгенлеге жангыдан тынгылы къарады да, тынч къутулуп кеталмазын ангылады. Алай эди, болгъанды ажирни жашауунда быллай иш, кёк бёрюле жылкъыгъа чапханда. Была да — ол кёк бёрюле, богъурдагъына секирирге базынмай, марап, аякъ тюплеринде чёп сынмай келедиле. Башларын энишге тутуп, ийилип...

Ол заманда Узунбел сау эди. Жылкъыны ёхтеми, кючю-къарыуу да атасындан мажал болгъанын сезсе да, Алакёз сугъанакълыкъ этип, баш болургъа ашыкъмай эди. Алты-жети жаш байталны сайлап, юйюрсюндюрюп, кесин алларында къубултуп, кечине тургъан кезиу эди. Узунбел аны къарыулап кюрешмегенди. Ол жаланда жылкъыдан бёлюнюрге, энчи юйюр болургъа къоймай эди. Бир жол Алакёз кесине бойсундургъан байталчыкъланы жылкъыдан бёлюп, къууалап кетип, жашыртын жерде тыйды. Жер ариу эди. Кырдыгына мал аякъ тиймеген, жангы чакъгъан гюлле атланы къарын тюплерине жетип, шош сюзюле. Жашлыгъын, субайлыгъын да толу сезип, байталчыкъланы тёгереклерине бир-эки жортуп, Алакёз туурада тохтады. Энди аны бла кишини да иши жокъ эди. Жерни, таматалыкъны да кишиге берлик тюйюлдю.

Алакёз башын кётюрдю, ёшюнюн керип, байталгъа къарады. Узунбел алай этиучю эди: ол атасына ушаргъа, жылкъы анга бойсуннганыча, Алакёзге да бойсунурун сюе эди. Болсада жылкъы башчылыгъыны хычыуунлугъун сынагъан да этгинчи, Алакёз къыстау тарууш эшитип сагъайды: атасыны туякъ уруун иги биле эди — алданмады. Жел келгенлей келе эди ол, сары

жалкъасы жамычы этеклеринлей къагъылып. Узунбел жортууун селетмейди. Кюйюз кибик жасалгъан кырдыкда гюрен айланып чапды: байталла аны терк ангылап, жылкъы таба сууурулдула. Алакёз тургъан жеринден тепмей, мычыргъа умут этди: ёрелеширге кючю жетерик эди. Ёрелешмеди. Узунбелни артха жумулгъан къулакъларына бла къайырылгъан сары жалкъасына бет этерге юйреннген эди. Узунбел Алакёзню, тайчыкъны сюргенлей, сюрюп келип, жылкъыгъа къошду. Сора юйюрню тёгерегине эки къаты айланып, хар заманда этиучюсюча, туура жерде тохтады. Сары жалкъасы сериюнде шууулдай, къайын тереклей агъаргъан узун къуйругъу къыл тауш эте, ол ариу эди, субай. Жылкъыны ичинден жашыртын къарап, кырдыкны татыуун ауузуна тунчукъдура, Алакёз атасына кёп кере сукъланнганды.

Башын энишге бошлап, чёп юзюп кёрмегенди ол Узунбелни. Жагъагъа тигелегенинде, жылкъы къаннгынчы суу ичерге тобукъ ийип эслемегенди Алакёз атасын. Аны жашауу — ташха къоннган жел: къарап-къарагъынчы жалкъасы жылкъыны онгунда-солунда саргъала эди.

Алакёз кеси да билмей, сунмай тургъанлай болуп къалгъан эди юйюр башчы. Бир кюнню ичинде. Черекни аргъы жагъасында ючеулен келип, Узунбелни бла Къоркъмазны атасын алып кетгенден сора. Ашыкъмагъан эди Алакёз жылкъыны туурасына чыгъаргъа. Ары дери жашлыгъын, кючюн, жюйрюклюгюн кёргюзтюрге термилген эсе да — ашыкъмады. Шошайып, сагъайып турду. Жаратмагъан эди Алакёз келген адамланы, ол кюн Узунбелни жюрюшюн да. Мудах эди атасы. Баштёбен.

Жумадан жумагъа дери сакълады Алакёз, Узунбел къайтырыкъ сунуп. Къайтмады. Тюбешмедиле экиси тау этеклеринде, жолда аны жалкъасы толкъунланып да эсленмеди.

Къоркъмазны атасы Салахны орунуна жылкъыда Чиппо къалгъан эди. Алаша, къынгырбут кишичик. Ышыкъ жерге къысылып, жукълагъандан бошамагъан. Узунбел бла Салах къайтмазларын ангылагъанда, нек эсе да жылкъыдан бёлюнюп, ёз башларын кечиндирирге сюйгенлени саны аслам болуп баргъанын кёре эди Алакёз.

Ол кюн суукъ эди. Ачы аяз уакъ шулпуну гелеуню юсюнде къабырчыкъландыргъан. Чиппо кёрюнмей эди. Алакёз жылкъыны аргъы, берги этеклерине да жортуп, бир жанлыракъ болуп тохтады. Жюреги тынгысыз эди.

Алгъаракъда бурунуна илиннген жыйыны аязмы алып кетди, эшитмеди, алай ол ёчюлюп къалгъанына бютюн бек къоркъуп сагъайды. Алданнганмы этди огъесе жютюлюгюмю жетмейди? Алакёз жылкъыны бир къыйырын сакълап тургъанлыкъгъа, жыйы тёбен жанына кёчюп, тайладан, неда жаш байталчыкъладан бирин марай эсе уа? Ажир ары къууулду. Ёрге-энишге чабып, къулакъ салып, жыйылап, къоркъуулу зат тапмагъандан сора биягъы жерде гёзетледи. Ышанмай эди ол былайгъа: жыйы бурунуна, чыбыкъ тийгенлей, ачы тийип, кетмей, учмай къаудандан, таудан келген къар ийисни да сыйырды. Тийрени бийлеп къойду. Бусагъатха дери кесине базынып тургъан Алакёзню арт бутлары къалтырадыла. Къачып, жылкъыгъа къошулгъандан игиси жокъ эди. Къачмады, жыйы таба атды кесин. Жалкъасын къайырып, къуйругъун кётюрюп. Душманны кёрюрге, аны бла бетден-бетге тюбеширге керек эди. Не да болсун, жашыртын жерден юсюнге секиртмезге, секирсе, сермеш башланнган да этгинчи бошаллыгъын иги биле эди Алакёз.

Бёрюлени олсагъат кёрюп къоймады ажир. Гузаба этерге керек тюйюл эди. Тохташып, кеси кесин сабырландырып, ташладан бирин марады: андан келе эди ачы жыйы. Кёпмю-азмы сюелди Алакёз — бир заманда ол къарап, марап тургъан уллу ташны къатында башха гитче таш къымылдагъанын эследи. Ызы бла сакъ къулакъларын, кенг мангылайын да. Бёрюню теренден къарагъан кёзлери сабыр эдиле, базыныулу. Мукъуладис бла тартханлай, ажирни кесине тартып, эритип, думп этип къоярыкълай. Къоргъашинлей, ауур къарам. Тюз да ол кезиуледе ташны артындан дагъыда юч бёрю чыгъып, экиси сол жанына сылжырадыла, бири уа — Алакёзню марагъанны ёргерагъында чёкдю. Эки бёрю гитчерек, жаш да болгъанларын ажир ангылады. Башхалары — мазаллыла. Артыкъда аны туурасында чёгюп, марап тургъан. Алакёз къалай эсе да жанлыланы умутларын сезип къоюп, энишгерек айланып, сёдегей чапды: бёрюле бла бетден-бетге ол биринчи тюбеген эди, алай ташла ичинде, такъыр жерде сермеширге жарамагъанын биле эди. Ачыкъ, кенг ёзенде хорларыкъды ол аланы, хорларыкъ эсе.

Алакёз жашды, кючю, нафсиси алгъа ургъан кезиуюдю, терклиги бла желни озгъан. Ажир кесини алайлыгъын сезе эди. Аны сынауу жокъду, хар нени да бийик, жютю туякълары этерге керекдиле.

Ёзенирек жерде чабып бара, бёрюледен бири ызын-

дан тюшгенин Алакёз сезди. Экиси сол жанында къуулушуп келгенлерине, тёртюнчюсю уа онгдан чыгъып, жолну кесер умут этип къууулгъанына да кёзю илинди. Ажир къоркъмады, нек эсе да бёрюлени барысын да ёлтюрюп къойгъанча къууанды: жаллыланы жылкъыдан узакъ алып баргъанына, сермеш аны кёз туурасында болмазына жюреги ырахатланды. Алакёз кеси эди бёрюлени ызындан ачыкъ жерге чакъыргъан — бёрюле анга терилдиле. Энди аланы бирем-бирем хорларгъа керекди, аланы бирден ызындан тюшюрмей, кеси ызларындан сюрюп. Ачы жыйы келтиргенлени жангызы бла сермешген неди Алакёзге...» Ажир бусагъатда гюрен айланып, жолун кесерге, аны аллына чыгъаргъа умут этип келген бёрюден сора жукъ кёрмеди...

Ол юйюр таматасы, мазаллы кёк бёрю эди. Этеринкъалырын билген сакъ жанлы. Таш артындан чыкъгъанлай окъуна ангылагъан эди Алакёз ол кесине бош базыннган бёрю болмагъанын. Бусагъатда уа алданмагъанын кёрдю. Юйюр таматасы жаш бёрю тюйюлдю: къарны, жаммызлары хорлай башлап, лоху ауурланнганды, алай кёкюрек кючю бла тишлери эдиле бёрюню ёхтемлиги — ала аны алыкъын ач къоймагъандыла. Ол аман акъыллы эди, сынаулу. Жел ургъанлай келген ажирни юсюне, богъурдагъына секирирге, аллында къысха тохтаргъа жарамазын уста биле эди. Алай эндиге дери ол жолун кесерге кюрешген малла жунчуп, артха туракълаучуларын неда, жол ташлап, бир жанына секириучюлерин да унутмагъан эди. Муну да къутулур онгу жокъду: къоркъуп, сол жанына юркse, юркюрге уа керекди, гажай бёрю мадар этер, жунчутур, сора ызындан тюшген балалары, кеси да жетерле. Юйюр таматадан жунчуп, чабыуун селейтсе да, башха тюйюлдю: туякъларын кётюрюрге базыннгынчы, ызындан, сол жанындан келгенле юсюне секирирле. Кёк бёрю хар нени да тергеп, эсге алып, чабып чыкъгъан эди Алакёзню аллына. Тохтаталлыгъына неда сюйген жанына юркюталлыгъына ышанып. Алай кёк бёрюден эссиз тюйюл эди ажир. Юркмеди, жол ташламады. Боран ургъанлай, алгъа уруп, жанлыны юсюне атылды. Таудан юзюлген къая ташлай, жерни гюрюлдетип. Кырдык отлап жашагъан халал хайыуанны аллай озгъурлукъларына юйренмеген, кимни, нени да къоркъута юйреннген бёрю жунчуп къалып, нёгерлери узакъда огъесе жууукъдамы болгъанларын билирге сюйдю. Эслеялмады, юсюне атылып, оюлуп келген асыры къыстау эди, абери кёрюрча тюйюл эди. Къарап-къарагъынчы тор ажир-

ни ауанасы ёзенни кенглигин жапды. Кёк бёрю не ары, не бери секирирча болмады, юйюр таматалыгъын, ёхтемлигин да унутуп къачды. Аны къолундан келген жаланда ол эди. Энди ажирни кёз аллында бёрюню базыкъ боюну, сыйдам сырты, къуйрукъ башы — барысы да бир жумдурукъ болуп, кюзгю кырдыкда тёнгереп, чулгъанып баргъаннга ушады. Алакёз бёрюню желкесин мараргъа кюрешип, аны иги кесек сюрдю. Урса, алайына урургъа керек болгъанын билип. Эки туягъы бла да бирден. Желкесин тап тутдуруп сермеялмаса, бели да байтамал жериди. Ажир бёрюню боюнуна, базыкъ, сингирли боюнуна, бош керилип къалырма деп къоркъду да, белин сайлады. Нек эсе да, бели назик, хирез кёрюндю. Туякъ тийгенлей, жиклери, минчакълача, айырылып, тёгюлюп кетериклей.

Алакёз сермерге хазырланып, аякъларын бирден узатып, сызып чапды. Туякъла асыры жуукъ къысылгъанда, кёк бёрю, къутулалмазын сезип, кючюклей сынсыды, жыйырылды. Энди ажирни аллында жюн гулмак тёнгереп бара эди. Башы, къуйругъу кёрюнмей къалып. Ол кезиуде Алакёз туякълары бла жюн гулмакны жумушакълыгъын сезип, аны муштухул тыкъсыгъаны да дыркъ деп юзюлгенин эшитип озду. Тохташмады, чабыуун селейтмеди. Ызындан къыстау келгенледен иги да алгъа ычхыннган сунуп, гюрен айланып чапды. Алай былайда тергеусюзлюк этип, артха асыры къысха айланнганын ангыласа да, арсарлы болмады. Бёрюлени ючюсю да, теркликлерин алышындырыргъа заман къоратмай, онгдан, солдан да къаршы чыгъып къалып, Алакёзню богъурдагъын, гумхотун марап, барып турдула. Ал аякълары бла тенг, тюз жанында. Гузаба хырылдашыуларын, талакъ солууларын да эшитдирип. Къайсы эсе да — гажаймыды, баласымыды, Алакёз айыралмады, аз алгъаракъ ычхынып, кесин ёрге атды. Ол секирген аякъ тюпге тюшюп, туякълары жумушакъ затха жетгенин ангылар-ангыламаз, ажир жауурунуна башхасы секиргенин, сора тишлерин илиндиралмай, жерге саркъгъанын сезди. Жангы гюрен тартып келе, бёрюледен бири арт бёксюмюн кётюралмай, сюйреп баргъанын да эследи. Къалгъан экиси уа — гажай бла баласы — бир жаныракъ болуп, тохтап. Гажай башын энишге тутуп, мадарсызлыгъыны ачыуу къарамына сыйынмай. Алакёз да сабыр чаба, жюреги ургъанын селейтгенден сора тохтады. Энди аны бёрюлеге къаны сууугъан эди, бурулуп, суу жагъада чырпылагъа ташайсала, неда ёрге айланып къачсала, Алакёз къарыу-

ларыкъ тюйюлдю. Ол бёрюлени хорланнганнга санай эди, хорланнган а бойсунуп, кетип къалыргъа керекди — табийгъатны жоругъу эди ол. Не медет, жаллыла ийнаналмай эдиле. Бютюнда гажай. Юйюр таматасы, мазаллы кёк бёрю, кырдык къатыш малтанып, сойланып жатханын, бир баласыны уа бели юзюлюп, улуйжиляй, сюйрелип келгенин ол биле эди. Энди анга дуния татыуу къалмагъанды, къарын токълукъ керекмейди — ажирни богъурдагъын юзюп, дерт жетдирирге керек эди. Баласыны бел жигин юзген жютютуякъны узун аякълары жауунла тюбюнде къалырча этерге. Андан сора жылкъы жылкъы болмаз, бирем-бирем кесип къурутур. Этлерин ашаргъа кюсемез — чакъанлагъа, ач тюлкюлеге къояр. Гажайгъа богъурдакъларындан сийген жылы къанлары керекди. Ёзенден, кырдыкдан къан ийис кетмезча.

Гажай титиреп, къалтырап, нек эсе да, гетмен тиши бла анга къысылып тургъан жаш бёрюню урду. Жаш бёрю анасыны тырманын «нек тураса, зымпыкъ, атангы малтагъанны богъурдагъына кесинги атмай?» дегенча ангылап, тыкъсыды. Къарамын букъдуруп, булжургъа юрешди. Сюймей эди ол ёлюрге, неда, бели юзюлюп, термилирге. Бёрю тууп, дуния жарыгъын кёргенли, къар жаланда бир кере эригенди. Аз жашай эди ол дунияда, алай кёкню бийиклигине, череклени шууулдап саркъгъанларына, кёк жашнагъаннга юйренип къалып, сюйгенди. Хычыуун эди, татлы эди бу дунияда жашагъан, аны кёк талаларында, тау бетлеринде жоргъалагъан. Бютюнда гылыуладан бла жубуранладан тоюп, таш тюбюнде керилип жатсанг. Жубуран, къоян зат тутуп кечиннген тынч эди. Жаш бёрю уллу маллаы къатларына бармай жашаргъа ыразы эди. Уллу малны тутуп, кесселе, андан асыры кёп къан тёгюле эди. Атасы бла анасы къулакъ артларына дери къызыл къаннга боялгъанларын, ёшюнлерине, жаммызларына къан къатып айланнганларын ол аз кёрмегенди. Сюймей эди бёрю бала анасы бла атасы юйретген оюнлары. Эсиндеди, жаз башында, тау кибик, уллу малгъа секиргенинде, мал мюйюзю бла силдеп жибергени, барып терек тюпге тийгени. Андан бери арт буту талагъанлай турады. Къар, жаууп кюнледе тына, шошая билмейди. Энтта да, танг аласы бла башлап, тынмай, селеймей бурады. Артхаракъ созуп, къыйналып чапханын кёрюп, атасы бла анасы жан аурутмадыла.

Жаш бёрю гажайны тёгерегине айланып, къуйругъун, жухун ийисгеп, сора аллында суу гелеуге бауур-

ланды. Жалынып, сынсый, кёзюне къарады. «Кетейик былайдан, къая тюбюнде къургъакъ дорбунубузгъа кетейик»,— деди аны къарамы.

Эшитирге сюймеди гажай баласыны тилегин: аны къайгъысы энди бала тюйюл эди. Алакёзден бир тамычы къан алыр ючюн ол аны малтап, кырдык бла къатыш этдирирге хазыр эди, бир такъыйкъагъа ажирни эсин бёлюп, абызыратып, богъурдагъына илинирча амал табылса. Баласы мадарлы болмагъанын, мындан ары аны къарыуу-кючю жубуран тутхандан озмазын гажай биледи. Къыяулу бала жёнгер тюйюл эди анга. Эндиге дери кесмеген эсе да, артдаракъ, тау бетлени къар жапханлай, кесерик эди. Ууда артха созулуп, арт бутун аяп чапханын кёрюп, гажайны къаны кёп кере къызгъанды. Кереклиде-керексизде да тишин илиндире аны ючюн тургъанды. Бюгюн а ол бёрюлюк эталса, ажирни къанына былаймы термиллик эди? Хомух эди, къыяулу. Алай, ажирге тамам бир урум болуп, къаллыкъ эсе да, секирирге керекди. Къыяулу баланы жашамазлыкъ жаны неди, душманынгы жерге тёгюлген бир тамычы къаны андан иги тюйюлмюдю?

Гажай, ачыуун ичине сыйындыралмай, жалкъа тюгюн къайырып, хырылдады. Бёрю бала сыртындан тюшюп, анасыны кёзюне жангыдан жалынып къарады: сюймей эди ол Алакёз бла сермеширге. Ачыуунгу суутуп, сабыр сагъыш этгенден игиси жокъ эди. Алай баласыны ётсюзлюгюне гажай чамланып, тишлери бла богъурдагъына урду: бёрюлюгюн унутхан бёрю ёлюрге керекди. Богъурдагъына тиш тийген бала олсагъат ачыууна хорлатды. Кеси боюнундан чыкъгъан къанны ийисинден эсирип, секирип турду, къан алыры келди. Гажайгъа тиерге базынмай, ажир таба атылды. Алакёз не ары, не бери тепмеди: арт аякъларына туракълап, ал туякълары бла жаллыны сермеди. Сора бёрюню желке сюеги, жумуртха къабугъунлай, тынч сынып, ичине оюлгъанын тамам ангылагъынчы, гажай жетип къалды. Биягъы шиш туруп, туякъ кётюрюрге заман жокъ эди. Алакёз къысха бурулуп, кёк бёрюню ызы бла сёдегей чапды.

Аны умуту — тогъай айланып, артха бурулургъа эди. Артха бурулуп, гажайны аллына тюшюрюрге. Сен жел, элия эсенг да, душманынгы аллында барып мычысанг, къыйналыргъа тюшер, ызындан сюрюп желкесин марасанг, олсагъат хорламасанг да, хорланырыкъ тюйюлсе. Къалай эсе да, нек эсе да Алакёз аны иги биле эди. Болсада гажай андан аз кёре келмегенди. Ызындан

сюрдюрюрча, неда къатына асыры къысылып туякъ жетдирирча.

Алакёзню юсюне секирмеди, секирлик да тюйюл эди. Не этерин, къалырын билип, къачханлай барып турду. Аман акъыл керек эди. Бёрюню тойдургъан, жанын сакълатхан да ол эди.

Жылкъыгъа келе, тауну аргъы этеги бузлап тургъанын, аякълары иги тутмай озгъанлары гажайны эсинден кетмегенди. Ол заманда окъуна тауну кёксюл буз басхан этегинде жылы къанны тылпыуу жайыллыгъы кёзюне кёрюнюп, кёлленнген эди. Бузлагъан жер, къабырчакъланнган гелеу аны юйюрюне хата келтирмеген эди, болушхан а кёп кере да этген эди. Къууа, сюре кетип, бузгъа урсала, аты, бугъасы да къутулалмагъанды. Ол угъай, бир жол бузлагъан гелеуге жылкъыны юркютгенлеринде, сау жылкъы, чалгъы бла чалгъанлай дырын болуп къалгъанын унутмагъанды. Къалай зауукъ этген эдиле!

Юйюрню таматасы — кёк бёрю — ажирни ызындан чапдырып, бузгъа алдаргъа кюрешгенин гажай ангылагъан эди. Алай ол къарт эди, къутулалмады. Бёрю бузгъа жетерден алгъа Алакёз аны жетди да, малтады. Гажай, кёк бёрюлей уллу кёллю боллукъ тюйюлдю, хомухлукъ этип, аякъ тюпге тюшмез. Бузда сюрюннген, неда тобукъланнган ажирни богъурдагъындан юзер да, сора жылкъыны сау кёрейим. Башсыз къалгъан жылкъы, хазнамыды, булут кибикди, гажай а — жел, къайры сюйсе — ары сюрюр. Узакъ сюрюп кюрешмез, тау этегинде бузгъа къууалар да, къойлай, мадарсыз болуп къалгъан атланы бирем-бирем кесер. Алай эталлыгъына гажайны бир тюрлю ишеклиги жокъду.

Ол юч юйюр ёсдюрген, бу тауланы бетлеринде, къарларында да кёп жол къыдыргъан бёрюдю. Юч юйюрню ёсдюргенликге, жунчумагъанды, къарыуу-кючю таркъаймагъанды. Юсюнде артыкъ эти да жокъду. Бирси гажай бёрюлеча, кёп бала тапханлыкъгъа, желбыдыр болмагъанды, къарны ёрге жыйылып, къатаннгылай турады. Бусагъатда да, кёкде жел баргъанлай, терк да, тынч да бара эди. Ташлы, гыйылы жерлеге кирирге кюрешип, аланы башлары бла чынгайып.

Кёк бёрю уа сылхыр эди, харип: мал ёлтюрселе, тоя билмей эди. Мыллыкдан айырылмай, къарыны гыбыт кибик энишге салыннгынчы кюрешиучю эди. Къарыны тойса да, кёзю тоймагъан. Аны ючюн тюйюл эсе, уугъа чыгъалмай, ауурланып, юч-тёрт кюн жатыучу эди.

Гажай бир заманда да тойгъунчу ашамагъанды. Ачыракълай къыдырыргъа сюе эди ол. Терк чабаргъа, санлары женгиллей турурча. Ашха жут тюйюлдю, ёлтюрюрге жутду. Къулакълары гитчечикле, жуху уа малны быгъынын ачып, ичин жыртыргъа ишленнгенча, узун жютю болуп.

Малсыз жашаялмазларын ангылагъанлыкъгъа, гажай сюймей эди малланы. Къолундан келсе, артына-аллына къарамай, тамблагъы кюнюню юсюнден сагъышланмай, бир кюнню ичинде барысын да мурдар этер эди. Тап, къуру журтха къарап, ач къаллыкъ болса да, ёзенлени, тауланы да бёрюлеге юлешип, аланы эркинликлерине берип къояр эди. Ол эди кереги. Угъай, тюйюл эди гажай маллагъа ыразы, ыспас эте билмей эди, къарынымы тойдургъан, жанымы сакълатхан аладыла деп. Бютюнда къойланы кёрюп болмай эди ол. Жууашлыкълары бла сылхырлыкълары ючюн. Кеслерин къоруулай билмеген теликёзле. Арт кезиуледе уа гажай къойланы кёрюп болмаудан да озуп, къоркъа башлагъанды. Асыры кёп болуп бара эдиле аланы санлары. Ёзен, тау деп къарамай, жайылып. Аулакъланы, къырланы жюн ийисге алдырып. Кёкден жаугъан къар, жауун да жюн ийис этгенча кёрюне эди бёрюге. Ач болуп, уугъа чыкъса, айхай, ол ийис анга бек хычыуун тие эди, алай тюз да тойгъанлай, къойла асыры кёп болуп баргъанлары эсине тюшюп, къозугъан эте эди. Да, нек къоркъады, нек къозуйду ол къойланы саны терк ёседи деп, кёп болсала иги тюйюлмюдю анга, жыйылып кеслерин бёрюледен къоруулаймы билликдиле? Ёмюрде да угъай. Сюйсенг, бирем-бирем тутуп, буу, кёлюнге жетмей эсе уа, сау сюрюуню таудан энишге юркют — кимге жууап берликди гажай?! Сора уа нек къыл чайнайды, къоркъуп къойладан? Бёрю аны кеси да билмейди.

Алай анга тынчлыкъ бермеген бир зат бар эди: гажай жыл сайын эки неда тёрт бала табады. Башха бёрюле да андан артха къалмайдыла. Къой а, бек кёп ёсдюрсе, жылгъа экисин ёсдюреди. Сора бу тюклюле, сылхыркёзле, былай терк жайылып, бёрюлени саны уа азлай тургъаны сейир тюйюлмюдю? Кече-кюн да кесип, балаларын, кеслерин да тойдургъан сюрюу таркъаймайды. Бир мадар табып, тунчукъдурургъа, жайылмазча этерге керек эди. Не жууаш эселе да, ёмюрледе кеслерин къоруулай билмезлик ала эсе да, асыры кёп болуп кетселе, хазнамыды, палах азданды. Жерленмеген ушкок окъуна жылгъа бир атылады. Къалын кырдыкда чалгъы къарылып къалады. Гажай кеси да сынагъанды ол тюрлю

затны: къалын, бийик кырдыкда сюйгенича чабалмай, чырмашып. Кёп къойну, уллу сюрюуню ичине кирип къоркъутсанг, башха зат эталмасала да, юркюп, бёрюлени балаларын, кеслерин да малтап кетерге боллукъдула...

Гажай, къачып бара, къыйын, ташлы, такъыр жерлеге кирип, Алакёзню ызындан терилтирге кюрешди. Бир кере алданып, аллай жерге кирген ажир экинчи кирмеди. Чабыуун селейтип. биягъы ачыкъ жерге чыкъды. Аз алгъа къутулуп кетген гажай, ташла ичинде тохтап, кеси да ташха ушап, мычыды. Кетипми къалайым дегенча. Жаным сау къалса, жашау жангыдан башланыр, кёк бёрюге энтта къошулур, балала да табар. Алай дерти, ачыуу жибермеди. Ташла ортасындан чыгъып, сагъайып тургъан ажирни къозутду. Ат ал аякълары бла бёрюню сермеп, уралмай къалып, биягъы ызындан тюшлю. Гажай жетдирмезден, гитче, чюйле кибик къулакъларын къаты жумду. Жуху бютюнда жютю болду. Тынч тюйюл эди жерни тепдирип, ызынгдан сюрюп келген ажалынгы аллында баргъан. Алай бёрю абызырамады да, эсин тас этмеди. Эндиге дери ангыламай тургъанын ангылап къоюп, кесин анга ийнандырып чамланды да, сынсыды.

Бёрюлени осал адетлери бар эди — тёре болуп къалгъан. Анга кёре, къаршы къоншуда ыстауатха чапмай эдиле, тиймей эдиле. Ёсюп келген тёлюлерин да алай юйретип. Да кимге керек эди аман тёре, бёрюлегени? Керек тюйюл эди. Аман адетни, тёрени бузуп къойгъандан игиси жокъду. Не медет, заманында ангылап бузмадыла. Энди уа, айтырыкъмыдыла къойла, атла — бёрюлени хайырларындан биз кёп болдукъ, бизге тюлкюле, сюлесинле да тиймей жашадыкъ деп? Бюгюн этилген ахшылыкъ тамбланга жарамайды. Къоншу ыстауатланы аяп, кеслерин аяй билмеген жазыкъ бёрюле... Кёзлерине къан чабып, гажай Алакёзге къарады. Къара ауанадан сора жукъ кёралмады — желмеди, ажирмеди — сызгъырыу эшитди. Бир жанына чынгайып, ызындан сюргенни алдар умут этди — базынмады: экисини аралары асыры къысха эди. Уллу кёллю жазыкъ бёрюле... Заманында къоншу ыстауатланы талап, юркютюп, къая ыранлагъа къысып турсала эди, акъыллы жаныуар, гажай, бюгюн туякъ тюбюнде ёлеме эте бармаз эди.

Бир-эки кере да Алакёзню аягъы къуйрукъ башына жетерге аздан къалгъанын сезип, бёрю битеу кючюн

жыйышдырыргъа кюрешди. Алай кючю жокъ эди. Аны кёллендирген буз гелеу эди. Гажай ангылагъандан, энди ол узакъ тюйюлдю. Болсада ичин экилик сыйырды: къабырчакъланнган гелеуге кирген атланы барысы да жыгъылып бармайдыла, жыгъылмагъанланы бла тобукъланмагъанланы гажай кёре тургъанды. Буз юсюнде чариш терк юзюлмесе, ажирден эсе кеси тынарыкъды. Солуп, эс табарча бир мадар керек эди да, гажай уллу ташны кёргенинде, тирилип къалды. Жол ташламай, тюзюнлей юсюне барып турду. Жютю жуху бла ташны тешип, аны башха жанына ётюп кетерикча. Алай, не этерин билип, кесин хазырлап бара эди да, чоллакълай болуп, таш артына ташайды. Чыкъмады, тап чыкъгъан эсе да, Алакёз, ташны жаны бла жел озгъанлай озду.

Ол халда кесин тыялмай бираз барды, сора, бёрюню тас этгенин ангылап, къалайда излерин а билмей, башын кётюрюп, пырхылдап тохтады.

Таш артында чёгюп, ичини ургъанын тыялмай, гажай Алакёзге сукъланды. Иничке субай аякълары, узун белли, хар санында, жигинде тирилик бла къарыуу билине, ол учарыкъ къара къушлай сюеле эди.

Атлагъа хазна сылтау тапмай эди гажай. Башха малладан эсе жашаргъа ала бек тийишлидиле. Акъыллыла, жыйы ангылагъан, жюрюшлери бла уа бёрюлени озгъанлары да бар. Алай жыйынны бирлигин, аны кючюн была да билмей эдиле. Бёрюлеге насыпха, жыйын болуп ыстауатда тургъанлыкъгъа, тау бетледе кырдык отлагъанлыкъгъа, бир бирлерин къоруулаялмайдыла. Бирлешип, бёрю неда бёрюле тутхан нёгерлерине болушлукъ берирге эниклеген окъуна этмейдиле. Жангыз бёрю тууар сюрюуню ырбыннга тыйып, аны кёз тууразында сайлагъанын союп кетгени сейир эди. Бюгюн бири союлду эсе, тамбла кезиу башхасына жетерин билалырча болса, бёрюню артыкълыгъы — ташха, таугъа — тамычы. Алай къуруда сюрюу сюрюулей, бёрю уа бёрюлей къала эди. Бёрюлеге къыйынлыкъ сынатхан малгъа, жылкъыгъа болсун, сюйгенлерича халеклик салыргъа къоймагъан башчылары эди. Ол оюм эсине келгенлей, гажай жалкъа тюгюн къайырып, къайырылгъан да этип, таш артындан Алакёзге къарады. Алакёзчала эдиле бар палахны сылтауу, бёрюлеге туякъ жетдирирге, аланы бел жиклерин юзерге базыннган. Гажай билген къадарда, хар заманда да бёрюле бла сермеширге, жылкъыны къорууларгъа жангыз чыгъа эдиле. Хорлаймыды, хорланамыды — къалгъанла-

ны аны бла ишлери болмайды. Барысы да ёз жанларын, ырахатлыкъларын сакъларгъа кюрешип, жангыз башчылары уа барысы ючюн жанын къор этип. Не хорлайды, не ыспасы чыкъмай жоюлады. Къалай-алай эсе да, бёрюлени бир кесек апчытып, жолларын тыйгъан, гёзетчилик этген сюрюу башчыла эдиле. Да жарарыкъ тюйюлмюдю аланы къурутуп къояргъа, тирирек кёрюннген тайланы, бузоуланы сайлап, бууп, тунчукъдуруп турсанг? Алакёзчала бла сермешгенден эсе, ол тынчды. Дауурсуз, къаугъасыз жумуш. Бёрюле заманында аны эслеп, мажарып туралмагъандыла. Энди уа не, алакёзле ёсюп, аякъ юсюне болгъандыла. Жугъутурланы жугъутур башчылары, жылкъыны — ажир, тууарланы — бугъа. Не этсинле сора бёрюле? Бой салып, тынчайыпмы тохтасынла, юзалгъаныбызны юзе, аманны кебинден жашайыкъ деп? Керти, бёрюле ач болмайдыла. Айлана-жюрюй, жорта кетселе. Алай къыйынлыкъ бла сыйырып сойгъан маллары азлыкъ этеди. Бюгюн тойгъанны тамбла да тоярма, жылы къан ичерме деп ышаныуу жокъду. Ышаныу а керек эди тамблагъа, бирси кюннге, андан арыгъа да. Жашау саулайын да бёрюлени эркинликлеринде болургъа тийишлиди. Битеу малла, кийикле, жылкъы — барысы да. Башчылыкъ этерлерини артлары юзюлюп. Бёрюле къатында мал сюрюуле, кырдыклай, шош, ташча, тынгылаукъ болуп. Гажай анга термилип жашай келеди. Ол кёпден бери къуруда бир тюшню кёре эди, аламат хычыуун тюшню: битеу маллагъа бёрюле таматалыкъ этип, бёрюледен эркинлик болмаса, малла, кийикле жерден чёп юзалмай, суу жагъагъа тигелеп, ауузларын суу бла чайкъамай. Ариу тюш — кёкде алтын булут — учады да кетеди. Жашау а — къыйын къазауат. Не затына къууанып, кёлленип жашасын гажай, урушсуз-тюйюшсюз жылкъыны сюрюп, тикден энишге къуялмагъан гажай?

Бёрю, таш артындан жашыртын къарап туруп, Алакёзню бир кесек уллу кёллю болурун марады. Ажир сакълыгъын тас этмей эди, ол угъай, бёрюнюмю кёрдю, жыйысынмы эшитди — нек эсе да таш таба сагъайып тохтады.

Гатча бёрю тёзюмюн тауусуп, чартлап чыкъды: къоркъгъанын кеси кесинден жашырып, къуйругъун къысып тургъан ушамай эди. Алай бу жол да, ажирни туякъ тюплерине тюшерге аздан къалып, къутулду. Тамам чабып да башлагъынчы, аякълары бир тюрлю учхалап, эки жанына сюрюннгенин сезгенлей, жан кирип,

тирилди. Энди терк алгъа озуп, Алакёзню ызындан терилтирге керек эди. Ангылап, артха бурулуп кетмезча. Не медет, бузгъа чабып кирген олсагъат тохтап, андан артха да чабып чыгъалмайды. Уча, къала, тёрт аягъы тёрт жанына тая, ажир бираз барды да, тобукъларына тюшдю. Къыстау къадалып, къазауат этип, аягъы юсюне болду. Олсагъат жыгъылып, дагъыда турду. Гажай а артха айланып чабып келе эди. Ажир, кючюнкъарыуун жыйып, алгъа силкинип, сора алгъа силкиннгени бла тенг туякъ жетдирирге кюрешди, башха мадар жокъ эди. Алай этеме дегенлей, Алакёз къабыргъасындан бузгъа жыгъылып къалып, аякълары бла буз гелеуню терк-терк сермеди. Туралмады. Гажай аны гумхотуна ол кезиуде секирген эди. Ажир башын ёрге хыны кётюргени ючюнмю болду, нек эсе да бёрю, бир жанына чартлап кетип, экинчи кере уа секирирге базынмай, бауурланды. Алакёз да тынчайып, гажайгъа къарады. Экисини да къарамлары тюбешдиле. Ажир хорланып жыгъылмагъанын биле эди. Сора нек къоркъуп, гузаба этерикди ол? Ёлеме депми? Ёлюмден къоркъуп, сермеш башламагъан эди. Жылкъы ючюн къоркъа эди да, жылкъыны къоруулады.

Гажай, ажирни кёзлерине къатып, жылкъыны тамата-сы — къанлысы — аллында сойланып, амалсыз болуп къалгъанына къууаналмай, ийнаналмай иги кесек турду. Ажирни кёзлеринде кесин кёргенин бла башханы кёргенин да билалмай эди. Сейирди ол бёрю. Ажирни кёзлерини ичинде бауурланып марагъан. Узункъулакъ. Къулакълары къоян къулакъларына ушап. Жуху да алай. Мюйюз кибик жютю созулуп, тюгю чюйре, кирпиленип. Къужур эди ажирни кёзлерине сыйынып жатхан бёрю. Секирирге термилип. силкине, тепчий, алай секирип къалыргъа да базынмай. Огъесе бёрю тюйюлмюдю ол, гажай билмеген, кёрмеген бир зымпыкъ жаныуарчыкъмыды? Гажай анга ушай болурма деп къоркъду. Тап ушай эсе да, кеси кесине женгдирмей, ачыуланып, шош хырылдады. Анда ажирни кёзюндеги уа, баш эринин жыйырып, къалтыратып, тишлерин ачды. Кеси къаллай болгъанын гатча билмейди. Алай ажирни къарамында бауурланып тургъан а хазна тюйюлдю. Тюгю жаланнган кючюк кибик, суудан олсагъатда чыкъгъан гылыу чычхан. Къоянкъулакъ, мюйюзжух. Гажайны кёзюне къалай эсе да ажирни богъурдагъы да урунду. Ол сыйдам эди, жылы. Шатык, жумушакъ богъурдакъ. Тишлери тийгенлей, юзюлюп, жылы къандан къандырлыкъ. Гажай, секирип, Алакёзню богъур-

дагъындан тутуп къояргъа умут этди. Алай секирмеди. Не эсе да бир зат тыйды. Бёрю жангыдан ажирни кёзюне къарады. Гитче бёрючюк анда узакъда, теренде бауурланып, гажайгъа сагъайып тура эди. Уллубаш бёрючюк. Башы санларындан кёпге уллу. Кючюклени болады аллай башлары деп келди гажайны кёлюне. Ажирни бирси кёзюне къарады да, тюз да аллай бёрючюк кёрдю. Атны эки кёзюнде эки бёрю кючюк. Къайдан келдиле бери, жоюлгъан эдиле да, огъесе гажайны кючюклери тюйюлмюдюле? Бёрюню ичи таралып, сынсыды. Къайда эсе да теренде кючюклерин кёргенликге, ол алагъа болушалмазын, энди ёмюрюнде эмчеклерин кючюклери тартмазларын да биле эди. Секирди. Алай марагъан жеринден туталмады. Жалкъасы къатыш къулакъ артына жабышды. Алакёзню онгсуз этерча жерине жабышалмагъанын гажай олсагъат ангылагъан эди, не медет, тутхан жеринден айырылып, шатык богъурдакъгъа гиш урургъа базынмады. Ажир гелеюню ура, сермей кетип, ал аякъларына тургъанда да айырылмады. Тишлерин бютюн гыжыландырып, боюнуна бла жауурунуна тырнакъларын илиндирип, сыргъалай тагъылды...

* * *

Темир ийис этген адамла жуукъдан-жуукъ къысыла келгенлерин кёрюп, Алакёз ёшюню бла чалыны жангыдан къоркъутду: иги тюртсе, ол оюлуп кетерикди, башы бла да секираллыкъды. Не секирмеди, не аудурмады. Къалай-алай эсе да, хастан аны юйюдю. Сора, адамла тургъанлай, къылыкъсызлыкъ кёргюзтюрге сюймеди.

Хастанны ичинде гюрен айланып жортду Алакёз. Халжаргъа кирип, мюйюшге да къысылды. Къамарыкъгъа ушамадыла ол келгенле. Юслерине айланып, туякъ жетдирсе, тохтарыкъ болур эдиле. Тюз алай этип къояргъа базынмады: келгенле бёрюлеге ушамай эдиле. Алакёз, чалманны Хабла сюелген жерине жуукъла-шып, тохтады. Мудах тиширыу: «Алакёз, харип»,— деп шыбырдады. Ат чалмандан тышына боюнун созуп кишнеди. Дагъыда эки кере кишнеди.

Анда-мында сюелип тургъан жамауат бютюн шум болуп къалып, тийреге ауур шошлукъ жайылды. Киши жеринден тебип кёрмеди тор ажир. Баям, бюгюн анга болушурукъ табыллыкъ тюйюлдю. Адамланы тынгылашыуларын жаратмай эди Алакёз. Къоркъмаз а жокъду. Тор ажир аны кёрмегенли кёп болады — къар эки

кере жаууп, эки кере да кетгенди. Ол былайда болса, ол былайгъа келип къалса, темир ийис этген адамла Алакёзню марамаз эдиле... Жылкъыдан бир тайны бёрюге тутдурмагъанды ажир. Бюгюн а анга киши болушурукъча кёрюнмейди. Ат, сюелгенлеге, Хаблагъа да кёлкъалды этип, ёпкелеп, жангыдан Къоркъмазны эсине тюшюрдю.

* * *

Гажай, сыргъа тагъылгъанлай тагъылып, Алакёзню къулакъ артындан айырылмай эли. Ким биледи, юркюп, бир жанына хыны секирсе, айырылып да къалыр эди. Алай ажир алданмады: буз гелеуде секирип, алыш-болуш этерге къалса, биягъы жыгъыллыкъды. Аякъларын кенг салып, сюелип турду. Сол кёзю къандан толуп, жукъ кёрмей. Бёрю тутхан жерин ычхындырмаздан, Алакёз да жыгъылмаздан — иги кесек заман озду. Алай ажир бек сюелгенликге, жер тебип, кетип бара эди. Тийреде ташла, тюртю, юлёкъу терекле — барысы да узакъгъа, къайры эсе да кёчюп, къачып. Алакёз жылкъыны да кёрдю. Ол суу жагъагъа тигелеп, энди уа ёрге баргъан жаяу жолчукъгъа тизилишип келе эди. Ырахат, токъ жылкъы. Терсине, бармаз жанына бара эди ол. Алакёз, аны жаратмай, кишнеди. Кишнеялмаймы къалды, жылкъы къулакъ салмады. Дагъыда кишнеди: «Къайрысыз, ызыгъызгъа къайтыгъыз». Алай айтыргъамы кюрешди огъесе жылкъы анга эс буруп, болушурунму сюйдю — аны ажир кеси да ангылаялмады. Термилип, къарап турду. Бир-эки мырка, башларын кётюрюп, тохташып, сейирсиндиле. Алакёз аллай телилик этер да, тузакъгъа тюшер деп кимни эсинде бар эди?

Жылкъыдан жаланда бир ат айырылып, кишнеп, берлакъ жортду. Ол ючжашар тор байтал эди. Атасы Узунбелден къачырып, Алакёз таша жерге терилтиучю байталладан бири. Артда, жылкъыгъа тамата болгъандан сора, аны башхаладан энчи къубултуучу эди. Боюнун, белин къашып, кесин да къашытып.

Байталчыкъ жортуп келип, алай асыры жууукъ келирге да базынмай, сагъайды. Пырхылдап, ёргерек жортуп, дагъыда тохтады. Барысындан да жигит, жюйрюк Алакёз кесин бёрюге талата тургъаны сейир эди. Алакёзден аллай хомухлукъ сакъламай эди ол. Байталчыкъ, къуйругъун чык тутуп, ары-бери жорта кетди да, сора жылкъыны ызындан къууулду.

Черекни ары жанында тёшле, таула эрип, узакъдан-

узакъ къача, кёрюнмей къалдыла. Жангыз кёзю бла Алакёз жылкъыны изледи — кёралмады. Тюз да бу кезиуде, огъесе алаймы сунду, ушкок атылгъан тауушэшитилди. Гажай арт аякъларын ёрге жыйып, силкиннгенин, сора гыбыт кибик жерге сыпдырылгъанын да сезди. Атлагъанындан бла ауазындан Алакёз Къоркъмазны танып, шош къууушлады. Бираздан эс табып, кёзю къандан тазаланнганда,— Чиппо да, бёрк агъачдан уллу болмай, угу-жугу, кир къалпагъыны тюбюнден мугурайып къарап, арлакъда сюеле эди.

* * *

Темир ийис этген адамла жуукъ къысылгъанларында, Алакёз арт бёксюмюн ала таба быргъап, арсарсыз урургъа хазырланды. Келгенле тохтадыла. Амалсыздан бир бирге къарашдыла: эр кишилеге айып эди ол иш. Алай жаннга къоркъуу болса, айып неди — кёз чыгъармайды, жан алмайды. Тепмедиле жерлеринден. Сора Чиппо кирип келди. Эндиге дери эллиле анга кюлюп тургъандыла. Басынчакълап. Бюгюн а бёрк ким кийгенин ол кёргюзтюрге керекди. Дуния кезиудю. Къайыкъ да минеди кемеге, кеме да минеди къайыкъгъа. Къууанч, хорлаулу бетли эди Чиппо. Кёсе сакъалы ариу къырылып. Гюрбю, жамаулу кёнчегин немисли солдат кёнчекге алышып. Уллу болуп, юсюне жарамай, чырмашып, ауу тобугъуна дери салынып атлагъанын, сюелгенле кёрселе да, кеси кёрмей эди да, билмей эди. Ол тапханны киши тапмагъан сунуп, жамауатха ёхтем къарап, жюгенни Хакимни къолундан алды. Къашха тёппесине хаух къапланып тургъан «гермен» быстыр бёркчюгюн энишге басып, тынгылы кийди. Ат бла алыш-буруш болгъанда, мешхутха тюшмесин деп. Айыпмыды да «гермен» бёркю бла ёхтемленнгенг? Кеси адамына санамасала, «гермен» анга бёрк кийдиримы эди — аны да билип къойсунла.

Чиппону эслегенлей, Алакёз, бир тюрлю къозуп, къулакъларын жумду. Ол алаша, къынгырбут кишичикни не заманда да сюймей эди. Эшта да, Чиппо да артыкъ бек сюе болмаз Алакёзню. Ажир унутмагъанды къынгырбут кишичик анга нек эсе да ёч болуучусун. Бирбирледе уа, Алакёзню жууашдыргъан сунуп, жюген бла къатына да къысыла эди. Чиппо бек термиле эди ёхтем атны бойсундуруп, юсюнде омакъланыргъа. Да, къалай унарыкъ эди Къоркъмазча иеси болгъан ажир Чиппо иер салырын. Аяз ургъан жанына тохтаса, эрик

ийис этип тургъан Чиппо. Алай ажир аны мадарсызлыгъын бла ыспассызлыгъын кёзюне тутуп, кёлюне тиерге сюймей, шош кетип къалыучу эди: кырдыкны татымлысын излей, неда жылкъыгъа ашыгъып. Чиппо уа Алакёзню ызындан «бош къаллыкъ» деп, таш сызып ачытыргъа кюрешип.

Бюгюн а ол анга жангыдан къысылып келеди. Жюгенни букъдуруп. Несине, кимге базынады? Огъесе Чиппо кесин артыкъ адам болгъанмы сунады?

Алакёз, башын энишге тутуп, къынгырбут кишичикге чапды — табанламады. «Тынмасанг да тыярма; сен мени таныйса»,— дегенча, ажир Чиппону жаны бла сызгъырып озду.

Алакёзге жюген салырбыз да жууашдырырбыз деп ышаныуу къалмагъан эди: ушкок ийис этгенле, Чиппо да, артха бурулуп, чыгъып кетдиле. Хаким, арысы-берисси болмай, Кърымны къатына келди. «Уллу башын гитче этип», жумушакъ сёлешди.

Кърым жюгенни къолуна алыргъа унамады. Жыйылгъанла бирден аны эндиге дери билмей, кёрмей тургъанча, къарадыла. Ол а Хаблагъа. Сейирди Кърымны акъылындан шашхан тиширыугъа илешгени. Огъесе жамауат билмегенни, ангыламагъанны сабийми биледи? Алай жыйылгъанланы бусагъатда къайгъылары башхады — сейирсиндиле да, унутдула.

— Не аралып къалдынг, тели къатын кёрмегенмисе? — деп алынды Хаким, бети темирленип. Кърым къымылдамады.

— Охо да, болсун алай окъуна, итни кючюгю. Алакёзню жеринден тепмезча этейим.— Хаким ушкокну огъары аягъына салды. Аны ачы тауушу узакъ барып, тунчукъду. Акъ билекли кишини къолундан Кърым жюгенни алды. Алай къоркъуп, буюгъуп алмагъанын, Хабла башын къымылдатып, айымыды, бар энди дегенден алгъанын жыйылгъанла эшитген эдиле.

Алакёз, къойдан жууаш болуп къалып, жашчыкъны ызындан келди. Башын энишге тутуп. Темир ийислиле тёгерегине басынып, ариулугъун махтай болур эдиле, лахор этгенлеринде да туруп турду алай. Жаланда «герменледен» бири, Кърым ангылагъандан, ол «апчар» эди, жуукълашып, боюнун къакъгъанда, сескенип, башын хыны кётюрдю. Кёз акъларын айландырып, аякъларын тепсетди. Алакёз асыры кюйсюз эди — «апчар», бир жанлыракъ болуп, не эсе да айтды. Олсагъат Кърымны кётюрюп атха миндирдиле. Алакёз жангыдан тынчайды. Жашчыкъны жалан аякъчыкълары, кюн

таякъларынлай, къабыргъаларына хычыуун тийдиле. Темир ийис этгенледен минмей, иеси миннген эсе — хар зат да тапды. Гузаба этип, адамлагъа керексиз нек къайырылады. Артыкълыкъ этмей, иесин миндиргенлерине ыразы болуп, аны билдирирге сюйюп, Алакёз, кёзлерин татлы жумуп, шош къууушлады. Арлакъда мудах сюелген Хабланы неда Кърымны къол аязларындан бир зат къапса этиучю эди ажир алай.

«Апчар», тынгылауну ийип, иги кесекни къарап турду. Сабий жууашдыргъан мал, тап ол сарыуек эсе да, аны аскерчилерини тюбюнде бютюн бек жууашыргъа керекди. Къынкъ демезге. Эр кишини ауурлугъу белин бюгюп, кючлю къолла ауузун жыртдырып, жюгенни тартхынчы, ёхтем атла бой салмаучудула. Ёхтемлик, айхай, игиди, болсада андан кюч мажалды деп келди «апчарны» кёлюне. Ол узун бойлу, субай адамды. Сары шинли. Жютю, сабыр къарамлы. Бусагъатда Алакёзге секирип, минип, аны эмиликча тепсетип, жамауатны аллы бла озаргъа бек термиле эди. Анга нек термилгенин «апчар» кеси да ангыламай эди. Да керекмиди анга бу жыйылгъанланы алларында омакъланыргъа? Башларына урсунла. Ол кёпню кёргенди, жигитлик эте да эриккенди. Бусагъатда анга башха зат керек эди. Не медет, Алакёзге минерге арсарлыды, базынмайды. Кёпню кёргеннге, билгеннге саналгъанлыкъгъа, бу жыйылгъанланы ангылагъанма, билгенме деп махтаналлыкъ тюйюлдю «апчар». Тынгылаукъ ташла, къаяла кибик... «Гермен-ли» нек эсе да таулагъа сагъышлы къарап, сора дагъыда кеси кесине сейирсинди. Алакёз къозгъагъан ачыуун жамауатдан нек кёреди ол? Огъесе малы, адамы да бирмиди мында? Ташы, агъачы да? Ашыгъыргъа керек тюйюлдю. Кеси да минмез. Эл туурасында боюн жилигин чыгъарып хыликкылыкъгъа нек къалады? Алакёзге Чиппо бой салдырса, бютюнда иги. Чиппо парийди. Алгъын большевиклени парийи, энди аны нарийиди. Тап оюм этгенине «гермен» кеси кесине ыразы болуп, тирилди. Сора Алакёзге эки жюз угъай, юч жыл болады деп элде сёз жюрюгени эсине тюшдю. Аны анга Хаким айтханды. Хыликкя этип, сантха санап. «Апчарны» бет къаны тюрленип къалып, атха алай къарады. Не медет, эллиле сантланып айтмай эдиле ол сёзлени. Айтылмасала, жамауатны ичинде жюрюмеселе керек эди. Къулакъ артына керох тиреп, уруп къойгъандан игиси жокъ эди. «Апчар» къуйрукъ башында керохну ауурлугъун сезип, ол аны кюйдюре тургъанча, назик, узун бармакълары адыргы этдиле. Керохха жеталмай, хур-

жунунда букъдула. «Апчар» тели тюйюл эди: окъ, топ, хар заманда муратынга жетдирип бармагъанын ангылагъан адам эди. «Герменли», бир кёзюн жумаракъ этип, жангыдан Чиппогъа къарады. Чиппо кибиклени къоллары бла этерге керекди ол мында этер ишин. Чиппола тындыраллыкъ жумушну мында «герменлиле»-тындыраллыкъ тюйюлдюле. Бюгюн Чиппо Алакёзге минсе, тамбла эллиле анга юч жюз жыл болады деген угъай, ючжыллыкъды деп окъуна айтмазла. Къубултуп, ийнакъ этип тургъан Алакёзлерини ызындан кеслери таш атарла. «Герменлини» ауурлугъу белин ийилтип, ат орам бла озса деген сагъышда эди «апчар».

Чиппо, юсюне жарашмагъан немисли солдат кёнчегин ёрге тарта, алгъа атлады. Туурада тохтады. Атха иер салыргъа керек эди: ушамай эди анга жайракъ минерге. Киши иер къайгъы этмеди, кеси айтыргъа уа базынмады: «апчарны» чамландырырма деп къоркъду. Алакёзню анга къайырылып тургъан огъурсуз кёзюн эслеп, жюреги къыстау урду. Болсада Чиппо ёз къолайын, онгун базманнга салалмады. «Апчар» аны сайлады эсе, билмей сайламагъанды. Алакёзню къанатларын къыяллыкъ жаланда олду. Чиппо бет алышындырыргъа кюрешди — жигитлиги бла кишиликни нюрю бетин жарытханнга ийнанып, жыйылгъанлагъа къарады. «Итден туугъанла»,— деди ичинден. Ит иесин танымагъанча этип, азмы жашагъандыла. Чиппону ыспасын чыгъармай. Балчибиклеге уа къор-садагъа болуп, жумушларын тындырмагъанмыды? Не бердиле? Къуллукъму? Кеслеринден озмай эди. Энди уа турсунла. Кезиую Чиппонуду.

Аны сыйлай билген «герменлилеге» Чиппо бир иги зат этерге керекди. Борчлуду. Киши эталмазлыкъ. «Балчибиклеге», бу жыйылгъан жамауатха ачыу тиерча, бир затны тамыры бла гунч этерге, малтаргъа, биреуленни ёлтюрюп, жютюлюгюн кёргюзтюрге. Алакёзге къарады... «Балчибикни аты»,— деп къызды ичинден. Элни ийнагъы. Юч жюз жыл болады деп къубултадыла да, суугъа тюшген чычханлай этип къояйым...

Болсада Алакёз къалай ёрлерге билмей, миндиригиз дерге да ылыкъсынып, желкесин къашый мычыды. Бийик, субай атны къатында амалсыз, бёрк агъачлай, гитче да кёрюнюп. Алай жамауат, Чиппону бедишлигин сезип, тамам кёл кенгдиргинчи, Хаким аны аягъын кётюрюп, тор ажирге ёрлетди.

Туура аллай учузлукъну сакъламагъан Алакёз сим-

сиреп, жеринде уюп къалып, бираз турду. Жыйылгъанланы шыбырдашханлары, ол ёмюрде эшитмеген сёзлени да тунчукъгъанларына жунчуй, къулакъларын жумду. Алакёз жамауатдан энчирек сюелген Кърымны эследи. Ол шош жиляй тургъанын ангылап. Жаулукъ къанатын кёз тюплерине дери тартып сагъайгъан Хабланы да. Ажирни кёзю жетген, илиннген адамла барысы да сагъайып эдиле. Жамауат, онгсунмагъан, ол жаратмагъан бир зат эте тургъанын Алакёз ангылап, эс да жыйды. Ал аякъларын жерден бирча айырып быргъап, жумуртханы жайгъанлай, ичин жайып къояргъа сюймей эди. Бек ачымай жыгъылса сюе эди. Алай Чиппо бир къолу кёзлерине тюшген немисли къалпагъын тюзетирге кюрешип, башхасы бла атны жалкъасына жабышды. Чиппо эс жыйгъынчы, ат аны экинчи кере да силкиндирди. Жыгъылмады. Бёркю чартлап, Алакёзню аякъ тюбюне тюшдю да, жыйылгъанла Чиппону чыгыр башын кёрдюле. Балауух бетли, жумдурукълай, гитче башын. Ат, нек эсе да, элгеннгнеми этди, жерге тюшген бёркге, бёрк деп да тюйюл, эски быстыр маталлы, тозурагъан чыпчыкъ уягъа ушагъан бир затха кёз агъын къайырып, сабырланды. Сора аякъларын кезиулендирип, Чиппону чайкъап, элеп, иги кесек турду. Бияры учургъа ашыкъмады.

Юсюне минип, терк жыгъылыргъа унамагъанланы да унутмагъан эди тор ажир. Эсиндедиле. Аякъ тюбюне кёплени бёрклери тюшгендиле. Уллу тёгерек бёркле. Кёк, жашил къатапа тёппелиле. Ауурла. Тюшгенде, жерге ахтынып тийгенле. Алакёз ол бёрклени малтаргъа сюймегенди. Бир жанлыракъ туракълап, ат оюнун алай этгенди. Тюлкю, бёрю бёркле, кёрпе, бухар бёркле — жаны болмагъан бири жокъ. Алакёзню туягъы тийгенлей, ёлюп, мешхутда бугъуп, буштукъ болуп къалмай эдиле. Муну уа неге ушагъанын ат билалмай эди. Чычхан болуп, тешикгеми ташайды, хыппириклей, туягъынамы жабышып къалды: къарады — аякъ тюбюнде эслеялмады; мешхут къатыш эски быстыр эследи да Алакёз ачыуланды. Базынып, аны юсюне миннгенни, жерге тийсе, ахтынып, ёкюрюп жиляргъа бёркю окъуна жокъ эди: тор ажир алгъа шиш туруп, сора, ал туякълары жерге жетгинчи, сауурсунун ёрге чочутду. Чиппо, тозурагъан сибиртгилей, быстыр гинжилей болуп, сызылып, жыйылгъанланы алларында сойланды.

Темир ийис этгенледен экеулен Алакёзню ауузлугъун эринлери къатыш къысха тутуп, буруп, эки жанында сюелдиле. Ат ачыгъанын билдирмей эди. Тарт-созгъа

къалса, бютюн бек къыйнарыкъларын ангылап, Чиппону жыкъгъанлай, уруп къачып кетмей, мычыгъанына сокъуранып, шошайып турду. Жаланда аякъларын тылмай къыйнала эди Алакёз. Бойсунмай эдиле ала анга — ууакъ-ууакъ тепчип, жерни теплей. Сора биягъы Хаким аны къыланч боюнун сылады, шап-шуп этдирип къакъды: малны кесине жууушдургъа, ариу айтып юйретирге керекди. Чиппо анымы биле эди, Аллах ургъан Чиппо. Хакимди Алакёзню не жаны бла да аямазлыкъ: амалсыз, ыспассыз этип, жамауат туурасында белин бюгерик, къара мелте этип, «апчаргъа» жюгенин тутдурлукъ.

Тёзмеди тор ажир анга, титиреди, шиш турду. Жибермедиле. Темир бетли адамла, ауузун кердирип, кеслерине тартдыла, Алакёз а — ёрге. Ауз кёмюгю, иничке къызыл дарий журунлай, энишге салынды. Хорлатып къояма депми къоркъду, неге эсе да сокъуранып, кишнерге умут этди. Кишнеялмады. Неге жарсып, сокъураннганын да билалмады. Ёлюмню къолуна тюшюп, андан къутула тургъаны ючюнмю? Ёхтемлиги сыннгандан эсе, бели сынарын, аякълары ууалырын сюе эди Алакёз.

Ол заманда Алакёз гитче эди. Иги да гитчечик. Жалкъасы, жаш адакъачыкъны кикиригинлей, ёрге къайырылып. Къуйругъу бары-жогъу да хазна сезилмеген кезиую эди. Алай жылкъыда кенг жалкъалылагъа, суу шорхала кибик, узун къуйрукълулагъа сукъланып, кесини да сибиртги токъмакъчыгъы аязда шууулдагъан суна эди. Анасыны къарын жылыууна къысылып да тынгылагъанды ол кеси кесине. Жашыртын. Алай не жалкъасы, не къуйругъу шууулдап эшитмегенди. Тау этегинде, жар башларында бир тюрлю ауурлукъ сезмегенди, жалкъасы, байракъча къагъылып, къуйругъу, булутлай, ызындан созулады деп билалмады. Неге ёхтемленип, махтана эди ол? Башхалагъа ушаргъа сюйгени ючюнмю? Жылкъыда аны тенглери кёп эдиле. Сютден тоюп, жортуп айланнганла, дагъыда тоюп, кюннге тынгылай жукълагъанла. Чолакъ къуйрукъчукъларыбла саскыланы къоркъутургъа адыргы этип, къоркъуталмай, тыпырдап, чочуп, кюлкюлю эдиле ала.

Алакёз кесин кюлкюлю сунмагъанды. Аналарыны жылыуларына къысылып тургъанланы да жаратмай, аны хомухлукъгъа санап, чабып, жортуп айланнганды. Керти, чолакъ къуйрукълу нёгерлери да жорта эдиле. Алакёзню ызындан, эришип, озаргъа кюрешип. Бирин да аллына ётдюрмегенди. Желни, къанатлыланы озуп, артда къоюп чапхан хычыуун эди. Бийик, кенг

дуния да сени биргенге чабып, бютюн жашил, жарыкъ болуп. Ким биледи, тийре анга эс бургъанын кёрмесе, сезмесе, чёрчеклигин селейтир эди. Алай ол жорта-чаба башласа, адамы, жылкъысы да ызындан сагъайгъанларын биле эди. Узунбел окъуна бюсюреп, ийнакълап къараучу эди. Жюйрюклюгюне, бирсиледен терк чапханына ёхтемленип. Алакёз кесин тыя билалмагъанды. Таш-маш деп айырмай, юслери бла секирирге кюрешип. Бир жол а, махтанып, ташны башы бла чынгаяма дегенлей, жар тюбюне ташайып кетгени эсиндеди. Сары топуракъ, зыгъыр къатыш чулгъанып. Жюн гулмаклай болуп, эзилип, къобалмай, кёп жатханды. Ол заманда жылкъычы бла аны жашы Къоркъмаз жамычыгъа чулгъап, сакъ кётюрюп чыгъаргъан эдиле. Аз, кёпмю жатды — Къоркъмаз къатындан кетмеди. Ол кеси да тай кибик эди. Нек эсе да Алакёз аны ёз тенгине санап, сакълыгъын да ангылап, жагъын этиучю эди. Орулгъан кырдык ашаргъа, сют ичерге унамай. Артда, аягъы юсюне тургъанында, Алакёз былайым ачыйды да, бу затым къыйнайды деп билалмай эди. Кёзю-башы тёгерек айланнган болмаса. Жыгъылмады. Къалтырап, сюрюше, туруп турду. Жылкъычы, Къоркъмаз да юсюне сюелип.

— Эки иегиси да къайнагъандыла,— деди ахырында тайгъа ушагъан жаш.

— Теличик, кесин тыя билген мал тюйюлдю,— деди башхасы, шош ауаз бла. Тайгъа ушагъан жашны атасы эди ол.

— Алай эте кетип, амандан ёллюкдю, тирилиги башына жау болуп,— деди Къоркъмаз.

— Ёлмез. Узунбел мындан да чёрчек эди. Анга ушайды. Ажымсыз ёсдюрюрге борчду.

* * *

Алакёз, ал туякъларын жерге хыны уруп, дагъыда хауаны сермеди. Алай юч-тёрт кере этип, сора башын ёрге атып, сир къатдырды. Темир бетлилени билеклери кючлю эдиле. Тор ажирни ауузкёмюгю къызыл дарий журуннга бютюн бек ушап, алгъындан къыстауурakъ саркъды. Алакёз жамауатны кёрмей, кёкню кенглигин, тау бетлени тикликлерин кёрюп турду. Къачан эсе да бир адамла аны санларын, жанын сакълап, бюгюн ёхтемлигин сындырыргъамы керек болурла? Андан эсе жар тюбюнде къалса иги тюйюлмю эди, черекге кёмюлген ташлай, тас болуп къалса иги тюйюлмю эди?..

* * *

Жылкъы черекге кирирге базынмады. Ол кюн Басхан суу жагъаларын толтуруп, бозаланып келе эди. Ары да, бери да ётерге юйреннген атла, черек алдап, билмей тургъанлай, мах деп шатык отлаугъа жолларын тыйып къойгъанына онгсунмай, сюеле эдиле. Къулакъларын сагъайтып, жоккуланып. Узунбел а — алгъаракъ чыгъып. Ол кирсе, ызындан чакъырса, барысы да къуюллукъдула. Уллулагъа къоркъмай эди Узунбел. Быллай суудан ёталмазлыкъ атла тюйюлдюле. Алай жылкъыда санлары къатмагъанла, сютжухла, чолакъ къуйрукълула кёпдюле. Ёз баласы болмагъан бири жокъ. Тап барысы да андан туумагъан эселе да, башха тюйюлдю, тайладыла. Узунбел, нек эсе да, суугъа тай алдырып къойгъанча, мудахланып, кесин айыплыгъа, терсге санады. Суу жагъа бла ёрге, энишге жортду. Черекге асыры жуукъ келгенлени къыстап, низам салып. Чолакъ къуйрукълула аналарына къысылып тургъанларына да ыразы болду. Аны сагъайтхан Алакёз эди. Тыялмай эди ол кесин. Жортуу этип, ёрге-энишге чабып, черекни этегине кирип. Къууп, къоркъутуп, Узунбел аны жылкъыгъа къошханлыкъгъа, къамамай эди.

Таула кибик уллу атланы суудан къоркъгъанлары сейир эди. Алакёз а бир затдан да къоркъургъа сюймейди. Тай желни къууп, озгъан да этип, жагъа бла энишге чапды. Ызындан анасы кишнегенин, Салахны ауазын да эшитди — эс бурмады. Угъай, Алакёз да къоркъа эди суугъа кирирге.

Кёре эди черекни огъурсузлугъун. Алай чёрчеклиги, жигерлик кёргюзтюрге итиниулюгю асыры кючлю эди. Нени да хорларгъа кёллендирген. Бютюнда барысы да санга къарап, санга сагъайып тургъан татлы кезиуде жигерлик этген хычыуунду. Алакёз, гитче болса да, суугъа кирип кетди. Тюз да ол кезиуде черекни толкъуну тайны къарын тюбюне дери ёрлеп, сюрюшдюрдю... Алакёз аякъ тирерге кюрешип, артха да бир къарады. Кишнеди. Сокъуранганын билдирип, жагъада къалгъанладан кечгинлик тилегенча эшитилди ол. Черек тайны тартып, уруп жыгъып, жюн гулмаклай этип, тёнгерете, ичине кёме да чыгъара, энишге къууалады. Тири, терк аякълары болушмадыла. Энди анга бир зат да болушмазын ангылап, чулгъаныр бара эди тай. Кёп-азмы барды — бир заманда ким эсе да, не эсе да аны жалкъасындан къаты тутду. Тутдуму, огъесе къапханмы этди — билалмады. Ол мычымай жагъа таба бурулду, аны кёрюп

къойгъанын сезди. Суу энишге тартып, талатып, жалкъасындан тутхан а жибермей, жюзерге болушханын. Аякълары жерге жетгенде да, жиберип къоймады. Жагъагъа чыкъгъанда кёрген эди Алакёз Узунбелни. Сууукъданмы огъесе къоркъгъанданмы — къалтырагъанын тыялмай эди тай. Ол заманда, атдан тюшюп, Къоркъмаз Алакёзню къучакълады. Жютю да, гитче да болуп къалгъан башын къоюнуна къаты къысып. Кеси да тай кибик къалтырады. Хычыуун эдиле Къоркъмазны жылы къоюну, къоллары, билеклери... Энди уа аны къатында не Узунбел, не Къоркъмаз жокъдула.

Бусагъатда экиси да жангыдан тор ажирни эсине тюшдюле. Шош жиляды. Узакъгъа, кёк тау бетлеге, сыртлагъа къарап. Сюймей эди ол, жюрек такъырлыгъын анга къарап тургъанла кёрюрлерин.

Сора Алакёз, нек эсе да, тынчайып къалып, ал аякъларын жерге бошлады, башын да бошлады. Кючсюнюп, кёзлерин жумду. Ол бусагъатда Къоркъмазны бла Халиматны да эсине тюшюрюп, ауазларын эшите тургъанын киши билмеди.

Халимат эрин урушха ашырып бара эди. Юч ат арбаны толтуруп олтургъан элли жашла алгъаракъ озгъан эдиле. Ала да ашыкъмай эдиле. Ахлулары бла сёлеше, ала бла саламлаша.

— Мен энди сени не хазна кёрюрме, Аллах билсин, ёзге уа,— деди Халимат, жилярыгъын кючден тыйып.

Къоркъмаз аны жапсарып кюрешмеди. Керти кертилей къалса игиди: ол кеси да ийнанмай эди къайтырма деп.

— Бу жашла болгъанлай болурма. Уруш мени энчи къыйынлыгъым тюйюлдю,— деди.

Халимат тёзалмады: жаулукъ къанаты бла бетин букъдурду, инбашлары ууакъ къалтырадыла. Адежде баргъан Алакёз жумушакъ, жылы жуху бла Къоркъмазны жауурунуна къатылып, шош тюртдю. Иеси анга эс бурурунму сюйдю огъесе тиширыу сени хатангдан жиляйды деп тырманмы этди...

— Эллилеримден айырылмай, ала бла тенг урушха баргъаным насыбым окъунады,— деди Къоркъмаз.

Халимат эрине сагъайды. Не хыйсапдан айтханын ол биле эди.

Жукъ сормай, тынгылап турду. Жокъ эди Къоркъмазны тынчлыгъы — сыйыргъан эдиле андан аны. Атасын думп этгенле жашына да къайырылып эдиле. Эслилиги, ишлеп, иги жашай билгени башына жау болгъан

атасы. «Бирсиледен артыкъ кюрешме, бирсиледен жютю эсенг да, жютюлюгюнгю кёргюзтме, сюймейдиле аллайны»,— деп азмы айтханды Халимат. Сени кибикледен эсе Чиппо тынч жашайды деп.

— Кёзге урунуп къызаргъан алма терк юзюледи,— деди тиширыу.

— Къуртлуну, къотурну уа киши да юзерге кюсемейди, ол аякъ тюбюнде чирийди. Башхалыкъ жокъду: бири оу да, экинчиси шау, болсада, сайларгъа тюшгенде, мен къотур, кичиу да болургъа сюймейме.

— Барды башхалыкъ,— деди Халимат,— Чиппогъа киши тиймейди.

Къоркъмаз дыркъ деп тохтады. Юй бийчесине къарады. «Айып тюйюлмюдю санга, ариу, эсли тиширыугъа, манга Чиппону къадарын тежерге?»—дедиле аны мудах кёзлери. Халимат эрини тырманын ангылап, кёлюн алыргъа ашыкъды.

— Кесинг жарсып къайтмагъанмы эдинг да тёбентинден — Узунбелни кючден таныгъанма деп?

— Танымай къалсам иги эди андан эсе,— деди Къоркъмаз, жаягъын Алакёзню жухуна жууукълашдырып. Ол халда жаш бираз мычыды. Тамагъы буулуп, къургъакъсып: мындан алда Узунбелни кёргени эсине тюшюп, жюреги жангыдан сынды. Таныялмагъан эди Къоркъмаз ол кюн Узунбелни. Не эди да, къуллукъ юйню къатында аз ат тагъылып турмайды. Узунбел кеси таныгъан эди Къоркъмазны. Иеси Жамботну жашын. Узун боюнун къыланч этип, суу къылычлай этип, къарады. Къоркъмаз да къарады анга — жеринден тепмей, жууукълашмай, Узунбел, аягъы бла жерни къазып, шош кишенди, дагъыда кишенди. Кишнегени тарыгъыугъа, жилягъаннга ушай. Ол заманда Къоркъмаз ишекли болуп, атны къатына келди. Келди да, танып къоюп, боюнундан къаты къучакълады. Къоркъмаз, жукъ кёралмай, тамагъындан сёз чыгъаралмай, бираз турду. Артдаракъ эслеген эди ол Узунбелни арыкъ узун жаякълары бла жилямукълары тёнгереп саркъгъанларын.

Жумушакъ къатапа эринлерин къалтыратып, ат экиюч да къууушлады. «Кёремисе, мени кимге, неге ушатып къойгъанларын?» — дегенча. Узунбелни жамычылай болуп, жылкъыны туурасында сызгъырыучу, жортханда къыл къобузлай согъулуучу къуйругъу, жалкъасы да чолакъ кесилип эдиле.

— Шуёх, мынга бу артыкълыкъны сенми жетдиргенсе? — деди Къоркъмаз къуллукъ юйден чыгъып, Узунбелни айылларына, жюгенине узалгъан кишиге. Ки-

ши, баям, ёре къуллукъчуладан эди, жууап къайтарыргъа ашыкъмады. Атха минди, иерге жарашдырылды. Сора, кёлкъалды этип, сёлешгеннге къарады.

— Эгечден туугъан, Узунбелге, манга да жашаргъа алай тынчды,— деди. Ол затланы эсине тюшюре, Къоркъмаз тынгылагъанлай барып турду.

— Чиппону къадарын тежемейме, кесинден озгъанны сюймегенле кёпдюле дегенден айтама,— деди Халимат.— Жерни башхаладан иги сюреди, иги ишлеп, жашай биледи деп жойгъанларын атангы унутма. Башхаладан артыкъ хунери артыкъ мюйюзча кёрюнюп къалгъан кезиудю.

Юй бийчеси тиширыу башы бла алай ачы кертини айтханы Къоркъмазны жангыдан мудах этди.

— Адамладан кеси кесин букъдуруп, къысылып жашагъан а ёлген кибикди,— деди ол ахырында. Халимат, жукъ айтмай, кёпюр къулагъына дери барды. Къоркъмаз да жукъ айтмай эди. Нек тынгылагъанларын экиси да биле эдиле. Адамла тохташып, бир бирлерине ахыр айтырларын айта эдиле. Къоркъмаз да тохтап, Алакёзню жюгенин Халиматха тутдурду.

— Болсада, сакъ жюрю, сенден тилеригим олду,— деди тиширыу,— оздуруп этгенинги билмей эселе, айыпмыды?

— Сен манга аман да, хомух да бол дейсе.— Къоркъмазны ауазы шош эди: тырман этгени билинмезча.

— Сора энди мен сени кёрлюк тюйюлме.— Халимат, алгъа тепчип, эрин къучакъларгъа умут этди. Къоркъмаз, аны ангылап къоюп, юй бийчесини билегинден тутду. Жибермей турду, кёзюне къарап.

— Хомух болма.

— Мен энди сени кёрлюк тюйюлме.— Халимат эрини къолун эки къолу бла да тутуп, сылап, ийнакъларгъа умут этди. Къоркъмаз къоймады — кеси тутду.

— Мен энди сени кёрлюк тюйюлме.— Халиматны эсине аладан башха сёзле келмей эдиле.

— Сени аллынгда жашынг ёседи. Жашы ёсе тургъан ана къыйынлыкълагъа тёзерге керекди.

— Кёрлюк тюйюлме, мен энди сени кёрлюк тюйюлме,— деп шыбырдадыла Халиматны эринлери.

Къоркъмаз юй бийчесин жапсарыргъа сёзле табалмай, алай айырылды.

Къайтып келе, тиширыу эллилеге къошулмады: эрини ызындан жилягъанын кишиге билдирирге сюймеди. Жол жанында дуппургъа чыкъды. Бир зат да кёрмей эди: не арба, не адам — озгъан эдиле. Халимат кетме-

ди, къарап турду, ким биледи, алыкъын озгъан болмазла, кёзге урунурла деп, умутун юзмей. Энди ол Къоркъмазны къарелдисин кёрюрге термиле эди. Бёркюню тёппесине—бу аныды деп айтырча, башлыкъ къанатын эслерге термиле эди. Алай кетген эдиле арбала, тар ауузну кёксюл ауаналарына сингип. Тизилишип, зурнукла кетгенлей, бийикледе тас болуп. Халимат, инбашларыны ууакъ къалтырагъанларын тыялмай, артха бурулду. Алакёз ызындан. Жумушакъ эринлери бла тиширыуну жаулукъ чачакъларын сайлай, жингиригине, жауурунларына къатыла. Халимат нек жилягъанын англай эди ол. Кеси да кючден атлай эди, арт аякълары бир бирге чырмашып.

Андан бери тау бетле эки кере кёгерип, эки кере саргъалгъандыла. Къоркъмаз а къайтмады. Кёп зат да тюрленнгенди.

Алакёз башын кётюрюп кишиге къарамаса да, эллилени ичинде Халиматны кёрюп тура эди. Хау, ол тиширыу Халиматды. Алай адамла анга Хабла деп сёлешгенлери сейир эди. Алгъынча, омакъ, тизгинли тюйюлдю ол. Башында акъ гыранчасыны жибек чачакълары, ауурлукъ этип, энишге салынмайдыла, дарий жыйрыгъы шууулдамайды. Эски, тозурагъан жыйрыгъы, онгнган гюлмендиси, тиширыуну субайлыгъын букъдуруп, чырайын сыйыргъанлыкъгъа, ол Хабла тюйюлдю. Аны къоллары, алгъынча, кырдык, гыржын ийис этедиле, ауазы тюрленмегенди — жумушакъды, сабырды.

Тиширыну тайчыгъын — Кърымны да эследи Алакёз. Ол тюрленнгенди. Халиматны этегине жабышып, къысылып кёрмейди аны. Алгъынча. Кеси аллына айланнган жашчыкъ. Кишиге къошулмай. Бусагъатда да адамладан кенгирикде сюеледи. Жаягъын инбашына къысып, къарап. Мудахды ол — экиси да мудахдыла — анасы, баласы да. Бир бирге тийишалмай, анда-мында сюелгенле.

Хабла Хабла тюйюл — Халимат анга къарап тургъанын Алакёз жангыдан эслеп, сагъайды. Бирле къылкъыяр бичакъны богъурдагъына жетдиргенча болуп, титиреди. Зорлукъ-хорлукъ кимни бюкмейди, сен да шошайып къалдынг, харип, дей эди тиширыуну къарамы. Алакёз, аны англап, башын кётюрдю. Кеси бюгюлген башха да бюгюлюп къалгъан сунаргъа керек тюйюл эди. Огъесе биреу сынагъан къыйынлыкъны башхасы билирге буюрулмагъанмыды — аны ючюнмюдю тиширыу юсюнде жибеклерин жюннге алышханы?

Атлагъа артыкълыкъ этип, къыйынлыкъны жаланда адамла сынатхан суна эди Алакёз, адамла бир бирлерине къыйынлыкъ сынатадыла деп билмегенди. Хаблагъа, Хабла тюйюл— Халиматха сейирсинип андан къарай эди. Ийнаныргъа сюймей.

Азмы-кёпмю турдула Алакёз бла тиширыу бир бирге къарашып — экисин да жангыдан Хаким сагъайтды. Атны шошайгъанына базынып, юсюне секирип минди. Минди да, сора олсагъат чулгъаныр барып, жамауатны аллында сойланды.

Аны жыгъылгъаны, Алакёзню да ёрге, тау этеги таба, айланнганы тенг болдула. Солдатладан бири, къармашып, ызындан ушкок тутду — «апчар» атаргъа къоймады. Алай гузабалыкъ, муштухуллукъ бла хайырланып, Чиппо атды. Эки кере да. Окъ Алакёзню арт бутуну шаугютюн жырып озгъанын киши билмеди: герменли «апчар» Чиппогъа ыразы болмады эсе да, тын деп, тырман да этмеди. Была кеси кеслерин урургъа керилгенликге, аны неси къорайды деп келди кёлюне. Къара къушлай, учуп, узайып баргъан атха аллай уллу магъана нек бергенин билмей.

Башхамыды ёлсе, къалса да? Болсада ол оюм герменлини жюрек шургусун чачмады. Жамауат а гурушхасына гурушха къошду: алгъаракъда къара кийип сюелгенле терк тюрленип, жарып къалгъанлары ачыу тийди. Бетлерин ёхтемлик жарытып. Ёлтюрюрге керек эди деди ичинден. Сюймей, уруп къоягъга хазырча, «апчар» Хаким бла Чиппогъа къарады. Жамауатны бёркюн ал десенг, башын кесерге хазыр адамлагъа. Алай айталмады. Умуту башха эди. Герменли не эсе да бир затха термилгенин жангыдан сезди. Неди, кимди, тау этеги ёзенде учхан? Алакёзмюдю — жамауат ёсдюрген ат, огъесе аны къанатларымыды? «Апчарны» эринлери къаты къысылып, къансыз болдула, кёзлери аз жумулуп, сюзюлдюле. Жамауатны къанатын къыйгъан, умутун юзген хычыуун эди. Герменли офицер аны кесинден жашырмай эди, уялмай эди. Да, айыпмыды, ёз халкъынга къанат битдирир ючюн башха халкъны къанатсыз, умутсуз этген? Айтсынла, кесинги уллу кёргюзтюр ючюн башханы гитче этерге керек тюйюлдю деп. Анга аны жашау кеси юйретгенди. Тарых. Ол кёпню кёрген, жютю акъыллы аскерчи эди. Андан къарай эди тау этегине. Алакёзню излеп. Аны окъ, топ да жеталмазын, ол баргъан жерде бир мешинасы да баралмазын ангылай эди

ол. Къуйрукъ башын кюйдюре тургъан кероху Алакёзню абындыралмазын.

Ким айтхан эди Алакёзге эки жюз, угъай, юч жюз жыл болады деп? Герменли жангыдан сагъышланды. Айыпмыды, ким да айтсын деди ол кеси кесине. Алай офицер кюлюрча тюйюл эди, сёзлени айтхан бу эди деп, кишини хыликкя этери келмеди. Асыры ёхтем сёзле эдиле ала, ол ангылагъандан.

Узакъда, тауну жашил этеклеринде, къыстау баргъан атха кёп къарады герменли. Тёшден тёшге ёрлеп, желде силкинип, къагъылып, учуп баргъаннга ушай эди ол. Туякъ тауушу хауада зынгырдап.

Ариу, жашил тау этеклери кенг, къыйырсыз ёзен кёрюнюп. Ёзенмиди, тюйюлмюдю — алай сунуп бара эди. Алакёз, кырдык, гюл ийисин чачып. Наллары бла ташланы къабындырып, мукъут этдирип. Терк учууунда ат жаланда бир затдан къоркъа эди: къарагъанла юркюп къачып баргъан сунарла деп.

Алакёз ары дери эшитмей келген туякъ тауушун, солууун эшитип, нек эсе да сейирсинди. Да кесини жюрек тебиуюн эшитир ючюнмю сагъайгъан эди ол? Анга адамланы ауазлары керек эдиле. Тёбен къалгъан жамауатны сёзлери. Ыразылыкъларын неда кюйлерин билдирген. Алай бир зат да эшитмеди. Кесини туякъ тауушларын жангыдан эшитди. Сора ол жыртып, хурттак этип баргъан желни сызгъыргъанын. Огъесе жалкъасымы сызгъыра болур эди? Башхамыды, ол да жерни ауазыды, аны бла шыбырдашхан кырдыкны, ташланы, аны бла тенг учхан къанатлыланы. Жер чакъырып, алгъа элте эди атны. Бу жер бла жантеммеклигин бюгюнча ол бир заманда да сезмеген эди. Алгъын такъыр кёрюнюучю ёшюнюн кенг ачып. Хар не да бар эди аны юсюнде. Алакёз алгъын сан этмеучю шыякыла, жарты оюлгъан къалала, анда-мында шагъатлача сюелген обала. Барысын да шарт кёрюп, тансыкълап бара эди тор ажир. Бирде жанлары бла учуп, бирде уа шыякыланы юслери бла секирип, къаладан къалагъа ётюп.

Окъ кюйдюрген буту къыйнап башлагъанда уа, ол къала артына неда аны ичине кирип тынчайыргъа умут этди. Анда аны киши кёрлюк тюйюл эди, окъ жиберселе да, таш къабыргъада суур. Алай кирмеди да, букъмады. Жамауатны туурасындан кетерге сюймеди. Жашил дуппургъа чыгъып тохтады. Кюн таякъла тер басхан боюнуна, сыртына тийип, жылтыратдыла. Алакёз кеси эслемеди, тёбенден къарагъанла кёрдюле; кюмюш къ-

натларын жайып, тёш башына чёкген къушха ушай эди ол.

Алакёз жангыдан неге эсе да сагъайды. Тёгерекге къарады — жукъ кёрмеди. Гюрюлдеген тауш а, селеймей, жууукъдан-жууукъ. Жерми тебе эди огъесе атламы чабып келе болурла?

Тор ажирни жюреги шор тарады, эсине жылкъысы тюшюп. Кеси кютюучю, башчылыкъ этиучю. Къайда эди энди ол? Айырылгъан кюнлеринден бери Алакёз аны бир да кёрмегенди. Не суу жагъаларында, не тау этеклеринде жолукъмадыла. Узакъ жоллагъамы чыкъдыла, кёк гелеуде чаба-жорта кетипми тауусулдула?

Кёк гелеу Алакёзню сюйген кырдыгы эди. Узакъдан къарап, ол аны ариулугъуна аз сукъланмагъанды. Тёшлени, тау бетлени жасагъан, жумушакъ, сыйдам да кёргюзтген кырдык. Алай жылкъыны къууалап келсе, сокъуранмай да къалмагъанды. Хайт деген атланы, жюйрюк тайланы жыкъгъан, борбайларын къыркъып, абындыргъан кырдык эди ол. Алакёз кеси да, бёрюню сюрюп бара, кёк гелеуде жыгъылгъан эди. Жашиллене, кёк да бола тургъан гелеу. Ол заманда, гажай бёрю къулакъ артына илиннгенде, гелеуню кёклюгю аны биринчи кере элгендирген эди. Да къайда эди Алакёзню жылкъысы — узакъ жолламы алып кетдиле, кёк гелеуде чаба-жорта, абына да жыгъыламы тауусулду? Абынганы къобалмай, кёмюлюп?

Алакёз сюелип турду, тийреге тынгылап. Жерни гюрюлдегени тохтамады. Ёз туякъ тауушлары ызындан энди жетип келгенлей, кёпден-кёп болуп, таш ырхылай тёгюлюп.

Тюйюл эдиле ала тор ажирни туякъ тауушлары: мында кёп жылкъыла чапхан болурла, кёп атлы аскерле, душманны ызындан сюрюп. Жерге кирген а топуракъ тюбюнде къалып къала болмаз. Нек эсе да, тёшле тилленип, хар шыякыдан, эски къаладан, таш тюбюнден атлыла чыгъып, минг-минг болуп, тау этегинде чабышханча кёрюндю. Алакёз атланы жюрек урууларын, атлыланы уа ауазларын эшитди. Къылычла, кюн таякълача, жылтырап, элия къурукълача созулушуп, ёзенни толтурдула, садакъ окъла, къошулушуп, жел болуп оздула. Барысын да эшитип турду Алакёз. Хар эшитген ауазы, чапхан атны туякъ тауушу, эс, къарыу да берип, алай сюеле эди тор ажир. Бу жер бла жантёммеклигин бюгюнча шарт ол бир заманда да сезмегенди.

Хастанны къатында Хабла бла Кърымдан сора киши къалмагъан эди. Хабла, жашчыкъны не бла жапсаргъа билмей, иги кесек сюелди. Къатына барып, башын сыларгъа, кесине къысып, ариу айтыргъа керек эди. Алай Кърым аны унарыкъ тюйюлдю: ол Хабланы сёзлерине анда-санда къулакъ салса да, ышанмай эди,— хазнамыды, акъылындан шашхан тиширыу — анга ким тынгылайды? Мен акъылымдан шашхан тиширыу тюйюлме, сени анангма деб'а къайры айтсын!

Акъыллы, элси дегеннге адамла ишекли болуп, ышанмай къарай эдиле, телиди дегеннге киши даулашмай эди.

— Жашым, нек жиляйса? — Хабла, Кърымны къатына келип, шош сёлешди. Алай айтып ийгенине олсагъат сокъуранды. Жашчыкъ кетип къалыргъа боллукъ эди. Тели къатыннга жашым деп нек айтдыраса деп, Айшат Кърымгъа тырман этиучюсюн Хабла эшите тургъанды.

Кърым къачып кетмеди. Къолун чалыдан айырмай, анга къысылып, шашхан тиширыугъа къарады.

— Сен уллу жашчыкъса, жилягъан айыпды,— деди Хабла дагъыда.

Кърым, кёнчегини тобукъларын седирегенин букъдурургъа кюрешип, букъдургъан да эталмай, башын энишге ийди.

— Энди келлик тюйюлдю, жокъду, къайры эсе да кетгенди,— деди ахырында ол.

— Къоркъма сен, келликди, бир жары да кетерик тюйюлдю. Майна, эски къалала ичинде ырахат отлай турады,— деди акъылындан шашхан тиширыу, Кърым Алакёзню кёралмай жарсыгъан сунуп.

— Ол кырдык отламайды,— деди жашчыкъ Хаблагъа тырман этген ауаз бла,— кетгенди къайры эсе да.— Кърым тау бетге термилген кёзле бла къарады. Ол энди ангылагъан эди жаш не излегенин. Болсада ийнаныргъы келмеди, кёлюне тийди.

— Неди ол дегенинг, кимни излейсе?

— Мен анамы кёрмейме, келе тура эди, энди жокъду,— Кърым, башын инбашына къысып, билегин алгъа узатды.

Хабла иги кесекни тынгылап турду. Кеси ючюн, Кърым ючюн да жюреги къыйналып. Жашчыкъгъа жукъ сездирмей, къарамы бла тау бетде къайынны тапды. Къатында гитче терекчикни да. Анасыны этегинден тутуп келген сабийге ушагъан. Кърым кёргюзтген эди экисин да Хаблагъа. Сора жашчыкъ бюгюн эланы нек

кёрмей къалды? Тиширыуну ичине къоркъуу тюшдю.

— Бош жарсыйса, жашым, иги къарачы, майна — келе турадыла.— Хабла, эншиге ийилип, Кърымны бетинде, кёзлеринде саусузлукъ илишанларын изледи. Алай мудахлыкъдан башха зат кёрмеди.

— Алдагъан этесе, киши да жокъду. Мен кёрмеймме,— деди жашчыкъ.

— Ой, хомух а, майна, орагъын да жылтыратып, ананг келе турады. Сен да этегинден тутуп. Башынгда бёркчюгюнгю къатапа тёппеси къызарып,— деди Хабла. Жюреги жангыдан такъыр болуп: — Эсингдемиди, ол мен тикген къызыл тёппели бёркчюгюнг,— деп сорлукъ эди да, соралмады. Тынгылады.

Кърым, жангыдан тау бетге къарап, иги кесек сюелди. Алай жокъ эди анда орагъын жылтыратып, энип келген тиширыу. Тауну бети жашил эди, сыйдам. Кёзлери толуп, жашчыкъ баштёбен болду. Сора, сытылып, шош жиляй, артха бурулуп кетди. Кетме, мени бла бираз мычы деп айталмады Хабла. Жашчыгъын къарамы бла ашырып, сюелип турду. Артда уа барып, гумуну къабыргъасына къысылып олтурду, арбазын, юйюн да кёрюрча. Кенг эди аны арбазы, юйю да. Тыш адамла, ахлула кирип-чыгъып тургъан. Аны уа къоймай эдиле ары кирирге.

* * *

Жуукъ жетген тиширыуну къатыннга алыргъа жарамай эди. Къуранда аны юсюнден не, къалай айтылгъанын да Айшат иги биледи. Эгечинги, атангы эгечинден туугъанны, къарындашынгы къызын, эмчек эгечинги, къайын анангы, ёге къызынгы, жашынгы къатынын къатыннга алма, гюняхды. Аны бузгъан уллу Аллахны ассысыды деп жазылыпды сыйлы китапда.

Айшат эрттенлик намаз къылыргъа эчки териге чёгюп, алай борчун а толтурмай тура эди. Ол халда кёпмю-азмы турады? Нек эсе да башы тутхучсузду. Артыкъда бюгюн. Учунуп, тайып, кетип барады. Къайры? Къайда, неде тохташырыкъды? Не заманда да аллайыракъ болуучу эди Айшат. Къайгъысы, сагъышы кёп адам хазнамыды? Алай арт кезиуледе асыры бек унутуучу болуп къалгъанды. Аны башхала эслегенлеринден бла къалгъанларындан хапары жокъду, кеси уа ол къылыгъына сансыз тюйюлдю. Бусагъатда да Айшат намаз къылыргъа чёкгенликге, намаз кереклени унутуп, акъылын жыялмай олтурады. Огъесе башы къайгъылыданмыды? Да сора Мухаммад файхамбаргъа къадалып нек

къалды, не иши барды? Унутургъа кюрешгени унутулмай, мыйысына тюйрелип тургъаны сейир тюйюлмюдю? Айшат кеси кесине тырман этсе да, неге эсе да ыразы болуп, ышарып ийди. Мухаммат файгъамбар ёге жашы Зейтунну къатынын сыйырып, кеси алып къойгъаны аны алай нек къууандырып, кёллендиргенини сылтауун ангыламады. Мухамматны гюняхлы иши не гюняхха, не айыпха саналмагъаны Айшатха хычыуун тиерге да нек къалды? Ол уллу Аллахны ёз ишиди. Тийишли кёргенине не жаны бла онг береди. Андан айтханды: сен мадар эте билсенг, мен къадар этерме деп.

О сыйлы файгъамбар, сен кесинг жаратхан, кёзюнг къарагъан тиширыуну къатыннга алыргъа эркинсе деп ууаз бергенди. Ата къарындашынгы къызларындан, ана жаны бла экиге айланнган эгечлерингден да алыргъа эркинсе, санга сюйюп баргъан тиширыу, кимни да болсун, ол кимден да туусун, санга саугъады дегенди. Былайда Айшат, жангыдан къууанып, Аллахха да ыразылыкъ сёзюн айтып, шош ышарды. Биреуге гюняхха, айыпха саналгъан иш башхагъа саугъа, къадар болуп къалгъанын Айшат эндиге дери да биле эди. Алай бюгюнча тынгылы уа тюшюнмегенди анга. Сора не эсе да ол сезим тиширыугъа жюрек ырахатлыкъ, кюч-къарыу да берип, тирилтди. Инсан кеси гюняхха, терсге санамагъанын, баям, Аллах да санамайды: ол буюрмай, бир зат да этилмейди. Эслилик бла акъылдан юлюш чыгъаргъан къулуна кечгенин башхасына кечмези да хакъды. Хайт деген адамны гюняхы кётюремди, эссизни уа ол ызындан жюз аякълы болуп къууады. Айшат а эссизмиди, кем жерими барды? Кишиге да борчлу тойюлдю ол. Анга уа кёпле борчлудула. Жууукъ, ахлу, тенг да. Бал тамгъан он бармагъын ол эмчек этип кюреше келгенди. Барысы да адамла болуп дуниягъа чыкъдыла, аны оздула, ыспасы уа къумгъа тюшген суу тамычы. Угъай, энди Айшат кесин унутурукъ тюйюлдю, болду, тамамды, ёз башыны къайгъысын кёрюрге керекди.

Тиширыу кимлеге эсе да, баям, эллилерине болур эди, ачыуланып, намазлыкъдан турду. Арбазгъа чыкъды.

Эски хунаны ташына жингиригин тиреп, иги кесек сюелди. Былайда хар зат да эски, шургулу. Ма, тауукъ орунлары, нек эсе да, алгъынча, жюрегин къууандырмадыла. Тауукъ гедешге къысылып ишленнген ит орун да бир тюрлю мугурайып эди. Айшат къарамы бла парийин изледи. Къайдады бу жазыкъ деди ичинден. Сора, ол кечени узуну улуп тургъаны эсине тюшюп, элгенди.

Нек улуй болур, ёз башынамы, огъесе Айшатха ауруу, ёлюммю тежейди? Ол затны эсине алгъанына ырыслап, тиширыу ит орунну къатына келди. Къарауузбир заманда ариу да, мазаллы да болуучу эди. Къулакълары къысха кесилген, тамакъ тюбюнден башлап, ал аякъларыны тырнакъларына дери чыммакъ-акъ, къалгъаны — дум-къара. Энди уа ёшюню кюнде онгнган эски быстыр бла хаух жабылып тургъаннга ушайды. «Нек улуйса, нек тынчаймайса?» — Айшат чёгюп, итни башын сылады. Къарауузне ыразылыгъын, не кёлкъалдысын билдирмеди: бир кёзю бла тиширыугъа къарап, жабып къойду. «Шо бу да ёпкелейди манга... Ачмы болур?» Арт кезиуледе Айшат Къарауузгъа сакъ тюйюл эди, заманында аш беральмайды. Да, сейирмиди, отха чоюн асылмаса... Кимге къууанып аш этсин — арбазда къарт парий бла кесинден сора киши къалмагъанды. Кеси уа, хазна мыды — чорбат чыпчыкъ да кечинеди. Къарауузну уа унутады да къояды.

Айшат, жалынып, парийни башын жангыдан сылады. Сора, аны боюну, къулакъ артлары гаппар болуп тургъанын бусагъатда сезип, къолун къачырды... «Къотур, сирке кесе тура кёреме муну». Тиширыуну къайгъысы бир кесекге чачылды.

Къарауузёз жиляуун этип улуй эди. Охо, харип, жашар ючюн къалмагъанды. Алай жюрек шукурлугъу кёпге бармады. Эсине жашлары тюшдюле. Сары герменлиледен къачырып, экисин да узакъ къошха жиберген эди. Энди уа хапары жокъду. Саумудула-шаумудула? Герменлиледен букъдурама деп, партизанланы отларына атып къойгъан эсе да билмейди. Мал излеп, ала кирмеген тешик, къош сен тапхы эдинг.

Не аланы, не быланы сюймей эди Айшат. Сора ким ючюн жоюлургъа керек эдиле аны жашлары? Аталары «блас» ючюн деп азмы тюйюлген эди? Не тапды? Атасын аямагъанла аны балаларынмы аярыкъдыла? Жокъ эди бу дунияда Айшатны таяныр ташы.

Тиширыу, кючсюнюп, Къарауузгъа къарады, ол анга жапсарыу хапар айтырыкъча.

Парий шош тыкъсыды, башын а кётюрмеди. Сен да, керекли болгъанынглай, тойдуруучу кюнлерими унутханса деди Айшат. Адамла да алайдыла. Бюгюн тойдургъанынг экинчи кюн, арбазынгда асмакъ ишлеп, асын кетерге хазырды.

Угъай, жашлары эки къауумдан да кенгде тургъанлары игиди, ёлселе да, кишини хорлугъун сынамай ёлюрле.

Кеси кесин жапсарыргъа кюрешсе да, Айшат жашларыны къайгъысын къыстаялмай эди, кече-кюн да аны жюрегин эмип, шош таралтып тургъан. Дунияда жангыз къалгъандан уллу къыйынлыкъ болмагъанын ол биле эди. Алай адамла аны кёрселе, кёрмегенча нек этгенлерин, жол нек ташлагъанларын а англылаялмайды. Къызы окъуна къайтып арбазына кирмегенли, экинчи жума озуп барады. Керти, хор бла кеси жибергенди аны ары — Халиматны журтунда тур деп. Эгечлери, къарындашы иелеп къоярла деп къоркъуп. Бош тургъан журт — тыш кёзге ауруу: анда жюн тараргъа бла отун жарыргъа ахлула ёч болуучудула. Угъай, Айшат унарыкъ тюйюлдю. Адам тюйюше-жыртыша эсе, жаланда, журт-мекям ючюн жыртышыргъа керекди. Къалгъаны бошду. Байлыкъ, кюч, деберлик да аладыла. Айшатны уа юч жашы, къызы. Аллахны ахшылыгъындан. Кеси бла бир жашы былайда — элни берги къыйырында жашар. Экинчиси аргъы этегинде мажарыр. Бусагъатда ол иш къыйын тюйюлдю: герменлиле кёплени мекямларын бош къалдырадыла. Барып тилесе, ариу айтса, «апчар» эшиги жабылгъан юйню къызгъаннганмы этерикди?! Къызы уа къайнайды: элни ортасында мекямы хазырды.

Айшат, кимлеге эсе да кёл кенгдирип, ёхтемлиги бла къууанчы ичине сыйынмай, журтуна, мекямларына къарады. Сейир эдиле аны баулары, халжарлары, ит, тауукъ орунлары. Бир бирге жабышып, бир бири ичлерине кирип, сыгын, топуракъ тёбелеча, гумулжук уялача тизилишип. Ала нек ишленнгенлерин жаланда тиширыу кеси биле болур эди.

Айшатны мекямы тургъан жер — къыйыр жерди. Сай жер. Аны ал жаны, ат чабарча, ёзен тёшге тиреле эди. Элден бери келген тёшге жетип, энишге къарагъынчы, мекямланы кёрмей эди. Тиширыуну юйю да сайны башха жанында... Ол да тёшге къысылып. Аны ишлеген арт къабыргъасын къалап кюрешмегенди. Тёшню этегин жонуп, къазып, дорбунландырып, къалгъан юч къабыргъасын а ташладан тизип къойгъанды. Андан болур, тёш бла юй башны бир бирден айыргъан чек жокъду. Тёшню гелеую юзюлмей, юйню башына къалын жайылып, мекямны кесини тырхыгына ушатады.

Юй узун юйдю. Арбазгъа беш эшиги ачылгъан, беш да мияла кёзю къарагъан. Алгъын аны юч иеси болгъанды. Ахлулагъа саналгъанда. Бир юйюр кёчюп кетгенди. Жерин, мекямын къоюп, ол нек кетип къалгъаныны юсюнден элден киши жукъ билмей эди. Тап биле эселе

да, Айшатдан къоркъуп, сёзюн этмегендиле. Башхасы — жангыз жашагъан къарт эди. Айшатны экиге айланнган къарындашы. Ол атдан жыгъылып ёлгенли, тёрт-беш жыл озгъанды. Киши келип, аны мекямына дау этмеди. Кирир жери болмай къалгъанда, жарлы къарындашымы тюбюне тёше-мёшеле жайып мен кечиндиреме деп эртте чыгъаргъан эди Айшат хапар. Юч ахлу да биригип, юйню алай тиргизгенлери уа унутулгъан болур.

Юч юйюрге аталып ишленнген мал орунла, халжарла иги кесек жер сыйыра эдиле. Такъырлыкъда тургъанланы кёзлерине урунуп, сёз къозгъарча.

Айшат сёзден, айыпдан къоркъмай эди. Бирле келип, сайда журт къурар деп къоркъа эди. Алай болмаз ючюн а хар таш артында, аякъ урур жерде къол ызын къояргъа керек эди.

Айшат, адамланы чакъырып, кеси да юслерине сюелип, чалы буруула, бузоу, къозу, ат орунла ишлетди. Жарты-къурту. Артда тынгылы бола турурла. Къарапкъарагъынчы, жаз башындан къыркъаргъа, сора экинчи жаз башына эски халжарла кенгердиле, анда-мында мекямчыкъла сюелдиле. Бичен, сыгын жыяргъа. Хар бирине энчи. Ала Айшатха керек тюйюл эдиле. Аладан не анга, не элге хайыр жокъ эди. Бахча этерге, кёгетжемиш ёсдюрюрге жарарыкъ жер жылдан-жылгъа къаран къалып, мурсагъа, эшек шинжилеге берилип. Аны ючюн Айшатны неси къорарыкъ эди? Ёмюрюнде чёп кёрмеген сай ол болсун, киши келип журт къурамасын ансы.

Эрттен-ингир арбазгъа чыгъып, журтуну кенглигин кёргенден бла аны сезип жашагъандан уллу къууанч не боллукъ эди! Аты, жукъусу, ахлусу да ол эди Айшатны. Бусагъатда да не жарсыуун да унутуп сюеледи тиширыу. Тюрлю-тюрлю гедешле, жатмала, жарты оюлгъан, башлары тюшген мал орунлары кёзюне акъ къалача кёрюнюп. Неди да, аман-иги эселе да — кесинидиле. Бу элде Айшатча эркин киши жашамайды. Кимни барды андан сора ёз череги. Келтирип берген эселе, биле болурла — кеси мадаргъанды. Алгъа ол къая тюбюнде жилягъанлай, тийрени балчыкъ этип тура эди. Тиширыу къазып-чучхуп, ташын-агъачын кетерип, ырхы ыз ызлагъынчы. Сора жатмаларындан бирини арт къабыргъасын тешип, ичи бла барма къойгъанды. Энди уа саркъады энишге, шырылдап, хычыуун макъамын мурулдап.

Ол затланы барысын да эсине тюшюрюп, журтун къарамы бла ёнчелеп ийнакълай тургъанлай, кёзюне Кърым урунду. Юй башында, ожакъ артында. Эртте,

кечми чыкъгъанды ол ары — Айшат нек кёрмегенди? Тиширыуну къансыз, жукъа бети билеу ташлай болду. Кеси мурккуну, жумушну сюйген адам, арбазында бош сюелген ахлусун окъуна кёрюп тёзалмай эди ол. Бютюнда аны гыржынын ашагъан Кърымгъа да кечмей эди Айшат сабийлик халда бош, мурккусуз тургъанын. Гитче къанталау тюйюлдю деп. Алай бу жумушну этсин да, муну мажарсын дерча сылтау табалмай эди. Итден туугъан, асыры сабийди.

— Не кёкге аралып къалгъанса, тюш бери, бир тауукъгъа «юш» десенг а.

Кърым ашыкъмады. Къарагъанын бёлмей, юй башны тёшге къошулгъан жерине келип, дагъыда бираз сюелип, алай тюшдю. Жашчыкъны бети саз эди, кёз тюплери кёгерип. Тиширыу, анга ачыуланып, къозуду. Аны кёрген эллиле: «Айшат эгечинден туугъаннга иги къарамайды»,— демезлеми? Уруп, жаякъларын отча къыздырлыгъы, жерге къапларыгъы келди. Этмеди алай.

— Танг атмай таулагъа аралып нек тураса? — деди.

— Мен таулагъа къарамайма,— деди Кърым, башын кётюрмей.

— Сора уа?

— Мен анама къарай эдим,— деди жашчыкъ.

Тили тутулгъанлай болуп, Айшат бираз сюелди. Къол аязлары, сырты да терлеп къалгъанын сезе. Чартларыкъ анасын унутургъа унамагъаны сейирди. Огъесе биз билгенни олдамы биледи? Хабла бош жюрюмейди бу тийреледе... Айшатны бети жангыдан агъарып, жаякъ сюеклери жютюлендиле.

—Жокъду, энди кёрмейме деученг да. —Тиширыу, къол аязын къаш башларына тутуп, тау бетге къарады. Чалгъычыла бла оракъчыла элге эниучю жаяу жолчукъгъа. Абери кёралмай, жашчыкъны телилигине кёл кенгдирди.

— Алай хажи болгъа эдинг сен.— Айшат, нек эсе да къууаннган да этип, сора сабийге къошулуп, аны сёзлерине жууап излегенине, аладан элгеннгенине сейирсинди.

— Анда тюйюлдю мени анам, бери келгенди.— Кърым, башын кётюрюп, балан бармагъын юйню ёрге жанында къапхакъ таба чюелтди.

— Анда уа не барды?

— Анам бизге къарап сюеледи,— деди Кърым.

Кертда, Хабла келип, къапхакъ башындамы турады деп, элгенип, Айшат къарамы бла юй арты сыртны, сырт башын да тинтип чыкъды. Жангыз сюелген терекчик-

дек сора жукъ кёрмеди. Хабла аны къатында сюелип неда олтуруп, Кърымны излеучюсюн Айшат биле эди. Алай бюгюн а келмеген эди. Терекчик жангыз эди.

Аллах да бир уруп тебиресе, кёмгюнчю тохтамайды деди тиширыу ичинден. Кърым сакъат сабий болгъанына энди бир ишеклиги къалмады. Сора, санлары тирилгенлерин сезип, къууанныганын кеси кесинден жашырды. Не медет, Кърымны телилигин Айшатдан башха киши ангыламайды.

— Ол терекди, малхуниядан туугъан,— деди тиширыу, бош алай, Кърымны эссизлигин кёзюне тутханы хычыуун кёрюнюп.

Кърым ачыуланмады. Тиширыуну ангылаусузлугъуна сейир этип, иги кесек тынгылады. Эндиге дери сабий ле кёралмагъанны уллу адамла кёрген сунуучу эди ол.

— Мени анам сени эгечинг эсе, сен аны къалай танымайса, келип къарап турады да?! — деди Кърым.

Айшатны жюреги къыстауланып, тамагъы къургъакъсыды. Кертда, неда сабий чий телиди, неда кеси Аллах ургъан сылхырды. Тиширыу сагъышланды. Азмы кёргенди ол къапхакъ башында ёсген терекни къатында Хабланы. Артда уа ары къараргъа юйренчек болуп, эрттен, ингир сайын, хар арбазгъа чыкъгъаны сайын, къоркъса, элгенсе да, Хабланы излемей, жумушуна тынч кеталмагъанды. Хабла алайда болса-болмаса да, терек аны бир сескендирмей къоймайды. Сейирмиди, Айшат терек артында сюелип, бери, аны арбазына, аралып тургъан Хабланы къалай кёрлюк эди? Жокъ эди тиширыуну тынчлыгъы, жюрек ырахатлыгъы. Тап бусагъатда да алайда эсе да, билмейди, кёралмайды.

Тиширыу, кёзлерин къаматхынчы, къапхакъгъа къарады. Терекмиди огъесе Хабламыды — айыралмады... Ол, бир къымылдап, ары-бери тепчигенча да кёрюнеди. Бирде уа, симсиреп, сынлай болуп къала эди.

Сора Айшат кесине азаплыкъ сынатып нек жашайды? Кече, кюн да къоркъуп, буюгъуп.

Тиширыу, хыны бурулуп, юйге кирип кетди. Сора къолунда жютю гидасы бла чыкъды. Арысы-бериси болмай, ёрге айланды.

Сырт бети ариу гелеудю. Эрттенлик аязда жерге жаплана да сюзюле, саркъа тургъан. Ол заманда гелеу бютюн учхалаукъ болады. Ёрге баргъанны, энишге келгенни да онгун къурутуп. Алай Айшат жыгъылырма деп къоркъмай эди: тёрт аякъланып, къайда уа, жапланып, бауурду бла сюркелип бара эди. Ёзге уа, телими

болгъанды гелеуге алдатыргъа? Ариу кырдыкды — ышанырга уа керек тюйюлдю. Сыртындан тийип неда тёнгереп кетип, кёплени эшиклери жабылгъанды. Къачан жыгъарын билмезсе.

Айшат кимлеге эсе да кюлюп, кёл кенгдире, солууун айландырды. Жерге къулакъ салды — кесини жюреги тыпырдагъан тауушдан сора жукъ эшитмеди. Гидасын ёргерек сызып, эки къолу бла да кырдыкдан тутуп, аякъларын тынгылы тиреди. Гелеуге алдатмагъанды ол алыкъын кесин. Тёрт аякъланып, бауурланып, сюркелип баргъаннга кёпню кечген кырдык эди гелеу.

Кенгден къарагъаннга сырт сыйдам кёрюннгенликге, чунгур-мунгурлу, къотурлу жерди. Къыркъарда жаун суула олсагъат саркъып, сыпхарылып кетмей, жыйыла, жерге тынгылы сингип, кёпчютюп, кечеден тангнга уа бузлап чыгъа эди. Буз бузну терк табып, терк жайылып ёседи. Юч-тёрт кечени ичинде ол туташ мияла да, къалын да болуп, кюз артына саргъылдымгъа тартхан гелеуню кёксюл эте эди. Андан тюйюл эсе, кюндюз сырт да, Айшатны юй башы да бирге къошулуп, дементили кёхтюй сойланып тургъаннга ушай эдиле. Ай жарыкъда уа сырт тюйюл эди — шош къалтырагъан, ёчюле да жана, ёрге-энишге саркъа, тепчий тургъан жашил ёртен эди. Алай, не тюрлю эсе да, къалын гелеу узакъ, жуукъ кёзден да тюбюнде бузну жашыра билгенди. Гелеуден къоркъа юйренмеген адамла жыгъылып, сыртларындан тийгинчи, аны хыйлалыгъы барды, алдаулугъу деп эслерине келтирмегендиле. Анга кесин терилтмеген, алдатмагъан Айшат эди. Къалай-алай эсе да, кёк гелеуде жыгъылып ачыгъанма деп билмейди ол.

Былайда тиширыу, кишиси жыгъылып, иегисин, билегин да сындыргъаны эсине тюшюп, бираз сагъышланды. Экиси да тойдан къайтып келе болгъан эди ол иш. Жолну къысхасындан эсе тынчы игиди деп кюрешген эди Айшат. Кирме, аякъладан баш игиди деп. Тынгыламады да, жыгъылып, сыртны тюбюне дери тёнгереди. Айшат акъыртын тюшдю. Къуймучуна олтуруп, тигелей, бауурy бла энишге ыхтырыла. Айыпмы эди, ашыкъса, ол да кишисинлей болуп къаллыкъды.

Жетгенинде, Ахмат, эс жыйып, къобаргъа кюреше тура эди. Алай Айшат терк болушмады. Нек эсе да, кюлкюсю къабынып, кесин тыялмады: харх этип, хауаны зынгырдатып кюлдю. Тунчугъургъа аздан къалып.

— Тын дейме да...— Ахматны хыны ауазы Айшатны элгендирди. Экисини да къарамлары тюбешдиле. Юй бийчесини гитче, такай башчыгъын, жютю бурунун, гит-

че, талгъыр кёзлерин, жукъа, саргъылдым къашларын энди кёрюп, тиширыуун энди таный тургъанча, Ахмат алай къарады. Кёп тынгылады.

— Быллай бир неге къууанаса? — деди ахырында.

— Къууанмайма,— деди тиширыу, сагъышлы бет алып. Не болгъанын, кюлкю нек буугъанын кеси да эсгералмай. Кишиси онгсуз эди, аны жюрегинде уа бир тюрлю сезим жылынып, къабынып къалгъан эди. Керти да къууанч сезимми эди ол неда жарсыу? Огъесе кёлмю кенгдире эди тиширыу? Кеси жыгъылмагъан, алданмагъан жерде башхала абыннганын кёрсе, санларын женгиллик, жюрегин а хошлукъ алыучусун сынай тургъанды Айшат. Аны кесинден жашырмай эди.

Волсада, Ахмат тыш адам тюйюлдю. Кишисиди. Юч сабийини атасы. Кеси ачыгъан башхамыды?! Не этерик эди: жюрегин тыялмады, бойсундуралмады.

— Сен эки бетли тиширыу кёреме.— Сыннган билеги бла иегиси къыйнагъанын жюрек ачыуу хорлап, Ахмат юй бийчесине алай сёлешди. Кёп жылланы ичинде ангыламагъанын ангылап къоюп, ёрге турду. Жунчугъанын билдиргенине, жарсыугъа жарсырча жюрек жылыуу болмагъанны аллында жыгылып мычыгъанына сокъуранып. Энди ол билеги къамичилей салыннганын сан этмей эди да, сезмей эди: сокъурлугъуна сейир этди. Бирге къоратхан къыйын жоллары къаты тюйген тюйюмчекни жангыз такъыйкъа тешгенине титиреп, артха бурулду.

— Кёл кенгдирирге тийишлисе сен. Аягъын жууургъаннга кёре узата билмеген... Бар алай,— деди Айшат ызындан.

Ахмат тохтады. Юй бийчеси нени къакъгъанын, не айтыргъа умут этгенин ангылап. Районда этилген оноугъа кёре, элде межгитни бузуп, аны ташы-агъачы бла алайда школ ишлерге керек эди. Ахмат а—элни комиссары — ол оноуну терк тамамлап башлагъан угъай, унамай, тирелип тохтагъан эди. Жамауатдан уялмай, ол мен эталлыкъ иш тюйюлдю деп. Ахматны кёп мычытмай къуллугъундан чыгъардыла. Чыгъарылгъаны бла къалмай, къара чёпге алынып эди. Палах бюгюнмю, тамблы киреди юйюбюзге деп, Ахмат кеси, юй бийчесин да сагъайтып тургъан кезиу эди.

— Сен адам болсанг, Къасай улу Чиппогъа малтатмаз эдинг кесинги,— деди Айшат, Ахматны бети таш кибик болуп къалгъанын кёрюп.

— Малтатсам а, айхай, башха тюрлю сёлешир эдинг.

— Малтатмагъанынг олмуду? — деди Айшат, кюн

сайын Къасай улу арбазына кирип, ат тепсете, правленнге сюрюп кетиучюсюн къагъып.

Бусагъатда, ол затланы барысын да жангыдан эсине тюшюрюп, Айшат тохташды да, кырдыкга жаягъын салды. Гелеу зыбыр эди. Тиширыу, аны жютю къыйырларын сезип, нек эсе да къууанырыгъы келди. Бир да ангыламай эди Айшат — адамла аны басханлай, аякълары тайып, учуп нек башлагъанларын. Огъурсуз, кюйсюз тюйюл. Аягъын тап салып, тап ала билгеннге андан огъурлу кырдыкны ким табар?! Айшат, башын кётюрюп, терекни изледи. Кёрдю. Бир-эки сюркелсе, жетерикди. Энди, туруп, тюзюнлей юсюне барып къалса да боллукъ эди: къыйыннга санагъан жеринден къутулгъанды, энди жол тик тюйюлдю. Алай Айшат турмады — бауурун гелеуге бютюн къысып сюркелди. Ышанган башны ит ашайды деди кеси кесине. Кертиди, алдамагъанды гелеу аны. Алай алданыу, палах, жарсыу да бир кюннге келип къалмайды. Ышандыра-ышандыра, уллу кёллю этеди. Жарсыу, палах да уллу кёллю этеди. Жарсыу, палах да уллу кёллюлюкню марап, аны сюрюп жюрюйдюле... «Жазда жашилленип, къыркъарда кёк болгъан гелеу,— деп шыбырдады Айшат,— сен кёк къанатлыгъа ушагъан. Бир къанатынг бийиклеге чыгъып, экинчинг — жерге кёмген, Айшатха уа — онгунг, солунг да — халалдыла. Сыртынг, мукъур къайнап, бирлеге — буз дуппур, башхалагъа — кёпчек. Айшатха уа — сен къатапа тышлы кёпчек, иер да болдунг».

Тиширыу, ол затланы кёлюне келтирип, кюлюп ийди, сора, кюлкюсюн тунчукъдуруп, башын энишге бошлады. Гелеулю сыртны ауурлугъу юсюнден басып къойгъанлай, солууун къысха-къысха айландырды. Тёзалмады, тыялмады кесин: шош сытылып жиляды...

Ахмат бла Айшат бир бири бетлерине къарап кёп кере сюелгендиле. Мында, правленде, анда тюбюнде — тутмакъ юйде да киши ауузундан сёз чыгъармай. Ол заманда аны мудах къарамын сан этерча Айшатны онгу жокъ эди. Кече-кюн демей, тиширыу демей, шахаргъа сюрюп, соруу этип турсала, сейирми эди? Бир-эки деп тюйюл, ашсыз-суусуз къалып, ыйыкъла бла юйюне къайтыргъа онгу сыйырылып. Тап бар энди деп жиберселе да, юйюне жетип, эс жыйгъынчы, тёшегине кирип, санларын узатхынчы, биягъы Чиппо келип, сюрюп кете эди. Къасай улу, къызылжагъа Чиппо. Атасыны бузоучусу, къошха малын къууалагъанлай, энди аны къызын шахаргъа, къуллукъ юйге болсун, къууалай эди. Не этерик эди Айшат буюрулгъан къадаргъа? Ал-

лах кеси эди Ибилисни жаратхан. Жаратып, кюч-къарыу берип, жаннетдєн къыстагъан. Алай ол адамланы терилтмезча, къыйнамазча этмеди. Чиппо уа кимди? Бласт жаратхан ибилисмиди? Огъесе аны Мункарымыды деп сагъышланды тиширыу. Чиппола мункарлыкъ этген осал дуния деди дагъыда ол. Бластда жокъ эди гюнях. Батмакъда жаратылып, батмакъда ёсгенлени андан чыгъарып, жюреклерине нюр салама деп азмы кюрешди? Болалмады да, къолларына темир токъмакъла берди. Мёлеги, шайтаны, мункарлары бла накирлери да кёп болгъан бласт деп шыбырдады Айшат. Алай андан не излегенлерин, не айтдырыргъа кюрешгенлерин иги да ангыламай эди. Кишими жояргъа ётюрюк ёкюл этерге умутларымы болур огъесе, айтханларыча, Айшат кеси да бластха уру къазгъанладанмыды? Юч-тёрт адам юсюне сюелип, билмей айта болмаз эдиле, таланнган, эринг да, сен да бир итни къуйругъусуз деп. Айшат керти да бластны душманы болгъанына ийнана башлап, кёп кере аны юсюнден сагъыш этгенди. Алай былайда бу затны айтханем, бластха бу аманлыкъны этгенме деп эсине келтиралмай эди.

Айшатны соруугъа тогъузунчу кере чакъыргъанларында, биягъы ючюсюнден сора киши жокъ эди: Чиппо, Хаким. Соруну бардыргъанны уа не тукъумун, не атын билмей эди Айшат. Ол жаш адам — жыл саны отузгъа келген неда андан аз озгъан чырайлы киши. Жукъабет, къара чачы артха таралып. Диганалдан кёлегини жагъасы боюнуна гам болуп. Ёшюнюн бел баула солдан онгнга, онгдан солгъа сырып. Къуйрукъ башында кероху бла. Айшат да, элли тиширыула да аллайладан бек къоркъа эдиле. Да аллайладан угъай, элде Чипподан окъуна къоркъа эдиле. Башы хуна ташдан эсе учуз бола келген, тукъумсуз-жуукъсуз Чипподан. Ушхууурчудан. Кесине лыппыр эталмагъаннга, жамауатха черен эт деп, бласт керох тутдуруп, тери шалбарын схарла гелефейге алышып ийсе, сюйюпмю къоркъурукъдула?!

Келтирип, къуруда соруу этиучю отоуда Айшат артыкъ зат эслемеди. Бийик, орус шинтикле, сора, къабыргъагъа жуукъ салынып, стол. Стол артында чачы сыйдам таралгъан жаш адам. Акъ къабыргъалада тёрт суратха да юйреннген эди Айшат. Алай таныгъан а экисин этеди: бири — Лелил [1], башхасы — Исталин [2]. Алаша мангылайлы, къысха къыркъылгъан ариу кекели,

---

[1] Лелил — Ленин
[2] Исталин — Сталин

къалын мыйыкълары — бетинде хар шарты, илишаны, бир жуукъ, кюнде-кечеде жолугъа тургъан адамыныча, тиширыугъа шагъырейдиле. Бери келип, былайгъа олтуруп, анга къарагъанлай, нек эсе да, къуруда къызчыгъы айтыучу жырчыкъны сёзлери тил тюбюнде айланып башлай эдиле: «Жашасын бизни Исталин, Исталин бизни атабыз»,— деп. Бусагъатда да ала учуп келип, эсин сыйырып, иги кесек турдула.

—Тукъумунг, атынг, атангы аты неди?—деди стол артында олтургъан сыйдам бетли «инкбды».

Айшат, сейирсинип, не айтыргъа билмей, тобукъларында назик къолларына къарады. Ненча кере айтыргъа боллукъ эди ол былагъа тукъумун? Айып тюйюлмюдю къуруда бир затны соруп турургъа? Огъесе ыспассызмы этгенлериди? Адамны тукъуму эсинде къалмазча алай жекбашмыды?

Айшатны тынгылагъанына къозуп, Чиппо ёрге турду. Былайда бош олтурмагъанын, оноуу-къуллугъу болгъанын кёргюзтюрге ол бек сюе эди. Бютюнда Айшатха. Къасай улу учуз, ыспассыз кюнлерин ёз арбазында кёрюп, билип жашагъан тиширыу эди Айшат. Энди уа аны ыспассызлыгъын кёрюп, кёлюн чёкдюрюрге кезиу Чиппону эди. Башха затны юсюнден сагъыш, оюм этерча тюйюл эди.

— Сен, тынгылагъанны къой да, жуап къайтар,— деди ахырында Къасай улу хыны ауаз бла. Сёзге къошулмаса, стол артындагъы жаш адам тынгылы соруу эталмазына ийнанып. Алай жаш, кёз-къаш берип, Чиппогъа ыразылыгъын билдирмеди. Ол угъай, ыразы болмагъанча кёрюндю. Къасай улу, буюгъуп, тынгылауну ийди.

— Эринг да, сен да межгит аллында совет властьны аманлагъаныгъызгъа женгдиремисе? — деди биягъы сыйдамбет.

Айшат жукъ айтмады. Ненча кере эшите эди ол сорууну! Ол, уялмай, къуруда аны юсюнден соруп тургъанлыкъгъа, тиширыу бир затны ненча кере къайтарып, угъай дерге эр кишиледен уялды. Аман, иги эселе да, башларына бёрк кие эдиле. Айшат, къалтырагъан къолларын къайры букъдурурун, не этерин да билмей, къабыргъада мыйыкълы кишини суратына къарады. Хыкки Чиппону бла Хакимни, сора бу стол артында жаш адамны бетлерине къарамазгъа ол тап сылтау эди. Бизге къарамай, Исталиннге нек аралгъанса деб' а бир кёрге эдиле. Алай суратха къарап да кёп мычырча тюйюлдю: кертда Айшатны жашырын хыйлалыкъларын билген

кибик, сурат бир тюрлю къарагъанча кёрюндю: сол кёзю бла узакъ отоуну онг мюйюшюн марап, башхасы бла уа Айшатха айып этип: «Мен андагъын, мындагъын да кёреме»,— дегенча. «Кёре болурса, ийнан, анга ишегим жокъду»,— деди тиширыу ичинден. Сора суратдагъы эки кёзюн да аз жумаракъ этди: «Сен былай гитче назик тиширыу болуп тургъанлай, къыралгъа хата этерге кюрешгенинг сейирди».

— Мени кишиге хатам жетмегенди,— деп шыбырдады Айшат. «Бир-бирле хатаны билмей этедиле»,— деди суратны къарамы.

— Адам хатаны билмей этсе, анга азап чекдиргге жараймыды? — деди тиширыу. «Билип неда билмей этилген хата деп айырмайды къырал. Хатаны къаллайы да хатады».— Суратдагъы мыйыкълы киши тынч, огъурлу адам болгъанына Айшат бютюн бек ийнанды. Огъурсуз адам ышара, жумушакъ сёлеширик тюйюл эди. Тиширыуну жюреги жумушап, нек эсе да суратдагъына табынып, тобагъа къайтырыгъы келди. Сагъышланып, къайда, къачан не этгенин, не айтханын эсине тюшюрдю. Алай бу затны бу къыйматы барды деп билалмай, жалыннган кёз бла суратха къарады: «Сен уллу, ийнан, бир хатам да жокъду».

Сурат мыйыкъ тюбюнден ышарды: «Сен тюлкю эсенг, биз — къуйругъу. Бир хыянаты болмагъан жан жокъду дунияда. Къыйнама мени мункарларымы. Женгдир да къой, къоркъма».

Бу кезиуде Айшат, стол шибиля тауушу этгенин эшитип, сескенди: стол артындагъы адам юсюне сюелип тура эди. Бет алышындырып.

— Хар тынгылагъан тын бузуп бармайды,— деди ол.— Мен бузуп къойгъанымы да кёрюрсе.

— Не айтайым да, Аллахны сюйген къулу? — деди тиширыу.

— Мен кишини къулу тюйюлме...

— Охо, сант сёлешдим.

Сыйдамбет адам, жумушап, жерине олтурду.

— Чалыннган кырдык тамам къуругъунчу, чалгъы тот болуп да къалады дегенинг кертимиди? — деди «инкбды».

— Да адам аз зат айтмайды, хар айтылгъанны бармакъгъа чёргеп барыргъа неге керекди ансы? — Айшат, онгсунмай, онг инбашын ёрге тартды.

— Сен бизге акъыл юйретме,— Чиппо секирип турду.— Алайда олтургъан сени кибик кёплени кёргенди,— деди стол артындагъына махтау салгъан сунуп. Болсада

«сыйдамбет» кёп адамны къыралны душманына чыгъаргъанлыкъгъа, киши аны сагъынырын сюймей эди да, биягъы къарамы бла Чиппону буюкъдурду.

— Айтханмыса алай огъесе айтмагъанмыса? — деди «инкбды».

— Айтханма,— деди Айшат.

— Чалынгган кырдыгынг кимди, тот кесерик чалгъынг неди?..

— Не билейим, биз аз тели зат айтмайбыз сёз орунуна,—деди Айшат.—Жахил тиширыудан не умут этесиз?

— Сора телиге жол бошду дегенлигингмиди ол?

— Угъай, ийнан, «инкбды», кишиден тели бола келмегенбиз.—Тиширыу, башын кётюрюп, нек эсе да Хаким бла Чиппогъа кезиу-кезиу къарады.— Ашарыбызны бла киерибизни кесибиз мажарып жашагъанбыз.

«Инкбды» билинир-билинмез ышарып, сора огъурсуз бет алды:

— Сиз кесигизни башхаладан игиге санагъаныгъызны алайсыз да билебиз. Совет власть да тот кесерик чалгъылай болса андан сюесе сен. Биз жукъ ангыламагъан бош сунаса.— Стол артында олтургъан, сагъышланып, къагъытларына къарады. «Тот кесерик чалгъы» деген сёзле нек эсе да аны тынчлыкъсыз этип, кёлюне тийген эдиле. Керти, аман кырдык асыры кёп болгъан жерде чалгъыны ауузун къаматмай тутаргъа керек эди. Ол а бир кесек талып, ырмахлыкъ сынай да башлагъан эди. Сейирмиди, арт кезиуледе жаланда бир элде, бу тиширыу жашагъан элде, жыйырма бла тёртеуленнге соруу этип, жерлерин табаргъа болушханды.

Керти, ол ишни хар заманда сюйюп, ыразы болуп тамамламагъанды. Чалгъы ауузуна къуруда аман ханс тюшюп бармай эсе уа? Алай властьха, къыралгъа уру къазадыла деп, алып келселе, акъны къарадан айырыргъа борчу эди. Властьны аны кибикле къорууламасала, ким къорууларыкъды? Чанкагъа аты айтылгъан адамгъа уа ышаныргъа жарарыкъ тюйюлдю. Ол, жерленнген ушкок кибик: бюгюн болмаса да, тамбла властьха, аны кесине айланып атыллыкъ. Сора душманнга чыкъгъанны керегин бергенлигине, ахлулары, тукъум адамлары хыйсап этмей, бёрюлеча къайырылып, марап, ызындан къарап айлана эдиле. Бир къорагъан душманны орунуна бешиси сюелип. Къыйын эди ишлеген, кюрешген да. Адамла не сен, не мен деп тохтагъан заманнга тюшген эди жашауу. Болсада «сыйдамбет» кырдык угъай, чалгъы эди. Насыплы эди ол. Тот кесерик деб'а бош ауузачханды жазыкъ тиширыу. Мюйюшге атылып къалма-

гъан, чырдыда турмагъан чалгъы тот болуп ким кёргенди — жукъарса да, жылтырап, кюмюшлей, агъарып турады. Ол затланы юсюнден сагъыш эте, «сыйдамбет» кеси кесини кёлюн кётюрдю. Айшатха ачыуланды. Билдирмеди, бютюн сабыр сёлешди:

— Совет власть — тот кесерик чалгъы, сен а, харип, аны ауузуна тюшген чёп... Алаймыды?

— Айтдырмай къоймай эсенг, мен бу былайда экисине айтханма аны,— деди Айшат.

— Ала властьны керти адамларыдыла. Ышаннган, таяннган адамлары.

Алагъа таяннган власт асыры жарлы тюйюлмюдю? — деди тиширыу.

«Инкбды», нек эсе да къууанырыгъы келип, олтургъан жеринде тёзалмады. Ары дери бары-жогъу да билинмей тургъан Хакимни бети къызыл жибеклей болду. Къасай улу Чиппо, тюкюрюгюн кючден жутуп, тиширыугъа аралды. Керохун чыгъарып, уруп, къаплап къояргъа термилип.

— Энди ичингдегинги айта башлагъанса,— деди «инкбды», кеси кесине ыразы болуп. Тиширыуну юсюнден экиллилик къалмады, хар да шартланды. Алай иш Айшатда тюйюл эди — Ахматда эди: анга айтылгъан дауну сылтаусуз этип берирге керек эди «сыйдамбет». Эр бла къатын а бир бирге къысылып тургъан эки тиш кибикдиле. Бирин къымылдатсанг, экинчиси хазнамыды!

— Эсгертип къояма, сени эринг властьны душманыды. Соруулагъа терс жууап берсенг, санга жумушакълыкъ боллукъ тюйюлдю,— деди «инкбды».

— Сиз нени тюзге, нени терсге санагъаныгъызны мен къайдан билликме? — деди Айшат.

— Къутургъан суу алып баргъанны ызындан секирген игимиди, аманмыды? — деди «инкбды».

Тиширыу тынгылады. Аны кишиси — Ахматны тукъумундан оналты адам тутулуп къалгъанларын эсине тюшюрюп, сагъышлы эди ол. Ёз тукъумундан а бир айны ичинде алты жашны бла юч тиширыуну алып кетгенлери да титиретди. Айшат а аладанмы игиди? «Властны» бир жанын ёрге къалап тургъан ол тюйюл.

— Сени эринг эки ийнек бла бир ат тутханы кертимиди? — деп, «сыйдамбет» тиширыуну сагъышын бёлдю.

— Аманмыды ол?—деди Айшат, шинтикде къымылдаргъа къоркъуп.

— Кертимиди дейме мен санга?..

— Кертиди.

— Аллай адам къырал мюлк онгарын къайры сюерикди! — Бу жол «инкбды» тырман этген кёз бла Хакимге бла Чиппогъа къарады. «Сиз да асыры сагъ'а тюйюлсюз, бош махтанасыз» деген оюмун билдирип.

— Биченчи жыйынны заманында бичен чалыргъа къоймай чырмагъаныны юсюнден не айтханды эринг?

— Чий кырдыкны чалыргъа жарамагъанын билмеймисе, таулу кишиден туумагъанмыса сен? — деди Айшат, «инкбдыны» чамландырмазча сакъ сёлеширге керек болгъанын унутуп.

— Колхозну маллары ашагъандан эсе, кырдык тамырындан къуруса игиди дегени кертимиди?

— Эшитмегенме. Ол къара ётюрюкдю.— деди Айшат.

— Мен а эшитгенме.— Хаким, жеринден тири туруп, стол таба атлады.— Мен, жыйын башчы, кесим шагъатма.

Сары шинли кишиге «инкбды», жеринге олтур дегенни билдирип, тиширыугъа сагъайып къарады.

— Сени дырын жыяргъа жибермегени кертимиди? — деди.

— Кертиди, алай...

— Аны сормайма, кертимиди дейме.

— Кертиди.

— Межгитни бузаргъа не хыйсапдан къоя болмаз эди? Юйде не айта эди аны юсюнден?

— Не айтырыкъ эди? Мен тиширыу, ол эр киши.

— Сабийлеринги сагъышын этип, алай сёлеш...

— Жарамайды, ол айыплыкъ ишди дей эди,— деди Айшат шош ауаз бла.

— Элни сабийлерине школ ишлеген айыпды деп алаймы айта эди?—«Сыйдамбет», жангыдан сагъайып, столну юсю бла алгъаракъ ийилди. Тиширыудан излеген жуабын эшитирге ол бек ашыгъа эди.

Айшат, тынгылап, баштёбен болду. «Мени былай амалсызгъа къалдыргъанла барысы да жаханим отунда кюйсюнле»,— деди ичинден. Къыйналып, шинтикде кючден олтура эди ол. Къарынын тойдуруп гыржын ашамагъанлы, тогъуз-он кюн бола эди. Суусап эди тиширыу. Къургъакъ, жукъа эринлери ууакъ жарылып. Тили бла жалап, аланы жибитирге, жумушатыргъа эр кишиледен уялып, буюгъуп турду. Амалсызлыгъын кёргюзтюрге да ылыкъсынып. Кеси кесин хорлаялмады: кёлю толуп, кёзлерине мылы ау чапды. Жилямукъларын къалай букъдурургъа, къарамын кимде, неде тохтатыргъа билмей, къабыргъалагъа кёз жетдирди. Анга киши да керек тюйюл эди, ол кишини да излемей эди. Болсада

суратланы мутхуз эследи. Тёртюсю да анга къарап. Кими сабыр, кими сагъышлы. «Барыгъыз да манга бергенигизни хуржунларыгъызгъа салыгъыз»,— деди, неге эсе да кёлкъалды этип. Мыйыкълы кишини суратында асламыракъ булжутду къарамын. Ол да, мыйыкъ тюбюнден билинир-билинмез ышарып, онгсунмай, бюсюремей, Айшатха алай къарай эди. Тиширыу жангыдан къызчыгъыны ауазын да эшитди: «Жашасын бизни Исталин, Исталин — атабыз». Жырчыкъны макъамы алгъынча жарыкъ, жумушакъ эшитилмеди — сарнагъан къызчыкъны ауазына ушады.

— Бу къагъытха къол сал да, башынга эркинсе,— деди «сыйдамбет».

Къол салмай къоялмазын ангылап, Айшат эрине ачыуланды.

— Мен къол сала билмейме,— деп, тиширыу сылтау этди.

— Билгенингча сал,— деди «инкбды» жаш, жумушап.

Айшат, къолуну къалтырагъанын тыялмай, къагъытны къыйырында араб харфла бла атын жазды...

Ол, озгъан затланы жангыдан эсине тюшюре, тиширыу, гелеуге бауурланып, башын кётюрмей, кёп жатды. Кюнню дингили иги да кётюрюлюп, тауну чукуюна жетгенин Айшат сезмей эди: мында гелеулю сыртдан тауну ауанасы алыкъын къачмагъанды. Энишгерекде уа кюн алтын суун хар неге да тынгылы ичирип, жумушакъ саргъалтханды...

Айшатны таш хуна юйюн, халжарын, аланы башларында былтырдан къалгъан бичен хурттакланы да. Хастанны ичи бла жёбелеген суучукъ да жылтырап кёрюнеди. Тиширыуну журтун элден айыргъан тёшде жаяу жол ызлагъа, ташлагъа, саргъылдым кырдыкда жубана тургъан бузоулагъа да кюнню жылыуу тёгюлгенди. Тёшню ары жанындан а таш тюйген, агъач жоннган тауушла бери жетип, эрттенлик хауаны къалтыратадыла. Аламы уятдыла, Айшат, тирилип, озгъан жарсыуларын да унутуп, терекни къатына келди. Арбазындан къарагъанда бийик, кенг да кёрюннген терек субай, къарыусуз эди. Къайын тюйюл эди ол. Жаш тукъузгю терекчик эди. Къызыл сыргъалары къош болуп, назик бутакъларына ауурлукъ этип. Айшат кеси аллына ышарды: «Мынга анам бери къарап турады деп терилген Кърым тели тюйюлмюдю? Ийнан, шашмагъан эсе да, шашарыкъ сабийди. Эрттен, ингир сайын Хабла тукъузгюню къатына келип сюелгенине жангыдан сейирсинип, ырыслады.

Терекчик тынчлыкъ бла ёсе болмаз деп да келди тиширыуну кёлюне. Эки жанындан эки къадау таш къысып, тамырлары уа жерге киралмай, жукъа кырдык къатыш къотурланып, ышыкъ излей эдиле. «Атанга голия сени»,—деди нек эсе да Айшат, терекчикни тюбюнден чукуюна дери ёнчелеп. Керексиз тырманны ангылагъанча, симсирел, шошайып, ол да тиширыуну башындан энишге къарады. Угъай, алгъа кёрюннгенча, терек къарыусуз тюйюл эди. Сыйдам, ариу агъачлы, жашил дарийден жыйрыгъы, къызыл сыргъала бла жасалгъан.

Айшат эки аягъын, эр кишича, кенг салып, гидасы къадау ташлагъа тиймезча, ёргерек сёдегей да тутдуруп, тукъузгюню алай урду. Балтаны агъачха тийген шатык тауушу узакъгъа кетип, терк жутулмай, къайтып келип, сора, таш тёнгерегенлей, гелеулю сырт бла энише тёнгереп, ёчюлдю.

Тиширыу экинчи керилирге, кимни эсе да сёлешгенин эшитди.

— Мен сунупму ёлтюресе, харип, терекни?

Айшат, элгенип, тиширыу ауаз таба бурулду: кёралмай, эгечи шыбыртсыз былайгъа келалгъанына сейирсинип, алай эгечимди деп кеси кесине женгдирирге да сюймей, къайдан чыкъдынг, адаммыса огъесе шайтанмыса деди.

Хабла, берлакъ келип, башха тукъузгю терекчикни къатында сюелди. Къолларын ёшюнюнде чалдишдирип, Айшатха мудах къарады.

— Айымыды санга, шайтан боллугъуму тап кёре эсенг, шайтан де да къой,— деди Хабла.

— Ёзге уа не умутунг бар эди? — Терекни кесерге термилген тиширыу акъылындан шашхан эгечине къарады да, жюреги жангыдан элгенди. Хабланы юсюнде жыйрыгъы алышынмагъанды. Эски, жамаулу. Алай жаулугъу уа — жаулукъ тюйюл — гыранчасы чиммакъ акъды. Хабланы бетине ариу ушап. Хар заманда да гыранча анга бек ушаучеди. Айшатха ачыу тийди: эгечи онгнган гюлмендини чох этип, аны юсюне да жаулукъну хаух атып айланнганда, тиширыуну жюреги, не десенг да, ырахат эди: ол заманда Хабла тюз акъыллыды деп кёпле айтмай эдиле. Бусагъатда уа аны бетинде, агъачында да гурушха этерча бир тюрлю шарайыбы жокъду. Хабланы ариу агъачын гюрбю жыйырыгъы окъуна бузмай эди. Жукъа жаякълы, акъсыл бети бла башында гыранча бир бирге тап келишип, къарамы сабыр, сагъышлы.

— Бу терекни мен сунупму ёлтюре тураса огъесе ёз терегингими кесесе? — деди гыранчалы тиширыу.

— Ёз терегим дерча, атаммы ёсдюргенди?..

— Табийгъат хар бирибизге бирер терек ёсдюреди, сен аны билмеймисе? — Хабла тукъузгюге таянды.

— Кёп терег'а ол да тежемейди,— деди Айшат, ичинден неге эсе да жарсып, кючсюнюп.— Мени сюймеген къалгъа эди жангыз терекге базынып.

— Жангыз терегин кесген намысын кесген кибикди.

— Мени терегим эртте кесилгенди,— деди Айшат, къайры эсе да мудах къарап.

— Хар ким ёз терегин кеси кеседи,— деди Хабла.— Кесген да, сакълагъан да кеси.

— Сен кимни къакъды-сокъду этип сёлешесе? — Айшат, юйюр таматасы Ахматны жангыдан эсине тюшюрюп, Хаблагъа ачыуланды.

— Манга кёл кенгдирирча сен да тюйюлсе,— деди.

— Кёл кенгдирмейме, жарсып айтама, терегинги кессенг, адамлагъа не бет бла кёрюнюрюксе деп.

Айшат, гидасын къаты къысып, алгъа атлады.

— Терекни кесген баш токъмагъымы юздюрюр деб'а эсинге келмеймиди?

Алай Хабла жокъ эди. Айшат къарамы бла излеп, башха тукъузгюню къатында тиширыуну гыранчасы агъаргъанын эследи. Ары къууулду — тапмады. Арлакъда таш артындан сёлешди тиширыу:

— Жашларынг да кесгендиле тереклерин... Къызынг да кесерикди.

Чач тамырлары къозгъалып, суукъсурагъан да этип, Айшат таш къатына чабып жетди — киши кёрмеди. Тиширыу, къулакъ тигип, тийреге сагъайды; Хабла бир терекден экинчисине, дагъыда ючюнчюсюне ётюп, гыранчасын агъартып иги кесек турду. Айшатха къарап. Сора, ызына айланып, элге баргъан жол бла терк узайып кетди. Тап кетмей, гелеулю сырт бла арбазгъа тигеледи эсе да, Айшат билалмады.

Тиширыу, бир тюрлю борбайсыз болуп, артха къайтды. Жарты кесилген тукъузгюге тиймеди: балтаны кётюрюр къарыуу жокъ эди. Сюелген жеринде чёгюп къалып, сагъышланды. Эгечиме жоралагъаным кеси башыма жете турады деди ол. Андан сора жукъ айталмай, эсине башха зат да келтиралмай, кёп олтурду.

Сюймей эдиле эллиле Айшатны. Сюймегенлерин а сездирирге къоркъуп, къатында мычымазгъа, сёз нёгер болмазгъа кюрешгенлерин тиширыу эрттеден бери сезеди. Алай бусагъатладача къыйын ол бир заманда да кё-

рюнмегенди. Не зат ючюн юркеди менден жамауат деп, жангыдан сагъышланды Айшат. Не биледи ол аны юсюнден, не хатасын кёргенди? Кеси кесинден жашырып тургъанын эшитген болмаз да, таланнган, деди тиширыу. Эшитген эсе уа — аман кёзюне...

Бир жол Айшатны арбазына ол таныгъан «сыйдамбет» «инкбды» жаш кирип келди. Ариу саламлашды, жумушакъ сёлешди. Тиширыу, абызырап, саламын алып, саламын къайтаралмады. «Сыйдамбет» салам-келям да излей болмаз эди: ата юйюне келгенча этип, ары да, бери да кирди, хар затха ангылагъан, билген кёз бла къарады.

— Уллу журтунг барды, бек уллу,— деди сора ол.

Айшат жукъ айтмады, къарыусуз, амалсыз да кёрюнюрге кюрешип, чыпынны къучакълады.

— Сыйырмай тургъанлары сейирди,— деди дагъыда «инкбды».

Тиширыу, бети тауукъ аягъынлай саргъалып, чыпыннга бегирек къысылды.

— Охо, къоркъма, сен тюз боюнлу адамса.— Къарамы, турушу бла да «инкбды» «хар зат да бизни къолубуздады» деген оюмну билдирип, муратына жетгенин сезгенде уа, бираз тынгылап турду. Сора, ат башындан сёлешгенча, сансыз халда былай сагъынды:

— Алан, эгечим, ол жылкъычы Жамбот сени эгечинги къайын атасыды дейдиле. Кертимиди?

— Да, хау, не жашырыу,— деди Айшат, Жамботха артыкъ бек онгсунмагъан ауаз бла. «Инкбды» биреуню юсюнден сорургъа къалгъан эсе, игилик этер ючюн сормагъанын англап.

—Тейри, аллай адам санга жуукъгъа саналгъаныма жарсыдым,— деди «сыйдамбет»,— сен тюз боюнлу адамса дагъыда.

Айшат жукъ айтмады, тынгылады: «Аллахдан аман табарыкъ, энди уа не умуту болур? Алай, тынгылап къойсам, сансыз этгеннге санар»,— деп къоркъду.

— Нек сораса, палах келлик башына, мен сюйгенлей болсун.

— Да, былай, атны да игисине, жюйрюгюне минип, кесин бирсиле бла тенг жюрютюрге кюсемейди дейдиле. Кертимиди?

— Ийнан, ол а кеппе-кертиди. Узунбелге да къонуп, жолгъа чыкъса, бир бий баргъан сунарса,— деди Айшат, «инкбды» андан не излегенин билип.

— Сора ол властыны сюймегенледенди деп къойсанг а,— деди «сыйдамбет», ашыгъып.

— Ийнан, не хазна сюйсюн,— деди Айшат, «инкбды» анга ыразы болуп къаргъанын эслеп.— Адыргылыкъды аны иши.

— Узунбел а, айтханларыча, алай тауушлукъмуду? — деп, «сыйдамбет» сагъайды.

— Анга сылтау а жокъ эди. Юч-тёрт жюз жыл болады деп къубултады кесин да.

«Инкбдыны», кёз акълары айланып, нек эсе да бети къызарды. Иги кесекни тили тутулуп турду.

— Ол айтханынг а неди, эгечим? — деди ахырында.— Хайыуан аллай бир жашап ким кёргенди? Кимни телиге санайдыла была?

Айшат, «инкбдыдан» къоркъуп, буюгъуп турса да, кюллюгюн кючден тыйды. «Сени жауунг акъылсыз болсун»,— деди ичинден.

— Хайыуан а кёп жашамайды, тукъуму бурун заманладан бери юзюлмей келеди деп къубултадыла.

— Сора бийле, байла жайгъан тукъумду депми къубултадыла?..— «Инкбдыны» биягъы бети таш кибик болуп, ары да, бери да айланып, арбазны ёнчеледи.

— Бир да иш этме сен бу Жамботну,— деди Айшат «къонакъны» жапсарыргъа.

«Инкбды» жаш биягъы иги кесекни тынгылап турду. Сагъышланнган халда. Сора къагъыт чыгъарды.

— Охо, башыбызны мындан кёп безиретмейик. Эринме да, мынга бир къол сал.

Айшат къынкъ демей, араб харфла бла атын жазды. «Излегенинг бу эсе, анга ким угъай дерикди?» дегенни билдирип. «Инкбды» кетерге ашыкъгъанын кёргенде уа, ызындан сёлешип, тохтатды.

— Соргъанны айыбы жокъду, анча кере тюбешебиз, тукъум атынгы уа билалмайма. Кимладанса сен?

— Голияладанма. Голияланы Ахматны жашы Исмаилма мен. Эшитгенмисе?—деди «инкбды», неге эсе да ёхтемленип.

— Эшитмей а! Ийнан, бек огъурлу, ёзден тукъумданса.— Айшат биле эди ол ёзден тукъум болмагъанын, алай «инкбды» ёзден деген сёзден киштик отдан къачханча къачханын билмей, кёзбау этген эди.

«Инкбды» Исмаил, сагъайгъан, къоркъгъан да этип, Айшатха къарады.

— Ёзден тюйюлбюз биз, эгечим, аны билип къалыгъыз. Мени атамы арбазында «иш» дерге тауугъу окъуна болмагъанды, энтта да жокъду,—деди ол.

Охо да, бласт, заман сюйген тукъумдансыз, насыбы-

нгы Аллах алмасын.— Тиширыу жангыдан кёзбау этип, ичинден а: «Аллах урлукъ»,— деди.

Андан сора да «сыйдамбет» «инкбды» Айшатны журтуна келе-келе тургъанды. Кимни соргъанын, кимни юсюнден къагъытха къол салгъанын унутханды. Тап барысын да унутмагъан эсе да, кёбюсюню атларын тас этгенди. Бусагъатда уа, жарты кесилген тукъузгюню къатына чёгюп тургъанынлай, эсине тюшюп къалгъандыла. Нек, кимге керекди ол? Болду — кетди. Айшат андан башхасын сурамайды, кюсемейди. Унутуп тынчайгъандан башхасын. Алай адамла унутмай эдиле. Ачыкъ тебинип, кёзюне жукъ айтмагъанлыкъгъа, анга игилик излегенлеге да ушамайдыла. Огъесе бош гурушха болупму къыйнайды ол кесин? Ким кёргенди, ким биледи Голия улуну бери жюрюгенин?

Айшат, бир кесек эс табып, кеси кесине тынгылады. Алай кёпге бармады — къозуду. Аны игилигин, къыйынын асыры терк унутхандыла элни адамлары. Къарынлары гыржындан тойгъанлай, юслерине кийим кийип башлагъанлай. Хар бирини юйюнде жау чыракълай жана, кючюн-къарыуун тауусхан адамны ыспасын чыгъарып, къор-садагъа болуп турмагъанлары сейир эди. Къарыусузланы къарыулу этеме деп кюрешеген Айшатны энди кесине керек эди кюч-къарыу, болушлукъ да. Хар зат да кезиу болсун. Алай эллиле аны къыйынын къайтарыргъа ушамай эдиле. Мындан эки жыл алгъа эшитгенине кёре, Айшат кеси кесин алдап, бир жарлыгъа къашыкъ бла къапдыргъанын чолпу бла къусдурургъа кюрешип жашагъан жахилледен эди.

Ол ушакъ тукъум эгечлерини жик дуусында болгъан эди. Жамауат кёп жыйылгъан жерде.

Хар замандача, Айшат кишиге кёз-къаш бермей, къубулуп олтура эди. Сёлешген анга сёлешсин, ариу айтырыкъ анга айтсын — эриннгенми этедиле?

«Эгечибиз, жашагъы эдинг сен, сен болмасанг, биз не этер эдик?» —деп, жойкъулланып сёлешгенлеге юйреннген эди тиширыу. Кеслерин ыспассыз этип, хуна тешикден чыкъгъаннга санап, аны уа кётюрюп сёлешгенлеге бюсюреп. Ёз терсликлерин, Айшатха сёз орунуна берген аперимликлерини хатасын адамла кеч ангылагъан эдиле. Алай тохтамай, биреуге алтын иер тежеп туруп, артда тюшюреме десенг, ол душман болуп къалады.

— Арыкъ малны семиртсенг, чыккыр толу май этер, аман адамны семиртсенг а, ауузунгу-бурунунгу къан этгенин кёзюм бла кёрдюм.— Айшат бу сёзлени тиширыу-

ла эшитирча айтды. Ала, аны барын-жогъун да билмеген ча, кёз-къаш бермей олтура эдиле.— Энди уа кёрлюк тюйюлсюз мени.

— Э къыз, не ючюн айтдынг алай, не болгъанды? — деди къайсы эсе да, тынгылап къоялмай.

— Да ит иесин танымаз дегенча этип тургъаныгъызгъа сейирсинеме,— деди Айшат, тиширыулагъа къараргъа кюсемегенин билдирип.

— Къуруда биз танып турургъа борчубузму барды санга? — деди башхасы, нёгерлерине къарамы бла «озгъан этеди бу» деген оюмун сездирип.

— Жаншарыкъсыз энди уа, башыгъыз кирмез жерге аягъыгъыз кирирча этгенимден сора.

Олтургъанла, шум болуп къалып, бир бирге къарашдыла. Айшатны кёп дауна тёзе келгендиле. Алай тиширыу туура быллай дау айтыр деп, кишини эсинде жокъ эди.

— Бизге этген игилигинги хуржунунга сал,— деди тиширыуладан бири.

— Кесине гебен эталмай, элге гебен этгенме дегени сейирди муну,— деди башхасы.

— Бир сабийге зайын узатып, жамауатха кюн бердим деучюледенди, харип, къарыуламагъыз. Аман ауруду ол.

Къоркъмай, алай баз сёлеширле деп Айшат да турмай эди: бети кетип, айтырын-къайтырын билмей, иги кесек тынгылады. Барыгъыз да мени ёшюнюмю ичип адам болгъансыз дерге умут этди — ол анга, нек эсе да, кеси ийнанып эди. Айталмады. Башха зат изледи, айтханынлай, къоншула, ахлула да онгсуз болуп къалырча. Къынкъ эталмай. Алай бу затны эслерине салайым да, бу зат бла ауузларын тыяйым деялмады. Айшат ачыуланды. Этмегенине да этгенди деп къояргъа керек тюйюлмюдюле? Айшат уллу тукъумдан чыкъгъан тиширыуду. Уллу тукъумну уа, не десенг да, къыралгъа, жамауатха къыйыны да уллу болады. Азмыды ол Айшатны энчи сыйларгъа, жалыныр, кеслерин аны шапаларыча жюрютюрге. Киширси Ахмат да «бластдан» жанын аямагъанын унутургъа керек тюйюлдюле. Унутабыз деселе да, ийнан, унамаз. Алай Айшат эс жыйып, былайды деп жюрегин чёкдюргюнчю, Фаризат сёлешди:

— Сен жарлы адамса,— деди ол сабыр, сагъышлы ауаз бла. Фаризат Айшатны ата юйю бла хоншуда жашайды. Толу, келбетли тиширыу. Кишиге артыкъ сёзю болмагъан, артыкъ сёзню да сюймеген.— Жамауатха

къыйыны озгъан сунуп жашагъан азапды. Анга ийнангандан, сен эллилеринги кёрюп болмай къалгъанса.

— Не затын оздурлукъ эди? — деди Айшатха жуукъ жетген жаш тиширыу.— Не заманда да ол бир къолу бла сабийлеге къапдыргъанны эки къолубуз бла да къайтарып тургъанбыз.

— Айшат-майшат мен билмейме,— деди башха ауаз,— биреуге игилик этгенме деп, аны бармакъгъа чёргеген, аны ючюн жасакъ излеген адамлыкъдан тюйюлдю.

Барысы да жангыдан тынгылашдыла. Олтургъанла сагъышланып. Элде, саулай ауузда да жамаутха этгенлери болмай, андан аперимлик излегенле Айшатдан сора да бар эдиле. Керексиз даучуланы, умутчуланы беш да тау элде да сюймей эдиле. Алай иш этип, къоруулап, киши кюрешмегенди. Охо да, нелери къорарыкъды, аны бла аламат кёрюнюрюк эселе — айтсынла. Бютюнда тау элледе тамата кичиге мен сени ючюн жашайма деп тургъанлыкъгъа, кичи анга терссе деген тёре жюрюмегенди. Болсада, жамаутны жюрегинден керахат къанын кетерип, нюр салгъанбыз дерге сюйгенле асыры оза башлагъан эдиле. Андан ары тынгылап тургъандан хайыр жокъ эди. Кертда, адеп-къылыкъ кёргюзтюп тынгылайдыла демей, менгиреуден, малхуниялыкъдан хар затха хо деп баргъан сунарла. Жамауатны тёзюмлюгюн ангылап, ыспас этер ючюн акъыл керек эди. Айшатчала уа акъыллары озуп сёлешмейдиле алай оспар.

— Бир адамны да башыма миндирирге деп турмайма, тоба, менден озмай эсе, алыкъын манга кишиден озмагъанды,— деди биягъы жаш тиширыу, кимни къакъгъанын жашырмай.

— Керти айтаса, буруну бла суу ичген жокъду.

— Тойгъаныгъызны кётюралмай башлагъансыз сиз.— Айшатны жукъа эринлеринден къаны къачып, бети кёгерди.

— Тойгъан эсек да, сени гыржынынгдан тоймагъанбыз.

— Сабан бизни адамларыбыз сюрюп, оракъ биз орабыз, уллу сёлешген а бу.— Олтургъан тиширыуладан бири, инбашын ёргерек кётюрюп, Айшатны чыртда жаратмагъанын, жаратхан угъай, сансыз этгенин билдирди.

— Къой-къой, Айшатны несин айтасыз, суу башын сакълагъан сарыуек кибик,къаллай бир жер тутады, лыбыта хансдан сора уа жукъ битдиралмайды.— Былай айтып сёлешген тиширыу тылы ийлей тура эди да,

артха окъуна бурулмады.— Бахчасында жангыз терекден сора жукъ ёсдюрмеген бизге сау элге ууаз берирге кюрешеди,— деди дагъыда ол. Айшат, кёзлери кюл бетли болуп къалып, алай къарады тиширыуну кенг жан сюеклерине, акъ, толу билеклерине. Сейир эди бюгюннге дери Айшат эллилерин танымагъаны. Бар кёре эдим былада уа! Угъай, ким не десе да, адамны чапыракъ тюбюне, терек салкъынына иерге керек тюйюлдю—таш, топуракъ тюбюнде тутаргъа керекди. Кёзлери ачылмазча, жан къайгъыдан башха къайгъысы болмазча...

Айшат олтургъанлагъа кёп зат айтыргъа умут этди, алай, тили айланмай, иги кесек тынгылады. Тынгылы, басымлы жууап излей. Айшатны мекямы, журту уллу болгъаны, аны башына жараталмагъаны да керти эди. Юч-тёрт жыл мындан алгъа къоншулары, узакъ-жуукъ ахлулары да келип, жерин сюрюрге, урлугъун салып, хансын артыргъа, тирлигин жыйып берирге эринмей эдиле. Сюйгенин этдирирге Айшатны бир сёзю тамам эди. Сабийлерин окъуна къолларын суукъ суугъа жетдирмей. Ол заманда кесинги сабийлеринги санларын да къыйнамай, сыртынгы терлетмей, излегенинги табып, жумушунг да тамамланып тургъаны хычыуун эди. Айхай, къарап-къарагъынчы заман озду, адамла да тюрлендиле.— Жашлары бла къызы уа ишге юйренмей, умутчулай къалып къалдыла. Жер къазып, анга урлукъ салгъандан Айшат кеси да терк изгилтин болду. Энди уа, умутчулугъун хорлап, бой салып, юй жумушларын окъуна мажаралмайды. Да сора не бла тыйсын Айшат мардадан озгъанланы — арбазында жангыз кертме тереги мугут этип, журтунда жилян жырмаз мурса ёсюп турса? Алай, не тюрлю болса да, хорлатыргъа керек тюйюл эди: аны иги умуту алда эди.

—Дуниягъа кёзюгюзню ачдыргъан бластны элге ким келтиргенин а бош унутасыз,— деди Айшат, анга жууап этип, ауузуна чапханланы сыртларындан салгъанына ийнанып.

Энди уа не айтханлыгъыды дегенни билдирип, олтургъанла бир бирге къарадыла. Кесинден сора кишини сюймегенни иши алайды.

— Сора сенми келтиргенсе элибизге бластны, не уа сени атанг? — деди Фаризат, Айшатха жан аурутхан ауаз бла.

Айшатны ачыуу жангъыдан бурунуна чапды: бластха андан уллу къыйын ким салгъанды—Ахматны нек унутургъа керекдиле? Кеси уа азмы кюрешгенди бласт-

ны жашырын душманларын марап, сынчылап? Айхай, энди уа не да айтырыкъдыла.

— Атам келтирмеген эсе да, тукъумуму адамлары келтиргендиле, башхамыды,— деди Айшат, ёхтемленип.

— Не тергеусюз сёлешгенледенсе,— деди биягъы тылы ийлей тургъан тиширыу,— бизни тукъумубуз а къарынынгы аурутур эди.

— Беш тау элде да жокъду мени тукъумумдан уллу тукъум,— деди Айшат.

— Аман кырдык ёсмеген жер сен тапха эдинг, алай не файда: хатасы кёп, хайыры — аз. Бош махтанма.

— Уллу тукъумну — уллу къабыны,— деди Айшат, адамланы хурметсиз болуп къалгъанларына сейирсинип.— Юй ишлегенде уллуракъ ташны да ол кётюреди.

— Кеси кесин тойдуруп жашаялмагъан тукъумну несин айтаса сен? Билмейбизми, асыры сокъур сундунг бизни,— деди тиширыуладан къайсы эсе да. Алай къайсы жууугъу сёлешгенин, махталгъан тукъумну ыспассыз этип, Айшат кёралмады. Кёрсе, барып, чачына-башына узаллыкъ эди.

— Къоюгъуз, даулашмагъыз,— деди Фаризат, бир бирге къайырылгъанланы жарашдырыргъа умут этип,— уллу, гитче тукъумла да къыйынлыкъ сынар ючюн къалмагъандыла. Къолда уллу бармакъ болмаса, гитчеле — амалсыз, гитчеле болмасала, уллу — жараусуз.

— Угъай, ийнан,— деди Айшатха жуукъ жетген тиширыуладан бири,— эрикдирип, жалкъытып турмасын, киши кишини жуккасын ичип адам болмагъанды. Кесин башхаладан иги сунуп сёлешмесин. Башхаланы аман, кесин алтын сундуругъа кюрешген тюз ниетлиди деп айталлыкъ тюйюлме...

Олтургъанла шум болуп туруп, сора бирем-бирем кетдиле. Фаризатдан къалгъанла. Аны Айшатха айтыры кёп эди. Нек эсе да айтмады. Кесин кётюрюп, къалгъанланы тергеуюн эталмагъан адам бла сёлешген къыйынды. Бютюнда керексиз гыйттынгы къой, къоншуларынг хурмет этерлерин сюе эсенг, алгъа кесинг хурметли бол деп акъыл юйретген.

Алай айтып сёлеширге керек да тюйюл эди. Къургъакъ элде угъай, Беш да Тау элде окъуна тукъумла бир бирсиз болалмагъанларын, «бласт» келгенден сора тукъумла, бир бирге уллу сёлешмей, ахлулукъ, тенглик жюрютюп жашагъанларын Айшат билмейми эди? Ол кеси да анга баш уруп, шукурланып кёп заманны жашагъанын жашырмай эди. Да сора энди анга не болгъанды, Аллах Айшатны къачан ургъанды деп сагъышлан-

ды Фаризат. Кертда, арбазында жангыз кертме терегин мугут этдирип тургъан адамгъа аллай бир гынтты къайдан чыкъды? Сейир эди ол, ангылашыныусуз. Айшатны бийлик этер гынттысы. Адамлагъа сиз тукъумсузсуз, мени жукка сютюмю ичмесегиз, сакъатла боллук эдигиз деп кюрешгени.

— Сен, харип, жахилсе, кеси кесинги жарлы этэ тураса,— деди Фаризат, кёп тынгылап туруп.

— Ол дегенинг? — Айшат сагъайды.

— Кесингден къалгъанланы телиле сунаса. Алтын алмай, эгечингден туугъаннга окъуна гыржын ашатыргъа таукелленалмагъанса...

Айшатны бетине сарыуун жайылды. Бурун къыйырлары жукъарып, агъардыла.

«Бу Аллах чамланырыкъ аны уа къайдан биледи, ким эшитдиргенди туугъан эгечлени арасында болгъан ишни?»

— Мен жахил эсем, сен — ачыкъ телисе. Жамауат эндиге дери билмей нек турады ансы? — деди Айшат.

Фаризат тиширыуну бетине кёп къарады. Ачыуланнганын, айып этгенин да жашырмай. Сора, туруп, кетип къалды.

* * *

Ол ушакъдан бери эки жыл чакълы озгъанды. Алай Айшатны тынчлыгъы кетгенди. Жашауун, юйюн унутуп, къоншуланы, ахлуланы жумушларына чабып айланнган тиширыуну ала энчи къубултургъа борчлу тюйюлмю эдиле! Тап, аркъаларына кётюрюп айланыргъа окъуна керек эдиле.

Айхай, этер мугут арбазында жангыз кертме тереги. Айыпмыды? Айшатны журту, мюлкю тозурап, бахчасы бизни хатабыздан къаран къалады деп киши айта билмесе. Ол эди Айшатны бютюнда ачыудан жаргъан. Кюнден-кюннге ол сезим ёсюп, айнып, ичин сыйырып баргъан. Арт кезиуледе ахлуларыны иги битген тереклерин, жангы ишленнген юйлерин, бийик таш хунаны окъуна кёрсе, бирле келип, аны мюлкюн, журтун сыйыргъанча болуп къала эди.

Тюзелгендиле была жашаугъа дей эди ол ичинден, ариу юйню туурасындан къарап,— алай келип, Айшатха ыспас этеми билликдиле? Не уа, эгечибиз харип, алгъын сен бизге къыйналдынг, энди санга борчубуздан къутулайыкъ депми айтырыкъдыла? Сора Айшатны къаны

къартыкъгъа къалай сыйынсын? Нек эсе да бусагъатда тиширыу, жангыдан ачыуланып, неге ачыуланып къыл чайнагъанын да билалмай, ёрге турду. Гиданы тап тутуп, аякъларын да жарашдырып, биягъы терекге керилди. Тукъузгю, силкинип, къалтырап, жерге къызыл сыргъаларын агъызып, шошайды. Айшат терк-терк керилди: терекни кесе тургъанын киши кёрюрюн сюймей эди. Нек, не иши барды аны бла кимни да деп сагъайды тиширыу. Терек кесген ангамы тёреди, айыпмыды? Гудулукъму этеди, адаммы буува турады? Аман кёзлерине жолугъайым. Айшат тукъузгюню тёгерегине айланып, тёрт жанындан да жонгурчхала къобарды. Алай терек ёлюрге унамады. Аумай, жыгъылмай жан сакълагъанына Айшат сейир этип, тюртюп кёрдю. Тукъузгю ыхтырылып, тиширыу къолну ауурлугъун кётюралмай, энишге, жерге тартынды. Алай, энди анга боллукъ болду деген акъыл бла Айшат къолун айыргъанлай, олсагъат жан кирип, санын тюзете эди. Терекни балта тийген жери, урчукъ саплай, иничке. Айшат аны кёре эди. Анга къарап, кёп олтуруп да турду. Сейир эди, жибек халылай, иничкерген агъач тукъузгюню ауурлугъун кётюргени, аумагъаны. Тиширыуну нек эсе да ырысларыгъы келди. Этин тин-тери басып, тамагъы къургъакъсыды. Терекге алай зор-хорлукъ этерге керекмеди кертда, кесини терегинеми артыкълыкъ этди огъесе бош таурухмуду ол? Айшат кеси кесин жапсарыргъа кюрешди. Халкъ айтханда бир зат болмай къалмайды, жангы терек сайлап аны кесине атаргъа керекди. Мындан игиреги н. Азмыды былайда терек? Айшат, туруп, тёгерегине къарады. Жангыз башына угъай, жашларына да, къызына да сайларгъа керекди. Тиширыу ол акъылы бла тийрени ёргесинде, энишгесинде да терекле изледи. Алай табалмады. Не сейирди бу? — деди тиширыу, санлары къыйылып, къачыпмы кетдиле была? Бусагъатда бар эдиле, кеси кёрмесе ийнанырыкъ тюйюл эди. Огъесе алданнганмы этди, тюртюле бла юлёкъуланы тукъузгюле, къайынла сунуп. Алайды, алданнганды, былайда — гелеулю сыртны башында юлёкъула, тюртюле кёпдюле, терег'а жангызды.

Айшат, къайтып келип, жаралы тукъузгюню аллында чёкдю. Аны жанын сакълап тургъан жибек халыгъа сагъайды. Жалынып. Ол юзюлмей къалырмы эди деп, термилип. Алай тиширыу тилегин айтып да бошагъынчы, терекни ажалын сабыр этип тургъан жибек халы тауушсуз юзюлдю.

* * *

Арба жарты-къурту жюкленип, межгитге жуукълашып келе эди. Къара-къолан, къарт ёгюзле, юйреннген жоллары бла шош чайкъала. Башларын энишге тутуп, тюртюше. Аланы киши ашыкъдырмайды: арбачы, бёркю бла кёзлерин жабып, сансыз олтурады. Кюннге сыртын тутуп. Аны жылыуунамы тынгылайды огъесе сагъышына берилип, кеси кесин ангыларгъамы кюрешеди?

Къалай эсе да, Айшат арба бла тенглеширге, ёгюзле дыркъ деп тохтап къалдыла. Кёзлерин ачмадыла, ышнырларын унутмадыла. Бу тиширыу ким эсе да алагъа керек тюйюл эди, таш юсюнде олтуруп келген эринчекге керекди да, айтсынла хапар, жаншасынла.

Арбачыны ёгюзле иги таныйдыла, къылыгъынаылыгъына да тюзелгендиле: ол бир жары да ашыгъа билген адам болмаз — жол бла ётген-сётгенни къатында арбаны тохтатып, тилин жетдирирге, хапарлашыргъа ёчдю. Ёгюзлеге уа башхамыды, тохтаргъа сылтау болса?

Чиппону оналтыжыллыкъ жашы бла сёлеширге Айшат сюймей эди, алай межгитни къатында мычыргъа сылтау излеп келе эди да, тап тюшгенине ыразы окъуна болду.

— Э жаш, жарлы, бошамаймыды атанг бу хужулукъ школ къабыргъаланы оюп?—деди Айшат сёз орунуна. Сюелген жеринден тепмей, аманны-кебинден жарты къаланнган школ къабыргъала энди жангыдан оюла тургъанын тиширыу кёре эди.

Чиппо улу тёгерек, чыгыр бёркюн кёзлеринден желкеси таба аудуруп, тиширыугъа къарады. Жукъ айтмай. Ол оналтыжыллыкъ жашды, Айшатны соруунда «оюп» деген сёзню магъанасына эс буруп, сагъаймазча тели тюйюл эди. Межгитни ойгъан Чиппо деп, эллиле асыры кёп айта эдиле, ауузларындан кетермей. Энди уа школну ояды дейдиле ансы, межгитни ишлерге болушады харип Чиппо деп, киши ыспас этмейди. Биринде терс эсе, экинчисинде тюзге саналыргъа керек тюйюлмю эди муну атасы? Кесини уа не хатасын кёргендиле: межгитни ташын-агъачын ары ташы дедиле да, ташыды. Энди уа бери ташытадыла. Анда да, мында да терс эсе, сора терс ишлени этип турургъа анга нек тюшеди? Таматала айтхандан чыгъалмайды да ол... Чиппо улу эллилени сюймей эди. Ачыуланып, къашларын тюйгенин Айшатдан букъдурмады.

— Герменлиле межгитни ишлетгенлерин жаратмаймыса сен? — Не сорлугъун, къалай сорлугъун Чиппо улу да биле эди.

— Аллах сакъласын,— деди, Айшат, ашыгъып. «Суубашны тилин ким тыярыкъды?» — деп къоркъду.— Кесибизни телилерибиз ойгъанны «герменлиле» ишлейдиле — аманмыды?

— Сора мени атам межгитни телиденми ойгъанды? — деди олсагъат Чиппону жашы.

Айшатны айтыры-къайтыры тил тюбюнде тюйюл эди да, абызырады.

— Нек бола эди сени атанг тели, бек акъыллы кишиди,— деди ахырында.

— Сора уа?

— Сора уа не, «бласт» айтханны этгенди ол,— деп къутулду Айшат, Чипподан туугъаннга сёз нёгер болгъаны ючюн кеси кесине чамланды. Керексиз жерде къабыннган ушакъны ёчюлтюрге сюйюп, къалай ёчюлтюрге уа билмей, межгитге къарады. Школну оюп, Аллахха къуллукъ этиучю мекямыгъызны ишлегиз деп сюелгенде «гермен», киши угъай деп чыкъмагъанын, «герменли салдатла» бла биягъы Хаким арбазлагъа кирип, адамланы чакъырып, ол угъай, къоркъутуп сёлешгенлери Айшатны эсиндеди. Тогъуз-он къарт тийишип, межгитни къабыргъа хуналарын юч-тёрт кюннге ёсдюрдю эселе да, «къонакъланы» арбаларына минип, барып турургъа ыразы тюйюл эдиле. Кесинг кесинге этмегенни тышындан келген этмейди, тап этеме дей эсе да, анда бир хыйлалыкъ болмай къалмазын ангылай эдиле къартла. Сагъайып, сюймей да андан жубана эдиле. Бусагъатда уа тиширыу къарай кетип, межгитни къабыргъалары алгъыннгы межгитни къабыргъаларына чыртда ушамагъанларына, бир тюрлю къыйсыкъ-мыйсыкъ, эрши да къаланнганларына эс бурду. Алгъындан алаша, керексиз созулгъанча да кёрюндюле. Хунаны тюбюнде юсюнде да сюелгенле бу затны тамамлайдыла да, муну къоядыла дерча тюйюлдю. Не эсе да излеп, излегенлерин табалмай, неда кётюралмай, кётюрюрге, сюйрерге уа адыргы этип, артха-алгъа тюртюлюп жёбелеген гумулжуклагъа ушатып аланы. Айшат, кёп сюелди. Сора эр кишиле тургъан жерге къарап мычыгъанына сокъуранып, жолуна тебиреди. Тюз да бусагъатда тюшген эди аны эсине ол бюгюн юйюнден сюйюп чыкъмагъаны. Нек чакъыргъан болурла деди тиширыу, жюреги къыстауланнганын сезип. Ким биледи, атасындан бир

зат эшитген эсе уа деп сёлешген эди Айшат Чиппо улуна. Тап тюшюрюп сормады.

Тиширыу, аягъы басханын кёзю кёрмей, иги кесек барды. Дагъыда сагъышланып тохтады. Бусагъатда анга Чиппо бек керекди. Бир тасха билирге — не десенг да «германден» къуру тюйюлдю ол: сёз чалындырмай амаллары жокъду. Алай оюллугъу оюлуп бошала тургъан школну къатында Къасай улуну кёрмеди, башхаларын а къайдады деп сураргъа ыйлыкъды.

* * *

Герменли «апчар» терезе аллындан тепмей, чакъыртханларына бурулуп къарамай сюеле эди. Тауланы бийик тёппелери, саргъылдымгъа тартхан бетлери да былайдан ачыкъ кёрюнедиле. Аланы ариулукълары аны эрикдирмейдиле, алагъа къарай, сагъыш этерге ол бек сюе эди. Ёлюм бла ёмюрлюкню, деулюк бла «гермен» халкъны юсюнден. Бусагъатда «апчар» тауланы агъачларын, сууларын да мында жашагъанлагъа къызгъанып сюеледи. Тюз тюйюл эди аз, къара шинли халкъчыкъ быллай ариу чомарт жерлени бийлеп тургъаны. Адам аягъын жууургъанына кёре узата эсе, миллетле да жерлени миллетликлерине кёре бийлерге керекдиле. Ким не десе да, къадарны, тарыхны да чам ишлери кёп болады. Тюзетирге тийишли.

Былайда «апчар» кеси кесине тынгылап, олтургъанлагъа эшитдирмей, ичинден ахтынды. Алгъаракълада ол хар неге да таукел эди, ийнанып эди. Ёшюн уруп, бери кирип келгенлеринде, таулагъа оюлмазлыкъ къалалары нача, сюйюнюп къарагъаны эсиндеди. Аны кесин, солдатларын да душманларындан, желден къорууларыкъ къалалагъача. Энди ишеклиди, таукеллиги да буюгъа, ёчюле барады: бери келген хапарла аны къууандырмай эдиле. Ол сейирсинип къараучу таула энди апчарны сыртын къалтырата башлагъан эдиле. Туугъан жерингден, шуёх, танышладан да кенгде, мында жоюлуп, кюйсюз ташланы ичинде жутулурма, атым-чуум да чыкъмай къалыр деп къоркъа эди ол. Аны юсюнден сагъыш этмезча тюйюл эди «апчар». Тап жоюлмаса да, энди мында кёп мычымазы, мында анга аякъ тиретмезлерин да биледи. Кетерикдиле. Да сора не умут этеди, не излеп чакъыртханды бу олтургъанланы? «Апчар», кертда, олтургъанланы нек чакъыртханын бусагъатда эсине тю-

шюре тургъанча, сагъышланды. Да, бюгюн кетгенликге, тамбла къайтырыкъ тюйюлмюдю бери деди ол ичинден. Анга аны бир тюрлю ишеклиги жокъ эди. Алай эсе уа, адамланы чийлерин иги билирге керекди. Жамауатны чийи акъсатханча, саууг да акъсатмайды. Ол затланы эсине келтирип, «герменли» артха бурулду да, чакъыртханларына къарап тохтады. Болат, баштёбен болуп, мюйюшде олтурады. Къатында — эгечлери Хафисат, Жюзюм, Айшат. Аланы келинлери Дауум, бетинден къаны къачып, тюз эшикден кирген жерде. Хабла отоуну башха мюйюшюнде олтурады. Барысы да сагъайып, сагъайгъанларын а билдирмезге кюрешип.

Бу эгечле бла къарындашладан не излегенин «апчар» кеси да шарт тюшюнмей, сагъышлыды. Сагъышлы бетин алышындырмай, Хаблагъа къарады. Акъылындан шашхан, юйю-кюню сыйырылгъан адам быллаймы болады дегенча. Алай нек эсе да «герменлини» жюреги бир тюрлю учунуп, къууанды. Хабла телиге ушамай эди. Чыртда угъай. Тиширыуну кёзлеринде, бет сыфатында эслиликни, эслилик бла бирге жютюлюкню илишанларын кёрмезча тюйюл эди «апчар». Кезиу-кезиу хар олтургъанлагъа къарап, Хабла бла тенглешдирип: сейир эди — телиге санагъанлары барысындан да акъыллыгъа, басымлыгъа ушайды. «Герменлиле» ачыкъ халкъдыла, игиликлерин, аманлыкъларын да жашырмагъан, битеу халкъладан биз игибиз деп сау дуниягъа къычырыргъа уялмагъандыла. Жашыра эселе, мында жашыра эдиле, кимден да жарашыулу, акъыллы да кёрюнюрге сюйюп. Апчар кеси кесине алай айтып, сора «мында» дегенине сейирсинди да, аны юсюнден сагъышланды. Ётюрюк эди ол—бери, бу тау ауузына киргинчи, таулула быллай халкъдыла деп, хазна тынгылы хапары болмагъанды. Бери келирме деп эсинде да жокъ эди. Сора мында деп ол нек айтды? Огъесе Советлени жерлерини къайсы мюйюшю да башха тюйюлмюдюле? Былайда «герменли» сагъышланып, терезеден узакъгъа къарап турду да, артха бурулду. Къарамын биягъы Хаблада тохтатды.

— Бу тиширыуну тюз аты неди? — деди «апчар», Хакимге кёз къыйырын жетдирип. «Герменли» Хакимден кёп кере эшитгени керти хапар болурун бек сюе эди.

— Сен Хабламыса, Халиматмыса? Къоркъмай, тюзюн айт.—Сары шинли киши, тиширыуну юсюне сюелип, шош ауаз бла сёлешди.— Урушда ёлген эринг коммунист эди деп энди санга киши хата этерик тюйюлдю.— Кертда Халимат андан къоркъуп тынгылагъан суна эди Хаким. Сорууна «герменли» не магъана бергенин ол билал-

май эди. Баям, олтургъанла да билаллыкъ тюйюлдюле. Аны жаланда «апчар» кеси биле эди.

— Тынгылама, айт. Хабламыса, Халиматмыса?

Тиширыу, башын кётюрюп, эгечлерине бла къарындашларына къарады. Буюгъуп. Ала да аны таба сагъайдыла. Айшатны эринлери, бютюн жукъарып, агъардыла. Хабла мен Халиматма, быланы эгечлериме дейди деп къоркъмады ол. Тиширыу мен Халиматма десе, киши ийнанмазын, ийнаннган угъай, бютюн сакъатха санарыкъларын биле эди. Аны алайлыгъын Халимат кеси да иги ангылай эди. Аты сыйырылып, телиге, сылхыргъа чыгъарылгъаннга артха жол жокъ эди. Кеси кесинги алдатмай, болмазлыкъ затха терилмей турургъа керек эди, адамлыгъынгы сакълап. Тап, бу омакъланып сюелген «герменли» Халиматха сен тели тюйюлсе, сени бош къыйнайдыла деп айтып къайтарлыкъ эсе да, ол къайтаргъан ат анга керек тюйюлдю. Жеринге душманча келген миндирген тахтадан эсе кеси жамауатынг атхан суу игиди. Эри башын къурман этген тауларындан да аны алыкъын киши къыстамай эди.

— Сени атынгы нек сыйыргъандыла? — «Апчар» биягъы кёз къыйырын Хакимге жетдирди.

— Айт. Ким сыйыргъанды атынгы? Юйюнге нек дау этедиле эгечлеринг?

Халимат баштёбен болуп тынгылауну ийди. «Мени сылтаугъа тутуп, эгечлериме хата этер умуту барды, ийнан. Огъесе кёлмю кенгдирирге кюрешеди,— деди ичинден.— Игилик излеб'а кюрешмейди. Ол хакъды».

— Бу сизни кичи эгечигиз болгъаны кертимиди? — «Герменли» эрин къыйырларында ышармышын букъдурмай, олтургъанлагъа къарады.

Алай олтургъанладан бири да эринлерин жайып, сёз айтыргъа кёлленалмады. Адамлагъа палах аз затдан чыгъып къалады. Не хыйсапдан соруп кюрешеди «герменли» сормазын, игиликми излейди огъесе аманлыкъ этер сылтауму? «Бласты» болгъан адамны жюрегиндегини дурусун билмей сёлешген а огъурлулукъгъа жолукъмайды. Ауузларын тыялмагъанлары ючюн кеслерини «бластлары» окъуна исси къапдырырдан къоймагъанды. Сора тышындан саууг-саба кётюрюп келген «бласт» а артыкъмы онгдурлукъду? Акъ бетли «бласт» ол да тюйюл эди, бу уа арталлыда—къара, къанжалбет,—деди ичинден Болат, «апчаргъа» бла Айшатха жашыртын да, кезиу да къарай. Бир мыйыкълыны сураты тургъан жерде башха мыйыкълыны суратын такъгъанлыкъгъа, иш онгунамы айланырыкъды, экиси да таулулагъа эт-

генлерин хуржунларына салсынла. Къуйругъунгу къысып тургъандан игиси жокъду. Тынгылагъанны, не десенг да, «киши ичине киралмайды. Бир сёз айтханнга уа ызы бла минг сёз къозлатадыла. Сора бу хужулукъну жюрегине не ушарын ким биледи: эгечибизди деселе — бир палах, тюйюлдю деп къойсала да — башха палах. Бусагъатлада сёзню не къыйматы къалгъанды? Ким къалай сюйсе, алай ангылайды. Ол «бластны» адамлары жангыз сёзюнгю садакъ окъ эте билген, была топ окъ этмезлеми?!

— Эгечигизмиди, тюйюлмюдю? — деди «герменли», кёп тынгылагъандан сора. «Апчар» билмегенини юсюнден сормай эди. Ол тюз жууап эшитеме деп да къоркъа эди, жукъ эшитмегенине къууанды. Хычыуун эди, керти затны айтыргъа базынмай, терлеп, олтургъанлагъа къарагъан. Ахырында Болат, тёзалмай, башын кётюрдю, жюрек къыйыны болуп, аны юсюнден атарча таукелленнген адамгъа ушады. Алай къарамы Айшатны къарамы бла тюбешди да, Болат буюкъгъаныи жашыралмады. Была барысы да от тёбеси болгъа эдиле деди, нек эсе да ачыуланып. Хар бирини аллында буюгъуп, айтырынгы-къайтырынгы билмей жашагъан жашаумуду? Эгечлери Халиматха энди киши болушаллыкъ тюйюлдю. Ишни болушун айтып, хар затны башын ачаргъа къалсала, кеслерине айып келлиги да хакъды. Барысы да терсдиле, барысындан да терс а — таматалары. Кичи, не десенг да, кичиди, деп сагъышландыла олтургъанла. Кичи эгечлерине болушсала, таматаларына къол кётюрюрге, аны намысын малтаргъа тюшерикди. Айшат а кесин малтатырыкъладан тюйюлдю. Бюгюн къысылып, шошайып тургъанлыкъгъа, тамбла ол не этерин киши билмейди. Бютюнда «къонакъла» кетселе. Сора эгечле бла къарындашла илешгенча кёрюнюп, ариу, кёзбау сёз айтып жашагъанлыкъгъа, бир бирлерине базынмай эдиле, базынсала, кичилерин бырнак этмез эдиле. Бусагъатда Болат тутуп Хабла бизни эгечибизди, аны аты таматабызны терслигинден сыйырылгъанды дегенликге, башхала Айшатдан къоркъмай, жюреклеринде болгъан сёзню айтырламы? Не хазна. Ышаныу, бирлик, да жокъду. Ол угъай, таматаларына кёзбау этип, къарындашларына арт бурургъа кюрешмезле деп да ийнаныу жокъду. Хар кимге ёз башы игиди.

— Сора бу тиширыу сизни кичи эгечигиз тюйюлмюдю? Адамла ётюрюкмю айтадыла? — «Герменли» нек эсе да ышанлап, Хакимни жокълады.

— Аны жангыз мен айтмайма,— деди ол, ашыгъып. «Апчар» тын дегенни билдирип, къолун силкди. «Гер-

менли» излеген башха эди да, кеси кесине жангыдан ыразы болду: эгечле, къарындашла да айтырларын айтмай, Айшатдан къоркъуп тартыннганларын да эслеген эди ол.

— Сен былайдагъыланы барысыны да тамата эгечлеримисе? — деп сорду жангыдан «герменли».

Айшат жууап къайтаргъа ашыкъмады: башхала не айтырыкъларына къулакъ салды.

— Хау, бек таматабызды, барыбызны да жокъдан бюртюк этген олду, юсюбюзню-башыбызны жамап, эс тапдырып.— Болат, «апчаргъа» бла Айшатха кезиу къарай, ашыгъып, муштухул сёлеше эди, бирле аны сёзюн сыйырып, тамагъындан чыгъаргъа къоймай, тунчукъдурлукъча. Къалгъанла да кёзлери-къашлары бла ыразылыкъларын сёз айта тургъаннга билдирирге кюрешип. Кичи эгечлени, къарындашланы да таматаларына жалынып сёлешгенлери, къарагъанлары да алагъа хайыр-хата келтирлигин эслемей эдиле. Тап, аны юсюнден сагъыш окъуна эталмадыла: юйренчекликлери сабырлыкъларын, сакълыкъларын да хорлагъан эди. Алай энди «апчар» кишиге да тынгыламай эди.

Жюрегин бир тюрлю къууанч сезим сыйырып, алып къойгъанына эс буруп, кеси кесине сейирсинди. Къарындашла бла эгечлеге саналгъан адамланы керти алай сунуп, аны юсюнден таурух этип жашагъанланы юслерине сюелип, аланы бир бирлерине айтханлары, къарындашлыкъларын кёзбаудан озмагъанын кёзю бла кёрген «герменлиге» хычыуун эди. Адамла тенгликге, халал шуёхлукъгъа сакъдыла деп ол бир заманда да ийнанмагъанды. Къарыусузла бла къарыулула болгъанлары кертиди. Къарыулу къарыусузгъа биз шуёхбуз тенгбиз десе да, жалынмаса, текота этмесе, унамайды. Аны мында кёрюп, жюрегини теренинде эртте айнытхан сезимине энтта бир кере ийнаннганы «герменлини» учундуруп, жеринде тынч турургъа къоймай эди. Керти, узакъ бармай кетерге тюшерик болур. Неди да, къурлай кетерик тюйюлдю: мында билгени бла ангылагъаны не тюрлю сауутдан да кючлюдю.

Былайда «апчар» бир кесек чогъежленип, жангыдан терезеге айланды. Ётген-сётген, сюелип лахор эте тургъан солдатларына къарап, иги кесек турду. Неге учунама керексизге деп, кесине тырман да этди. Бир юйюрню, ол не уллу эсе да, билгенине сау дуниягъа кёзю ачылгъанча, сокъур болуп туруп, кюн жарыгъын энди кёре башлагъанча, нек къууанады, кимни алдайды? Алай жюрегине тюйрелген хычыуун сезимин ёчюлталмады,

къанат къакъдыргъан къууанчын тунчукъдурургъа сюймеди. Неге эсе да кёл кенгдирип, олтургъанлагъа къарады. Ыразы эди ол. Кимге, жашауына, къадарынамы? Аллында олтургъанланы жашлары, эрлери урушда эдиле. «Герменнге» къажау урушда. Была кеслери да хата этерге къолларындан келсе, угъай дерик тюйюлдюле. Алай аны кюч кёрмеди «апчар», не сейир эсе да, жюрегинде бир тюрлю жумушакълыкъ сезип, къарамы бла тинтди олтургъанланы: ангыларгъа, алданмай билирге сюйген заты кёп эди аны.

Быланы юйлерине от тюшгенди, кеслери къабындыргъан деди «герменли», ичинден ыразы болуп, жаланда от ёчюлюп къалмазча мадарын кёрюрге керекди.

«Герменли» бютюнда Айшатха ыразы эди — олтургъанланы тамата эгечлерине. Билип-билмей эте эсе да, юйлерине от тюшюрген, аны ышырып тургъан да ол эди. Ол эди эгечлерине бла къарындашларына этген жумушун, уртлатхан суюн тергеуге алып, унукъдурургъа кюрешген. «Апчар» тели тюйюлдю, аны да барды кёргени, сынауу: юйюрню таматасы мен сизни бардан жокъ этгенме деп тохтамай, кичилерин кёзлерине тебине, бармакъгъа чёрген турса, арада жылылыкъ къалмайды — кичиле да кичилик этгенлерин эсгерте билиучюдюле.

Ол затланы юсюнден сагъышланып, «герменли» жангыдан ышанлап, Айшатха къарады. Аны олтургъан жапысы, къанатлыны жухунлай, жютю буруну, жукъа, къансыз эринлери жашауну жашырын бетин билдирликча. Алай ол да, билдиргенинден кёп билдирирге сюймей, неге эсе да ыразы болмай тынгылай эди.

— Бу жерледе кичиле таматаларына бек сакъдыла деп эрттеден айтадыла. Кертимиди? — «апчар» къарамын Айшатдан бурмай сёлешди. Тиширыу жуап къайтарыргъа ашыкъмады. Нек ашыгъады, хата азданды.

— Таматагъа сакълыкъ болмагъан жерде намыс-сый жюрюмейди.— Болат сёзге сёз къошаргъа сюймей эди, алай тынгылап турса, Айшатны кёлюне не келир?

— Охо, болсун,— деди «герменли»,— эгечигизге сакълыгъыгъызны не бла кёргюзтесиз? — «Герменли» не ангыларгъа сюйгенин кеси да тынгылы сезмеди.

— Айтыгъыз, сакълыгъыгъызны не бла кёргюзтесиз? — деди Хаким.

Олтургъанла шошайып, къарамларын Айшатдан, «апчардан» да букъдурдула. Тамата кичилерини къанын ичип, этмегенин да этгеннге санатып жашаргъа нек керекди деп сагъышланды хар бири. Биз санга этмеген не къалды, кесинг ёмюрде сыйпамагъан арбазынгы сыйпай

да келдик деп айтыргъа борчлу эдиле. Алай нек эсе да тиллери айланмай эди. Ким эди эгечле, къарындашла Айшатха жалынып, кеси кеслерин учуз этип жашарларын сюйген, хурметликни жалчылыкъгъа бурургъа нек кюрешеди таматалары, кичилери жукъ ангыламагъан бла сезмеген сунуп? — деп, кёп сагъышланнгандыла — ачыкъ айтыргъа уа базынмагъандыла. Бизни уа сени тапхан ана бла ата тапмагъанмыдыла огъесе сен ичген сют — акъ, биз тартхан а къарамы эди деп, жюрекдегилерин ачыкъ билдиралмайдыла. Айхай, Айшат кеси да эсли тиширыуду: эгечлерини бла къарындашларыны атлары бла къаргъанмай атламай эди. Кеси къайгъысын этсе да, жамауат ючюн, эл ючюн он бармагъындан къан тамдырып жашагъан сундура эди. Эгечлерини арбазларына кирип чыкъса, кийимле элтип келеме деп хапар жая. Эллилени асламысы уа анга ийнанып, ыспас этип, баш ийип жашай эди. Хакъын, нохтабаун алмай, Айшат бир атлам да этмейди деб' а киши билалмагъанды. Тап Кърымны ёсдюрюрге алтын алгъанындан хапарлары жокъ эди да, Айшатны огъурлулугъуну юсюнден айтып бошамай эдиле. Ёксюзлеге аналыкъ этген, Аллах сюйген жан дей эдиле. Сора аллай адамгъа жукъ айтсанг, эгечле бла къарындашла таматаларына таякъ кётюредиле демезлеми? Тынгылап тургъандан иги не барды?! Бек гитчелери Халимат жууап этип, Айшатны эришлендириучю эди да, болуп къалгъанын кёрдюле. Жууапчыны, артыкъ сёз айтханны Аллах да сюймейди.

— Ол огъурсуз ат а къайсыгъызныды? — деди «герменли», тынгылагъанлагъа нек эсе да ыразы болуп...

— Атмы дейсе? — Болат, сагъайып, башын кётюрдю.— Да кимге керекди аллай ат: жегип отуннга бармасанг, жер сюрмесенг, минсенг, унамаса. Андан эсе эшек игиди къайсыбызгъа да... ийи? — Болат Айшатны ыразылыгъын излеп сёлешди. Алай, тюз-терс айтханын билалмай, тынгылауну ийип, сагъышланды. Къыйын соруула сорады бу итден туугъан «апчар» деди ол кеси кесине. Алакёз бизниди, биз юйюр болабыз да, барыбызны да атыбыз эди десе, ёхтемленип айтхан сунарыкъ эди хужулукъ «герменли». Ёхтем кёрюнюрге уа керек тюйюлдю. Аны киши сюймейди. «Бласт» да сюймей эди. Тап, иги бёрк кийип, ариу бел бау къыссанг окъуна унамай эди. Тукъум, чыкъгъан жерим да игиди деген онгмай эди. Бир жол. ол билмей тургъанлай, правленнге чакъыргъанлары Болатны эсиндеди.

— Сен не дёрденинги къобарып, бухар бёркюнгю алчи кийип айланаса орамлада? — деди къызылжагъа

Чиппо, Болатны эшик артындан бери ётерге къоймай, сын къатдырып. Къызыл жабыулу столну артында Хаким, дагъыда тюбюнден келген къуллукъчу олтура эдиле. Киеую Ахмат, баям, сёзге къатышмаз ючюн кетип къалгъан болур, жокъ эди.

— Да башына бёрк кийген айып тюйюлдю, киймеген айыпды,— деди Болат.

— Кёк бухар бёркден башхасы къарынынгымы бурдурлукъду? — Чиппо эшик артында сюелгенни кюмюш бел бауна, аны къагъып алып къоярга, жут къарады.— Билебиз, кёк бёрклюле — бластны кёк бёрюлери,— деди ол.

— Къаллай бёрк кийсенг да, бластха башхамыды? — деди Болат.

— Башхады,— Хаким, жумдурукъларын къаты къысып, къызыл жабыулу столну юсюне салды.— Сенден осал киши болуп киймейбиз быллай бёркню,— Хаким балан бармагъын чюелтип, къаш башына тиреди.

Болат аны тёгерек, алаша бёркчюгюне эс бурду: эскиден бла кюе ашагъандан тюгю кетип, къашха болгъан бёркчюгюне. «Игисин тапсанг, киер эдинг»,— дерге умут этди Болат, алай жукъ айтмады.

— «Бласт» тенгликни сюеди, тенгликни кюсемеген аны душманыды. Сен а ёсюмюнге махтанып, дёрденинги чыгъарып айланаса, эл сени атангдан къалгъанча,— деди Чиппо.

— Мени жюрюшюм, агъачым алайды. Кимни дауу барды, сеними? — Сен былай хыкки да, алаша да болгъанынгы кимден кёресе, менмеми терс дегенча, Болат Чиппону башындан энишге къарады. Чиппо аны олсагъат ангылап, эрин къыйырларын къалтыратды. Узун бойлу, ариу агъачлы адамны къатына, онг болуп, ол бир заманда да жуукъ келмегенди. Кесини агъачсызлыгъын къарагъанлагъа туура этмез ючюн. Бу жол а нек эсе да унутуп къоюп, Болатны тамакъ тюбюне киргенине мычымай сокъуранды. Артха, къызыл жабыулу столгъа кетип, Болатха алай къарады. Къабындырып, урходук этип къоярыкъча.

— Бластны аллында баш иймей жюрюгенлени ол башларын тайдыра билгенин унутма,— деди сора...

Угъай, сюймей эдиле «бластлары» болгъан адамла кеслеринден иги кёрюннгенни, тап, аладан мажал кийиннгенни окъуна. Жарлылыгъынгы билип, къысылып жюрюрге керек эди да, Болат анга юйреннген эди. Андан сора киши да тиймегенди, барын-жогъун къарыулап, бир къуллукъчу да сёлешмегенди. Кёк бухар бёрк кий-

ип, башын, кётюрюп, инбашларын да керип жюрюрге неге керек эди? Эски тоннга, чепкеннге чулгъанып, чабыр бурунларынга къарап, неда жаууp эшекге минип айланнгандан игиси жокъду. Жюйрюк атлары кеслерини болсун. «Бласт» къайда да «бластды». Была уа — бютюнда осал, кюйсюз, сора, Алакёз бизниди деп, башына палах нек излейди? Болат кёз къыйырын «герменлини» чурукъ бурунларына жетдирди — ала, нек эсе да, асыры жуукъ келип, ары бла бери шош тебе тура эдиле. Болатны жюреги къыстауракъ уруп, ат Хабланыды деп къойгъандан игиси жокъ эди деди ичинден. Алай ол заманда Хабла эгечибизди дерге да тюшерик болур деп элгенди. Етюрюк аман затды — къуйругъу бир тутум. Болат, абызырап, инбашлары бла чепкенин бегирек тартдырды. «Къоюгъуз мени жеримде, жазыкъ адамны» дегенни ангылатыргъа кюрешип. Алай тынгылап турургъа да къоркъду: «герменлини» чурукъ бурунлары асыры жуукъда жылтырай эдиле.

— Бизге жер сюрюрге жарамагъан ат неге керекди? Биз олсуз да жашаяллыкъбыз,— деди жангыдан.

«Герменли», ачыкъ чамланыргъа бла къууаныргъа билмей, сагъышланып, ары-бери жюрюдю. Атха ие табылмагъаны, олтургъанладан киши Алакёз бизниди дерге базынмагъаны иги эди. Алай бусагъатда атха ие табылмай къаллыгъын да сюймей эди ол. Иесиз тюйюлдю Алакёз, сора кимни алдайдыла была? «Герменли», мычымай къозуп къалып, бет алышындырды.

— Ат бизниди,— деди Хабла, эндиге дери да Алакёзню иесизге санап, кёп сёлешгенлерине ырыслап.

Мюйюшге хаух атылып тургъан бир жансыз зат тилленнгенча, къуллукъ отоудагъыла сейирсинип, сакъат тиширыугъа къарадыла. Шошлукъ уюп бираз турду.

— Ат бизниди дейди бу тиширыу,— деди Хаким, «апчаргъа» айланып.

— Бизни дегени? — деди «апчар».

— Ол айтханынг неди? — деди Хаким.

— Бизниди дегенни ангыламай эсенг, Кърымныды деп ангыла.

Хабла аны эртте да айтырыкъ эди, алай къарындашы Болатны къатында бетсинип тынгылай эди. Не десенг да, Алакёз аны болсун деп ауух ачылгъан эди. Унамады эсе, айып андамыды энди? Атдан эсе эшекни сайлагъан аман хомух.

— Тынгылама анга, «апчар», акъылындан шашханны сёзю сёзмюдю? — деди Айшат, ашыгъып, теренден

жылтырагъан кёзлерин «герменден» Хаблагъа, сора эгечлерине жортдуруп.

Тиширыу акъылындан шашханды дерча, аны бир тюрлю белгиси жокъ эди. Кёргенинлей окъуна ангыламагъан эди «апчар». Бусагъатда жангыдан Хабланы бетине къарап, баям, сизден бу акъыллыды дериги келди олтургъанлагъа. Алай айтмады. Акъыллы эгечлерини атын была телиге нек чыгъаргъандыла деп сагъышланды. Неси оза болур эди: эслилиги, байлыгъымы огъесе тилими? Сени озгъанны, жаратмагъанынгы атын телиге чыгъарып, хорлагъан, жамауатдан айыргъан тынчды деди ичинден «герменли». Бу тиширыудан акъыллы жан жокъ эсе да, энди ол къоркъуулу тюйюлдю. Аллай амалны «герменли» кеслеринде кёрмей, мында, тау элде, кёргенине сейирсинип, бу олтургъанлагъа да, къуллукъ юйюню арбазында сагъайып тургъанлагъа да ыразы болду: тарх деп ушкок атмай, сюймегенинги тилин сууруп алдыргъан амал иги эди, «герменнге» да бек керек.

— Кърым дегени кимди? — деди «апчар».

— Ёксюз жашчыкъды,— дерге ашыкъды Хаким.— Ол Алакёзге жюген сала билген, кеси да бу сакъат тиширыугъа тагъылып айланады асламында.

— Сора огъурсуз ат да жашчыкънымыды? — «Герменли» нек эсе ачыулана башлагъанын ауазындан сезип, олтургъанла буюкъдула. «Алгъа туугъандан къоркъма, артда туугъандан къоркъ» деген оюм келди да «апчарны» акъылына, нек эсе да ышарып ийди. «Герменлилени» къоркъутурукъла алыкъын туумагъан эдиле. Алай бу ишде ол ангыламагъан бир зат бар эди. Ким кимни алдагъанын билалмай эди «апчар».

— Тамбладан оздурмай, анга жюген салып, тамата эгечигизни арбазында тагъыгъыз,— деди «герменли», олтургъанланы хар бирин къарамы бла сынчылай. Киши хазна жукъ эслетмеди. Болат биягъы баштёбен болду да, къолларын чепкенни женглеринде букъдурду. Жаякъларына билинир-билинмез къан чапды. Ким не десе да, Алакёз анга тийишли эди. Энди уа сау кёрейим, Айшатны къолуна тюшген артха къайтмайды. Хар не да анга тап болуп барады. «Ала» да, была да муну жанлы. Не сейирди? Айшат а къууаныргъа бла къалыргъа билмеди. Заман къыйынды. «Гермен», хапарлагъа кёре, аякъ тирерге ушамайды. Эгечлеринден, къарындашларындан зор-хор бла Айшат ёмюрюнде жукъ алмагъанды. Алгъан эсе, ариулукъ бла алып тургъанды, этген игиликлери ючюн. Акъ сютю ючюн деп. Не тюрлю эсе да, киши дау айтып юсюне ачыкъ сюелмегенди. Тамата эгеч бо-

луб'а, сен бизни ахлуларынга санай эсенг да, ёз арбазынг ючюн санайса деп, ачыкъ кёлкъалды болалмагъандыла. Къоркъгъанмы эте эдиле, къалай-къалай эсе да, эри комиссар эди огъесе кертда олсуз жашаялмазлыкъмы суна эдиле — бусагъатда къыйын кезиуде, Айшатны андан хапары азды — башы къатышыпды. Келтирип, Алакёзню халжарына урсала, эгечлери кёлкъалды боллукъдула. Эллиле жаратырыкъ тюйюлдюле. Иш анга жетерин а сюймейди Айшат: жангыз къалып къаллыкъды. Айхай, бу хужулукъла кетмеселе — бек ахшы, «герменни» жетежакълыгъын таба, ол кимден къоркъурукъду? Алай кетериклерин биле тургъанлай, Айшатны жуукъулары бла тюйюшдюрюрге нек кюрешеди «апчар», не излейди, умуту неди? Тиширыу, сагъайып, сахиник болду.

— Алакёз биреуню арбазында кечинирча ат тюйюлдю,— деди Хабла, олтургъанланы да, «герменни» да эслерин кесине буруп.

Барысы да жангыдан шошайдыла, телиге саналып тургъан тиширыуну сабыр сёлешгени сейирсиндирди.

— Не айтханлыгъыды ол,— деди «герменли».

— Не айтханынгы билирге сюеди «апчар»,— деди Хаким.

— Элни, жамауатны малыды Алакёз дейме,— деди Хабла.

— Элни жамауаты да алаймы сунады? — немисли, сагъайып, тынгылауну ийди.

— Хоу бир да, сант эте турады алай,— дерге ашыкъды Хаким. «Апчар» къарамы бла ауузун тыйды. Телиди деп тургъан тиширыулары тели болмагъанын «герменли» олсагъат окъуна ангылагъан эди. Эгечлери, къарындашлары да, кеслерин анга ийнандырыргъа кюрешгенликге, биле эдиле. Алай «апчар» умут этгенден да оза эди Хабла. «Герменли» нек эсе да ачыуланды. Ачыуу ичине сыйынмай, бетине сарыуун болуп жайылды. «Герменлиле» бермегеннге энди киши да бизниди дерге керек тюйюл эди. Жокъ эди, болургъа да керек тюйюлдю быланы Алакёзлери-малакёзлери да. Бютюнда эки-ючжюзжыллыкъ Алакёзлери деп келди «апчарны» кёлюне, тиширыуну сёзлерине алай уллу магъана бергенине кеси кесине сейирсинип.

Хабла да ангылагъан эди «герменли» нек ачыуланнганын, бети не зат ючюн кёгерип тынгылагъанын. Къоркъмады. Ол угъай, кесине ыразы болду. Уруш башланырны аллында тюз да бу «апчар» айтхан сёзлени айтып, буюкъдургъа кюрешгенлери эсине тюшюп къа-

лып, сейирсинди. «Апчар» душманды, не айтса, не этсе да, душманлыгъындан озмаз. Халиматны анча сайын чакъырып, богъурдагъына бичакъ тирегенле да. Тышындан келгенни сёзлери «бластны» адамлары айтыучу сёзлеге ушагъанлары тиширыуну сагъышландырды.

* * *

Ол заманда да Халимат бу отоуда олтура эди. Къабыргъада суратла алышыннган болмаса, жукъ тюрленмегенди. Тюбюнден келген къуллукъчу «германден» огъурсуз-кюйсюз эсе да алай эди. Адет-къылыкъ билмеген адам. Тау тёреде болгъанча, тиширыуду деп хурмет этмеген.

Халимат кирип баргъанда, ол жеринден окъуна тепмеди. Баштёбен болгъанлай иги кесек турду.

— Э, жаш, сенми чакъыргъанса мени? Жумушунгу айт да, терк жумушума кетме къой.— Тиширыу къуллукъчудан чыртда къоркъмай эди. Юйреннген эди. Эшитирик, эшитмезлик затларын да эшитдире эдиле алай келгенле. Керти, муну Халимат биринчи кёреди. Не эди да сора, ала, къара тонгуз да бирчады. Бу жол тиширыуну колхоз тахталагъа чага эте тургъанлай сюрюп келген эдиле да, мында кёп мычыргъа нёгерлеринден уяла эди. Къайдан чыкъгъан адетди ол — адамны ишинден айырып, айтырынгы айтмай, къубулуп тургъан деп ачыуланды Халимат ичинден.

— Ашыкъгъанмы этесе? — «бластны» адамы — сары шинли кенгбет, къашхабаш киши — кюлюмсюреп, тиширыугъа алай къарады. Бош ашыгъаса, харип, ары уа дерик эди да, нек эсе да айталмай, термилди. Тиширыуну буюкъмагъаны, къоркъуп, жалыннган ауаз бла сёлешмегени ачыу тийди. Ол баргъан элледе аны аллына сюелип, къоркъгъанын билдирмеген хазна кёрмегенди. Адамла аны кеслеринден баш этип, къоркъуп, буюгъуп къарагъанларын эслеген хычыуун эди. Сары шинли, къашхабет киши ол зауукълукъгъа эртте юйреннген эди.

— Ашыкъгъан ашыгъып сёлешгеннге тенгди,— деди «бластны» адамы, Халиматха чыртда онгсунмай,— Бютюнда тиширыугъа ушагъан иш тюйюлдю ол.

— Тиширыуну келтирип, аллында сюеп тургъан да ушамайды,— деди Халимат.

— Ёз башыгъызгъа ушамагъанны билесе, сора къыралгъа, бластха ушамагъан ишле бла уа нек кюрешесе? — Сары шинли киши, эригиулю бет алып, тиширыугъа сансыз къарады.

— Ол дегенинг, Аллахны сюйген къулу, бластха ушамагъан ишни къайдан тапдыгъыз? — деп сагъайды, Халимат.— Тоба, алай айтхан башыгъыз бла ойнагъанды.

— Совет аскерге атла жыйгъанда, атынгы нек букъдургъанса, аны айтчы? — Къуллукъчу ауазы, жапысы бла да оюн бошалды — керти ушакъ башланды дегенни билдирди.

— Аллах ыразы боллукъ, биз ат букъдурмагъанбыз, не атны юсюнден барады хапар? Огъесе Узунбелни юсюнденми айтаса?.. Да, харип, аны уа алып кетген эдиле, элден сыйырып.

— Не Узунбелди ол?

— Ма ол къайда, къалайда сюйсе да жамауатха туура болуп туруучу Узунбел. Ийнан, элибизни чырагъы кибик эди ол,— деди Халимат, ауазыны сабырлыгъы бла кенгбет кишини дыгъылына къатылып. «Не телиди, неда мени серлендиреди»,— деди ол ичинден.

— Танымаймыса сен Узунбелни? Ийнан, аны танымагъан а Беш да Тау элде адам болмаз.— Келген къуллукъчуну бети тюрлене тургъанына эс бурмай, тиширыу тынч сёлешди, кеси кесине хапар айтханча.

— Сени Узунбелингни таныгъандан сора ишим жокъду, дейди, мени.

— Таныйса бек, аны танымазча адам баласы тюйюлмюсе сен а?.. Бизден сыйырып кетип, бир ёре къуллукъчугъа бердиле да. Чолакъ этип къойгъан хапары барды.

Тиширыуну сёзлерине эс буруп, магъана берирге бла къалыргъа билмей, къашхабаш киши бираз тынгылады. Ол бир заманда былай сёлешген таулу тиширыугъа тюбемегенди. Керти, таулу тиширыула жаз тилге ёч болуучуларыны юсюнден эшите тургъанды. Алай муну айтханын оюннга, чамгъа тартып къоярча тюйюл эди. Огъесе тели-мели сёзлеге асыры уллу эс буруп, керексизгеми къыйналады? Алай эсе, «бластны» адамын алдап, шашхан тиширыуну аллына нек сюегендиле? Кимни хыликкя этедиле — къуллукъчунуму огъесе бу тиширыунуму? Къашхабаш киши, ачыудан солууу тыйылыргъа жетип, терледи. Халиматха къайырылып къарады.

— Бластны адамына ёре къуллукъчу деп нек айтаса?..

— Жамауатны аллындан алып кетип, киши да танымазча этип къойгъандыла дейдиле Узунбелни уа.— Тиширыу, къонакъны сёзлерине магъана бермей, ёз жюрегиндегин айтды. Алай сёлеше туруп, къашхабашны биринчи кёрмегенин, аны кенг бетин къайда эсе да дагъы-

да кёргенин ангылап къоюп, сагъайды. Эсине тюшюрюрге кюрешип, сагъышланды.

— Узунбелни къубултуп, бластны адамын эниш этип сёлешгеннге ушайса. Атасы-анасы да мал тюйюлмю эди огъесе алтын мюйюзлерими бар эди.— Къуллукъчу, айтырын ахырына дери айталмай, тынгылады.

— Ийнан, алтын мюйюзлюден да озуп, саулай алтын эди. Сейирми этесе, тёрт-беш жюз жыл болгъан мал... Аны жалкъасын, къуйругъун кесген атасыны башын кесген кибик эди,— деп, Халимат биягъы сагъышха берилди. Эсине тюшюралмай къыйнала эди ол бу къашхабаш, тана кёзлю къуллукъчуну къайда кёргенин. Огъурсуз, кюйсюз кишиге ушамайды. Алай огъурсуз ишни юсюнде кёргенине ишекли болуп, ийнаныргъы келмей, сейирсинди.

— Сора ол контрреволюция хапарны сенми жайгъанса, ийи? — Танакёзню кёзлери аз къысылып, базыкъ эрин къыйырларына ышармыш къонакъ болду: аны аллында сюелип тургъан тиширыу «бластны» душманы эди.

Колхозну малын ёз малы сунуп жашагъан. Огъесе колхозгъа деп сыйырылгъан мал аны болуп, анымы унуталмайды? Быллайла «бластха» дерт тутханлай турлукъдула.

— Узунбел дегенинг сизни болур эди?

— Хоу, бизни эди.

— Бласт сыйыргъан бузоуларын ёгюз сунуп, ичлери кюйгенле асыры кёпдюле.

— Аны уа бош айтаса, Узунбел жамауатны малы эди.

— Бласт келгенли тюгел жыйырма жыл толмагъанды. Сора сен анга беш жюз жыл болгъанды деп не хыйсапдан айтаса? — Жаланбаш киши столгъа къапланыргъа аздан къалып, Халиматха алай къарады. Не эсе да бир жашырын затны билирге, ангыларгъа адыргы эте эди ол. Болалмай эди.

«Тоба, кёргенме мен муну, деди ичинден тиширыу. Огъесе шашханмы этеме, нечик ушайды».

— Беш жюз жыл сени болсун, минг жыл окъуна бола болур,— деди Халимат.

— Къуллукъчу, кёзлери алланып, симсиреди:

— Сен кесинги тели-мели этип бош сёлешесе.

— Тели мен тюйюлме, аны билмеген да чий тели. Атам-анам окъуна болсун — айтырым олду.

— Бластха жыйырма жыл энди тола турады, сен

къаллайла сантланаса? — деп ачыуланды къашхабаш киши.

— Жамауатны билимин букъдургъан — кеси билимсизди,— деди Халимат,— хатаны башы олду.

Къуллукъчу, тиширыуну масхаралап, неге эсе да кёл кенгдирип ышарды.

— Билмейме деген а минг палахдан сакъланыр, аны да унутма, эгечим.

— Хау, керти айтаса: билмезни билеги аурумайды — жамауатны башын аурутады ол.

— Мен билимден хапар сормайма, Узунбелге минг жыл болады деп не хыйсапдан айтаса, бластха къажау агитацияны нек жаяса — аны сорама мен.

— Айтдым да айтырымы.

— Не зат айтдынг?

— Сени кибикле бластны, жамауатны да атсыз этерге кюрешедиле деп,— деди Халимат.

Къуллукъчу, нек эсе да терлеп къалып, къызарып, шошайды. Бу тиширыу болмаса, анга къол кётюрюрге алыкъын киши базыналмагъан эди. Ауузун къысдырыргъа, къапха жыяргъа керекди.

— Сора мингжыллыкъ Узунбел сизге осуятмы этилгенди? — Къашхабаш тиширыугъа къулакъ тикди.

— Барыбызгъа да осуятды ол,— деди Халимат.

— Барыбызгъа да деп айтма, керек тюйюлдю. Сизге «мингжыллыкъ» ат керек болгъанлыкъгъа,— былайда къуллукъчу ауазы бла хыликкя этди,— биз юч-тёртжыллыкълагъа да миналлыкъбыз.

— Сора сен бластха ат бла эшекни башхалыгъы жокъдуму дейсе, алаймыды? Адамла атлагъа минселе иги тюйюлмюдю бластха?

— Бласт бла сени ишинг болмасын, аны жеринде къой. Биреу «мингжыллыкъ» Узунбелге, башхасы уа эшекге минерин унарыкъ тюйюлдю ол. Сени жашынг Узунбелге, къоншунгу уа къадыргъа минеринми сюесе, ийи?

— Узунбелча ат ёсдюралмагъан, айхай, минер эшекге. Сюйюпмю минер,— деди Халимат.

— Сенде уа бар кёреме гынтты. Тенг болургъа уа унамазса.

— Иги-аманны айырмагъан жаланда ёлюмдю. Мени сартын, ашагъанынг арпа болса да, миннгенинг — жюйрюк болсун,— деди да Халимат, сора дыркъ деп тынгылады. Къашхабашны къайда, къалай кёргени жангырып, аны къыйнап, термилтип тургъан бир азапдан къутулгъанча болду. Алай эди, Халимат алданмагъанды.

Бу фасыкъны эсиме тюшюралмай тургъаным сейир тюйюлмю эди деди кеси кесине, ёмюрде унуталмазлыкъ адамны.

— Соргъанны айыбы жокъду, сени атынг Ханафимиди?

— Ханафийди, не эди сора? — деп сагъайды къуллукъчу.

— Бош, бош алай соргъанлыгъымды.— Халимат, къарамын терезеге буруп, тынгылауну ийди. Тиширыу башы бла аллай адамгъа сёз нёгер болгъаны, сёзюне тынгылап, сёз къоратханы айыплы ишча кёрюндю. Кеси кесине айып этди. Эки эринин жарып, артыкъ сёз айтыргъа ийменуучю тиширыугъа бюгюн не жаншакъ ауруу тийгенди, нек тыялмай эди ауузун? Огъесе жюрек къыйынлыгъын, ачыуун тёгергеми кюрешди? Кимге? Сыйсыз, мурдар адам бла кёп сёлешгенине жарсып, Халимат баштёбен болду.

Акъ сакъаллы къарт кишилени сюрюп келип, жол жанында тохтатханларында, Халимат нёгерлери бла суу боюну ёзенде дырын жыя тура эди. Эфендилени тутуп айланадыла деп эшитген эдиле. Алай анчасын тутуп, сюрюу сюргенлей сюрюрле деп ким эсине келтираллыкъ эди? Сейирсинип, Халимат санагъан окъуна этди — кёп эди къара чёпге тюшген эфендилени саны.

Жаяулай, тау, ёр-эниш жоллада келген къартла арыгъан-талгъан болур эдиле, кими жол жанында ташха, кими терек салкъынына жанлай чёкдю. Асламы уа — тохтагъан жерлеринден тепмеди. Бир бирлери бла сёлеширге эркин этмей эдиле атладан тюшюп, къатларында сауут-сабалары бла сюелгенле.

Эфендилени огъары элде тутуп башлап, гитче, уллу да атаууллада табылыннганланы къоша, алай келтиргендиле. Эки кечени жолда къалдырып. Энди уа эфендилеге атлары айтылгъанла, межгитлени къурутургъа деп этилген оноуну къабыл кёрмегенлерине ачыкъ билдирирге базыннганла — барысы да былайда Къургъакъ элни тёбен жанында шошайгъандыла. Нек тутуп баргъанларыны, узакъгъа-жуукъгъа элтириклерини тергеуюн эталмай. Кёбюсю къоншу эллеге дуугъа баргъан болмаса, тардан тышына хазна чыкъмагъан къартла. Кёп билмей эселе да, шахаргъа, неда бир башха жерге элтип, ала танымагъан журтланы танытып, артха къайтармазларын биле эдиле. Алай Аллах буюргъандан бла къадардан киши къачалмагъанды, кёрлюгюнден артыкъ киши да кёрлюк тюйюлдю. Аллах къыйынлыкъ, азап сы-

натыргъа буюргъан эсе, сынап къалсала окъуна игиди. Сора ким бла да даулашып, мен тюз, сен терс деп кюреширге керекмиди. Айымыды, ийнек аягъы бузоу ёлтюрмейди, ёз «бластлары» аланы бошуна ачытып къоймаз. Къартла сабыр, гузабасыз эдиле. Хужулукъ борбайланы къарыусузлукъларыболмаса, ых демей, къайры да барлыкъ эдиле — бу затланы кёлюне келтире, арыкъ къарт аякъларына къарады: гён чарыкъларыны чачылгъанына жарсыды. Аякъ кийим алышындырыргъа къоймагъан эдиле. Биз сени тойгъа элтмейбиз деп. Эндиге дери жамауатны аллына чыгъып, сёлеше, ууаз бере, низам кёргюзте тургъан, тизгинли киши эди ол. Бу суу ауузда аны танымагъан ким болур? Ма была да — дырынчыла, элден чабышып келип, андамында басынып къарагъанла да таный болурла ёмюрюнде аты эшитилмей къаллыкъ къартны. Узун, арыкъ эфенди, чарыкъларыны жыртыкъларындан кёрюннген жалан бармакъларын къайры букъдурургъа билмей, жунчуду. Адамны бёркю, аякъ кийими аман болса, кёзге эршиди деди ичинден, башхалагъа жарсый: чарыкълары, чабырлары чачылмагъан киши жокъ эди. Артмакълыла, артмакъсызла — барысыны да кёз тюплери кёгерип, эринлери къургъакъ жарылып. Бир суусап ким узатмаз эди, бармыды, жокъмуду былайда аллай адам — бу сёзлени жыйылгъан эллилеге эшитдирирге умут этип, узун арыкъ эфенди тёгерегине къарады. Жукъ айталмады. Жунчугъанларын сездирип, адамланы къыйнаргъа керек тюйюл эди: киши суусап узатхан болса да, алыргъа къоймай эдиле.

Эфендини ол сагъышы юзюлгюнчю, дырынчыладан къайсы эсе да гыбыт бла акъсуу чапдырып келди. Башхасы — гыбытны бухчагъына гоппанны тутду. Алай тюгел толгъунчу, къызылжагъаладан бири ушкок къалагъы бла гоппанны уруп, акъсууну тиширыуну бети къатыш ёшюнюне тёкдю.

— Ананг берген алай тёгюллюк, тиширыугъа не адетъылыкъ кёргюзтесе, таулудан туумагъанмыса сен? — Узун, арыкъ эфенди алгъа тебинди. Тиширыуну басынчакълагъан къызылжагъаны урургъа керилип, алай уруп къояргъа да базынмай тохтады.

— Артха тур бусагъат дейме да! — къызылжагъа ушкок сюнгюню эфендини кемирчегине тиреди.— Сен керилиучю заманла эртте кетгендиле. Артха тур.

— Алий эфенди, къой, маржа, юсгюртме быланы юсюнге,— деди чёгюп тургъан къартладан бири.

Узун, арыкъ кишини атын айтханлай, жыйылып тур-

гъан эллиле, бютюнда жаш адамла, сагъайып, анга къарадыла. Битеу да Беш да Тау элде Алий эфендини атын эшитмеген киши жокъ эди. Ол окъууу-билими болгъан, адамлыгъы бла кимни да къууандырып, бетин жарытхан киши эди. Кеси ырысхысын къоратып, хакъсыз элли сабийлеге къара танытыргъа кюрешген. Жашлыгъындан къартлыгъына дери.

Алий эфенди — эсли адам — былайда даулашыпдаулашмай да жукъ эталмазын биле эди. Алай кёз кёре тургъанлай, артыкълыкъгъа олму тёзерик эди?!

— Сабыр бол, тамбла сокъураныр ишинги бюгюн этме, адам алданыргъа ёчдю,— деди эфенди, къызылжагъагъа эс жыйдырыр умут этип.

— Юре билмеген ит юйюне къонакъ келтирир, сени кибикле уа — башларына он палах, артха тур.

Да сора не излей эди Алий эфенди къызылжагъадан? Намыс, сабыр сёзмю? Башларын тута билмегенледен адеп-къылыкъ сакъларгъа керек тюйюл эди. Тамблагъы тауукъдан эсе бюгюн гаккы игиди деп жашагъанладан. Бютюнда аллайлагъа шинтик берилген жерде жарлылыкъ келген сейирмиди? Жахиллик бла жамауат иш, къуллукъ бир заманда келишмегендиле. Алий эфенди ушкокла кётюрюп, бегеуюллюк этип сюелген жашлагъа кезиу-кезиу къарады. Ючюсюн таный эди ол: бу суу ауздандыла. Жамауат, эл аллында намысы жюрюген жокъ эди. Сора аламы чыгъарлыкъдыла «бластны» бетин? Байны, ишлеп башын кечиндиргенни жарлыгъа, эл тюпчюге алышханлыкъгъа, ким онгуна айланырыкъды деди Алий эфенди. Элтюпчюле эдиле бусагъатда жамауатны игисин жоюп жюрюгенле. Аманлагъа, адепсиз жахиллеге игилени чёкдюрюрге, бёрклерин тешерге эркинлик берип, бошлап къойгъан «бласт». Мени сюймеген къуллукъгъа салыннган жахил адамны аллына сюелсин — Алий эфенди андан уллу ыспассызлыкъны бла учузлукъну кёрмеген эди. Адам улуну игиси къоркъса, андан къоркъургъа, элгенирге керек эди. Бютюнда къыйынлыкъ, учузлукъ сынагъан — ол кесими осаллыгъымдан бла эссизлигимден сынайма деп айталмай эди. Кесини ач-жаланнгач болгъанын иги ишлеп, иги бёрк, иги чарыкъ кийгенледен кёрген адам дертни къулу болмай амалы жокъ эди. Алий эфенди аны да ангылай эди. Кимге ёпкелеп, кимге тарыгъыргъа керекдиле къарынларына гыржын таба келген эфендиле? Заман алай эди: жаланнгачлыкъ, учузлукъ сынагъанланы энди иги ишлегиз да башыгъызны тутугъуз деп юйретмей, бахчалары бай тирлик, ийнеклери кёп сют бергенле сизни душман-

ларыгъыздыла деп юйретселе. Жюрегин ачыу, дерт сыйырып тургъан жахил адамны сынжыргъа тыйдырмагъан парий этип къойгъан жерден чёп юзгенден да тынч эди. Жахилни чардагъында ёз кагы болмаз, эссизликни къулу уа чапханлай болур. Сора аллайны «бласт» къуллукъчу этген эшекге алтын иер салгъан кибик тюйюлмюдю?.. Алий эфенди анга ушкок сюнгю бла тебиннген жашха жангыдан къарады. Ол да анга къайырылып тура эди. Бир жангы чурум табылса, уруп къояргъа хазырланып.

— Ханафий, охо, жюрегинге кюч алма, къанынгы суууут,— деди Алий бла бир элли.

— Къаныгъыз къалайда сууурун мен артдаракъ айтырма,— деди бегеуюл. Ол жыйырма бла алты-жети жылгъа ёрлеген адам эди. Орта бойлу, кенгбет. Алий эфенди жашны кесин танымаса да, атасын таный эди. Ол сёлешген къартны жалчысы болуп тургъанды. Тап, аны арбазында Ханафийни да бир-эки кёрюп къалмагъанды. Болсада олмуду-тюйюлмюдю деп ишекли эди. Сорургъа уа онг тапмады. Олсагъатда Халиматны атасы Темукку эфендини тутуп келдиле да, тиширыуланы гузабалары, сыйытлары апчытып къойду.

Халиматны атасындан да хыны тартып ол Ханафий дегенлери, айырып, бир жанына тюртдю. Бияры учуруп.

— Адам баласы тюйюлмюсе сен, къызым бла саламлашыргъа къой,— деди Темукку эфенди.

— Жаханимде саламлаша турурсуз.

Эллиле, жууукъ, ахлу, таныш — барысы да ызларындан барып, тар кенгерип, уллу жолгъа чыкъгъынчыгъа дери ашырдыла. Алайда мешинагъа миндирип, алып кетгинчи. Андан сора эфендилени киши кёрмегенди. Кетдиле — тас болдула. Саумудула, шаумудула, сёз жюрюгеннге кёре, барысын да илишаннгамы салдыла — хапар жокъ эди.

* * *

Ол затла Халиматны эсине тюшюп, къабынып къалып, жюрегин алландырдыла. Тиширыуса деп бет эте билмей, жарашдырылып олтургъан, бети да сай табакълай болуп, намысха тийишли эр кишди тюйюл эди, мыжыкъ эди. Энди Халиматны жюреги къанагъаны бла тенг бир кесек асыу да тапды: угъай, Темукку эфенди-

ни къызы озуп, тау адетни бузуп, асылсыз сёлешмегенди — бош жарсыйды. Къолундан келсе. Аллах жютю тил, эслилик берсе эди, бу мыжыкъ башын кётюрмезча сёлеширик эди, кюйюп, къара кёмюр болуп кетерча. Алай, не медет, табалмай эди Халимат табакъбетни, жаланбашны чёкдюрюрча сёзле.

— Узунбелча атланы эшеклеге алышыргъа сюйгенле нек эсе да бир кёп болуп барадыла,— деди Темукку эфендини къызы, къызылжагъадан къарамын бурмай. Сора нек бурургъа, уялыргъа керекди ол андан — миллетин букъдурургъа, кесини гитче миллетинден ыйлыкъсынып, уллу миллетлеге къошакъ болургъа кюрешип сёлешген кишиден. Сейир тюйюлмю эди — бери келген къуллукъчула барысы да таулу болгъанларын жашырыргъа кюрешгенлери, таулума деп сёлеширге къоркъгъанлары. Къоркъгъанмы эте болурла огъесе, ыйлыкъгъанмы? Таулу тиширыулагъа бла малчылагъа уллу сёлеширге базындыргъан ётлери, башхаланы къатында сууп, бузлапмы къалады? Бери, бу элге адамлыгъы, сыфаты болгъан къуллукъчу келип билмей эди Халимат. Къайдан, къалайда излеп да табадыла быллай жапысыз, сёзю, эси болмагъан адамланы?

— Эгечим,— деди Ханафий, иги кесек тынгылагъандан сора,— сен асыры озуп сёлешесе. Алай бир акъыл юйретейим: Узунбелден, Алакёзден жыгъылып, белинги юзгенден эсе, эшекге ыразы болгъан игиди — жыгъылсанг да сау къалырча.

— Хау, сени кибиклеге эшекге минип айланнган игиди,— деди Халимат.— Эшекге минип, эшеклик этип жюрюмесегиз, ёре къуллукъгъа ким къоярыкъды?

Ханафий нек эсе да кюлюп ийди. Жюрек къууанчын жашыралмады. Да, энди анга ким айып саллыкъды бу тиширыуну тутуп, думп этип къойса?

Тауукъ кесини боюнун кесерге багушда бичакъ излегенлей этгенди. Ханафийге олму аманды — энтта да бир душманны башын тайдырдым деп айтса анда — къуллукъла юлешген жерде.

Ханафий да тели тюйюл эди, ат урмагъанды — баш сакъланыр ючюн баш кетерирге керек болгъанын ангыламазча. Угъай, бош сунадыла алай, ангыламсыз адам тюйюлдю насыбына. Керти, бусагъатлыкъ дуниядан ангылауум теренди, шартды деп махтаналлыкъ тюйюлдю. Окъуп, билим алып, кеси башына оноу этерча болалмагъанды. Да ким окъутурукъ эди аны? Окъугъан эселе, юслерине киерге кийим, къарынларына аш тапханла окъугъандыла. Ма быллайла, сора быллайланы ит кю-

чюклери. Ханафий тиширыугъа кёл кенгдирип, къыл чайнап къарады. Айымыды, деди дагъыда ол, кеси кесин жапсарып, окъуулу, билимли болмагъанлыкъгъа, сабет бласт андан ёпкелегенми этерикди?! Анга къаллай адамла, къуллукъчула керек болгъанын ол иги биледи. Анга жарлыла, алгъын унугъуп, тунчугъуп тургъанла керекдиле. Ханафийни кесинден жарлы, мадарымсыз жан окъуна жаратылгъан болмаз. Эл саулай къозутуучу Ханафий. Энди уа къозутхан угъай, атын эшитгенлей титиреруча болгъандыла. Сайлагъан къызы, къатыны — аны, къынкъ этмей. Этиб'а бир кёрге эдиле... Былайда Ханафий (Хамалай — элде анга алай айтадыла) эрлерин, къарындашларын тутдуруп ненча ариу тиширыугъа артыкълыкъ этгенин эсине тюшюрюп, кёлюн кётюрдю. «Зауаллы бластыбыз, биз санга къор къатайыкъ, нечик эркин жашаугъа чыгъардынг мени кибик жалангачланы деди «нкбдычы» кеси кесине. Тауукъну боюнуна бичакъ салгъандан да тынч эди Хамалайгъа сюймеген адамны кемирчегине, ёшюнюне сюнгю, керох тиреген. Сора ол эркинликни берген «бластны» къалай алдар Ханафий, анга терс къарагъанлагъа чыдап? «Бласт» бла бир кюн туугъан, аны жарыгъы къанына сингнген Ханафий — Хамалай. Бу уа — «нкбдычы» жангыдан тиширыуну сынчылады,— охо да, тутуп кетерге нек ашыгъады? Аман ханс терк ёседи, ол заманда аны тамыры бла чыгъарып атаргъа тынч болады. Хамалай, сагъышлы бет алып, Халиматны аягъындан башына дери тинтип, къармады. Тап, ушагъылы тиширыу болгъанына угъай демеди. Туура быллай чырайлы акъсюек бла уа жылынмагъан эди.

Халиматны учуз этерге бла намысын сындырыргъа термилди. Нек этмей эди сора, кимни аллында жууап берликди? «Бластнымы»? Да «бласт» ол кесиди. Тиширыуну къабыргъагъа къысаргъа таукелленди. Байталны гумхотуна иги жетдирсенг, къуйругъун ойнатады, иер салыргъа да тынч. Алай жеринден тебалмады, базынмады. Халимат башха тиширылагъа ушамай эди, айтхан сёзлери да бир къужурла. Алагъа шашхан адамны сёзлеринеча къарап къояргъа жарарыкъмыды, тюйюлмюдю — аны Хамалай, не кюрешди, тюшюнмеди. Айхай, аллай «контрэреболюция» агитация сёзлени, шашханны сёзлеридиле деп, сансыз этген тынч эди. Баш аурутмай. Ызындан не келир ансы? Былайда Ханафий бир акъылда тохташалмай, ишекли болду, жангыдан сагъайды. «Эреболюциягъа» дери иги зат болмагъанын, хар иги зат андан сора жаратылып, айныр кетгенин ол биледи. Алай

айтып, «нкбдыны» уллу адамы «Ибан Терентьевичден» да кёп кере эшитгенди. Алай эсе, бу Узунбел бла Алакёз мингжыллыкъла деп не хыйсапдан айтады, Хамалайны аны эшитген къулакълары ит кючюклеча улумай, айырылып, къачып, кетмей къалай чыдайдыла? «Нкбдычыны» нек эсе да ичин къалтыраукъ сыйырды, къол аязлары, къызып, терлеп, стол къангагъа жабышдыла. Бир-бирледе «бластны» сёкгеннге тынгылагъан сёкген, аманлагъан да тенг болуп къалыучуларын Хамалай унутмай эди. Керти эди ол — «нкбдыны» къатында, аны кёзюне къарап, «бластха» аман айтыргъа киши базынырга керек тюйюл эди. Базына эсе уа, сенден бир чий тапханды деп тохтасала, терсмидиле? Алай Ханафий бу уялмагъан тиширыуну ауузун къысдырып къоялмайды. «Бластха» дери иги ат, ёгюз да болургъа амалы болмагъанын жамауат къалай кетергенди эсинден? Сора ол оюму бла жашагъан жамауат душман тюйюлдю деп кимни ийнандыргъын? Былайда «нкбдычы» кесини хомухлугъуна, жамауатны сылхырлыгъына да чамланды. Къужур эдиле бу тау эллени адамы, жамауаты — уялмай, «бластдан» буюкъмай сёлешгенлери, кеслерин не суна болурла, бу хуна тешикледен чыкъгъанла, тилкъаула, журтсузла? Орус халкъны хайырындан аркъаларына бир тюк чыкъгъанын эсгералмагъанла. Ханафий кеси аны уста ангылай эди. Тюз да «нкбдычы» болгъанлай, эки сабийи бла таулу къатынын къоюп, оруслу къатын андан алгъан эди. Сора Хамалай тау тилде да сёлешип, таулу къатын бла къалай жараша эди? Ары дери бир сакъласынла. Ол кеслерин адамгъа санагъанла, «эреболюциягъа» дери уа ашыбыз, кийимибиз да болгъанды дегенле «бластха» тюз жюрек тутмай эдиле. Аны алайлыгъын кёзлерине туура этерге, керексиз гынтылыкъны унутдургъа Ханафийни борчу эди. Тамагасы Ибан Терентьевич юйретген да олду.

— Сора элни жамауаты да алаймы сунады? — деди Хамалай, кёп тынгылап туруп.

— Не затны къалай сунады дейсе? — деди тиширыу.

— Узунбел, Алакёзмю дейсиз — ол палах атлагъа минг жыл болады деп агитацияны ким жаяды? Сени тели сёзлерингмидиле огъесе жамауат да алаймы сунады?

— Да жамауат а ат ёсдюрмегенмиди — аны не сёзлюгю барды? Иги атха минерге таулула бютюн ёч болмаймыдыла? — деди Халимат, кетерге кёлленип. Алай ол кетеме дегенликге, не хазна жиберсин энди аны «нкбды». Киштик-чычхан оюнну тиширыу ушатма-

гъанлыкъгъа, Хамалайны мураты тюз болмагъанын уста ангылай эди. Угъай, нек эсе да ол къызылжагъадан къоркъмайды. Кюн сайын этилген соруулагъа, керексиз гурушхалыкълагъа, адамны баш эркинлиги, тынчлыгъы тюкге саналмагъанына юйреннген эди. Алай ёмюрлеринде жамауатны тюпчюлери болуп кечиннгенле энди жамауатны игисине артыкълыкъ этип, тауусуп, къурутургъа кюрешгенлерине да. Не тюрлю эсе да, адам баласына кесин учуз этдирмезге борчду. Халиматны къолундан келлик да, баям, жаланда олду.

— Айтама мен да, тюкчарыкъ малкъарлыла жюйрюкледен тюшмей айланнгандыла деп,— деди Ханафий,— алай къуранытъыз.

— Сен да таулу ушайса да, чыкъгъан жеринги ыспассыз нек этесе?

— Мен таулу тюйюлме,— «нкбдычы», бетине уу чабып, секирип ёрге къопду.

— Сора сен кимсе? — Халиматны ауазы басымлы, шош да болду.

— Мен интернационалма, айтдырмай къоймай эсенг. Ангыладынгмы?

Халимат ангыламады, ол кертда, Ханафий алай тири, уста айтхан сёзню къыйматын билалмады.

— Сен бластны душманыса, мен а — шуёхума,— деген магъананы тутады ол сёз.

— Сора мен душман нек бола эдим? — деп сагъайды тиширыу.

— Кёп таурухну къой да, Алакёзге минг жыл болады деп ким айтханды санга, ким юйретгенди сени ол аман агитациягъа? Ийи?

— Бласта аны не хатасы жетерикди? Огъесе бласт башларына бёрк кие, жаулукъ къыса келгенлени унамаймыды? Сени кибиклеге таянып къалыргъамы сюеди? — деп сёлешди Халимат.

Хамалайны бети таш кибик болуп, тиширыугъа алай къарады. Уруп къойгъандан игиси жокъ эди. Арсарлыкъгъа хорлатып, бираз мычыды. Нек эсе да керохун чыгъарып, сампалын тарталмады, тиширыугъа къол кётюрсе, мындан жанын алып кеталлыгъы бла къаллыгъы белгисиз эди. Охо да, неге ашыгъады, бюгюн этмегенин тамбла этер. Ханафий, кеси кесине эс тапдырып, жумушагъан сундуруп сёлешди.

— Башынга керексиз палах алып не кюрюшесе, керек тюйюлдю ол тиширыугъа... Алакёз табар жерин тапсын. «Мингжыллыкъ биркюнлюк этилмесе», душман ауузун къысмайды.

— Да, айымыды,— деди Халимат, жилярыгъы келгенин букъдуруп,— киши эсенг, тауда къушну тутуп бир кёр... Алай, не хазна. Биз а тёзербиз, ахшыны малын сыйырсанг, ол дагъыда табар, аман а — сыйырмасанг да къабар.

— Айхай, къабар,— деп тирилди Хамалай, тиширыу айтханны магъанасын ангылаялмай,— бизге акъсюекле, чанкала ёсдюрген жюйрюкле керек тюйюлдюле. Бизге бласт ёсдюрген атла керекдиле.

Экиси да тынгыладыла. Ханафий ёхтемленип, тиширыу къынкъ эталмазча сёзле тапхан сунуп. Халимат а — айтса, къалса да, этиллик аманлыкъны къаматалмазын жангыдан ангылап. Аны барыр жери, тарыгъыр адамы да жокъ эди.

* * *

Андан бери ненча жыл озду,— тёртмю, бешми — айымыды, ненча жыл эсе да деп кючсюндю ичинден Халимат. Кёзюнгю жумуп ачхынчы, кёп заман саркъып кетди — адамла уа тюрленмейдиле, кюйсюзю кюйсюзлей, мадарсыз — мадарсызлай. Бегеуюлле бир бирлерин алышындыра, элни жамауатына уа жан аурутхан болмай — ол, сокъур таналай, тюртюле, ышыкъ табалмай къалды. Былайда Халиматны тамагъы буулуду, кеси кесини, жамауатны да жиляуун этериги келди. «Нкбдычыла» жойгъан киеую Ахмат, атасы Темукку эфенди эсинеми тюшдюле — азмы эди кёлюнге такъырлыкъ берген жарсыу? Огъесе эри Къоркъмазмы? Къалайда къапланды, «бластны» къоруулай? «Оу ол бласт да жамауатны къанын ичер ючюн къалмады деди Халимат, таныгъан адамыны юсюнден айтханлай. Сол къолу бла къалач узатып, онг къолу бла сыртларындан къайишлик алгъанлай турду. Элде мажал эр киши къоймады — кимин кеси илишаннга салды, кимин, алып кетип, аулакълада былагъа къырдырды. Ахырында думп болуп кетди,— деди Халимат, нек эсе жарсып. Алай неге жарсыйды, анга башхамыды — экиси да бир тонгузну бурунундан тюшген кибикдиле... Тиширыу кёз къыйыры бла «герменлиге» къарап туруп, сейирсинди: эки «бластны» да бегеуюллери, мыртазакълары бир бирге бек ушагъанларына бусагъатха дери эс бурмай тургъанды. Была уа эслеген болурламы аны? Халимат жашыртын къарамын эгечлерине кёчюрдю. Сорургъа окъуна умут этди. Алай, олтургъанланы къайгъылары башха болгъанларын ангы-

лап, ауузун тыйды. Угъай, Ханафий бла «апчар» бир бирге бет сыфатлары, агъачлары бла ушамайдыла. Сёзлери, къылыкълары бла ушайдыла. Тап, «герменлиден» эсе ол — Хамалаймыды, Ханафиймиди — кюйсюз эди. Къутургъан парий. Бу уа париймиди огъесе тюйюлмюдю? Ол ёз къошуна чапхан парий, бу уа—ёз къошу ючюн къалгъанланы богъурдакъларын кесген. Жокъ эди элни жамауатын къорууларыкъ кюч, тюзлюк, кеси кесин къорууларын да киши унамайды — не кетген бласт, не келген. Ёксюз эди жамауат. Биле эди ол кесини ёксюзлюгюн: башхала суу ичгенде, ол буз жалап турургъа угъай демей эди. Алай, не медет, ёксюзню жилярыгъа юйретирге къоншула кёп табылыучудула.

Халимат, сейир этип, «апчарны» къымылдагъан, олтургъан, сюелген жапысына къарап, сагъышланып турду. «Герменли» да ашыкъмай эди. Айтыры хазыр эди. Тилини къыйырында эдиле олтургъанланы чёкдюрюрча, буюкъдурурча сёзлери. Сёзле бла элгендирмей, окъ бла жанларын алып къойса да, эркинди. Ёлтюрген тынчды, буюкъдуруп, кесинге табындыргъан къыйынды. «Апчаргъа» табыныу керекди. «Большевикле» къырып, тузакълагъа, зинданлагъа атып этдиралмагъанларын «гермен» этдирир. Эркинлик жарашмагъанлагъа ариулукъ жарашмай бла эшигин жапмай къоймайды. Алай бу башлары тузакъдан чыкъмай жашай келгенлени, не сейир эсе да, гынттылары бууулмагъанды, тунчукъмагъанды. Жамауатха уа биз «жамауат тюйюлбюз деп кесине айтдыргъан бла анга ийнандыргъандан уллу хата жокъ эди. Ол заманда жамауат башхалагъа шапа нек болдукъ деп жарсый да биллик тюйюлдю. Алай къалай бла айтдырсын, тюйюп, урупму?

«Герменлини» тынчлыгъын алгъан, чамландыргъан Алакёз эди. Бу такъыр жерледе башлары бла таш тюйюп жашагъанла атны аллай бир къубултуп, анга бешалты жюз жыл, минг жыл болады дегенлери сейир эди. Ол къайтып эсине келип, «апчарны» къозутханлай турады. Угъай, жютюбурун тиширыу бош сунады,— «герменли» кёз къыйыры бла Айшатха къарады,—сакъатды, шашханды деген эгечлери сакъат тюйюлдю. Ажирге минг жыл болады деп ол билип айта эди.

— Сора сен да алаймы сунаса, Алакёзге минг жылмы болады? — деп жангыдан сорду «герменли» Айшатдан. Эгечлерин, къарындашларын сюймеген тиширыу жюрегине ушагъанны айтыр эсе уа деген иги къуум бла.

Тиширыу, «герменлиге» къарамай, мен андан не ангылайма дегенни билдирип, инбашын ёрге тартды.

Алай Айшат эссиз тиширыу тюйюл эди.

— Бизге мингжыллыкъ жюйрюкню ким берлик эди, мени кичи эгечлерим серлене турадыла. Ол затланы юсюнден аланы хапарлары жокъду, тюнене чирчикленнген бюртюкле кеслери да,— деди тиширыу, «герменлини» ыразы этгенине толу ийнанып. «Сабет бластны» къуллукъчулары да, алай айтсанг, бек ушатыучу эдиле.

— Жамауат а,— деди «апчар», тирилип,— жамауат алай не хыйсапдан айтады?

— Жамауат неди, тели сёзлени къатлайды, мени сакъат эгечимден эшитгенин. Ол анга кеси да ийнанмайды.

— Сиз а не айтасыз? — «Герменли» шош олтуруп тургъанла таба сагъайды. Киши ашыгъып сёлешмеди. Айхай, айтырларын-къайтырларын билселе уа: Алакёзню оздуруп махтаргъа, эниш этерге да базынмайдыла. Кетген бластны келечилери аладан не излегенлерине тюзелген эдиле. Сора бу уа ол «бластны» адамларына айтханынгы унарыкъ болурму?

Алай олтургъанла сагъышларын этип, жууап хазырлагъынчы, «апчар» жангыдан бет алышындырып сёлешди.

— Алакёзча атлары болгъан юйюрле сизден сора бармыдыла? — деди ол. Бу жол «герменли» къарамы бла Болатны марады.

Болат, жауурунларын элеп, не айтыргъа билалмай, тынгылады. Кертисин айтырыгъы келди — не десенг да, таулу эр киши тюйюлмюдю — сау юйюрню атасы... башын кётюрюп бир сёз айталмай, ёмюрю озуп барады. Алай, батыр сёзден эсе къоркъакъ жан татлы эди да, юйреннгенича сёлешди.

— Эшта-эшта, багъалы «апчар», тели сёзюн эки къайтарыр дегенлей, бу жерлени адамлары жюйрюк атдан эсе эшекни бек сайлап жашагъандыла деген эдим да. Биз омакълыкъны излеген халкъ тюйюлбюз. Таш тюйюп, таш дорбунлагъа кирип баш кечиндирген бир жарлылабыз.

Болатны текота, жалынчакъ сёзлерин «герменли» жаратды да, къансыз бетине аз жылыу ургъаннга ушады. Мангамы жалынадыла огъесе советлери юйретгенними эниклейдиле деп сагъышланды. Биз мал кибикбиз, жукъ билмегенле, не ашай, не кие юйренмегенле деп тургъанлары ючюн, советлери быланы артыкъ бек къорууламагъандыла. Жокъдан бар этдик, мешхутдан бюртюк этдик деп, советле алмазлыкъ ыспасларын алыргъа кюрешип, баш кечиндирген советле. Былайда нек эсе да «ап-

чар» билинир-билинмез ышарды — большевикле адамланы, ёхтемликлерин сындырып, ауузларын къысдырыргъа уста болгъандыла. Ала сепген жалынчакълыкъны урлугъу — энди алысынланып ёсгенди. Бу затланы эсине алып, «апчар» жарыды. Кёлю окъуна кётюрюлдю. Халиматны сёзлерин эшитмей къалса, баям, къууанч тыпырлылыгъын ёчюлтмей, чыгъып кетерик болур эди.

— Бош айтаса аны,— деди Халимат, къарындашына айланып, ауур шошлукъну таш атып уятханлай этип.— Бизни элибизде Алакёзча жюйрюгю болмагъан хазна юйюр жокъду.— Тиширыу ол ётюрюкню нек айтханын кеси да билмеди. Сора, «герменлини» къозутханын эслеп: «Ачыу-ачыу,— деди ичинден,— ёзге уа, атанга, налат».

Олтургъанла бирден «акъылындан шашхан» тиширыугъа бурулуп, уруп, жерге кёмюп къоярыкъча жапыларын тюрлендирдиле. «Ауузунг къысыллыкъ, ауузунгу тыя билмеймисе? — дедиле ичлеринден.— Барыбызны да къырдырып къояргъамы кюрешесе?» Айшат алгъаракъ эс табып сёлешди.

— Тели тиширыуну сёзлерин кюч кёрюп, бизге чамланма, маржа, «апчар». Кёрмеймисе, айтханын-къалгъанын билалмайды, жазыкъ.

Болат да, кертиди, тюз айтады Айшат дегенни ангылатып, баш къакъды.

«Герменли» Халиматны къатына къысха келип, иги кесек сюелди. Сора артха, терезе таба бурулду. Узун саллы, ариу агъачлы немисли энди олтургъанлагъа тынгыламай эди. Жарыкълыгъы, кирпилдегени ёчюлюп къалып, нек эсе да бир тюрлю мудах эди. Аны мудахлыгъы, бир уллу къайгъысы да болуп, шургулугъун жауурунлары, инбашлары сездире эдиле. Угъай, мында, бу тыгъырыкъ жерледе жашагъанла бой салыргъа юйренмегендиле деп жарсымайды ол. Ичлеринде акъыллыларыны атын да телиге чыгъарыргъа да кимни да юйреталлыкъдыла. Алай жокъ эди жюрегинде тынчлыгъы. Базыныуу да жокъ эди. Не эсе да бир зат аны къайгъы этдиргенлей, жарсытханлай турады. Алакёзмю? Анга минг жыл болады деген хыйсапсыз сёз тюйюлмюдю — ол аны ючюн нек чамланады? Огъесе тамблагъы кюню жетип къалады депми ёхтюнеди? Идил сууну жагъасында баргъан сермешлени юсюнден къууандырырча хапар эшитмей эди. Сора, олтургъанлагъа бурулуп, бираз къарады. Нек эсе да советле «шуёхлукъ», «къарындашлыкъ» дерге ёч болуучуларына кёл кенгдирип, жангыдан сабырланнган да этди. Олтургъанлагъа не къыйынлыкъ

сынатыргъа боллукъ эди ол — немисли офицер? Сынатханларындан бекми сынаталлыкъды? Муну уа, «герменли» къарамы бла Хабланы тинтди, бираз юйюкдюрюрге керек эди деди ичинден. Алай телиге саналгъан тиширыу бла кюреширге сюймеди. Тамам эди эгечлерине сынатханлары. Ол акъылы бла «герменли», жукъ айтмай, чыгъып кетди.

* * *

Кърым гуму артында, хар заманда, къатында сабийбалий болмаса, этиучюсюча, къолларын алгъаракъ созуп сюеле эди. Кёзлерин къаты къысып, «Аллах, жарлы, къарыусуз ёксюзюнгю унутуп къойма...— деп шыбырдады жашчыкъ, уллуладан эшитген сёзлерин эсинден кетермей. Кърым ач-суусап эди да, эринлери саргъалыпдыла. Ариу, дум къара чачы, Айшат биягъы ашыкъ-бушукъ этип, къой къыпты бла къыркъгъан болур, къара къоланды. Желкеси бла мангылай аллы уа къыпты жетдирилмей къалгъандыла.— Уллу Аллах, алтын чёмючден суу ичир деп тилемейме, Алакёзюмю «герменден», Чипподан сакъла деп тилейме. Бёрюледен а кеси да къачалыр...— Кърым бир такъыйкъагъа жыртыкъ кёнчегини хуржунларын къармады — жукъ тапмады.—Сууаплыкъгъа берирге къызыл алыкъа ашыгъым жокъду, къоргъашин къуюлгъан алтын аякъ бла ичирлик суунг керек тюйюлдю.— Алакёзню окъдан сакъла...— Анасыны эгечлери, Болат да ол тийреде тохташып тургъанларын сезмеди.— Алтын чёмюч бла суу ичирме, терек болуп къалгъан анама жан сал да, бери жолун ач».— Кърым былай айтып, шыбырдап, тёгерек айланды да, сора, тохташып, кёзлерин шош ачды. Анда, тау бетде, терек болуп симсиреп къалгъан анасын изледи. Тапды. Бери, «герменлиле», аман эгечлери болгъан элге энерге бла къалыргъа арсарлы болуп, сюелип турады. Этегине жабышхан жашчыгъы да жеринден тепмей. Таш гинжичиклей болуп. Экиси да, Кърым ангылагъандан, бери, элге, чыртда жуукъалашмагъандыла. Узайгъаннга ушайдыла. Алгъын Кърым жашчыкъны башында къызыл тёппели бёркюгюн да эслеучу эди. Энди уа кёрмейди. Артхаракъ къачхандыла. Кърымны жюреги къыйналды. Анам жашчыгъын унутуп къалай къойду деп кёлюне келди. Огъесе мени бир заманда да анам болмагъанмыды? Айшат айтханлай, шыякы тешикденми чыкъгъанды ол огъесе таш тюбюндеми тапдыла? Ол затланы юсюнден Кърым сагъыш эте юйреннгенди.

«Сууаплыкъгъа берирге къызыл алкъа ашыгъым жокъду, ауур сакам да жокъду... Уллу Аллах, жангызлай къоймай, анам бери келирча, мени танырча эт, Алакёзюмю къызыу окъдан сакъла, бёрюледен а кеси къачар». Бу сёзлени шыбырдай, жашчыкъ тёгерек айланып турду. Кёзю-башы тели айланып, сюрюшгюнчю. Сюрюшюп, бир жанына тайгъанлай, жеринде тохтап мычырмычымаз, ахлуларын кёрдю. Ушакъларын да эшитди.

— Анасы телини баласы акъыллы болмайды,— деди, кючсюнюп, Айшат,— кёресиз аны эте тургъанын.

Къалгъанла тынгылауну ийдиле. Болат да тынгылады. Айшат айтханнга сёз къошаргъа сюймедиле, ансы сабий аз тюрлю зат этмейди. «Аллах ургъан жазыкъчыкъ»,— деп жилямсырады ана эгечи — Хафисат.

— Аны кечиндирип тургъан — жаханим отунда тургъан кибикди,— деди биягъы Айшат.

— Охо, ол къыйынлыгъынг алгъан алтынынгдан ауур болмаз.— Жюзюм тамата эгечин буруп чимдирге бек ёч эди. Кърымны жарлы анасын тонап, бай-бакы болуп, дагъыда ыспас, шукур этер орунуна, башы бир уллу палахха къалгъан, ёксюзню ёздюрюрге къыйын салгъан сундуругъа кюрешип жашайды. Аллайла къорагъан этсинле,— деди ичинден Жюзюм.— Къоншусуна къашыкъ бла берип, табакъ бла артха алгъанларын жашыргъан адамла...

— Жаншарыкъса энди сен да,— деди Айшат, алай не хыйсапдан айтханын ахырына дери ачыкъламай.

Барысы да тынгылашдыла, Кърымгъа къарап. Кърым да аладан къарамын бурмады. Сабий эсе да, ана эгечлери аны сюймегенлерин букъдуруп кюрешгенлерин жашчыкъ ангылай эди. Андан болур эди, нек эсе да бек жуукъ ахлугъа саналгъан тиширыуланы кёргенлей, Кърымны кёлю толуп, кёзлерине мылы ау тартылып къала эди. Бютюнда къоншуладан биреулен башын сылап, жумушакъ сёлешсе. Анасыны къатында Кърымны башын Хафисаты, Айшаты, ала угъай, Дауум окъуна сылаучу эдиле. Анасы терек болуп къалгъанлы уа, аналарыны эгечлеринден бири да анга ариу сёз айтмагъанды. Болат а кёрмегенча этип озады. Къоншуланы сабийлерин а къубултуп, кампет-къалач да береди. Суукъ эди Кърымны анасыны эгечлерине саналгъан тиширыуланы бетлери — сансыз. Алагъа къысылып, аладан жылыу тапмазлыгъын жашчыкъ ангылаяла эди. Тапса, Хабладан табарыкъды. Кимден да анга ол игиди, ол ызындан айланнганлай турады. Кърым къайры барса — ары. Артыкъ жуукъ да келалмай. Нек жюрюйдю Кърымны ызындан,

не хыйсап бла къарайды? Жашчыкъ андан къоркъгъан да эте эди, ыразы да бола эди. Акъылындан шашхан къара жин кибик, адамгъа къадалса, хата этгинчи тохтамаучуду, сакъ бол дегенди Айшат. Сора Кърым а телими болгъанды, Хабланы къатында кёп мычыргъа? Алай Болат бла Айшат болмагъан жерде Кърым Хабладан къачмагъанды. Нек эсе да жюреги бир тюрлю ырахатланып, акъылындан шашхан тиширыуну бетинде анасыны илишанларын излегенди. Айхай, анасыны бет сыфаты уа унутулуп, эсинден кетип бара эди.

Анасы терек болуп къалгъынчы, тобукъларына олтуруп уппа-чуппа этиучю, тобукъларында тепсетиучю ахлуларына энди не болуп къалгъан болур, «наным», «алтыным» деп къубултмай сёлешмеучюле энди анга «гыбышы» деп нек атагъандыла? Бу соруулагъа Кърым жууап табалмай эди. Бусагъатда да тапмай, гумуну мюйюшюне къысылды да, жилярыгъын кючден тыйып, тиширыулагъа кёз-къаш бермей къарады. Сора, ийилип, къарт Бойнакъны боюнундан къаты къучакълады. Ит жеринден тепмеди, нек эсе да кючсюнюп, сынсып, жашчыкъны къулакъ артын шош-шош жалады. Кърым ангылагъандан, анасы терек болгъанлы, жашауунда кёп зат тюрленип, кюйсюз бет алгъанды. Анга тюрленмеген Бойнакъ бла Алакёз эдиле. Былайда жашчыкъны кёлю жангыдан жумушап толду. Сейир эди тор ажирни Кърымгъа халаллыгъы. Узакъдан окъуна къатына келип, жылы эринлери бла ууртларын, къулакъларын дыгъыл эте тансыкълагъаны, ийнакълагъаны. Нек эсе да гумхотун жашчыкъны инбашына шош салып да кёп турады. Бу уллу дунияда жангыз къалгъан гитче ёксюзчюкню жюреги къалай урады деп, тынгылап. Огъесе, къоркъма, алыкъын мен сени бийик таулагъа чыгъарырма, къанатынг болуп, кёкге учурурма да, сора сен сюймегенлеринге бийикден къарап, кёл кенгдирирсе деп ми жапсарады? Не тюрлю эсе да, Бойнакъ бла Алакёзден къалгъанла барысы да Кърымгъа арт бургъандыла. Сора Хабла. Алай ол телиди. Асыры телиден иги болургъа кюрешеди адам баласына. Анда, тау бетде, анасы терек болуп къалгъан жашчыкъгъа. Тели тюйюл эсе, биреуню къарыусуз, онгсуз жашы анга неге керекди дегенди Айшат.

Былай сагъыш этип, Кърым Хаблагъа къарады. Акъылындан шашхан тиширыу да, анга къарап, жиляй тура эди.

— Сен нек жиляйса, сени да ариу кийимлеринги

сыйыргъанмы этгендиле? — деди Кърым,— Хабланы къатына жууугъуракъ келип.

— Жилямайма, харип, жилямайма,— деди акъылындан шашхан тиширыу.

Дыркъ деп жашчыкъны анасы жангыдан эсине тюшдю — алай айтып, къуруда ол сёлешиучю эди. Кърым, сейирсинип, Хабланы энди кёре тургъанча, анга алай ышанлап къарады. Не кёрюрге термилгенин кеси да билалмай. Сора, шашхан тиширыуну аллына барып, баштёбен болду. Кърым Хабланы къол жылыуун, ол аны башын сыларын сакълай эди. Алай артда сабийине жетерик тырмандан къоркъуп, къолун кётюре келип, хауада тохтатып къойду. Тюз да ол кезиуде Айшат жетип, жашчыкъны билегинден созуп, жюрюшюн селейтмей, алгъа хыны уруп кетди. Хабла, асыры къысха да жетмей, узакъ да къалмай, ызларындан баргъанлай турду. Кёз туурасындан кетерип къояргъа кёзю къыймай. Алай не заманнга, къалайгъа дери марлап айлансын ызларындан, адамла сабийини ызындан жюрюйдю демей эдиле, телиден жюрюйдю дей эдиле. Жашыны ызындан Хабла не къадар кёп жюрюсе, анга ол къадар къадалып къозута эдиле. Сабийле, бир къауум уллула да. Аны кёрюп, шашханнга саналгъан тиширыу кёз туурада, кесин тыялмай, жиляп, кюн сайын сытыла эди. Алай анга жилярггъа, кюлюрге да жарамай эди: эллиле Хабланы хар атламына, сёзюне чурум излей эдиле. Акъылындан шашханына шагъатлыкъ этерча, ийнанырча. Мугурайып, ташха, хунагъа къысылып олтурургъа да онгу жокъ эди — телиден, адамлагъа къошула билмегенден мугураяды дей эдиле.

Ийнанып, ийнанмаймы эте болур эдиле адамла алай? Аны дурусун айтхан къыйынды, инсанны ичи — терен, къарангы шыякы — къарап тюбюн кёралмазса. Болсада эллилени асламы артдан-артха Хабла Хабла тюйюлдю деп, жашыртын кёбюрек шыбырдашханлары, ол Халиматды дегенлери тиширыуну къулагъына чалына тура эди. Тап бир-бирледе, эллиле сёлешгенде, эринлери къалай къымылдагъанларындан окъуна сезала эди Халимат сёз аны юсюнден баргъанын. Таша жерде, кесине жолугъуп къалгъанда, ахлулары ачыкъ жан аурутуп да сёлешедиле. Алай жарлы этип къойгъанларына бек чамланабыз, къолубуздан жукъ келмейди ансы деп. Биз бир жарлы-харипле, сёзюбюзден чапыракъ саргъалмагъан. Къара тюйюмчекни тешген къыйынды, харип, охо, биз болгъан жерде ашдан-суусапдан ёлтюрмезбиз, кийим тапдырырбыз. Къоншуланы халаллыкълары, игиликлери ан-

дан ары бармагъанды. Аллай сёзлеге Хабла эртте юйренчек болуп, алагъа сансыз тынгылай эди. Да биле эсегиз, таныдыгъыз эсегиз, адам, Аллах аллында сора тюзюн айтсагъыз дурус тюйюлмюдю деп да кёрген эди Хабла. Алай айтып тилеген ахлу, къоншу тиширыулары нек эсе да экинчи аны къатына барып, сёлешген окъуна этмей эдиле.

— Нек къоркъаса, айтсанг а жамауатха бу Хабла тюйюлдю, бу барыбыз да таныгъан Халиматды деп,— деди бир жол ол ючге айланнган эгечине.

— Да алай айтып мен кимни ийнандырайым? — деди ол ёпкелеген ауаз бла. «Иги биледи бу башына, санга артда не келликди деп къайгъырлыкъ тюйюлдю. Ташны ата билмеген — тёппесине урады дегенлей болуп къалса, эшиги жабылмазмы? Эки адам бир бирине ийнанмагъан дунияда. Фаризатлай болуп»,— деди ичинден. Хабла Хабла тюйюлдю, ол къайсыбыздан да акъыллыды дегени ючюн адамла аны атын шашханнга чыгъаргъанларын эсине тюшюрюп. Керти эди, эллиле энди ийнанмай эдиле къачан эсе да тас болгъан тели Хабла къайтып келгенди деп. Баям, элде энди Халиматны танымагъан адам да жокъ эди. Таныгъанларын бир бирлеринден хазна жашырып да кюрешмегендиле. Алай аны ючюн Хабланы къадары тюрленмегенди, жамауат аллына чыгъып, бир Фаризат болмаса, Хаблагъа бу Халиматды деп ачыкъ сюелирге киши сюймегенди. Кимден, неден къоркъа болур эдиле? Айшатданмы огъесе артыкъ сёз — артыкъ ауруууму дегендиле? Жукъ билмегенча, кишини танымагъанча этип тургъан тынч эди — элде, аны ангыламагъан а ким табыллыкъды? Къачан эсе да бир сыйы, къолайы да болгъан Халимат энди Хаблады. Хабланы уа жугъу жокъду. Юйсюз-кюнсюз. Аты шашханнга чыкъгъан. Айшат а, не десенг да, аманлыкъ, игилик, этерге да къолундан келлик адам. Сора Хабла жанлы болгъандан не файда! «Орамлада аз телиле, шашханла жюрюмейдиле. Къайсы бирин сау этсин ол? — деди ичинден Халиматны ючге айланнган эгечи.— Ким акъыллы, ким сылхыр болгъанын Аллах кеси биледи».

Угъай, жокъ эди элде Хаблагъа болушургъа сюйген. Ол анга ишексиз тюшюннгенди. Хар кимни ёз къайгъысы, сора Халимат адамлагъа артыкъ баш ауруу къошуп не табарыкъды?

Бу тюрлю затланы юсюнден сагъыш эте, акъылындан шашхан тиширыу Айшат бла Кърымны ызларындан барып турду. Жашчыкъ, артха-артха къарай, тартына бар-

гъанына нек эсе да къууанырыгъы келип. Сора хар заманда тохтаучу жерине дери жетгенлей, тохтады. Андан ары тепмезге, арбазына кирмезге Айшат аны эртте юйретген эди.

Айшат да тохтады. «Шашхан эгечине» къарады. Эгечим деп кёлюне келтиргенине ырыслап, тоба-тоба дей.

— Сенми эдинг мени атымы айтып къычыргъан? — деди ол.

— Угъай, къоркъма, эгечим, мен сени ызынгдан къычырлыкъ тюйюлме,— деди Хабла.

«Тилинг тартылсын, мен санга эгеч тюйюл эсем»,— деп алдады Айшат кеси кесин, болсада, элгенип, тёгерегине сагъайды: тийреде — не жууукъда, не узакъда адам эслемеди. Этеклери тюз жол жанындан башланып, ёрге ёрлеп, уюп къалгъан таула, саргъалгъан тёшле, сыртла, тауладан айырылып, къарыу-кючлерин тас этген, ыспассыз болгъан тынгылаукъ, тёммек ташла — барысы да шошайып, ёз къайгъыларына хорлатып, мудахланып тургъанча, шошдула. Кишини киши бла иши жокъча. Нек эсе да Айшатны шошлукъ, мугурайып тургъан ташла да элгендирдиле. Ёнгелеп кеслерин тыялмай, тауладан айырылып, бери тёнгереген ташла, энди ызларына къайтып, чыкъгъан жерлерине жарашаллыкъ тюйюлдюле. Не уллула эселе да, аз-аз жерге бата, кёмюле барлыкъдыла. Юслерине къум-букъу къона, ханс, кырдык басынчакълай. Таула уа турлукъдула алай — ёхтемлей деп келди Айшатны кёлюне. Мудах, шургулу да болуп къалды. Сора дагъыда мени не бла, ким бла да не ишим барды деди. Мени бла да кишини иши жокъ. Былайда тиширыуну тамагъы буулду. Алай болургъа уа керек тюйюл эди деди ол ичинден. Азлагъамы къыйын салгъанды, ёз башын унутуп, башын жамауатына жастыкъ этип деди кеси кесине, хар заманда айтыргъа юйренип къалгъан фикирни жангыдан къозгъап. Огъесе алданыпмы жашай келгенди. Кишини да бюртюкден мирзеу этмеген эсе уа, он бармагъымы ёксюзлеге, къарыусузлагъа он ёшюн этгенме деп керексиз дау айтып тура эсе уа? Айшатны тин-тери басды. Аны эсине аллай ачы оюм биринчи кере келген эди. Ким юйретгенди тиширыуну ол халда алданыргъа, этмегенин этдим деп, жамауатдан жасакъ жыяргъа кюреширге? Кеси берген суу уртламны тенгиз сундуруп, къалгъанла анга берген жюннге уа чириген жабагъы дерге? Къалай бла тюзелди? Эгечлерин, ахлуларын тёгерегине жыйышдырып, аякъ тюп этип турургъа кюсеген тиширыу энди эгечден, къарындашдан да айырылып бошагъанын бюгюнча бир

заманда да ангыламагъанды. Ачы эди ол ангылам. «Алай кёрюннгенликге, бизни элде сенден уллу «балчыбик» жокъду дегенди кёп болмай анга Хаким.

— Не деп айтханлыгъыды ол? — деп соргъанды Айшат.

— Да бек уллу «балчыбик» тюйюл эсенг, къоншуларынгы кесинг кечиндирген сундуругъа кюрешип нек жашайса? — дегенди ол.

Айшатны бети агъарып, айтыргъа сёз тапмай къалгъаны эсиндеди. Кертда, аны ючюнмю айырылып барадыла адамла Айшатдан, кёрген жерлеринде жол ташлап? Угъай, тиширыу кесин асыры сюйюп, ёхтемликден эки атыла тура эсе да, къоншуласыз жашаялмазын устаангылай эди. Къоншула арт бурмай, айтхандан да чыкъмай, сёз къошмай турсала сюе эди ол. Болмайды, онгмайды иши. Не амал этсин? Арт кезиуледе аны къатына эллиле бош окъуна келмейдиле, сёз нёгерлигин излемейдиле. Жангызды. Айшат бирле атын айтып эшитмегенли не къадар заман озуп барады. Нек эшитмейди ол атын, эллилени тиллерими тутулгъанды деп ачыуланды тиширыу ичинден. Алай бусагъатда ким эсе да ызындан сёлешгеннге ушады. Кертиди ол, алданмагъанма деп къууанды Айшат. Изледи, ары къарады, бери къарады — киши кёрмеди.

— Кимди ол, мени атымы айтып сёлешген, сенмисе? — деди Айшат, биягъы Хаблагъа айланып.

— Мен сёлешмегенме, нек сёлеширик эдим мен санга? — деди Хабла.

Тамата эгеч ачыуланды. «Къарынынг бурур сёлешсенг а».

— Тохта, сен энтта да кесинги Халимат сунупму тураса? — деди нек эсе да.

— Ким сунсам да, санга энди башхамыды? — деди Халимат.

— Энди артыкъмыды? — Айшат жангыдан элгенди.

— Артыкъды,— деди кичи эгеч.

— Ол а не айтып сантланнганынгды? — Биягъы бир ачы сёз эштдиреди деп, Айшат сагъайды.

— Энди сени атынгы киши айтырыкъ тюйюлдю.

— Сора шайтанмы эди бусагъатда ызымдан сёлешген?

— Аны уа билмейме. Шайтан окъуна болур. Къаргъардан алгъа ол сёлешген этиучюдю. Сен «ой» десенг, ол а «оу-шау бол» дер ючюн.

— Сени атангдан да устама мен анга,— деди тама-

та эгеч.— Ызымдан къычырып, чакъыргъан ахлумму болур дегенлигимди ансы.

— Азланымы жойдургъанса, аладан бири къычыргъан болур,— деди Хабла.

Аны эшитгенде, Айшат къуууанган, элгеннген да этди. Сёзлерине кёре, Халимат акъылына къайтмагъанды, аны ючюн къоркъуу жокъду. Алай шашхан тиширыу ёлгенлени нек сагъынды? Кимни къагъып айтды? Ол жарлыны ауазы иш тюйюлмю эди, илишаннга салынган хапары келгенди. Огъесе жазыкъ сабийлерини бирини ауазынмы эшитди Айшат, къулагъына чалыннган къычырыкъны эсине тюшюрюп, эки жашындан къайсысыны ауазы болур эди деп, кеси кесине да, тийреге да тынгылады. Ийнан, Хызырны ауазына ушай эди. Тиширыу дагъыда бир кесек тынгылады, жашыны ызындан сёлешгенин жангыдан эшитирикча. Сора алайды, ол эди деп шыбырдады. Борбайларын къарыусузлукъгъа хорлатып, Айшат сюелген жеринде чёгюп къалды. Багушда тапхан эки эски чабырны да ёшюнюне къысханлай, къайры эсе да узакъгъа термилип къарады. Не къара къан жаугъан болур башыма, ол Чиппо нени къагъып кюреше эди деп, Айшат, кесин тыялмай, жиляп ийди.

Тамата эгеч эки жашын да — Хызыр бла Ильясны — тукъум ахлусуна ашыргъанлы аладан тынгылы хапар эшитмегенди. Андан бери уа юч-тёрт ай озгъанды. Таматасы Ильясны аскерге бюгюн-тамбла аладыла деп тура эдиле да, къоркъуун этип, таулада узакъ къошха ашырып къойгъан эди. Хызирге уа оналты жыл энди тола тура эди, болсада артыкълыкъ жетдиребиз деселе, аман къуллукъчула азмыдыла, къоруулар адамы уа жокъ деген акъыл бла таматасына нёгер этди. Заман къыйынды, уруш ары бла бери боллугъу да белгисиз. Ёре къуллукъчу кибикле «бластны»тюзлюгюн сакълап да кюрешмей эдиле. Кёзлери къарагъанны жашын тыйып, аны орунуна биреуню сабийин жиберип къоя эдиле. Айшат иги биле эди аллай хыйлалыкъланы. Бара эселе, экиси да барсынла. Къошну тутхан эт ахлусу Мамматха ышана эди, алай дагъыда экиси да бирге турсунла деди. Не тюрлю эсе да, бир къазыкъдан эки къазыкъ бекди. Ол ишни тамамлагъандан сора Айшат кеси кесине ыразы да болуп, жюреги ырахатланды. «Онсегизжыллыкъ жашны бластдан букъдурдум» деп, башына айып салмады. Ийнан «бластха» къыйын салырдан да къалмагъанды. Аны ючюн артыкъ мюйюз чыкъмады ансы. Кеси адамларын кеси жойгъан «бластны» сюймей эди Айшат. Аны кишиси Ахмат тюйюлмю эди «бластны» онг къо-

лу — юздюле, атасы Темуккунуму аядыла, эки къарындашы аскерде гунч, киеую Къоркъмазны жоюлгъан хапары келди. Хайт деген адамлары «бластха» башларын жастыкъ этдиле. Айшатны кесин, эгечлерин да «инкбдыны» парийлеринден ким къоруулады? Бош кёре эдим бу «бласт» дегенлери деди ичинден тиширыу. Биреуню сатмасанг, кюн сайын къоншуларынгы юсюнден тил этип турмасанг жашаргъа къоймагъан. Огъесе «бласт» дегенлери болурму, ол жокъмуду? Алгъын Айшат «бластны» Аллахча бир зат суна эди. Бийкде тургъан. Хар нени да кёрюп, билип. Тюзлюкге жол ачып, терсликни башын кесип. Айшатны акъылына кёре, ол игини амандан айырып, анга къуллугъу ючюн ыспас чыгъарып турургъа керек эди. Бош эди ол жахиллиги, жокъду аллай «бласт», бар эсе да — сокъурду, жукъ кёрмейди. «Бластны» аты бла къаргъанып, харам жюрекли адамчыкъла айлана эдиле, сюйгенлерин этип. Бирин бууп, башхасын тонап, алдап. Сора Айшатны жашлары кимге къуллукъ этерге керекдиле, ким ючюн сауут сюйресинле, отха кирип, жан берсинле. Охо, къан тёгюп, сакъат болдула, ёлдюле эселе да, сау къалгъанла ыспас сёзлерин айтырла деп тюйюл. Бош эди барысы да, таурух. Бу дунияда ким да кесин сакълап жашай эди. Башларын сакъласынла ансы, къайда да кечинсинле деди Айшат. Тиширыу этген ишине, эслилигине бютюнда элге «гермен» келип, «бласт» тюрленнгенден сора ыразы эди. Энди ол жашларымы «немисге» къуллукъ этмесинле деп къачыргъанма дей эди кеси кесине. Комиссар болуп тургъан кишисини жашлары душманнга жумуш этмеселе уа башлары кёбер...

Маммат Айшатны экиге айланнган къарындашыды. Юч жыйырма жылгъа жуукълашхан, алаша кенг адам. Сёзю, окъууу болмагъан. Аны къошу элден узакъда, кертда таша жерде. Энди колхозну къой сюрюую да тауусула кетген эди — кёп бар эсе, бир-эки жюз мал барды. Бютюнда ол тийреде партизанла тохташхандан сора терк эрий эди сюрюу. Партизанламыдыла, тюйюлмюдюле — Мамматны андан хапары азды. Алай, сюрюучю билгенден, барысы да бир онсегиз адам бола эдиле. Партизанлыкъ этип, кимге — душманнгамы огъесе жамауатны малларынамы халеклик сала эдиле — Маммат жаланда мал къоратханларыны тергеуюн бардырала эди. Жюрютген таягъына кертикле салып.

— Колхоз малланы асыры зыраф этесиз, мен артда не айтырыкъма? — деди ол бир жол биягъы къойладан жасакъ алыргъа келген экеуленнге.

— Аны юцюн сен зарсыма, айтырынгы бизге айт да къой,— деди ушкоклу киши.

— Сиз кимсиз да, бир затны тергеуюн этерге унамагъан? — деди Маммат — Берлик тюйюлме бир мал да.

— Сора кимге бериргеди умутунг, къарындашым? — деди башхасы.

— Малла колхознудула, бласт манга ышаннганды аланы.— Мамматны колхозла чачылып, элде да «бласт» къалмагъанындан хапары жокъ эди.

— Бласт бизбиз мында, сабет партизанла, аны алайцыгъын унутма, ахшы киши.

— Алай хажи партизанла болугъуз сиз, ары—оракъ бери — чалгъы. Жаныгъызны сакълап айланнганла, асыры тели сундугъуз мени.

Келгенледен бири ушкогун тартып алып, Мамматха бурду.

— Аман тилинги башынга жау этейим мен сени,— деди.

Тюз да ол кезиуде, агъач ичинден чыгъып, ким эсе да сёлешди:

— Не дауур этесиз? — Сёлешген жуукълашды.

— Атасыны маллары сунмай эсе, берлик тюйюлме дейди,— деди ушкок тартхан къарамыйыкъ киши.

— Берир, сюймей берир... Сен мени таный болмазса,— агъачдан чыгъа келген тёгерек бетли, уллубурун кишиди. Башлы чурукълары, сахтиян къапталы, жанында кероху бла.

Маммат олсагъатлай Хамалайны таныды, ашыгъып сёлешмеди. Аман адам болгъанын эшитгенди, алай «бластны» къаты тутханладанды. Кийимлерине кёре, камандирлери, ёзге, эл таныгъан Хамалай деди ичинден сюрюучю, эндиге дери тюбеп, тарыкъмагъанына жарсып. Не десенг да, къыралны мюлкюне зырафлыкъ жетдирмез.

— Бу нёгерлеринге айт, маржа, бластны къойларына бёрюле киргенча этмегиз де.— Маммат, жамауат мюлкге сакълыгъы бла Хамалайны ыразылыгъын, аперимлигин алыр муратда сёлешди.

— Бласт менме,— деди Хамалай, арысы-бериси болмай.

— Сора къойла да сенимидиле?

— Мени тюйюлдюле, алай мен оноу этеме,— деди керохлу киши.

Маммат къара танымагъан адам эсе да, «камандирни» сёзлерин артыкъ бек ушатмай, ичинден айып этди. Туура алай айтып къояргъа уа жарарыкъ тюйюлдю.

— Сора бласт сангамы къарап къалды? — деди сюрюучю, жарсыгъанын букъдурмай.

— Хау, манга къарап турады. Ыразымыса?

— Да анангы эфенди тутса, тарыгъыргъа кимге барлыкъса? — деди Маммат.— Бу ашап бошагъан къойларыгъызгъа да сен жууап берлик болурса? Ма мында сакъап турама,— деп, сюрюучю таякъны кётюрдю. Аны бла Хамалайны къоркъутханнга ушагъан эди ол.

— Кимни аллында жууап берсем да, сени аллынгда уа бермем,— деди керохлу киши.

Андан сора Ильяс бла Хызыргъа, аланы ахлуларына да кёп жашаргъа тюшмеди.

Ол кезиуледе эки къарындашны таматалары ингир алада ушкок тауушн эшитип, къошдан тышына чартлап чыкъды. Ушкок тюз да ыстауатны тийресинде атылгъан эди да, маллагъа жанлы зат келип. Маммат аны къоркъутхан сунду. Алай Мамматны эслеялмады. Ары да, бери да чабып, изледи. Ахырында, аркъасын чалыгъа тиреп, сойланып тургъанлай, сюрюучюню юсюне келип къалды. Мамматха не болгъанын Ильяс сормай ангылады. Ёшюню — къызыл къан, солуу айландыргъаны бла къалгъаны аз билине.

— Ким эди, эслеялгъанмы эдинг? — деди Ильяс, жаралыгъа не бла болушурун билалмай, аллында тобукъланып.

— Аны къой энди, сен жашса,— деди Маммат кючден-будтан.— Былайда сизге жашау жокъду, малчыкъларыгъызны сюрюп, башыгъызны кечиндирир жерге терк кетигиз...

— Къойла уа? — деди Ильяс, нек эсе да.

— Сизни тюйюлдюле ала, от тёбе болсунла, иелери табылгъандыла...

* * *

Экинчи кюн къарындашла къолларындан келгенича Мамматны асырап, жолгъа атландыла. Умутлары малларын Думала тийресине тигелетип, алайда баш кечиндирирге эди. Элден, жамауатдан бир тынгылы хапар билгинчи. Артда Аллах айтханлай болур.

Кёпмю, азмы къоратдыла жолларындан, Ильяс ангылагъандан, къошдан толу къычырым кетмеген эдиле, шырт деп юслерине юч атлы чыгъып къалды.

— Аха, къайры аман жолгъа тебирегенсиз, колхоз ийнеклени да аллыгъызгъа этип?

— Колхозну тюйюлдюле, бир ийнек бла тана Мамматны, экиси уа кесибизнидиле.— Ильяс къарамы бла жюрюшлерин селейтип, жерге узалгъан малланы кёргюзтдю, ол алай этмесе, келгенле аны сёзлерине ийнанмай къаллыкъча. Хызыр, къоркъуп, тамата къарындашына къысылды.

— Кёп жаншамай, артха къайтарыгъыз, сизни бла тапжёнгер ойнап турур заман тюйюлдю.— Ачыуланып сёлешген кенгбет, орта бойлу киши — аны Ильяс кёре тургъанды, аты Хамалай болгъанын да биледи. Эки нёгерин а таныялмады, къойла сюрюрге келген болмаз эдиле.

— Нек тирелесиз, тебиргиз! — деп къычырды Хамалай.

— Угъай,— деди Ильяс, буюкъмай,— малчыкъларыбызны да жетдирип, биз Мамматны юсюнден элге хапар берирге керекбиз.

— Немислилегеми жетдирирге керексиз малланы? Аны сизге Мамматмы юйретген эди? Ол излегенин биз биле эдик.— Былайда Хамалай, нёгерлерине кёз жетдирип, айтханем да мен сизге дегенча этди.

— Немислиле да адам ёлтюредиле, сиз да адам ёлтюресиз. Хатасы болмагъан. Башхамыды? — деди Ильяс.

Хамалайны бети кёгерди. Жукъ айталмай, иги кесек турду. Эки нёгери къууулуп, малланы артха къайтардыла. Ильяс да чапды.

— Къой, жаш, даулашма, малдан жан игиди, Хамалайны ачыуун чыгъарма,— деди эки атлыдан бири, жашны къатында жюгенин тартып, шош ауаз бла. Огъурсуз, кюйсюз адамгъа ушамады ол.

Ильяс, сабыр болуп, сагъышланды. Ол кичи къарындашчыгъы ючюн къоркъа эди.

— Бизни эки ийнегибизни да сиз сауугъуз,— деди Ильяс,— Мамматны малларын а сюрюрге къоюгъуз.

— Не бизни-сизни хапар айтаса сен? — деди Хамалай, эки къарындашны юслерине ат ёшюн урдуруп.— Биз къырал ючюн къан тёгюп, бандитден туугъанла уа къырал мюлкюне иелик этерге кётен этип,— партизаннга саналгъан «нкбдычы» жашланы къарт аталары Темукку эфендини, аталары Ахматны да иги таный эди. «Бластны» ол эки душманын жояр ючюн къыйын салгъан адам энди аланы ит кючюклеринми аяргъа керекди? Бек аман. Бюгюнден тап кюн, сылтау да ёмюрюнде табаллыкъ тюйюлдю Хамалай. Мамматны ёлтюрдю ол. Была биледиле аны. Тап билмей эселе да, ишеклидиле. Артыкъ кёз, артыкъ шагъат алыкъын кишиге игилик

келтирмегендиле. Бусагъатда эки мандалакъ, артда ёсюп, уллу ташла болсала, жолуна тюшмезлеми? Угъай, керек тюйюлдю Хамалайгъа Темукку бла Ахматха жуукъ жетген адамла. «Нкбдычы» ышанлап Ильясха къарады: чырайлы жаш эди ол, чанка агъачлы, сакъалмыйыкъ энди ургъан, тири кёзлю. Хамалай, нек эсе да къозуп, ачыуланды. Ичинден Ильясны оноуун этди, бусагъат аны къадарын юзерине кеси кесин толу ийнандырып, къууанды. Тап, къалайын марлап, атар жерин окъуна сайлады. Хамалай жашны ёшюнюн чачдырыргъа керекди — кенг ёшюнлю къарыулу эр кишилени сюймей эди «нкбдычы». Сора жюреги учунуп, бир тюрлю къууанч сезип, керохуну хампурасын ачды. Эслетмей, шош. Керохуну сабы къол аязына хычыуун тийди. Алай Ильяс эслеген эди аны. Эслеп, мычымай инбашында Маммат-ны эски къауалын сермеп къолгъа этди. Хамалайгъа буруп, сампалын тартыргъа жетишмеди. Бешатарыны къалагъын иер къашха тиреп тургъан атлы алгъа къармашды. Ушкок атылгъанда, Ильяс анга окъ тийгенин олсагъат сезмей, тауушха бурулуп, атлыгъа къарады, Хамалайнымы огъесе мениме марладынг дегенча, соруулу эди жашны бети. Эсине бир тюрлю зат келтирип, былайды деп хыйсап этгинчи, борбайлары къыркъылып, бауруна жыгъылды. Хызыр къарындашыны жерге тартхан ауурлугъун тыялмады.

Ол кюнден сора Айшатны кичи жашы партизанла бла тура-турду. Къарындашы бла бирге аны жерге кёмерге Хамалай кёп кере болгъан эди. Алай уруп къояргъа базыналмады, адамларыны барысына да ышанмай эди. Сора къойланы сюрюучюсюз къалдыргъа сюймеди. Аш-суу этерге, отун мажарып, от жагъаны ёчюлтмей турургъа керек эди. Хызыр а — жаш эсе да — хазнамыды оналты жыл, ол затлагъа аламат эди, къолу алтын кибик бир сабий. Хамалайны адамларыны асламысы аны жаратып, «камандирлеринден» ташада, жапсарырча, ариу сёзле айтыр ючюн къоймай эдиле.

Хызыр сюйюп шапалыкъ этмегенин аны халын кёргенле ангылай эдиле. Амал тапханлай, къачаргъа кюреширигин да. «Камандирден» къоркъмасала, кеслери окъуна болушурукъ эдиле. Хамалайны умуту башха болгъанын, ол анга бёрю баласынача къарагъанын сезип, ангылап.

Хызыр кюндюз къойланы къалгъан-къулгъан хурттакларын кютсе, ингирден аш-суу этеди, сют уютады. Хар эки, не юч кюнден чакъыртып, Хамалай анга соруу этеди. Жаш ангылагъандан, эрикгенден, ишсиз-кючсюз

тургъандан соруу этерге кюреше эди ол «жесирге». Алай тюйюл эсе, къуруда бир затны соруп нек турады? Ол эрикмегенликге, уллу иш бардыргъан сунуп, кесин анга ийнандырыргъа кюрешгенликге, жаш безигенди «нкбдычыны» къыйматсыз соруулариндан. Керексиз махтанып, «сызып» сёлешгенин да ангыламазча тюйюл эди.

Кюнлени биринде партизанладан къайсысы эсе да сени Хамалай чакъырады деп келди. Бу жол, ашырмай, Хызырны кесин барма къойдула.

Къургъакъ дорбунда экеуленден сора кишини кёрмеди. Хамалай аягъы юсюнде, башхасы уа — мюйюшде — жаш аны бетин эслемеди: ол от жагъа жарыгъында чёгюп, «нкбдычыны» сёзлерин къагъытха тюшюре тура эди, баям. Алай сунду Хызыр. «Ноябрь айны онсегизинчи кюнюнде бандитлени къаууму колхоз малланы душманнга сюрюп бара тургъанлай, мени партизан отрядым юслерине чыгъып къалгъанды да, ол айтханыбызны этерге унамагъандан сора, бой ачаргъа тюшгенди. Ол бойда биз онеки бандитни ёлтюрюп, бирлерин да жесирге алгъанбыз,— былайда Хамалай Хызыргъа къарады.— Ол кертда бандитлени башчылары болмай, бош сюрюучю, жанын кечиндире айланнган жашчыкъ болгъанына ачыуланнганча кёрюндю.— Дагъыда бизни къолубузгъа онеки бешатар ушкок, жыйырма гранат, юч да эки быргъылы къауал тюшгендиле,— дей, Хамалай дорбунда ары-бери жюрюдю.— Мен акъыл этгеннге кёре, жесирге алгъан бандитибиз немислиле бла уллу байламлыкъ жюрютгенди, чанкаладанды. Бусагъатда соруу бардыра турама да, кёп затны билип, терк хапар берирме...» — деп, «камандир» жашны къатына келип тохтады.

— Къоркъма, сен хар затны болушунлай айтып барсанг, башынгдан тюк тюшюртмем,— Хамалай балан бармагъын тогъай этип, Хызырны сакъал тюбюнден ёрге кётюрдю. Кёзюне къарады. Жаш къажымады, тынгылады.

— Нек тынгылайса, хомпукбет? — деди «нкбдычы». Хызыр, керти да толу, акъ бетли жашды. Ууртлары, къыз сабийнича, хомпукла, кёпчюген, назик эринли.

— Айтханма, сора не айтайым? — деди жашчыкъ, мудахлыкъгъа хорлатып къоюп.

— Бандитле Мамматха терк-терк келиучюлерин сен кёрюп тургъанса да?

— Угъай, мен киши кёрмегенме.

— Ненчашар къой сюрюп кетиучю эдиле?

— Сизден башха киши мал сюрюп мен кёрмегенме.

— Маммат кесими сюрюучю эди, алаймыды? — Хамалай сорууланы бир бири ызындан терк-терк соруп, Хызырны жунчутургъа кюреше эди. Тап, жууабын окъуна сакъламай эди. Да неге керек эдиле Хамалайгъа аны жууаплары? Ол излеген башха эди.

— Мындан алда уа сиз ийнеклени кимге сюрюп бара эдигиз? Маммaтмы айтхан эди бандитлеге сюрюгюз деп? Къалайдадыла ол бандитле?

— Ийнекле кесибизнидиле. Тюнене кесген танагъыз а Маммaтныды. Юйюбюзге сюрюп бара эдик биз.

— Итден туугъан, къуру ётюрюк айтып турургъа ким юйретгенди? — Хамалай керохуну сабын къаты къысып тургъанлай, керилип, Хызырны кулакъ артына уруп ийди. Жашчыкъ, башындан тёгерек таулу бёркчюгю бир жанына чартлап, жыгъылды да, эс жыялмай, иги кесек заманны турду. Сора къулакъ чунгурунда бла бурун тюбюнде къаны къызыл дарий журунчукълай болуп, кётюрюлдю. Бек алгъа жашил къатапа бёркчюгюн къакъды, къоллары къалтырай, кийди. Жукъ айтмады. Иши кырты болгъанын ангылай эди ол.

— Бар, къуру мындан, кёзюмден думп бол,— деди Хамалай, жашха хыйла мурат бла къарай...

Аны алай нек айтханын Хызыр олсагъат билалмады — хыликкя этипми огъесе керти да кетерин сюйюпмю?

— Къайры? Къошхамы? — деди жаш, тирилип, жашаудан умут этип.

— Билмез отму ашагъанса, къайры барырынгы билмезча?

Хамалайгъа энди жаш керек тюйюл эди, болгъанды заманы таматасыны ызындан кетерге. «Нкбдычы» энди жаланда тап сылтау излей эди.

Къууанып, муштухул болуп, Хызыр босагъадан тышына атлады. Буюгъурча ол киши эслемеди, ашыгъышлыкъгъа хорлатмай, къош таба жол кёл алды. Келе-келип, къошну тийресинде да адам кёрмей, тохташды. Нек эсе да жюреги, чыгъып кетерикча, къыстау ура эди. Хамалай сюйген жеринге бар деп, аны жиберип къойгъанына Хызыр ийнанмай эди. Тёгерегине энтта да бир кере ажымсыз къарап, къулакъ тигип, сора кеси кесин таукеллендирди: былайдан къутулса, аны ызындан къууупму кюреширикдиле?

Мыллыгын энишге атды. Къабырчакъланып, къырпакъгъа хорлатхан гымых кырдыкда чапхан къыйын эди. Чабырлары учхалап, тёнгерей-къоба, энишге тартхан

ауурлугъун тыялмай, иги кесек барды. Къыр жер бошалып, тёнгереген къызыулугъун тыярча болгъанда, тохташды. Къошдан узайгъанын ангылап, сабырланды. Базыныулукъ да келди. Гузабасыз, солууун тынч айландырыргъа кюреше, экинчи сыртха чыкъды. Ёгюз сыртынлай жютю, узун эди ол. Аны бла барып тургъан тынчды. Алай къалайда тауусулады, къайры элтеди? Хызыр таулада жер танымай эди, таулада жюрюген эсе, Маммат бла, тамата къарындашы бла жюрюгенди. Ильяс эди аны неге да базындырып, къолундан тутуп айланнган. Энди Хызыргъа жолну ким кёргюзтсюн? Бу суукъ, къырпакълы тёшлени, сыртланы ичинде? Барысы да бир бирге ушап.

Тамата къарындашын эсине тюшюрюп, жашчыкъ былайда биринчи кере жиляды. Анча кюнню ичинде Хамалай тюйюп, инжилтип тургъанда жилямай, энди, суукъ сыртла, тёшле арасында жангыз къалгъанда, жиляды. Артха, ызына айланып, къош аллында Ильясны кёрюп къоярыкъча. Суукъ таулада аны къабырын къоюп, къачып баргъанына сокъуранды. Олсуз Ильяс къабырында жаталмазлыкъча, къоюп кетип бараса деп ёпкелерикча болду. Кёп зат тюшдю Хызырны эсине. Ильясха окъ тийип, жыгъылып башлагъанда, аны къучагъына къысып тыялмагъаны — тыялса, къарындашы ёлмей къаллыкъча. Артда Хызырны сыртындан тюшюп, болушлукъ сакълап, умут этип, кёзюне къарагъаны. Огъесе аберими айтырыкъ эди? Кюн сайын Хамалай Ильясха артыкълыкъ сынатып, тюйюп, эзип тургъанда, анча таулу кишиден анга киши болушмагъаны, тынгылап тургъанлары да эсине тюшдю. Ол артыкълыкъла бусагъатлада бола тургъанлай, жашчыкъны тамагъы буулуп, сытылып жиляды. Буз къатыш кырдыкга чёгюп, энди не да манга неге керекди деп. Къош таба айланып. Ол халда иги кесек мычыды. Сора къулагъына бир тарууш чалынды. Ат чабып келгеннге ушаш. Къайдан, къайсы жанындан чыкъды? Алданнган этген сунуп, анга ийнаныргъа сюйюп, тийреге жангыдан къулакъ салды. Солууун иш да тыйып. Тарууш эшитмеди, суугъа кёмюлюп, буулуп къалгъанлай болду. Алай Хызыр сагъайгъан эди. Нек эсе да, ичине къоркъуу тюшюп, ёрге турду. Сыртны юсю бла барыргъа жарамазын, сырт юсюндеги узакъдан окъуна кёзге тынч илиннгенин биле эди. Кёп сагъыш этип сюелмеди. Онг жанына къысха бурулуп, энишге чапды. Биягъы чабырлары тутмай эдиле. Жашчыкъ гелеу кырдыкда тёнгерей-тёнгерей да къуйругъунда уча, дагъыда къобуп сю-

рюне, суу ызгъа тигеледи. Къарап-къарагъынчы. Бузлагъан суу ыз бла энишге бармай, тешге ёрлерге кёлленди. Тёш бла ёрлеп, аны башына чыкъса, жолну къыйынындан къутуллукъ сунду. Тёш башындан энишге къарагъанлай, юйюн кёрюп къоярыкъча. Андан, туугъан элинден, анасы, ахлулары аллына чабып чыгъарыкъча.

Кесини талакъ солууундан сора жукъ эшитмей, Хызыр барып турду. Тёрт гуппур болуп. Алай къырпакълы гелеуню тюбю буз эди. Мындан алгъа жаугъан жаун, эштада, жерге сингерге жетишмей, бузлап, миялалай болуп къалгъанды. Жашны дыркъ деп юй артларында гелеулю тёш эсине тюшдю. Къыркъарда аналары Айшатдан башха адам, анга ёрлеп, жолун къысхартыргъа базынмагъанды. Хызыр кеси да сынагъан эди аны алдаулугъун. Бу уа ол тёшденми хазнады, андан да учхалаукъгъа ушайды. Аргъы бетден къарап эслерча тюйюл эди. Артха къайтыргъа заман къайда: гелеулю тёш бла энишге, ёрге баргъан да бирча къыйынды. Хызыр, къырпакълы гелеуден эки къолу бла да тутуп, аякъ бурунларын жерге тирерге кюрешди. Кырдыкда ашалтхан чабырлары бузгъа илинмедиле. Болсада, тобукълары, жингириклери бла къазауат эте, алгъа иги кесек сюркелди. Сора, ауурлугъу, энишге тартып, энишге учхалатып башлагъанда, кючден-будтан тохташды. Бутларын, къолларын да кенгнге жайып, бауурун жерге къаты къысып. Охо да, бир кесек солугъанны хатасы жокъду деп, кёл этдирди кеси кесине. Энди ол, эс табаргъа, кюч жыяргъа кюреше, гелеуню бузуна да сабыр къарады. Бузну тюбюнде, мияла тюбюндеча, зыгъыр, ууакъ ташчыкъла.

Жашчыкъ былайда, нек эсе да элгенип къалып, ёрге тырнакъларгъа ашыгъып, алгъа силкинди. Тёшден къутулуп, биягъы сырт башы бла энишге тигелерге термилип. Алай ёрге сюркелгенин энишге учханы озду. Хызыр, аны ангылап, бир жаныракъ бурулду. Болсада, онг къолу бла тутхан гелеу кырдыгы юзюлюп, тёнгереп кетди. Тёнгереп бара, къоллары бла кырдыкны сермерге онг табып, тохташды. Сёдегей бютюн къыйынды деп келди Хызырны кёлюне. Ёрге айланды. Къалай эсе да аякъ бурунларын да жерге тиреялды. Энди хайт дерге керекди. Алай тюз да бу кезиуде аргъы сыртда ат пыркылдагъан тауушу эшитди. Кеч къыркъарны таза хауасында ол, узакъгъа жайылып, тунчукъду. Сора, жан къымылдамагъанча, аяз къакъмагъанча, тийре шош болду. Жашчыкъ кесини солууун окъуна эшитмеди, тамакъ тюбюнде тыпырдагъан жюреги къайры эсе да те-

реннге кетип, бугъуп, тунукъ-тунукъ урду. Хызыр жашыртын, билек тюбю бла артха къарап, сыртда атланы кёрдю. Хамалайгъа ушатды. Алай дурусун билип, былайды дегинчи, атлыны келгени шошлукъну оюп, талап, жашчыкъны башы бла къайры эсе да учуп кетди. Хамалай иги кесекден бери сюеле эди сыртда. Ушкок къалагъын иер къашха тиреп. Атаргъа ашыкъмады. Адамны амалсызлыгъын кёрюп, дыгаласына къарагъан хычыуун эди анга. Гелеулю тёшде бауурундан тюшюп тургъан Хамалайдан къутуллукъ тюйюлдю. Ол аны иги биледи. «Нкбдычы» дагъыда башха затха да толу ийнанмыпды: тёшде макъалай къапланнганнга не сюйсе да этерге эркинди, ол а анга жукъ эталлыкъ тюйюлдю. Киши аллында жууап бермей, сюйген ишинги тамамлагъан иги эди, зауукълу. Хамалай, къууанч тыпырлы болуп, санларына жангы кюч-къарыу келгенин сезип, ушкогун огъары аягъына миндирди. Аны «чыркъ» деген шатык тауушуна татлы сагъайып.

— Сора къутулуп кетип, бандитлеге партизанланы тасхаларынмы билдирлик эдинг? — Хамалай бу сёзлени Хызыр кертда партизанлагъа хаталы адамды дегенден къычырмады. Аланы айтдыргъан сакълыкъ эди, ким биледи, тийреде аны кёрлюк, эшитирик бар эсе дегенден. Да хаталы адам тюйюлдю деп да кимни ийнандыраллыкъды деди дагъыда ол кеси кесине. Ишекли, гурушха болуп, артда жарсыгъандан эсе, къоратып къойгъан ажымсызды. «Бластха» чёп тенгли хата тюшюрлюкню Хамалаймы аярыкъды?

Окъ келип, тюз да Хызырны къулакъ жанында бузну чачдырды. Ушкокну экинчи кере да атылгъан тауушун эшитди, окъ къалайгъа тийгенин а жашчыкъ эслеялмады. Алай нек эсе да бир тюрлю болуп къалгъанын сезди. Чарх ауурлугъун къымылдаталмай, тёшню бузуна уюп. Хызыр, кырдыкдан тутуп, сюркелирге таукелленди да, къолун жерден айыралмады. Не онгун, не солун. Чабыр буруну бла аякъ тирер жер излерге умут этди — буту барын-жогъун ангыламады. Окъ тийген эсе, мен нек ёлмейме, не бир затым нек ачымагъанды деди жашчыкъ ичинден. Кеси кесине тынгылады. Бауурубла жерни суукълугъун эшитди. Энди эшитди. Къымылдаялмай къалгъанда. Алгъаракъда, къармашып, тырнакълап, ёрлеп, чулгъаныпбла булгъаныпкюрешгенде, жукъ эшитмей эди. Алай энди аны бауурун суукъ жерден айырыр онгу жокъду — олмуду къайгъысы: боюну бла аркъа жилиги бирге къошулгъан жери тынгысыз эте башлап, Хызырны сагъайтды. Ачыгъын жери ке-

сын бекден-бек билдире бара эди, тап тёзюмюн окъуна сыйыра. Сора къалай эсе да кёкюрек къангасыны тюбюне жылы къаны тамычылай, жыйыла тургъанын кёрюп къойду. Угъай, кёрюр амалы жокъ эди — ол башын-боюнун къымылдаталмай эди — сезген этди. Жашчыкъ, хар нени да олсагъат ангылап, къандан къачаргъа умутланып, бир жанына булгъанды: жеринден тебалмады. Окъ тапсыз жерине тийгенин, ол аны жибермезин Хызыр ангыламазча тюйюл эди. Алай нек эсе да жашчыкъ ёлеме, тамата къарындашымлай болама деп къоркъмады. Къыйналып, жангызлай ёлгеними анам кёрмейди деп элгенди: ол, бар кючюн жыйып, «анам» деп къычырды. Асламында анасыны атын айтып чакъырыучу эди да: «Ой, Айшатым»,— деп да къычырды. Ол эди Хызырны ахыр тылпыуу, сёзю.

* * *

Айшатны жашларыны юсюнден керти хапары жокъ эди. Анча заманны ичинде. Да не эталлыкъды ол — тиширыу башы бла таулагъа, къошлагъа барып, сурар онгу-къарыуу къайда? Ахлулары кёпдю — сан этмейдиле. Алгъын Айшатха жойкъулланып сёлешиучю эллилери энди жол ташлап кетедиле — кимни жиберсин жумушуна, кимге айтсын жюрек жарсыуун?.. Тиширыу, кертда, бирлени кёрюп, аны жумушуна чапдырлыкъча, тёгерегине къарады — киши кёрмеди. Арлакъда Хабла жау чыракълай сюеле эди. Айшатны жюреги жангыдан таралды. Жангызлыкъны шошлугъу тау болуп къалгъанча, ауур кёрюндю. Жангызлыкъ алай къыйынды деп аны эсине бир заманда да келмегенди. Угъай, бир заманда жангызлыкъны ачыуун сынарма деп сагъыш эталмагъанды. Жамауат, ахлула аны игилигин, ала адам болсунла ансы, мен къалай да кечинейим деп жашагъанын унутурукъ суналмагъанды. Огъесе ол кишиге да бир зат да этмегенмиди, къоншуладан алгъанын кеси алагъа берген сунупму тургъанды? — Айшатны сагъышы аз заманны ичинде экили болду да, дагъыда юйренген ызына къайтды. Экилилик иги тюйюлдю, андан хайыр чыкъмаз: къоншуларына игилигин оздуруп жашагъанын бош унутадыла. Айшат нек эсе да ачыуланды да, сагъышы башхагъа бёлюндю.

Мен жангыз къалгъан эсем, ким эди мени ызымдан къычыргъан? — деди ол кеси кесине. «Бу тели,— тиширыу жангыдан Хабла таба къарады,— жойдургъанларынгдан бири къычыргъан болур дегенди. Тили тартыл-

лыкъ». Айшат, къарыусузлукъгъа хорлатып, жилямсырады. Ким да къайнайды, эки сабийи бир палахха жолукъмагъа эдиле ансы. Тиширыу жангыдан сагъышланды. Кёлюне келтиргенинден къоркъуп, титиреди. «Бош алдайма кесими, эки жашдан бири эди мени излеген,— деди Айшат.— Къайсы болур эди? Таматамы огъесе кичими?»

Тиширыу, эски чабырланы ёшюнюне къысып, шош чайкъала, бираз сюелди. Сора, жан кирип къалып, чабырланы Кърымгъа хыны узатды.

— Къолларынг юзюлмеген эселе, ал быланы ары,— деп ачыуланды.

Айшат къарамы бла багушну къармап, излеп, дагъыда бир чарыкъ олтан бла чындай табып алды.

— Не аралып тураса, изле,— деди тиширыу, жашчыкъны сейирсиннгенине онгсунмай.

— Не зат излерикме, биз бу багушха тюнене келип кетген эдик,— деди Кърым, эски кир чабырланы атып къояргъа анасыны эгечинден къоркъуп.

— Жазыкъ сен, жарлыса десем, унамайдыла. Эндиге дери не излеринги, башынга хайыр къайдан чыгъарын билмеймисе? — Айшат, бети жарып, къууаннгандан кёзлери жылтырадыла. Чарыкъ буруну бла багуш тёбени къозгъады. Не зат алгъанын Кърым ангыламады.

— Адамла телиледиле, сокъурдула: тёгюлюп тургъан ырысхыны кёрмейдиле,— деди тиширыу.— Охо да, нек жарсыйма — кёбюрек къонар ырысхы кесиме!

* * *

Эллиле эртте эслеген эдиле Айшатны ол къылыгъын, алай иш этип, магъана берип кюрешмедиле: сыйдам ташла, сюекле жыя эсе, билмей жыя болмаз. Айшат этегин сюекледен толтуруп келе тургъанлай, аз адам жолукъмай эди — не этесе быланы деп соругъа уа киши базынмагъанды. Ушамагъан затны соруп, билимсизлигин кёргюзтюрге къоркъуп. Айшат кимден да эсли, акъыллы, сора айып тюйюлмюдю анга чийинги сездирген? Адам тергеусюзлюгюн бла мадарымсызлыгъын туура этип не табарыкъды?

— Къайнайса, жерни жети къатысын кёргенледенсе сен,— деди мындан алгъаракълада къоншу тиширыу, жолда Айшатха тюбеп. Айшат этегин къаллай сюекледен бла ташладан толтуруп келгенин билирге термилип, кёргюзт дерге уа буюгъуп.

— Кёрюрге сюйсенг, сен да кёрлюксе,— деди Айшат, къоншусу аллына чыгъып къалгъанына жарсып. Къалай-алай эсе да, жамауат туурасында къозгъамай эди ол багуш, кюл тёбелени: хар кимни да болады жашырын иши. Сора битеу эллиле Айшатдан кёргенлерин этип барсала, анга не жетерикди?

Къоншу тиширыу, асыры бек тергеусюз болмагъанын билдирирге сюйюп, алай тийишли, тап жуап да табалмай, сюеле эди. Аякъ тюбюнде сыннган жаурунну аллыгъы келип, алып да къоялмай. Алыргъа, алмазгъа да Айшатдан къоркъа эди. Мен сюекни башына жаратырыкъма да, андан жыяма, сен а не этериксе десе, не айтырыкъды? Не тюрлю эсе да, Айшатдан айырылгъанлай, кёзю илиннген иеги сюеклени юслери бла озуп кеталмады. Ийилди. Ийилгенин Айшат кёрюп, ыспас беририн сюйдю.

— Охо, Аллах мени да унутуп къоймагъанды,— деп сёлешди.

Айшат кёрмегенча, эшитмегенча этип, жюрюшюн къыстауландырды. Алай эслеген эди: башына палахны кеси сатып алгъанына ачыуланды, тынгысыз болду. Кимни да игиликге олму юйретирге керекди. Ашаргъа, жашаргъа юйрете, Айшат къарт болду — ыспас а жокъ. Энди сау кёрейим — жамауат анга ийне окъуна жетдирмез. Тиширыу къууулуп, ашыкъгъанындан жюреги чыгъып кетерге аздан къалып, арбазына тигеледи: этегиндегилерин тёгюп, тийреге жайылыргъа керекди: Аллах нени да излегеннге, жюрюгеннге тапдырады. Мадарсызны къадары жокъду. Алай босагъадан атлап юйге киргенлей, жюреги бир кесек хошланды. Айшат къоркъгъанча тюйюл жашау: алыкъын аны киши алдаялмагъанды, ол а барысына да мах деп бергенди. Тиширыу кимлеге эсе да кёл кенгдирип, ышарды.

Юйню ичинде шинтик салып, адам олтурур жер жокъ эди. Эски-бюскюледен, чириген чындай, чарыкъ, чабырладан. Отоуну тёрт мюйюшю, эшик арты, ундурукъ тюбю, от жагъа, терезе тапкала — барысында да къатыш тёгюлюп, къуюлуп. Сюекле, ташла, тон, кийиз журунла.

— Кишиде да табылмаз быллай бир байлыкъ,— деди Айшат.— Мен кесим жыйгъанма, киши болушмагъанды.— Тиширыу, хыны бурулуп, Кърымгъа къарады:

— Огъесе сен болушханмыса? Алай къураннга эдинг, манга ёмюрде киши болушмагъанды.

Да ким кимге болушурукъду бу аман дунияда, бир

бирлерин марап айланнган болмаса? Кимни къалайда бууайыкъ да, ырысхысын сыпырайыкъ деп.— Айшат, сюек-мюек тёбелени орталары бла кючден атлай, жаны бла ёте шыякы тешикге ушагъан ич отоугъа кирип, къолунда жау чырагъы бла чыкъды. Агъач тапчанны жабыуун артха атып, чыракъны энишге тутду. Къарыусуз жарыкъ юслерине тенг жайылып, сюеклени саргъалтды, Айшат биягъы кеси аллына кюлюп ийип, сора эринлерин гам этди.

— Кеси ырысхынга эркинлигинг болса уа нек жарлы эдинг! Сен кече-кюн демей жыяса, ала уа сыйырадыла да кетдиле. Мени мюлкюме тёрт кере дорх этилгенди, билемисе сен аны, жашчыкъ? Хоу, къайдан билликсе,— Айшат сюелген жеринде ташлагъа чёгюп, жиля-мукъларын этек къыйыры бла сюрте иги кесек мычыды. Сора, жангыдан тирилип, ёрге турду.

— Ары ташып букъдургъа керекди.— Тиширыу чыракъ жылтыратхан къарамы бла ич отоуну кёргюзтдю.— Тёгюлюп, жайылып тургъан ырысхыгъа зар кёз терк илинеди... Сюелме, ташы. Хайда, маржа. Къалач да берликме бюгюн...

Кърым сейирсинмеди. Айшат ол сёзлени биринчи кере айтмайды. Юйреннген эди. Терсмиди, тюзмюдю — анасыны эгечи — жашчыкъны андан да хапары азды. Сюекле, эски быстырла керек болмасала, уякъ-тюекчи киши ат арба бла келип, арбазлагъа айланып нек къычырады? Сюеклени, эски быстырланы ийнелеге, бояулагъа, топха алышыргъа жарай эди. Кърым анга къууанады. Уякъ-тюекчи чюйютлю келсе, топ къоллу болургъа умут этип. Алай уякъ-тюекчи, нек эсе да жюрюмей, тохтап къалгъан эди.

— Айшат, чюйютлю киши къачан келликди? — деп сорду Кърым, къучагъына отун жаркъаланы жыйгъанлай, сюеклени жыя. Жашчыкъ аланы дорбундан къарангы ич отоугъа элтип къайтхынчы, Айшат жукъ айтмай турду.

— Не этесе уякъ-тюекчини? — деди сора.

— Топха алышыргъа сюекле берирмисе? — деди Кърым.

— Атанга гония— тиширыуну бети тюрленди,— санга сюекле хазырлап турама дейди, андан башха бир къайгъым да болмай.

Кърым абызырады. Сейирсинип, Айшатха алай къарады. Была сюекле тюйюлмюдюле дерге базынмады. Къоркъду. Арт кезиуледе анасыны эгечи бир тюрлю болгъанды, ташха таш, сюекге сюек дерге къоймай. Эки-

си да симсиреп, бир бирге тил тутуп сюелдиле. Алгъа Айшат тилленди.

— Къой быланы, артда букъдура-букъдура турурбуз,— деди ол.— Тышындан аллыгъыбызны алып къояйыкъ. Алалгъаныбыз бизни, алалмагъаныбыз — элни.

Тиширыу тышына чыкъды да, инбашына ылытхынны бла жугарны атып, биягъы таш таба тебиреди. Жол тюбюнде уллу, къадау ташха. Айшат аны тёгерегин, тюбюн къазып, чучхуп, бир ыйыкъдан бери кюрешеди. Алай таш тиширыуну айтханын этерге, кючюнден къоркъургъа ушамайды: жеринден тепмеди.

* * *

Гажай бёрю, тюртю терекни артына чёгюп, иги кесек замандан бери Алакёзню марап турады. Секирирге базыналмай. Тёртеулен болуп чапханда да жукъ эталмагъандыла. Энди уа ол жангызды. Жангызлай уугъа баргъан, дерт жетдирип, жюрегинги чёкдюрген тынч тюйюлдю. Эндиге дери жыйын бла жюрюген бёрю, жыйынны кючюн, жангызны мадарсызлыгъын да иги биледи. Алай дертин кеси жетдирирге керекди, эки баласын да беллерин юзюп, топуракъ бла, къыртиш бла къатыш этген ажирни къанын тёкмей, богъурдагъын юзмей анга жашау жокъду.

Дерт жетдирирге термилиую, Алакёзге къастлыгъы Гажайны кючю-къарыуу эди. Аны керти ёлюмден къутултуп, ажирни ызына тюшюрген да олду. Кёп жюрюгенди, кёп жортханды Гажай Алакёзню излеп, жыйысын жыйылап. Табалмай, къалай улуучу эди ол кече, жулдузлагъа, айгъа айланып! Тарыгъыуун, жиляуун киши эшитмей.

Къоркъмазны огъу боюнуна тийгенден сора бёрю къаллайла жыгъылгъанын унутханды.

Эси къайтып, кёзлерин ачханда, Гажай тийреде жаны болгъан зат кёрмеди. Не жылкъыны, не аны кютгенлени. Ол аны насыбы эди. Чыкъмагъан жанын чыгъарырча киши къалмагъаны.

Сау кече бла кюнню къанына боялып, жеринден къобалмай тургъаны бюгюн жангыдан эсине тюшдю. Сюркелип келип, Алакёз ёлтюрген баласыны къатында сойланнганы да. Ырахын баласыны мыллыгы суусабын да кесип, ач къарынын токъ этди. Алай бла юч кюн кечинди. Экинчи баласын ашап бошаргъа, бираз къарыу кирип, аягъы юсюне турду.

Аягъы юсюне турургъа кючю жетген бёрю кесин

ачданмы ёлтюрлюк эди?! Тентирей, сюрюше барып, ышыкъ жер сайлады. Гажайны кёзю жютю эди, сынауу уллу: чычханлы, гылыулу жерни танырга юйреннген. Гылыу тешикни марап, кёзюн къакъмай, сермерге сагъайып жатаргъа ыйлыкъмагъанды, эринмегендеи. Къарыусуз кюнлеринде жубуранчы, чычханчы болгъан жангыз ангамы тёреди, жан, къан сакъларгъа жарасын ансы.

Бёрюню жарасы терк сау болмай эди. Тап артда къарыу киргенден сора да эркин жорталмай, кёп къыйналгъанды. Боюну гылжыууна кетип, тюзлемей, экинчи жаз башына дери жюрюгенди. Таулада хауа жылынырга Гажай да алгъыннгы кючюне, тирилигине къайтды. Энди ол жыйын бёрюлеге къошулса да, кишиге басынчакълатырыкъ тюйюлдю. Кючюкле табып, алагъа аналыкъ этип жашаргъа керек эди. Кюч, къарыу алгъан, жаш чархы табийгъатны чакъырыууна, ауазына хорлатып къояргъа термилип аз тыкъсымагъанды. Башха бёрюле жюрюген, айланнган жерлеге келип, ызларындан жашыртын къарап. Кесин тыялмай, аз улумагъанды — кёкге айланып, шош таралып. Кеси барып къошулалмагъанлыкъгъа, жыйындан айырылып, бёрю келип къалырмы эди деп умут эте. Нёгер табылса, ким биледи, жангы юйюр къураргъа гаукелленирик болур эди, аякъ тирегенликге, табийгъатны ауазын эшитмей, анга къулакъ салмагъан гажай тюйюл эди. Алай аны шош таралгъанын киши эшитип, табып келмеди.

Артдан-артха бёрю сууып, табийгъатны чакъырыууна алай бек термилмей башлады. Тап къан къызыулугъу анга тынчлыкъ бермей эсе да, жюрек дертин тунчукъдуралмагъанды. Алакёзню ызына тюшюп, аны къызыл къанында жууунмай жашауну зауукълугъу терилтирик тюйюлдю. Бийик таула, ёзенле, тёшле экисине такъырдыла.

Гажай къышлыкъладан къашлыкълагъа ёте, танышгъан жайлыкъларын алышындыра, айлана-жюрюй кетип, жылкъыны тапды. Угъай, ол ары дери жылкъы кёрмей турмагъанды. Жылкъысы болгъан къошлагъа кёп кере да баргъанды. Алай Гажайгъа жаланда бу жылкъы керек эди. Бёрю аны минг-минг жылкъыланы ичинде танырыкъ эди. Ажашмай, алданмай. Бу жылкъыны жыйысы башха эди. Кёп атла да кёз туурасында къалып къалгъандыла. Ёмюрлеге унутулмазча.

Бёрюню дерт сарыуу олсагъат къайнап, тюгю къопду, санлары титиредиле. Алай чапмады, секирмеди. Сабырланды. Бек уллу хата этсе — бир тай кесер, экинчи-

сын тутсун. Андан сора уа? Гажай жылкъыны саулайын, бир дерге бирин къоймай, къаядан энишге юркютюрге, тап алай эталмаса да, халеклик салыргъа керекди.

Гажай, эс жыйып, къошдан артыкъ узакъ кетмей, чунгур-мунгурлу жашырын жерни сайлады. Мында жылкъычыла кеслерин къалай жюрютгенлерин, не заманда жатханларын-къопханларын билирге керек эди. Барысындан да бек къайгъы этдирген а Алакёздю. Аны ичин тёгалса, къалгъанла иш тюйюлдюле. Олду жылкъыны башы, эси, жютюлюгю...

Бёрю сайлагъан жер бийик кырдыклы эди, ханслы. Чёксе, ханс башладан сора жукъ кёрюнмеген. Алай Гажайны кёрлюк эдиле. Атлысы, аты да. Адамын, малын да сагъайтыргъа жарамазын ангылагъан Гажай ханслы, кырдыкны, жырып, толкъунландырмаз ючюн, бауурланып жюрюй эди.

Бауурланып келип, жел ургъан жанына чыгъа эди да, алай чёге эди. Жылкъыны къатында, башын энишгерек букъдуруп. Артдан-артха уа Гажай къоркъмай да башлады. Марап-къарап, не кёп жюрюдю эсе да, Алакёзню кёрмеди. Жылкъыны тёгерегине жортуп, пырхылдап-чырхылдап айланнган жаш ажирчик мында бёрюлени къоркъутуучу ажирлени бирине да ушамагъаны Гажайны кёллендирди. Ол къысхабел, желбыдыр тор атчыкъ эди. Батыр да, тири да кёрюнюрге сюйген. Бир-бирледе, нек эсе да тынгысыз болуп, Гажай бугъуп тургъан жер таба да жорта эди ажирчик. Башын кётюрюп, къулакъларын сагъайтып. Кенгде тохтап туруп, сора мычымай жылкъы ичине ташая. Кюнню узуну ол халда.

Иш этсе, бёрю аны къыйналмай, тауушсуз кесерик сунады. Алай, ким биледи, ажир дегенинг, аман-иги эсе да, къой тюйюлдю. Терк сойландырмай, алыш-бёлюш этерге къалсала, жылкъычыла эшитирикдиле. Гажайны бу тийреден къыстарла, сагъайып, ызына тюшерле. Ол анга керекмейди, ол кесин сакъларгъа керекди. Алакёзден дертин алыр ючюн, аны кесер ючюн.

Алакёз а жокъ эди. Термилип, дертин семирте, Гажай жайны, жазны да сакълады. Къыркъар келип, биринчи къар да жауду. Табылмады, кёрюнмеди Алакёз. Бёрю, тюнгюлмеди да, кетип къалмады: жылкъыны ызындан бугъа-къала, эл тийресинде къышлыкъгъа энди. Алай андан сора Гажай жылкъыны бир кере да кёрмегенди. Не болду, къайда, къайры кетди ол, булутлай, кёкгеми сууурулду?

Эл тийресинде, тау этекледе, тёшледе, сыртлада да экишер-ючюшер жюрюген атлагъа бёрю жолугъа эди — Алакёзню уа табалмады. Сейирмиди, тау этеклерин тепдирип, гюрюлдетип жортуучу жылкъы седиреген, жутулгъан жерде ажир иги да тас болур. Гажай, нек эсе да тюнгюлюп, Алакёзню излемей кёп турду. Элни тийресинден тау этеклеринден кетерге керек эди. Башха жерлеге, бир жерде мычыса, иги тюйюлдю, кёзге уруна тургъан бёрюге адамла бек къадаладыла. Алай Гажай кетсе да, къайтып келе эди. Жибермей эдиле аны бу жерле. Юйренип къалгъандан болур. Огъесе хар таш тюбюн, хар тешикни, эски халжарны иги таныгъаны ючюнмю болур эди? Ол элни бир-бир адамларын да таныйды. Отуннга барып, отундан къайтыучуланы, таудан энип келиучюлени, малларын излей, тёш этеклеринде жюрюучюлени. Гажай танып, юйренип къалгъан эшекле, ийнекле окъуна бардыла. Ашыкъмайды ол алагъа чабаргъа. Кесини малына, аш-азыгъына сугъанакълыкъ этерге неге керекди? Ууакъ-тюек жаныуарла табылгъан къадарда кечинирге кюреше тургъанды. Керти, сылхырлыгъы хорлап, элден асыры узакъ кетген, ташагъа кирип, юйюне къайталмай къалгъан эшекни ычхындыргъан бёрюге ушарыкъ тюйюл эди. Сора анда-санда бир эшек къорагъанлыкъгъа, адамла артыкъ уллу дауур этип кюрешмегендиле. Тынч эди бу элни тийресинде баш кечиндирген. Бютюнда кирши, туман кюн неда тышында жукъ табылмай къалгъанда, Гажай, жуукъ келип, таш артына, жарты оюлгъан халжар мюйюшюне къысылып чёксе, зауукъ эди. Ол кёплени кёре эди, аны уа — киши да угъай. Огъесе, бёрю билмегенлей, эллиле да анга юйренипми къалгъандыла? Арбазларына кирип, маллларына халеклик салмагъан бёрюге тийип не табарыкъдыла? Кеслерине ёч этип къойсала уа? Охо да, Гажай анда-санда бир малны къанын чыгъаргъанлыкъгъа, эл жарлымы боллукъду? Ким биледи. Къалай-алай эсе да. эл бла байламлы хар малгъа, жаныуаргъа бёрю ие кёзден къараргъа тюзелгенди. Кеси жутлукъ этмез, башхасы келип, мал къоратыргъа умут этгенни да онгдурур умуту жокъду. Элни киштигине, итине да тийип кёрмесинле: барысы да Гажайныдыла. Сюйсе — сакълар, сюйсе уа — бир кюнню ичинде бууп къояр. Бёрю алай суна эди. Ол элни итлерине да дерт тутмай эди. Юргенлерине кёре, уллу, гитче, къарыулу, къарыусуз болгъанларын ангыларгъа юйренип, жюрюй эди. Кече ортасында, танг аласында журтлагъа къаршы келсе, итле бир бирлерин сагъайтып, бир бирлерине ауаз берип, хырылда-

шып юре эдиле. Гажай ангылагъандан, асламы къоркъуп, неда адет былайды деп дауур эге эдиле. Кесине базынып, неда арбаздан тышына атлап жаланда экиси юргенин да биле эди. Артдан-артха уа, ол бахчала бла жортуп айланса да, юрюп башлагъанлары бла тунчукъгъанлары тенг бола эди. Кюндюзгю кюнде Гажай элге кирип, аны орамларында къыдырып айланыргъа базынмагъанлыкъгъа, кесин тышындын келгеннге санамагъанды. Кече шош келип, бир итни бахча къыйырына сюйрегенликге, киши къынкъ демегенди. Ёз башларына къоркъа болур эдиле, ол кезиуледе эл бютюн бек шошая эди. Тынч эди былайлада кечиннген, дауурсуз, талашсыз. Къой, бузоу, тай юлюшсюз къалмай эди. Излеген, сюйген заманында. Алай арт кезиуледе эл бир тюрлю къозгъалып, ары дери кёрмеген, эслемеген адамла а кёп болуп къалгъанларын а Гажай жаратмай эди. Ала жюрютген таякъладан аны юсюне бир кере элия атылгъанын да унутмагъанды. Хата азданды, элия таякъладан кенгирек турургъа керек эди. Гажай жер алышындырыргъа таукелленди. Жол кёл алып, тёшге окъуна чыкъды. Тёшню эчки ызлары бла жортуп, башха бетлеге ётерге тынч эди.

Гажай, кетип бара, нек эсе да тохташып, энишге къарады. Нек къарады, кетип къалыргъа кёзю къыймаймы огъесе бош, анстан? Алай къарагъаны бла тенг симсиреп, тургъан жеринде уюп къалды. Анда, энишгерекде, эски ючгюл къалала ичинде жантыз атха ишекли болду. Къууанган, къоркъгъан да этип, къыланч айланып, чабып келди. Таш ортасындан жашыртын къарап, Алакёзню таныды. Жюрегини тыпырдагъанын тыялмай, бир кесек заманны бауурланып турду. Дагъыда сюркелип, тюртю терекни ауанасына барып, къуйругъундан чёкдю. Башын энишгерек тутуп, марлады. Чартлап чыгъып, секирирге да бир тебиреди. Алай базынмады. Нек эсе да, къаны сууып къалып, арсарлы болду. Кёпге тёзюп, кёп жол, жер къыдыргъанды. Къыйынын желге элтдирмез ючюн сабырланыргъа керекди.

Гажай, тюртюге къысылып, Алакёзге, андан танысгъын алалмагъанча, къарады. Ажир арт бёксюмюне сынчылап атлагъанын эслеп, къууанды. Алгъыннгы, Гажайны юйюр таматасыны аркъа жилигин юзген ажир тюйюлдю, тюрленнгенди, тюгю да чюйре. Мудах. Къарыуу, жашлыкъ кетмей, мудахлыкъ келмейди.

Кертда, Алакёзню сойландырып, аны жылы къанын ичге тургъанча, къууанч сезим Гажайны санларын тити-

ретди. Ажирни хорларына ишексиз болду ол. Жерге бауурланып, дагъыда къуйругъундан чёкдю: секирип дертин жетдирирге кюрешмей, кесин тыйгъан къыйын эди. Алай къаны къартыкъгъа сыйынмай къайнагъаны кёп бармады. Нек эсе да санларына къарыусузлукъну ууу жайылды. Элия таякъ жетген жери буруп-буруп ачыды, сора къурушуп, сыгын кибик къаты болуп, тартылып да турду. Ол селейирге, хыбылланып, энишге созулгъан эмчеклери, бузлагъан жерге жетип, къурушуп тургъанларын сезди. Эсиндеди, эмчеклери къызып болуучуларын, сютден толуп, къоргъашин эритилип къуюлгъанлай хычыуун ауурлукъларына татлыкъсынып, таулада жортуучусу. Энди уа, энишге салынып, жортханда, эски быстырлай, бут араларына чырмашады. Къарын териси, жаммызлары да, эски быстырлай, салыннгандыла. Кюйсюз эди жашау, ёлтюрюп къоймаса да, къарт, къарыусуз этеди.

Ажирни юсюне секирирге термилип, секирирге да базынмай, тюртю терекни аунасында кёп турду. Ёллюк эсе да, дертин унуталмазын биле эди Гажай. Кесин ажирге малтатып, не тынаргъа, неда, аны кесип, жюрегине ырахатлыкъ берирге керекди. Бийик да, уллу да кёкню тюбюнде экисине жер такъырды.

Ол тюрлю сезими бла Гажай Алакёзге иги ышанлап къарады. Хау, алданмагъанды: ёхтем, жюйрюк ажир энди ёхтем тюйюлдю. Жашауну ийнагъы ол да болмагъанды — арт бёксюмюне сынчыкълап, эринип атлайды.

Бёрю чартлап тюртю терекден ташха ётдю да, аны артына къысылды. Былайдан Алакёзге жууукъду: Гажай аны кючсюннгенин, аяз жалкъасын къыл тауш этдиргенин окъуна эшитеди. Жангыдан къалтырады. Секиреме-къалама эте, алгъа-артха тепчий, мычыды. Алай ол таш артындан ычхынырыгъа таукел болгъунчу, къулагъына адам ауазла чалындыла. Сылтауму излей эди, нек эсе да, бёрюню арсарлыгъы дыркъ деп юзюлюп къалды. Чёгюп, энишге сагъайды. Тиширыуну бла жашчыкъны кёрюп, жангыдан къуйругъуна чёкдю.

— Кърым, чапчы, тазны бир келтир,— деди тиширыу.

Жашчыкъ, къууулуп кетип, кешене артына ташайды да, сора жез тазчыкъны жылтыратып жетди.

Тиширыу келтирген мирзеуюн тазгъа къуюп да башлагъынчы, Алакёз эринлерин къалтыратып, къысхакъысха къууушлады. Башын ёрге хыны кётюрюп, аягъы бла жерни тырнады. Ол заманда Гажай аны кенг ёшюнюн, тири, жютю къулакъларын да жангыдан кёрдю.

Нартюхден толу тазчыкъгъа ийилгенде, ажирни сыйдамлыгъын, санларында шаугютлери тугулланып, ойнагъанларын да эследи.

Бёрюню борбайлары къыйылып, жерге бауурланды. Уллу, ачы дунияда умуту юзюлген, алданнган алай бола болур: Гажай сынсыды, жангызлыгъыны жиляуун этди. Сора, кёзлерине къан чабып, жукъ кёралмай, суукъ жерден да айырылып кеталмай, кёп турду.

Арлакъда уа тиширыу бла жашчыкъ. Шошайып, Алакёзге къарап. Дунияда аны жем ашагъанын кёргенден уллу къууанчлары, башха къайгъылары да калмагъанча. Алай Гажай биягъы алданнган эте эди. Ачыуу къутуртхан бёрюню къарамы тиширыу бла жашчыкъны къарамларына жетип, жашаууну гитче къууанчларын, уллу мудахлыкъларын да сыйындыргъан кёзлени кёрюрча тюйюл эди.

Да къайры къарай эди жашчыкъ, бусагъатда къууанып жылтырагъан кёзлери алай терк да нек ёчюлдюле?.. Аны Кърым кеси да билмейди, ол жаланда жюрегин бир тюрлю мудахлыкъ эмип тургъанын сезала эди. Бютюнда бу тау бетни этегинде, шошайып, узакъгъа къарап турлугъу келе эди. Алай кёп-аз къараса да, аны сабий жюреги къозгъала баргъан болмаса, тынчлыкъ, сорууларына жууап да табалмайды. Огъесе кенг тау бетни, аны этеклерини шургулулукъларымы салады Кърымны жюрегине жашырын къайгъыны, анга ангылашынмагъан жесир сезимни.

Бусагъатда жашчыкъ кёралгъан тау бетни хурттагы гелеулюдю. Анда-мында, булутчукълача, хаух къоннган къар агъарады. Къары кетген жерледе гелеу кёгереди. Тюртю, юлёкъу тереклени кёгетлерин бу кюз эллиле жылгъан болмазла, къырпакъ къатыш къызарып, мугурайгъандыла. Юлёкъу терекчикле кешенеле ичлеринде да къызарадыла. Хабла бла тийрелеге жюрюп башлагъынчы, кешенеле алай бийик сунмай эди Кърым. Энишгеден къараса, кёрмей эди, кёрсе да, акъ госта адамчыкълагъа ушатып тургъанды. Тау этеклеринде бузоуларын излей айланнган жашчыкълагъа да ушата эди.

Кешенеле уа гостала тюйюлдюле. Бийикледиле. Акъ жамычыларына чулгъанып, сагъышлы сюелген сюрюучюлеге ушайдыла.

Кешенеле кёпдюле. Тау этеклени бир къыйырындан экинчи къыйырына дери тизилгендиле. Жангыз къалып, анда-мында да сюеледиле. Башхалары уа элге дери энип, элге къошулуп, дагъыда ёрге айланып, къайры эсе да кетип барадыла. Кърым таш юсюне ёрлеп да къарады.

— Хабла, былагъа кешенеле деп нек айтадыла?

Кешенелеге кешене деп нек айтылгъанын тиширыу билмей эди да, тынгылауну ийди. Аны юсюнден бир заманда да сагъыш этерге тюшмегенди.

— Адамла ёлгенлерин асыргъандыла кешенеледе,— деди Халимат. Къыш аллы суукъла жунчутхан болурла, нек эсе да мугурайып, жыйырылып сюеледи. Ариу санларына хырлы къатападан эски къысха къапталы жарашмай. Мылы жерде быстыр чарыкълары жылытмай.

— Бусагъатда да асыраймыдыла? — деди Кърым, ташдан энишге саркъыргъа хазырлана.

— Бусагъатлада асырамайдыла.

— Нек? — деди жашчыкъ, ташдан тюшюп, Алакёз таба къысыла. Таза, шош хауада тор ажирни нартюх чайнагъан тауушу узакъгъа эшитиледи.

— Энди ишлемейдиле кешенеле, къыйын болур,— деди Халимат, къолларын къаптал женглерине сугъуп.

— Энди къабырладамы асырайдыла?

— Хау, энди къабырлада асырайдыла,— деди тиширыу, нек эсе да олсагъат кесине жан аурутуп. Ёлюп, ёлгенлеге къошулмагъан деп келди кёлюне. Алай асыры бек кюй этерге, ахлуларына да айып салыргъа къоркъду. Аллахындан тилеп алгъан къадарыны жесири эди ол. Жаны сауду, кюнде-кечеде сабийине кёзю жете турады.

Жаз жылыуу ёлгюнчю, Халимат къыйналгъан да этмегенди: кече къалыр жер азмы эди. Таш, терек тюбюнде къалса да, айымы эди,— адамны жаны къатыды, терендеди. Эллиле да арбазларындан къыстамагъандыла. Къыш аллы суукъла тюшгенли уа, Фаризат кесине чакъырып кюрешгенди,— Халимат ёз арбазындан кетерге сюймегенди. Атасыны мал орунуну мюйюшюнден аны киши къыстамагъанды. Сюртюп, сыйпап-сылап, къабыргъаларына кийизле тагъып, сау болсунла эллилери, отоуча этип бергендиле. Жокъду ол жаны бла жарсыуу—кечинир, бу жазыкъ сабийге не мадар ансы? Тиширыуну жюрегин къысхан, тамагъын бууп тургъан Кърым эди. Бютюнда арт кезиуледе. Алай нек болуп къалгъанын а айталлыкъ тюйюлдю. Анга келген палахха энди мадар жокъду — сыйырылгъан аты сыйырылгъанлай къаллыкъгъа ушайды — тёзер. Алай энди аны ата арбазына палах башха жол бла ызлап келе эди. Айшатмыды огъесе башха ачыуму эди ол?

— Бу къабырладамы асырайдыла? — деди Кърым,

кешенеле ичинде, ала бла къатыш эски къабырланы кёргюзтюп.

Угъай, энди эллиле ёлгенни бери келтирип кюрешмейдиле. Асыры узакъды.

— Элден узакъда ёлгенле къоркъгъанмы этедиле?

— Да ким биледи, къоркъа да болурла, харип,— деди тиширыу. Алакёзню аллындан жез тазны алып, кешенеде букъдуруп къайтды. «Ёлген ёлюп къалады, ол къоркъа эсе, жангыз Аллахдан къоркъады»,— дерге умут этип, тынгылап къойду.

— Ёлгенле бизни кёремидиле? — деп сорду Кърым.

— Кёредиле, ийнан жашчыкъ, не этгенибизни, къалай жюрюгенибизни да кёрюп турадыла.

— Кешенеледен чыгъып, алаймы кёредиле?

— Чыгъып да кёре болурла, ийнан. Биз кёрмейбиз ансы, ала нени да кёредиле,— деди тиширыу. Кърымны кесине къысаргъа умут этип. Жашчыкъ арлакъ тепчиди. Нек эсе да мудах болуп къарады.

— Сора мен бир заманда да анамы кёрлюк тюйюлме.— Кърым, жилямукъларын «акъылындан шашхан» тиширыугъа кёргюзтюрге сюймей, женг къыйыры бла кёзлерине узалды. Халимат, олсагъат борбайлары къыркъылып, къарыусузлукъну азабын чегип, суууукъ ташха чёкдю. Жашчыкъны алындырама деп къоркъмаса, къычырыкъ этип жилярыкъ эди. Алай, къычырыгъын тамагъында тунчукъдуррургъа кюч табып сёлешди.

— Нек айтаса алай, хомух, сени ананг ёлмегенди.

— Ёлгенди, мен билеме...— Кърым жилямукъларын сыгъып, хар заманда этиучюсюча, тау бетге къарады. Былайдан ол жууукъ да, ачыкъ да кёрюнеди. Алай жашчыкъ не кюрешди — оракъ орургъа кетип, жолда къалгъан анасын табалмады. Анасыны этегине жабышып тургъан жашчыкъ энди кеси жангыз сюеле эди. Къар юсюнде. Къызыл тёппели бёркчюгюн тешип. Жокъ эди аны къатында орагъын жылтыратып, этеклери бла жел этдирип, Кърымгъа ашыкъгъан тиширыу. Тёрт жанындан да бирча уруп, суууруп, юркютюп, тау аяз къалтыратхан жашчыкъ жангыз эди, кенг тау бетде, къайры барырын билалмай, хайран болуп сюеле эди.

* * *

Марковну аскер полку жолгъа чыкъгъанлы, тамам кюн толгъанды. Буйрукъгъа кёре, ол, тамбладан оздурмай, Черек тарын душмандан тазалап, мычымай, башхасына ётерге керекди. Буйрукъну къыйынлыгъын, аны

тынч толтуруп, жангы жолгъа чыгъып къалалмазын подполковник ангылай эди: тар ауузгъа кирирге да сюймей эди ол. Къачып баргъан душманны жолун кесмесе, иги тюйюлмюдю, тардан чыкъма къоюп, артда желкесине урургъа? Бу оюмун Марков дивизияны командирине айтханда, ол анга онгсунмай, сабийгеча, тырман этген эди. Терс сёлешгенине энди кеси да тюшюннгенди. Ким не десе да, урушну уллусу Нальчик шахар ючюн барлыкъды. Узун къаланы тийресинде да душманны кючю аз тюйюлдю. Узакъ тау эллеге бёлюнюп тургъан немислилени тар ауздан къутулуп, бирлешдирмезге, билдирмей, шырт деп жетип, буураргъа иги эди. Дивизияны командирини мураты да алай эди. Нальчик таба барлыкъла бла болса сюе эди подполковник. Къыйын эди аны борчу — аякъ кючден илиннген жерледе жашайдыла таулула. Жашыртын жерледе. Жангы хапарлагъа кёре, ташларындан эсе бандити кёп. Жаш, сабий, къарт деп жокъ — барысы да окъ, топ болуп атылыргъа хазыр. Къайсы таш, терек артына сагъайып жан сакъласынла аны аскерчилери?! Алай сагъыш эте эди ол. Мёхелликге, арсарлыкъгъа хорлатып, уллу ишни акъсатса, анга кечимлик боллукъ тюйюлдю.

Марков киши ортасындан озгъан, орта бойлу адамды. Жукъа акъ чачы артха ариу таралып, жумушакъ къарамлы, кёк кёзлю. Гобар буруну, базыкъ къызгъыл эринлери аны сабыр, жууаш адамгъа ушатадыла. Алай ол ёз тергеулюгю аз болгъан, ёнчелеп кюрешмей, кесип къойгъанны тюзге санагъан аскерчиди. Ёнчелеу бла тергеулюк — аны иши тюйюлдю. Марков башха миллетлени къылыкъларын-адетлерин билип, ангылап, алагъа хурмет этерге сюйгенледен да тюйюлдю. Кёп халкълы, тарыхлары жюз жылла бла саналгъан миллетлени ишлери башхады. Бу къабартылы, бу малкъарлы неда къарачайлыды деп да айыралмай эди ол. Барысы да къара шинли, огъурсуз адамла. Къама ойнатып, ушкок атхандан сора жукъ тындыра билмегенле. Хайыуанла кибик дей эди ичинден. Таулуланы чомартлыкъларын, къонакъгъа сакълыкъларын окъуна эссизликге санай эди.

Мындан бир къауум ай алгъа Марков кесини аскер къаууму бла энди къайтып келе тургъан жерлеринде эди. Къонакъбайлары къарт киши бли къарт тиширыу эдиле. Алай Марков бла аны жёнгерлерине жаланда ол экиси ачыкъ тюйюл эдиле — эллиле кезиу-кезиу къой союп, хычинле этип, къонакъгъа чакъырмай хазна ингир оздурмагъандыла.

— Быллай чомарт, адепли адамланы мен аз кёргенме,— деди бир жол Марковну жёнгери, сыйланып, чыгъып келе.

Марков, онгсунмай, мыйыкъ тюбюнден ышара:

— Хычинлери иги болгъанлыкъгъа, кеслери да алаймы сунаса? Бош терилесе.

Жыйырма бла беш жылы толмагъан Дмитрий Петренко, солууу иш да тыйылып, сейирсинди.

— Жолдаш майор,— деди ол,— кюн сайын сизни сыйлап тургъан огъурлу адамланы юсюнден алай нек айтасыз?

— Лейтенант, эслеп сёлеш,— Марков, тохташып, къарамы бла жёнгерин ёнчеледи.— Тууарлыкъдан айырылмагъанла сыйлагъан этедиле деп нек алданаса? Эслери айнымагъанны кёргюзтедиле ала. Къарангылыкъны.

— Офицерге ушамагъанны айтасыз. Биз кирген юйюрледе офицери, политругу болмагъан жокъду. Къарангылыкъмыды ол? Сау къалыгъыз,— деп, Дмитрий уруп, берип кетди.

Марков ачыуланмады. Лейтенантны ызындан тохта деп да сёлешмеди. Сагъышланды. Сёзсюз, ол кёп таулу юйюрге кирип чыгъа тургъанды. Къабыргъаларында аскер кийими бла бир-эки суратлары болмагъан юйюрню хазна кёрмегенди. Ичлеринде лейтенантла, капитанла да кёп. Жютю къарамлы, чырайлы таулу жашла. Аскер кийимлери юслерине ариу жарашып. Майор, жюрегинде къозгъалгъан ангылашыныусуз сезимни ёчюлталмай, къарай эди алагъа. Жашланы жютю, жигит кёрюннгенлерин жаратмай: «Быллай кесип кетерге да угъай дерик тюйюлдю»,— дей эди ол. Нек кюйгенин, кимге ачыуланнганын шарт билмей эди Марков — ачыуу уа ичине сыйынмай. Кийик халкъланы жашларын офицерле, политрукла этгенлерин сылхырлыкъгъа санап. Солдатдан ёрге кётюрюлюрге онг берирге керек тюйюл эди — душман окъланы тыяргъа, суутургъа жарарла. Анда да ышанып къоймай, желкелерине сюнгю тиреп сюрсенг. Штраф батальонлада. Марковну къаны бузулуп, таулулагъа къозургъа хазыр эди. Бир жол къонакъбайы — жашагъан адам Ислам, шош олтуруп, оруслу къонагъына кёп къарап турду. Таягъыны гулошуна къолларын салып, сагъышлы. Жашы эсине тюшюп. Ол да, харип, бирледе мунуча фатарда тура болур деди ичинден. Марков къой этден шишликни татыуун чыгъарып ашай эди да, къарамы, шошлугъу бла ыразылыгъын билдире эди къарт. Дунияда иги адамла

кёпдюле, аны жашын да аш керекли эте болмазла. Аллах андагъын, мындагъын да кёреди.

Ахырында, Ислам къонакъны къууандырыр акъылда, мени жашым да майорду дегенни билдирди. Марков олсагъат ангыламады, алай, нек эсе да, сагъайды.

— Что, что, отец? — деди.

— Наш плохой пацан на войне майор,— деди Ислам, ичинден ёхтемленнгенин сездирмезге кюрешди. Сора, барып, Къуранын келтирди, жашыны суратын, башхалача, туурада тутмай, анда асырай эди.

— Твой сын, значит, майор? — Марков неге эсе да ышанмагъанча, бюсюремегенча этип, суратны артха къайтарды. Бети алышынып, чурукъ бурунларына къарады. «Бизни бу уллу кёллюлюгюбюз къачан къаллыкъ болур? — деди ичинден.— Тууарланы сыртыбызгъа миндирип, жаннетге элтирге кюрешебиз».

— Сколько же твоему? — Марков былайда, тийишли сёз табалмай, «сын» дерге да кёлю бармай, мычыды. Сора чыканайы бла суратны кёргюзтдю.— Сколько лет ему, говорю?

— Жыйырма бла жети,— деди Ислам.

— Нашли кого производить в майоры... Докатились.— Марков ёрге турду.

Ислам да къобуп, къонакъны кёлюне не бла тийгенин ангылаялмай, жунчуду.

— Гриша, нек эсе да аш къораталмадынг. Кушит, пожалыста,— деди.

Майор, сёзюн жутуп, тышына хыны чыкъды.

Мында, ташла бла тауладан сора жукъ кёрмей жашагъан халкъчыкъда, ууакъ тау элчикледе аллай бир офицер аскерде къуллукъ этген адам болургъа амалы жокъ эди. Ийнанмай эди Марков анга. Къалай эсе да, былайда бир хыйлалыкъ барды дей эди ол кеси кесине. Да, аскер кийим кийип суратха тюшген а къыйынмыды? Анга кёпле устадыла. Алай Марков кесин алдап, сакълыгъына чып тюшюралмаз. Къыраллыкъ мёхеллени сюймейди. Мёхеллик бек алгъа офицерни аркъа жилигине татыйды. Марков къыралны адамыды. Офицерле, аскерчиле деп мында анга кёргюзтгенлери уа къыралны адамлары, таянчакълары болаллыкъ тюйюлдюле.

Григорий Марков Пермь деген шахарда тууып, анда ёсгенди, жашагъанды. Кавказны халкъларыны юсюнден кёп тюрлю жахил таурухла эшитип. Аланы сабырсызлыкъларыны бла ангылашыныусузлукъларыны юсюнден хапарла кенгден-кенг жайыла, адамланы эсле-

рин бийлеп, башхаларын — аладан да жахиллерин къабындыра эдиле. Хапарла, таурухла, огъурсуз чамла Арисейни теренинде кёп жюрюй эдиле. Кавказны халкълары ишчи халкъладыла, адепли, ариу къылыкълыдыла, тюзлюкню сюйген, совет власть, шуёхлукъ ючюн кишиден артха къалмай, къан-жан да бергендиле деген хапар бар эсе да, бери жетип, Марковчаланы къулакъларына чалынмагъандыла. Ол эшитгеннге, ангылагъанга кёре, кавказчыла саудюгерчиледиле, гудучула, ниет жаны бла тутхучсузладыла. Ышаныу, ийнаныу болмазча. Кавказда жашагъанланы уллу тарыхлары, жырлары, акъылман, эсли адамлары бардыла, кёпдюле деп киши ангылаталмагъанды. Буруннгу заманладан бери келиучю орус алимлени, жызыучуланы ыспас, хурмет этип жазгъанлары унутулгъан эди. Букъу басхан, кюйсюз заман унутдургъан китапла эдиле ала. Аз халкълы миллетлени юсюнден басмада кёп тюрлю зат айтыла эди. Марковну кёлюне ушамагъан, къанын къартыкъгъа сыйындырмагъан, ичин кюйдюрюп тургъан. Уллу орус халкъ, тамата къарындашлыкъ этип, болумсуз, мадарсыз «кичи къарындашларын» сыртына миндиргенлей, ашатып-кийиндирип не заманнга дери кечиналлыкъды дей эди ол. Оруслула бу миллетлени къул-къазакълары болуп, аланы алгъа тартып, батмакъдан чыгъарыргъа кюрешип кёпгеми-азгъамы барлыкъдыла? Ол тюрлю соруула Марковха тынчлыкъ бермегендиле. Миллет халкълагъа, бютюнда Кавказда жашагъанлагъа, болуша, орус халкъ ёз къайгъысын этмейди, артха къалады деген оюмгъа ийнанып эди. Тап, шахар тюкенледе аш-азыкъ такъырыракъ болса окъуна, ол аны миллетледен кёре эди.

Марковча адамла жаланда «тамата къарындаш» кичи къарындашларына не бергенини тергеуюн эте биле эдиле. Юсюне жарашмагъан эски къапталын берсе, аны семиртирге хазыр, уста адамла. Кичи къарындашла да «таматаларына» хурмет этедиле деп алагъа киши айтмагъанды. Кавказ тауланы къоюнларына къысылып жашагъан аз халкълы миллетле да къырал аллында борчлу къалмайдыла, мал, мирзеу ёсдюрюп, Арисейни шахарларын эт, жау, бишлакъ бла жалчытадыла деп газетледе жазылмай эди. Малкъар халкъ оруслула бла биригип, ауух къабынындан анга юлюш чыгъарады, тамата кичисине къол узата билгенича, кичи да биледи таматагъа билеклик эте деген хапар Арисейни шахарларына келмей эди. Да сора сюерикми эдиле Марковча адамла орус халкъны къыйынын ашап кечиннгенлени?!

Кесинге гебен эталмай тургъанлай, башхалагъа черен этерге неге керекди? Ууакъ, жарлы миллетле кёпдюле, аланы къайсы бирин тойдурсун орус халкъ, хар бирине тап батан къурап береме десе окъуна, кесине не къаллыкъды дей эди Марков, газетледе билдириулени жыйышдырып, сагъышлана. Ол билгеннге кёре, кавказчыла мюлкде — оу, къурулушда — шаудула. Къыралны ояргъа, сатаргъа кюрешип жашагъанла.

Аллайладан совет властьны сакъларгъа керекди, жерлерин тапдырып. Айыпмыды? — дей эди Марков. Ол кеси властьны чыпынларындан бири — НКВД-ны адамы — Арисейде кече-кюн да кюреш баргъан жерде жашайды. Ленинчи гвардиягъа саналгъанла советлени аягъын марарла деп кимни эсинде боллукъ эди, алай асламы, жашау, тарых кеси кёргюзтдю — душман. Эменлеча адамла эдиле — бошалып барадыла, къырылып тутулуп. Эменлерин, чинарларын аямагъан къырал юзгелерин нек аяйды! Тау такъырлагъа кирип, дорбунлада бугъуп, властьны седиретип тургъан кийик халкъчыкъла юзгелеле тюйюлмюдюле, аман ханс, кырдык? Сейир эте эди Марков, алагъа уллу тёзюмлюк болуп, къырал кечгинлик берип тургъан сунуп. Артда, урушну ал къыйын жылларында, аскер къаууму бла Черек боюнуна келип тохтагъанында, таулулагъа бютюн кюйсюз кёзден къарап башлады. Таулуланы тобукъландырып, мардагъа сыйындырыуну кесини тарых борчуна санай эди ол. Къыралны, «бачаманы» аллында да.

Герменлиле Кавказгъа ёшюн уруп, таулагъа жуукъдан жуукъ къысылып келген къыйын кезиу эди. Алай Марков тау элледе жашагъанланы герменлиледен башха этмегенди. Тиширыууна, эр кишисине да ёрге-энишге озгъан жашха, сабий-балийине да бирча сагъайып. Мында анга адам жокъ эди — жаланда бандитле, аланы тасхачылары, аш-азыкъ ташыучулары, немислилени келирлерин ашыгъып сакълагъанла бар эдиле. Немислиледен онг тапханлай, хар юй, таш-лагъым болуп юсюне атыллыкъ суна эди майор. Тап, кече-кюн ашын ашап, суууп ичип тургъан Исламны юйюрюне окъуна ышанмагъанды. Къарт, бузоу къыстап, неда ийнегини аллына къарай, тышына чыкъса, ызындан жашыртын сынчылай эди. Этеклери бир бирге къошулгъан элден адам озгъанын кёрсе, ол ары хыйлалыкъ бла баргъан сунуп, аллын тыймай, соруу этмей жибермегенди. Агъачдан отун келтирирге онг жокъ эди.

Бир жол ухолчу, жангыз ёгюз жегилген арба бла келе тургъанлай, майор аны аллына чыкъды.

Арбаны тохтатып, къарт Марковну эки жёнгерине, кесине да салам берди.

Майор къартны саламын алмады. Атдан тюшмей, арбагъа жуукъ келди. Токълу бла эки толу тулукъ кёрюп, бет алышындырды. «Бандитлеге азыкъ элтеди. Кюндюзгю кюнде, къоркъгъан окъуна этмейдиле»,— деди ичинден.

— Къайры тебирегенсиз? — Марков къартха бла аны жёнгери онеки-онючжыллыкъ жашчыкъгъа кезиу-кезиу къарады. Экисини да юслеринде онгнган мор чепкенлери, кюмюш бел баулары. Бел бауларында бичакъ къынлары. Жашчыкъны къыны бир къарышдан уллу тюйюлдю. Марков аны да эследи.

— Узакъ бармайма,— деди ухолчу,— былайцыкъгъа алашланы зуртха барама.

— Нёгеринг а кимди?

— Эгецимден туугъанцыкъды, эгецден туугъан эрке дейдиле.— Къарт, Марковну халын жаратмай, жумушатыр акъылда сабыр сёлешип, ышаргъан да этди.

— Не ишинг къалгъанды алашланы журтда, айланып турургъа жарамайды дегенибизни эшитмегенмисе?

— Эшитхенме аны уа. Алай башха амалым зохту. Бюгюн къарындашымы зыллыгъын этеди келиним,— деди ухолчу, кесин къалай жюрютюрге, тутаргъа билмей.

Майорну кёзюне жютю къарап ачыуландырама деп къоркъа эди. Буюкъгъанча кёрюнюрге да сюймейди. Былай жюкленнген эшек къууалап, ёгюз арба сюрюп келген къартланы бир къауумлары тутулуп тургъанларын унутмай эди ол.

— Эшитген эсенг, сора нек къажымайса? — деди Марков, кесин кючден тыйгъанын жашырмай. Алай хыны сёзге къарт хыны жууап этмеди.

— Къаршы зууугъуну зыллыгъына бармагъан, болушмагъан айыфды. Бизде адетди, тёреди.

— Мен а жаланда уруш тёрени билеме, угъайынг бар эсе, санга да билдиримме.

— Келиними менден сора энди къаршы адамы зохту, эки зашы да урушдадыла. Тыйма мени,— деп ухолчу ариу сёлешди.

Марков нёгерлерине къарады. «Къаллай урушда болгъанларын биз билебиз»,— дегенча, ышармыш этди.

— Таурухну къой да, бандитлеге аш алып баргъанынга женгдир. Башынга ол игиди.

— Мени бандитледен-цандитледен тюх тенгли хапарым зохту. Сен къаллайла сёлешесе? Озгъан эте кёреме,

тейри, адамы.— Къарт къолун бичакъ къыныны юсюне салып, Марковну кёзюне къарады. Онгсунмагъанын билдирирча. «Не аманларынданды бу, цынла зюрютхенликге»,— деп ичинден.

Майор ашыгъып сёлешмеди. Аны аллында неллай адамла сюелгенлерин, алагъа не этерин ол эртте бичген эди. Алай не сакълайды, уруп къойса, гюняхмыды, айыпмыды?

Артда хатагъа жолугъуп, ажым этмез ючюн, уруш низамгъа бойсунса иги тюйюлмюдю деп, кеси кесине эс тапдырды. Болсада нёгерлеринде арсарлыкъ къалмаса сюе эди.

— Тери машокларынгда саууг жокъмуду? — деди бираз тынгылап тургъандан сора.

— Не саууг хапарды ол, нартюхдю. Ёзге уа?

— Билебиз, сени кибикле ёрге къаллай нартюх ташыгъанларын. Къармагъыз,— деди майор, нёгерлери таба бурулуп.

Эки жаш аскерчи эрлай атларындан тюшюп, бир тулукъну къарынын жырып, нартюхюн тёкдюле. Анда жукъ тапмай, экинчисине узалгъанлай, къарт тирилип къалып, къыстаууракъ къармашхан аскерчини жагъасындан тутду.

— Тохта дейме мен санга, атангмы ёсдюргенди бу нартюхню, зерге нек заяса, къанынг зайыллыкъ? — Ухолчу аскерчини иги да силкиндирип, бир жанына тюртдю. Аскерчи къажымады, къамамады.

— А ну, тикай отсюда, бандюга,— деди.

— Сенсе такай, сенден уллу такайны, бандюганы да ким кёргенди?! Ухолчу иги къатылып, аскерчини жангыдан тюртдю. Аскерчи тайып, жерге тиер-тиймез, Марков керохун сууруп алды да, къартны тюз мангылайын тутдуруп атды. Эгечинден туугъан жашчыкъны ауазын эшитирча, ол чабып жетип белине жабышханын, анга амал, мадар этерге кюрешип, гузабаланнганын сезерча, ангыларча тюйюл эди ухолчу.

Сюек саплы бичакъчыгъын къынындан не заманда, къалай чыгъаргъанын билмей, тап ол къолунда болгъанын да сезмей, жашчыкъ Марков таба секирди. Отъесе башхасымыды — аны иги кёралмады. Ат юсюндеги табаны бла жюрек ауузуна уруп ийди да, солууу тыйылып, жолда саргъалгъан нартюххе сыртындан тюшюп, мычыды. Не этерге боллукъ эди ол? Жарлы анасыны тамата къарындашын ёлтюртюп, сора аны ёлюгюн къоюп къачаргъа жарарыкъмыды? Аман жанын алып, кишилигин малтап? Олсагъатдан кёзлери, ёмюрюнде жиля-

мукъ чыкъмагъанча, къургъакъсып къалып, жашчыкъ сауут-сабалы аскерчини шарт кёрдю. Аланы бёрк мангылайларында жаннган жулдузланы да энди эслегенча болду. Къызыл жулдуз жюрютген адам жашчыкъны не заманда да ёхтеми эди, къууанчы эди. Окъуу китапларында къызыл аскерчилени суратларына къарап, алагъа ушаргъа кюнде-кечеде да термилип ёсе келген сабий эди ол. Къызыл жулдузланы юслеринден ана тилинде жырла жырлай. Бусагъатда уа юч аскерчи аны жерге къаплап, сюелип турадыла. Огъесе къызыл аскерчиле тюйюлмюдюле, жашчыкъла жыйылып, ызларындан жортуп айланнганла, къалпакъларын алмаладан, жумуртхаладан толтуруп, алларына чабып келиучю къызыл аскерчиле тюйюлмюдюле?

Жашчыкъ, сауут-сабалы адамлагъа къарап, ала анга игилик этмезлерин ангылап, эс жыйды, сабырланды. Жан татлыды, къутулургъа сюйдю. Черек тюз да алайда шууулдайды. Жардан энишге чынгайса, ташла ичинде бугъар, не къачар, суу жагъа бла энишге айланып деп келди эгечден туугъанны кёлюне. Алай ол жерден тамам айырылып, аягъы юсюне болгъунчу, автомат, ашыгъып, къысха-къысха къарылды да, жашчыкъ, мыкылланып, жангыдан жерге оюлду.

Ушкок атылгъан тауушланы, суу жагъадан ёрлеп келген тиширыуланы сыйыт-къычырыкъларын эшитип, эллиле андан-мындан чабышып жыйылгъынчы, Марков узайгъан эди. Андан сора ол къайтып Исламны босагъасындан атламады. Юч-тёрт аскерчини жиберип, ууакъ-тюеклерин, чемоданын келтиртди. Майор энди Алашлары деген бийик тау элчикде жашайды. Аскерчилерини асламысы тургъан, онгнга-солгъа, энишге къарасанг да, тийре ачыкъ кёрюннген жерде. Адамла жюрюген-къымылдагъан жоллагъа ёргеде-энишгеде да пулемётланы къурап. Алай эллилени къайгъылары Марков тюйюл эди. Жерге тюшгенлени къабыр топуракъларын кепчигинчи, Марковха артха кетерге буйрукъ келген эди.

* * *

Ол заманда майор дюгер жанына кетген эди. Суу ичип, гыржын ашап тургъан элинде бир къауум юйлени кюйдюрюп, беш къартны да илишаннга салдыртып. Терсни-тюзню айырыргъа онг жокъ эди. Керекмеди айырып кюреширге: сакълыкъ анасы кишиге хата келтирмейди. Энди уа, андан бери тамам тёрт ай озгъанды,

майор угъай, подполковник Марков биягъы Черек боюнуна къайтып келе эди. Отуз жетинчи Армия душманны сибирип-сюрюп, алгъа къыстау барыргъа керек эди. Аны жолу Нальчик, Черкесск шахарлагъа эди. Артда уа, 18-чи, 46-чы Армияла бла биригип, Краснодарны герменлиледен азат этерге эди борчу. Подполковник Марков, аны билип, уллу сыйлы борчдан кенгде къалгъанына жарсыды. Уллу борчла тамамланып, кёзге уруннган хорлаула болгъан жерде саугъа, махтау да эркин жюрюйдюле. Ауанагъа тюшерге сюймей эди, туурада турургъа, туурада уруш этерге сюе эди Марков. Огъесе ышанмаймыдыла, бир жанынамы тюртдюле? Къайда, къачан чийин кёргюздю? Бар эди ким эсе да сюймеген, терк ёсгенин къызгъанып, аягъын марагъан. Подполковник, ачыуланып, ауур сагъышындан азатланмай, иги кесек мычыды. Тау тыгъырыкълагъа кирсе, терк чыкъмазын да биледи ол. Къыйын жерледиле ала, къыйын адамла. Къоркъуу кёп, ыспас а — жокъ. Огъесе ол затланы хыйсабын этипми жибередиле аны ары деп, Марков жангыдан кеси кесине кёл этдирди. Душман къайда да душманды. Бетден-бетге сюелип сермешгенден эсе, кюнде-кечеде да жашыртын марапкъарап, бетин букъдуруп жюрюген душманнга сагъайып жашагъан къыйынды. Къыстау, сел жанган от да бирча кюйдюредиле. Марков а сел отха кирирге керекди. Болсун алай окъуна деди ол. Жашауу, къадары башха, тарых, инсанлыкъ борчу да башха. Подполковник борчун тамамлаялмай, айып алмаз. Неди да: совет властьны бирле ачыкъ жоллада къоруулайдыла, бирле уа тау тыгъырыкълада, таш артларында, дорбунлада. Ол кюнледе подполковник аскер бёлюмлени командирлерин жыйды.

— 37-чи армия 9-чу армияны болушлугъу бла Ардон-Дигор тийрелеринде душманны къуршалап, ууатыргъа керекди,— деди Марков, аллында картадан къарамын айырмай,— командарм генерал-майор Козловну буйругъуна кёре, биз, Черек-Малкъар ауузланы душмандан тазалап, 37-чи армиягъа сол жанындан бир тюрлю къоркъуу болмазча этерге борчлубуз. Чиколагъа, Хазнидоннга, Лескеннге баргъанлагъа чырмау тюшюрмезча.— Былайда подполковник, солууун айландырып, анга сакъ тынгылагъанлагъа башын кётюрдю. Къарамы бек алгъа майорла Хуцашвилиге, Габидулиннге, Кравцовха илинди. Иги, тынгылы жашладыла, чынтты аскерчиле, буйрукъну сормай-ормай тамамлай келгенле. Ол жаланда Кравцовну сюймейди, нек эсе да анга

ышанмайды. Сергей Кравцов Марковну полкуна келгенли юч ай бола эди: Владикавказ ючюн сермешледе жоюлгъан Дмитрий Петренкону орунуна. Тюзлюк, кертилик излеп, жанындан тойдургъан Петренкодан да кючден къутулгъан эди. Бу уа андан да тыйгъычсыз. Черек ауузун, анда жашагъанланы иги биледи деген эдиле. Бек керек эди Марковха кёп билгенле. Оздуруп билгенледен чыкъмаймыды хар хата, арсарлыкъ?..

— Тау ауузладан къутулуп, Ардон, Алагир, Дигор тийрелеринде дивизиягъа къошулургъа умут этерикди душман. Сталинград фронтха барырча. Биз аны ангылагъанбыз,— деп бардыра башлады сёзюн подполковник. Алай айтып, Марков аскер бёлюмлени командирлерини борчларын белгиледи. Жолгъа къачан чыгъарыкъларын, ким къалайтын къайсы элге ёшюн урлугъуна дери ангылатды.

Дюгерли отоуда шошлукъ тохташып, киши кишиге къарамай, сёз къошмай иги кесек турду. Марков айтханланы барысын да къабыл кёрмей эдиле олтургъанла. Бютюнда эллилени асламы немислилени къуйрукъларыды дегенин. Жаз этип кетгенин къатларгъа ушай эди подполковник. Алай сорургъа, арсарлыгъын кёргюзтюрге киши базынмады.

— Биз борчубузну къоранчсыз тамамларгъа керекбиз. Уллу сакълыкъда. Аэроплан жаны бла да болушлукъсуз къаллыкъ тюйюлбюз — аны къайгъысын да кёргенме. Артиллерия бёлюм бизден алгъа жетсин,— деди Марков. Сора, ангыладынгмы дегенча, Габидулинни кёзюне къарады. Орта ёсюмлю, гырхы санлы татарлы жаш, секирип туруп, угъайы болмагъанын, буйрукъну толтургъа хазырлыгъын билдирди. Сора биягъы шошлукъ тохташып, олтургъанла сагъышлы тынгылашып турдула.

— Борчну ангыламагъан, сорууу болгъан бармыды? — деди ахырында Марков, нек эсе да шошлукъну, аскерчилени баштёбенликлерин ушатмай. Буйрукъну олсагъат толтуруп къоягъа хазырлыкъларын шарт билдирмегенни сюймей эди подполковник.

— Барды, мен ангыламагъан барды,— деп, ёрге турду Сергей Кравцов.

— Сора нек?

— Биз душманны ууатабыз деп кесибизге тынчлыкъ излегенликге, хатасыз эллиле къырылыргъа боллукъдула.— Сергей Кравцов эки жыйырма жылындан атлагъан, сары шинли, кёккёз, субай офицерди. Граждан

урушну кезиуюнде малкъар полкну командирлеринден бири эди. Черек ауузунда тау эллени, эллилени да иги танығъан.

— Къырылама деп къоркъгъан таулагъа къачар. Ким тыяды алларын?! Юйренмейми къалгъандыла? — Марков, къаны бузулгъанын жашыралмай, тютюн къабындырды. Къоллары къалтырадыла.

— Терс сёлешесе, жолдаш подполковник,— деди Кравцов,— жер сюрюп, мал ёсдюрюп жашагъан адамланы таулагъа юркютюп, юйлерин тюп этерге жарамаз. Къыйын жерледе жашайдыла — мекям ишлеп, ичине кирген тынч тюйюлдю.

— Кимди терс сёлешген? Менми? — Марков, олтургъан жеринден къалай ёрге тургъанын да билмей, туруп, эшик артына дери барып, артха къайтды. Кравцовну тутхучсузлугъун эртте ангылагъан эди ол. НКВД-чыла ызындан тюшгенлеринде, жарашыулу сёз айтханына энди сокъуранды. Жыгъылыр жерин сезалмагъан сылхыр эди Кравцов. Кесине жетмеген ишле бла кюрешгени ючюн эки кере чыны сыйырылгъанды. Ол затланы терк эсине тюшюрюп, подполковник сабырланды. Айтсын айтырын, ич солууун билип къояйым,— деди.

— Къыралны душманларын сен адамлагъамы санайса? Сора биз не ючюн къан тёгебиз, совет властьны къорууларыкъ тюйюл эсек? — Олтургъанла барысы да Кравцовха айып этерлерин сакълап, анга чакъырып, Марков хар бирине кезиу-кезиу къарады.

— Совет властьны аладан къоруулар кереклиси жокъду. Совет властьны ала кеслери орнатхандыла. Аны ючюн бир миллетден аз къан тёгюп, жан бермегендиле,— деди Кравцов.

— Сабыр бол, майор Кравцов! — Марков онг къолун кёнчек хуржунуна сугъуп, шош-шош атлады.— Хатасыз адамлагъа хата жетдирирге ким излейди! Алай хар гыржын ашатханнга эрип, шуёх сунуп, уллу кёллюлюк этсек, керти шуёхланы ким къорууларыкъды? Сен таулуланы граждан урушда танығъанма дейсе, биз а — бу урушда. Ата Журтубузну бек къыйын кезиуюнде.— Подполковник «биз» деген сёзге энчи эс буруп, олтургъанлагъа ышаннгылы къарады. Ала не хау, не угъай демедиле.— Ахшы, сен къачан эсе да бирде таулуланы юйлеринде гыржын ашап, алагъа ыразылыгъынгы билдиресе.— Былайда Марков башын шош чайкъап, ышармыш этди.— Биз а халкъланы барысын да сюебиз. Ол

сюймеклик ючюн терслени баш токъмакъларын тайдырыргъа хазырбыз.

— Терслени, душманланы — анга кимни угъайы барды?! Алай бу душманды, бу уа шуёх деп тюз айырырча базман къайда, кимде барды ол? Сендеми? — Кравцов, Марковну юсюне сюелип сёлеширге сюймей, арлакъ кетди. Не десенг да, таматады. Жыл саны, къуллугъу бла да. Сен а нек тынгылайса дегенча, майор Хуцашвилини къатында олтурду. Алай батальонну командири сёзге къошулмады.

— Бизде барды базман,— деди подполковник.— Алыкъа алдамагъанды. Болду, керексиз дауурну къояйыкъ. Уруш бара тургъанын унутма.

— Угъай, жолдаш подполковник,— деп, Кравцов жангыдан ёрге къопду.

— Энди уа не айтырыкъса? — Марков, жукъа саргъыл къашларын керип, сейирсинди.

— Черек тийреден немислиле кетген эселе да, хапарыбыз жокъду. Аэропланла жиберирге, ууакъ тау эллеге топланы къураргъа неге керекди — эллилени элгендирип, журтсуз къояргъа, кюл этерге? Тасхачыла жиберип, тюз хапар алайыкъ.

— Ол жумушну лётчикле тамамларыкъдыла. Тасхачы аскер къауум жиберирге уа заман къалмагъанды.— Марков ачыуланмай, чамланмай сёлешди. Тап жибермесек да, ненча кюннге жетип артха къайтырыкъдыла? Къайтырмы, къалырмы? Бизни къоншубуз, 9-чу армия, тирелип, алгъа бармай турады. Ардоннга. Алагирге жыйыллыкъ душман бёлюмлени жолларын мычымай кесмесек, 37-чи армиягъа борчун толтурургъа чырмаулукъ саллыкъды,— деди Марков, нек эсе да жумушап. Кравцовха чыртда ышанмай эди. Къоркъмай да тюйюлдю. Жаз айлада хатасыз адамлагъа артыкълыкъ этип тургъанса деп, ол бир ненча кере сагъыннганына подполковник сагъайып эди. Къыйын кезиуледе палах къайдан, кимден чыгъарын билмейсе. Кравцовну сёзю барса, анга ийнансала, онгуна айланмазын Марков ангылайды.

Ол эсине тюшюп къалып, подполковникни сол кёзюню къабы ууакъ къалтырай кетип, ёрге тартылды. Офицерле аны кёрюрлерин сюймей, къаш башын къолу бла жабып олтурду. Сёзсюз, Кравцов хаталы адамды деди ичинден. Къоркъуулу. Чёкдюрсе, жерин тапдырса — насыбы, болалмаса — кеси чёгер, сынар. Тасхачылыкъны юсюнден а керти айтады деп келди кёлюне. Тау тыгъырыкълада аны не сакълагъанын билирге ке-

рек эди. Сел отну къалайда ёчюлтюп башларын. Алай 37-чи армия уруш этген жерледе тасхачылыкъ тынгылы бармай эди. Тасхачыла жумушларын тамамлагъынчы, армиягъа алгъа барыргъа буйрукъ берилгенди. Эки кюнден бери уа 37-чи армияны штабы бла байламлыкъ жокъду. Марковну ангылагъанына кёре, командарм генерал-майор Козлов оноуну ууучунда туталмагъанды. Армияны аскер бёлюмлерини араларында байламлыкъны немислилени жигитликлери юзмегенди, командармны хомухлугъуну хатасындан юзюлгенди деген оюмун нёгерлеринден, кесинден да жашыра эди Марков.

Подполковник, ачыуланып, алай олсагъат ачыууы нек эсе да къууанч сезими хорлап къоюп, ёрге турду. Энди аны бет шаугютлери, къолу, кирпиги да къалтырамайды. Бусагъатчыкъда къарт, къарыусуз кёрюнюп олтургъан Марков тирилди, кюч-къарыу алды. Осал ишни хайыры, хатасы да болады деди. Байламлыкъ юзюлген эсе неди да, кеси башына эркин, къалай тап кёрсе, алай этер.

— Тасхачылыкъны лётчикледен тынгылы бардыралыкъ тюйюлбюз,— деди Марков, ауур шошлукъну бузуп.

—Тау жерледе тасхачылыкъны адамла бардырыргъа керекдиле,— деди Кравцов,— эллилеге да тюбеп, соруп.

— Баш аурууду ол,— деди подполковник,— къайсы таш артын, дорбунну тинтирикдиле?!

— Немислиле дорбунлагъа кирип турмайдыла.

— Бизге хорлау керекди,— деди Марков, Кравцовну сёзлерин бёлюп.— Сиз да юйлеригизге сау-саламат къайтыргъа сюе болурсуз.

— Сюебиз,— деди Сергей Кравцов,— ажымлы болмай, гюнях алмай. Совет аскерни алгъа баргъан кезиуюнде хата салмазлыкъ жерлерибизге хата жетдирмейик. Артда тарых аны бизге кечмез.

— Тарых хорлагъанланы къолундады,— деди Марков жарыкъ ауаз бла, кертда да битеу къыралгъа хорлауну кеси келтирликча. Сен а, къоркъа эсенг, башынга эркинсе, батальонну Назаровха ётдюр. Бюгюн окъуна. Уруш кёп жаншагъанланы сюймейди.

* * *

Кърым, кёк кюкюреген тауушла эшитип, уянды. Сабий эсе да, биле эди ол жылны бу заманында жауун жаумагъанын, элия да урмагъанын. Гён чарыкъла да

кийип, чепкенчигин да къаплап, арбазгъа чыкъды. Кёкде бир булут хурттак окъуна эслемеди. Кюкюреген тауушла уа селеймейдиле. Къайдан чыкъгъанларын ангылаялмай, абери да кёралмай, иги кесекни тёгерекге къарап сюелди. Аякъ тюбюнде жер титиреп, тебип. Арлакъда къарт эшек бла къызыл-къолан тана халжар чалыгъа къысылып, юрке, дагъыда шошая тургъанларына да эс бурду.

Айшатны да кёрдю. Юй мюйюшюнде томуроугъа олтуруп. Чыпчыкъ кибик, гитче болуп къалып.

— Бу гюрюлдеген неди, юйюбюз нек къалтырайды? — Кърым, шош келип, анасыны эгечини къатында тохтады. Айшат башын кётюрмей сёлешди.

— Герменлилеге къан жаугъанды.

— Жауунчамы жауады къан?

Тиширыу жашчыкъгъа къарады — аны кёзлери алай уллу болуп Кърым бир заманда да кёрмеген эди да, къоркъуп, къачаргъа умут этди. Алай жеринден тебалмады. Айшатны халын жаратмай, сабий эси инжилип, жиляп ийди. Анасыны эгечин сюймей эди ол. Бюгюн а анга бир хата болгъан сунуп элгенди.

— Тын, жиляма, къоркъма, герменлиле топла атадыла,— деди Айшат.

Кърым кийиз, резин топланы биле эди да, ангыламады.

— Не топладыла ала?

— Гермен топла.

— Санга топму тийип мудах болгъанса? — деди Кърым, чепкен женги бла кёзлерин сюрте.

— Сени жауунга тийге эди ол топ,— деп, Айшат, кючсюндю.

— Къайры атадыла топланы, мен аланы нек кёрмейме?

— Ким биледи къайры атханларын, нек атханларын, эсиргенлерин тёгедиле.— Тиширыу юй артында къапхакъ башына къарады. Алай тюйюл эсе да, жашчыкъ алай сунду. Анда, адамгъа ушап, терекчик ёсе эди. Энди жокъду. Айшат кеси кесгенди. Ол терекчик халжар мюйюшюнде атылып, къуруп турады.

— Тюбюнден аскер келген хапар бардыы,— деди Айшат.

— Ким аскер, бизни аскерми? — Жашчыкъ къууанч тыпырлы болду.

— Бизникиле, герменлиле да этген хайырларын башларына урсунла.

— Энди сени жашларынг да келликдиле да? — деди Кърым.

Айшат, жукъ айталмай, айтырыгъы да келмей, мугурайгъанлай турду. Бусагъатда аны сёлешир къарыуу жокъ эди. Жашларындан хапары да жокъ эди. Эсине биягъы элни игисин-аманын да ёсдюрдюм, алай не тапдым деген оюму келип чамланды. Кимге табынып, баш уруп жашады, мындан ары уа кимге, неге таянсын, къайры къарасын, айхай, билсенг а деди да, кёзю-башы тёгерек айланып башлады. Биразгъа дери къайдагъысын сезалмай турду. Сора, жайыкъгъанча болуп, сейирсинип, аллында сюелгеннге къарады.

— Мен Кърымма,— дерге ашыкъды сабий, биягъы къоркъуп.

— Мени жарлы эгечими баласы болурса?

Жашчыкъ жукъ айтмады. Бу кезиуде топла атылгъан тауушла ёчюлюп къалып, шошлукъ тийрени бийледи. Ол экисини да къулакъларына буштукъ болуп, жукъ эшитдирмей, мамукълай, арбазгъа къонду. Кёпмю-азмы турду, дагъыда чачылып, къайры эсе да ёрге сууурулуп кетди да, тийреге жан кирди. Жашчыкъ къарт парийни сынсыгъанын эшитди, арбазгъа сахиник желчик къайтды.

— Кимди ол бери келген, ийнан келеди, аякъ тауушларын эшите турама... Тонаргъа келеди.— Айшат сагъайып къопду.— Кет сен да былайдан.

Тиширыу жёбелеп барып, юйюню эшигин ачды. Босагъадан кючден ётюп тохтады. Сол жанында мюйюшде сюек къалаугъа къарап ышарды, неге эсе да ыразы болду. Ырысхымы Аллах къызгъанмасын деп, шукурланды. Сора, жилямсырап, тамата жашым къайтып, къатын алса, ма мюлкю хазыр деди. Была уа кичи жашны: юйню башха мюйюшюнде ёрге къаланып, от жагъаны да сыйырып тургъан эски-бусхуланы, багуш чурукъ-чарыкъланы, чабырланы ийнакълады. Жангыз къызымы сыйы-бернеси да хазыр.

Хар бири — бир къой, тууар деди къарангы отоугъа кирген жерде тёгерек, сыйдам ташланы юслери бла кючден-бутдан ётюп. Жау чыракъчыгъын табып, жандырды. Кюбюрню ачды да, акъ чулгъамны тешди. Сора алтын ахчалагъа жау чыракъны жуукълашдырды. Алтын ахчаланы жылтырагъанлары тиширыуну арыкъ, жукъа бетин балауузгъа ушатды, кёзлерин мыдыхландырды. Айшат, симсиреп, гуппурланып, иги кесек турду:

— Ма манга жетгени, он бармагъымы он жукка этип, адамланы ёсдюргеним ючюн. Айыпмыды, бу дунияда, хакъын алмай, киши кишиге боюнун буруп окъуна къарамайды. Къырал окъуна бир ёксюзню аягъы юсюне салмайды. Сора мени Аллахмы ургъанды?

Кърым уллу болса, къатын алса берирсе деген эди. Ким эди алай аман ауз ачхан? Эгечимми? Бармы эди мени эгечим? Эшта, эшта. Кърым дегенлери уа кимди? — Айшат, сагъышланып, кюбюрню жапды. Юсюне чёкдю.— Танымайма аллай адам, угъай таныялмайма,— деп шыбырдады.

* * *

Кърым тюнене тюшден бери жукъ ашамагъанды. Айшат аш биширир деп да умуту жокъду. Аны от жагъасыны кюлю жылынмагъанлы кёп болады. Сют къайнатыучу къара чоюнчугъу, халыуа биширыучю табалары сюекле тюбюнде къалгъандыла. Анасыны эгечи бюгюн да от тиргизирге ушамайды. Кюнню кёзю уа юй артында сыртдан бери къарагъанды.

Хабла эсине тюшюп, жашчыкъ бютюн бек инжилди. Ачлыгъын жангыдан сезди.

Тюнене Кърым уллу элге ётюп бара тургъанлай, акъылдан шашхан тиширыу аны аллына чыкъгъан эди. Ол хар заманда да алай этеди.

— Ачмыса, жашчыкъ? Ийнан, бек ачса,— деди Хабла.

— Угъай, ач тюйюлме,— ётюрюк айтханын билдирмез ючюн, Кърым энишге къарады.

Тиширыу жашчыкъны, къолундан тутуп, жашагъан жерине келтирди. Кърым угъай демеди. Алгъаракълада къолундан тутаргъа къоймай эди. Энди уа башын сыларгъа, къучакъларгъа окъуна къояды. Уялмаса, кеси да къучакъларыкъ эди.

Хабла халжарны мюйюшюнде жашайды. Алай ол тап жарашдырылгъан отоугъа ушайды. Чалы къабыргъаларына, эшик орунуна да кийизле тагъылып. Ортасында тизгинли от жагъа. Не заманда келсе да, андан Кърымгъа хычыуун жылыу урады. Къолан кийизледен да. От жагъаны тёгереги сары топуракъ бла сюртюлюп.

— Сен энди пакъыра жыймаймыса? — деди Кърым, жууурт айран бла жылы нартюх халыуну ашай.

— Пакъырагъамы ушайма мен, жашчыкъ? — Халимат, сагъайып, чындай-чарыгъына къарады. Тозурагъан ишми этгенме деп элгенди. Жунчуп тургъанын Кърым

кёрюрюн сюймей эди. Хазнамыды, сабий кёлю къачар ючюн кёпмю керекди?

— Угъай, ушамайса. Ариу жаулукъ къысаса, андан ушамайса.

— Мен пакъыра къалай жыяр эдим? — деди тиширыу.— Жаны сау адамгъа пакъыра жыйгъан айыпды.

— Акъылдан шашханнга уа жараймыды пакъыра чы болургъа? — Кърым, гыржын чайнагъанын тохтатып, Хаблагъа сагъайды.

— Кимди акъылдан шашхан?

Жашчыкъ тынгылауну ийди. Кёз къыйыры бла тиширыугъа къарады. Ушамай эди ол телиге. Алгъын ушай эди. Энди уа анасын эсине тюшюреди. Къоллары, чачы, ауазы бла. Алай эди, нени унутхан эсе да, анасыны ауазын эшитгенлей турады. Аны хычыуун, назик къолларын да унутурукъ тюйюлдю. Жашчыкъ Хаблаиы узун бармакълы къолларына, бюгюн биринчи кёргенча, эс бурду.

— Жашым, айтмадынг, кимди акъылындан шашхан? — деди Халимат жангыдан.

Айшатды дерик эди да, жукъ айтмады. Кърым тынгылап къойду. Акъылындан шашхан иги болмагъанын жашчыкъ ангылай эди. Анасыны эгечини юсюнден аман сёз чыгъарын сюймейди...

Хабланы жуурт айранын, ариу сёзлерин да эсине тюшюрюп, уллу элге къачаргъа бла къалыргъа арсарлы бола, Кърым арбазда кёп булжуду. Айшат чыкъмады. Чыгъып, аш-суу этер къайгъысы жокъ эди. Топла атылып, гюрюлдеп туруп, энди уа нек шошайгъанларын да билирге ашыгъа эди жашчыкъ. Герменлиле «безиреп, эсиргенлерин нек тёкгенлерин» Хаблагъа сорса, ол айтыр. Ашаргъа чакъырса, барыргъа унамаз, кюн сайын тыш адамны юйюнде ашагъан айыпды деп, Кърым чурум изледи. Сора, къууулуп кетди да, къарапкъарагъынчы тёшге чыкъды. Хазнамыды, Айшатны арбазы бла алайны арасы толу къычырым жокъду. Тёшню аргъы этеги бла уллу эл бирге къошулуп эдиле. Тёшден энишге къарагъаннга хар не да ачыкъ кёрюнеди: арбазла, алаша хунала, тар къысха орамчыкъла. Орта орам а тюздю. Бусагъатда Кърым сюелген жерден башланады. Ол элни ичи бла агъарып, сора къыланч айланып, Черек сууну боюну бла келген жолгъа къошулады. Бусагъатда не арбазлада, не тар орамчыкълада киши жюрюп, къымылдап кёрюнмейди. Эл, саулайын тийре да бир тюрлю шошдула. Жаланда адамла къуллукъ юй деучю мекямны арбазы къуру тюйюлдю. Анда-

мында «герменлиле» жокку-жокку болуп сюелгенлерин, кире-чыгъа тургъанларын кёрюп, былайды деп оюм эталгъынчы, Хабланы эслеп къоюп, къууанды. Тиширыу къыстау, жанын къолуна алып жетип, жашчыкъны кесине къысды. Аны къолларыны хычыуунлугъуна желкеси бла тынгылап, нек эсе да танысыкълагъан да этип, къысылгъанлай турду.

— Аллахдан къоркъмай, сени бери ким жибергенди, жаханимге кир да ёл деп? — деди акъылындан шашхан тиширыу.— Кел, жашчыкъ, бу хужулукъланы кёз тууралырында сюелмейик.

Экиси да алайда, ёгюз кибик, уллу ташны ауанасына кирдиле.— Герменлиле эсиргенлерин нек тёгедиле? — деди Кърым, къуллукъ юйню арбазында сюелгенле кими атха мине, миннгени уа жангыдан тюше тургъанларына эс буруп.

— Эсириб'а, нелерине махтаннықъдыла? Ёлмейкъалмай, къачып барадыла.

— Нек къачып барадыла, къайда къачып барадыла? — деп гузаба этди Кърым.

— Майна, ары къарачы,— Халимат башын къымылдатып, балан бармагъы бла орта орам бла Черек жагъасы бирге къошулгъан тийрени кёргюзтдю.— Кёрдюнгмю энди?

— Кёрдюм,— деди жашчыкъ.

Былайдан алайгъа сёз тынгылы жетмезча узакъ тюйюл эди. «Герменлиле» тизилишип, энишгерекде акъсыл жолгъа тёгюлюп, ырхы Черекге къошулгъанлай болуп бара эдиле.

— Была да бусагъат кетерикдиле, ол пакъыр кесин ёлтюртеди ансы,— деди тиширыу.

— Пакъыр деп кимге айтаса? — деди жашчыкъ.

— Майна, кёрмеймисе айыула бла кертме ашаргъа базыннган кишини?

Хаким бла «герменли» ат ючюн тарт-соз болгъанларын Кърым энди ангылады. Не айтып даулашханларын эшиталмады. «Герменли», Хакимни бир жанына тюртюп, олсагъатда минип келген атыны жюгенинден къысха тутду. Хаким кесини иги, къарыулу атын солдатха берип, аны желбыдыр мыркъасы бла жолгъа чыгъаргъа сюе болмаз эди, жюгенни «герменлиден» сыйырып, атха минер акъыл этди. Алай ол аягъын ёзенгиге илиндиргенлей, биягъы «герменли» аны жагъасындан тутуп, артха силдеди. Экиси да бир бирге къайырылышдыла. Тамам ол кезиуде дагъыда бири жетип, Хакимни не зат бла эсе да башына урду. Хаким, сюрюшюп кетип,

аягъы юсюне сюелгинчи, ат даулагъан «герменли» ушкогун аны юсюне буруп, эки-юч кере да атдыргъаныз Кърым кёрген да, эшитген да этди. Андан ары не болгъанын билалмады: «акъылдан шашхан» тиширыу жашчыкъны къоюнуна къысып, башын жаулукъ къанатыны тюбюне букъдурду. Кърым, Халиматны кёкюрек жылыууну хычыуунлугъундан сора жукъ эшитмей, жукъ кёрмей, иги кесек турду. Артда ол тиширыуну къучагъындан ычхынып къарагъанында, къуллукъ юйню арбазында «герменлилени» кёрмеди: узакъда кетип бара эдиле.

* * *

Жашчыкъ, жукъа, акъсыл бетчигин кюннге айландырып, кёп сюелди. Кёзлерин жумуп. Жылы хауа аны боюнун, къулакъ артларын сылап, ары да, бери да озду. Кърым да, ары-бери чайкъалып, жеринден тепчиди да, жангыдан аякъ тиреди. Къол аязлары, бармакълары бла хауаны шошлугъун, жылылыгъын да сезди. Жерни жылыуун да сезди. Ол, эски чабырларыны жукъаргъан олтанларындан ётюп, санларын дыгъыл этип, тирилте турады. Дыгъылмы этеди огъесе ырахатлыкъ, къууанчмы береди? — Кърым иги ангылаялмайды. «Къадарым,— деп шыбырдады ол,— энди «герменлиле» да къачдыла. Оракъ оргъа кетген анамы бери келирге къой, терк келирге къой! — Жашчыкъ, бир кёзюн аз ачаракъ этип, тау бетге къарады. Оракъчы тиширыуну эследи. Эки кёзюн ачып къараргъа уа, элгендиреме деп, базынмады. Хабланы эследи. Ол къалай эсе да бир тюрлю къууанч тыпырлы болуп, халжар таба озду. Андан жашчыкъны бурунуна жылы гыржын ийис уруп, учуп кетмей, хауаны къонагъы болгъанлай турду.— Къадарым,— деди дагъыда Кърым,— керекмейди манга алтын чёмючюнг, артда мен суу ичерик — анамы келме къой. Ма мени къызыл сакам.— Жашчыкъ кёнчегини хуржунундан тууар ашыкъны чыгъарып, къол аязына салды.— Ма мени къызыл сакам, мени саугъам сени болсун, сени саугъанг мени — анамы терк келме къой...»

Кърым тилегин ахырына дери айтмайды: андан мындан ауазла, аякъ тауушла эшитилип башлап, сагъайтдыла. Ол жеринден тепмеди. Тилеги бла анасын угъай, битеу элли сабийлени аналарын, ахлуларын бери келирча этип къойгъан сунуп, сейирсинди.

Ауазла, аякъ тауушла уа жуукъдан-жуукъ. Кими арлакъда, кими берлакъда. Шарт эшитилгенле. Жашчыкъ энди абериге ырысламай, къоркъмай, эки кёзюн

да бирден ачды. Кърым алданмагъан эди. Гелеулю сыртланы толтуруп, эчки жолчукъла бла, жолсуз да, адамла энип келе эдиле. Ашыгъып, тиширыула. Къоюнларында сабийлери бла. Къызла, къарт кишиле. Атлагъа, эшеклеге минип, жаяулай да.

— Къайдан келеди бу къадар адам? — деп сорду Кърым, къарамай, Хабла къатында болгъанын сезип.

— Герменлиледен къачханла къайтып келедиле,— деди ол.

— Мени анам да герменлиледен къачып, эндими келликди? — деди Кърым.

— Угъай, ол башха затдан къачхан эди.

— Оракъ орургъа кетгенле да келликмидиле? — Жашчыкъ, кёзлерин къаматып, тау бетде анасын изледи. Эслеялмады. Не анасын, не аны этегинден тутуп тургъан къызыл тёппели бёркчюгю бла жашчыкъны эслеялмады. Адамла уа тёгюлюп, сыртдан энип. Алашевкадан. Саутудан, Ухолдан да чыгъып, кёп болуп, уллу элге келедиле. Къуллукъ мекямны арбазына. Халимат да Кърымгъа аш ашатып, ары жетерге, тийрени къобуз тауушу сыйырды. Аны ким сокъгъанын Кърым кёралмай эди. Алай къобузну ашыгъышлы жарыкъ макъамы жашчыкъны къайры эсе да ызындан чакъыра, узакъгъа кетип, дагъыда къайтып, жюрегинде ол ангылаялмагъан бир тюрлю сезим къозгъай, уча дагъыда тюз къулакъ тюбюне келип, сюзюлдю. Арлакъда, арбазны аргъы мюйюшюнде, бир къарт киши бла тиширыу тепсерге чыкъдыла. Бираздан тепсегенле кёп болуп къалдыла. Къарс ургъан тауушла, таза хауаны шатык-шатык атылтып, толкъунладыла. Тюз да ол кезиуледе къартладан бири туруп, ашыкъмай, белин тюзетди. Тау этек таба къарап, иги кесек сюелди.

— Келеди, ийнан, олду. Кёремисиз, жамауат, Алакёз да келеди,— деди сора. Къарт шош сёлешди. Алай аны шош ауазы тойну уютду, къобуз макъамны симсиретди. Арбаздагъыла, анда-мында къауумланып сюелгенле да бирден къарт къарагъан жанына бурулуп къарадыла. Шошайып, ёмюрлеринде кёрмеген термилиулерин кёргенча. Урушха кетгенле бирден къайтып келе тургъанча. Къабырдагъыла къобуп, энди элге энип келе тургъанча, алай къарадыла.

Кърым Алакёзню аллына къуулуп кетди. Аны ызындан жашчыкъла бла къызчыкъла, жабу-жубу этип, чабышдыла.

Алакёз — ёхтем тор ажир — элге кирип келе эди.

Тынч, ырахат. Отлаудан, тау жайлыкъладан къайтып келгенча. Ол аз-маз сынчыкълагъанын эллиле эследиле — сан этмедиле.

— Алакёз сау къалгъанды деб'а турмай эдим,— деди ким эсе да.

— Аны айтама, ёмюрле бла тенг атха не боллукъ эди?! — деди башхасы. Ойнап, безирепми сёлешди огъесе кёлю бламы — киши къарыуламады. Тор, субай ажир, сабыр жюрюшю бла келе, бир бирлерин къууун жетген сабийлеге аз тохташып, сора биягъы жюрюшю бла кетди. Атмы эди ол, эллиле тайлыгъындан бери таныгъан, къубултхан, кёрюп болмагъан мал огъесе озуп кетген татлы заманларымы эди — тау тыгъырыкълагъа, кешенелеге, къабыр ташлагъа къысылып туруп, энди къайтып келе тургъан? Аны киши да тынгылы ангылаялмады, былайды деп, кесин ийнандыралмады. Хар бири кесича магъана берип, кеси сагъыш этип сюеле эди. Жюрекледен кетмеген бушуу сезим бла къууанчха хорлатып.

* * *

Алгъа ол тауш къайдан чыкъгъанын киши да билмеди. Барысы да сагъайып, шошайдыла. Тойну ёчюлтюп, ары да бери да къарадыла. Жукъ кёралмадыла. Гюрюлдеген тауш а жууукъдан-жууукъ, алаша бола келе эди. Хар юй башына къонуп, таш артында жукълап туруп, энди уянып, къутургъанлай.

— Айрыпланла келедиле,— деди ким эсе да.

Эллиле айрыплан тауушлагъа эртте юйреннген эдиле. Алай нек эсе да бу жолча элгенмегендиле, буюкъмагъандыла. Ачы, ауур тауш, сора элия ургъан тауш къая жухдан юзюлдю да, элге сюзюлюп жетип, арбазланы, мекямланы титиретди.

Къая ортасындан эки къарелди чыгъып, мычымай ёсе башлагъанларын эллиле олсагъат эследиле.

— Аллах барды, гермен къайтып келеди,— деди тиширыу ауаз.

— Къоркъмагъыз, кесибизни айрыпланладыла.

— Сора алай огъурсуз нек келедиле?..

Бир айрыплан Черек сууну ары жаны бла озду, башхасы мында,онг къанатын энишге салындырып, жыйылгъанлагъа къарады. Адамла айрыпланчыланы, аланы башларына гам жабышып тургъан, къара сахтиян бёркчюклерин, кёзлюклерин да эследиле. Былайды деп бир тюрлю хыйсап этгинчи, сууну ары жаны бла ёрге озгъан

айрыплан нени эсе да эки кере урду. Нени, къалайны марап ургъанын билалмадыла. Билирча да болмадыла. Эки айрыплан да къайтып келип, Уллу элни башы бла ары да, бери да айланып, иги кесекни учуп турдула. Ёрге чончайып кете, дагъыда ожакълагъа жуукълашып, арбазланы сынчыкълай, терезеледен къарап, юй ичинде ким не зат эте тургъанын, ким букъгъанын кёрюрге термилгенча.

— Герменлиле кетмеген сунуп къозуйдула былай,— деп шыбырдашдыла жыйылгъанла. Уллу сёлешселе, айрыпланла эшитип, бютюн бек къозурукъча. Ол кезиуде аладан бири, къуллукъ юйню тюз башы бла учуп кетип, артха бурулду. Аны ызындан жерни чанчакълагъан, букъусун кётюрген жаууп тамычыла жорта барып, юзюлгенлерин эллиле кёрдюле, алай пулемёт бла атады деп кишини эсине келмеди. Бюгюннге дери ол тюрлю затны кёрмеген эдиле. Жангыдан жетип, биягъы хыны озар-озмаз арлакъда, берлакъда эки тиширыу сюелген жерлеринде чёгюп къалып, бир тюрлю сойландыла. Олсагъат гузабаланнган, къайгъы, бушуу тауушла айрыпланны тауушу бла бирлешип, сора ёрге-энишге, юй орталарына къачдыла. Къачып, къуюлуп баргъанланы ызларындан жел толкъун-толкъун урду. Алайда юй чачылгъанын жерге къапланнганланы асламысы эслемеген эди.

* * *

Эрттенлик суукъну ачылыгъын кюн алыкъын къажытмагъанды. Ол, иги да ёрге кётюрюлюп, хуналаны, тереклени ауаналарын ырбыннга тыйгъанды. Алай халжар, юй башларында, арбазлада да къырпакъны кюмюшленнгени къамамайды. Кече жыйылмай, тышында къалгъан малла, юзер чёп, тюшген чапыракъ излегенча, башларын энишге тутуп, анда-мында эринип тепчийдиле. Беллери тылпыу эте, къабыргъалары терлеп. Тау бетлерине, гелеулю сыртлагъа, тёшлеге да кюн жайылгъанды. Алай хар замандача, кюмюшленип, жылтырамайдыла. Мындан, Уллу элден, къарагъан кёзге кём-кёк кёрюнедиле — гелеулю бетле, тёшле. Деменгили кёхтюйлени сыртларыча, тепчий, бир бирге къысылып, шош солуй. Араларында мугурайгъан, къоркъуп шошайгъан тау элчиклени да жан-жанларындан къысып.

Юйлеринден тышына чыгъып, малгъа къараргъа, жумушларын этерге алыкъын киши базынмайды. Тюнене ёлгенлени ахлуларына жолугъургъа, асырар

къайгъы да этерге керек эди. Жокъ эди таулулада аллай осал адет: бушуу болгъан жерге бармай, юйюнде мычыгъан. Алай адамла апчыгъандыла, юркгендиле. Энтта да жыйылсала, бир жерде кёп болуп кёрюнселе, айрыпланла къайтып келмезлеми? Урушну кезиуюнде палах, ёлюм къайдан чыгъарын ким билликди? Да не айрыпланла эдиле тюненегиле? Марап, къарап туруп, жамауат къууанчха жыйылгъанлай жетгендиле. Аны къарты-жашы да кёрдю. Алай жюрек къыйынлыгъыны юсюнден айтып не табарыкъдыла? Жангы палах. Артыкъ сёз иги тюйюлдю. Артда аны къуйругъу узун болуучуду.

— Ийнек аягъы бузоу ёлтюрмейди деучю эдиле да, кёрдюгюз, къалай этип кетдиле.— Бу сёзлени айтхан жашагъан тиширыуду. Тюнене жоюлгъанладан бирини къысха ахлусу. Къалгъан жуукъла бюгечели бери тынгылап олтура эдиле да, айрыпланлагъа айып салгъан сёзлени эшитгенлей, къоркъуулу сагъайып, ауузун тыялмагъаннга къарадыла. «Тын, башыбызны отха сукъма»,— деген тырман жазылып бетлеринде.

Ёлген тиширыуну, адетдеча, киши тарыгъыуун, жиляуун этмей эди. Да аны бир Аллах биледи — кёплени ичинден сайлап, бек алгъа Кермаханны (жоюлгъанны аты алай эди) нек атып ёлтюргенлерин. Бийикден къарап, тиширыуладан артыкъ аны сайладыла. Айрыпландагъыла былайда олтургъанладанмы телидиле? Болур эди жазыкъны бир терслиги, да гюняхы деген сагъышда эдиле Кермаханны жуукълары, суу жагъасындан ары атламагъан Кермаханны.

Сора «бластны» аллында чийи болгъан тиширыуну танып атхан эселе, жиляуун этерге жарамайды. «Бластны» кёзю илинмеген жер сен тапха эдинг.

— Ол бизни ишибиз тюйюлдю, бласт не эттенин биледи, бизгеми сорлукъду? — деди башха тиширыу, жаулукъ къанаты бла бетин кёзлерине дери жаба.

— Бластха ким айып, салады? — деди дагъыда башхасы.— Бласт бирди, аны итлери уа кёпдюле.

Олтургъанла биягъы бет алышып, «ауузун тыялмагъаннга» къарадыла. Шум-шумалакъ болдула. Угъай, кертда дегенлей, асыры озады. Биреуню сёзю къоншусуна палах бола тургъан заманда...

* * *

Кърым бюгече анасыны къарындашы Болатлада къалгъанды. Алыкъын тышына чыкъмагъанды. Айшатны саулугъандан-шаулугъундан хапары жокъду. Дауум

чыкъма дегенди да, не этерикди, турады. Хабланы сакълап, халжар таба къарап. Халжар тийресинде ол кёрюнмейди. Алакёзню да эслемейди. Тюнене юркюп къачхан эди. Биягъы тау этегине. Къайтхан болмаз. Жашчыкъны жилярыгъы келди. Анасы оракъ орургъа кетип, хапарсыз тауушсуз къалды. Энди уа Хабла да жокъду. Кърымгъа аналыкъ этген. Анга шашхан тиширыу деп да бош айтадыла. Ётюрюк эди ол. Былайда жашчыкъ нек эсе да жангыдан жюрексинди. Кимге жан аурута эди — Хаблагъамы огъесе кесинеми? Алай акъылындан шашхан тиширыу аны анасына бек ушагъаныи энтта эсгерип, кеси кесине тынгылады. Ауаз эшите тургъанча болду. «Кимниди ол тиширыу ауаз?» деп келди жашчыкъны сабий акъылына. Хабланымы огъесе анасы Халиматнымы? Жашчыкъ къачан эсе да эшитиучю анасыны жумушакъ ауазын бусагъатда къулагъына чалыннган ауаздан айырып, башхалыгъын кёралмады. Олсагъат чартлап арбазгъа чыкъды да, халжар таба къууулду.

— Хабла! — деп къычырды, тохтап. Киши жууап къайтармады. Жашчыкъ дагъыда къычырып, бираз сакълады. Жюрексинип, жиляй.

— Айба, Айба, къайдаса? — деп жиберди, алай айтханына кеси да сейирсинип.

Кърым Айба деп анасына айтыучу эди. Бусагъатда ол аны эсине кеси аллына келип къалды.

— Не болгъанды, жашым, мен мындама.— Халимат ун жугъу къолларын ал ботасына сюрте, халжардан тышына къарады. Чабып келип, Кърымны кесине къысды. Олсагъат сабийни къалтырагъанын сезип, кесини да тамагъы буууулду.— Къоркъма, балачыкъ, къоркъма,— деди кючден-бутдан.

— Сен къайры кетген эдинг? — деди жашчыкъ, хомухлукъ этгенин энди ангылап, уялып.

— Теличик, мен сени къоюп къайры кетерикме, Аллах сакъласын.

— Кетиучюсе да.— Кърым, эс табып, Халиматдан арлакъ турду.

— Кетсем да, хар заманда сени биргенгеме,— деди тиширыу.

— Алакёз а тюнене кетип къалгъанды да, къайтмагъанды.— Жюрегин къыйнагъан жарсыуун жашчыкъ биягъы жилярыгъы келип, алай айтды.

— Къоркъма, ол да сени къоюп узакъ кетерик тюйюлдю. Кетсе да, къайтырыкъды.— Халимат Алакёзню кёрюп къоярыкъча, тау этеклери таба къарады — акъ

къалаладан бла кешенеледен сора жукъ кёралмады.

— Ол мени бекми сюеди? — деди жашчыкъ, сормазын соргъанын сезип.

— Ол сени атангы атыды.— Тиширыу, сагъышлы бет алып, бираз тынгылады. Аны ариу кёзлери башха кюнледен эсе мудах, къайгъылы да болгъанларын жашчыкъ ангылай эди. Алакёзню атасы Узунбел а сени аппангы аты эди. Узунбелни атасы уа Бийиктуякъ эди. Анга уа сени аппангы атасы миннгенди,— деди дагъыда ол.

— Алакёзню уа тайы нек жокъду?

— Болур аны да тайы.— Халимат жангыдан мудахланып сёлешди. «Болурму Алакёзню тайы огъесе чирчиги юзюлюпмю къалыр?» — деп жарсыды ичинден. Алай жашчыкъгъа эсине келгенни айтмады.— Кел, мен санга хычинле этгенме,— деп, Кърымны къолундан тутду.

«Къужурду дуния, жашау»,— деди тиширыу ичинден, къарамы бла жашчыкъны ийнакълай. Эрттенингир сайын тапханчыгъын анга къапдыргъанына, ол да, тартынмай, сюйюп ашагъанына къууана. Кърым Халиматха жууушханды — анагъа андан уллу насып керекмиди? Адамлагъа уа сейир эте эди ол. Кърым жашымды дерге къоймагъанлагъа. Огъесе, кертда, нелерин да унутуп, танымаймыдыла, ийнанмаймыдыла, огъесе сансызлыкъгъамы хорлатадыла? Халимат Хаблалай къалырын алай нек излейдиле — аны ангылаялмайды тиширыу. Элни бек огъурлу адамлары окъуна мен Халиматма, Кърымны анасыма десе, бир тюрлю гурушхалы къарай эдиле аны кёзлерине. Мындан алгъаракъда айтхан эди къоншулары Фаризатха аны юсюнден.

— Мен Хабла болмагъанымы билесе. Жамауат аллында эгеч-къарындашха да бир сёлешсенг эди. Ангылатсанг эди.

Фаризат, нек эсе да элгенип къалып, кёп тынгылады. Кёз къыйыры бла «шашхан тиширыугъа» жашыртын къарай.

— Халиматха мен ёшюн салгъан адамма. Ол а, харип, акъыллы тиширыу болуучеди,— деди ахырында Фаризат.

— Сора сендамы ийнанмайса манга?

Къоншу тиширыу, Хаблагъа къараялмай, башын энишге этди. «Ийнан, бу тюз акъыллы болса эди, кесин акъыллыгъа ушатыргъа кюрешмез эди»,— деп келди кёлюне.

— Да анга уа былайды деп къойгъан къыйынды.

Кертиди, Халиматха ушагъан жерлеринг барды. Аны айтхан эдим да эллилеге.

— Менден да алгъаракъ кесинг айтмагъанмы эдинг сен Хабла тюйюлсе деп?

— Ийнан, айтхан да болурма.

Экиси да тынгылашдыла. Халиматны кёлюне тийип, Фаризатны да ачыуланырыгъы келип. Ким да ёз башыны къайгъысын этеди деди ол ичинден. Кесинги отха сукъ да, мени къутхар дейди бу да. Халимат тюйюл эсе уа деп сагъышланды тиширыу. Шашханнга акъыллыды десенг, кесинги телиге санамазламы? Экинчи кере.

— Аллах берген тынчлыкъдан къачаргъа нек кюрешесе, жазыкъ? — деди ахырында Фаризат.

— Нечик?

— Хаблалай турсанг игиди башынга. Игиле, акъыллыла иги да, акъыллы да кёрюнюрге жарамагъан дунияда,— деди Фаризат.

— Мени сабийим барды, аны жарсыуун этеме.

— Бусагъатда сабийге да акъыллы ана неге керекди? Акъыл, эслилик — баш ауруу. Къадар берген азатлыкъдан къачып, тузакъгъа кириге кюрешме.

— Аллай азатлыкъны Аллах душманыбызгъа берсин,— деди Халимат, кёлкъалды этип.

Ол ушакъ бюгюн эсине тюшюп, Халимат Кърымгъа эриди. Сора, дагъыда тобагъа къайтып, шукур этди. Алай жашчыкъгъа жукъ сездирмеди, жюрегиндегин айтмады. Халжарны башы бла бир зат сызгъырып, улуп, сынсып озду да, биягъы айрыпланла келген сунуп, экиси да мюйюшге къысылып, бираз турдула. Дагъыда улуду, сынсыды. Халжар тебип, къалтырап, шош чыкъырдады. Юсюбюзге тюшюп къалады депми къоркъдула — экиси да тышына муштухул чыкъдыла.

Угъай, айрыпланла тюйюл эдиле улугъанла. Айрыпланла эселе да, Кърым кёралмады. Арлакъда, берлакъда да биягъы улугъан-сынсыгъан тауушла эшитилдиле, анда-мында юйле чачылып, ёртенлендиле. Дагъыда. Юзгелеледен ишленнгенлей, тынч оюлуп, салам духлай, терк къабына эдиле ала. Булгъанып, къайры барырларын, не этерлерин билалмай, ёрге-энишге чабышхан адамланы да кёрдю Кърым. Къарап-къарагъынчы жилягъан, къычырыкъ тауушла, топ окъланы улуулары бла бирлешип, дунияда гузабадан сора жукъ къалмагъанча, элни башында толкъунланып турду. Тохтамай, селеймей. Халимат жашчыкъны къолундан ычхындырмады, ычхындырса, къыяма жел аны кёкге сууруп кетериклей. Алай жел жокъ эди. Анда-мында сызгъырып

озгъан элия къурукълагъа алдана эди таширыу. Энди элия къурукъла да элни ичинде юзюлмейдиле. Элни огъары жанында къабырла, къалала, кешенеле ичинде юзюлюп, жерге кёмюледиле. Топ окъла тийген къабырланы сын ташлары, обалары беллеринден, къыркъылып, чачылып, зылдылары сызылып кетип, ёрге-ёрге учадыла. Жууугъуракъдан къарагъанла, къабырла таба чабып баргъанла — ёрге-ёрге чартлап, къанатлы болгъан зылдыланы ёлюкле сызылгъан сунадыла. Сан-сан болуп, бут-къол болуп, баш сюеклери айырылып, ууалып.

— Ёлгенлерибизни къырып бошап, сора бизни алай къырлыкъдыла, жамауат! — деп къычырды тиширыуладан къайсы эсе да. Сокъур къычырыкъ элни башында, бийикде ажашып, къайры барырын тапмай, арбазлагъа тюртюле айланды да, сора элия турукъланы бирини къуйругъуна тагъылып кетип, буууулду. Ол Кърым бла Халиматны къулакъларына да чалынды. Алай мындан, энишгеден къарап къабырла ичлерине оюлгъанларын, ичлери тёгюлгенлерин да эслеялмайдыла. Эмина, элия къурукъланы, жилянлача, узунланып, чанчылып, къабырлагъа, кешенелеге, къалалагъа киргенлерин, кирип анда ёчюлюп, кешенелени, акъ къалаланы да ёчюлтюп къойгъанларын кёредиле. Жюз жылланы андагъы-мындагъы эллеге агъарып тургъан къалала, желлени, ырхыланы да, къамалай, жютю мюйюшлери бла кесип, бёлюп, кери къайыргъан къалала бюгюн тынч тобукъланып, оюлуп къаладыла. Узакъ ёмюрледен эллеге келечилеча энип келе тургъан къалаланы жоллары тынч къыркъыладыла. Алгъа, адамла таба атлам этмезча, не артха къачып, тау башына жангыдан ёрлеп, анда агъармазча.

* * *

Кешенени топ чачханда, Алакёз къауданда жубана тура эди да, бир жанына секирип тохтады. Сейирсинип, къачаргъа бла къалыргъа арсарлы болуп. Кёп тюрлю зат кёргенди ол — къулакъ жаны бла окъла сызгъыргъанларын, топланы улугъанларын да эшитгенди. Тюнене уа халжар юсюме тюшеди-къалады деп алай къачханды бери. Мында — къабырлада — акъ къалаланы, кешенелени ичинде шош эди, ырахат. Малтанмагъан кырдык татымлы, таза. Киши келмей эди, кишини зар кёзю къарамай эди анга. Ёлгенле бла сауланы аралары алай узакъ болуп къалады. Мында, тау этеклеринде, къабырлада, кешенеледе жатханла, къалала энчи дуния

къурап, анда, энишгеде, саула да — энчи дуния. Мындан ары жол жокъ, андан бери уа жол — эркин, кенг... Эки дунияны аралары — къалтыраукъ кёпюр. Киши минерге сюймеген. Алакёз минип, жюрюп да турду. Ёрге, энишге жортуп. Эки дунияны бир бирге келечилерича. Эллиле агъач тай бла адамларын келтирип, артха ашыкъгъанларын Алакёз кёп кере кёргенди. Алай адам асыралгъан жерден кетерге ол ашыкъмагъанды. Къабыр топуракъны мылы ийиси аны къоркъутмагъанды. Ёлген жерге тюшгенлей, ол жангыз къалыргъа керек тюйюл эди. Ким турлукъ эди аны къатында, аны жиляуун, кюйюн этип? Кеси уа, нек эсе да, жангы къабырны тийресинден кетип къалалмай эди. Кырдык окъуна отлаялмай, къабыргъалары къатып жюрюй эди. Огъесе башха затмы сала болур эди аны жюрегине шургулукъну?

Мындан, тау этеклеринден, энишге къарап, эллилени дунияларын кёре эди Алакёз. Шош дуниядагъыла да кёре болурла. Къабырлада жатханла, кешенеледе асыралгъанла. Термилгенден шошайып, ары энишге къарап тургъан мудах дуния. Энди уа келип топ окъла чачыладыла, обаланы, къалаланы сокъур этерге.

Алакёз, къачып, ёрге да, энишге да жортуп, бугъар жер изледи. Алай топ окъла ажирни узакъ жибермедиле. Бир къаланы аумасындан экинчисине ётюп, дагъыда къабырла ичи бла чапды. Анымы марай эдиле адамла, топ окъ тюз да къатында къабырны зылдыларын кётюрюп, башхасына къаплады. Ол кезиуде Алакёз да, нек эсе да, тобукъланып, ызы бла уа жыгъылып туруп, кючден-бутдан аягъы юсюне болду. Кюйген, къууурулгъан ийис сезди. Жалкъасымы юйютюлдю огъесе кертда жерми кюеди? Тор ажир, тёгерегине сахиник сагъайып, арлакъда къабырны кырдыгы къабыннганын, сора от саулай тёгюлюп, жыйылып, къабырланы сыйырып баргъанын кёрдю. Терк, огъурсузланып баргъанын. Чачылгъан топ окъланы жели аны юркютюп, жерге бауурландырса да, бираздан бютюн къозуп, тирилип, къабырла, обала юслери бла жортадыла. Тауушсуз, шош жутуп кырдыкны, къара кесеу этип. Огъесе Алакёзмю алданады? Ёртен алай шош чабып, хар затха тауушсуз илинип ким кёрген эди?! Былайда, ажир нек эсе да, элгенип, башын кётюрдю, тийреге сагъайды — жукъ эшитмеди. Ёртен юлкюлени малтап, къайын, кертме тереклени бутакъларында къызыл журнла болуп. Жугъ'а эшитмеди. Энди сызгъырыу, улуу, сынсыу да жокъ. Къабырла къаралып, бир бирлерине къошулуп, жер къозгъалып,

шиш туруп — жугъ а эшитмеди. Алакёз биягъы акъ къалаланы бирини къатына чабып келип, аумасында тохтады. Къаланы чукую, бёрк тюшгенлей, тынч оюлуп, тауушсуз тюшдю. Андан юркюп чыгъаргъа, Алакёз Гажайны эследи. Бёрю жарты кюйюп ёчюлген юлкюню артында бауурланып тура эди. Хар топ окъ чачылгъаны сайын арлакъ къача, сора, къайтып, бауурлана. Эрттеден бауурланып эди ол алайда. Ажирни кёзюне уруна тургъанды — сан этмей эди ансы. Гажайны къарамы — жут, къоргъашинлей, ауур. Алакёзню апчыгъанын, жаралы болгъанын да ангылады ол. Къалын ёртен, жалын ийисни сезмей эди Гажай, къан ийис къутуртуп, базыныулу этген эди аны. Ажир жуукъ келгенде, бёрю, сакълагъандан азатланып, секирди. Алай ат да сагъайгъан эди: ачыкъ жерге къутулуп, туякъ жетдирирге хазырланды. Сермеш башланды. Олсагъат тюз да алайда топ чачылды да, аны толкъуну гажайны, жюн устуккулай, бир жанына быргъады. Топла дагъыда чачылдыла, дагъыда. Тохтамадыла. Къулагъы эшитмеген ажир, къайры чабаргъа, юркюрге билмей, жеринде симсиреди. Гажай а, ышыкъмы изледи, нек эсе да, ажирни къарын тюбюне кирип, анда мычыды. Алакёз тепчигенде, ол да тепчий, бут араларына къысылып тура-турду. Ажирни къарын тюбю ышаннгылы ышыкъ болмагъанын ангылап, чартлап да бир чыкъды, дагъыда къачып артха кирди, суу-салам болуп, терлеп, къалтырады. Сынсыгъанын, улугъанын Алакёз эшитмеди. Ачы, тер ийисин эшитди. Артда бираздан ажирни къулакълары эшитип башладыла да, абызырагъаны кетип, ол гелеулю сыртха айланып жортду. Къарап-къарагъынчы, сырт белинде кийик жолчукъгъа жетди. Сёдегей жолчукъ бла кийикленип бара, тохтап къалды. Кесин биягъы сангырау болгъанмы сунду, нек эсе да, энишге къарап, къулакъларын чюй этди: топ чачылгъан тауш эшитмеди, жер жалкъа къайырып, ёрге-ёрге силкинип, чюйреленип да кёрмеди. Жан кирип къалгъан тау желчик букъуну, тютюнню да кери сюрюшдюргенде уа, Алакёз къабырлада сын таш — оба эслемеди. Акъ къалала тугул, таш тёбеле болуп. Жокъ эди энди тау этегинде шош дуния. Алакёз татымлы кырдыгындан тоюп, тереклерини, къалаларыны аумаларына кирип ырахатланыучу. Андан къалгъан — кёкге сууурулуп, акъырын жайылып баргъан кюйген таш ийис, жалын эди. Обала сермешде жоюлгъан аскерчилеча, сойланып, бутсузла, къолсузла. Аркъа жиликлери юзюлюп, топуракъ тюбюнден жарты къарап, акъ къалала кёмюлюп. Гелеу-

лю сырт бла уа ёрге айланып, Гажай къууулуп келе эди. Ол энди урунду ажирни кёзюне. Сора бёрю кёрюнмей къалды да, Алакёз аны муштухул, талакъ солуун жангыдан эшитди. Бурунуна да ачы ийис урду. Ол сермеширге таукел болду.

* * *

Подполковник Марков аскер къаууму бла Алашевка элни тийресине келип, аны баш жанында тохтады. Танг сарысы бла. Къалгъанланы юч-тёртге юлешип, Ухол, Сауту дегенча къоншу эллеге жиберген эди. Борчларын ангылатып. Алашевка бла Уллу элни къадарларын кеси белгилеп, жазаларын кеси тапдырлыкъды. Хазнамыды, Алашевка тау бетге жабышып, мугурайып тургъан къарылгъач уя. Андан ары энишге ташла тёнгеретсенг, терсине кетерик тюйюлдюле. Уллу элни юй башларын, ожакъларын оярыкъдыла. Болсада Марковну жюреги тынчлыкъсызды: бир тюрлю арсарлыкъ келип, чогъежлендирип турады. Керекми эди аскерчилени къауумлап, бёлюп, танг атарына тёзмей, тау этеклеге жиберирге, Габидулинни топлары салгъан хата азмы эди? Арсарлыгъын жаратмай, аны тунчукъдуруп да къоялмай, подполковник кимге эсе да ачыуланды. Кесине табынмагъанланы, айтханына хау деп, баш уруп бармагъанланы кёрюп болмай эди ол.

Марков Сергей Кравцовну эсине тюшюрюп, къарамы бла аны изледи. Аскерчилени ичинде тапмады. Жюреги къыстауурakъ уруп башлагъанын сезди. Олсагъат бош, алданып излегенин да ангылады. Кравцовну сауут-сабасын, чынларын да сыйырып, тутмакъ этип, жолгъа алай чыкъгъанын нек унутханды? Алай ол жангыз тюйюлдю, аны оноуун жаратмагъан дагъыда эки ротаны командирлерини чынларын сыйыргъанды. Терс этгенме деп жарсымайды. Не терс-мерс хапарды ол урушда? Алай жюрегинден гурушхалыкъ, тынчлыкъсыз сезим кетмей, тургъанлай турады. Кичи офицер тамата бла даулашып, терс къарап да ким кёргенди? Низамсызлыкъды ол. Низамсызлыкъны башы, тамыры уа мёхелликди. Къалай бла, не жерде кёргюзтгенме мёхеллик, экилилик деген сагъышда эди Марков. Офицерлерини ичинде эки бетлиле къайдан чыкъгъандыла деди подполковник кеси кесине. Ол хапар дивизияны командирине жетер деп да бек къоркъа эди. Сора анга жуап тапхан тынчмыды — бачамагъа сен алаймы къуллукъ этесе деселе.

Тасхачылары да терк къайтмагъанларына онгсунмай, тынгысыз болуп тура эди Марков. Да не сакълайды ол тасхачыларындан? Иги хапармы огъесе къуугъун, ачы къычырыкъмы? Огъесе тас болуп къалсаламы игиди? Былайда подполковникни жюреги жангыдан къыстауланды. Кертда дегенлей, ол эки жаш нек къайтмайдыла, не болду, жоюлупму къалдыла? Аман, тыгъырыкъ жерледе кеслерин сакълай билмей. Марков, аскерчилени тууралары на чыгъып, неге эсе да жарсыгъанын кёргюзтдю.

— Тасхачыла къайтмагъанмыдыла? — деди ол.

— Алыкъын угъай,— деди аскерчиледен бири.

Подполковник, башын чайкъай, ары-бери жюрюдю. Сагъышлы бет алып.

Аскерчилерине кёзбау этерге, къайгъылы, жарсыулу адамча кёрюнюрге кюрешгенин ангылап, Марков сокъуранды. Эсине Хамалайны тюшюрюп, тирилди. Бар эди Хамалайны подполковник жаратхан илишанлары. Табыныулугъу болгъан, керил десенг, арсарсыз уруп къоярыкъ. Къыйын кезиуледе къыралгъа жаланда аллайла керек эдиле.

Хамалайны адамлары бла Марков анстан тюбеп къалгъанды. Бандитле сунмаса, атаргъа буйрукъму берлик эди? Алай Марков сокъуранмай эди. Къорамаз адамла къорамагъандыла. Партизанламыдыла огъесе бандитлемидиле — аны дурусун подполковникге ким айталлыкъ эди? Кишиге да ышанмагъандан игиси жокъду. Керти, Хамалай тарх деп ушкок атмады. Тогъуз адамындан сау къалгъан тёртюсюн сюрюп келип, Марковну аллында сюелдиле.

Орта бойлу кенгбет кишини Марков, нек эсе да, таматалары сунуп, анга къарап сёлешди.

— Таматагъыз бармыды, къайсыгъызсыз?

— Партизан къауумну командири менме. Хыйсаев Ханафийди тюз атым. Ашыгъышлыкъ этип къойдугъуз, беш партизанны ёлтюрюп,— деди Хамалай.

— Партизанланымы дейсе? — Марков, нек эсе да, къозуду да, къозугъанын жашырып кюрешмеди. Былайда «партизан» деген сёз эшитилирге керек тюйюл эди. Подполковник мыйыкъ тюбюнден ышармыш этди.— Хау, энди уа теригизни алышындырыргъа сюе болурсуз. Алай бёрю къайда да бёрюлей къалады.

— Санга уа бизге бандитлесиз деген тап болур, беш адамны жойгъандан сора.— Былай айтып сёз къошхан Хамалайны къатында сюелип тура эди, жингириги жи-

нгиригине тие. Юсюнде чубур тону, къызыл жулдузлу эскирген бёркю бла.

— Не зат? — Марков кёз акъларын айландырып сёлешгеннге хыны къарады.— Кетеригиз муну, къоратыгъыз,— деди ол, Хамалайны сюрюп келген солдатлагъа айланып.

— Мен НКВД-ны адамыма,— деди сёзге къошулгъан чубур тонлу.

— Кетеригиз дедим да!

Марков, сёлешмей, сабырланыргъа кюрешип, ичи кесек тынгылады. Сора биягъы Хамалайгъа бурулду. Бет къаны къачып, абызырап, алай сюеле эди ол.

— Сизнича сауут-сабалы бандит нёгерлеригиз анда кёпмюдюле? — Марков къолу бла тауланы кёргюзтдю.

— Биз НКВД-чылабыз, мен лейтенантма. Сен мени таныгъан да этесе. Экибиз жолугъа тургъанбыз,— деди Хамалай ашыкъгъан ауаз бла.

— Эслеп сёлеш, мени бандит танышым жокъду, болгъан да этерик тюйюлдю,— деди подполковник, алай Хамалайны ол да эсине тюшюрген эди. Немислиле бу таргъа кирирни аллында къызыл жагъалы Хыйсаев Марковну аскер къаууму тургъан жерлеге келе тургъанды. Нальчик шахардан. Тап Исмаиллада олтуруп, экиси да туз-гыржын ашагъандыла. Болсада подполковник бир айтханындан артха турургъа, терслигине женгдирирге сюйген адам тюйюл эди да, не акъ, не къара демей, къолу бла кетеригиз муну былайдан дегенни ангылатхан эди.

Андан бери эки сагъатха жуукъ заман озгъанды. Кюн сыртлагъа, тёшлеге жайыла башлагъанды. Тасха чыла уа къайтмайдыла. Марков жангыдан Хамалайны келтиртди. Аз заманнга Хамалайны бети кетип, къыйын ауруудан ауруп, тёшекден энди къопханнга ушагъан эди. Подполковник аны да эследи.

— Сора сен НКВД-данмыса? — деп, Марков жесирге къарады.

— Хау, жолдаш подполковник. Сени да, мени да душманларыбыз бандитледиле,— деди Хамалай, жалынып, не тюрлю буйрукъну да къулу-къазагъы болургъа хазырлыгъын кёргюзтюп.

— Бу жерледе бандитле кёпмюдюле? Сен аны менден тынгылы билирге керексе,— деди подполковник.

Хамалай, не айтырыны юсюнден сагъышланып, аз мычыды. Жокъдула мында бандитле дерге жарамазын, анга Марков онгсунмазын ангылап.

— Бардыла бандитле, бандитледен туугъанла да. Сакъ болургъа керекди,— деди ахырында Хыйсаев.

— Не заманнга дери къоркъуп, сакъ болуп турургъа керекбиз? Тамырын къурутса иги тюйюлмюдю? Сен, НКВД-ны адамы, къалай къарайса?

— Тюз айтаса, жолдаш подполковник,— деди Хамалай, нек эсе да къалтырап.

— Сен бандитлени, алагъа жакъ басханланы юйлерин да таный болурса?

Хамалай бу арбазны бандити барды, бу адам а анга болушады деп кишини да билмей эди. Алай тюз жууап берирге къоркъду.

— Мен НКВД-да кёп ишлегенме, айхайда, танымма,— деди арсарсыз.

Хамалай бла ушагъын бошагъынчы, Марков тасхачыла къайтханын эшитип, аланы чакъыртды.

— Не кёрдюгюз, не билалдыгъыз? — деди подполковник эки жаш солдатдан бирин сайлап, анга артыгъыракъ эс буруп.

— Биз баргъан элде ишекли болурча бир зат да эслемедик. Тиширыула бла къарт кишиледиле эллилени асламысы. Сора сабийле кёп,— деп тынгылауну ийди тамата тасхачы.

— Олмуду айтырыгъынг, ауузачыкъ, сени тасхачылыкъгъа жиберирге да кимни эсине тюшген эди? — деп ачыуланды Марков. Татлы умуту ёчюлюп, къармашхан, абызырагъан адамгъа ушап.

— Жолдаш подполковник, биз кёп юйге кирип да кёргенбиз. Бизге къууанмагъан, хурмет этмеген адамгъа жолукъмагъанбыз,— деди экинчи тасхачы, сары шинли солдат.

— Санга сёлеширге ким эркинлик бергенди? Тынып къал! Тары бюртюкге алданнган тауукъла. Мында жашагъанла уа алдаргъа устадыла. Ариу айтып, гыржын узатып, ызы бла кёзюнгю чыгъарыргъа.— Марков эки аскерчини да тутмакъ этерге буйрукъ берип, тасхачылыкъгъа жиберирге адамланы кеси сайлады. Аладан бири орта жашаулу сержантды. Подполковник аны урушну ал кюнлеринден бери танып, къылыгъын, ич сырын да иги биле эди. Сержантны гумухлугъун, адамланы юсюнден тил этерге да ёч болуучусуна эртте эс бургъан эди.

— Мен санга, сени табыныулугъунга бек ышанама,— деди подполковник, тасхачыланы ашыра.

* * *

Эрттенликни чууакълыгъын къоркъутуп, кюнню жылыуу арбазлагъа, тар орамчыкълагъа бла тыгъырыкълагъа жайылгъанды. Къыш арталлыда хорлатып, жай къайтып келгеннге ушайды. Жолла, къургъакъдан болур, акъсыл кёрюнедиле. Эки къызыл аскерчи Уллу элни баш орамы бла ёрге-энишге да озуп, энтта да жангыдан тюп орам бла ёрге барадыла. Аланы узун шинеллери, къулакълы бёрклери жер бетлидиле. Гетенбаш чурукълары къургъакъ орамны анда-санда ташларына абынып, тунукъ тарууш этдиредиле. Эл шошду, къайгъылы тунчугъупду. Тюнене от тюшген юйлени бир-бирлери кюйюп, ёчюлюп бошамагъандыла. Аязчыкъ къакъгъан жанындан ачы жалын, кесеу ийис келеди. Анда-мында арбазлада къартла олтурадыла. Амалсыз, агуман болуп. Къайры къарарларын, кимге къарарларын билмей. Бир бири ызындан къууушуп жетген, кирген палахлагъа юйреннген эллиле бюгюннгю кюннге да ышанмайдыла. Алай хар не да уллу Аллахны къолундады. Жангы къыйынлыкъ береме, къалама десе да — ол аны ишиди.

— Кёремисе сен бу кюйсюз олтургъанланы, болалсала, юсюбюзге атыллыкъ эдиле,— деди сержант, арбазлада чёгюп тургъан къартла таба къарагъанын сездирмезге кюрешип.

Сержантны нёгери — жаш аскерчи—жууап къайтарыргъа ашыкъмады. Анга тюгел жыйырма жыл толмагъанды. Алай эки жылдан бери урушдады. Кавказчыланы юслеринден кёп тюрлю хапар-таурух эшите тургъанды. Бирине ийнанып, экинчисине ийнанмай. Бу жол а, нек эсе да, кертда, къоркъуругъу келди, алай сабыр сёлешди.

— Бусагъатда къартла хар жерде да мудахдыла.

— Къарама ала таба,— деди сержант.

— Нек?

— Бу жерлени адамлары парийле кибикдиле — кёзлерине къарасанг, къозуп, чапхан этедиле.

— Сен кавказчыланы сюймейсе: хаталарымы жетгенди? — деди аскерчи.

— Угъай, алыкъын хата этмегендиле, этселе, мен сауму турлукъ эдим? Хата этселе, энди этерикдиле.

— Ийнанмайма, кесибизни совет адамларыбыз совет аскерчилеге хата этерикдиле деп.

— Сен немиследен сора душманыбыз жокъ сунуп жашайса. Алай сокъур болургъа жарамайды. Сокъур-

лукъ Ата журтун сатханнга тенгди,— деди сержант, арбазлагъа, терезелеге жашыртын кёз жетдире. Терезеледен, хуна артларындан ушкок бурунла къарап тургъанларын эслеп къаллыкъча.

— Керти да, мында къартла бла тиширыуладан сора киши жокъду. Биз не айланабыз, ёрге-энишге жюрюп, не излейбиз — аны ангылатчы,— деди жаш аскерчи.

Уруп къояргъа хазыр болуп, бетин да сары уугъа ашатып, сержант нёгерине алай къарады.

— Сен жаланда арбазлада чекгенлени кёраласа. Бандитле, сауут-сабаларын къубултуп, аллынгда сюелип турлукъму сунаса?

— Бандитле юйлерине кирип турургъа бизден тели тюйюлдюле. Аланы таулада, агъачда излерге керек болур, жолдаш сержант.

— Кесинге жетмеген затла бла кюрешесе, солдат,— деди тамата тасхачы.

Жаш аскерчи жууап этмеди. Тасхачыла тынгылагъанлай элни аягъында жаяу кёпюрчюкге жетдиле. Сора, эки жашчыкъ, эшеклеге минип, Черек сууну ол жанындан бери ётюп келгенлерин кёрюп, тохтатдыла. Кёпюр къулагъында сержант келгенлени алларын тыйып, тюшюгюз деди. Жашчыкъла тюшдюле. Алагъа онеки-онюч жылдан кёп болмагъанын, иер къашларында жантауланы, гитче жютю гидачыкъланы — барысын да олсагъат эследи тамата тасхачы.

— Къайрысыз? — деди сёз орунуна сержант, анасыны эмчегине узалгъан гылыучукъну белин сылай.

Жашчыкъла орусча билмей эдиле да, аскерчини не зат соргъанын ангыламадыла. Сержант башы, къоллары бла да болушуп, нени юсюнден соргъанын жангыдан къатлады. Жашчыкъладан бири «куда» деген сёзге эс буруп, къолу бла тау бетлеринде агъачны кёргюзтдю.

— Отун этерге барабыз.

Сержант, ангылады эсе да, ангыламагъанча этди.

— Мальчик говорит, что идут за дровами,— деди жаш аскерчи, къарамы бла тизгинли сабийлени ийнакълай.

— И ты веришь этим щенкам? — деди сержант, нек эсе да нёгерине бюсюремей.

— А почему бы не верить? Смотрите, какие чистенькие и аккуратные. Должно быть, очень трудолюбивы.

Тамата тасхачы, нёгерин хыликкя этди:

— Тапханса ишни сюйген адамланы... Шуёхум, бал-

тагъа бла къамагъа уста ишчи болуп бармайды. Билип къал...

Сержантны айтыр заты кёп эди, кёп зат эсине келе эди. Алай тынгылады. Сары шинли жаш солдатха гурушха болуп, ийнанмай, Марковха ачыуланды. Ит сюек сайлагъанлай, муну сайлап, бери жибермесе жарамаймы эди? Хар айтхан сёзюн базманнга салгъан адам быллай жерде неге керекди? Тилине сакъ, таматасына, Аллахха табыннганча табынып, иш этген керек эди.

— Быллай сабийле отун этип, эшекни жюклеялмазларын ангыламазча сени башынга атмы ургъанды? — деди ахырында сержант, биягъы гылыучукъну къубулта.— Агъачда аталарына, не тамата къарындашларына барадыла была. Бизден хапар берирге. Иш андады. Сен а хыйсап эте билмейсе, кёзюнг жютю тюйюлдю. Гумухса,— дегенни айтып, тасхачы гылыуну къулакъларындан тутуп, аланы бурургъа бла къалыргъа билмей, мычыды.

— Къарыулу жаныуарла болурла дейме...— Сержант сёзню башхагъа бурургъа сюйюп, гылыуну сауурсунун къакъды.— Нек къалтырайды бу былай? — деди дагъыда.

— Суукъ болады,— деди сары шинли аскерчи.

— Къалай суукъ болур эди бу жылыда?

— Бизге жылы болгъанлыкъгъа, ол къагъанакъды. Кёрмеймисе аны къарыусузлугъун. Къой, къакъдысокъду этме жазыкъны.

— Къарыусуздуму дейсе? Эшек къарыусуз болмайды, шуёхум.— Алай айтып, сержант гылыучукъгъа къапланды. Сора юсюне минди, ауурлугъун салмай.

Туугъанлы тюгел ай болмагъан гылыу, къамичи саплай, назик аякъларын бир тюрлю сир этип, ынычхады. Кёзлери чыгъаргъа жетип. Алай сержант бутлары бла аны къабыргъаларын къаты къысып, кесин алгъа силкиндиргенде, къарыуу жетмей, тентирей-сюрюше, жыгъылды. Кёпюр къулагъында. Узун акъсыл жуху ташха тийип, сойланып, жабагъыгъа ушап къалгъан эди ол. Эки жашчыкъдан бири гылыуну боюнундан къучакълап, ары да, бери да этип, турдургъа кюрешди. Болушалмазын ангылап, башын кётюрдю.

— Не этдинг сен, не этип къойдунг... Тейри, сени уа...— Жашчыкъ жиляй, къалай алгъанын да билмей, сермеп таш алды. Таш сержантны къулакъ жанына тиерге аздан къалып, жел къакъдырып озду. Жашчыкъ башхасына узалгъанлай, тамата тасхачы, кертда ёл-

тюрюпмю къояды дегенча, ашыгъыш-муштухул болуп, автоматны сампалын басды.

— Гитче, уллу жилянны да ууу бирчады.

— Тохта, тохта.—Сары шинли жаш солдат сержант таба сызылып, аны къучагъына жыйды. Ол тартышып-булгъашып, автоматына жангыдан къармашханында уа, жумдургъу бла сакъал тюбюне уруп ийди. Сержант, чартлап кетип, желкеси, сырты къатыш тийди. Ол халда бираз мычып, сора къуйругъундан чёгюп, ташха таянды. Аны кёзлери ачыудан бла сейирсиннгенден сылхыр болгъан адамны кёзлерине ушадыла.

— Алаймыса сен, сатылгъан адамса деб'а ишекли эдим,— деди сержант, билмей тургъан затын билип къоюп, тынчайгъан ауаз бла.

— Мурдарлыгъынг ючюн тийишли жерде жууап берирсе,— деди сары шинли солдат.

— Сенден жууапны жаланда мен сорлукъма. Былайдан таймай.— Сержант автоматы бла нёгерини белинден ёргесин тутдуруп, сампалны эки-юч кере да къысха басды. Жанын къолуна алып, къачып бара, мурдарлыкъ этилген жерге адамла чабышып келгенлерин эслеп, ауазларын да эшитди. Алашевка элни башына чыгъып, сырт бла къуугъуннга баргъан жангыз адамны кёпле кёрген эдиле. Сержант кеси жангыз чабып келгенин Марков, Марковну аскерчилери да кёрдюле.

— Бизникилени анда ёлтюре турадыла,— деди сержант аны таба атлагъан подполковникге, солууун кючден айландыра.

* * *

Ухол, Сауту таба бёлюннген аскерчиле, Алашевканы тийресинде къалгъанла да кимни ёлтюрюрге барабыз, къартны, жашны да аяргъа нек керек болмай къалды деп сормадыла, сагъышланып, арсарлыкъгъа хорлатмадыла. Андан-мындан тёгюлюп, чабышып-къууушуп, тау эллеге кирдиле. Нек кирмей эдиле, тау элле тюйюлдюле, душман уяладыла. Бюгюн окъ тийип, къарынына сюнгю кирип ёлмеген таулу тамбла къызыл аскерчини ёлтюрлюкдю. Жюрек ауузуна къама чанчылып жоюлургъа ким сюеди?

Алашевкагъа кирип, чабышып келген аскерчилени кёзлерине бек алгъа илиннген тиширыу бла эки-ючжыллыкъ сабий эди. Баям, ол жашчыгъы бла шауданнга келген болур эди — челеклерин атып, муштухул кетип бара эди. Жашчыгъын къолундан созуп, ызына къарай.

Окъ къысха жетип, борбайлары къыркъылгъанда, тиширыу тобукъларына чёгюп, аскерчилеге къарады. Аллах бирди, билмей жойдугъуз деп, сейирсинип. Кесибизни аскерчиле уа тюйюлдюле, ийнан, ол хужулукъла нек къайтып келедиле? Кеси кесине ийнаналмай, къутуруп келгенле кимле болгъанларын билирге сюйюп, тиширыу къарагъанлай турду. Аскерчилени бла аны аралары жуукъ эди. Къутургъан, алланнган кёзлени, агъаргъан бурун къыйырланы, эринлени эслерча. Алай тиширыугъа кёп заман озгъанча кёрюндю. Ол кёпден бери былайда, ёмюрден бери жюрюучю жаяу жолчукъда тобукъланып, саууг-сабалы адамла уа аны юсюне жюз жылладан бери къууушуп, чабып келип тургъанча. Чабышыуну чеги жокъму эди? Сора къайсыны эсе да огъу аны ёшюнюне тийди. Тиширыу жашчыгъыны къычырыгъына сагъайып, къоркъма, къоркъма дерге умут этди — ауазы чыкъмады. Алгъа жетген аскерчиледен бири чубур тончугъу бла добар жашчыкъны ушкок къалагъы бла сермеп, чартлатып алай озду. Жашчыкъ тёнгересе да, терк къармашып, аягъы юсюне турду. Башындан жашил къатапа тышлы тёгерек бёркчюгюн тайдырып. Аны терк табып киймесе, анам урушур депми къоркъду, нек эсе да, ары да, бери да къарап жиляды. Жиляй, жашил къатапа тышлы бёркчюгюн табып, энишге ийилди. Ол кезиуде добар жашчыкъны аскерчи сюнгю бурунуна илиндирип, мыккыл этип, бир жанына быргъады.

Чабышып, элхуууурлай, Алашевкагъа кирген аскерчиле арбазлагъа экишер бёлюндюле. Ит, мал, адаммы урунады кёзге — ушкок, автомат сампалдан балан бармакъны артха алыргъа, солутургъа заман жокъду: барысы да башха тюйюлдю — харам эди. Къартлагъа бла тиширыулагъа атылгъан окъла бешиклени чачдырып, юзгеле этип, къагъанакъланы да солууларын дыркъ деп юзедиле. Аскерчиле къутуруп къалып, аланы къырыргъа келгенлерин эллиле олсагъат ангылаялмай, арбазлада, хуна артларында, анда-мында симсиреп, жерлеринде уюп сюеле эдиле. Окъ тийгени жыгъыла, тобукълана. Сора къалай эсе да ангылап къоюп, арбаздан-арбазгъа къычырышдыла, бир бирлерин сагъайтып, окъдан сакълар умутда. Къычыргъанла тиширыула бла сабийле эдиле. Эр кишиле тынгылауну ийгенлей ёледиле. Къычырыкъла, къуугъунла, арбазлагъа, тыгъырыкълагъа кирип, хауаны зынгырдатдыла, тау тёппелеге керилип тургъан Алашевканы кёгюн къалтыратып, силкиндирдиле. Черекни ары жанында Саутудамы,

Ухолдамы огъесе Алашевкада бла Уллу элдеми барадыла къычырыкъла бирге къошулуп, булут болуп. Жюзле бла атылгъан ушкокланы тунчукъдуруп къойгъан къычырыкъла. Энди ангылагъан къыйынды. Эллиле, ажалыбыз жетди деп, ёлюмден элгенип, сыйыт этмей эдиле. Сейирсинип, быллай артыкълыкъ да болады деп ийнанмай. Къарындашларын, аталарын, эрлерин урушха ашырып, ёксюз, жесир къалып туруп, энди къоруулар адамлары болмай, аланы излеп, чакъырып, къычыра эдиле. Эр кишилери узакъда башха от жагъаланы, босагъаланы отдан, окъдан сакъларгъа жиберилип, мында уа къагъанакъ сабийлери сюнгю бурунунда ёлген тишырыуланы сыйытлары, жиляулары эди ол. Артыкълыкъны сылтауун билирге термилип, билалмай, солуулары юзюлген эгечле, анала. Алай бираздан эллиле эс жыйдыла да дуулада, урулада, таш тюплеринде, жыйгъыч артларында жан сакълар къайгъыгъа кирдиле. Жилягъан, къычыргъан, бири бирин излеген къычырыкъ ауазла ёчюлдюле да, ушкок, автомат тауушла кёп кере къатланып эшитилдиле. Аскерчиле да ал урууларыны муштухуллукъларын селейтип, сабырландыла: ундурукъ, жыйгъыч тюплерин тынгылы къармап, урулагъа, таш, хуна артларына да сакъ къараргъа керек эди.

* * *

Эки аскерчи арбазларына киргенлерин Ислам дуу ичинден къарап кёрген эди. Кеси кесинден, къарт юй бийчеси Азизадан да уялмай, ол ары кирип, бугъарыкъ тюйюл эди. Алай Азиза аны тышында къоюп кирирге унамады.

Дууну Ислам юч-тёрт жыл мындан алгъа эшген эди. Юйню бир мюйюшюне къысып. Адам кирсе, эркин сюелирча, бийик, кенг да этип. Быйыл аны ичи бошду — Ислам, къабарты тюзлеге барып, нартюх мажаралмагъанды.

Дууну чалы жепилеринден къарагъан хар нени да къыйналмай кёраллыкъды: арбазны кенглигин, орамны, ётген-сётгенлени да. Тышындагъы уа бугъуп тургъанны эслемей эди, къаршы келип, къысылып, сынчылап къарамаса.

Эки аскерчи да дуугъа эс буруп, къатында тохташмай, озуп кетдиле. Ислам аланы кёз туурасындан тас этди да, юйге кирип, анда ивлерик болурла деп кёлюне келтирди. Сора Азизаны къалтыргъанын эшитип, анга бурулду: тиширыуну бетинде къаны жокъ эди.

— Быллай бир къоркъма, бек этселе, ёлтюрген этерикдиле,— деди Ислам.

— Охо да, Аллах айтхандан озмакъ.

— Аны биле эсенг, хайт дерге кюреш.— Ислам алгъа терезе миялала сыннганларын, ызы бла автоматны эки-юч кере да къысха-къысха атылгъанын эшитди. Кёп бармай, дагъыда атылды. Алай энди аны тауушу тунугъуракъ эди. «Юйге киргендиле»,— деди Ислам ичинден. Сора ол аскерчилени биягъы арбазда кёрдю. Экиси да тёгереклерине къарай, хар шыхырт тауушдан элгене, сакъ атлайдыла. Тауукъ орунну аллында неге эсе да къулакъ тигип, иги кесек сюелдиле, болсада гурушхалыкъ къалмасын деп, бири табаны бла эшикни хыны чартлатып, автоматын ары айландырып къурады. Ол алай эте тургъунчу, экинчиси дуугъа сагъайды. Келип, аллында тохтады. Ислам аскерчини къулакълы бёркюнден башлап, чурукъ бурунларына дери кёрдю. Ушкок бурунун, ушкокну сампалына сагъайгъан балан бармагъын да. Аскерчи отуз жылгъа жуукълашхан, орта бойлу адамды. Къыш хауа, тау аязла бетин къызартып, къашларын, къулакъ башларын онгдургъанды. Аны юсюнде шинели да онгупду.

Сауутлу адам, неге эсе да гурушха болуп, артыкъ бек да базынмай, чалыны жеписине къапланды. Энди Ислам аны жаланда кёзлерин кёреди. Сейирсиннген, элгеннген да этип, уюп къалгъан кёзлерин. Теренден къарап, Исламны марагъан. Ислам да марады аны, санлары ауур болуп, суу-салам болуп. Экиси да кёзлерин къагъалмай, къарамларын буралмай, иги кесек турдула. Бир бири солууларын эшитип.

— Адам затмы барды анда, нек жабышып къалгъанса? — деп сёлешди башха аскерчи, дуу таба келе.

Чалы жепиге къапланнган, нек эсе да элгенип, дуудан муштухул айырылды:

— Жокъду, жокъду киши да, кел, кетдик былайдан.

— Жокъдуму дейсе?.. Аны уа ким биледи.— Алай айтханы бла тенг келген автоматы бла дууну къабыргъасын эки-юч жерин чачдырды. Сансыз халда, адам бар эсе, ёлюр, жокъ эсе уа — нем къорайды дегенча этип. Окъла келип базыкъ бутуна тийгенлерин Азиза олсагъат ангылады, алай къайгъысы ёз жарасы болмады.— Исламгъа къоркъуп, анга жаны кетди.

— Э киши, къалайынг онгсуз этеди? — Азиза къычырыргъа, болушлукъгъа чакъырыргъа керек эди. Кимге къычырып, кимни чакъырсын? Кетип баргъан эки аскерчиден башха жан къымылдап эслемеди. Тиширыу

къычыргъан, жилягъан угъай, сёлеширге окъуна къоркъуду: киши ючюн. Не тюрлю эсе да, жаны ичиндеди. Аллах айтып, бир мадар табылып къалса уа?

— Э киши, танг болуучен да тёзерге. Хайт де, маржа.— Азиза шош сытылып, буулуп жиляды. Бу дунияда къаллыкъгъа ушамай эди Ислам.

— Хомух болма, инбашынга тийгенди окъ. Инбашы адамны хаталы жери тюйюлдю,— деди тиширыу, кесин тири кёргюзтюрге кюрешип, кишисини къолтугъуна жабыша.— Огъесе башха жерингдамы къыйнайды? — Тиширыу къалтырагъанын онглап, Исламгъа сагъайды. Окъла аны башха жерине да тийгенлерин биле эди ол. Алай адыргысындан билмегенча эте эди. Ислам а быгъыным кюйюп барады дерге юй бийчесинден уялды. Биргесине ёмюрюн оздургъан юй бийчесинден. Аякъ тюплерине къан саркъып, анда-мында уюй тургъанын экиси да кёрмегенча этдиле.

Ислам, Азизаны бетине къарап, бир кесек эс тапды: ол ёллюкге ушамайды. Аллахны жаны ауругъан болур. Юйюрге къыйынлыкъ келе башлагъанда, тиширыу онглуду, мадарлыды. «Бусагъат ёлсем, кёзлерими жумар, санларымы тюзетир»,— деди да ичинден, олсагъат сокъуранды. Къарт, къарыусуз, жаралы юй бийчесин кимге къоюп ёлюп барады, мени жуур, асырар деп, тангкёрдю этип. Аны уа ким асырар, эллилени къырыргъа деп аскер кирди эсе? Огъесе къырып окъунамы бошадыла — дуния былай шош болуп нек къалды? Экибизден сора жаны сау инсан жокъмуду энди? Бусагъат мени къаным саркъып бошаса, бу жазыкъ жангызлай къаллыкъды. Ол гюнях эди, артыкълыкъ. Юй бийчеми аллында гюняхлы болуп, сау дунияда жаппа-жангызлай къоюп, кетип барама деп, эсине келтирди да, жан къайгъылыгъын унутду. Жылы, жапсарыр сёзле изледи. Азизагъа айтыргъа, кечгинлик тилерге. Тили айланмады. Айланырыкъ эсе да, юй бийчесини чалы жепилеге сагъайгъаны тыйды. Арбаз хунаны жаны бла баргъан экеуленни кёрген эди ол. Бири Марков болгъанын танып къоюп, урушдан жашы къайтып къалгъанча къууанды. Энди кишиси, кеси да, къадарлары юзюлмеген эллилери да сау къаллыкъ сунду. Бусагъат чабып командирлерине айтханлай, аскерчилерини мурдарлыкъларын тохтатырыкъды. Ол билмей этилген ишди, ийнан, бу. Ёзге уа. Къолундан гыржын ашамагъанмыды?! Суу аякъны хатерин унутурукъ адам тюйюлдю... Азиза, бутун сюйрей, кесин тышына атды. Озуп кетеди деп, къоркъуп. Кючден-бутдан арлакъ акъсап, ызындан къычырды.

— Гириша, ауруунгу алайым, Гириша...

Подполковник Марков ызындан ауаз угъай, окъ жетгенлей болуп, дыркъ деп тохтады. Ауаз шагъырей кёрюндю. Сейирсинип, артха бурулду да, арбазгъа келди. Алданмагъан эди ол: ай чакълы юйюнде жашап, туз гыржынын ашап тургъан тиширыуну танып, ачыуланды.

— Гириша, неди бу этип айланнганыгъыз? — деди Азиза, дуудан чыкъгъанына сокъуранып. Марковну бет тюгю къобуп, къолунда керохну къалтырагъанын жаратмады тиширыу.

Азиза, энишгерек ийилип, бир къолун бут жарасына салып сюеле эди.

Подполковник тиширыуну къоллары ууакъ къалтырагъанларын, чарыкълары къан жугъу болгъанларын да кёрдю.

«Кир бурунлула,— деп чамланды Марков, аскерчилерине ичинден,— муну, ёлтюрмей, жаралы этип къойгъандыла. Таза да кир бурунлула. Биреуню хомухлугъу анга хата — энди бу къарт гажайны къанына ол боялыргъа керекди. Кир ишни анга тамамларгъа нек тюшдю, тохтасынла бир...» — Марков керохну ёрге кётюрюп, марап кюрешмеди. Окъ Азизаны къарынына тийген болур эди, нек эсе да ол, бутун унутуп, къолларын киндик тюбюне чапдырды. Башын кючден кётюрюп, подполковникге къарады. Ахыр налат сёзлерин кёзлери бла билдирди. Экинчи окъ аны ёшюнюне тийди да, тиширыу, «ых» деп окъуна этмей, жыгъылды.

Ислам дуудан тышына чартлап чыкъгъан суннган эди. Алай ол, кюреше кетип, сюркелип, кесин босагъадан тышына атхан эди. Баштёбен болуп, чулгъанып тюшюп, сора кючден-бутдан инбашын дууну чалы босагъасына тиреди. Бош таянып, узакъгъа, Черекни аргъы жагъасына къарап тургъан адамгъа ушады. Подполковник келип юсюне сюелгенин чыртда сан этмегенча. Да энди ол кимди? Эр кишимиди? Кёз туурасында юй бийчесин уруп ёлтюргенни ёлтюралмагъан киши кишимиди? Тюйюл эди ол адам, эртте ёлюрге тийишли, жашыны бешиги тебиретилген арбазда айыплы болмай... Ислам Марковну керохуну ушкок от ийисин эшитип, андан сора абери кёралмай, эшиталмай, иги кесекге дери турду. Сейир тюйюлмюдю санга жаш ёсдюрюп берген тиширыуну солууун юзген сауутха къарап тургъаны?

Сыртындан тюшюп, санларын къымылдаталмай. Тап «тфу» деп тюкюрюрге окъуна жокъду къарыуу. Тюкюрюрге уа керекмиди? Мурдарны бетине сюйсенг тюкюр,

сюйсенг къой — башха болмайды. Тюкюрюк окъ тюйюлдю — мангылай тешмейди. Бу жерледе адамла жюз жылланы жашадыла сауут-сабасы бла келгенлени уялтыр умут этип. Уятдан къоркъуп, душманны бир жангыз огъу да тюзге кетмеди, къылычы ташха тиймеди. Бюгюн а не, хар заманда бола тургъан артыкълыкъ къайтып келгенди. Аллах алай буюргъанды: биреуню къолуна таякъ, сабан агъач берип, башхасына къылыч бергенди.

Ислам таякъ, хыжы сюйреди — аны ючюн ёлюрге керек эди ол былайда. Тюзлюк дегенлери жесир кёреме, кийиз журун, салам дух—ары да, бери да атылып, аякъ тюпде къалгъан.

Исламны кёлю такъырланып, ийне кёзюнлей гитче болуп, жилямукъларын сытды.

— Что, старина, не хочется умирать, но придется. Все мы под смертью ходим,— деди Марков, неге эсе да жарсыгъан адамча сёлешип.

Оруслуну айтханын Ислам англылады — жууап къайтарыргъа тенгсинмеди. Ол излеген, термилген бир зат бар эди — ёлюм эди ол. Сора юсюне сюелип тургъан аны сау къоймазына жангыдан ишексиз болуп, къууанды. «Ёлген игиди»,— деди ичинден. Адамлары къырылгъан элде жашап не табарыкъды? Бу къынгырбут бусагъатда урмаса да, артда амандан ёллюкдю. Тамбла, бюрсюкюн. Жаралыса, деп, жан аурутур, суу узатыр адам къалмагъан элде жашап не этеди? Эллилеге, ахлулагъа термилип ёлгенден эсе, бусагъатда ёлген игиди. «Аллахха шукур»,— деди Ислам. Сора къалай эсе да, тынчлыкъ, ырахатлыкъ келгенча болуп, бутун энишгерек узатды. Жарасыны кюйгени да селейди. Ислам, терен кючсюнюп, солууун айландырды. Бусагъат, Аллах айтса, ёлюрме да, хар не да унутулур, думп болур. Не затха термилип, артха къараргъа керекме? Бу азирейли къынгырбут кишини артыкълыгъына, кюйсюзлюгюне мадар табылмагъан дунияда жашагъан айыпды. Артыкълыкъны тюбюне тюшюп.

Ислам, кеси кесине тынгылап, сабырланды. Аллында адам сыфатлы артыкълыкъгъа къарамазгъа, аны сансыз этерге кюрешди.

Къачан келип сюелгенди бу мени юсюме деп сагъышланды ол. Бюгюнмю, бусагъатда огъесе кёпден берими сюеледи? Кёп жылладан бери сюеледи ансы, бюгюн шырт деп, къайдан чыгъып къаллыкъ эди? Охо да, энди айымыды, жашау къыйынлыкъланы чеги жокъ эсе да, ёлюм аланы мычытмай бууады. Бусагъат, Ал-

лахха шукур болсун, тынчайыр. Къынгырбут кишини да кёрмез, ушкок тауушланы да эшитмез. Ол оюм эсине келгенде, Ислам тийреге къулакъ салып кюрешди. Ушкок атылгъан тауушла эл аягъында къыстауракъ эшитиледиле. Алай тюйюл эсе да, Исламгъа алай кёрюндю. Къырып бошап, чыгъып барадыла деди ичинден. Болсада, тиширыу къычырыкъла, сабий жилягъан тауушла селеймей эдиле. Тап, къоншу арбазлада окъуна тунчукъмай эди сыйыт, жиляу. «Бу уа, харип,— деди Ислам, Азизагъа кёзюн жетдирирге кюрешип,— бир насыбы болур эди, тынч ёлюп къалды, киши тарт-соз этмеди, къычырып, жиляп, артыкълыкъны жумушатыргъа кюрешмеди».

«Таулуланы къырып бошап, артына чыгъып барадыла»,— деди дагъыда Ислам, ёз ачыуун унутуп. Бир дерге бирин къоймай, эллилени къырыргъа деп саууг кётюрген адамла барысы да быллайламы боладыла? — Ислам Марковну танымагъанча, анга жангыдан ышанлап къарады. «Астофируллах, бу да бир тиширыуну ёшюнюн ичген болур, бешикде жатхан болур,— деди.— Кесини юйюнде жашап, къолундан туз-гыржынын ашап тургъаны энтта да эсине тюшдю. Туз-гыржынны хатерин унутхан быллай болургъа керек тюйюл эди. Аны адамгъа ушатмагъан бир тюрлю энчи белгилери болургъа керек эдиле. Марковну уа аллайы жокъду.— Ислам бютюнда сейир этди.— Угъай, барыбызны да къырыб'а къоялмазсыз,— деди дагъыда ол.— Тау элледе жашагъанладан эсе, урушдагъыла асламдыла. Ала барысы да къырылып къалмазла — бири ёлсе да, экинчиси къайтыр. Мени жашым да къайтыр»,— деп шукур этди ичинден. Сора ол, тюрлю оюм эсине келир-келмез, сескенип, сагъайды. Башын кётюрюрге кюрешди. Неге эсе да алланып, аз-маз тирилгенине сейирсинди. Алай эди, аны жашы, совет аскерни майору, бери, туугъан журтуна къайтыргъа керекди деп, дагъыда олсагъатдан элгенди. Жашым къайтса, Аллах айтып, къайры, кимине къайтырыкъды? Къуругъан, адамлары къырылгъан журтха, тау эллегеми? Ислам, хар ачыуун унутуп, терлеп, учунгу болуп къалды. Огъесе, билмей, келе-келгенлей, биягъы муну къолуна тюшюп, аманданмы жоюлур? Мени жашыма артыкълыкъ этип, жоярыкъ къаллайды, не тюрлюдю дегенча, Ислам Марковха къарагъанлай турду. Ол да анга, кероху къолунда билинир-билинмез къалтырай. Атмай нек арсарлы сюеле болур деп келди къартны эсине. Арсарлы эди Марков. Къолумдан туз-гыржын ашагъаны арсарлы эте болур, аны кючю уллу-

ду. Да ким биледи деп, Ислам ёлюрге термилгенине, солууу мычымай юзюлюп къалырына термилгенине сокъуранды. Жашау бюгюнча, бусагъатдача татлы, хычыуун анга бир заманда да кёрюнмегенди. Ёлюрге термилип жатхан Ислам энди жашаргъа термилди. Тап, бир сагъат болса да, жашагъан иги эди. Ол термилиу, ёлеме деп къоркъуу билмей тургъанлай нек келип, аны жюрегин нек бийлеп къойгъанын кеси да ангылаялмады. «Ёлюрге керек тюйюлме, аз-кёп болса да, жашаргъа керекме»,— деди Ислам. Жашы къайтса, къуру журтну, суууугъан от жагъаны кёрмез ючюн, атасы сау къалыргъа керек эди, не да этип, жанын сакъларгъа.

Неге эсе да базынып, жашаудан умут этип, Ислам аягъы юсюне турду. Аякъларын кючден сюйрей, Марковдан кери атларгъа кюрешди. Подполковник жаралы къартны Азизаны къатына жетме къоюп, сора эки жауурун ортасын марады. Ислам сейирсиннгенми этди огъесе симсиреген — жеринде уюп къалып, артха, Марковха бурулама дегенлей, керох экинчи кере да атылды. Къарт, тобукъланып, бираз мычыды да, жыгъылып, башын Азизаны ёлюгюне тиреди. Дагъыда, кюреше кетип, ауурлугъун эки къол аязына салып, башын кётюрдю. Къайры къарай эди, нени, кимни кёрюрге термиле эди — алай жукъ кёралмады. Къаппа-къарангы, тар шыякы тешикге киргенча болуп турду. Сора шыякыдан узакъгъа, тау этегине дери жарыкъ жайылды. Жибек халылай, кюн таякълай иничке. Халылай иничке жарыкъ, барып, тюзюнлей жангыз адамгъа тирелгенин Ислам эследи. Ол кеси да, отдан, ёртенден ишленнгенча, жарыкъ эди. Къарт, къарай кетип, узакъда отча жанып, от жарыгъында сюелгенни аскерде жашына ушатды. Хау, алай эди, ол аны жашыды. Инбашында чынлары, ёшюнюнде саугъалары жылтырап. «Сенмисе, жаш, иги этдинг да, жарлы, элинге къайтханынгы»,— деп сёлешди Ислам. Къарт кесин къычырып сёлешген суннган эди. Алай ол тилин окъуна айландыралмады. Жашы, аны таба ашыкъмай, сюелип тургъанына ёпкелериги келип, жангыдан сёлешди. «Охо, келалмай эсенг, сюелгенингча тур, бусагъат жетейим». Ислам, алгъа силкинип, къанатлылай, жашы таба учду. Кюн жарытып тургъан, тар къырыкъны ичи бла. Тынч, женгил учуп бара эди ол жашына. Алай Ислам не къадар терк барса, жашы да ол къадар терк узая эди. Жеталмады Ислам аскерден келген жашын, кёралмады, ызындан жетип. Ахырында уа ол, жау чыракълай, гитче болуп, эрип кетди, тар жолну жарытхан жарыкъ да ёчюлдю.

* * *

Хабла, Къырымны къоюнуна къысып, иги кесек заманны чапханлай барып турду... Къайры, кимге, къалайда букъсун — аны юсюнден сагъышланып, эс табарча тюйюлдю. Ушкок чыкъырдагъан, атылгъан тауушла ызындан сюрюп, онгнга-солгъа, алгъа да ётюп, къыстаудан-къыстауланып баргъан болмаса, селеймейдиле. Хабла да экилиди. Къачып, бугъуп къутулаллыкъ тюйюлдю. Жамауат къырылгъанда, ёз башынгы къайгъысын этип, аны къачырып айланнган айып окъунады. Да сора Кърым — жангыз сабийи, аманаты сау къаллыкъмыды,— къалыргъа уа керекмиди? Алай хунагъа, ташха къысылып, ёлюм къачан жетеди деп, сакълап да туралмады. Аны сюрюп, арбаздан арбазгъа къуугъан Къырымны къадарыды. Сабийини отдан, окъдан сакъларгъа умуту. Къыйын эди, жамауат къырылгъан жерде бу да ёлсюн деп, сабийни ажалны тамагъына атып къойгъан.

Бугъар жер излей, Хабла кёп арбазгъа да кирди. Алай биринде да кёлю барып, тохташырча тюйюл эди. Анда-мында босагъа юсюнде, хунагъа таянып, терезе тюплеринде, эшикден кирген-чыкъгъан жерледе, мюйюшледе ёлюкле, ёле тургъанла кёп эдиле. Сора, ырысламай, гюняхдан къоркъмай, аланы юслери бла атласа онгармы? Баласы, кеси да? Бусагъатда уа чаба, къача келип, кеслерини арбазгъа кирди. Тиширыу, Болатны кёргюнчю, къайры киргенин билмеди. Къарындашы акъылындан шашхан адамгъа ушап тура эди. Эки къол аязы бла къулакъ башларына жабышып. Дауум а — юй бийчеси — бош алай солургъа таянынганча, жанындан тюшюп. Аны санлары тапсыз-адепсиз ёрге-энишге тартылгъанларын жаратмай, Хабла муштухул озду. Юйге кирир-кирмез ундурукъ аллында Болатны онючжыллыкъ къызчыгъыны бир къолу къанында уюп тургъанын эслеп къоюп, къачып чыкъды. Аягъы басханны кёзю кёрмей кетип бара, кимни эсе да ауазын эшитди. Ауаз жолну ары жанында Фаризатланы арбаздан чыкъгъан эди. Тиширыу сан этмеди да, тохтамады.

— Халимат, бери бол дейме да.

Хабла ауазны энди шарт эшитип, ангылап, сейирсинди. «Бу ахырзаманда мени таныгъан кимди огъесе эрттеденми танып тура эди? — деп келди кёлюне.— Ёлюр кюнюмде, ким эсе да, атымы айтханын нечик иги этди, сау къаллыкъ».

Сехледен атлагъанында кёрген эди Халимат Фаризатны.

— Хайда, маржа, тюзюнлей уругъа кирликсе.— Фаризат, алгъа озуп кетип, агъач ундурукъ тюбюнде уруну башын ачды. Халимат Кърымны къолларындан тутуп, энишге салындырды да, кеси ызындан тюшдю. Биразгъа дери уруну ортасына жарыкъ тёгюлюп турду. Сора аны башы жабылды да, къаппа-къарангы болду. Фаризат кеси да ундурукъ тюбюнде букъгъаннга ушады.

Халимат талакъ солуун селейталып тынчайгъанда, сабий инжир-мынжыр эшитип, къарантыгъа сагъайды. Абери кёралмады.

— Адам болур дейме, кимсе сен? — деп шыбырдады.

— Жангушма,— деди къагъанакъ сабийли тишырыу.

— Алаймыды, жазыгъ а?..

Сора тынгылашдыла да, къагъанакъ сабийни ёшюн тартхан тауушу уруну шум-шумалагъына къошулду. Кёпмю, азмы турдула букъгъанла ол халда — бир заманда аякъ тауушла, суху да, хыны да сёлешген ауазла эшитилдиле. Ненчасы кирди юйге — экими, ючмю? Тюз ол кезиуню марап, сакълап тургъанча, къагъанакъ сабий ёшюнден айырылып, жангыдан инжир-мынжыр эте башлады да, жиляп ийди. Анасы къол аязын аны ауузчугъуна гам этип, буруну къатыш къысды. Къоркъгъандан асыры къаты къысып, кёбюрек мычыгъанын тиширыу артдаракъ ангылагъан эди. Алай болуру болгъан эди: аскерчиле сабий жилягъанны эшитип къоюп, сагъайдыла. Сагъайгъанлары бла тенг ундурукъ тюбюн тутдуруп, автоматны къысха-къысха солутдула. Бири бламы ата эдиле огъесе экиси бла — Халимат аны ангылаялмады. Аскерчиле арбазгъа чыгъып кетгенлерин а ангылады. Уруну ичи жангыдан шош болду. Бир кесекден Халимат эс жыйды да, уру башындан бутуна жылы тамычы тамычылай тургъанын сезди. Фаризатны къаны элгендирсе да, шошлукъну бузаргъа къоркъуп, бутун артха тарталмады. Уру башыны жепилеринден тунчугъуп ёлген сабийге да саркъа эди къан. Аны итлик чашчыгъында уюп, мангылайында сууп.

* * *

Уруда тургъанда, Халимат билалмады кюнню не заманы болгъанын. Бусагъатда къушлукъду неда ахшамды деп да айталмады. Урудан чыгъады да не этсин?

Буулуп ёлген сабийни анасыны къоюнундан алып, къайгъысын кёрмеген гюнях эди. Гюнях эди Кърымны да алай бир заманны къарангы, мылы уруда термилтген.

Халимат, аягъы юсюне туруп, гуппурланып, иги кесек тынгылады. Сагъайгъан къулагъы не тюрлю шыхыртны да эшитирик эди. Алай жукъ эшитмеди. Тийре шум-шумалакъ, тилкъауду.

Тиширыу уруну баш къангасын ачаргъа керек эди. Къалай бла? Фаризатны гыжыланнган, ауурланнган ёлюсю аны гам басып эди.

Халимат не кюрешди — болалмады. Экинчи тиширыу да къошулуп, уру башын аз-аз ыхтындыра, сыгъындыра, ачдыла. Алгъа Кърымны анасы чыкъды. Къоркъутурча жан къымылдап эслемеди. Къалтырагъанын тыялмай, арбазда сюелгенлей турду. Тийре къарангыды. Къоншу юйлеге, хуналагъа кёз жетмезча. Ожакъ ичине киргенча.

Огъесе от жарыкъла кёзлерин къаматыпмы кёрюнеди алай?

Жарты кюйюп, ёртен селейтген, энди къабына, къыстауланып жана тургъан юйле кёпдюле. Узакъда, жуукъда да, анда-мында. Алашевка, Сауту саулайын от тёбе болуп къалгъаннга ушай эдиле кенгден къарагъаннга. Ёртенлери кёкню жарытып, тийреде гелеулю сыртлагъа, тёшлеге къызгъыл суу ичирип. Ол сыртлада бла тёшледе не аз, гитче зат да шарт кёрюннгеннге тиширыу, тамаша болуп, эс бурду. Ташламы къараладыла огъесе юлёкъу, тюртю терек ауаналамыдыла, огъесе адамла гелеуге бауурларын къысыпмы жатадыла? — Халимат аны билалмады. Алай, ишекли болду да, жангъыдан ышанлап къарады. Ёртенле жарытхан тёшледе бла сыртлада къарелдилени бауурлары бла сюркелип баргъан адамла сунду. «Эллиле таулагъа, агъачлагъа къачып, мен сылхыр а ол жазыкъ сабийни от тюбюнде къоюп»,— деп тырман этди кеси кесине. Ашыгъып, муштухул болуп, кертда, Саутуну ёртени Кърымны марап, тёгюлюп келгенча, артха къайтды. Урудагъылагъа тышына чыгъаргъа болушду. Фаризатны бош къалгъан кюбюрюн бузуп, бир-эки къары кисей тапдыла да къагъанакъны жерге кёмер къайгъы этдиле. Юй артында чабыр тенгли къабыр чучхуй, Халимат, эс буруп, элгенирча абери эшитмеди. Узакълада, анда-мында ушкок атылгъан тауушлагъа уа сейирсинмеди. Ала тунчугъа, дагъыда къыстауланып, жуукълаша, узая турдула. Беккахынны сабына таянып, Халимат тийреге не

сакъ тынгыласа да, ауаз эшиталмады. Излегени уа ол эди. Къырыпмы бошадыла огъесе таулагъамы къачып къутулдула? Тиширыуну ичин жангы къоркъуу сыйырып, ууакъ къалтырады. «Бу ауур кёкню тюбюнде, бу къарангы дунияда ючюсюмю къалып къаладыла? Не этсин энди ол, ёлгенлени ким асырар, Фаризатны ким салсын жерге?» Алай айтып, кюйюп тыкъсыгъанлыкъгъа, Халиматны онгун къурутуп, алландыргъан Кърым эди. Не мадар этсин, къайры чапсын? Сора ёлюм эллилеринги сюрюп, марап айланнганда, ёз къайгъынга хорлатып, башхаланы унутургъа жарарыкъ тюйюлдю. Адамны эки уллу жюгю болады — ууахты бла гюнях. Бюгюн биреуню атып, ууахтысындан къачхан гюнях-дан къачаллыкъ тюйюлдю. Ол ёлюмден да жюйрюкдю. Кесинги жеталмаса да, туудугъунгу жетер. Халимат Жангушха къарады. Тиширыу юй къабыргъагъа къапланып сюеле эди. Ол бир зат да эшитмейди, аны къайгъысы да жокъду. Энди анга дунияда не керекди, не излерикди. Ёлюм келсе, «ых» демез. Халиматны уа жашаудан умуту юзюлмегенди. Аны сабийи сауду.

Неге да сансыз болуп къалгъан Жангушнv бла Кърымны къолларындан тутуп, Халимат алгъа тебиреди. Хуналагъа къысылып бара, къыйыр, дум къарангы жерлени сайлай, сыртны этегине жетдиле. Андан ары уа къайры барсын? Былайгъа нек келгенин кеси да билмеди. Ауур, уллу шошлукъда жюрюген, жол сайлагъан къыйын кёрюндю. Сени ёлтюрлюкле жюрюп, даур этип, къайдагъыларын сездирселе, аны иши башхады: къачхан адам къалайда бугъарын, къайры барырын билир эди.

Не тюрлю эсе да, сюелип тургъан кёзге тынч илинеди — Халимат суукъ жерге бауурланып, Кърымны да кесине къысды. Бусагъатда сезген эди ол жашчыкъны къалтырагъанын, жюреги къыстауланып тепгенин.

Тиширыуну тамагъы буулуп къалып, шыбардаялмай, иги кесек мычыды.

— Охо, жашчыкъ, къоркъма, сен уллу, къоркъма,— деди ахырында.

— Къайсыгъызсыз бу сёлешген?

Халимат, элгенип, эр киши ауаз чыкъгъан жанына къарады. Абери эслеялмады.

— Мен Халиматма, сен а кимсе? — деди тиширыу, Хаблама демей, тюз атын айтханына сейирсинип.

— Охо, игиди, мен Каштома.

— Каштому дейсе? — деди Халимат бош, сёз орунуна.

Кашто — сары шинли, арыкъ киши, Черекни ары жанында жашайды, да сора, юйюн, юйюрюн къоюп, бери нек ётгенди? Алай Халимат жукъ сормады. Болур, харип, аны да бир палахы, сылтауу. Огъесе, юйюрюн къырдырып, ёз башын къачырыпмы айланады?

Тиширыу былайды деп оюм этгинчи, къарелди эследи — ол келип къатында бауурланды. Дагъыда келди, дагъыда... Келип, келип бауурланнганла, жерге къысылып сюркелгенле кёп окъуна эдиле. Тийре элчиклени жамауаты бери чыгъып къалгъанды.

— Ай батхынчы, жерингден тепме,— деди Кашто, Халимат таба шыбырдап,— эшитдингми, эгечим?

— Эшитдим.— Тиширыу эндиге дери ай жарыкъгъа эс бурмагъанына, тап аны эслемегенине сейирсинди. Хуна ауаналагъа, былайда, бахчала башында, ай жарыкъ тюшмеген жерледе аумаланы къарангылыкъларына алданып. Бусагъатда уа ол, эс жыйып, тийреге сагъайды да элгенди. Кюмюш журунлай, кёкге жабышып, шошайгъан айны сюймеди. Ол, тилчи, тилбаракъ саякъгъа ушап, жерни чунгур-мунгурларын къармай, сюзюледи. Алай сырт, тёш башларында ёсген тереклени бутакъларын бла чукуйларын акъландырса да, ауаналарын тешалмайды: ала бирге къысылып, дум къара бир жамычы болуп, сыртланы эринлери бла ёрге жайыладыла. Мында, тёшлени этеклери бахчалагъа къошулгъан жерледе да, аумады. Халиматны къоркъутхан тёш, сырт бетле эдиле. Гелеу бетле, тёшле. Къабырчакъланнган кырдыкны мюйюш-къулакъ жерлеринде ай жарыкъны таякълары, учхалып, жылтырай, ойнай, ёчюле дагъыда къабына турадыла. Алай ай жарыкъ ойнамай, ёргеден энишге, солдан онгнга, сууча тёгюлмей, уюп, симсиреп да къалады. Ол заманда гелеулю бетле, бир тюрлю жашилленип, кёгерип, кюйсюз, огъурсуз да кёрюндюле. «Огъурлу, жылы тёшлерибиз алай болуб а ким кёргенди?» — деди ичинден Халимат. Огъесе эндиге дери билмей, эс бурмаймы тургъанды? Гелеулю тёшле, сырт да кёхтюйге ушагъанларын. Деменгили кёхтюйге, сарыуекге. Суукъ ура эди аладан тиширыуну бетине, санларын титиретип. «Былай ачыкъ, жаланнгач, сыйдам да къачан болдула бу тёшле?» — деп келди Халиматны кёлюне. «Адам баласы, инсан угъай, ачыкъ окъуна кёрюнюрюкдю»,— деди... Ауанасы, ёгюзлей, уллу болуп.

Халимат, Кърымны къоюнуна къысханлай, тёшню арлагъында ташчыкъгъа къарап, иги кесек мычыды Ол анга урчукъ башдан уллу кёрюнмеди, ауанасы уа,

бодуркъу тенгли болуп, чиреледи. Анга нек эс бургъанын тиширыу кеси да ангыламады, алай, жюреги такъырланып, къоркъду. Эгечлери эсине тюшюп, саулары-шауларындан да хапары болмай, башын къачырып айланнганы ючюн кесине айып этди. «Эгеч эгечни сурамагъан ачы дуния»,— деди.

— Кашто, эшитемисе, Кашто,— деп шыбырдады сора.

Кашто жукъ айтмады.

— Айшатны иш эслемегенмисе дейме? — деди дагъыда тиширыу. Кашто жууап этмеди. Этдими, этмедими — Халимат абери эшитмеди.

Бу кезиуде ушкок эки-юч кере атылды. Эл ичиндеми, элни огъары жанындамы эди? Сора, ушкок атылгъан тауушла, жууукъда эшитилип, кёп болдула. Тап былайда бауурланнганланы эслеп, сезип ата эселе да, алай эди. Халимат, Кърымны кесине къатыракъ къысып, жер бла тенг болду. Шумсуз. Ушкок тауушла, жууукъдан-жууукъ келип, юрюшюп, бир бирге эришип, кечеги шошлукъну хурттак-хурттак этдиле. Энди ала чыртда селеймейдиле. Былайлада жатып, бугъуп тургъанлагъа юреми болур эдиле? Окъла сызгъырып, сарнап, башлары бла учдула. Ажашхан, телисине учхан окъла деп, Халимат кеси кесин алдай тургъунчу, эки-ючюсю тиширыу жатхан жерден узакъ бармай тийдиле. Огъесе алаймы сунду? Арлакъда кимни эсе да къысха-къысха ойсурагъаны юзюлдю. Тиширыуну жилягъанына сабий къычырыкъ къошулду.

— Ой хомухла, къырдырып къоясыз кесигизни, къачаргъа кюрешигиз! — Кашто, къобуп, мыллыгын алгъа атды. Алай тёшню этегине илинип, ёрге айланнганы бла баштёбен жыгъылгъаны тенг болду.

Каштону жыгъылгъаны кишини арсарландырмады: адамла — уллусу, гитчеси да, жашы, къарты, бир жерде бирге къысылып тургъан ахлула — барысы да къозгъалып, гелеулю тёш бла ёрге айландыла. Гюрюлдеп, къычырышып, жиляп, бир бирлерин жокълап, ызларындан чакъыра. Къарап-къарагъынчы кёк гелеу, кёхтюйге ушап тургъан гелеу, къара къусуп, бет алышындырды. Адамлагъа эришип, узун ауанала да къууушдула, абына-сюрюне, къабырчакъланып, къатхан кырдыкда солдан онгнга элгене. Олсагъат ушкок тауушла да бютюн кёп болуп къалып, чабышып, сыртны этегине жетдиле. Къалайдан эсе да пулемётну хархы чыгъып, солдан онгнга, дагъыда ёрге юркген ауаналаны ызларындан иничке, къызыл турукъ болуп созулду. Ол

адамланы ёшюнлерин, желкелерин да кёре келген эски пулемётду. Анга къайырылып, сауут бургъанланы, дерт жетдирирге сюйюп, жетдиралмай жыгъылгъанланы да кёрген. Алай амалсызлыкъгъа къалып, къайырылып, жумдурукъ окъуна кётюрмей, дауурсуз, къайгъысыз ёлгенлени бу жол болмаса кёрмегенди. Бюгюн тынчды аны иши, бирле тунчукъдуруп къоярла деп да къоркъмайды. Андан тюйюл эсе, пулемёт, терк эсирип, къан кёп тёгюлгенин, аны ийисин, жылылыгъын да сёзип, къууанганын тыялмай эди. Хархы бла адамланы жерге къаплагъан, баштёбен этип, чулгъап, кёк гелеуде энишге толандыргъан хычыуун эди анга. Жанын къолуна алып баргъан къартны, тиширыу да болсун, хархы бла желкесин, аркъа жилигин тешип, жеринде уютуп, сора энишге тёнгерегенине къарагъан. Сейир эди адамланы бу кёхтюйге ушагъан гуппур, сыйдам ачыкъ жерде къачып къутулургъа умут этгенлери. Бир-бирледе пулемёт аз заманнга тохташа эди: къачаргъа кюрешип, тырнакълап баргъанланы къутулалмазларын иги биледи ол. Сора ышыкъ, аума жерге жетгенин илишаннга алып, жангыдан къутура, дагъыда аз шошаяды. Бусагъатда уа илишаннга алгъаны жыгъылып къалмады — тохтап, ызына къарагъанча кёрюндю. Кимди ол? Тиширыуму, къартмы огъесе энди аякълана келген адаммыды? Бир бирге эришип атылгъан ушкокланы, пулемётну да аны бла ишлери жокъду. Симсиреп тохтагъан а тиширыу болур эди: алгъа чабаргъа, атларгъа къарыуу жетмезин, жаны андан ёнгелей тургъанын да сезип, ызына къарады. Термилип, къайын анасы, атасы бла бирге илиннген эди ол хужулукъ тёшню этегине. Къайдадыла ала? Аны къоюп, къутулупму кетдиле? Огъесе, жыгъылып, кырты болупму къаладыла? Кёк гелеуде сойланып жатханланы ичинде ахлуларын кёрюп, танып къоярыкъча, жаш тиширыу энишге — ызына къарады. Кеси къайгъылы тюйюлдю ол: аман жаны къурусун, сабийине амал изледи. Бирле ызындан жетип алырла деген къууруму бла. Алай, къууруму юзюлгюнчю тёзмей, санлары къыйылдыла. Тиширыу къоюнунда сабийин жерге салыргъа умут этди, атып ийип ачытмазча. Энишге ийилип салгъан да сунду. Къолундан ычхындырып жибергенин англамады.

Жаш ана, жыгъылып, къабырчакъланнган гелеуде учхалап иги кесек барды. Алай ол аны да сезмеди. Сора бауруу бла ёрге сюркелди. Къолундан ычхындыргъан сабийи тёшню энишге учхалай, тёнгерей келип, арлакъда тохтагъанын эслерча тюйюл эди. Бешик жабыуу бла

эски чепкен седиреп, юсюнден тешилип, кём-кёк гелеуде итлик кёлекчиги бла къалгъанын. Жастыкълай, къар тугуллай агъарып, бууала болуп, тыпырдай. Алай ачыкъ, ай жарытып тургъан тёшде къымылдагъанны пулемёту, ушкогу да терк эслей эдиле. Къымылдагъанны сюймей эдиле ала. Ёч эдиле ичинде жаны саугъа.

* * *

Халимат, олсагъат туруп, гелеулю тёш таба айланмады. Къалай эсе да гузаба этмеди, къаугъагъа хорлатмады. Айхай, эллилери бла агъачха, тау дорбунлагъа къутулса, Аллах айтханлай болур эди — ачдан, суукъдан да ёлтюрмез сабийин.

Кётюрюлюп, тюз да къымылдагъанынлай къаплары-къларына тиширыуну ишеги жокъду. Алай былай жатып туруп, Кърымны жанын къалай сакъласын: сокъур окъла анымы аярыкъдыла? Арлакъда Жангуш сытыла, жиляй, энди шошайгъанды. Кёзлерин жумуп, санларын тюзетирге керек эди — тебалмады жеринден, Кърымгъа къоркъду. Къоюп кетип да къалалмай эди: ай жарыкъ Жангушну бетин балауузлан ишленнгеннге ушатханды. Неге эсе да термилген кёзлери мутхуз жылтырап. Неге, кимге термилип, жумулмай, мияла болдула ала? Халимат, къычырыгъын бууп, жилямукъларын жутду. Огъесе кёкге, таулагъамы тырман этеди Жангуш? Неда Халиматха?

Намысы, адамлыгъы юзюлюп, малтанып къалгъанлай болуп, тиширыуну солууу тыйылды.

«Сейирмиди, намысы малтанса уа?» — деди ичинден. Жанына къоркъууу бла адамлыкъ базманнга салыннган жерде. Къоркъакълыкъ къоргъашин, таш кибик ауур, адамлыкъ — къол аязда сезилмеген жюн устукку. Не аз жел да алып, учуруп кетип, кюлге, къумгъа къаратып къойгъан... Узакъда тюйюл эдиле сёлешгенле: бахчадамы эдиле, кимни эсе да арбазында огъесе озупму барадыла — аны тиширыу ангылаялмады. Кърымны бауруна къаты къысды. Тиширыу жаланда бусагъатда ангылагъан эди пулемёт, ушкок тауушла тохтап тургъанларын. Ай жарыкъны да ёчюлгенин.

— Кёрдюнгмю, ол къымылдагъанны? — деди ауаз.

— Не къымылдагъан, къалайда? — деди башхасы.

— Ма алайда, сокъурмуса? — Ауаз Халиматха шагъырей эди. Кърымны анасы аны кёп кере эшитгенине ишексиз болду. Алай олду, буду деп, эсине тюшюралмады. Хамалаймы болур деп, сейирсинди. Адам къанын-

дан тоймагъан ит. Таулу таулугъа туура алай артыкъ-лыкъ этер деп эсинде жокъ эди Халиматны. Тиширыу-шу къулагъына жангыдан ауазла чалындыла да, ушкок чыкъырдагъанын эшитди.

— Къой, атма, бир жаралы жазыкъ болур,— деди ауаз.

— Аллайгъа болушхан сууапды да.— Ушкок атыл-гъан тауушолсагъатлада солуу таба башлгъан шош-лукъну сескендирип, узакъгъа жайылды. Ушкок экинчи кере да атылды.

Окъ тийди, тиймеди деп Халимат билалмады — абе-риси ачымайды. Алай татлы жукъугъа кирип, анга хорлата тургъанча, бир тюрлю болду.

Кърымны кесине къысалмай, билеклери мыккылла-нып къалгъанларын сезди. Жашчыгъы, айтханын этмей, къаптал этегини тюбюнден чыгъып, нек эсе да аны тюр-тюп, тартып кюрешгенин да сезди. Жилягъан тауушун эшитмеди, ангылап, алай жукъ айталмай, бир зат бла да болушалмай, жатып турду, эси азая да, дагъыда жайыкъгъанча бола: жашчыгъын къоюп, ауур жукъу-суна берилип къалалмай эди тиширыу.

* * *

Гажай, сырт башында тюртю терекни сайлап, аны аумасында чёгюп, энишге къарады. Былайдан хар не да кёзге иги илинеди. Алай ол неге къарайды, не сакъ-лайды? Къуймучу бла жылытхан жерин къоюп, кетип да къалалмады. Улур умут этип, жолун ёрге тутду — къулакъ жютюлерин боюнуна къысып: улугъаны улу-гъаннга ушамады — кючюк улугъаннга ушады. Гажай ач эди. Ёмюрюнде суукъ не болгъанын билмеген бюгюн къалтырагъанын тыялмайды. Огъесе къоркъгъанымы борбайсыз этгенди?

Ушкок тауушла эшитгенлей, ол былайдан ташагъа кетген эди. Алай, узакъ бармай, таш артында тохтады. Къулакъ салып, иги кесек сакълады. Ушкок тауушла ёчюлмедиле — къыстаудан-къыстау болдула да, аладан сора чыртда тауушэшитилмей къалды. Эллиле жыйы-лып, кесин ёлтюрюрге чыкъгъан сунуп, Гажай къача барды. Ёрге, таула таба айланып. Къарлы тауланы сюймей эди ол — къол ичине тигеледи: бугъар жерле анда бютюн кёп эдиле. Эрттеден таныгъан эски дорбун-ну сайлады, алай ары уа кирмеди — дорбунланы адам-ла да таныйдыла, къайда къайсысы болгъанын биледиле. Бугъаргъа да ашыкъмады. Тийреге кёзю жетерча, дуп-пургъа чыкъды. Ушкок тауушла бери да жете эдиле.

Тунукъ-тунукъ хопмук болуп. Къоркъуулу тюйюл эдиле. Сора, жангыдан энишге энип, дорбуннга келди. Ичине кирмей, чулгъанып, жатып къалды. Тунукъ эшитилген тауушла тохтамадыла. Бираздан Гажай, алагъа юйренип, сан этмей, къалкъыды.

Кёп-азмы жатды ол халда, сескенип, башын кётюрдю. Энди ушкок тауушла угъай, аякъ тауушла — чырпы, терек бутакъла сыннган тауушла эшитди. Алданмагъан эди бёрю. Адамла эдиле ала. Къуйругъундан чёгюп, хауаны жыйылады: темир ийис сезмеди да, къачмады. Адамла кёп эдиле. Ашыгъып, муштухул келедиле. Абына, сюрюне. Бёрю ангылагъандан, барысы да элгенип, жанларын къолларына алып. Ушкок тауушладан къачадыла деб'а эсине келтирмеди. Ушкокла бёрюлеге, кийиклеге атыладыла, адамла бир бирлерине ушкок атыб'а кёрмеген эди ол.

Озарыкъла ёрге озуп бошагъандан сора, Гажай чулгъанып жатды. Жангыдан ушкок тауушла эшитди — тунукъ эселе да, къыстау эдиле. Жукълап, тюшюнде балаларын кёрюп, сынсып уянды. Огъесе шошлукъму уятхан болур эди? Бёрю, къоркъуп, секирип турду. Ары да, бери да къарап, жыйылап, элгенирча зат кёрмегенде, тийреге сагъайды. Ауур, мылы шошлукъну сюймеди ол. Кенг дунияда жангызлыгъын сезип, шор-шор улуду. Элге, элни тютюн ийисине юйренип къалгъан бёрю эди Гажай. Малланы жыйыларын жыйылап, ёкюргенлерине тынгылап, жангызлыгъын унута тургъан. Къалай эсе да эл тийресинде тынч эди анга. Жылыракъ. Энди уа не этерге билмей эди ол. Ушкокла кечени узунуна алай къыстау атылып тургъан элге къайтса, экинчи бери къутулурму?

Гажай иги кесек заманны арсарлыкъгъа хорлата турду да, сора ахырында юйреннген ышыкъ жерине къайтыргъа таукелленди. Жортханлай келип, тюртю терегин сайлады. Чёгерден алгъа аны тюбюнде адам кёрюп, элгенди. Ол, бауурtёбен тюшюп, башын букъдургъа кюрешип, бир тюрлю жата эди. Къынкъ этмей, жаягъын суукъ жерге басып. Кесин марап, сакълап тургъан сунуп, Гажай, хырылдай, жалкъасын къайырды, секирирге хазырланды. Адам тепмеди, къымылдамады. Бёрю, жел ургъан жанына къутулуп, хауаны жыйылады. Бауурtёбен тюшюп тургъан анга хата эталмазына ишексиз болуп, тюртюге келди. Чабырларын, тон жагъасын ийисгеген окъуна этди. Къан ийисге термилиучю Гажай, бу жол элгенип, артха туракълады: адамны желкесине, тон жагъасына да къан къатып эди. Тобукъ тю-

бю бла ол энишге саркъып, арлакъда, берлакъда да уюп, инчиклерине, чабыр бурунларына къатып. Гажай, къан жугъу гелеуню аягъы бла тырнап, улуду. Сора къуйругъуна чёкдю. Ол халда иги кесек турду. Адамны онг жаягъы кёрюнмей эди. Буруну жерге тирелип, сол кёзю уа къысылмай, Гажайдан болушлукъ тилегенча къарай эди. Бёрюню къоркъуругъу келип, неге эсе да сагъайды, къачып кетмеди. Чёкгенлей туруп турду. Билинир-билинмез титирей. Бу жатханны ол кёп кере кёргенине энди ишексиз болду. Эски, акъсыл тону, таягъы бла ол къуруда эл этегине, тёшледе, сыртлада жюрюучю эди. Бузоулу, эки къолан ийнекни ызларындан. Отун этип, бичен чалып да кёргенди. Гажай да, бугъуп, аны кёп кере марагъанды. Кесин угъай, желбыдыр, къызыл бузоучукъгъа термилип. Алай бу жатхан асыры тири, сакъ киши эди. Энтта да, неге эсе да сагъайып, бир кёзюн бёрюден айырмайды. Огъесе маллары былайдамы болурла? Аны билирге сюйюп, Гажай тынгысызланды. Ташдан ташха ётюп, алаша тереклени ичи бла ары да, бери да жортду. Сора, чёгюп, симсиреп къалды: мал кёрмеди — адамла кёрдю, терек тюплерине, ташлагъа къысылып, ёлюп. Кими узунланып, ташха, терекге термилгенча, кими къучагъын кенг жайып... Тиширыуланы, сабийлени мияла кёзлеринден къачып, Гажай гелеулю сыртны эринине чёкдю. Хар заманда этиучюсюча, энишге къарап.

* * *

Кюн тау артындан чыгъаргъа, тюп болгъан эллени кёрюрге термилип, алай чыгъалмай, кёп турду. Кёкню этегин солдан онгнга къызартып, булутланы къызгъыл суу бла жибитип. Танг аласы шошлукъну не аяз къымылдагъаны, не ушкок тауush юркютмейди. Терекле, къадау ташла — барысы да ёлгенлеге сын болуп къалгъанлай, шошдула, Жаланда эл къыйырында жангыз ит, анда-санда улуй, жиляй, дагъыда тохтай турады. Гажай аны да таныйды. Гелеулю сыртдан бёрю энишгерек энгенлей, жыйысын эшитип къоюп, кесин тыйдыралмаучу эди. Мазаллы парийди ол. Кёп итни урлап, буугъанды Гажай. Аны арбазына уа жуукъалашмагъанды. Эки-юч кере парий, сынжырын юзюп, бёрюню ызындан да сюргенди. Гажай тохтап, къайырылып кюрешмегенди. Ёхтемлигин тунчукъдуруп къачханы ючюн, кеси кесинден кёлю чыгъып, парийге дерт кётюрюп тургъанды. Эки жаннга дерти уллу эди бёрюню — Алакёз бла эл

къыйырында жашагъан итге. Ажирни кессе, аны мадарын да этерге кюреширик эди.

Гажай кесинден онглуну, къарыулуну кёрюп болмазгъа кючюклюгюнден окъуна юйреннген эди. Тау бетледе, къырлада жашагъанла, жюрюгенле аны тиш, къарын дауундан озаргъа керек тюйюл эселе, анга къайырылыргъа базыннганла къайдан чыкъдыла — аны ангылаялмай эди бёрю. Чамланнгандан да озуп, сейир эте эди. Къозугъанын, сейирсиннгенин да ичине сыйындырмай, бу тийреледе эллени тууралариндан азмы къарагъанды? Ёксюз эллеге термиле эди ол. Алакёз болмаса, элле ёксюз къаллыкъларына ийнанып. Эл ёксюз къалса, жашау тынч боллукъ эди адамлагъа, бёрюге да. Алай не медет: барысы да ажирни хатасы — элде жашагъанланы, ташлача, тилсиз да, дауурсуз да болургъа къоймай эди. Нек эсе да Гажай алай суна эди. Артда уа тор ажирге парий да къошулду — бёрюню дерти ёсмей не этерик эди? Бусагъатлада уа Гажай, гелеулю сыртны кезинде чёгюп, эл къыйырында жашагъан парийни улууна тынгылайды. Жокъ эди ол улууда кюч, базыныу да. Бар эди ол, сынсыугъа, сарнаугъа ушагъан. Ёхтем, бойнакъ парий ачмыды, жаралы огъесе сынжырдан ычхыналмаймы жиляйды? Иесин излеп. Танг аласында бир бирлерине эришип, желге, жыйыгъа да бюсюремей юрюучю къоншу итлени, маскелени тансыкълап. Кюн батып, экинчи чыкъгъынчы, къысха заманнга жашауу да алай кырты болуп, жаппа-жангыз къалып къалгъанына тёзалмай эди эл къыйырында жашагъан парий. Улууун, жиляуун булутлагъа, тереклеге, бузлагъан гелеуге эшитдирирге кюрешип, къысха да, созуп да сынсыды, улуду. Эшитип, киши къатына келмеди, жаралы итле, маскеле хуна артларындан, халжар мюйюшледен чыгъаргъа базынмадыла. Ушкоклула асыры кёп эдиле: букъгъан, къысылгъан жерлерин билдирирге сюймейдиле. Бойнакъ парийни тарыгъыуу уллу эди — ичине сыйынмады: башын бошлап, жерге къарап, жиляй турду. Ушкок эки кере атылгъынчы. Ол кезиуде да эл къыйырында жашагъан парий тарыгъыуун къуру журтлагъа, шош сыртлагъа ашыгъып эшитдире, алай тунчукъду. Гажай бёрю, кёл кенгдирип, къачып кетмеди: жюрегинде дерти эрип баргъанын сезди.

* * *

Кюн, тау артындан иничке эринин къаратып, чыгъаргъа ашыкъмай, кёп сакълады. Артда ол, къызыл чарх болуп, ёрге тёнгерегенинде да, тёшлеге, сыртлагъа

алтын, кюмюш бет алдыралмады. Кёкню ачыкъ жарасыча къызарып, тёгерегинде булутланы да хурттак-хурттак къызартып, жол къораталмай турду. Гажай, былайда чёгюп, кюнню чыгъарын сакъларгъа не заманда да ёч эди. Танг аласы суукъну терк къоркъутады ол. Бёрюню сырт тюгюне, жалкъасына кирип, безиреп, саскы жыйынча, къабыучу аязны мычымай эсин аудуруп, жылытыучу кюн. Алгъа желкеси бла сезиучюдю Гажай кюнню жылыта башлагъанын. Сора жылыу, энишгеден-энишге хычыуун саркъа, сыртын ийнакълайды. Сырты бла къуйрукъ башы къызгъандан сора ётеди Гажайны ичине жылыу: санларына кюч-къарыу берип, къанын ойнатып.

Кюн, ёрге-энишге барып, бата, туурагъа да чыкъгъан энчи мыдых чархды деп бёрюню эсине келмегенди. Ол тау артындан эринин кёргюзтюр-кёргюзтмез, тийре бет алышып, жангырып, тирилип къалады. Ышарып, жырлаучу, чамчы болуп. Хар ташны, чёпню, хар терекни, аны бутагъын, чапырагъын энчилеп къубултханын Гажай къуруда кёре тургъанды. Ол андан, тау башындан, жибек жылыуун тёгюп, кырдыкда, терекле тюбюнде ханслада чырмашып, чапырыкъланы сылап ойнагъанын. Чапыракъла терлеп, бутакъла сыйдамланып, ырахат узатылып, кюннге къууанныганларын. Ол, жибек халылары бла жумушакъ-жумушакъ къатылып, ташлада кюмюш жулдузчукъла жандыргъанын кёрюп, къанатлыланы жырлатханына тынгылап, Гажай кёп тургъанды былайда. Мында къанатлыла кюн таба учуп жырласала, анда, тюбюнде элле да алагъа къошула эдиле, челек, отун жаргъан тауушлары бла, ийнекле ынгырдап, къозу-къой макъырып. Ёрге-энишге озгъан адамладан орамла толуп, сабийле къычырышып. Тёшле, сыртла, элле да кюнню суна эди Гажай. Аны акъ, жашил, алтын этеги, къанаты. Кюн а тауланы, агъачланы, къырланы дингили. Дингил жюрюсе, кёкде жолоучу болса, хар зат да дауур этип, жырлап, жортуп башлагъан. Ол дингил аны ючюн жарты жолунда тохтап сагъаймагъанды, солумагъанды. Ёрге бла энишге нек жюрюгенин, сау кюнню бла кечени жюрюй-айлана кетип, артда тау артындан бурун къаратып нек къууанныганын биле болур эди ол дингил. Бир-бирледе тау артындан чыгъа келген кюнню бёрю от жагъагъа да ушата эди. Уллу от жагъаланы ол къошлада кёп кере кёргенди, тёгерегине сюрюучюле басынып, жылына. Огъесе, бёрю ары жеталмагъанлыкъгъа, ол да къош отмуду? Алай тийресинде къош жокъмуду — тёгерегине басыннган сюрюучюле да кёрюнмей-

диле. Уллу кёкде жангыз эди от дингил. Сора бармыды энди ёрге-энишге жюрюгенден магъана, жылыуун тежегенден? Кимге? Билмей эди аны бёрю. Жол къораталмай, симсиреп, сирелип андан тура эди дингил.

Гажай къызыл дингилге не кёп къарады эсе да, ол жеринден тепмеди, къыстау айланып турду. Къызыудан-къызыу. Дунияны къып-къызыл тирмен ташынлай. Къызыл булутланы тартып, тёгерекге чачып, себелеп.

Кёзлери талып, къамап, Гажай артха бурулду. Агъачы, ташы да, гелеулю сырт — барысы да къаралып, айланжуклай болуп, къайры эсе да кетип, учуп бара эди. Бёрю, онгнга-солгъа тентиреп, жыгъылама-къалама дей, ал аякъларын сир къатдырды. Ол халда бираз сакълады. Сора, башы тёгерек айланнганы тохташып, женгил болду. Алай кёзлеринде кюнню мыдыхлыгъы ёчюлмеди да, тёшлени, сыртланы гелеую къабынып, ёртен жабып баргъанын кёрдю. Ёртен, гымых кырдыклай, алаша. Энишгеде башланып, къызыл дарийча къалтырай, шош жайыла, бёрюню тырнакъ къыйырларына дери жетди. Аякълары бла ёшюнюне ёрледи. Ёшюнюню жумушакъ, акъсыл тюгюне къызыл суу ичирип. Кюйдюрмейди да ачытмады. Отдан алынып къачыучу Гажай бу жол къымылдамады. Гелеу бла тенг жайылып, жукъа сууча, ууакъ-ууакъ къайнап, къалтырагъан ёртенде адамла да жатханлай турдула. Ёлгенлерин, къалгъанларын билдирмей. Ёртен жаякъларын, боюнларын жалап, жаулукъ, бёрк тюплери бла сыпдырылып, чачларына, къоюнларына киргенни киши сан этмеди. Гелеулю сыртны алаша ёртенинде уюп жатханла кёп эдиле.

Гажай, не эсе да бир затха алданып, кеси кесин хорлаялмай, тигелерге умут этди. Энипми башлады — аякълары учхалап, жоккуландыла. Жангыдан чёкдю да, жукъа бузну суукълугъун сезди. Олсагъат ёртен да ёчюлюп, гелеулю сырт — мындагъы, Черекни ары жанындагъыла да кём-кёк бет алдыла.

Бёрю, тырнакъ тирей, учхалай, шош адамны къатында тохтады. Бичен чалыучу, сюрюу ызындан барыучу кишилеге ушатмады ол аны. Бети сыйдам, бёрю кючюкнюча, ариуду. Узун тырнакълары, уллу акъ быстырны къыйырында чырмашып, къалын къара жалкъасы уа кёк бузгъа тёгюлюп, тынгылауну ийгенди. Адам къарамын не ары, не бери бурмады. Гажайгъа да къарамады. Нени эсе да сакълап, марап тургъаннга ушады. Гитче адамчыкъны къатында уа Гажай асламыракъ мычыды. Адам бала олсагъатда туугъан къозудан уллу кёрюнмеди. Кёксюл бузда акъ булутчукълай агъарып.

Бёрю нек эсе да сабийни аякъларын ийисгеп, жалап, артха тартынды — ол къымыжа адам бала кёрмеген эди. Сейирсинип, арлакъда териге ушагъан бир затны къатына барып чёкдю, дагъыда къайтды. Адам балачыкъны киндик тюбюнде къан уюп, къызыл журунлай, энишге салыннганына да къарады. Сора Гажай, адам ауазла эшитип, сагъайды. Узакъда эдиле ала, болсада бёрю, къачып, биягъы жеринде тохтады. Кёзге урунмазча. Адамла гелеулю сыртны этегине жетгенлей, учхалай-къоба, ёрге айландыла. Бирем, экишер болуп, ёлгенлени аякъларындан, къолларындан тартып, созуп сюйрегенлерине Гажай къарап турду.

* * *

Кърым, жилягъандан талып, бош олтуруп тура эди. Жюрексине, Халиматдан кёзюн алалмай. Болушлукъ излерге керек болгъанын ангыламазча тюйюл эди, алай къайры барырын, не этерин билалмады. Аяз чапыракъланы шыхырдатса, къанатлы элгенсе, адам сунуп, жер бла тенг бола, кёрюнмезге кюреше, тангнга чыкъды.

Адамладан къоркъургъа, бугъаргъа керекди деп Кърым бир заманда да эсине келтирмегенди. Бёрюледен бла айыуладан, шайтанладан бла жинледен къоркъа эдиле уллула, сабийле да. Бюгюн а Кърым бёрюден окъуна къоркъмады, къарап турду, ол тюз къаты бла озуп кетгенде.

Жашчыкъ суукъдан къызаргъан къолларын къоюнуна сугъуп, тон этекчигин жангыдан тюбюне тартды.

— Айба, Айба, жукълама! — деди ол, эл табадан адам ауазла къулагъына чалынып. Элден келгенледен игилик сакъламай эди ол. Анга болушурукъ жаланда Халимат эди да, Кърым ол жукълап къалырын сюймей эди. Эл энди не эди, элни ушкоклу адамла сыйыргъандыла. Мында жашагъанланы барысын да къырып бошап. Жангыз Кърым сауду да, аны ёлтюрлюкдюле. Тапсала, ёлтюрмей къоярыкъ тюйюлдюле. Жашчыкъ ауузу къургъакъсыгъанын, къыйналып солуй башлагъанын да олсагъатда сезип, кеси кесине тынгылады. Огъесе мен да ёлеми турама, деди, окъла тийип. Жашчыкъ тон женглери къаннга боялгъанларына жангыдан къарап, ким эсе да аны къоюнун ашлыкъдан толтургъанча болду. Ашлыкъ мирзеуню огъесе юлёкъу ташланымы къылкъычыкълары къарын терисине, къолтукъ тюплерине чанчылып, этин кичитдиле. Жашчыкъ боюнун, аркъасын къашыргъа адыргы этди, алай къолларын къоюнундан чыгъарып къашыялмай, ууакъ къалтырады.

— Айба, жукълама, жукълама, Айба,— деп къычырып, сора сытылып жиляды.

Кърымны жилягъан тауушун Халимат тунукъ эшитип: «Энди уа къайры кетип къалды бу сабий?» — деди. Кёзлерин ачалмады, тап ачылып эселе да, абери кёрмеди. Жашчыгъ' а биягъы: «Жукълама»,— деп къычырды. Узакъдан. «Ийнан, къайда эсе да къол ичинден къычырады. Огъесе таугъамы ёрлеп кетгенди, тёшлеге, сыртлагъа ёрлерге ёч болуучуду,— деп келди кёлюне.— Нек жиляй болур, кече узуну мени излегенлей нек турады? Ачмыды, суукъмуду? Суугъ' а къайры боллукъ эди,— деди дагъыда Халимат,— бу ахырзаман къызыуда».

Къызгъан арауандан ургъанлай, исси хауа ургъанын онгсунмай, чыдаялмай, тиширыу бетин бир жанына бурургъа кюрешди, буралдымы-къалдымы — бетини къызгъаны селеймеди. «Огъесе от жагъагъамы къысылып жатады ол, исси кюлмюдю аны тёшеги, жастыгъы? Жокъмуду бу тийреде анга жан аурутурукъ, суу узатырыкъ? Къайдан боллукъду, ёмюрледе болмагъан бюгюн артыкъмыды? — деп шыбырдадыла Халиматны къургъакъ эринлери. Тиширыу алай суннганлыкъгъа, эринлери гам эдиле, бир бирден айырып шыбырдаргъа, сёлеширге кючю жокъ эди.— Адам жангыз кечиннген жанды. Ауанасы — жол жёнгери. Гитче, уллу да бола билген ауанасы. Исси къумда, сангырау аулакъда атылып, жангыз къалып, башын кечиндирген инсанны биргесине жол къоратхан ауанасыды. Ол эрип, думп, тас болуп кетсе, жазыкъ инсан не этер бу арауан кибик къызгъан къум тюзде?» — деди Халимат. Сора ол жангыдан Кърымны узакъдан келген ауазын эшитди.

— Айба, Айба, эгечлеринг нек келмейдиле бери, къайда къалгъандыла?! — деп къычыра эди жашчыкъ.

Тиширыу сейир этди, жангыз сабийи атагъан аты эртте унутулгъанын эсине тюшюрюп. Уллу, гитче да аны атын айтыргъа унамай, кёп термилтгендиле. Кърымны да юйретип. Эллилеринден ол абери излемегенди — атын айтдырыргъа термилип, хар къоншусуну кёзюне къарап жашагъанды. Адамны аты болгъандан уллу насып жокъду.

* * *

— Айба, Айба, нек келмейдиле эгечлеринг?! — деп къычырды биягъы Кърым.

Халимат, неге эсе да къууанып, ышарды. Сейир эди ол сабийни кишиден къоркъмагъаны.

Тиширыу, бир тюрлю женгил, сабыр да болуп къалып, аягъы юсюне турду. Аны бла да къалмай, булутлагъа кётюрюлдю. Булутла, жастыкъла кибик, бир бири юслерине къапланып, шош къымылдай, тепчий. Халимат къол сырты бла, аякъ буруну бла да къалау-къалау булутлагъа къатылып кёрдю — исси эдиле. Алай тиширыу, артха туракъламады да, ёрлеп башлады. Ёргеден-ёрге. Жастыкъланы къулакъларындан тартып. Булутладан гырмык этип. Ол кезиуде Кърымны къычыргъанын жангыдан эшитди.

— Айба, эгечлеринг къайда къалгъандыла?

Халимат, жууап къайтармай, сёлеширге уа адыргы этип, энишге къарады. Жерде терек, таш, кырдык дегенча жукъ кёрмейди — кём-кёк гелеулю сыртны кёрдю. Сора жашчыкъны. Ол, жыгъыла, къоба, чабып бара эди.

— Кърыммыды бу? — деди тиширыу. — Кърым, бери къайт, мен мындама.

Жыгъыла, къоба, чабып баргъан жашчыкъ анасын эшитдими-эшитмедими, биягъы сёзлерин айтып къычырды:

— Эгечлеринг къайдадыла?

Алай ол сёзлени бу жол Кърыммы айтды огъесе кесими?

Ала узакъгъа учуп кетип, илинирча не чачылырча тийип, ёчюлюп, тунчугъуп къалырча ышыкъ табалмай, къайтып келдиле да, гелеулю тёшде жашчыкъны биргесине чапдыла. Сора Халиматны къолунда гырмыгы юзюлдю: жастыкъла къатыш чулгъана, ол баштёбен энишге жыгъылды. Ачымады: жер да, къуш тёшеклей, жумушакъ кёрюндю. Бети мыдыхланып, къызгъанын жангыдан сезди. Алай учуп, сылхыр болуп айланнган сёзле энди тюз къулакъ артында эшитилдиле.

— Айба, эгечлеринг къайдадыла? — деп жиляды Кърым.

— Эгечлерингми? Эгечлерим...

Халиматны эсине бу сёзле келип, иги кесекни тилини тюбюнде айланып турдула. Унутулмадыла. Тиширыу бир бирге гам, зыбыр эринлерин билинир-билинмез жарды, кирпиклери къымылдадыла.

— Эгечлерими къарындашлары ёлтюргендиле,— деп шыбырдады кючден.

— Ушкоклу кишиле сени къарындашларынгмыдыла? — деди Кърым.

Халимат жукъ айтмады. Кирпиклерине жилямукъ-

лары илинип, жылтырадыла. Ол бир кесек эс жыйгъан эди да, энди Кърымны къайгъысын эте эди.

— Сени къарындашларынг мени да ёлтюрлюкдюле,— деди Кърым.

— Къоркъма, бала, сен алыкъын гитчечиксе,— деп шыбырдады тиширыу.

Ётюрюк нек айтаса дерик эди да, жашчыкъ ауузундан сёз чыгъаралмай, арлакъда сабий ёлюкге къарап, шошайды.

* * *

Сергей Кравцов атасыны бузулгъан къабырыны къатында кёп сюелди. Бусагъатха дери келир онгу жокъ эди: башха аскерчиле бла бирге агъач къыйырларын, хуна, таш артларын къармап, подполковникни буйругъун толтururгъа керек эди. Насыбына, кишиге ушкок тартмагъанды — сауут-сабасын сыйырып, Марков юч кюн аны къара чёпде тутханды. Энди ол майор да тюйюлдю, ким болгъанын кеси да билмейди. Къара солдатмы огъесе тутмакъчымы? Къалай эсе да, сёзю чапыракъдан ётмезча болгъанды. «Айтханыма шо бу окъуна къулакъ салмайды». Сергей арлакъда эригип сюелген аскерчиге кёз къыйырын жетдирди. Аскерчи орта бойлу, экижыйырмажыллыкъ ефрейторду. Кравцовдан аз кичи.

Юч-тёрт кюн мындан алгъа ол, майор Кравцовну кёрсе, сын къатып, солугъаны бла къалгъанын сездирмеучю эди. Сюймей эди Сергей аны парийлик этерге хазырлыгъын. Энди уа къадар, экисин бирге байлап, кир жумуш тындырыргъа атландыргъанды. Ол — ефрейтор, Кравцовну шинелинде уа солдат чынлары окъуна жокъдула. «Сени жаууng, жыгъылып, шапасыны аякъ тюбюне тюшсюн». Бу оюм Сергейни эсине келип, ол андан азатланалмай «гумхотлу» аскерчиге жангыдан къарады. Марков ефрейторну Кравцовха сагъайтып жибермегенди деп да айталлыкъ тюйюлдю ол.

Сергей, башха къабырланы да жокълап, сейирсинди. Уруш башланыр жылда ол бери келип кетген эди. Ариу, таза сакъланнган жер эди былайы. Хар къабырны ташдан жонулгъан бийик сыны. Атасыны къабырыны юсюнден а бир топуракъ тугул тюшюп кёрмеген эди. Баш жанында ёсген терек чыммакъ-акъ чагъып. Бусагъатда уа былайда чюйре айланмагъан, сыны ууалмагъан бла топуракъ къатыш болмагъан къабыр эслемеди. Атасыны обасы да белинден эки сынып. Ол заманда

угъай, атасына бусагъатлада артыкълыкъ этилгенча, Сергейни жюреги къыйналып, ёз амалсызлыгъына, мадарсызлыгъына жарсыды.

— А что, здесь лежит твой отец? — ефрейтор келип Кравцовну тюз къатында сюелди.

— Лежал. Теперь, как видишь, не лежит,— дерге умут этди, алай жукъ айтмады.

— А говорил из большевиков.

— Говорил, что из этого?

— Чего же он тогда здесь лежит, вот с ними? — Ефрейтор, башын кётюрюп, жютю сакъал тюбю бла къабырланы кёргюзтдю. Аны ауазына, кесин тутхан халине кёре, мында жатханла адамла тюйюл эдиле. Кенг бетли ефрейтор не айтыргъа кюрешгенин Кравцов англылап, ачыуланды.

— Кто же такие, что здесь похоронены, по-твоему?

— Ясно кто. Бандюги всякие там...

— Не человек ты, Корягин, безмозглая скотина,— деди Сергей, бир жанына къарап.

— Рядовой Кравцов, вы нанесли оскорбление старшему по званию.

— Я для тебя, Корягин, майор советской армии, запомни.

— Был майором, а теперь арестант и в моем подчинении.

Ефрейтор алай айтыр-айтмаз, эл къыйырында ушкок атылгъан тауушла Кравцовну элгендирдиле. Энди уа къайсы жарлы кёзлерине урунду огъесе жаралыланымы ёлтюредиле деди ол ичинден. Сора, нек, къайры ашыкъгъанын кеси да билмей, ашыкъды. Не эталлыкъды шинелинде къара чыны окъуна болмагъан, кеси ёлежек? Алай Кравцов жюрюшюн селейтмеди, ушкок атханлагъа атмагъыз десе, бири уялмаса да, экинчиси уялыр: майор Кравцовну аскерчиле ариу кёрюучю эдиле.

Тёгерек бёрклю, къысха тонлу жашчыкъны Сергей узакъдан окъуна эследи. Бу къара-къатышда аны сау къалгъанына сейирсинди. Къууаннган, къоркъгъан да этди. Болушалмай къалырма деп. Жашчыкъ, тиширыу ёлюкге къысылып, мугурайып тура эди. Алай тюйюл эсе да, Кравцов алай сунду. Алданмады: жашчыкъ, ушкоклу адамланы кёргенлей, ёлген тиширыуну, ёлгенмиди, жаралымыды, жаулукъ къанатындан, билегинден тартып-тартып, жиляды.

— Айба, Айба, бизни ёлтюрюрге келе турадыла.

Жашчыкъны айтханын ангыларча, тынгылы эшитир-

ча тюйюл эди Сергей. Аны къулагъына жаланда «айда, айда» деген сёзле чалындыла.

— Уцелел гадёныш,— деди ефрейтор, ушкогун тартыргъа хазырлана.— Вот хлопну его как клопа...

— Ну и зверь же ты, Корягин,— деди Сергей, ефрейторну ушкогун эрлай бир жанына чартлатып.

— Ему же полегчает.

— Дети-то есть у тебя, ты пожелаешь им такого облегчения?

— Велено же стрелять,— деди ефрейтор, нек эсе да жумушап.

Жуукъ келгенде, Кравцов жашчыкъгъа тёрт жылдан кёп болмагъанын ангылады. Аны тон женгчиклери бла этеклери къан жугъу эдиле. Жукъа, саз бетли. Тёгерек бёркчюгю бир жанлыракъ болуп, къаш башына тюшюп. Ол жапмагъан кёзюнден къол сырты айырылмай эди. Келе тургъан ушкоклу адамладан болушлукъ сакъламай эди Кърым. Анга болушурукъ, окъдан сакъларыкъ Халимат эди да, не кюрешди — уяталмады. Сора, жилягъанын тыйып, эки къолу бла да бетин жабып, ушкок ата эсегиз, хайда, атыгъыз дегенча, башын инбашларына жыйырды: Кърым ушкок атылырын сакълап турду.

— Ящик, ящик, коркма, сен коркма,— деди Кравцов ашыкъгъан ауаз бла, татарча чалдырып. Граждан урушда Сергей таулу жашла бла жюрюгенди. Бери, малкъар ауузуна келсе да, таулу танышларында къонакълыкъда жашап, аланы тиллеринден тартынмагъанды. Сабийи, уллусу бла тау тилде сёлеширге кюрешгенине эллиле къууанып, ыспас эте эдиле. Бусагъатда уа нек эсе да, жарты-къурту билген сёзлерин унутуп къоюп, кеси да абызырады. Аны тил тюбюнде жаланда эки-юч сёз айлана эдиле.

— Сен жиляма, жиляма.— Жюреги чыгъаргъа хазыр сабийни алландырып къояма деп, къоркъуп, Сергей шош-шош атлай, сёлешди. Алай ушкоклу адам асыры жуукъ келгенинде, Кърым туруп, ёрге къачаргъа кюрешди. Не ёрге, не сёдегей чабалмады — борбайлары тутмай, тёрт аякъланды да, сора, къарынындан тюшюп, энишге учхалады. Кравцов кеси да кёк гелеуде учхалайкъоба, жетип, Кърымны къоюнуна къысды.

— Ящик, жиляма, жиляма, ящик,— деп шыбырдады ол, тамагъы буулуп къалып, кёзлери жукъ кёрмей. Кърым, чапыракъ кибик, тауукъ бала кибик, женгил эди да, Сергейни жюреги бютюн шор тарап, зыбыр жаягъы бла сабийни къабышхан ууртуну суукълугъун сезди. Къалтырагъанын тыяргъа кюрешип, ёшюнюне

къатыракъ къысды. Кърымны юсюнде чубур тончугъу болгъанлыкъгъа, Кравцов бармакълары бла сабийни къарыусуз иегилерин, жюрекчигини къыстаулугъун да сезди. Сезди да, сора, олсагъат эртте ат боюнуна алгъан бир къызчыкъ эсине тюшдю. Аны аты Зулейха эди. Бал бетли бурма чачы бла. Анга эки-юч жылдан кёп болмай эди. Граждан урушну кезиуюнде малкъарлы къызыл аскерчиле бла элге кирип келе кёрген эди онтотогъуз-жыйырмажыллыкъ Сергей Зулейханы. Чабышып, бир бирлерине эришип, атлыланы алларына къуюлгъан сабийледен Кравцов аны сайлап олтуртхан эди ат боюнуна. Уруш желледе зыбырланнган бармакълары бла алтын чачлы къызчыкъны иегичиклерин ачытырма деп къоркъуп, сакъ узалгъаны бюгюнча эсинде турады. Артда, бери атасыны къабырына, таулу шуёхларын жокълай келсе, аны да кёрюучю эди. Зулейха субай санлы, ариу къыз болуп, эрге баргъанын да биле эди. Бусагъатда уа, Кърымны къоюнуна къысханлай, ол эсине тюшюп къалды. Саулугъун-шаулугъун билирге сюйюп, къырылгъанланы ичинде Зулейха да болур деп къоркъуу. Зулейха аны ахлусу, тенгини эгечи тюйюл эди. Башха таулу къызладан озгъан жери да болмаз. Ким биледи, жюрекни ангылап къойгъан къыйынды. Алай Кравцов арлакъ барып, алтын чачы къызыл къанына боялып жатхан тиширыуну бетин кёрсе эди, Зулейханы танырыкъ эди...

* * *

Ушкок атылгъан тауушланы эшитгенлей, Айшат, къачып, тауукъ оруннга кирди. Алай, кёп мычымай, сокъуранды. Тауукъ орун, не десенг да, ышаннгылы жер тюйюлдю — хирезди, жепили. Хазнамыды, къабыргъалары — чалы, окъму тыярыкъды? Келе-келгенни кёзюне биринчи ол илинир. Айшатны эсине дорбун отоуу тюшюп, жан сакъларгъа андан тынгылы жер ким табарыкъды деди. Сора, башын бери сугъуп тургъанлыкъгъа, тонап кетселе, не этерикди? Жол жанындан окъа бёркге къаура чанчсын. Ёлсе, къалса да, харекетини къатында болса игиди. Тап тонап кетген эселе да, хапары жокъду. Айшатны тин-тери басып, башына къан урду. Башы бир тюрлю ауур болуп, кёзлери алас-булас, кёре, тышына чыкъды. Ушкок атылгъан тауушла шатыгыракъ эшитилдиле. Алай тиширыу, сабырсызлыкъгъа хорлатып, ол угъай, алланнганча болуп, босагъасындан атлады. Эшик артларында, от жагъаны тёгерегинде, мюйюшледе сюек, таш тёбелеге, эски-бусхулагъа къарап,

къууанырыгъы келди. Байлыгъы башына жау, къара палах болгъан дунияда жашай эди ол. Букъдурургъа керек эди ырысхыны. Алай къайры элтсин сау элни кечиндирлик мюлкню? Бу кезиуде тиширыу, ушкок тауушланы жангыдан эшитип, сюек тёбени башына бауурланып, дорбуннга ушагъан отоуну эшигин кючден-бутдан артха ыхтырды. Сора, чулгъанып, узун этегине чырмашхан, илиннген сюекле къатыш, толанлай, тёнгереп, ичине тюшдю. Тепмей, къымылдамай иги кесек жатды. Къулакъ тигип. Ушкок тауушла, тунукъ бола, узайып ёчюлдюле. Жюреги жерине келип, Айшат башын кётюрдю. Отоуну къарангылыгъына къууанды. «Кёрюр, эслер затымы кёрлюкме, сора муну жарыгъын мен башымамы урлукъма?» Тиширыу эски кюбюрюню тёрт мюйюшюне кезиу-кезиу къатылып, аланы хычыуун сууукълукъларын сезди. Сора, тюртюле-сюркеле, отоуну мюйюшлерин, къабыргъаларын да къармады. Сууукъ, таш къабыргъагъа мангылайын тиреп, шошлукъгъа тынгылады. Бир тюрлю тауушы, шыхырт эшитмеди. Уллу дунияда аны отоуундан башха мекям къалмагъанча. Тиширыуну жюреги ырахатланды, къаны сабырланды. Эллилени къычырыкълары, ушкок атылгъан тауушла да бери келмейдиле да жетмейдиле. Бу шош ырахатлыкъны къызгъанмагъан Аллахха жаны къурман болсун Айшатны. Ким да анга неге керекди, ким кимни жанын сакълайды? «Жаны сакъланса, мында сакъланырыкъды: адамла — сизни, таш къабыргъала — мени»,— деди да тиширыу, нек эсе да кёлю кётюрюлдю, кюллюгю келип, отоуну башха мюйюшюне ётдю. Мында, къарангы шошлукъда, Айшат сыртындан ауур жюкню кетергенча болду да, хычыуун женгиллик сезди. Да бармы эди бу дунияда анга борч саллыкъ адам? Тиширыу, сагъышланып, мычыды: жюреги аз заманнга тыкъсып, жангыдан жарыды. Ушкок тауушла адамланы бир бирлеринден айыра тургъанлары эсине тюшдю. Не борч хапар эди ол! Адамны жаланда бир борчу барды — жанын сакъларгъа, башын иги кечиндирирге. Эгеч, къарындашмы? — Кимди манга акъыл юйретген, ууаз берген? Тиширыу, сагъайып, отоуда бир зат кёрюр умут бла ары да, бери да къарады: кюбюрюню жез мюйюшю аз-маз жылтырагъаны кёзюне урунуп ёчюлдю. Адам адамгъа эгеч, къарындаш да сабийлигинде болады. Жукъ кёрмеген, билмеген заманларында деди кеси кесине. Андан сора уа энчи юйюрле, арбазла. Айшатны баш иеси Ахматны тутуп кетгенлеринде, къайсы эгечи, ахлусу ызындан жиляп баргъанды? Жанларына

къоркъгъандан, арбазда бири кёрюнмегенди. Къууанчда, тойда юйюр-бауур, къыйынлыкъда — къоян — къамишге, тюлкю — тешикге.

Арбазда, тюз босагъа аллында эсе да алай эди, ушкок атылгъан тауушу эшитип, Айшат элгенди. Кимге атылды ол? Кърым къутулуп, бери къачып келеми къабылды огъесе Хабламы? Манга жаны ауруб' а келмез эди. Тиширыу жарсыргъа бла къалыргъа билмеди. Жюрегине тюшген экиликни мычымай унутуп, эс табартапмаз, терлеп къалып, биягъы таш къабыргъагъа таянды. Къызы эски ата юйлеринде эди да, анга ишекли болду. Къычырыгъы тамагъына тыгъылып, алай къычырыргъа, сыйыт этерге базынмай, эшик артына къысылды. Ийнан, ёшюнюн жюз окъ чачарыкъ эсе да, къызын тышында къоялмаз. Айшат, къалтырагъанын тыялмай, эшикни ары да, бери да тюртдю: сюек-мюек тёбеми чырмады — терк ачалмады. Тап, эшик тыйгъычсыз ачыллыкъ эсе да, тиширыу терк ачылмагъанына ыразы болуп, сабырланды. Ёлюр гебенек кесин отха атханлай, не этеме мен деди. Къызыны эссизлигине ачыуланды. Бир жерге къысылып турмай, нек чабып келеди бери, аны ангыламазча гитче къан талау тюйюл эди. Дагъыда жюрегин бойсундуралмай, эшикни тюртюп, тартып кёрдю. Хужулукъ не заманда да тынч ачылмаучу эди. Аймыды, мен ёлгенликге, сауму боллукъду деди. Сора ол мени къызым нек болады артыкъ? Аз адам башын алып, къачып айланмайды. Аллах буюргъандан киши озмаз. Мени ичер суум бюгюн-тамбла тауусуллукъ эсе, окъ мында да табар. Ажалын ашыкъдыргъан айыпды.

Айшат, кеси кесин тынчайтып, айыпдан башын жумуп, жатар къайгъыгъа кирди. Кечемиди-кюнмюдю — аны билмей эди тиширыу.

* * *

Кече узуну кёзюн къысалмай, тышына, хар шыхырт тауушха сагъайгъанлай турду Айшат. Танг атдымы-къалдымы, андан анга хата, хайыр да жокъду. Жатып тургъан къыйын эди, эски чиргини юсюнде жастыкъгъа жарашмай. Туруп, турмай да не этсин? Отоуну къара шайдан уллу болмагъан тёгерек жангыз кёзюн ачса, бир да къурумаса, тюнню кюнден айыраллыкъ эди.

Алай къоркъду, тиймеди. Ол а, хайырсыз, эртте бегитилгенден тюйюл эсе, бокъурду, бир жарыкъ халы ыч-

хындырмай, къара тынгылауну басханлай. Айшат неге эсе да къозуп, чамланды. Неге, кимге къозугъан болур тиширыу? Кеси кесине тынгылап, сагъышланып иги кесек турду. Ач эди, суусап. Отоуда ауузгъа элтирча бир зат жокъ. Сора Айшат мында ненча кюнню кечиналлыкъды? Бюгюн тёзсюн, тамбла уа? Суу узатыргъа адаммы табыллыкъды, алай къураннгы эдиле ала, кеслеринден сора къайгъылары болмагъанла.

«Жарлы жаным»,— деди Айшат, тамагъы буулуп. Акъ сютюн ичирип, сыртындан тюшюрмей ёсдюргенлери, адам этгенлери къайдадыла энди, бири келип, къалайса деп сормады. Сюйсенг асыры ынычхагъандан эки жарылып окъуна къал — киши эшитирик тюйюлдю.

Адам келирин сюймей эди Айшат, алай келмегенлери ючюн ачыуу, кёлкъалдысы ичине сыйынмай эди. Ол, кёлкъалдысы чёкгюнчю, къалкъып къалды. Сау ёмюрню жукълап тургъанча, ауурланып уянды тиширыу. Бек алгъа суу ичерге термилгенин сезди. Хар зат мылы эди — тёшеги, жастыгъы, тап отоуну мылы къарангысы окъуна юсюн ауур жууургъанлай басып тургъанча кёрюндю. Ол а, суу уртламгъа термилип, кюйюп-бишип бара эди. Къызгъан эринлерин бир бирден айырыргъа кюрешип, дагъыда иги кесек жатды. Тохтамай «суу, суу» деп шыбырдагъанын кеси эшитмей. Айшатны къулагъына суу саркъгъан тауush чалынып, сагъайды, сакълады. Башха суу тюйюл эди ол — арбаз аллы бла энишге саркъгъан тау суучукъ эди. Кесини энчи черекчиги. Сора, халжар арты ёргерекде шаудан эсине тюшюп, аны кюзгюча жылтырагъаны кёзюне кёрюнюп, сытылды. Алай жиляр къарыуу жокъ эди. Атасы чучхуп, къазып чыгъаргъан шауданны зынгырдаукъ сууундан бир уртлам ким бермез эди бусагъатда анга. Жашауу, дингил кибик, арба чарх кибик, энишге айланып, сызылып баргъан кезиуюнде. «Жашауум — арбадан юзюлген чарх, тапсыз жерде юзюлюп, энишге айландынг — къалайда чачыласа, къайсы къолгъа ташайып, гунч боласа?» — деп ахтынды Айшат. Огъесе кесин хомухлукъгъамы малтатады? Чарх арбадан юзюлген эсе да, жол бла бара эсе уа? Ашыкъмай, тынч, тёнгереп. Ташха, чунгургъа да абынмай. Жарамаймыды алай? Хар адам ёзю бир чарх, дингил, кесича, кеси аллына тёнгереген... Ёмюрюнгде арбагъа жарашмагъан окъуна болуп къал, ол керекмиди манга, тёнгерей, тепчий бар ансы. Тиширыу къобаргъа кюрешди — къобалмай, тёшегинден бир жанына ыхтырылып, бауыру бла отоуну жер тюбюню суукълугъун сезди. Хычыуун кё-

рюнюп, кёп турду. Алгъа суукъ кёрюнюп, юй тюбю исси болду. Суу керек эди, бир уртлам суу. Айшат эшик таба сюркелди. Босагъа аллында бир къаты затха мангылайын тиреп, аны сериуюнюне да тынгылады. Къарысусуз бармакъларын эшикни тюп мюйюшюне илиндирип, къармап, тырнап кюрешди — эшик гам эди. Ачалмазын ангылап, солуун айландырды. Отоуну къарангылыгъын бла мылы шошлугъун энди билгенча болду. Хар заманда къууандырып, жашаугъа кёлледириучю таш къабыргъала асыры бек, къалын эдиле да, атасына, эри Ахматха къаргъыш этди:

— Къабыр къангаларыгъыз жукъарып, юсюгюзге оюлсунла,— деди.

«Халимат, жарлы эгечим Халимат»,— деп къычырды дагъыда нек эсе да, алай ауазы чыкъмады. «Жиберигиз тышына, ачыгъыз бу хужулукъ эшикни!» Отоуну къарангы, мылы шошлугъу Айшатха жууап къайтармады. Аякъ шыхырт тауушу эшитирге термилип, къулагъын босагъа мюйюшге сагъайтды. Къайдан эсе да саркъгъан суучукъну чокъуракъ зынгырдагъаны Айшатны терилтип, ызындан чакъырып, узайды.

* * *

Кюн, къышхы эрттенликге ушамай, жылыды. Арбазла, ташлы орамла къургъакъсып, акъсыл кёрюнедиле. Тауугъу, малы кюн тууушлада мугурайып, ач къалкъыу этедиле. Быллай эрттенликледе тиширыула, бешиклени арбазлагъа чыгъарып, эски жамаргъа, урчукъ ийирирге ёч болуучудула.

Эки-юч кюнден бери уа арбазы, орамында да сабий-сюбюй къымылдап, къоншу къоншусуна кирип эсленмейди. Подполковник Марков эллилени ёлтюртгенин тохтатханды. Энди сау къалгъанланы, таулагъа къачалгъанланы чакъырып, жыйышдырыргъа, тап болушхан окъуна этип, кёзбау сёз айтыргъа ыйлыкъмады. Андамында бугъуп жан сакълаялгъанла, агъачха, таугъа къутулгъанла — барысы да жарлы журтларына къайтхандыла. Алай, тюненеден бери тёшегине кирип, киши тынчаймагъанды. Кече-кюн демей, къырылгъан эллилерин асырайдыла. Жууып, кебин салыргъа тынгылы къабыр къазаргъа онг болса уа: ёлгенле сау къалгъанладан иги да кёп эдиле. Хар жоюлгъаннга энчи къабыр къазаргъа да къоймай эди Марков: жангы къабырланы санын кёп кёргюзтюрге сюймей. Ким биледи, жашауда

аз зат болмайды — мурдарлыкъгъа шагъатла неге керек эдиле? Биринчи кюн аскерчиле, ёлгенлени таша жерледе жар тюплерине ташып, юслерин топуракъ бла басдырып, басдыралмагъанларын а кюйдюрюп окъуна тургъандыла. Андан тюйюл эсе, аяз къозгъалгъаны сайын, эл ичине жау, сюек кюйген ийис къалын жайылып, аяз тунчукъса, ол да жукъарады. Ючюнчю кюн Айшатны журтуна эки аскерчи ат арба бла келгенлеринде, эллилеге былайда, ачыкъ жерде, къабыр нек къазасыз деп жукъ айтмадыла. Къарт кишиле къоркъуп, арсарлы болгъанларын эслеп, къазыгъыз дегенни билдирдиле. Бирлери, шинелин тешип, гетменни къолуна окъуна алды. Алай жер асыры къаты эди, ташлы. Кёп кюрешмеди. Экиси да, тийреге кёз жетдире жюрюй, халжар таба кетдиле. Аз, кёпмю мычыдыла, къайтып, арбазда бираз сюелип, юйге кирдиле.

Ненча мекямгъа кирген эселе да, быллайын а кёрмеген эдиле. «Эштада, мында жашагъан бир къужур, неда сакъат адам болур»,— дедиле, сейирсиннген къарамлары бла. Огъесе ала ангыламагъанлыкъгъа, сюек-мюек, таш тёбелени магъаналарымы болур? Бу кавказчыладан чыкъмагъан хыйлалыкъны сен тапха эдинг, алаы ким ангыларыкъды?

Къабыргъалада агъач чюйлеге бла агъырыкъгъа тагъылып тургъан кийимледен кёз къаратып, жутлукъ этерча абери эслемедиле. Башха отоуну эшигин кёрюп, гурушха болдула. Анда не зат болургъа боллукъ эди? Хаталы адам огъесе алыкъын суукъ къол жетмеген харекет? Не тюрлю эсе да, эшикни ачып, ары кирмей бла кёрмей кетерге эркинликлери жокъ эди аскерчилени. Кеслерине сылтау, жапсарыу да табып, эшик артын, босагъаны да сюек-мюек тёбеден тазаладыла. Алай гам жабылып тургъан эшик олсагъат ачылмады: къалай-алай болду эсе да, аскерчиледен бири эшикни артхаракъ ыхтырып, отоугъа сыпдырылды, ызындан башхасы да кирди. Тиширыуну ёлмегенин кёрюп, нек эсе да абызырагъан да этип, тышына чыгъардыла. Жерге салып, башын ёргерек кётюрюп, къабыргъагъа таяндырдыла.

Айшатха тюгел эки жыйырма бла сегиз жыл толмагъанын аскерчиле ангыламадыла: жашауу тауусулгъан гым-гым къарт тиширыу сундула. Тозурап, тёгюлюп, саз бетин, сабий жумдурукъча, гитче кёргюзтген чачы экиюч кечеге чыммакъ болгъанды деп эслерине келтирмедиле. Бираздан Айшат, кёзлерин ачып, тёгерегине да къарады. Алай ол абери ангылагъан, эшитген адамны къарамы тюйюл эди. Онтогъузжыллыкъ къызын жерге

кёме тургъанларын кёрюп, ангыларча халы да жокъ эди.

* * *

Подполковник Марков эски къуллукъ юйню отоуунда кеси жангыз къалып, сагъышларыны жигин табалмай, жыйышдыралмай, кёп сюелди. Бир-эки ыйыкъ мындан алгъа немисли офицер къараргъа сюйюучю терезе аллына бара, артха къайта. Немислиле тау элчиклеге киргинчи, къонакъбайда тургъан эсе да, бери да келиучю эди — колхозну къуллукъчулары, коммунистлери бла кенгеширге, аскер къауумуна эт, жау керек болса. Кимни эсинде бар эди хар зат алай терк тюрленир деп? Аны мындан къачыргъан душманны кеси ууатды, бандитлени босагъаларын бош къалдырды. Тап, аякъ бурунлары жетген ташла окъуна терк сууумазла. Энди жашауну ызы жерине къайтханнга ушайды.

Марков, кесине ыразы болуп, терезе аллында тохтады. Кёзю жетген жерледе аскерчиледен башха хазна адам кёрюнмеди. Подполковник ачыуланды. Эрттенли бери сакълайды ол эллиле бла жыйылыу бардырыргъа деп. Ала уа келмейдиле. Тюз ниетлиле эселе, нек келмейдиле? Жангыдан совет власть тохташды эсе, байрам тюйюлмюдю ол? Бизге совет властьны къайтаргъан Марков сау болсун депми айта билликдиле! Ангылаусузла. Къарап-къарагъынчы подполковникни халы тюрленип, эсин ачыууна сыйыртды. Ариу жюлюннген бети къызыл-къолан болуп, терк-терк солуду. Былагъа жумушакълыкъ, иги сёз жарашырыкъгъа ушамайды. Былагъа жарашып, мардаларына жыярыкъ жаланда кючдю. Не эте тургъанын толу сезмей, аягъы бла шинтикни уруп, ары да, бери да чартлатды. Эсине келгеннге кесин ийнандырып, энди уа не хыйлалыкъгъа хазырлана болурла деди. Бу керексиз мёхеллих бла жан аурутуу-убуз бизде къачан къаллыкъды? Жан аурутуп, къарындашлыкъ этип, ашыкъмадымы бандитле бла кюрешни тохтатыргъа?..

Марков, бир кесек сабырланып, жюрек халаллыгъыны юсюнден сагъышланды. Ол ийнанныганнга кёре, бу тар ауузда жашагъанла барысы да къырылыргъа керек эдиле. Уллу, жууаплы иш тындыргъанда, жарты-къуртулукъ иги тюйюлдю. Къыралны, совет властьны къоруулларгъа борчу болгъан инсан эди ол. Къыраллыкъ сакъланып, адамла тынч, ырахат жашар ючюн кюреше эсе, жумушакълыкъгъа алданнган борчун толтургъан-

нга саналмайды. Къыралны къыйын сагъатында хаталы эллилени жашауларын сыйырыргъа, жашауларын юзмей, нохтабау этерге да эркинлиги болгъанына Марковну чыртда ишеклиги жокъ эди. Аны кесине бир зат да керек тюйюлдю, ол къырал, совет власть жашасын деп кюрешеди. Алай подполковник артыкълыкъны кёрюп болмагъан, жюрек халаллыгъы озгъан адамладан эди да жууаплыкъдан къоркъмай, кесине уллу жюк алды. Не этериксе, кече да билирге керекди. Къырал къыйыры, чеги болмагъан къыралды. Анда жашап, насып, ышыкъ излемеген миллет Марков тапха эди. Умутчула, къарангыла кёп, тюз ниетге табынмагъанла да аз тюйюл. Ол да къадарды, тарых буюруп, мангылайларына жазып къойгъан борч. Ачланы, ёксюзлени жыйып, чакъырып уллу юйюр къурагъан битеу къарындашла, эгечле бирча болалмазлыкъларын билирге керекди. Ала тарт-соз этериклерин, тюзге, таугъа къарарыкъларын. Бир къарындаш ишлерге, къуллукъ этерге сюйгенликге, башхасы эл тюбюнде жюрюр, ючюнчюсю жукълар. Бёрюню тойдуруп тургъанлыгъына, агъачха къарагъанын къоюп, уллу юйюрню арбазын сакъласа-— не жарсыу?! Айхай, уллу юйюр юйюрлей къалыр ючюн, анда жел ойнап, къарындашлыкъны терегин аудурмаз ючюн, юйюр тамата таматалыгъындан, тарых сыртына салгъан иерден къачаргъа керек тюйюл эди. Ол иер тап ташдан эсе да — амал жокъду, тёзерге керекди. Иер кётюрген ат а къыйынлыкъда туякъ да жетдиреди, жыгъылгъанны тюбюне жалкъасын да жаяды. Бек ачымасын деп.

Марков, тютюн къабындырып, терезеден айырылды. Кертда, сыртына иер салып тургъанча, санлары талып эдиле да, инбашларын силкиндирип, керилди. Нек эсе да аякъларына къарады. Башлы чурукъларын жаратмады: эрши баймакъ, уллула кёрюндюле, бурунлары, парий жухунлай, асыры кенг, гумух. Бутлары къынгыр болгъанларын энди билгенча, кеси кесине онгсунмады. Къарындашла къарындашлыкъ этип, аны да сюйгенича жашаргъа къойсала, ол алаймы боллукъ эди! Башхаланы жюклерин ташып, арбаларын тартып тургъан ат эди Марков. Ол къыйынлыкъ тюйюлмюдю — аны сыртын бокъур къайнатып, бут чабакъларын чурукъ башларына сыйындырмагъан?

Подполковник жангыдан кесин къозутду. Барыбызны да къутургъан суугъа къуяма десенг да, эркин эдинг, алай къуймадынг деп киши келип айтмады. Къайда эди Марковну ыспасы, анга жалынырыкъ, аллында тобукъланырыкъланы да кёрмегенди ол.

Алай подполковник, кёл этип, сабырланды. Бар эдиле аны ангылап, ыразы боллукъла да. Марков къабыргъада суратха къарап, шошайды. Сурат да андан къарамын бурмады. Артха таралгъан ариу чачы, алашаракъ мангылайы, аз кюлюмсюрей тургъан кёзлери — хар илишаны огъурлулукъну, эслиликни белгисича кёрюндю. Жокъ эди подполковникни андан жуукъ адамы. Керек да тюйюлдю. Подполковникге ыразылыгъын берип, къырал иш тамамларгъа кёллендирлик ол эди.

Марков татлы сагъышына кирип, мюйюшден мюйюшге дагъыда бир кесек жюрюдю. Къайры атласа, сурат да ары къарагъанына сейирсине. Сора стол юсюнде сынган миялагъа эсин бёлюп, анга ийилди. Мияла тюбюнден анга сагъайгъан адамгъа ол да сагъайды: къабыргъада суратха ушатхан илишан бир шарт излей эди бетинде. Алай табалмады. Мияла тюбюнде анга сагъайгъан атха ушай эди. Ишлеп, тюйюлюп, ырмах болгъан мудах атны бетине. Ийнанырыгъы келмей эди Марковну. Аны бети алай къужур эсе, эндиге дери къалай алданып жашагъанды? Огъесе мияланы ауурлугъуму бузады: буруну туура былай лыппыш тюйюл эди. Кёз тюплери энишге салынып, чюйреге айланнганча, къызылланып. Ууртлары сакъал тюбюне къошулуп, жассыланып, гыйы ташха ушайдыла. Ёз сыфатындан кёлю къачып, Марков артха кетди. Не этериксе, деди ол ичинден, жюк кётюрген алгъа ийилмей, гуппурланмай болмайды... Бирле таш тюбюнде, башхала — ауур мияла тюбюнде деди подполковник, жюреги шор тарап.

* * *

Марков, сабырланып эс жыйып, тышына чыкъды. Къуллукъ юйню атлауучларында тохтап, жыйылгъанлагъа къарады да, жангыдан къаны къайнады. Бу тийреледе ууакъ тау элле кёп эдиле. Хар барындан он, онбеш адам келсе окъуна, арбазгъа сыйынырыкъ тюйюл эдиле. Бусагъатда былайда уа, Марковну тергеуюне кёре, жюз адам тюгел жетмейдиле. Барысы да санаулларын тауусхан къартла, тиширыула. Сора къалгъанлары къайдадыла? Угъай, кюреш бошалмагъанды, была бой салып, тынарыкъ тюйюлдюле деди, ушкогу, автоматлары бла сюелген аскерчилеге бла жыйылгъан къарткъуртлагъа кезиу къарай. Чиппо бла Хамалайны эслеп, кёзлери бла бери келигиз деп ангылатды. Экиси да келип, онгда, солда тохтадыла. Чиппону жер бетли, жыртыкъ тонундан мызыу ийис урду. Хамалай а не, подпол-

ковник анга ыразыды: кеси къузгъун эсе да, къузгъунланы кёзлерин чыгъарыргъа болушуп, ниетин тазалагъанды.

— Жолдашла, багъалы эллиле,— деп башлады айтырын Марков.— Сизни бюгюннгю кюнюгюз уллу къууанч кюнюгюздю, байрамды. Немисли ууучлаучуланы, алагъа билеклик этген бандитлени да ууатып, сизге совет властьны къайтаргъанбыз...

Киши кёз-къаш бермеди, башын кётюрюп сёлешгеннге къарамады. Совет властьны атын эшитгенлей, къанатлы болуп къалыргъа тийишлиле жукъ сездирмедиле. Марковну бетине сарыуун жайылды. Совет власть чыгъармагъанмыды быланы жарыкъ кюннге, шыякыларын унутдуруп? Къарынларын ашдан тойдуруп, аркъаларын жылытып. Ол властьны келтирген тамата къарындашлары, уллу башын гитче этип, алларында сюелгенинде, бетлери жарымай, не умутлары барды быланы? Совет властьны юсюнден сёзле — дарман сёзле тюйюлмюдюле огъесе ич ауруулларынмы къозгъайдыла?...

— Энди совет властьны сизден киши тартып алалмаз. Къоркъмай, буюкъмай, тынч, ырахат жашагъыз,— деди Марков, сёзлери тёгерек ташчыкълача болуп, арбазда тохтамай, арбазны жылытмай, жарытмай, къайры эсе да тёнгереп, тыхырдап кетгенлерин сезип. Подполковник жыйылгъанланы тирилтирге, ыразылыкъларын алыргъа бек сюе эди. Къарамы бла эллилени тинтип, сынчылап кюрешди. Сора берлакъда сюелген къартладан бирин сайлады. Къарт, анымы сезди, нек эсе да башын кётюрдю. Экисини да къарамлары тюбешдиле. Жютю эди къартны къарамы. Белинде къамасы бла. Биринчи кере кёрмегенин ол эллилени Марков эсине тюшюрдю. Не иш бла байламлы жолукъгъанын да унутмагъанды. Тирменнгеми огъесе ахлуларына мал, нартюх алып баргъан къартны ёлтюргенинде юсюне чыкъгъан ол заманда да къамасы бла эди. Къоркъмай, энтта да аны тагъып былайгъа келгенине подполковник сейирсинди.

— Биз билебиз,— деди,— алыкъын сизни арагъызда бандитлик этерикле болгъанын. Жерлерин тапдыра барырбыз. Совет властьха кишиге къол кётюртмек. Анга ийнанып, кёл басып жашагъыз. Бюгюнден ары колхоз къуралгъаннга санагъыз. Сизни душмандан къоруулагъан аскерге аш-азыкъ керекди. Школ ишлерге керекди. Сабийлеригиз окъумасала, совет власть унамаз.— Марков, солууун айландырып, бир кесек тынгылады.

Эллиле — къартла, къара кийип сюелген тиширыула жерлеринден тепмедиле, тил ачып, киши къынкъ этмеди. Сансызлыкъ уютхан шошлукъ къыйын кёрюндю.

— Бюгюнден башлап, колхозну оноучусу болургъа керекди,— деди дагъыда подполковник. Председательге кимни тийишлиге санайсыз, айтыгъыз? Сизни айтханыгъызгъа бизни угъайыбыз жокъду.— Марков эллилеге жангыдан игилик изледи, оноуларын кеслери этерге эркин болгъанларын билдирди. Алай бу жол да подполковникни тюз боюнлулугъуна къарс къагъарыкъ табылмады, бир Чиппо бла Хамалайдан сора.

— Бу, ол адам деп айталмай эсегиз, жолдаш Касаев болсун.— Низамны сюйген къонакъ къолун Чиппону инбашына салды. Артда, райкомла ишлеп башласала, сюйген оноуун этер. Угъай дерик бармыды?

Жыйылгъанла, бир бирге къарашып, шыбырдашып, къужур ишге сейирсиннгенлерин билдирдиле.

— Охо, сен келтирген палахданмы уллу хата эталлыкъды ол? — деп сёлешди тиширыуладан къайсы эсе да. Арбаз жангыдан тилсиз болду.

* * *

Кърым тюш кёрюп уянды. Жингиригине таянып, Халиматны бетине жашыртын къараргъа ашыкъмады — жатханлай турду. Тюшю бир тюрлю хычыуун, ариу эди да, къалкъып къалып, жангы тюш кёрдю огъесе жангы тюш тюйюлмюдю?

Гелеулю сыртда, энишге айланып, тиширыу келе эди. Сыртында эски артмагъы бла. Жалан аякъ. Узун чачы кёк гелеуге ушап.

— Сен мени анаммыса? — деди жашчыкъ, тиширыу жуукълашханлай.

— Мен Хаблама.— Жаланаякъ тиширыу Кърымны башын сылады.

— Хабла тюйюлме, Халиматма деученг да.

— Хабла тюйюл эдим, энди болдум Хабла,— деди артмакълы тиширыу, жилярыгъын кючден тыйып.

— Нек болдунг Хабла? — деди Кърым.— Мени анамса да.

— Энди битеу тиширыула Хаблаладыла, аны билмеймисе, жашчыкъ? — Юйсюз къалып, эл тюбюне, орамлагъа къысталгъанла барысы да Хаблаладыла.

— Мени да жокъмуду юйюм?

Артмакълы тиширыу жукъ айтмады. Кетип башлап, артха бурулду.

— Аны ючюн нек жарсыйса, сени Алакёзюнг бар-

ды. Ол сени къайры да элтирикди. Къарачы, сакълап турады.

Эндиге дери келмегенине сейирсинип, къууаннган да этип, Кърым Алакёзню жалкъасын сылады.

— Хайда, мин да, кет да къал,— деди тиширыу, жашчыкъны къолтукъ тюбюнден тута.

— Мен уллу жашма, кесим да миналлыкъма.— Къалай-алай этгенин кеси да эслемеди. Кърым, секирип, тор ажирге минди. Ат олсагъат лох алып, гелеулю сырт бла ёрге чапды. Гелеулю сырт артда дылгам тюз болуп, Кърым аны узакъ этегинде сюелген адамны эследи. Турч къумгъанлай, алаша, гитче. Алакёз жуукъалашып баргъан къадар ол да уллудан-уллу. Кърым энди сюелгенни шарт кёрдю — бетин, кийимлерин, къолунда къысха быргъылы ушкогун да. Ол элли адам тюйюл эди — кёп болмай элден къачхан «герменли апчарны» таныды. Апчар, жукъ айтмай, ушкогун кётюрюп, Кърымны марады. Ушкок атылгъан тарууш эшитмеди жашчыкъ: чириген эски батанны малтагъанлай, Алакёз аны малтап озду. Озар-озмез, аллындан дагъыда экеулен чыкъдыла. Бири Чиппо, башхасы къызыл жулдузлу бёркю бла аскерчи. Кърым аны элде айланнган «апчаргъа» ушатды. Экиси да, ушкокларын анга буруп, тохта, сен колхозну биченлигин малтатып къайры барыргъа умут этесе дедиле. Тюш Алакёзден бусагъат...

Кърым, тор ажирни тохтатып, тюшерге унамады. Ат башха жанына бурулургъа жангыдан Чиппо бла «апчар» чыкъдыла. Къайры бурулуп чапса, ол жанында Чиппола бла Марковха ушагъан «апчарла» кёчюп, чалы къазыкълача, анда-мында жерге чанчылып. Алакёз чаба, ала да кёпден-кёп бола. Къарап-къарагъынчы дылгам тюзню, дылгам тюз тюйюл, гелеулю сыртны тёгерегин къуршаладыла. Чипполадан бла Марковха ушагъан «апчарладан» ишленнген бурууну юсю бла секирип кетерге тартынып, алай секиралмай, чыгъар жер излеп, Алакёз гюрен чапды. Нек эсе да сыртны гелеую къалын да, бийик да болуп къалып, Кърымны жалан аякъларын, бетин къамичиледи. Желде тёгюлюп, ачы сызгъырып.

Алысыннга тартып, телисине ёсген кёк гелеуню бузунда учхалай, тобукълана да къоба, ахырында тор ажир кырдыкга чырмашып, чабалмай, артха-алгъа секирип, ёшюн урду. Кёп кере. Сора бир заманда телисине ёсген гелеую къуруп, сыртны хуппегича, кёк бузу ачылды. Энди Алакёзню аягъы чыртда тутмай эди. Акъ кёмюк этип, титирей, бузда тобукъланып, гумхотун да

анга тиреп, къобалмай иги кесек турду. Ол кезиуде Къырым жангыдан эследи Чиппола бла Марковча аскерлилени. Ала гитчечикле, алаша кенгчикле — хойнуклача, бурула. Айланжюкле гелеулю сыртны толтурдула. Аланы кёплюклеринден къоркъмады Къырым, къызыл синжичиклеге ушап, жинклеча, ары-бери секиргенлеринден къоркъуп, къычырды...

Къырым эртте уяннган эди. Алай ушкоклары бла къызыл адамчыкъла кёзюне кёрюнюп, къоркъутуп къоймай эдиле да, жууургъан бла башын басдырып, бираз турду. Сора, эригип, тюшюн да унутаракъ болуп, жууургъанны артха къайтарды. Бу юйде ол ненча кере къалгъан эсе да, жатхан жерине юйреналмагъанды. Къужур эди эрттен сайын тыш жерде уянып, отоуну терезечигине бла эски хирез эшигине къарагъан. Ол иги оруслу киши Халимат бла Къырымны бери нек келтирген болур эди? Аман, иги эсе да, кеси арбазында тургъаннга киши бедиш этмейди. Мындан эсе Халиматны халжар мюйюшю окъуна мажал эди — анда жашасала, суукъ боллукъ тюйюл эдиле. Неда Къырымны ата юйюнде. Тюнене, чабып барып, Къырым аны кёрюп келгенди: терезелери сынып, эшиги безгилеринден юзюлюп. Дагъыда ол иги болгъанын жашчыкъ ангылай эди. Алай Халиматны кеси жангыз къоюп кеталмайды. Къырымны эсине бийик оруслу киши тюшдю. Нёгери бла ол келтирген эди экисин да бери. Энди кеси да эрттен, ингир сайын келип кетеди. Акъ кийимлери бла бир киши да жюрюйдю. Жашчыкъ анга бек ыразы эди: болушханын ангылап. Бийик оруслугъа да (Сергей Кравцовну атын Къырым бир да эшитмегенди) ыразыды. Алай ёз юйлерине элтмей, бери, тыш жерге келтиргени сейир тюйюлмюдю? Огъесе бизни юйюбюзню танымаймыды, юйюбюз жокъму сунады? Къырым, къуйругъундан олтуруп, къалкъып тургъан Халиматны бетине къарап тохтады. Жаралы тиширыу кече узуну кёзюн къысмагъандан хапары аз эди. Къачан эсе да эртте анасыны къатында тюз былай олтургъаны кёзюне кёрюнюп, жашчыкъны тынгысыз этип, ёчюлдю. Бусагъатда былайда жатхан жаралы тиширыу Къырымны анасына союп къаплагъанча ушады. Хар заманда да ушай эдиле эки тиширыу бир бирге, бусагъатда уа жашчыкъны ишеклиги басылып, жюреги учунду. «Айба, Айба»,— деп сёлешип, саусузну уятыргъа умут этди. Алай нек эсе да ол сёзню айтыргъа тили айланмай, жилярыгъы келди. Анасына ушатып, ол окъуна сунуп, ызындан айланнган тиширыу кертда Къырымны анасы эсе, мында нек жата-

ды, юйюнде жатмай деди ичинден жашчыкъ. Оруслу киши Халиматны къайда жашагъанын сорурча тюйюл эди, ол анга неге керек эди, анга юй, журт бош къалып къалгъанда, къайсысына элтсе да башхамы эди деп, Кърым сагъыш эталмады. Халиматны халжар мюйюшюн да къайдан танырыкъ эди деп. Жашчыкъны акъылына кёре, оруслу киши иги адам эди, иги адам а ким къайда, къалайда жашагъанын билмей не амал! Ким не айтса, Кърым анга ийнанмайды. Былайда тюшюнде анасы айтхан сёзле да эсине тюшдюле: энди биз барыбыз да юйсюз-кюнсюз болгъанбыз дегенди. Сора оруслу аскерчи да Кърым бла Халиматны юйсюз-кюнсюз сунупму келтиргенди бери, бу аман, оюла тургъан юйге?

Жашчыкъны сагъышын къаражух кючюкчюк бёлдю. Ол босагъадан бери атларгъа базынмай, тышындан къарап, эрттен сайын этиучюсюча, сынсыды. Кърым кёнчекчигин кийип, Халиматны быстыр чарыкъларын къаплады. Сора тюнене ингирде оруслу аскерчи келтирип кетген ётмекден сындырып, кючюкге берди. Кючюк ашыгъып, муштухул этип ашай эди. Чайнамай жутханча жутуп, жашчыкъны кёзюне аралып тохтады. Кърым, бир тобугъуна чёгюп, къаражухну башын сылай, сёлешди: сабий эсе да бу журтда жаланда кючюк сау къалгъанын ангылай эди. «Сен былай гитчечиксе, юйюнг а, кёремисе, нечик уллуду. Биз сыйыргъан сунуп, ёпкелеме. Биз кетерикбиз — бизни да юйюбюз барды». Кючюк, ётюрюк айтма дегенча, башын бир жанлыракъ тутуп, къулагъын энишге салындырды. «Сора сен бизни тукъумсуз-жуукъсузлагъамы санайса?» — Жашчыкъ, кёлкъалдысын сездирип, къаражухну артха тюртдю.

Кёпледен эшитген эди Кърым юйю болмагъанны кюню, адамлыгъы да жокъ деп. Адамны адам этип, ёхтемлигин, намысын сакълатхан юйдю. Къоншула аны ёксюз сабийге санап, анга жан аурутурларын, юйю чачылгъан жарлы деп айтырларын Кърым сюймей эди. Ол уллу жашды, тыш юйде кечинген анга ушамазын ангыламазча тюйюлдю.

Кърым, артха къайтып, Халиматны бетине къарады: уянгганмыды, уянмагъанмыды деп. Саусуз, къуш тюклей, женгил, къургъакъ къолун кючден кётюрюп, жашчыкъны жингиригине къатылды.

— Ачмы болгъанса? — деди шыбырдагъан ауаз бла.

— Ач болмагъанма,— деп Кърым, башын энишге ийди.

Жашчыкъны мудахлыгъын эслеп, алай соралмай, тиширыу кёп тынгылады.

— Биз мында нек турабыз, юйюбюз жокъмуду? — деди Кърым, дагъыда бир аздан сора.

— Жашчыкъ, харип, энди кимни юйю бар сунаса!

— Оюлгъанмы этгенди? — Кърым, сагъайып, соруулу бет алды. Не айтырын къоркъуп сакълагъаннга ушады.

— Оюлгъаны, оюлмагъаны да башхамыды?! — Халимат тюз сыртындан тюшюп жата эди да Кърымны элгеннген халисин кёрмей эди.

Кърым да саусузну айтханын кесича, сабий акъылы бла ангылап, жангыдан гурушхасына хорлатды. Халимат Хабла тюйюл эсе, кимни болса юйюнде жатаргъа нек керек эди деди ичинден, тиширыу таба къараялмай, ёпкелеп. Аны анасы акъыллы, ариу да болмай амалы жокъ эди. Сора аллай бир заманны да не хазна халжар къыйырында жатар эди. Охо, халжар къыйырында Хабла жарашдыргъан отоуну Кърым жарата эди. Ол, хычыуун жер эди, жашчыкъгъа ырахатлыкъ берген. Ары киргенлей, адамланы Хабла деген тиширыулары кертда Хабла болмагъанын Кърым ангылап къоя эди. Энди уа ол кимге, неге ийнансын? Кишини да юйю жокъду деген тиширыугъамы? Кърым саусузгъа къарамын жетдирди: Халиматны кёз тюплери къаралып, буруну да алгъынча болмай, Айшатны бурунуна ушап къалгъанды. Ушамай эди тиширыуну «Айбагъа» бир заты да. Айшатха ушай эди.

Жюрегинде къозгъалгъан арсарлыкъ бла экилиликден къутулалмай, инжилип, жашчыкъ тышына чыкъды. Къайры барырын, не этерин билмей эди ол. Иги кесекни сюелип туруп, сора жилярыгъын тыялмай, биягъы тау бетге къарады. Тау бет, алгъынча, узакъ кёрюнмеди. Ол тюз да былайчыкъдады — этеклери бахчалагъа къошулуп. Тау бетмиди огъесе тёшледен бирими эди? Алай Кърым аны бетинде жаяу жолчукъ бла энишге ашыгъып келген адам кёрмеди. Ким эсе да ол тиширыу тюйюлдю, терекди деген эди. Да, къайда эди да энди ол терек? Аны къатында, этегине къысылып ёсген, сабийге ушагъан терекчик къайда эди? Жокъ эди бир зат да. Готон теплеп, ташын, терегин да жерге кёмюп кетгенча, сыртны бети алайды.

* * *

Кърым уллу жолгъа ётюп бара, кишини ожагъындан тютюн чыгъып эслемеди. Алгъын кюнню бу заманында къалын тютюн этмеген ожакъ кёрмеучю эди жашчыкъ.

Арбазладан хычин бишген, эт къайнагъан ийис элге къалын жайылып, аны сабий жюрегинде ырахатлыкъ бла ёхтемлик сезим къозгъаучу эди. Бютюнда къургъакъ къайын, сыгын отланы кёксюл тютюнлери, юзмелтлеча бурулуп чыгъа, анда, бийикде бирге къошулгъанларын кёрсе... От бла тютюн Кърымгъа берекетни, токълукъну белгилей эди. Къайдан келген эди сабийге ол фикир, илхам? Бир заманда адамланы унлары, этлери тауусулуп, юйледе от этилмей къалыр деген къоркъуу, не сейир эсе да, аны жюрегине эртте киргенди. Бюгюнмю жетип къалды арбазлагъа ол жарлылыкъ? Черекни аргъы, бери жанында да элле туугъан жери болгъанларын, Кърым ангылай эди. Бу тийрелени ариу табийгъатыны къоюнуна къысылып ёсерин, къадар анга уллу киши болургъа буюргъан эсе, мында боллугъун. Насып юлюшюн да мында табарын. Бу жерлени тереклери, ташы-сууу. Черекни жагъалары, сыртла да, тёшле да, жолчукъла да Кърымны эдиле. Алай тюйюл эсе, да алай сунуп, ийнанып, уллу жаш бола тура эди ол. Энди уа аны ахлулары, тенг жашлары бла къызчыкълары жашаучу юйлени ожакъларындан тютюн окъуна чыкъмайды. Алгъын чабып келип, Кърымны къолларын жалап, тансыкълаучу маскеледен бири да кёрюнмей эди. Тюп, баш орамлада да киши жюрюп, озуп эслемеди. Орамлагъа, арбазлагъа да эркин къалып, хар жепиге, тешикге тыгъылып, ачы ийис келтирген жел аны Кърымгъа да тежеди. Кърым эт, сюек, тери кюйген ийисни сан этмеди. Ол уллу элде таныш жашчыкъларына бла къызчыкъларына ашыгъа эди. Орамла, журтла былай хужу болгъанлыкъгъа, сабийле алгъынча, алаша журтланы кюн тууушларына къысылып, тирмен, ашыкъ оюнларын бардыра тургъан суна эди ол. Орамлада жортуучу жашчыкъла бла къызчыкъла къырылып, эки-юч кюнден бери узакълада, жашырын жерледе аланы кюйюп бошамагъан сюеклери, чабырлары, чарыкъ олтанлары жангыдан жалын эте, ёчюле турадыла деп анга ким айтырыкъ эди?

* * *

Ёгюзлени башлары уллула эдиле. Къашха мангылайлары кенг, бирини — акъжух ёгюзню, садакълача, жютю мюйюзлери ёрге къайырылып. Башхасы къонгур эди, эки мюйюзю да эки жанына кетип. Ёшюнлери къайыкъ жухларынлай болуп, къысха къарыулу аякълары бла жерни эринип баса, акъсыл жол бла алай келедиле.

Ашыкъмай, ышныр эте, неге эсе да онгсунмай, кезиулю тюртюше, сюрюше. Ташладан ауур жюкленнген арбагъа Кърым жол берип, ол озгъунчу сюелип турду. Ёгюзлени сюрген — Чиппону жашы — арба къулагъына, адакъалай, хаух къонуп. Жол жанында Кърымны эслегенлей, тирилип, къамичини ойнатып, шуугутландырды. Чиппо улу, атасына ушаш, алаша бойлу, бир бутундан къыяулу жашды. Башында къызыл жулдузлу аскер бёркю эскиди, къулакълары, кючюк къулакъларынлай, энишге салыныц. Арба чыкъырдап, гыж-гыж эте, улуй, тыкъсый озуп кетгенде да, ол, артха къарап, Кърымгъа жумдуругъун кёргюзтдю. Чиппо улуну эллиле кереклиге санаучулары жашчыкъны къулагъына чалына туруучу эди да, аны жумдуругъун къарыуламады. Уллу жашны сабийге жумдурукъ кёргюзтгени иги болмагъанын Кърым ангылап, кюллюгю окъуна келди.

Мындан алгъаракълада школну оюп, ташларын жарты ишленнген межгитге бу арба бла ташыгъанларын жашчыкъ кеси кёп кере кёргенди. Энди межгитден школгъа ташыйдыла. Алай арба чыртда жол къораталмай, къоратыргъа да сюймей, асыры чайкъалып, къыжылдап, ауур баргъанына эс бурду жашчыкъ.

* * *

Подполковник Марков Сергей Кравцовну кёп сакълады. Адъютантын жибергенли тамам эки сагъат озгъанды — биринден да хапар жокъду. Кимни терслерге билмей, биягъы терезе аллында сюелди. Эригиулю болгъанды жашау деди ичинден. Бандитле бла уруш, сермеш терк селейирик тюйюлдю деп умут эте эди да, была уа къарап-къарагъынчы тунчугъуп къалдыла. Ары-берилери болмай. Элле асыры тынч эдиле, шош, адамсыз. Шошлукъ, ырахатлыкъ аны къууандырмай эди. Бусагъатда ол элледе дауур, даулаш, тарт-соз, уруш-тюйюш болса сюе эди. Алай бир зат да жокъду. Штабдан адамла келип, мамыр халны кёрюп къоядыла деп да къоркъа эди ол. Мындан энишге кеси билмей адам ычхынмазча этгенди Марков. Бир къауум заманнга дери. Андан бери келеме дегенлени уа не сылтау бла тыйсын? Артыкъ хапарла, таурухла керек тюйюлдюле. Жол таза болурун кёпле сайлагъанлыкъгъа, законну къарасын тутханла да аз тюйюлдюле. Кеси тынчлыкълары ючюн биреуню къой ташха салыргъа хазырла. Билеклерин жингириклерине дери къаннга бояп, къара иш тындыргъаннга уллу ышаныу болмаучуду. Алай Марковха ышанырла.

Хапарла бла таурухла тёрт аякълы эселе, ол аланы кеслерин улоу этер.

Подполковник жашырын къагъытларындан эрттенли жарашдыргъанларын айырып, жангыдан окъуп, сагъышланды. Анда жазылгъаннга кёре, Марковну аскер къауумлары Черек тарында кече-кюн тохтамай, бандитле бла къыйын урушла бардыргъандыла. Эки кюнню ичинде 700-ге жуукъ душман ёлюп, жесирликге да тюшгендиле. «Бизни жаныбыздан да бардыла ёлгенле, алай кёп тюйюлдюле»,— деп билдире эди подполковник.

Былайда Марков жангыдан сагъышланды. Ёлген душманланы санын къаллай бир кёргюзтюрюне арсарлы эди. Ёлгенлени саны бир мингден иги да атлагъанын биле эди подполковник. Сабийин-сюбюйюн да санасанг. Алай керекмеди къырал къагъытха ол санны тюшюрюрге? Асыры семиртгеннге санарла да, тюзюн билирге сюйюп, тинтирле деп къоркъуду. Марковну ыспасын чыгъарыр ючюн 700 бандит да тамам эди. Алайлай къойду. Сора башха къагъытны къолуна алды. Саугъагъа тийишли адамланы тизмеси эди ол. Бандитле бла сермешде жигитлик бла эслилик кёргюзтген аскерчилени тизмеси тасхачылыкъгъа баргъан сержантны тукъуму бла башлана эди. Аны ызындан Хамалайны тукъуму айтыла эди. Аны хыйласыз жазмагъанын Марков кесинден жашырмай эди. Къагъытланы керекли жерге сержант тапдырмаса, башхасына хазна ышанмайды. Айхайда, ол а тёзмез, къагъытха къарап, тукъумун кёрсе, намаз, къылгъан угъай, мангылайын да тешерикди. Анга къошулуп барлыкъ Хыйсаев Хамалай андан да оуду. Алай подполковник анга энчи магъана бере эди: ол таулу НКВД-чыды, кеси миллетинден бандитлеге сюйюп къол кётюрмегенди, къыралгъа кертичилик миллет сезимден кючлюдю. Марков сагъыш этгенден хар зат да иги эди, тап эди. Аны мёхелликге тартдырып, жанын къыйнагъан Сергей Кравцовду. Хапаргъа кёре, мында ишлени юсюнден ол да жазгъанды къагъыт. Кертимиди, ётюрюкмю — уллу кёллю болургъа керек тюйюлдю. Не да этип, ауузун къысдырмаса, Марковну сюймегенлери кёпдюле. Тап, сюйгенден ёле тура эселе да, кишиге ышаныргъа жарамайды. Адамла, не кёрюп, кимге не хата этдиребиз деп, бир бирлерин марап айланнган заманды.

Подполковникни сагъышын Кравцов бёлдю. Ол, кирип келип, саламы-келямы да болмай, шинтикледен бирин терезе тюбюне тартып, олтурду. Эски къулакълы бёркюн тешип, къайры салыргъа билмей, къолунда мы-

чытды. Жукъаргъан саргъылдым чачын артха сылады. Кёз тюплери морланып, къыйын ауруудан энди къутула келген адамгъа ушай эди.

«Къалай субай, тизгинли офицер болуучу эди»,— деди ичинден Марков, Кравцовну апчыгъанына кёл кенгдирлиги келип. Сергей андан эсли, жютю да болгъанын подполковник биле эди. Алай, не хайыр, эслилигин башына урсун. Марковну масхаралап, менгиреусе деучю эди, кёрсюн энди узакъгъа баралды эсе. Болсада подполковник жюрегини теренинде Сергейге сукъланнган этеди. Нек, неси барды аны? Айхай, былайды деп айталса уа! Эслилигин, кишилигин къызгъаныпмы?

— Бетинг аманды, шуёхум,— деди Марков тынч да, тынгылы да ушакъ этер умутда. Экиси да бир бирни эрттеден таныйдыла. Шуёхлукъ да жюрютгендиле. Хазнамыды, тюбешгенлеринде, энчиликлери жокъ эди. Майорла. Артда Марков терк кётюрюлдю, Кравцов а подполковникни алтын чынларын къара къатапагъа алышды. Алай бюгюн, аны эсине салып, чамландырыргъа керекмейди.

— Сени бетинг да хазна тюйюлдю,— деди Сергей, столну къызыл жабыуундан къарамын бурмай.

— Мени ишим башхады. Сени къайгъынг менден азыракъ болур, эшта,— деп, Марков Кравцовха сагъайды.

— Угъайым жокъду. Алай энди айымыды. Кимни къайгъысы кёп, кимни азды дегенден чыкъгъанбыз.

— Ангыламадым. Не айтханлыгъынгды ол? — деди Марков.

— Къолларыбыз жингириклерине дери боялыпды. Анга онг жокъду.

Подполковник жууап къайтарыргъа ашыкъмады. Тютюн къабындырыргъа сирнекни жандыралмай иги кесек мычыды.

— Къандан къоркъгъан уруш этерге керек тюйюлдю. Бош алгъанса къолунга сауут, душман къыралыбызны малтасын деп къоймай,— деди ахырында Марков.

Сергейни арыкъ, ырмах бетин къарыусуз ышармыш жарытханча кёрюнюп, терк ёчюлдю. Алай аны подполковник эслеген эди да, кесин хыликкя этген сунуп, къозуду. Чамланнганын а сездирмеди.

— Акъылынгда болмагъанны айтаса,— деди Кравцов.— Кеси халкъыбызны душмандан айыралмазча сылхырла сен да, мен да тюйюлбюз.

Кесинги манга къошма,— деп, шатык сёлешди подполковник,— сен башынга эркин, борчсуз адамса. Жазыкъсынырга сюйюп, анга табыннган, къайнайса. Къыралны сагъышын этсенг эди, ол сёзлени эсинге окъуна келтирмез эдинг.

— Былайда къыралны жеринде къой. Къыралны халкъын къырып, дагъыда къанны анга жагъып къутулургъа умут этесе,— деди Кравцов, гузабасыз, сабыр ауаз бла. Марков, бети агъарып, къолларыны къалтырагъанын жашыралмай, тынгылап турду.

— Эслеп сёлешсенг игиди экибизге да,— деди подполковник, кюл бетли болуп къалгъан кёзлерин Сергейден бурмай. «Тын, тынмасанг да артда сокъуранырса» деген оюмун билдире эди къарамы бла.— Хар ёлген душманны жиляуун этип турсакъ, биз къыралны онгдурлукъ тюйюлбюз.

— Айхайда, къырып бошагъанынгдан сора сен алагъа душман дериксе, алай тапды. Хатасыз Совет адамланы ёлтюргенбиз деп айтыргъа жарарыкъ тюйюлдю анды.

— Хайырындан хатасы-къайгъысы кёп — ол, ким эсе да, душманды. Къыралгъа сакълыкъ къайсы миллетни да учуз этеди.— Марков бир бутун тобукъ юсюне салып, чурукъ буруну бла столну аягъын къакъгъанлай иги кесек турду.

— Сора орус миллетнидамы этерикди учуз? — деди Кравцов.

Былайда Марков, не айтырын билмей, аскерчини сорууна сейирсинип, сагъышланды. Аягъын тепсетгенин да тыйып, башын артха атып, ёрге къарагъанлай иги кесек мычыды. Орус миллетден башхаланы деберлилеге санамагъанын кесинден жашырмай эди. Кёп тюрлю халкъланы бирикдирип, тойдуруп, чигинжилик этип тургъан орус миллетди. Керек болса, орус халкъ башхалагъа не уллу чурум салыргъа да эркинди. Алай къыралгъа ол да къол кётюраллыкъ тюйюлдю. Жокъ эди дунияда Совет къырал ючюн къурман болмазлыкъ миллет. Да сора бу малхуния аны нек билмейди? Марков, билеклерин стол юсюне салып, жумдурукъларын къаты къысды. Бет шаугютлери тартылып, сингирленип, нёгерине къарады.

— Керек болса, мен халкъымдан эсе къыралны сайларыкъма,— деди подполковник.— Къырал жашаса, къырылгъан халкъ дагъыда ёсер, учузлугъу унутулур.

— Басынчакълап, башха миллетге учузлукъ сынатхан, артыкълыкъ этген халкъ ёз учузлугъуна хорлат-

маймыды? Алай биз аны къояйыкъ — орус халкъ бла сени ишинг жокъду, анга ыспассызлыкъ келтиргенле сени кибикледиле,— деди Кравцов, ачыуланып.

Подполковник секирип ёрге турду. Бираз сюелип, терезе аллына барды. Аны къарамы илиннген орамлада адам жюрюп, ёрге-энишге озуп эслемеди. Жокъ эди мында жашау, ёчюлген эди. Орамлада, арбазлада киши кёрюнмегенин Марков биягъы кесича ангылап, чамланды. Кимни терслейдиле бу шум-шумалакъ орамла, арбазла? Совет властьны, къыралнымы? Къыралны атындан не тюрлю иш этилсе да, киши къынкъ дерге керек тюйюлдю. Ол душманды. Алай Марковну бу сагъышы терк юзюлдю да, эси бла Сергейге къайтды. Сейир эди аны бла даулашып, сёз къоратып кюрешгени. Марковну къолунда, кюч, оноу, буйрукъ, ол а? Ким эди бусагъатда Кравцов — аны аскерчилеринден бири. Аллайла урушну чархына — жол юсюнде чёп, тугул. Сора уа? Подполковник — къыралны жумдургъу эсе, неге къарайды? Огъесе къыраллыкъ ишин унутуп, адамлыкъ деген хужулукъгъамы хорлата турады? Огъесе мындан къоркъгъанмы этеди? — Марков, артха бурулуп, Кравцовха къарады. Аны юсюнде бу къыралны адамыды, келечисиди деп айтдыргъан бир илишаны жокъду. Хар неси да сыйырылгъанды, ким ийнанырыкъды анга? Эски шинеллеге чулгъаныпжюрюгеннге, не десенг да, жаланда къыралны къорууларгъа эркин эдиле экиси да. Къырал ючюн ёлюрге, башхагъа — угъай. Подполковник шош ауаз бла сёлешди.

— Сен оруслу тюйюлмюсе?

— Оруслума да, андан жарсыйма, кесими адамлыкъдан чыкъгъаннга санап,— деди Кравцов, энишге къарагъан халын тюрлендирмей.

— Къырал ючюн деп оруслула кимден да кёп къырылгъандыла. Аны ючюн киши адамлыкъдан чыкъмагъанды.

— Оруслуланы къоллары бла сен тиширыула бла сабийлени, къартланы къыргъанса. Ол ишни айыбы энди орус миллетни боюнундады.

— Бандитлени къуру оруслу аскерчиле къырмагъандыла. Эбизеси, татары да аланы ичинде, кеслеринден адамла да аз тюйюл эдиле. Сен кесинги аладан игиге нек санайса? — Марковну бети жангыдан кёхтюйленип, боюну къызарып, тамырлары кёпдюле.

Кравцов да, башын кётюрюп, къарамы бла сейирсиннгенин билдирди. Жууапдан къоркъгъанла къайда да бир бирге ушайдыла деди ичинден. Миллетчиди деп айт-

дырмаз ючюн, тюрлю-тюрлю миллет адамланы кир ишлерине къошаргъа кюрешгенлени ол кёре да тургъанды.

— Угъай, подполковник, аллай хыйла бла кишини алдамазса. Сени хатангдан орус халкъгъа келген айыпны бир къыйынлыкъ да унутдурмаз,— деди Кравцов.

— Орус халкъны игиси миллетле ючюн жоюлмагъанмыды? — деп, терк жуап этди Марков.

— Сора сен аны ючюнмю дерт жетдиресе? Жашларын, эрлерин уруш къыргъан тиширыуланы биз мында, арбазларында, къырып...— деп, Сергей сёзюн бёлдю. Къарт анасы, юй бийчеси эсине тюшюп. Аны анасыны жыл саны юч жыйырмадан атлагъан тиширыуду. Эри Андрей граждан урушну кезиуюнде Черек ауузунда жоюлгъанды. Сергей — жангыз жашыды. Къачан келеди да, къачан кёребиз деп термилип, эки тиширыу да сакълайдыла аны. Ставрополь шахарда. Да сора бир малхуния барып, къырал ючюн деп, анасын, юй бийчесин илишаннга салып кетсе, ол артыкълыкъгъа тёзерми эди Кравцов — халкъына жанын къурман этип жюрюген Кравцов? Мында уа аналаны, эгечлени жюзле бла жойдула. Анга бир тюрлю кечгинлик жокъ эди — дуния тарыхында бола келген иш тюйюл эди ол. Керти, Белоруссияда, Украинада душман аллай мурдарлыкъ этгенин кёп кере эшитгенди. Аланы юсюнден дуния биледи. Уллу халкъладан къорагъанланы жиляуларын уллу халкъла кеслери этип, дерт да жетдиредиле. Была уа не этсинле, кимге тарыкъсынла? Тап, тарыгъырча, мурдарладан кишини жууапха тартырча да тюйюлдюле. Совет властьны атындан бизни тюп этдиле деп кимге барлыкъдыла? Тарыкъсала — башларына жангы палах жауары да белгилиди. Совет власть сюймейди ол тюрлю тарыгъыуланы. Тап, биз билмей, акъылсызлыкъгъа хорлатып, кёплени керексиз жойдукъ деп айтыргъа окъуна къоярыкъ тюйюлдюле. Бар эди бизни къыралда жашырын зорлукъ этген адамланы жулуп, сора къызыл байракъны бютюн бийик кётюрюрге кюрешгенле. Не медет, артыкълыкъ этилип жоюлгъанла экинчи кере да сынарыкъдыла артыкълыкъны.

Къалгъан ахлула, жюреклери сынганла энди ёлгенледен да мадарсыздыла — аланы киши жапсарлыкъ тюйюлдю, киши тарыгъыу ауазын эшитирик тюйюлдю.

— Кече, кюн да иш юсюне сюелип, намысларын алай сакълагъан эллилени къыргъанса,— деди Кравцов, кёп тынгылап тургъандан сора. Аны ауазы шошду, мудахды. Марковха да сёзюн бошуна къоратханын англылайды. Кеси хар нени да англагъанлыкъгъа, подпол-

ковникге бла ташха сёлешгенни башхалыгъы не хазна.— Была ёксюз сабийле кибик эдиле, кеси кеслерин къорууларча уллу миллет тюйюл, къуллукъда уллу келечилери жокъ. Аз къайда да азды, ким да аны басынчакълайды. Не иги, акъыллы, ишчи да бол — аз эсенг, къайсы ит да санга айланып юреди. Кишилигинг алай уллу эсе, немислилени тюп этсенг эди уа...

— Эслеп, сабыр сёлеш, трибуналгъа ашыкъмай эсенг,— деп къычырды Марков, кенг бети ташдан ишленнгенлей болуп. Бармакъ артларында тютюнюн тыялмай, терк атып, чурукъ буруну бла эзди.

— Трибуналгъа барыбыз да бирге барыргъа керекбиз. Ёзге уа къалай жашарыкъбыз? Адамлыкъдан бир тамычы къалгъан эсе. Барыбыз да ол мында жойгъанларыбызгъа тап сынла болуп къалсакъ окъуна, адамлыкъ къайтмаз бизге. Ала ёлюп, кесинги сау къалгъанмы суналса сен?

— Кеслерини миллетден адамла да бар эдиле,— деди Марков, нек эсе да шошайып.

— Аны къой, айтма. Ол бютюнда жарсыулуду.

— Ангыламадым,— деди подполковник.

— Биз адамланы, адамлыкъларын сыйырып, бир бирлеринден къоркъуп жашарча этгенбиз. Сабийлени чырпыланыча кюйдюрген аскерчиледен не сакъларгъа боллукъду? — Кравцов, хыны туруп, терезени бир эшигин уруп ачды.— Эшитемисе, сюек кюйген ийис алыкъын чёкмегенди.

— Аскерчи къайда да борчун толтурады,— деди Марков да.

— Тамбла келип, сени илишаннга салдырсала, аладан бири угъай дерик тюйюлдю. Арсарсыз, кёл кенгдирип окъуна атарыкъдыла.

— Мениме дейсе? Мени, къырал ючюн кюрешген совет офицерни? — Марков, сейирсинип, башын чайкъады. Къарамы бла Сергейге айып этгенин билдирди.— Охо да, илишаннга салсала да, угъай демем, къыралгъа алай керек эсе.

— Угъай деп да бир кёр. Иш анда тюйюлдю.

— Сора уа недеди?

— Сени кибикле башхалагъа уру къазгъандан бошамайдыла. Артда уа кёмгенлерини ызындан кеслери да ары къуюладыла.

— Мени кибикле деп сен нени къагъып сёлешесе? Мени кибикле тюйюлмюдюле халкъы ючюн тынчлыкъ кёрмегенле?

— Сени кибикле орус миллетни атындан башхаланы

жалынчакъ этип, тобукъландырып жашаргъа сюедиле дейме мен,— деп, Кравцов, терезени эшигин бери тартып, шинтикге олтурду.

— Сен миллетинги сюймейсе,— деп ачыуланды Марков.— Барысы да орус халкъгъа жалынсала да тийишлиди.

— Биреуню жалынчакъ этерге кюрешген кеси да жалынчакъды. Бизни адамларыбыз арсарсыз ушкок тартыргъа андан хазырдыла. Парийле кибик, уст, тут деген жанына чабып. Адам кесин адамгъа санамаса, боллугъу алайды.

Кравцовну сёзлерине Марков чамланмады. Тап, чамланнган эсе да, сездирмеди. Бир тюрлю шошайып къалып, артха, терезеге, бурулуп, биягъы тютюн къабындырды. Кенг жауурунлары бир бирге кирип, неден эсе да къоркъуп мугурайгъан адамгъа ушады. Кимге ёпкелей эди ол — аны ангыларгъа унамагъан Кравцовхамы огъесе кесин илишаннга салыргъа хазыр аскерчилеринеми? Къыйын дуния, бюгюн этген ишинг тамбла башынга жау болуп къалгъан. Сергей, не десенг да, чынлары сыйырылгъанлыкъгъа, майор эди, эсин, акъылын киши сыйырмагъанды. Ол окъуна унамайды подполковникни тюз ангыларгъа. Сора аскерчилегеми базынсын, къыралгъа? Бюгюн буйрукъ берип, этдирген иши ючюн тамбла жерге кёмерден артха турмагъан къыралгъа.

Марков, иги кесекни тынгылап, къыралны юсюнден сагъышха берилип турду. Керти да, тохтамай къырал деп, табынып жашагъаны не затды, кимди ол — кёргенмиди Марков аны бетин, жюрюшюн, атламын? Эсине келген сорууларына подполковник жууап табалмады. Алай не зат да къырал ючюн этилгенин, аны атындан айтылгъаннга угъай дерге жарамазын уста биле эди. Марков — къыралны къулу-къазагъыды, артха айланып, сёз къайтарыргъа онгу болмагъан. Да керекмиди да сёз къайтарыргъа, жууап этерге санга? Сен адамса, жууап этерге, сёз жутмазгъа да эркинсе деселе, ол сылтауладан къутулуп, къырал излегенни тамамларыкъ тюйюлдю. Марков аны ангылай эди, аскерчилеринден да аны излей жашайды. Терсмиди ол? — Подполковник, соруулу бет алып, Кравцовха къарады. Абери сормады. Къырал ууатып, бюгюп бошагъан адамгъа тенг болуп даулашханын да айыплыгъа, учузлукъгъа санады. Къарыусуз, кеси кесине ийнанмагъан адамча кюрешеме деди ичинден. Огъесе, керти да, къарыусузмамы, къоркъгъанмы этеме? Къоркъмай эсем, жапсарыу сёзле эшитирге нек термилеме? Мындан. Тап мындан окъуна. Башха тюйюлдю, ким

айтса да аланы бусагъатда. Кимге да ыразы болуп къаллыкъ эди. Айтмай эди киши жапсарыу, ийнаныу сёзлени.

— Хапар айтхан, адамлагъа ариу кёрюннген тынчды,— деди ахырында Марков, кючсюнюп.— Къыралгъа кертичи болгъан къыйынды. Аны жумдурукъ ауурлугъуну тюбюнде жашайбыз биз барыбыз да. Ол ычхынса, адам да, адамлыкъ да жокъ.

— Сени къырал дегенинг неди? Адамла тюйюлмюдюле? — деди Кравцов.—Ол сен къоркъгъан жумдурукъну ёрге, энишге да ойнатхан сени кибикле эселе, сора «къыралны» нек къоймайсыз жеринде?

Сергейни сёзлеринден сора подполковник ышармыш этип, сора базыкъ эринлерин къаты къысды. Сен не ангылайса деди къарамы бла. Абери ангыласанг, чынларынгы сыйыртып, ары-бери тюртюле айланмаз эдинг. Да хау, къыралны чархын бурургъа санга ышанмазла. Къыралны жумдургъу тийгенле барысы да быллайламы боладыла дегенча, Марков биягъы Сергейни марлады. Угъай, бу къыралны жумдургъун алыкъын сынамагъанды, бу къыралны балан бармагъын сынагъанды,— ма кёмюлюрге тийишли адам деп кёргюзтюучю балан бармагъын.

— Сен тюз айтаса, къыралны тутхан, сакълагъан адамладыла. Мени кибикле. Мени кибиклеге ышанныганды ол къадарын. Биз аны алдаргъа керек тюйюлбюз, тюп болмаз ючюн.

— Мени сартым, аллай къырал оуду,— деди Сергей арсарсыз.

Ол сёзлени эшитгенлей, Марковну бети агъарып, нек эсе да бир тюрлю сагъайып, шошайды. Асыры баз сёлеше эди бу адам, къыралгъа аман айтыргъа базынып. Подполковникни къатында. Бусагъатлыкъ жашауда къулакъсыз, тилсиз зат жокъду. Хар не да, жетер жерине жетип, эшитилип къалады.

Марков, ышанмай, эшикни ачып, тийреге кёз жетдирди. Насыпха, адам кёрмеди, подполковник тургъанлай, Кравцовну тыйгъычсызлыгъын эшитирча. Адам зат эшитсе, Сергейге боллукъ белгилиди. Алай къыралгъа аман подполковник тургъанлай айтылгъанды. Нек, къалай базынды? Соруула асыры кёп чыгъарыкъ эдиле.

— Унут бусагъатда айтханларынгы,— деди Марков.— Мени уа сангыраугъа сана.— Сора бираз тынгылады.— Сени трибуналгъа берирге керек эдим. Алай айыбынг кесинге болсун. Арыгъан адамгъа да ушайса. Бар, юйдегилеринги кёрюп къайт, эркин этеме.

— Мен кесим да тилерге деп тура эдим,— деди Кравцов, ёрге къобуп.— Бюгюн рапорт жазмасам да, тамбла жазарыкъ эдим.

— Охо да, не созар кереклиси барды, рапортунгу къоя кет.

— Алай, жолдаш подполковник, мен бери къайтырыкъ тюйюлме. Башха аскер бёлюмге кёчерге кюреширикме.

— Ол сени эркинлигингди.

— Мени тилеригим барды,— деди Сергей.

— Айт.

— Бир жашчыкъны (аты Кърымды) биргеме элтирге эркинлик бер.

— Ёксюзмюдю? Сен болушхан тиширыу анасы тюйюлдюмю?

— Билалмагъанма. Болмаз, эштада.

— Да ким угъай дейди анга, ючюсюн окъуна элт.

* * *

Тау бийикледен ычхынып келген жел мында — ёзенирек жерледе, орамлада шошайып, арбазлагъа бёлюнюп тунчугъа, дагъыда, сокъуранып, безгилеринден жарты-къурту айырылгъан эшиклени тыхырдата, сынсыта турады. Хыли этерге энди анга киши чырмамайды: сюйсе бууала болуп жиляйды, сюйсе уа ундурукъ, тапчан тюплерине кирип, ууалгъан терезеле бла чыгъады. Орамны баш жанында арсарлы сюелген тиширыуну узун этеклерине чырмашып, къакъды-сокъду эте, жалын, сюек кюйген ийис да тежейди. Алай тиширыу андан абери ангыламайды, неге да сансыз эди ол, къууана, жарсый билмегеннге ушап. Ач киштикми жалынады анга, огъесе арбазындан къачып кетген ити къайтып, ызынданмы жетди — хапары жокъду. Узун этеклерине чырмашхан, ёрге сыпдырылып, бота тюбюнден чыммакъ чачын тышына тёгюп, тозуратып да ойнайды.

Иги кесекни узакъгъа къарап туруп, акъсыл жол аны къайры элтирин энди ангылагъанча, тиширыу алгъа тебиреди. Акъырын, барайыммы, къалайыммы дегенча. Сыртында жаулукъ къысымыны къыйырындан, огъесе артмакъмы эди, эки къолу бла тутуп, энишгерек ийилип.

Аны алгъыннгы Айшатха ушатхан бир илишаны да къалмагъанды, алай ол Айшат эди. Анда-мында мекям мюйюшлерине къысылып жашагъан эллиле юйреннген эдиле тиширыуну жашауу орамда болуп къалгъанына.

Юч-тёрт кюнню ичинде тохтамай къайтып-къайтып келип тургъанын унутуп, Айшат арбазладан бирине кирди. Анда кёп мычымай, башхасына ётдю. Ары, бери да жюрюй, юй артына, багушха да барып, жукъ тапмагъанына жарсып, кимге эсе да ичинден тырман этди. Биягъы аякъ кийимле излей эди ол. Бирси кюнмю эди огъесе тюнене, былайлада бир сабий чурукъчукъ бла бёрк табып, ата юйюню арбазына элтгенди.

Айшат кёп затны унутханлыкъгъа, мында аны ахлулары жашагъанларын, атасыны мекямы болгъанын да унутмай эди. Тап бир-бирледе эси ёчюлюп къалса да, узакъ бармай жайыгъа эди. Эшиклери кенгнге ачылып, терезелери сыннган отоулагъа кирип кюрешмегенди. Адамла къайдадыла, ахлуларым, эгечлерим нек кёрюнмейдиле деп жарсырча, сагъышланырча тюйюл эди ол. Алгъаракълада мажал эди: бир жол эшиги ачылып тургъан отоуну босагъасындан ары атлагъанынлай, сирнек тартханлай болуп, эсине къарындашы Болат тюшген эди. Андан да бегирек эгечи Халимат. Бу отоуда этген эди Кърымны анга аманат тёшекдеги жарлы эгечи. Мында алгъан эди ол аны алтынын, харекетин да, жашын ёсдюрюрге айтып, къайдан палахха терилген эди?! Хакъын алмай, эгечини жашына къараргъа жарамаймыды? Ким юйретген эди аны ол адепсизликге, элинде жюрюмеген тёреге, къыралмы? Да, къырал деген тюйюлмю эди аны адепсизликге юйретген, ёксюз сабийни башын сыласа, кече, кюн да къычырып тургъан? Бу тюрлю оюм эсине келир-келмез, Айшат, башындан онгсуз болуп, атасыны эски тапчанында олтуруп турду. Кёпмю, азмы турду, онгсузлугъун кётюралмай, арбазгъа чыкъгъанында, эсинде бир зат жокъ эди. Таза эди тиширыу жюрек жарсыуундан да. Алай атасыны арбазына келсе, эси къабынып, дагъыда ёчюлюп, ол ангылаялмагъан бир тюрлю гурушха жангырып, жанын къыйнап, мутхузлана эди. Аны жюрегинде кёп тюрлю сезим къозгъалып, сора барысы да тунчугъуп, жаланда къоркъакълыкъ къала эди. Неден къоркъа эди ол, атасыны юйю аны алай нек элгендире эди?

Акъылы, эси жетип къачмайды ол энди ата юйюнден. Жюрегини жети къатысында бир зат къымылдап, барма ары, кенгде тур деп шыбырдай эди да, бармай эди тиширыу ары. Къалгъанындан хапары бек азды. Арбазда тохтаса уа, жюрегин къоркъуу бийлемейди: ол былайда андан-мындан ташып, аякъ кийимледен, бёркледен бла къалпакъладан тиргизген къалауун кёрюп, ырахатлыкъ табады. Ырахатлыкъмы эди ол огъесе ачыуу ичи-

не сыйынмай шашхан тиширыуну кюйюмю эди? Киши-ни Айшат бла иши жокъ эди. Бюгюн а ол былайгъа жангыз сабий чарыкъчыкъны алып келгенди. Мор къатападан, бурунунда бла табанында окъа сырыулары бла. Жашчыкъ, къачып бара, онг аякъчыгъындан тюшюрген болур. Огъесе къызчыкъмы эди? Башха тюйюлдю, аллай чарыкъланы жашчыкълагъа, къызчыкълагъа да тигиучюдюле. Эки жашына, жангыз къызына да Айшат бирча чарыкъла тигип тургъанды. Ала, эсли болуп, мен жаш, сен къыз дей башлагъынчы.

Тиширыу сабий аякъ кийимни къолунда кёп тутуп, тёгерек айландыра, къарай, тёбени бек башына салды. Тёбе уллуду, гебенча, бийик, тюбю кенг, жайма. Угъай, Айшат аны эски-бусхуладан къурамагъанды. Мында адамны юсюне жарашмазлыгъы жокъду.

Сабий чурукъла, чарыкъла, тёгерек бёркле, бёркчюкле, къалпакъла, жаулукъла, гюлмендиле да бар. Хуна ташлагъа, терек бутакълагъа, чырпылагъа илинип, тюшюп къалгъанла, иеси ёлген жерледе тюшген бёркле, къачып баргъанда жел элтген къалпакъла... барысын да Айшат айлана, жюрюй кетип, арбазлада, хуна тюплеринде, тау, сырт этеклеринде, тёшледе жыйгъанды.

Бусагъатда ол тёбеге къарай, не излегенин, кёзлери бла чарыкъланы алай нек тинтгенин кеси да билмеди. Аз заманнга эси къайтып, юч сабийини бириндан да тынгылы хапары болмагъаны тамагъын бууду, жиляп, аякъ кийимлени ичинде къызыны чарыкъларын жокълады. Ненча кюнден бери, ненча кере Айшат ишекли эди — арбазында къабыр къызыны къабыры болур деп. Алай анга киши жукъ айтмай эди. Сора нек излейди ол чарыкъланы? Умутун юзергеми термиледи? Жашлары ёлген эселе, къайда, къалайда жан бердиле? Аналарына келе, жолдамы жоюлдула, мында — сырт, тёш этеклеринде? Да сора ол аланы бир белгилерин нек тапмайды? Кёплени бёрклерин, къалпакъларын табып, бери келтирген тиширыу кеси къолу бла тикген бёрклерин таныялмаймы къаллыкъ эди?

Айшат, къалтырагъанын тыялмай, арлакъ кетип, томуроугъа чёкдю, къалаугъа къарап. Кёзюне биягъы сабий чарыкъчыкъла, чурукъла илиндиле. Аланы кийип чабыучу жашчыкъла бла къызчыкъла энди жокъ эдиле. Тап, сюеклери окъуна. Элли сабийлени иги таный эди да, къайсы сабийлени болурла деп, Айшат эсине тюшюрюрге кюрешди. Алай, олсагъат башы тутуп, къайдагъысын унутду. Бусагъатда жюрегин сындырып, жер бла тенг этген эллилени кийимлери къууандырып,

ышартды. Ашыгъыргъа, бирсиледен алгъа жетерге керекме дегенден башха сезими болмай, учунуп, ёрге турду. Тау, сырт этеклеринде, гелеулю тёшледе кёп бёрк, къалпакъ, чурукъ-чарыкъла табып, былайгъа ташып жетишдиралмай тургъанды. Абери тапса, энтта анда табарыкъды...

* * *

Тохтай, тёгерегине къарай, жол бла къыйналып бара эди тиширыу. Эллиле эслемеген, кёрмеген бир ауур жюк аны сыртындан, инбашларындан басып тургъанча, гуппурланып, аякъларын кючден алышындырады. Эскиргген къолан ботасы башына къалай болса алай къысылып, алаша тиширыуну тизгинсиз кёргюзтюп. Тау бийикледен энишге къутулуп, ёзенирек жерледе шошайгъан желчик аны узун этеклерине кесин ышып, сора ёргерек сууурулуп, чыммакъ чачын тышына тёгюп, титип, къалтыратып ойнайды. Къайры бара болур эди ол? Башхамы эди къайры барса да?

Айшат, келе-келип, Чиппо улуну къатында тохтады. Жолдан тышына чыгъаракъ болуп. Чиппо улу межгитни ташларын школну мекямы ишленирик жерге ташыгъанындан тиширыуну хапары жокъду: унутхан эди ол аны. Ёгюз арбаны чархы тюшюп, бир жанына жампикленип тургъанына сейирсинип, тохташхан эди.

— Нек аудургъанса арбаны, аман хомух? — деди Айшат, сыртында жаулукъ къысымын къолтугъуна алып.

Чиппо улу — оналты жылы толмагъан, чапыргъан бетли жаш — иги кесекни арсарлы болуп, тынгылады. Керекмиди анга огъесе керек тюйюлмюдю шашхан тиширыугъа, сёз къоратып, жууап къайтарыргъа? Алай тели гынттысын жашлыгъы хорлады.

— Мен аудурмагъанма, кеси ауып кетгенди,— деди, арбагъа минип, ташланы ары-бери жол жанына бырггъай.

— Атангмы аудургъанды сора?

— Сен мени арбамы жеринде къой да, кеси арбангы къайгъысын кёр,— деди Чиппо улу, ташны ары-бери тюрте, къызарып.

— Мени арбам сени арбангдан хазна болса, тохтап сёлешгенми этерик эдим?

Энди Чиппону жашы тиширыугъа сейирсинип къарады. Тели болгъанлыкъгъа, чимдий биледи деди ичинден. Сора, арбадан секирип тюшдю да, чархны берлакъ

келтирди. Кёчер агъачны къыйырындан тутуп, кётюрюрге кюрешди — жерден айыралмады.

— Хапарны къой да, болушхан эт,— деди жаш.

— Болушдурургъа менден онгсузну тапмаймыса? — Айшат жаулукъ къысымын ташла юсюне атды.

— Кёресе табылмагъанын.

Экиси да, мангылайлары бир бирге жете, арбаны кёчер агъачына жабышдыла. Ёрге тартып, сыгъынып кюрешдиле — темир, жерден аз-маз айырылып, ауурлугъу жангыдан энишге тартды да, экинчи тепмеди.

— Къой, биз арба ишлеяллыкъ адамла тюйюлбюз,— деди Айшат, жаулукъ къысымын сыртына атып, кетерге хазырлана. Чиппо улу, энди сен да кете эсенг, мен кимни табайым дегенча, тиширыуну ызындан мудах къарады. Жугъ' а айтмады.

* * *

Сергей Кравцов аркъасын къабыргъагъа къысып кёпден бери олтурады. Желкеси бла аны къаты-къутулугъун, суукълугъун да сезип, алай кетерге, турушун алышындырыргъа ашыкъмай эди.

Отоу кирсиз, тизгинли эди. Орамгъа къараргъа жангыз терезеси бла. Таулу от жагъасында къыйы отну жылыуу бетин ийнакълай эсе да, кючю жокъду: отоуда жылыу, ырахатлыкъ сезилмейди. Саусузгъа къарап, бу да доюн тюйюлдю деди Кравцов. Мындан юч-тёрт кюн алгъа, аскерчилени болушдуруп, Халиматны бери ол кёчюргенди. Тийреде бирси юйледен муну тап кёрюп. Жашагъан арбазына, мекямына кёчюргенден игиси жокъ эди, болсада саусуз къайда жашагъанын Кравцов билалмады. Адамла да, былайды деп, абери айтмай эдиле. Ол угъай, Халиматны иги танымагъанча жууап эте эдиле: Кърымны анасы бармыды, жокъмуду, бар эсе — ол кимди, Халимат (Хабла деп да айтадыла) анасы тюйюл эсе, андан нек айырылмайды? Сергейни тынгылы жууап эшитирге сюйген соруулары кёп эдиле. Анасы саудан Кърымны алып кетип, айыплы, гюняхлы да болурма деп да къоркъа эди. Айшатны хапарын айтхандыла, тишырыуну жазыкълыгъын а кеси кёрмегенди.

Кравцов, эслетмей, саусузгъа къарап, нек сёлешмейсе, бир зат нек билдирмейсе дегенча, иги кесек тынгылады. Алай Халимат — энди кёз ача башлагъан — жууап къайтарырча тюйюлдю. Тап, сёлешалса окъуна, ол сау къалып, адам болур деп Кравцов ышанмайды. Аягъы

юсюне турса, эндиге дери къарап тургъан тиширыу андан ары да аналыкъ эталлыкъ эди. Алай, не медет, Халимат жашарыкъгъа ушамайды. Охо да, бу тиширыу иги болуп къалса окъуна, Кърымгъа не берирге къолундан келликди? Кёпле къырылдыла, сауланы тамблагъы кюнлери белгисиз. Ийнанмай эди Кравцов бу тау элледе жашау иги ызгъа тюшер да, адамланы насыплы этер деп. Сора экили нек болады? Атып кетерге депми чыгъаргъан эди ол Кърымны отдан, кимге кёзбау этип, тартып алгъанды ёлюмню къолундан?

Болушуп, жанын сакълагъан сабийни мадарын андан ары да кёрюп, къадарын белгилерге борч эди. Ол борч а бек алгъа Кравцовну боюндады.

Сергей дагъыда кёп затны юсюнден сагъышланып эди, алай сабийни туугъан жеринден, ахлуларындан нек айырама, айырсам, артда не болур деп эсине келтирмеди. Кърымны окъутургъа, орус тилге юйретирге, усталыкъ алырча этерге къолундан келликди. Ол а, Кравцов ангылагъандан, неден да къыйматлыды инсанлыкъ жашауда. Онгу болса, жангыз Кърымны угъай, битеу сабийлени жыйып элтир эди. Алай ол иш, аламат эсе да, аны къолунда тюйюлдю.

Халиматны ундурукъ аягъында чёгюп тургъан къоншу тиширыу Кравцовха не бек сагъайып тынгыласа да, бир сёзюн да ангыламай эди. Алай ауузун жарып, жууап къайтармагъанына бетсинип, баш чайкъап, неге эсе да ыразылыгъын билдиреди. Бу затны юсюнден сорады деп ишекли болса, сёз жёнгерлик этерге да кюрешеди.

— Ийнан, мен анга былайды деп айталлыкъ тюйюлме, экиси да бир бирлерин булжута айланнгандыла. Туда далеко, что будет? — деди къоншу тиширыу. Халиматны тукъум эгечи эди ол. Жыл саны юч жыйырмагъа жуукълаша келген.

— Всё хорошо будет,— деди Кравцов, Ханий ангыларча сёзле излеп сёлеше.— Сен коркма.

— Аман, иги эсе да, ата жеринде турса керекди. Биз болгъанлай ол да болур.— Ханий къарамын саусуздан бурмай сёлеше эди. Эшитемиди, ангылаймыды дегенча, сагъайып.— Алай манга андан жетгени жокъду. Бу эди, харип, анга не хау, не угъай деяллыкъ.

Сёз кеси бла Кърымны юсюнден баргъанынмы сезди, Халимат, тынгысызланып, абери айтыргъа термилгеннге ушады.

— Не этесе, харип,— деди Ханий,— нек тынгысызса?

Саусуз жукъ билдиралмады, алай Ханийни сор-

гъаны кёлюне тийип, жюрегин инжилтди. Кравцовну экинчи кюн окъуна эслеген эди ол. Аны орус ётмек, бал туз зат келтирип болушханын. Кърымны терк-терк къоюнуна алгъанына, къолундан тутуп, эшикден кириучюсюне да кёзю жете эди. Ыразы уа тюйюл эди. Жаратмай эди аскерчи бери жюрюгенин. Нек, несин биледи огъесе башха аскерчилени бетлеринденми кёреди? Не тюрлю эсе да, жашыртын къоркъууу тынчайтмай, жюрегин эмгенлей, сагъайтханлай турады. Хаталы адамгъа да ушамайды, буслийман къаны болмаса, Аллах бирди, ол болушуп, ауух къабынын сабийине узатып кюрешмези да хакъды. Да сора муну кёргенлей, жюреги элгенип, сынсып нек башлайды? Бюгюн а артыкъда. Танг атханлы бери таралады. Кърым эшикге чыкъса, энди артха къайталмай, ажашып къаллыкъ сунады. Болмаучу эди аны жюрегинде ол тюрлю къоркъуу.

Тоба, быланы жашыртын ушакълары барды деди ичинден саусуз. Айхай, хужу къулакълары иги эшитмейдиле. Жаулугъун бир жанына этерге къолун кётюралса уа. Угъай сангырау а тюйюлме деди дагъыда ол, Ханийни сёзлери къулагъына жарты-къурту чалыннганда. Кравцовну айтханларын эшитсе, эшитмесе да башха тюйюлдю — ангылагъаны жокъду. Алай бар эди аны айтханында Халиматны элгендирип, амалсыз этдирген. Неди ол — эшитилмей, билинмей, ичин таралтхан?

Саусузну, жилярыгъы келип, тамагъы буулгъанлыкъгъа, жиляр къарыуу жокъ эди. Жиляялса да, жилярыкъ тюйюл эди. Алай жилямукъларын а тыялмады — кёз чунгурларын толтуруп, жукъаргъан жаякълары бла тёшекге тамычыладыла.

— Не этесе, жазыкъ? — деп, Ханий ёрге турду.— Къоркъма сен, Аллах айтса, иги боллукъса. Хар не да иги боллукъду.— Къоншу тиширыу да, жилярыгъы келип, амалсыздан сёзюн къыркъып, тынгылауну ийди. Кравцов, саусузну амалсызлыгъын кёрюп, кеси халын да жаратмай, энишге къарады. Эшикге чыгъып кетерге керек эди, алай чыкъмады. Не этерин билмей, арсарлыкъгъа хорлатып олтургъанын ангылай эди.

— Скажи ей: как только она поправится, я привезу мальчика,— деди Сергей, башын кётюрмей.

Ханий, Кравцов таба сагъайып, соруулу бет алып, мычыды, бу затны айтады деп билалмай, тынгылап къоймаз ючюн, сёлешди.

— Охо да, сенде не терслик, сенми жаралы этгенсе муну?!

Халимат, аякъ юсюне туруп, Кърымгъа къарарча болалыр деп, Кравцов ийнанмай эди. Да сора ол жашчыкъны биргесине алмай кетсе, сансызлыкъ тюйюлмюдю, тамбла, бирси кюн саусуз ёлюп, сабий атылып къаллыкъды. Бушуу башларын ёрге кётюртмей тургъан эллилени къайгъылары олму боллукъду деп жапсарды Сергей кесин. Алай жюрегини теренинде башха сагъышлары, оюмлары да бар эди аны. Аскерчи нёгерлери, миллетинден адамлары таулу эллеге этген артыкълыкъны жюгюн, гюняхын Сергей да кётюрюрге борчлу эди. Ол тарх деп ушкок атмагъанды, къатышмагъанды. Алай нёгерлерини къолларына къатхан, бетлерине чачылгъан къандан кери тюйюлдю. Бир заманда да тазаланырыкъ тюйюлдю. Малкъар халкъ ючюн деп башы бла таш тюйюп жашаса да. Мында этилген ишлени айыбы жаланда анга угъай, аны тууудукъларына да тамамды. Кишини да ычхындырлыкъ тюйюлдю. Кравцов а къутулаллыкъмыды сора ол айыпдан бир ёксюз сабийни ёсдюрюп, тап анга табынып, ёмюрюн оздурса окъуна, аны къулукъазагъы болуп? Алданып, айыбына жангы айып, гюнях къошмаймыды ол?

— Сен айт, коркмасын... Он там в школе учиться будет, человеком хорошим станет,— деди Кравцов, кёп тынгылагъандан сора.

Халимат аскерчини айтханындан жаланда «школа», «хороший» деген сёзлерин ангылап, сагъышланды. Сагъышланнган, мудах бети тюрленмей, сёлешди:

— Аймыды энди, юйюбюз, кюнюбюз жокъ. Мындан ары да не боллугъун ким биледи,— деп, тынгылауну ийди. «Къайры эсе да бирге кетип, жеринден айырылып «хороший» да боламыды, къаламыды?» — дерик эди да, айтмады. Къоркъду. Бусагъатда кеси оноуу бла Кърымны жибермей тыйса, къарар адамы болмай, гюняхына кирмезми? Дуния тутхучсуз эди. Тап алай тюйюл эсе да, хар неге да «хо» деп тургъандан игиси жокъду.

* * *

Узун санлы аскерчи бла тёртжыллыкъ жашчыкъны жолда кетип баргъанларын кёргенле, шургуланып, ауузларындан сёз чыгъармай, андан-мындан къарап турдула. Къайры элтеди, нек алып барады аскерчи ол ёксюзню?

Кёп сабийле жоюлуп, тас болуп, кёплери да ёксюз къалгъанларыны бушууу Кърымгъа жарсытырча тюйюл эди.

— Охо, быллай бир неге кюебиз, не тюрлю эсе да, къысылыр этеги барды,— деди хуна артында сюелген тиширыу. Ол аны шош айтхан эди, кесимден башха адам эшитир деп эсинде болмай. Алай Сюйдюм эшитген эди.

Сюйдюм уллу юйюр ёсдюрген, эки жашын да урушха ашыргъан тиширыуду. Ариу агъачы, чырайы сакъланнган. Алашевкада жашай эди да, андан эне келип, бусагъатда уа симсиреп, тохтап тура эди. Кърымны ызындан къарап.

— Керти окъуна айта болурса, ёзге ахшылыкъ этмесе да, ачдан, суукъдан ёлтюрмез,— деди Сюйдюм, арбазында сюелген тиширыу таба бурулмай. Сюйдюмню сёзлерин кесине тырманча ангылап, сансызыракъ сёлешипми ийдим деп, арбазда сёлешген уялды.

— Ой, ёлюп къалайым, Тюменланы къыз, сен былайдамыса? — деп, тиширыу тышына чыкъды.

— Андан эсе жаханим отунда болгъа эдим,— деди Сюйдюм, шош бетини сурлугъу тюрленмей.

Экиси да тынгылап турдула. Юй, арбаз, ышыкъ къоймай, кирип, кесине нек азап чекдирип айланнганын Сюйдюмню биле эди Уллу элчи тиширыу. Абери соруп, жюрек жарасына жангыдан къатылыргъа къоркъуп тынгылай эди ол. Дагъыда тёзалмады. Соруу керексиз болгъанын ангыласа да, сорду:

— Энтта жокъмуду ол сабийни юсюнден хапарынг?

Айтыр сёзюн тамагъындан чыгъаралмай, тил тюбюнде жюрютюп, Сюйдюм иги кесек тынгылады.

— Жокъду,— деди, кесгин этип, жилямукълары къатыш.

Жапсарыргъа, эс тапдырыргъа керек эди Сюйдюмге. Къалай бла, бармыдыла дунияда аллай сёзле — тыкъсыгъан, жилягъан жюрекге балхамлыкъ эталлыкъ? Бар эселе да, Уллу элчи тиширыу табалмай эди.

— Аз сабийми кёмдюк жерге? — деди адыргысындан.

— Ол а алайды,— деди Сюйдюм, кючсюнюп,— ол а алайды.— Андан сора жукъ айтыргъа къарыуу жетмей, сагъышланып, шошайды. Мындан бир къауум кюн алгъа болгъан ишле кёз аллындан кетмей эдиле. Ючайлыкъ къызчыкъны жилягъаны кече-кюн да эшитилгенлей. Жокъ эди бусагъатда Сюйдюмге башха шыхырт, таууш. Сабийни къычырыгъы барысын да тунчукъдуруп, басып тура эди.

* * *

Алашланы Индрис урушну ал айларында къыяулу болуп къайтхан эди. Сюрюучю эди да, келе-келгенлей къой къошуна кетген эди. Заман къыйын эди — иш кёп, иш тындыралгъан кишиле аз. Индрис да сабийлерин кёрюрге эки-юч айдан тауладан бир энип, алай жашай эди. Тап элге немислиле киргенлеринде окъуна, «бластха» ийнаныуун тас этмей, колхоз малланы душман бармаз жерледе сакълагъан эди. Немислиле къачхандыла деген хапар ары таулагъа да жетгенде уа, къойланы эки нёгерине къоюп, сабийлерине келген эди. Кече юйюнде къалып, энди уа къошха кетерге хазырлана турады. Алыкъын танг тюгел атмагъанды. Болсада къошха ёрлерден алгъа бир талай жумуш тындырыргъа керек эди да, аны къайгъысын этди. Бек алгъа бир жумадан экинчисине жетерча отун жарып, жатма тюбюне жыйды. Бау башындан бичен тюшюрюп, халжар мюйюшюнде гебенледи, тиширыууна тынчыракъ болсун деп. Азмы эди эр кишиге жумуш: малчыкъларын суу жагъагъа сюрюп къайтды. Сабийлени анасы бир кюн окъуна солуп, эс тапсын деген акъылда. Ол алай эте тургъунчу, кюн къушлукъгъа ёрледи. «Ай, энди уа озгъан этеме, эртте къайтырыкъма деп, нёгерлерими алдадым»,— деди Индрис кеси кесине, нек эсе жюреги тынгысызланып. Бюгюн эл да бир тюрлюдю деп да келди кёлюне. Нени эсе да жаратмагъанына, жюреги къайгъылы болуп тургъанына да сейирсинип. Атына иер сала, энишгеде, суу жагъаны тийресинде, ушкок атылгъан тауушланы тунукъ эшитип, ангылаялмай, кёп сюелди. Энди уа къайдан не эшитеме деп, сагъайып. Элни баш жаны бла муштухул къууулуп баргъан аскерчини кёрюп, аны ызындан къарап да турду. Сенегине таянып, былайды деп айталмай. Сора юйге кирди. Къошха ашыгъыргъа керек эди, боллукъ эди нёгерлерин алдагъаны. Алай кетип къалалмады: жюрек къайгъысы, ишеклиги жибермеди, сабийлерине кёзю къарады.

— Э жаш, санга не болгъанды? — деди Индрисни юй бийчеси Ачилий, эри эшикден киргенлей.

— Бир зат да угъай.

— Не эсе да бетинг кетипди.— Ачилий, жыйырма алты-жыйырмажетижыллыкъ тиширыу, аш-суу хазырлап бошап, бусагъатда уа бешикде ючайлыкъ къызчыгъына ёшюн салып тура эди. Индрисни тамата жашыны тапчаны отоуну къарангыракъ мюйюшюндеди да, Ахматны уяннганын бла къалгъанын анасы кёрмейди. Ол а

хар нени да кёреди: отну жарыгъын, анасыны акъ толу ёшюнюн, бешикни, от жагъада чоюнну тылпыуун. Ахматны бу заманнга дери тёшекде ким къоярыкъ эди — малланы суугъа ол сюрюучюдю. Алай бюгюн атасы юйде эди да, андан шошайып жатады, уяннганын билдирмей. Ахмат бла аякълашып, ючжыллыкъ эгешчиги Айшат жукълайды. Сюйгени тенгли бир жукъларгъа эркинди ол. Иши-кючюмю къаллыкъды?

— Бюгечеги тюшюм къайгъы этдирип турады,— деди Ачилий, къагъанакъдан ёшюнюн айырып, бешикни эхчей.

— Не тюшдю ол? — деди Индрис.

— Элибизни ырхы талап кёргенме.

Индрис, бир тюрлю сескенип, жангыдан бети кетди. Ауузундан сёз чыгъармай, юй бийчесине къарагъанлай турду.

— Охо да, атасы-анасы да тюш тюйюлмюдю — аны ючюн нек элгендинг?

Индрис, жукъ айтмай, эшик артында Ахматны чабырчыкъларын алып, отоуну жангыз терезесине жуукъ олтурду. Тынгылауну ийгенлей, чабырчыкъны кёп ийледи, жумушакъ, мамукъ кибик этди. Алай Индрис, башын кётюрмей, булужугъанлай турду. Бир заманда аякъ таушла эшитилип, эшик хыны къагъылды. Къагъылгъаны бла тенг тышындагъыладан къайсы эсе да табанны жетдирип, эшикни кенгнге ачды да, ючеулен кирдиле. Босагъадан аягъы атлагъанны Индрис мычымай таныды — «НКВД-чы» Хамалайны, къалгъан экиси уа аскерчиле. Индрис, ашыгъып, ёрге къопду.

— Келигиз, маржа, жуукъ болугъуз...

Тюз да ол кезиуюде, адетде жюрюген сёзле тамам тунчукъгъунчу, «НКВД-чыны» къолунда хазыр автоматыны буруну къабынып, отоуну, Индрисни ёшюнюн, бетин да, элия ургъанлай, жарытды. Туура алай тюйюл эсе да, жууургъан тюбюнде Ахматха алай кёрюндю. Индрис — уллу санлы, ауур адам — бир къолу бла терезе тюпге жабышып, ызы бла къабыргъагъа таянды. Къарап-къарагъынчы мыккыл болуп къалып, андан энишге оюлду. Ачилий, ачы къычырып, эрини юсюне кесин атханлай, биягъыны къолунда къысха быргъыны шибилясы аны аркъасын къарамдыл тюймеле бла белине дери сырды. Ол тюймеле, ары-бери секиришип, анасыны жауурунларына жабышханларын Ахмат эледи. Сора юйге киргенлени ючюсю да, арылары, берилери болмай, бурулуп чыгъып кетдиле да, шошлукъ уюду. Шошлукъму эди ол огъесе Ахмат сангырауму болуп

къалгъанды? Бешикде ючайлыкъ эгешчиги жиляй тургъанын жашчыкъ артдаракъ эшитди. Эрттеден берими жиляйды огъесе бусагъатдамы башлады? Жууургъан тюбюнден чыгъаргъа къоркъуп, Ахмат иги кесек заманны, дып этмей, жатханлай турду. Атамы, анамы ёлтюрюп кетгендиле деп эсине келтирмеди. Ол кезиуде атангы ёлтюрюп кеттендиле деселе да, ийнанырыкъ тюйюл эди — аны атасы уллу, къарыулу кишиди, абериден къоркъмагъан, урушха да барып къайтхан. Аллай киши уа кесин кимге хорлатырыкъды? Болсада, анасы туруп, сабийчикге къарамагъанына сейирсинип, онгсунмай, жууургъанны тюбюнден чыкъды. Кёнчекчигин къаплап, къатларына барды.

— Амма, тур, нек турмайса? — деди. Ачилийни инбашындан тюртюп-тюртюп кёрдю. Не атасы, не анасы къымылдамадыла, сойланнган халларын тюрлендирмедиле. Аякъ тюплери жылынып къалгъанларына энди эс буруп, энишге къарады. Сора жиляп ийди. Къандан бир жанына турургъа керек болгъанын ангылап, алай туралмай, къоркъуп. Анга къошулуп, ючжыллыкъ эгешчиги да къычырып жиляды. Экисини да сыйытлары бир бирге къошулуп, тышына саркъып, арбазгъа, жоллагъа жайылып, жан аурутур адам излеп. Сора ючжыллыкъ эгешчиги асыры бек къычыргъанына, къарылып жилягъанына Ахмат эс бурду да, дыркъ деп тохтап къалды. Энди юйде бек тамата ол болгъанын мычымай ангылап, жилямукъларын сюртдю.

— Тохта, жиляма! — деди жашчыкъ тамата эгечине, ол тохтамады.

— Тын дейме мен санга!

Ахмат ючюнчю кере да къычырып, къызчыкъны жаягъына урду да, ол, симсиреп, къарындашыны кёзюне къарады. «Кимди бу, быллай къыйынлыкъда, отум кёмюлгенде, мени жиляп жарылыргъа къоймагъан? — дегенча, къызчыкъны кёзлери алай эдиле.— Мен бюгюн жиляп атылмасам, къачан жиляяллыкъма? Саулайын жиляу болуп, эрип, урходук болуп, булутлагъа къошулургъа керек тюйюлбюзмю? Къара гюлмендиле болуп, таула башы бла учуп айланыргъа керек тюйюлбюзмю? Бауурланып баргъан жылла, ёмюрле кёрюп, титиреп турурча?»

— Жиляма, харипчик,— деди дагъыда Ахмат, анасындан эшитиучю сёзю эсине тюшюп.

Тамата эгечи тохтагъанлай, къагъанакъны жилягъаны бегирек эшитилди да, жашчыкъ бешикни тебире-

тип кёп кюрешди. Алай къызчыкъ тохтамады, Ахматны ариу сёзлерине къулакъ салмады. Сабий кёп жиляса, бууала болуп къалады деучю эди анасы. Бууала не болгъанын Ахмат билмей эди, алай нек эсе да къоркъуп, Ачилийден кёре туруучусун этди: бешик бауланы тешди, жууургъанчыкъны къыйырларын артха къайтарып, сыппасын алды. Сабийчик, олсагъат хычыуун керилип, жумдурукъчукъларын къаты къысып, ауузуна элтди. Суу бешик быстырладан кетерип, ундурукъда жастыкъ юсюне жатдыргъанда уа, къызчыкъ эрин къыйырлары бла билинир-билинмез ышарды, «жырчыгъын» мурулдады. Не тюрлю эсе да, алай кёрюнюп, Ахмат да кёл этди. Заман кёпмю-азмы озду — Айшатчыкъ жангыдан жиляп башлады. Да, не этерге боллукъ эди энди жашчыкъ? Анасындан умутун юзмеген эди да, къагъанакъны жиляма къойду. Ол жиляп, буулуп, къычырып турса, анасы эшитмей къоярыкъ тюйюл эди. Турмады Ачилий, къымылдамады. Ахмат, кесин тыялмай, жангыдан жиляп ийип, сора, жиляй-жиляй, барып, от башында тапканы къармады. Тюнене къошдан атасы келтирген жаучукъну табып, андан эгешчигине жалатды. Юч-тёрт кере жалатды. Айшатчыкъ, жутлана баргъан болмаса, тоярыкъгъа ушамады. Жилямай, жау жугъу къашыкъгъа алданнганы иги кёрюнюп, Ахмат шошлукъгъа тынгылап турду. Тюз да ол кезиуледе къарт анасы Сюйдюм кирип келди. Муштухул. Жашы Индрис бла келинине, кёзюн жетдирди эсе да, къарап, ойсурап сюелмеди — бош алай къалкъыргъа таяннганча ала.

— Кийин, жылы кийин,— дегенни айтып Ахматха, аны ючжыллыкъ эгешчигин кийиндирди да, къоюнуна къысды. Ундурукъда къагъанакъгъа къарап, бираз мычыды. Экисин къоюнуна алып, къутулталлыкъ тюйюл эди. Не эсе да тамата къызчыкъгъа кёзю къарап, аны жанын сакъларгъа таукел болду. «Бучукъгъа уа ким тиерикди, къагъанакъны ёлтюрюп не табарыкъдыла? Къаугъа тохташмай турмаз, къайтырбыз, Аллах айтса»,— деди.

— Айшатчыгъ' а, биз къайтхынчы, ма былай тыншчыкъ туруп турлукъду,— деди Сюйдюм, алай айтханына ичинден кюе.

Къарт анасыны сёзлерини жашырын магъанасын Ахмат толу ангылап къоймады эсе да, бир тюрлю сагъайып, Сюйдюмню кёзюне къарады. Тырман, айып да этген бет алып. Сора, тамагъы буулуп, ыннасындан ёпкелеп, жиляды.

— Жиляма, жашым, Айшатчыкъгъа бир зат да бол-

лукъ тюйюлдю, турсун мында биз къайтхынчы,— деди Сюйдюм.

— Угъай, мен аны мында жангыз къоярыкъ тюйюлме,— деди алтыжыллыкъ жашчыкъ.

— Охо сора, мен Аминатны алайым, Айшатны уа сен аркъанга кётюр.— Сюйдюм, жашындан туугъанчыкъгъа ыразы болуп, сыртына бота бла къагъанакъны байлады.

— Хайда, маржа, ызымдан тебире...

Экиси да арбаздан терк чыкъдыла. Ёлгенлени къатларында мычыргъа, ойсурай турургъа заман жокъ эди. Сюйдюм ёз жаны ючюн къоркъмай эди, жашындан туугъанла ючюн къоркъа эди. Ким биледи, ол кесин аны бла алдагъанлыкъгъа, жан татлылыгъы да сюре болур эди — къарап-къарагъынчы эл аягъына жетдиле. Къайры барадыла, къалайда баш букъдуруп, жан сакъласынла — Сюйдюмню андан хапары жокъду. Артда ангылагъан эди ол терс жолну сайлагъанын, ушкок тауушладан юркюп, ары-бери тюртюле турмай, тюзюнлей агъач таба къууулургъа керек болгъанын. Агъач узакъда тюйюл эди. Алай Сюйдюмню ол кезиуледе башы тутхучлу ишлей болмаз эди: нек эсе да Алашевкагъа келген къыйынлыкъ Уллу элге жетмезлик сунуп, кесин ары таба атып бара эди. Анда, не десенг да, уллу жамауат жашайды, сора анга саууг-саба кётюрюрге ким базынырыкъды, Алашевканы басынчакъласала да, дей эди тиширыу ичинден. Терк, суху баргъандан тюйюл эсе, Уллу элде ушкок тауушланы къыстаулукъларын эшитмей эди. Ызындан къыйналып келген Ахматчыкъгъа инжилгени да бир жанындан болуп, онгун алып. Отдан къачырып, сабийлени ёртеннге кийирип баргъанын артдаракъ ангылап къоюп, не этерге билмей, тохтап къалды. Алашевкадан энишге элтген жолчукъ уллу жолгъа къошулгъан жерде. Ол кезиуде кёрген эди Сюйдюм аскерчиле къууушуп, арбаздан арбазгъа кирип айланнганларын. Ушкок атылгъан тауушланы къыстаулукъларын, къычырыкъланы эшитип. Не аз да мычыса, аскерчи къауум юслерине чыгъып къаллыкъ эди.

Ючайлыкъ къагъанакъдан эсе Ахматха кёзю бек къарап, Сюйдюм жашындан туугъанчыкъ къутулурун сюйдю.

— Айшатчыкъны ма былайчыкъгъа сал да, кесинг а, къол ичине секир да, агъач таба къач.— Тиширыу, таш аумада къауданны кёргюзтюп, Ахматны сыртындан къызчыкъны алыргъа умут этди. Ахмат бир жанына хыны турду.

— Сен уллу, анга бир зат боллукъ тюйюлдю, сал былайгъа.

— Угъай, саллыкъ тюйюлме,— деп ачыуланды жашчыкъ. Сора жиляп ийди. Ол ангылай эди къарт анасыны амалсызлыгъын. Тамам, бу кезиуде юч аскерчи къысха юслерине чыгъып къалдыла да, Ахмат Алашевкадан энишге келген къолгъа секирип, чырпыла ичи бла ёрге къачды. Сюйдюм аны ызындан тигелеген эди, алай жашындан туугъанны кёз туурасындан терк ажашдырып, ызындан барыргъа да къарыуу жетмей, ол тийреледе букъду. Шырт деп юслерине чыгъып къалгъан аскерчилени да кёрмеди Сюйдюм. Талакъ солуу этип, ёрге озгъанларын, ёргерекде ушкок атханларын да эшитди. Андан бери кече-кюн демей излейди ол жашындан туугъанчыкъланы — Ахмат бла аны эгешчигин. Бир жерде хапарлары жокъду. Не болуп къалдыла, ол кюн аскерчиле ызларындан жетип, къаплапмы къойдула? Сюйдюмню кюйдюрген кеси сау къалгъаны эди: аны бир жери да тырналмагъан эди. Жашындан туугъанчыкъланы уа къапды да бошады. Алай, ким биледи, Ахмат табылыр, бир тауушу чыгъар деген умуту юзюлюп да къалмагъанды: агъачха къутулгъанла барысы да эллеге къайтмагъандыла. Аллахны жаны ауруп, эки ёксюзю ала бла эселе уа деп баш кечиндире эди Сюйдюм.

Бусагъатда уа ол, хар нени да жангыдан эсине тюшюре, жиляй-тыкъсый. Къырымны ызындан къарап сюеледи. Гитче, тёрт жылы энди тола тургъан тап жашчыкъ узун бойлу, субай аскерчини къолундан тутуп бара эди.

— Къайры элтеди бу ёксюзню, элден ажашхан иги тюйюлдю.— Тиширыуладан бири алай айтып, сора нек эсе да сёзлерин терк жутуп, тынгылады.

Юч-тёрт мешина кёпюр къулагъында тура эдиле. Энишге кетерге хазырланып, Кравцов бек алда сюелгенни, бу мени сакълайды дегенча этип, къатына барды. Кишиден абери сормай, Къырымны кётюрюп, мешинагъа миндирди. Эски-бусху тапханын жыйышдырып, жер жарашдырып, олтурду. Жашчыкъны къоюнуна къысып, эски шинелини этеги бла аркъасын жапды.

Кюн мутхуз эди, тауладан суукъ мылы хауа тартып. Кравцов да ууакъ къалтырап, титиреп, титиреген тыялмай, жауурунларын мешинаны къабыргъасына къысып. Санларыны титиреген тохташхандан сора, мешинадан тюшюп, Къырымны ызына къайтарлыгъы келди. Арсарлыкъда тютюн бурургъа кюрешип, буралмай, кёп булжуду. Тюлкю, бёрю балаланы окъуна тешикле-

ринден чыгъарып, башха жерге элтсенг, сынсай, жиляй ёседиле. Ёлмей ёсселе да къылыкълары-ылыкълары тюрленеди. Тёше-мёшеледен эсе кирпи шинжилени сайлайды. Аны билген Сергей Кравцов Кърымны элинден, туугъан жеринден айырып нек барады? Эркинмиди?

Не дейди дегенни ангылатып, Марков тилманчха къарады.

— Тиширыугъа ёрге къобуп намыс этген бизде адетди,— дейди. Тилманчны ауазы Айшатха шагъырей кёрюндю. Ол аны ма бу къуллукъ юйде эки-юч кере да эшитгенди. Алай бети уа кёзюне уруна тургъанды деп эсине тюшюралмады. Сыйдамбет, жаш адам. Чачы артха таралып. Къайдан эсе да тюбюнден келгенин Айшат ангылады, алай мындан бир къауум заман алгъа манга соруу этген, жалгъан къагъытлагъа къол салдыргъан НКВД-чыды деб' а билалмады. Не тюрлю эсе да, тилманчны сёзлерин эштгенлей, Марков, хыны бурулуп, тиширыугъа къарады. Ачыуланнганын жашыралмады.

Чачы чыммакъ болуп, тозуруп, жунчуп тургъанлыкъгъа, Айшатха алыкъын къартлыкъ келмегенин ангылап, подполковник сагъышланды. Ненча жыл болады мынга? Къыркъ, элли? Элни ауузуна къарата билген, жютю тиширыуду дегенди Чиппо. Эслилери, жютюлери быллайла эселе, Аллах бергенди. Марков ичинден бир затха кёл кенгдирип, шукурланып, Айшатны тереннден къарагъан гитче кёзлери аны саусуз адамгъа ушатханларына да эс бурду. Шо бу да кесине намыс излейди деп, сейирсинди.

— Биз жашагъан совет дунияда ким кимге намыс берири, къалыры белгилиди,— деди Марков, Айшатны былхымсыз адамгъа санагъанын букъдурмай.

— Тиширыугъа, ол къаллай эсе да, намыс берилмеген дуния къурусун.

— Бир сорчу мындан,— деди подполковник, тилманчха айланып, ким бла даулашыргъа кюрешгенин ангылаяламыды?

— Бир да къоркъма, ишексиз таныйма: сен «герменли» апчарса,— деди Айшат.— Тюз да былайда олтуруп, манга соруу этгенинги унутмагъанма.

— Мен сени биринчи кере кёреме,— деди Марков, ашыгъып.

— Угъай, «герменли» апчар чакъырады деп, мени бери келтиргенлерин унутмагъанма.— Бери чакъырылмагъан кюнюм болмагъанды мени. Къудору патчахдан бери.

Подполковник, къол аязы бла столну шибиля тауш

этдирип, ёрге къопду. Бет тюклери чюйре болуп, къан тамычысы къалмай.

— Къызыл аскерни офицерин душман офицерден айыралмазча бу кимди? — деди тилманчха, къозуп.— Телимиди, эси бармыды?

— Сакъ сёлеш, эгечим. «Герменлилени» мындан къыстагъан офицерди бу. Къызыл аскерни офицери. Аны билмезча уа тюйюлсе,— деди тилманч.

Айшат, башын кётюрюп, Марковха къарап, къарамын да бурургъа унамай, иги кесек заман озду.

— Билеме, бир кере кетген эди, мычымай къайтып келди ансы. Жангы палахла алып.

Не айтырын билмей, Марков ары-бери жюрюдю. Чурукъла жырылдагъандан башха тарууш эшитмей. Сабырланыргъа, бурунуна ургъан ачыуун чёкдюрюрге керек эди. Бу тиширыу акъылындан шашып, эсин тас этгенледенди, неда мени къозутуп серленеди деди ичинден. Алай эки оюмундан бири да кёл басдырмады подполковникге. Ала тиширыуну асылсызлыгъын, Марковну ыспассыз этерге кюрешгенин кёргюзте эдиле. Нек, кимге, неге базынады ол? Орус офицерни бетине къарап, буюкъмай аны оспар сёлешдирген неди? Огъесе кертда дегенлей, къызыл аскерчиле бла немислилени араларында башхалыкъ жокъмуду анга?

Марков шинтигин Айшатны къатына тартып, алай олтурду. Къолларын тобукъларына салып, энишгерек ийилди.

— Санга немисли офицер да къызыл аскерни офицери да башха тюйюлмюдю? — деп соруп, сагъайды.

— Нек башха тюйюлдю, башхады, ийнан,— деди Айшат арсарсыз. Алай мен мында «герменли» апчар кёргенме ансы, алыкъын бери къызыл аскерни апчары келип билмейме. Кёрюп, бизни былай душманны тюбюне атып нек къойдугъуз деп соругъа бек сюе эдим.

Марков, эринлерин къаты къысып, башын чайкъады. Алай нек этгенин кеси да ангыламады: тиширыуну сёзлери аны чыртда жарсытмадыла — хар телини сёзлерине къозуп, ачыуланып барыргъа керекми эди? Кетеригиз бу телини мындан дерге да ашыкъмады. Нек эсе да кёлю кётюрюлюп, кюллюгюн тыялмай, къагъытчысына къарады. Кёзлерин шош жумуп, къашы, башы бла да жаз, хар сёзюн ычхындырмай, иги жаз деген оюмну билдирди. Душманнга, къызыл аскерчилеге да бир бетден къарагъан адамдан не умут этеди, не излейди ол, сёз къоратып? Телиди дер эди Марков анга, алай тели тюйюлдю. Айтханларыча, жютю тиширыу окъунады.

Хар айтханын билип айтханды, подполковникни чёкдюрюр, масхаралар умутда. Барысы да быллайдыла мында. Сора къоркъуп, сагъайып турургъа нек керекди? Совет къыралым дей билмеген, аны ёмюрге да билмезлик адамланы къыргъанын терсми этгенди? Къырмаса терс боллукъ эди. Къырал аны анга кечерик тюйюл эди.

Кёлюне келгеннге кесин ийнандырып, Марков, анасындан жангы туугъанлай, жарыды. Женгилленип, тютюн къабындырды. Бир уллу ишин тамамлап бошагъанча, кимге эсе да, неге эсе да ыразыланды. Подполковник бла бир отоуда олтургъан тиширыу адам тюйюл эди — жаныуар эди. Бусагъатда Марков аны тутаргъа, ёлтюрюрге да эркинди. Алай жумушха жараулу жаныуарны ёлтюрген этмейдиле, башын сылайдыла. Подполковник Айшатха къарап, жумушакъ ышарды. Шош атлай, къатына келип, шинтигине чёкдю.

— Даулашып, бир бирге тырман этейик деп чакъыртмагъанма мен сени, эгечим,— деди Марков сагъышлы халда, сабыр.— Манга сени болушлугъунг керекди.

Отоуда шошлукъ тохташды. Барысы да бирден Айшат таба айланып, аны этерине бла айтырына сагъайдыла. Тиширыу а, абери эшитмегенча, жашау кёллю болгъан адамча олтура эди.

— Айтчы, эгечим, элигизде, бу тийреледе къызыл аскерчиледен эсе «герменлилени» бек сюйгенле кёпмюдюле? Кимлени таныйса? — деп, Марков стол юсюнде къагъытны берлакъ тартды. Сора дагъыда, сокъуранып, артха тюртдю.

Айшатны жукъа бети, бютюн жукъарып, агъарды. Гитче, талгъыр кёзлери теренде тохташып, неге эсе да сагъайдыла. Марков билмеген, ангылаялмагъан бир жашырын затны ол билип къойгъанча, кюлюмсюреп, кёл кенгдиргенча, «апчаргъа» алай къарады.

— Кёп кере сукъгъансыз мени эки аягъымы бир уюкъгъа кичи эгечлеринги бла къарындашларынгы сат деп,— деди тиширыу, къайры, неге къарагъанын сездирмей.

— Биягъы сен акъны къарадан айырмай сёлешесе,— деди подполковник, ашыкъмай, сабыр халын тюрлендирмей.— Мен сени бюгюн болмаса кёрмегенме. Болуш деп да сенден биринчи тилейме.

— Сени кибикле соруу эте тургъандыла кимни сатаса да, кимни къояса деп.

— Ала мени кибик болмаз эдиле.

— Сиз барыгъыз да бир итни къуйругъусуз,— деди

Айшат эшитилир-эшитилмез. Тиширыуну сёзлерин тюзюнлей кёчюрюрге тилманч къоркъду. Болсада, итни къуйругъу сагъынылгъан жерде анга ариу айтылмагъанын ангылап, Марков сыбырлыгъын сескендирди. Тилманхча къарады:

— Бир сорчу, кичи эгечлерим, къарындашларым деп кимге айтады? Кёпмюдюле аны мында эгечлери, къарындашлары?

Айшат жууап къайтарыргъа ашыкъмады. Оруслу не затны юсюнден соргъанын ангыламагъан эсе да алай эди. Болсада къулагъына «эгеч», «къарындаш» деген сёзле чалыннган эдиле да, бир тюрлю мудахланып, кёзлери толдула. Эски бота къыйыры бла жилямукъларын сюртюп, ёхтюндю.

— Кёп эдиле эгечлерим, къарындашларым да,— деди тиширыу, ахырында,— сора эллилерим,— деп къошду.— Мен аланы тамата эгечлери эдим.

— Къайдадыла энди ала? — деп къычырып ийди Марков, нек эсе да билмей тургъанлай, ачыуу бурунуна чабып.

— Кимни мен жойдурдум, тутдуруп, къалгъанларын сен къырдынг. Энди мен жангыз, санга да келир жангызлыкъ, оуду кюнюнг. Огъесе менден да санга алгъамы келгенди ол? Ийи? — Айшатны кёзлери тутхучсуз болуп къалып, нени эсе да кёрюрге термилип, аны излегенча, отоу мюйюшлени къармап чыкъдыла. Сора, ол излегени келип, эшик артда сюелип тургъанлай, ары къарап, симсиреди.

Подполковник тиширыуну халына, сёзлерине да онгсунмай, кертда, бу тюз акъыллы адам тюйюлдю деди ичинден. Ол оюмгъа кеси кесин ийнандырып, кёл басды.

— Ала уа унамаймы эдиле, мен сизни тамата эгечигизме деп юслерине сюелсенг? — деди Марков, безиреген халда. Бу олтургъан тиширыудан не излегенин билмей эди ол. Къагъытха къол салдырыргъамы? Андан эсе адамланы атларын айтса сюе эди. Тюз, терс акъыллымыды деп ким сорлукъду? Кишиге керек тюйюлдю ол. Айтханы уа — айтылгъанлай.

— Нек унамай эдиле! Аллах, Аллах. Аналыкъ, тамата эгечлик да этиучем. Ананы сютю бла аш-суу, эс тапдыргъан адамны уа бизде унутмайдыла.

— Сенми эте эдинг эллилеге тамата эгечлик, эс тапдырып, аш-суу да берип? — Марков ашыгъып сёлешди, бетине къан чабып.

— Сен анга сейирми этесе да, бизде адетди ол,—

деди Айшат, арысы-бериси болмай, «апчарны» кёзюне къарап.

«Сизде ол адет эсе, бизге андан бир хурттак нек жетмегенди?» — деп къычырлыгъы келди Марковну. Секирип туруп, къыстау жюрюп башлады. Терезе аллындан эшик артха, дагъыда ары. Алай подполковник акъылындан тайгъан тиширыугъа къычырып, тил тюбюнде айланнганланы айтып не табарыкъды? Не уа мынга... Марков сыйдамбет, жаш адамгъа кёз къыйырын жетдирди. Сюймей. Тилманчлыкъ этгенликге, тап НКВД-чы эсе да, быладанды. Ким ышанады. Битеу эллилени бир жерге жыйып, къой сюрюнюча, жокку этип, къычырыргъа керек эди Марков. Барысы да унутмазча, эшитип къалырча. Менме... угъай, бизбиз сизни тамата эгечлеригиз, къарындашларыгъыз да. Тамата къарындашлыкъ этип, сизге эс тапдыргъан, ашатхан, кийиндирген мен тюйюлмеми? — Подполковникни къаны бютюн къызып, кеси да сезмей, жумдурукъларын къаты къысды. Кимге чамланнганын билмей эди ол. Мынгамы, укулай, шинтик къыйырына сакъ чёгюп тургъан тиширыугъа, огъесе битеу таулада жашагъанлагъамы? Шо муну сиз тамата эгечигизча кёрюп, хурмет этала эсегиз, манга — тамата къарындашыгъызгъа — къурман болуп, шежда этип, кече-кюн да атымы ауузугъуздан кетермей турургъа борч тюйюлмюдю? Марков биягъы кёз къыйырын Айшатха жетдирип, чарыкъ бурунундан башлап, ботасыны жукъаргъан, седиреген жерлерине дери къарады. Сора, ачыуун чёкдюрюп, сабырланды. Сагъышлы хал алып, жерине олтурду. Бир къарангы тиширыуну сёзлери аны алай къозутханларына сейирсинип, башын чайкъады. Была мени сер этерикдиле дегенча, Марков, шошайып, олтургъанлай турду. Мен барысыны да тамата эгечлериме, ашатхан, кийиндирген деп билипми айта болур огъесе сантланнганмы этеди деди подполковник, жангыдан сагъышланып. Ёзге уа, шашхан тиширыуну сант этгенине не ишеклик? Алай Марковну кёлюнде болгъан къарангы тиширыуну да эсинде эди, сейир тюйюлмюдю? Подполковник айтыучу сёзлени бу къалайлыкъ бла, не хыйсапдан айтады? Кукукча къатлап, Марковну хыликкя этгенча, Совет аскерни махтаулу офицери, къыралны ышаннган уланы сора сакъат тиширыу. Экиси да келишипми сёлешедиле алай бирча? Оюмлары, сёзлери нек ушаргъа керек эдиле — ол эди бусагъатда Марковну тамаша-сейирге къалдырып, башын кётюртмеген. Нени эсе да ангыларгъа кюреше эди подполковник. Не зат болур ол аны адыргы этдирген?

Аз, хурттак миллетчикле къыралны тутмай эселе да, ёксюздюле. Марковчаланы къарындашлыкъ хатерлери бла кечиннген. Да кимлери барды бу кийикликден азатланмагъан миллетчикни? Эндиге дери Марков бар эди дагъыда аны кибикле. Ала эдиле къой сюрюуню, адамладыла деп, бёрюледен сакълагъан.

Подполковник, жангыдан неге эсе да сейирсинип, Айшатха ышанлап къарады. Тиширыуну «мен мында жашагъанланы тамата эгечлериме, барысын да мен ёсдюрюп, адам этгенме» деген сёзлери къулагъындан кетмей эдиле. Къалайлыкъ бла сёлешдиле экиси да бирча? Къырал къубултхан офицер бла эси азайгъан тиширыу деди ол дагъыда ичинден. Кесинден къалгъанланы учуз этип, унукъдуруунуму кюсейди огъесе аурууму салгъанды бу тиширыуну ауузуна ол оюмну? Ауруу деп шыбырдады Марков, сора бети отча къызып къалгъанын сезди. Сагъышлы халын тюрлендирмей, ушакъны андан ары созаргъа да сюймей, стол юсюнде къагъытны алды.

— Мынга къол сал да, жолунга эркинсе,— деди.

Айшат тынгылагъанлай турду, къагъытха къарамай, башы бир тюрлю ауурланнганын, ол аны энишге тартханын сезер-сезмез, барын-жогъун да унутду. Бусагъатда тиширыу бир кишини да кёрмей эди. Къычырып, сарнагъанын да билалмай эди.

* * *

Тышына чыгъаргъа базынмай, неден да тюнгюлюп, от жагъада ёчюле баргъан отдан къарамын бурмай, Чиппо кёп олтурду.

Алаша, сокъур терезелери бла, жербаш юйчюгюню бир къабыргъасы сёдегей жарылып, аны ачыкъ жеписинден аяз сыпдырылыргъа кюрешип, болалмай, шош сызгъырады. Юйде киши жокъду. Чиппону тиширыуу къайда айланнганы белгисизди: къабарты ахлуларына къачыпмы къутулду огъесе, сюнгю бурунунда ёлюп, ёлюгю табылмаймы къалды — алыкъын хапар жокъду. Чиппону жашы жарты оюлгъан межгитни ташларын школ ишленирик жерге ташыучу эди да, атасы аны тюненеден бери эслемегенди.

Кеси уа бусагъатда экили эди, арсарлы. Мындан алгъаракълада жюрегин къанатландыргъан къууанчы урходук болгъанды. Айхай, колхозгъа председательлик этген игиди. Сюйген, сюймегенлени ичинде. Чиппону уа асыры кёпле сюймейдиле. Жангы къуллугъу, ёзгеге жарамаса да, аланы буюкъдуругъа жарар. Адамны акъы-

лы, окъууу, хунери да болмасын — бир къуллукъ кибиги болса, тамамды. Чиппо кёпню кёре келгенди: элни жамауаты къуллугъу болгъан адамгъа шежда къылады ансы, бу андан эслиди, жютюдю демейди. Къасай улуну жашаугъа кёллендирген ол эди. Алай, башынгы кётюрюп сёлеширча, колхоз артыкъ бек онгмайды — хазнамыды, аны мюлкюн кече-кюн демей талап турсала, андан-мындан келгенле да. Андагъын мындагъын да жыйышдыра келсе, колхозну таулада сакъланнган ууакъ аякълы малларыны саны 26 мингден озады, тууар маллары — 2 минг бла жети жюз, бир мингден аслам ат. Алай андан председательни оноууна хатлама да жетмейди. Чиппо — бодуркъу, хар неге да оноуну да тюбюнден келген (ол ким эсе да, председательни хапары азды) жаш адам этеди. Мынча тууар, ат, ууакъ аякълы мал энишге сюр дейди да, Чиппо сюрдюреди. Кеси да болушуп. Элни, колхозну мюлкюне андан да бек къоранч тюшюрген а Марков эди. Бу тийреде табылыннган мал барысы да аскерниди дей эди ол. Мындан алгъа, соргъанлары-оргъанлары болмай, сайлап, беш къунажин кесгендиле. Оноугъа къошмагъанлары ачыу тийип, Чиппо Марковха баргъанда, ол, тап сёлеширге окъуна тенгсинмей, кетип къалгъанды. Башхасы уа, келип, председательни бёркюн гоппабар этип, сызып ийип: «Иди, деда, за своей шапкой»,— деп кюлгенинде, алайдагъыла барысы да харх этгендиле. Мындагъыла да, андагъыла да, тюбюнден-башындан келип, колхозгъа аталгъан малны бошап бара эдиле. Мынча мал сойдум неда мынча малны бу зат ючюн сюрдюм деп къагъыт а киши бермеди. Кертда дегенлей, Чиппо да алай тели тюйюлдю — артда малланы не этгенсе, кимге ашатханса деп сорсала, не айтырыкъды? Оюлгъан колхозну председатели — Чиппо, малланы думп этип баргъан а была деди ичинден Къасай улу. «Была» деп кимге айтханын да билмей. Да энди уа, таза да хайран болуп, Чиппо олтуруп турады. Хыликкылыкъгъа салгъан болур эди ол оруслу «камандир» аны председательге, ансы айтхан сёзюне бир киши къулакъ салыр эди. Алай Чиппону ичин суукъ къалтыраукъ сыйырып, мугурландырып тургъан сылтау башха эди. Кишиге хатасы жетмеген эсе да, немислилени бир-эки жумушларын тамамлап, кийимлерин иш да кийгенди. Кетгенлеринде, биргелерине алыргъа унамадыла, адамгъа санап, ёлтюрген окъуна этмедиле. Была келдиле. Къырылыргъа тийишлиле, тийишли болмагъанла да къырылдыла. Къасай улу къутулду: отда да кюймеди, суугъа да батмады. Дуру-

сун айтханда, немислилеге боялгъанса деп, была Чиппону къыйнаргъа керек тюйюлмю эдиле? Тап Къасай улу къурусун, ары оракъ, бери чалгъы бола айланнган итди ол деп, киши тырман этмегенди. Нек? Огъесе эки къаууму да муну адамгъа санамаймыдыла? Чиппо, тинтери басып, ууакъ къалтырады. Ёмюрюнде башына келмеген сагъыш келип, шошайды. Кимме мен,— деди ол ичинден,— не алагъа, не былагъа хатам-хайырым да болмагъан, киши — къарыулап, сени быллай терслигинг барды деп айтыргъа кюсемеген? Бу ит кючюкмюдю, сибиртгимиди огъесе туугъан ташы, агъачы болмагъан бир жазыкъмыды? Чиппо туруп, эшик артында къабыргъа аллына барды. Анда ташла ортасында кюзгю сынык кибик тура эди. Не хатам барды,— деди Чиппо, энишге ийилип, анга къарай, бирсиледе болгъан эки кёз, эки къаш менде да барды. Керти, кёселигин бир заманда да жаратмагъанды. Къансыз бети жыйырылып. Кюзгюден Чиппогъа къарагъанны кёзлери да нек эсе да тынгысыздыла. Эслилик бла сабырлыкъ жарытхан кёзлеге ушамайдыла ала. Элгенип, сахиник болуп, къалайда, неде тохташырларын билмегенлей. Неден элгенип жортханлай, бир жерде тохташмай турадыла ала? Жашаугъа къабыргъасын жарашдыра билгенле барысы да сахиник болуп, юркюп жашаргъа керекдиле. Кимге палах жаудургъанды ол? Энди председатель окъуна этдиле. Да сора муну адамгъа санамагъанча нек жюрютедиле, хуна тешикден чыкъмагъан ушайды да ол? — Чиппо кюзгю къыйырдан айырылмай, дагъыда иги кесек сюелди. Къаш тюклери чыгырланып, кирпик къаплары къызаргъанларына жарсый.

Кертда дегенлей, была мени быллай бир ыспассыз этерге нек къалдыла, тюк тенгли хаталары болмагъан эллилени тутуп, думп этип къойдула, Чиппо уа кезиулетип, къайсы къаууму жетсе, аны арбасына минип турду. Не сейир эсе да, бири да къарыуламады... Чиппону сирке сырты кичип онгсуз этди да, ол, барып, къабыргъадан бери мюйюзча чыгъып тургъан ташха аркъасын тиреп, ынычхады. Къыстау аркъасын элей тургъанлай, атасы эсине тюшюп къалды. Алаша кишичик, ийленмеген териледен ишленнгени ючюн болур эди, юсюнде чубур тону жумушап, чабырларыны тизгинлери жыйылып кёрмегенди Чиппо. Тёгерекбет, аны ортасында, чурко кибик, гитче токъмакъ бурунуну тешиклери чюйре айланып.

Эрттенликде, тура келгенинлей, бек алгъа барып, сыртын къабыргъаны, мюйюз кибик, бери чыкъгъан

ташына тирең, бетине къан чапхынчыннга дери кюрешиучю эди. Артда Чиппо да, сырты сирке болгъанында, ол ташны тюбюне шинтикчик салып, аркъасын алай къашыучу эди. Энди Къасайны жашы анга кеси ие болгъанды. Киши дау этмейди. Бусагъатда уа Чиппо гуппурланып, мангылайын анга тирегенлей кёп сюелди. Атасы анга къоюп кетген мюлк — жютю таш — аны юсюнденми сагъыш этеди огъесе аркъасын анга тирең, къашыргъа юйретгени ючюн сау болсунму дейди — айтхан къыйынды. Чиппону чыгыр башында артыкъ терен оюмла бир бирлерине ал бермей сюрюшедиле деп да ким ийнансын! Алай эсинде ёчюле-къабына тургъан бир жилтинчиг' а тынчлыкъ бермей эди, мыйысына эшек шинжи чанчылгъанлай, адыргы этдирип. Ким эди аны атасы, нек ыспассыз эди ол алай, ушхууурчу, эки динден бирин тутмагъан деп нек айта эдиле анга? Аны ыспассызлыгъы Чиппогъа нек жетерге керек эди? Ыспассызлыкъдан азатланыр умутда ары да, бери да жух уруп кюрешди. Эллилерин ачытып, ариу айтып да кюрешди — болмады, бырнаклыкъдан къутулалмады. Да къайдады да ол адамлыкъ, намыс дегенлерине хужу къаллыкъ жол? Чиппо анга бир нек тюзелалмайды? Къайсы ташны тюбю бла, сууну жагъасы бла барады ол? Огъесе атасы Къасай жолун кесипми кетгенди? Сабийлигинде киндигин кесгенлеринде, жолудамы кесилип къалгъан эди? Чиппону кёлю толуп, кирпиксиз кёзлери чийлендиле. Абери кёралмай, таш къабыргъалы отоуда кёп турду. Мюйюз кибик ташха акъсыл къолун тагъып. Энди была да кете эселе, аны ким къорууларыкъ эди? Бек базыннганы Марков эди. Жангыз да олду аны адамгъа санагъан. Алай бир-бирледе подполковник да Чиппону эслемегенча этип, озуп кетиучюдю. Эллиле аслямыракъ жыйылгъан жерде жолукъсала. Ол, анга къысылыргъа кюрешип, аны жёнгерлигин излейди. Кесине тенг кёрюп сёлеширин. Эллиле кёрюрге керек эдиле Марков Къасай улуну кенгешге тутханын. Алай артдан артха жангызлыкъ бла ыспассызлыкъ, гыйы ташлай, аны юсюн басып келгенин Чиппо ангыламазча тюйюл эди. Энди аны жаланда бир онгу, мадары бар эди: не да этип, подполковникни кёлюн алыргъа, биргесине кетип къалыргъа... Башха амалы жокъду. Къасай улу, багъыр тюймелери бла солдат шинелин кийип, не десенг да, ол аны аскерчиге ушатады, жассы бел баун да къысды. Шинельни узунлугъу бла чабырла бир бирге артыкъ бек жарашмай эдиле. Алай Чиппо эрлиги болгъан адамгъа ушаргъа сюе эди. Бёркю да къулакълы

солдат бёрк эди. Тёгерек чыгыр башына ушап, хочалыгъы болмаса да. Сора эрттеден бери къыйнап, тынчлыгъын алып тургъан Алакёз тюшдю аны эсине. Эллиле анга намыс этмегенлерин ол андан да кёре эди. Ненча кере кюрешгенди Чиппо анга минип, элни орамы бла жортдургъа. Жамауат къубултхан атха бой салдыргъанын кёзлерине тутуп. Ол анга минсе, жамауатны ийнагъы болуп къаллыкъ суна эди. Алай хужулукъ мал эди. Бюгюн, не этсе да, бир жанына болургъа керекди. Не Алакёз, не ол. Барды Чиппону аллай къасты. Иерлеп, кеси жюрюталмаса да, Марковну атына алышыр. Башха саугъа мажаралмагъанма, Алакёзню уа председательни атындан кесинге ал, элибиз аны кёзюне къарап турады да, энди ол сени къолунга къарасын дер Чиппо, Марковха барып. Ол сёзле подполковникни кёлюне ушарыкъдыла. Игилик этгенни уа ким сюймейди?! Чиппо эллилеге Къасай улу болгъанлыкъгъа, Марков аны сыйын чыгъарыр.

* * *

Чиппону саламын алыргъа онгсунмай, Марков къайры эсе да ашыгъып тургъанын кёргюзтдю. Сюймейди ол бу алаша, къынгырбут адамны. Адыргысындан сёлешсе да, ыйлыгъып, жюрегинде сёзлени къысхач бла тартып чыгъаргъанча, къыйналады. Бютюнда Чиппо керти председательлигине ийнанып ушакъгъа къатышса, уруп къоярыгъы келип, ачыуун кючден букъдуруп тынгылаучуду. Да нек буюргъан эди Къасай улуну председательге — аны Марков жаланда кеси биледи. Элде андан эслиле, ишни эбин ангылагъан къартла кёп да бардыла. Алай элни къалгъан-къулгъан мюлкюне башчылыкъ этерге мындан мажаллары жокъду дерге ол иги амал эди. Тюп болургъа тийишли жерге не оноучу керекди? Бютюнда Марков мындан кетгинчи? Аны юсюнден подполковникни оюму кёп тюрлюдю, алай хар не да бир кюнню ичинде тамамланмайды.

Чиппону, сагъайып, жалынып къарагъанын эслеп, Марков, ол анга бир абери айтыргъа адыргы этгенин ангылады, не керекди деп сормай, кеси сёлешди.

— Солдатла ашларын-сууларын эркин тапмагъан хапарлары барды.— Подполковник кёз къыйырын «председательге» жетдирди.— Иш алай эсе, кишини онгдурмам. Я покажу вам как устраивать саботаж.

Чиппо ашыгъып сёлешди.

— Товарищ Марков...

— Я тебе не товарищ, сукин кот.

— Охо да, айымыса...— Къасай улу, айтыргъа бла къалыргъа билмей, бираз тирелди.

— Эллиле кеслери ачдан къыйналсала да, ауузкъабынларын келтирип бередиле. Кюн сайын юч туувар, жыйырмадан артыкъ къой соядыла. Кечеден къалгъан этни ашаргъа унамайдыла... Ким къызгъанады. Ма... ийнанмай эсенг, сегиз кюннге ненча мал къорагъанды.— Чиппо тобукъ тюбюне дери жетген кёнчек хуржундан тёрт бюкленнген къагъыт чыгъарып, подполковникге узатды. Окъуй башлагъанынлай, Марков уубет болду, кёз тюплери къалтырадыла. Анда жазылгъанына кёре, аскерине деп кесилген уякъ аякълы малны саны бир минг бла эки жюзге жете эди, туувар малны — юч жюзге.

— Сора бандитлеге ашатхан малларыгъызны аскерчилегеми ататыргъа умут этесиз?..— Марков къагъытны хурттак-хурттак этди да, Къасай улуну бетине урду. Керохун чыгъарып, иги да тюрт этип, быргъысын Чиппону ауузуна тиреди. Чиппону олсагъат къан къатыш ауузсууу келип, эринлерин, сакъал тюбюн бояды.

— Я вам покажу, как советскому офицеру счёт предъявлять,— деди подполковник.— Къолунгда къагъыт агъарып эслесем, таш тюбюнде сюеклеринг агъарырча этерикме.

Чиппо жингириги бла эринлерин сюрте, мюйюшге къысылды. Алгъындан да алаша болуп къалып. Мылы ау тартылгъан кёзлери офицерни ауанасындан башха зат кёрмей. Аз-кёпмю жашады анасындан туугъанлы бери, табийгъат анга билек кюч бермегенине биринчи кере ичи кюйюп, жиляды. Болса эди кишилиги, билек кючю, Марковну ауузун-бурунун ол да къызыл къаннга боярыкъ эди. Анга термилип, сары ууу къайнады. Гитче, къарыусуз миллетни къарыусуз адамы эди ол. Кимине базынып, кимге тарыгъып барлыкъды Къасай улу? Кеси элинде аны киши ыспасын чыгъармагъанды. Сабет бластха табынып, аны къулу-къазагъы болуп, къуллукъ этесе деп эллилери жан алыучугъача къарап, бырнак этдиле. Оздуруп къуллукъ этгенин сылтаугъа алып, «бласт» тутуп жиберди да, кийдирген бёркюн сыйырды. Келе-келдиле да, «герменлиле» аякъ тюплерине салдыла. Айхай, жашау деп да бир зат барды: жашаргъа сюйюп, башхалача ёлюп кеталмады. Энди мынга жалына эди. Бу «герменли» апчардан эсе бек ыспассызлыкъ жетдирип, башын чурукъ табанына жастыкъ этгенди.

Чиппо кесин сагъышха бериучюледен тюйюл эди. Бу жол болмаса, аз халкъны адамына жашау жокъду

деп эсине келмегенди. Бюгюн анга жарсып, жиляды. Отооуну къабыргъасына, аны тешип, тышына чыгъып, азатланып кетерикча, къысылды. Аны къоруулар адамы болмагъанын ахырына дери ангылап. Ачы эди ол ангылау. Не ары чалгъы, бери оракъ болуп, келген-кетгенлеге сибиртгилик этип турду эсе да, киши бёрк кийдирмеди. Чиппо жарлы болгъан сейирмиди — сау жамауатны башын жарлылыкъ къысханда. Алай эллиле, не десенг да, жарсыуларын бир бирлерине айтадыла. Жыйылып, бушууларын этедиле. Чиппо эди жазыкълылыгъыны чууунундан тутуп къалгъан. Алай бар эди энтта аны жюрегинде жылы умуту — ол Алакёз эди. Аллах болушуп, тор ажирни жууашдырып, Марковха бералса, ким биледи, жумушар, башха кёзден къарап, биргесине алып окъуна кетер. Кимине базынып къаллыкъды мында? Юйю-журту, ахлуларымы тыярыкъдыла? Болушур, таланнган, деди ичинден. Умуту туура аны бла юзюлмей эди. Алакёз кюйсюз малды — ол жыгъып ачытмагъан ким барды? Чиппону атасы Къасай харип, Алакёзню атасы Узунбелден тайып, сакъат болмагъанмы эди? Подполковник терилип, тор ажирге минсе, Къасайны къадары жетмезми? Чиппону дертин Алакёз жетдирмезми эди анга? Алай ол Къасай улуну жюрегине бусагъатда тюйрелген жашырын къууумчугъу эди. Бир кесинден сора бир кишиге эшитдирмезлик. Тап ол оюм жюрегине тюшгенде, жыйырылып, подполковник аны ангылап къоярыкъча, къоркъгъан окъуна этди.

— Нам тебе хороший дел есть, табарищ апчер,— деди Чиппо, кёп тынгылагъандан сора.

Марков, сейирсинип, Къасай улугъа къарады. Бу жапысыз кимге ахшылыкъ эталлыкъды дегенча этип, ышанмады.

— Айт айтырынгы,— деди подполковник, олтургъан жеринден турургъа бла къалыргъа арсарлы бола.

— Алакёз сенден башхагъа тийишли тюйюлдю. Сени къолунга тюшсе сюе эдим. Санга буюруп, ташада тута тургъанма,— деди Чиппо, жангыдан тирилип, Марков сёзлерине къулакъ салгъанына къууанып.

Подполковник, тютюн къабындырып, кёз къыйырын Къасай улугъа жетдирди. «Энди уа не аман акъылы бла ётюрюк айтады?» Алакёзню ол кишиден да букъдурмагъанын офицер биле эди. Ат эллилени кёз тууралларындан бир заманда да кетмегенди. Къозутургъа кюрешгенча, гелеулю сыртны эриниден тепмей сюелгенин кеси аз кёрмегенди. Керти да ариу эди ол ат, субай. Бютюнда энишгеден къарагъаннга бийикде сюелген ажир

бир тюрлю деменгили кёрюнеди. Мында, энишгеде, ишлеге айып этип, налат бергенча, сир болгъанлай. Кюн чыгъарны аллында къабыргъалары окъалай жылтырап. Бир-бирледе кетип къалып, иги кесекни кёрюнмей туруп, кюн тау артына жуукъылашханда жангыдан келе эди. Бери, эл таба айланып, кимни эсе да излеп, сакълап, гёзетчилик этгенча. Кюнбатышда, жамычылай тёгюлген, жалкъасы къызыл суу ичип, сыйдам къабыргъа, бел тюгю ёртенленип, тийрени нюр жарытып. Атмыды огъесе бир башха затмыды, мен ёмюрюмде кёрмеген деп кёп сейирсиннгенди Марков, аны ариулугъун элге къызгъанып. Алакёзню деменгили субайлыгъындан бла сыйдам тюгюню жылтырагъанындан къоркъуругъу келип, ушкок атдырып да кёргенди. Элгендирип, къачырыр муратда. Нек сюелирге керекди ол элни туурасында, подполковникни кюйсюзлюгюне шагъат болуп тохтагъанча. Алай ажир, окъ сызгъырылагъа эртте юйреннген, жеринден тепчисе да, узакъ кетмей эди — отлау бла жубана, кете-келе турады.

Алакёзню сагъыннганда, кертда, Марков элгеннгенин Чипподан окъуна жашыралмады. Бети тюрленип, иги кесек тынгылады.

— Эндиге дери анга киши нек минмейди? — деди ахырында, терезеден къарап, биягъы жерде ажирни кёрюр муратда.

Чиппо, жунчуп, сёз табалмай тынгылады. Ол кишини миндирмейди, жангыз да Кърымны унаучу эди дерге тили айланмады.

— Мен кесим кёп кере кюрешгенме,— деди сора,— алай минериме эллиле ыразы тюйюлдюле.

— Эллиле аны нек къубултадыла, кёкденми тюшгенди, узакъ ёмюрледенми келгенди? — деди Марков, кюлюмсюреп. Алай не кюлюр, не масхаралар умуту жокъ эди. Ол атда не эсе да бир ангылашынмагъан кючкъарыу болгъан суна эди. Не кюч эди ол, эллиле анга нек базынадыла? Огъесе базынмаймыдыла? Подполковник алданнган эте болурму? Атла аз жерде жюрюмейдиле, мыркалары, жюйрюклери да бар. Алакёзге энчи эс буруп не хыйсапдан башлагъанды да ол? Аны Марков кеси да билмейди. Кертиди, сюймейди подполковник ажирни. Да не хата этгенди? Ариу жаныуаргъа къууаныргъа керек тюйюлмюдю!

— Алакёзню ызындан гажай бёрю айланып тургъаны кертимиди? Эллиле анга не айтадыла? — деди Марков, суукъсурап, титирей.

— Кеппе-кертиди,— деди Чиппо, офицерге ол тамашаны юсюнден айтыргъа тюшгенине къууанып.

— Эрттеденми айланады?

— Хау, эрттеден бери айланады. Юйюрюн къыргъандан бери. Энди уа шуёхла окъуна болгъаннга ушайдыла.

— Юйюрюн къыргъан ажир бла гажай къалай шуёхла боллукъдула? — деп сейирсинди Марков. Жюрегинде уа башха оюм жилтинленди. Зорлугъу, кюйсюзлюгю озгъаннга хорланнган жукъ эталмайды. Жалынчакъ къулу-къазагъы болупму къала болур? Ёмюрлеге. Сора мында жашагъанланы сау къалгъанлары Марковха жалынып турургъа керекдиле. Ёзге уа деп къууанды.

— Андан билгеним азды,— деди Чиппо, подполковникни мудах этерме деп эсине келтирмей.— Гажай бёрю жыйын башчысы болуп, жылкъыны къырыртъа келген эди да, нёгерлерин къырдырып, энди кеси жалынчакъ болуп къалгъанды.

Подполковник эринлерин къаты къысып, ачыуланды. Гажайны жаныды. Алай атны ызындан айланып тургъаны ючюн жанымады. Мадарсызлыгъы ючюн. Табийгъат жорукъгъа кёре, гажай Алакёзню жыртып, чачтюк этерге керек эди.

— Сора гажай ажирни нек хорлаялмайды, ийи? Чиппо, жууап табалмай, тынгылады.

— Мен, бир къарангы адам, не билеме? — деп, ипбашын ёрге тартды.

Марков а, сагъайып, кёзлерин жумуп, Къасай улу андан ары не айтады деп сакълады. Алай ол сёзлерине сёз къошмады.

Эллиле Алакёзге эки жюз, юч жюз жыл болады деп нек айтадыла? — деди ахырында подполковник.— Ол не дегенликлериди, неге базынып айтадыла? — Офицер жангыдан ачыуланып, ачыуун Чипподан аллыкъча, анга алай къарады.

— Бош сёздю ол,— Къасай улу къолун силкирге ашыкъды.— Адамла сант сёзлени бошуна айтып къоюучудула. Аны ким эсге алады ансы,— деди Чиппо, Марковну сабырландырыргъа кюрешгенча.

— Сен манга кёл этдирирге кюрешгенча кёрюнесе.— Подполковник, балан бармагъын чюелтип, сагъышланды.

— Хоу бир да, атасы-анасы да ажир тюйюлмюдю?!

Марков Чиппону сёзлерине андан ары къулакъ салмады. Керти эди ол — ат аман да, тауушлукъ да болады, алай аны юсюнден даулашып, таурух этип турургъа не-

ге керекди? Жаныуар тюйюлмюдю? Болсада, нек эсе да, Марков Алакёзню эсинден къыстаялмай эди, къайгъы этдиргенлей, жюрегин эмгенлей турады. Огъесе элдилени таурухларына кюле кетип, артда кеси да айнаныпмы къалды? Эки жюз, беш жюз жыл деп да нек айтыргъа керек эдиле? Совет властьны хайырындан тюнене туугъанла — Марков Чипогъа сабийчикгеча къарады. «Аналары — совет властьны — унутуп, санауну узакъдан бардырыргъа кюрешгенлери сейир тюйюлмюдю? — деди, ары-бери жюрюй, баштёбен болуп.— Не ишлери барды ат, шайтан эсе да, ол малгъа беш жюз жыл, минг жыл деп? — Подполковник, эринлерин чюерип, ол халда бираз мычыды.— Быланы кётенлери башха тюрлю кёреме. Къор болайыкъ биз совет властьха бизни бешиклерибизни тебиретген деб' а айтырыкъ тюйюлдюле. Къысхакъуйрукъ кёхтюйле. Угъай, алыкъын къуйрукълары билинип окъуна башламагъандыла. Жумуртхадан буруларын энди къаратханларын билирге сюймейдиле. Сюймеген неди, женгдирмейдиле. Ол а сансыз къоярча алай гитче затчыкъ тюйюлдю. Аны бла кюреширге, бичакъ уруш этерге керекди.— Марковну эсине биягъы Алакёз тюшюп, бир тюрлю тутхучсуз болду. Борбайларында къарыусузлукъ сезип, шинтикге олтурду.— Бир мадар этерге керекди. Алай не этсин подполковник? Ол эталгъан белгили эди да, аны аямады. Бир халкъны да киши да от бла, бичакъ бла къырып, артларына чыгъалмагъанды, не, тобукъландырып, тилсиз малгъа тенг этип къоялмагъанды. Адамны жашатхан, дуниягъа ёхтем къаратхан аны эсиди — алгъа, артха да къаратхан. Айхай, мындагъыланы эслери, тиширыуланы чач эшмелеринлей, беллери бла энишге салынып турса эди, бичакъ бла кесип-кесип къысхартыр эди. Аталары — совет властьдан кёзлерин къакъмазча. Алай адамны эси къалайда букъгъанын ол къайдан билалсын. Жаланда башында, мыйысында тюйюлдю ол. Жумуртхадамыды, бу ташлада, таулада? Шууулдап баргъан Черекни жети къатысындамыды огъесе Алакёздемиди? Аны бир да билмезсе»,— деди Марков, кеси аллына шыбырдап.

Кёлюне не тюрлю зат келсе да, Алакёз тынчлыкъ бермей эди. Аны жалкъасын ууучуна жыяргъа, ауузун жыртдырып, юсюне минерге термилди. Бети къарады, ол аны юсюне минип, сюйген жанына жол кёл алдырып чапдырса, Алакёз суугъа кетген чычханлай болмаса, беш жюз жыл угъай, жети кюн жашагъанды деп окъуна

айтмазла. Керексиз таурухла ол заманда бек терк унутулурла. Унутулургъа уа керекдиле. Былайда Марков, къууанырыгъы келип, ышарды. Эллилени кёллендирген Алакёз эсе, подполковник анга юч жыл окъуна толмагъан кёреем деп айтдырыр деди дагъыда.

— Да, сен айтханлай болсун, иги ат кимге да керекди,— деди Марков, бир къолун Чиппону инбашына сала.— Жыйышдыр жигит адамланы, биргенге мен да барайым.

* * *

Эл табадан келе тургъан юч атлыгъа Алакёз эс буруп сагъаймады. Гелеулю сыртны кезинде сюелип, сауурсуну бла кюнню жылыууна тынгылайды. Алгъындан арыгъыракъ болгъан болур — тюгю чюйрекди, кеси да аз-маз апчыгъаннга ушайды. Арт бёксюмюнде къамичи ыз къалып къалгъанлай, акъсыл ызлыкъ сёдегей тартылыпды. Тюз да аллай ызлыкъ ажирни муддасындан башланып, къарын тюбюнде тас болады. Тау жанындан ургъан аяз ажирге хычыуун кёрюнмейди — къуйругъун бут араларына къысханды, алай аяз къылланы бир-бир санап, тинтип, бир бирге ышып, къыл тарууш этдирип, шош сызгъыртады. Арлакъда таш артындан башын къаратып, Гажай бауурланыпды. Аны жалкъасы чал болгъанды, тюгю да чюйреди. Сакъмы, теркми саркъады заман — алай ол Гажайгъа кесин билдиргенди: бёрюню кёз чунгурлары алгъындан терен болгъандыла, къыстау желни жырып, марагъанын кёрюучю кёзлери энди аязчыкъдан окъуна ийменип, жилямсырап къаладыла. Тюп эрини жылтыргъанмы этгенди, нек эсе да энишге салынады, быстырланып, шош къалтырайды.

Гажай, Алакёзге секирирге термилип, алай базыналмай, кюч-къарыу жыя тургъаннга ушайды, къарамын ажирден бурмайды. Ол къарауда дерт не жутлукъ жокъдула. Ёлгендиле, тас болгъандыла, къачан эсе да аулакъда болгъанча балалары тас.

Балалары эртте гунч болгъандыла — андан бери кырдык кёгерип, саргъалгъан да этгенди. Алай улуулары, сынсып жилягъанлары кече, кюн да къулагъындан кетмей, эшитилгенлей, ма бу гелеулю сыртда ёргеэнишге жортханлай турадыла. Бусагъатда да Гажай кючюклери сынсыгъанларын эшитип, жангыдан Алакёзге къарады, борбайларына кюч-къарыу уруп, къарыны ёрге тартылды да, секирирге таукелленди. Алай ол-

сагъат Гажайны санларына ауурлукъ келип, ол ауурлукъ аны гыйы ташлай басып, жерге бауурландырды: угъай, ёлгенди аны дерти, ажирни богъурдагъыны шатыклыгъы да къозутмайды. Биягъы бёрю кючюклени улугъан, сынсыгъан тауушлары эшитилдиле. Огъесе алданнганмы этеди? Гажай, башыны ауурлугъун кётюралмагъанча, жерге гамыракъ бауурланды — сынсыгъан, жилягъан тауш къайдан эсе да бийикледен келип, жерге сингнгенча кёрюне эди. Гажайны ич ауруун, жюрек жарасын жер кесине кёп кере тартханды, ауур дертинден азатландырып. Да не затха алданады бусагъатда Гажай — ол кертда баласыны сынсыгъанынмы эшите болур? Эсиндеди — аны къыяулу кючюгю келип, аякъларын, жухун, къулакъ артларын жалап жилягъаны: жиберме мени Алакёзге, ол огъурсузду, мен ат эт сюймейме, кел, кетейик да, жубуранла тутуп жашайыкъ. Къургъакъ дорбунну башында жубуранла кёпдюле деп тилегени. Унамады Гажай, къажымагъан эди ол заманда дертинден эсирген бёрю. Бусагъатда уа ол жангыдан къыяулу баласыны тарыгъыуун эшите турады. Огъесе ёз кючюгюню жиляуу тюйюлмюдю ол? Аз балаламы улуп, сарнап, тилеп, жилягъандыла гелеулю сыртда, агъач тюплеринде, анда-мында да? Адам балала. Гажай сау кече бла кюнню кёрюп, эшитип тургъанды. Эртте жоюлгъан ёз балаларыны ёле туруп улугъанлары бла адам балаланы жилягъанлары бирге ушагъанларына сейирсинип, этер мадары уа болмай. Ары дери да ишекли эди Гажай ач болгъан адам балала бёрю кючюклеча къычырып жилягъанларына. Алай ёле туруб' а башхалыкъ къалмайды: жилягъан, сынсыгъан жаралы адам баласымыды огъесе ёле башлагъан бёрю кючюклемидиле? Аны киши билала болмаз. Ол кече Гажай билалмагъан эди: сарнагъан бла улугъан бёрю кючюкледен гелеулю сырт нек толуп къалгъаныи. Бёрю кючюкле тюйюл — адам балаладан. Башхамы эдиле? Гажай башхалыкъ кёрмеди. Кючюк улугъан сунуп къууулса, улугъан адам балачыкъладан сескене эди. Къычырыкъдан къычырыкъгъа чабып турду. Мадары жокъ эди. Сора, эригип-талып, кёкге къарап, кеси да улуду. Адам балала, бёрю кючюкле да, ёле туруп, бирча улуйдула. Бусагъатда Гажай таш артындан башын къаратып жатады. Къыяулу кючюгюню жилягъан тауушу къулагъындан кетмейди огъесе ол жиляу аны къыяулу кючюгюню тюйюлмюдю? Адам баласымы жиляйды? Бёрю, туруп, башха ташны тюбюнде бауурлан-

ды — жилягъан тауush тохтамады, тунукъ болмай, къулагъына бютюн ачы эшитилди. Гажай, тёзалмай, солуу табар муратда терек тюбюне кёчдю, дагъыда къайтып, юйреннген ташына къысылып, бауурланды. Къалайгъа барса да, башха тюйюлдю: адам балаланы бла адамланы улугъанлары, ынычхагъанлары хар таш тюбюне бушtукъ болуп, хар терек бутакъгъа илинип къалгъан болурла. Не да къанатлыла болуп, учупму айланадыла, гелеулю сыртны, тёшлени башлары бла. Терек чапыракълай, аз-аз саркъа, аязда къалтырай. Къыяулу кючюкню улуп жилягъанын жангыдан эшитип къоюп, Гажай секирип турду. Алай олсагъат жарлы кючюкню сарнауун бир башха зат тунчукъдурду: чал жалкъалы бёрю хауаны жыйылады да, темир ийис эшитди. Гажай бир тюрлю симсиреп, Алакёзге къарады: ол, жеринден тепмей, башын бошлап тура эди. Гажайны чал жалкъасы къайырылды, ташдан бир жанына чартлап, къайры эсе да къуугъун жибергенча этип, ачы улуду.

* * *

Алакёз эртте эслеген эди юч атлыны. Энди уа темир ийислерин да эшитип, сагъайды. Озуп кетерик болурла деп, артыкъ бек типиски этмейди: аллай тёре да болуучуду — арт кезиуде ажир эки-юч кере сынагъан ишди. Чиппону да таныды. Нёгерлерин а биринчи кёреди. Атлары хоча тюйюлдюле деп келди Алакёзню эсине. Чиппону мыркасы ташсынып атлагъанын, башха экиси уа асыры желбыдырла болгъанларын ол терк окъуна эслеп женгил чабалмазларын ангылады. Ауур лохлула, деди ичинден Алакёз, бютюнда Чиппону атын жаратмай, жылкъыда мухар да, жагъынлы да болуучусу эсине тюшюп. Жылкъыны терсине элтирге кюрешиучюсюн унутмагъанды. Алакёзню тишлерини жютюлюклерин ол да унутхан болмаз.

Атлыла иги да жуукълашхандан сора ажир, башын кётюрюп, гитче жютю къулакъларын жумуп, терк окъуна сир этди. Келгенлени биргелерине жашчыкъ болурму деп, сагъайып къарады. Кърымны эрттеден бери да кёрмейди, элек бла анга къуруда жем тежеучю огъурлу тиширыуну да. Алакёзню унутупму къойгъан болурла, темир быргъыладан чыкъгъан отдамы кюйюп къалгъан болурла? Ажир, жангыдан мудахланып, ауур кючсюндю, нек эсе да жашчыкъгъа ёпкеледи. Алай умутун юзмей, келгенлени ат боюнларына, къуйрукъларына да иги къарады: Кърымны кёрмеди. Жокъ эди

жашчыкъ. Алакёз санлары мыккыл болуп къалгъанларын сезип, аны бир тюрлю хомухлукъ, сансызлыкъ да бийлегенин ангылады. Алай келгенле анга келе эдиле да, къачып къутулур умут этди. Гелеулю сыртны кези бла кёнделен жоргъалап, тохтап къалды. Жокъ эди алгъыннгы тирилик, къарыу да. Аны кёллендирип, тойдуруп, жылытып туруучу жер энди Алакёзден ёнгелеп, кюч-къарыуун сыйырып къойгъанча болду. Туякълары жерге, жерни кырдыгына, ташларына жетмей, жетерге уа термилип, тагъылып къалгъанлай, сюелип турду. Атлыла келип, тохташдыла. Алакёз жеринден тепмеди, темир ийис этгенлени сёзлерин ангыларгъа сагъайгъанча.

— Да он же весь какой-то обшарпанный или, может, больной? — деди Марков, къууанч умуту эрип, думп болуп кетгенча, кёлкъалды ауаз бла. Ачыуланнган окъуна этди, ким эсе да анга жым-жым жылтырагъан къанатлы ат берирге айтып, энди уа бир арыгъан мырканы тежегенча. Къабыргъасын, саууpсунун да окъ жыртхан атха минип къалай кёрюнюр ол жамауат аллында? — Брехня всё это, не сберегли бандиты государственное добро.— Подполковник, къысха келип, Алакёзню саууpсунуна къамичиси бла урду. Алдагъанлары ючюн ачыуун ол кимден алып къанын сууутургъа билмей эди. Къамичи тийгенде, Алакёз аз элгенип, арт бёксюмюн энишгерек чёкдюрюп, Марковха къарады. Инбашында жылтырагъанлагъа энди эс буруп, сейирсинди. Аллай адам келип, юсюне сюелип кёп тургъан эди. Ажирни боюнуна, саууpсунуна сакъ узалып, сыларгъа, къагъаргъа эниклеп. Ажир адамланы ариу айтып, жалынып сёлешиучюлерине юйреннген эди. Келе-келип, къамичи бла сермегенни уа бу жол болмаса кёрмегенди. Аллай зат болгъан эсе да, унутханды. Ажир, сейирсинип, былай болду да, былай этейим дегинчи, Чиппо, келип, жалкъасындан тутду: Алакёз, харип, Алакёз, деп жалынды. Тор жеринден тепмеди. Ажирни тынчлыгъын жаратмай, Къасай улу сагъайды. Аман акъыл этип, бир хыйласы болуп тынгыламай эсе, Алакёзню симсиреп, жууашып ким кёргенди? Ат жагъын этип чочуса, къачаргъа кюрешсе, аны иши башхады. Аллай малны жууушдуралсанг, ол сениди — иер сал да, мин. Чиппо атланы, бютюнда Алакёзню халын билмеген адам тюйюл эди. Салмады иер. Жюгенни Марковха тутдуругъа умут этди. Алай подполковник Къасай улуну арсарлыгъын кёрюп, жюрегинде да бир ангылашсыз сезим къозгъалгъанына тынгылап, ашыкъмады.

— Да он же дохлый какой-то, что ты мне его суешь? — деди Марков, айтханына кеси да ийнанмай.

— Нет, хороший, он как шайтан,— деди Чиппо.

— Нашли мне тут трехсотлетнего шайтана... Вначале сам покрасуйся на нем. Сочинитель жеребячих легенд.

Къасай улу секирип Алакёзге миналмагъанын кёргюзтюрге сюймей, тырхыгыракъ жерге кёз жетдирип, атны ары тепчитирге умут этди — ат къарыуламады.

Марков къамичи сабын, ушкок бурунунча, Къасай улу таба чюелтип: — Помоги же ему,— деди нёгерине.

Белинде Чиппону ауурлугъун сезгенлей, Алакёз чюй къулакъларын жумуп, арт бёксюмсюн ары-бери силдеди да, шошайып къалды. Кёз акълары кенгердиле, жортдула. Чюйре болуп, кёпчюп, хомух кёргюзтюп тургъан тюгю чёгюп, сыйдамланды. Сызгъырыргъа хазырланнган жилянча, бир тюрлю гитче болуп къалгъан ариу башын кётюрдю, темир ауузлукъну жумушакъ эринлери бла гам къысып, пырхылдады.

Алакёз, лагъымлай, атылыргъа хазыр бола тургъанын, атылса уа Чиппогъа игилик этмезин олсагъат ангылады. Тап, къоркъуругъу келип, тюш да къал деп къычырыргъа умут этди. Айтмады алай.

— Ну, что он у тебя застрял, словно вкопанный? — деди да, мыркасын алгъа тепчитип, къамичиси бла Алакёзню къулакъ артына урду. Ажир, жеринден ычхынып, гелеулю сыртны бели бла кёнделен чапды. Чапханмы этди, элгеннген къушлай, учупму кетди — Марков аны ангылаялмады. Атны туякълары жерге жетемидиле огъесе жетмеймидиле — подполковник аны да эслеялмады. Ол жаланда желни сызгъыртып, улутуп, созулуп баргъан Алакёзню къуйругъун кёре эди. Сора, жел алып баргъанлай, Чиппону. Жыйырылып, гитчечик болуп. Аны акъсылдым башын.

Алакёз, терк узайгъаныча, гюрен айланып, ызына да терк къайтды. Гелеулю сырт бла энишге чапмады да, тигелемеди. Келе-келип, тамамды энди дегенча, эки ал аякъларын бирден жерге тиреп, сауурсунун ёрге быргъады. Чиппо сырты бла Алакёзню боюнуна тийип, андан да чартлап, сызылып кетип, гелеулю тёшден энишге къыстау толаланды.

Къасай улуну ол халда жыгъып, не аз да тохташып, ауара болмай, ажир сыртны бели бла бираз жортуп, сора сыртны аргъы, дангыл жанына ал бурду. Эмиликленнген атланы чапханларын, кийик болуп жортханларын Марков кёп кере кёргенди. Алай Алакёзню бар-

гъанына ол былайды деп айталмады. Къарап турду. Нени, кимни ызындан къарагъанын ангылаялмай. Жангыз атмыды кийикленип баргъан огъесе бу сыртмы къозгъалды — ташы, тереги, тайла, жылкъы болуп, ажирни ызындан къозгъалып, энди уа къанатлыланыпмы къалды? Марковну кёзю-башы урчукъланып, къайры эсе да тебип, кетип баргъанча болду. Тин-тери басып, санларын къарыусузлукъ бийлегенин да сезди. Тюбюнде аты жеринде чыдаялмай, кесин ёрге-энишге тартдырды. Подполковник ауурланып, иерден бир жанына машокланнганында, нёгери жетип болушду.

— Что с вами, товарищ подполковник?

— Ничего, ничего... проклятье,-- деп шош сёлешди Марков,— он, хитрец, упал, наверняка туда, куда меня вёл.

Экиси да энишге къарап, кертда, Чиппо аланы палахха жолукъдуругъа алып келгенча, аны изледиле. Ол таш къатында тапсыз сойланып тура эди.

Бираздан жер бегирек тепгенча кёрюнюп, эки атлы да сагъайдыла. Гелеулю сыртны дылгам жанына. Алакёз ары къачып, алаша булутлагъа кирип, тас болуп къалгъанча кёрюннген эди да, энди уа артха айланып, жортуп келе эди. Ёшюн урушха келгенлей. Алакёзню желде жамычылай жайылгъан жалкъасын, кенг ёшюнюн, бурун сюеклери тургъанларын кёрюп, Марков сейирсинди. Жылкъы келгенлей, жерни гюрюлдегенин да эшитди. Жангыз атны жортууу гюрюлдетмейди аны деди подполковник ичинден. Ол къалай эсе да узакъдан, теренден гюрюлдейди. Акъбаш таула жуукъылашып келгенча, андан ташла къуюлуп, ырхы болуп.

— Что за чертовщина? — деди подполковник, керохуна узала. Кертда дегенлей, Алакёз барып, жылкъыны ызынданмы алып келеди? Жюз жылла бла жыйылып, сакъланып тургъан? Къоркъуууна ийнаныргъа бла къалыргъа билмей, Марков узакъгъа къарады. Туманча басынып, жыйылып келген жылкъыны кёрлюкча. Алай къоркъурча абери кёрмеди огъесе эледими? Жерни гюрюлдегени, тепгени кесин, атын да къалтыратды. Сора подполковник сызгъыргъан, къамичи, къылыч ургъан тауушла эшитгенча болду. Къарап-къарагъынчы, гелеулю сыртха жан кирип, аны кырдыгын, ташын басханла, чёбюн юзгенле къайры эсе да узакъгъа, таула артына кетип туруп, энди уа Алакёзню ызындан былайгъа басынып къалгъанча.

Марков, ажирни башын тутдуруп, керох атды. Бир бири ызындан эки-юч кере да. Керох тауушла жер гю-

рюлдегенде жутулуп, эшитилмедиле. Подполковник керохун жангыдан къурагъынчы, Алакёз гелеулю сыртны кезине жетип, дагъыда гюрен тутуп, энишге айланды. Жалкъасы бла къуйругъу желде сызгъыргъаны Марковну къулагъына буштукъ болгъанлай этип.

* * *

Эки атлы да, эне келип, Чиппону къатында тохтадыла. Башы, боюну къатыш, къадау ташха тийген болур эди. Къулакъ артындан саркъгъан къаны кёлек жагъасын бояп, бетин сазлыкъ хорлап жата эди. Боюну бюгюлюп, башын онг инбашына къысып, аны тюзетир къарыуу да болмай. Келип юсюне сюелген эки атлыгъа къарар умут окъуна этмеди. Кёз аллында жангыз тюртючюкге къарап, сойланнганлай турду. Бир чуругъуну буруну да тапсыз терсине айланып.

— Он жив, надо помочь.

— Без нас найдутся. Пусть лежит, он же хотел, чтобы вместо него вот так лежал я,— деди Марков сансыз ауаз бла.— Поехали.

Атлыланы озуп кетгенлерин Чиппо сезди да, иги кесекге дери аллында тюртючюкню кёралмай турду. Сора туякъ тауушла эшитди: Алакёз къайтып келип, башын энишге тутуп тургъанын эследи. Чиппо Алакёзге ачыуланмады. Тюртю терекчикден къарамын анга бурду. Дагъыда къайры эсе да къараргъа умут этди. Баштёбен айланып жата эди да, болалмады. Болушургъа кюсемей кетип къалдыла деди ичинден. Болушсала, эллилери болушурукъ эдиле. Алай эллилери бла да ала анга жан аурутурча жашамагъанды. Хар ким да жашагъанына кёре ёле болур. Жокъ эди Чиппону кёлкъалды этерча, ёпкелерча адамы. Бу мени миллетимден адамларыма жарар деп, ташны ташха урмагъанды. Жаны тамагъына тыгъылып тургъанын сезип, кёп затны эсине тюшюрюп, сагъышланыргъа ашыгъа эди. Сагъышла аны жанын къалдырлыкъча. Алай нени, кимни юсюнден сагъышлана болур эди — энди аны киши билаллыкъ тюйюлдю. Не десенг да, эллилеринге жараргъа кюрешген игиди депми келе болур эди кёлюне? Эллилеринг урушсала, учузуракъ этип сёлешселе да, жарлы кюнюнгде атып къоймайдыла. Ийнек аягъы бузоу ёлтюрмейди. Огъесе ёле туруп эллилеринден адам кёрюргеми термиле болур Чиппо? Сынсыргъа, жиляп, жазыкълыгъыны юсюнден айтыргъа. Керек эди Къасай улуна тарыгъыргъа, ким болса да, эллилеринден биреуден кеч-

гинлик тилерге. Алай жокъ эди къатында киши, ёмюрю жангыз кетди, акъсай-акъсай, силкине-керкине, къанаты юзюлген чорбат чыпчыкълай, жилягъа, дау айтыргъа да кишиси жокъ.

Чиппо, ёхтюнюп, терсине айланып тургъан бутун тюзетирге умут этди. Болалмады да, дагъыда ауур ёхтюндю. Аны ючюнмю келди, нек эсе да Алакёз Къасай улугъа жуукъ келди. Ауз тылпыууну жылылыгъын эшитирча. Жылы, жумушакъ эринлерин Чиппону сакъал тюбюне жетдирип, ёрге — къулакъ артына дери учхалатды. Сылагъан этгенча. Кёз башларына, кирпиклерине да жылы гумхотун салып, сюелгенлей иги кесек турду. Чиппону бет териси тартылып, мангылайы суууганын сезгенде уа, арлакъ кетип, ёлгеннге къарады. Чиппону бир кёзю жарты жумулуп, башхасы уа суукъ миялалай, Алакёзню марагъанча тура эди. Кимни кёрюрге термилип, жабылыргъа унамай эди ол? Болурму эди, харип, аны аллай адамы, неда барыгъыз да онгмагъыз, бу дунияда манга тынчлыкъ бермегенлей, кесигизден учуз этип, жюрегими нюрюн алгъансыз депми къаргъай болур эди? Ким биледи?..

* * *

Жабалакъ кёпден бери тохтамай жауады. Арбазлада, юй башлада хомпуклана. Хуналада, ташлада къуш жастыкълача агъарып. Халимат эски ботасын бели къатыш башына чулгъап, арбазда иги кесекден бери сюеледи. Акъ дуния кёзлерин къаматып. Не тийреде, не аргъы, не берги тёшледе жер къарасы эсленмейди. Ариу эди дуния, таза. Акъ шошлукъгъа бёленип. Орамлада киши кёрюнмейди. Тап, къоншу къоншугъа кирип-чыгъып окъуна эсленмейди. Сёлешип, жюрегини къайгъысын чачаргъа адам излей эди. Киши кёрмейди. Юйлерине кирип барыргъа уа сюймейди, ийменнген этеди. Жюрюй-юрюй, эллилени эрикдиргенди. Бир беш-алты кере барып, Кърымны сормагъан юйю жокъду бу тийреде. Адамланы жанларындан тойдургъанды: ол иги тюйюлдю. Бусагъатлыкъ дунияда кимни да башы къайгъылы. Кърымны оруслу солдат алып кетгенди деп анга эртте айтхандыла. Ким солдат, къаллай, къайда жашай болур? Ол соруулагъа анга тынгылы жуап ким берлик эди? Къайда да болсун, жаны сауду, шукур эт да къой деп да жапсарадыла. Анча сабий тас болуп, къырылгъанда, жашчыгъынг сауду дегенлеге Халимат бек ыразыды. Алай саумуду, шаумуду? Мындан сау кетгенлик-

ге, анда не этдиле, жолда къаплапмы къойдула, неда артха къачама деп, ажымлымы жоюлду?

Тёшегинден къобалмай, Халимат тогъуз ай жатханды. Арбаздан тышына чыгъып от тиргизалмай да кёп заман оздургъанды. Энтта къарыусузду: жётели тохтамагъанды, къуругъан бутлары айтханын этселе, жерни этегине жетип излер эди.

— Не тюрлю аскерчи эди, нек элтеме дей эди? — деп, ахлу тиширыудан кече-кюн да сора эди Халимат.

— Ийнан, бек асыллы оруслу эди, ол болмаса, сени жанынг да сакъланырыкъ тюйюл эди.

— Ай, медет а, аны къайдагъысын ким билсин?

Элде бош къалгъан журтла кёпдюле. Сайлап къайсында жашаса да. Атасыны юйю да хатасызды. Алай Халимат биягъы халжар къыйырына кёчюп, анда баш кечиндиреди. Ким биледи, Кърым къайтып иш келсе. Келсе да, юйреннген жерин излер деп умут этеди. Халжар тийресинден узакъ кетерге да аны ючюн базынмайды.

Халимат кёп кере къайтып, къуллукъ юйге келип, арбазын сакълар ючюн да къалмагъанды. Алай подполковник кетгенли ызына бир да къайтмагъанды. Кърымны алып кетген аскерчини жашагъан жерин, тукъумун жаланда ол билликди дей эдиле эллиле. Хапарчыла, жан аурутханла кёп, мадар а жокъ. Бир Аллах кеси онг берсин ансы.

Бусагъатда жумушакъ къарда жолчукъ ызлай, аякъларын кючден алышындыра, Айшатха келди. Ол Халиматдан да жарлы болгъанды.

Босагъадан атлап, сюек, таш тёбеледен башха зат кёралмай, тиширыу иги кесек сюелди.

— Бармыды мында адам,— деп сёлешди,— къайдаса?

Сора жётел тауш эшитди. Отоуну от жагъа мюйюшюнде Айшатны эследи. Ол, эски-бусхулагъа чулгъанып, эки къолун суукъ кюлге тутуп тура эди.

— Неди бу этгенинг, жазыкъ? — деди, Халимат, жилярыгъын тыялмай.

— Кёрмеймисе, къолларымы жылытама.— Айшат келгеннге къарагъан окъуна этмеди.

— Бизни къаргъагъанла сенлей жылынсынла.— Тиширыу, тышына чыгъып кетип, чалыдан сындыргъаны къадар сындырып, отунла келтирди. Излей кетип, сирнекле тапды. Мылы эдиле да, жанаргъа унамай, кёп къыйнадыла. От тиргизди. Ол бираз кюч алгъанлай, къар тюбюнде къалгъан къайын жаркъаланы келтирип

да салды. Мычымай, къарангы отоуну мюйюшлери да жарыдыла. Сюек-мюек, таш тёбеле, эски чарыкъ-чурукъла бет къусдула. От Айшатны юсюн-башын да жарытды. «Шайтан къаргъагъан жазыкъ эгечим»,— деди Халимат. Бурунундан сора жугъу къалмагъанды. Кёз чунгурлары терен болуп, бурун жанлары топуракъ бет алгъандыла. Узакъ барлыкъ тюйюлдю, харип. Халимат жангыдан жиляды. «Аны Аллах кеси биледи»,— деди дагъыда. Туруп, чоюнну отха асды. Терк биширип, ашатыргъа картош тапмады. Ожакъны тыш къабыргъасында къакъ этчикни эслеп, сора, къармай-излей кетип, бир къош ууч тенгли къудору тапды.

— Сен кимсе, не умут бла келгенсе бери?— деп, тюрт сёлешди Айшат, жылынып, жан киргенде.

— Таныялмаймыса, харип?

— Хабла болурса дейме.— От жарыкъда Айшатны кёзлери кюйсюз жылтырадыла, ары-бери да жортуп, Халиматны тинтдиле. Халимат эгечини къарамында эслиликни жилтинин табалмады.

— Хар нени да унутупму къойгъанса, жазыкъ сен? Унутхан аманды.

— Сора нени унутдурмай турлукъ эдинг сен манга? Мен бюгюн туугъанма, ма бу отну ичинден чыкъгъанымы кёрмединигми? Энтта да ары кирип кетерикме.

«Насыбынг — акъылынгдан шашханынг, ансы жаханим отдан чыкъмазынг а хакъ эди»,— деди ичинден Халимат.

— Мен сени эгечингме, кёрмеймисе?

— Эгечингми? Не эгеч хапарды ол? Энди эгечле, къарындашла жокъдула. Сен Хабласа, танырым.— Алай айтып, Айшат къычырыкъ этип жиляды, бетин къоллары бла жабып, эки жанына ауа.

— Беш эгеч бла юч къарындашдан энди экибиз къалгъанбыз.— Аллах айтханлай болурбуз,— деди Халимат. Энди не эгеч, къарындаш деп махтаныр кереклиси барды деп кеси да айтханын эсине тюшюре.

— Сен Хабласа,— деди Айшат, жилягъанын тыйып, кёзлерин къургъакъсыта.

— Охо да, кесинге тап заманда Хабла этип да тургъанса. Къой, энди ол санга берлик жокъду. Мен Халимат болгъанымы атабыздан да иги билесе.

— Алаймы сундурургъа сюесе? — Тиширыу масхаралагъан ауаз бла сёлешди.— Ийнанмай эсенг, келчи былай.— Айшат, жёбелеп, узун эски жыйрыгъыны этегин юй тюпде соза, тышына — арбазгъа чыкъды.

— Ары бир къарачы.— Тиширыу иничке балан бар-

магъын юй артында къапхакъ таба чюелтди.— Ма анда терек сюелиучю эди. Кёремисе энди аны? Ма ол сен эдинг. Келип, къуруда арбазымы марап сюелиученг. Мен аны кесген эдим. Жокъса сен. Ма анда сыртны уа кёремисе? Анда да сюелиучю эдинг, жашчыгъынг да этегинге жабышып,— деди Айшат, Кърымны сёзлерин къатлап.— Энди тапсанг къойма. Халимат да жокъ, Кърым да жокъ. Сен а эгечле, къарандышла деп сёлешесе.

— Охо, жарсыма, кесилген терекни тамыры къуруп да къалмайды, энтта да ёсерле,— деди Халимат, юйге кирип, от жагъа аллында шинтикге чёге.

— Сен алтынларынгы сыйырыргъа келгенсе. Ала да жокъдула, къарындашларыбыз тонагъандыла.

Халимат тынгылады. Керти окъуна айта болур, ким къалгъанды тоналмай деди ичинден.

— Унутханма санга аманат этип алтынла бергеними, жарсыма. Аманат сакъланнган тёре болса, биз бу кюннгеми жетерик эдик? Биз барыбыз да бир бирге, эгечлеге, къарындашлагъа аманат эдик,— деди Халимат, мудах болду. Ол кесини алтын сыргъаларын, жюзюклерин, кямарларын ахлулагъа саналгъан кёп тиширыулада кёргенди. Бири да бу сени эди, кесинге къайтарайым деп айталмагъанды. Тиширыуну жарсытхан ала тюйюл эдиле. Мындан алда экиге айланнган жуукъларыны биринде Къоркъмазны алтын сагъатын кёрюп къойгъанды. Эски заманлада ишленнген. Къамил кибик, уллу тёгерек сагъат. Жаланда ол къалып, аны Кърымгъа атап тура эди тиширыу. Атасыны сагъаты жашына жетмесе, аны биреу къубултуп айланса, артыкълыкъ тюйюлмюдю ол? Ырыс окъунады.

Къоркъмаз да, Кърым да жангыдан эсине тюшюп, экисин да бюгюн тас этип къойгъанча болуп, сытылып, кёпге дери жюрексиннгенин тыялмай турду.

— Бер сагъатны, не затым бар эсе да, ал, сагъатны Кърымгъа къайтар ансы,— деген эди.

— Мен сени эрингден осал киши болгъанымы ким айтханды? — деп къойгъанды.

Шашхан эсе да, Айшат терс сёлешмейди, къалмагъанды бу дунияда адамлада ийман, къарындашлыкъ, эгечлик сезим. Не болуп къалгъан болур огъесе къыямамы жуукълаша турады? Алай эсе, адамла бир бирлерине сакъ болургъа керек тюйюлмюдюле? Ийманларын харекетге алышындыргъан дунияны инсанлагъа къайсы ибилис тежеди?

— Не сылтау да этип, алтынны сыйырыргъа келген-

се,— деди Айшат, неден эсе да элгеннген этгенча, желкесин къабыргъагъа къысып.— Шо Хабла да мени басынчакълайды, аланла.— Тиширыу эки къолу бла да тобукъларын тюйдю.

— Мени танымазча уа шашмагъанса, ёхчеге сантланаса ансы,— деп, Халимат мудах сагъышланды. Эллилени асламы Халимат Хабла болмагъанын, акъылындан да шашмагъанын энди биле эдиле. Жаланда ахлула таныргъа сюймей эдиле. Ырысхысындан бир жукъ юзгенле. Аны ючюнмю жарсып жиляй эди ол? Адамлыкъ, ийман терк къуруп къалгъанына жарсып. Шауданны сууу къуругъанлай болгъандыла бир-бир от жагъала, ийманлары зыгъырда жутулуп.

— Энди танысам да, танымасам да, санга андан не? Алтынингы уа къырал алгъанды. Ызындан жет да сыйыр. Охо, сыйырып да кюрешме: жашынгы ёсдюрюр,— деди Айшат, къарамын от жагъадан айырмай, кёзлери чыракъ бара. Бу жол ол сабыр да, мудах да сёлешди. Чыртда акъылындан таймагъан адамча.

Нек эсе да Халиматны къууанырыгъы келип, тирилди. Алтын ол Кърымны элтген аскерчини къолуна тюшген болур. Аллах айтха эди аны уа — жюреги ташдан тюйюл эсе, ачдан ёлтюрмез.

— Сора алтынингы ол оруслу аскерчими алгъанды? — деди тиширыу, сагъайып.

— Не оруслу хапар айтаса?

— Ол Кърымны биргесине элтген.

— Мен оруслу-моруслу билмейме. Къырал алгъанды дей турама да.

— Сен, жарлы, къырал деп неге айтаса?

— Къара ол телиге, Хабласа десем, кёлюнге тиеди. Къыралны билмей, танымай, жаланда ол жашайды. Насыплы.

— Къырал дегенинг адаммыды? — деп сорду биягъы Халимат, шашхан эгечи кертда къыралны сагъынады, аны терслейди деп ийнанмай.

Эгечине айып этгенча, Айшат иги кесекни анга къарап турду, аллай бош затчыкъны ангыламагъанына сейирсинип.

— Къырал адам тюйюлдю,— деди ахырында.

— Сора неди да ол?

Айшат, уллу затны къучагъына жыяргъа хазырланнганча, эки къолун да кенгнге жайып, иги кесек тынгылады. Не айтырын билмей эди ол.

— Ол, Аллах кибик, уллуду, билемисе?

— Кет, Аллахны кёлюн кюлдюрме, алайсыз да тюп

болгъанбыз.—Айшат, кириу этлери ашалып чёкгенден, хырез тишлерин ачып кюлдю. Керти шашхан адамгъа ушады.

— Бизни Аллах тюп этмегенди, ма ол къырал дегеним тюп этип бошагъанды,— деди ахырында.— Аллах бирди — кёкню жети къатысында жашайды. Къырал а кече-кюн да журтубуздан чыкъмайды. Юй иеси кибикди. Хар къымылдагъанынгы кёрюп, билип турады. Билмей тургъанынглай, жаягъынгы от чакъдырып, кюлге аунатып, эшек бла тенг этип да къояды. Сен а адамла эшекле болгъандыла деп жарсыйса.

— Сен, харип, шайтаннга-жиннге алданаса,— деди Халимат, жангыдан тамагъы буулуп.

— Угъай, угъай, шайтан тюйюлдю ол. Шайтан-жин неди! Харипле, дууа окъусанг, думп боладыла да къаладыла. Къырал а ундурукъ юсюнде да сойланады, ары кирип да къоркъутады сени. Сюйсенг а, гыйы таш болуп, юсюнгден басып, солууунгу да тыяды. Андан къутулуу жокъду. Ол, кече бла келип, кёп кере басып, солуусуз этгенди, бууп, хырылдатып.

— Да къалай бла жанынгы сакъладынг, жазыкъ эгечим? — деди Халимат, кёзлери жукъ кёрмей къалып. Не Айшатны, не от чыхырны. Аны жилятхан эгечини акъылындан шашып, жарлы болуп къалгъаны эди. Энди ол Кърымнымы излесин огъесе муну сакълапмы жашасын?

— Ийманымдан бир хурттак берсем, солуу тапдыра эди. Алай ол манга терк-терк келе эди — ийманымы сыйырды да, аман жанымы къойду.

Экиси да кёп заманны тынгылап турдула. Халимат отну ышыргъан сылтау бла толгъан кёзлерин букъдура, Айшат а, чоюннга узалып, жарты бишген этден бир къабын юздю. Чайнап жуталмай, кёп къыйналды.

— Сора Кърымны алып кетген оруслуну сен да кёрмегенсе, къаллай болур ол? — деп сорду Халимат, кесин сабырландырып.

— Кърымнымы дейсе? — Айшат къабынын кючден тигелетип, эгечине сагъайды.— Да айтдым да ол къаллай болгъанын. Аны несин сораса? Сюйсе, сау дуния болуп къалады, эллилени къалтыратып, сюйсе уа — уллу гинжи да болады. Уллу гинжи болса, айтханынгы чыртда ангыламайды. Къуруда бир сёзню айтып, къычыргъанлай турады. Бек аман иши уа — гитче, такъыр гумучукъ болуп, сени ары жыйып, тутуп турады. Олтурур, жатар онгунг жокъ. Мен юч кюн жашагъанма анда. Сен а? Насыбынг да бар эди. Хаблаланы юйлеринде

къырал жашамайды. Манга уа бир кюн да тынчлыкъ бермеди.

— Энди уа келемиди, санга тие болмаз да,— деди Халимат сёз орунуна, эгечин булжутур ючюн.

— Энди келмейди. Арбазыма бир-эки кере кирип, аякъ тарууш этдирип, къайтып кетгенди. Алай сени ызынгдан келген болур. Ийнан, келмей амалы жокъду. Экеуленни ушагъына тынгыларгъа бек сюеди ол. Къарачы бир ундурукъ тюплерине, юй мюйюшлерине да.

— Эшта-эшта, эки жазыкъ тиширыуну ушакъларына тынгылап не табарыкъды ол?

— Анга башха тюйюлдю. Бетсиз затды ол. Къумгъан алып, кеси керегинге чыкъсанг окъуна, ызынгдан тебиреп къалады.

Экиси да тынгылашдыла. Нек эсе да Халиматны аркъа жиклери къалтырадыла. Биреулен ундурукъ тюбюнде бугъуп, аны марап-къарап тургъанлай. Сейирди, деди ичинден, алгъын шайтан-жинден къоркъуучу эди, энди уа эгечи «къырал» деген сёзню шыбырдап айтады.

— Тын, болду энди, сант сёлешип турма. Сабырлан,— деди Халимат,— мен сенден жукъ да алмайма. Кёлюм да къалмайды.

— Нек тынама, алтынынгы къырал сыйырып кетгенди. Артха алаллыкъ эсенг, бар, бир кёр.

— Сени кюбюрюнгю къармап айланнгандан сора иши болмаз аны. Юй иесине шашып сёлешесе, харип,— деди Халимат, абери ангыламагъанча этип. Неге керек эдиле бусагъатда къыралны юсюнден жарамагъан ушакъла!

— Ийнан, киргенди,— деп жиляп ийди Айшат. Кесин тыялмай, кёп жюрексинди. Аны ичине аман гебох кирге эди. Эр киши кибик, ол бизни тёшегибизге окъуна киреди. Хауа болуп, элни башында учуп, эл орамланы тыгъырыкъларында жайылып да айланады. Тышына чыгъаргъа онг къалмагъанды.

— Сен алтынны не этеркди ол дейсе? Артда келип, тёппеми тешип, мыйымы алып кетди да. Ангадамы ийнамайса? Бери бир къарчы — бу тешикге.— Айшат, ботасын хыны атып, башын эгечини тобукъларына салды.— Къарачы, ийнанмай эсенг.

Халимат къол аязы бла Айшатны башын шош-шош сылады. Эгечини чачы, бир, эки деп санарча жукъаргъан эди. Итлик чашча — жумушакъ. Жумдурукъча, гитче, арыкъ баш. Туз эригенлей эригенди, харип.

— Охо, энди иги болгъанса. Жаранг да жокъду. Къыс ботангы,— деди.— Хомухлукъ этме. Аллах буюр-

гъандан озмакъ. Хар кимни жазыуу мангылайындады.

— Аллах бир зат да буюрмайды. Нени да къырал буюрады. Аллахдан ол кючлю болгъанын кёрдюк — тартып алмай, сыйырмай не затыбызны къойду — жаш, къызмы, ийманмы?

— Кимни несин сыйырса да, санга тиерге керек тюйюл эди, харип, бек сюркелип айланнганса, этегинги жайып, тобукъланып,— деди Халимат, кеси аллына сёлешгенча, шош, эгечине эшитдирмей.

Алай Айшат, эшитген болур эди, онгсунмай къарады. Аны ол къарамында эслиликни жилтини барды деген къыйын эди. Халиматны къоркъуругъу келип, олтургъанлай турду.

— Хау, сюркелип айланнганма, къыралгъа жалыныр ючюн да къалмагъанма. Мен сизни барыгъызны да тамата эгечигиз эдим. Сизни ючюн кюреше эдим. Мен къайдан биллик эдим къырал эллилерине ёшюн сютюн ичирип, таматалыкъ этип, эс тапдырып тургъан адамны сюймегенин? Ол менден сора тамата жокъду деп тургъанды. Кёрдюнг, мени башымы тешип, мыйымы тышына тёгюп къойгъанын, ийманымы, губу къан эмгенлей, ыспассыз этип къойгъанын. Къырал аман акъыллыды: эллилерибиз къой сюрюулей болуп къалса сюеди.

Халиматны сейирсиндирген эгечини сёзлери эдиле. Шашхан эсе да, къалгъан эсе да, айтханлары барысы да сантдыла деп киши къояллыкъ тюйюлдю. Ким биледи, жайыгъып, эси жерине келсе уа деп кёл этди. Къыйынлыкъ эзген адамла алай бола туруучудула. Къыралны юсюнден сёзлери бек къоркъута эдиле. Жин зараны жетмеген эсе, ол бу къыралгъа къадалып нек тохтагъанды деди ичинден. Не зат ангылатыргъа кюреше болур, жазыкъ?

Халимат, сагъышланып, былай этейим да, эгечиме муну бла болушайым деп билалмады. Къатында чёгюп турургъа да жюрек къалай чыдасын — ол сабийни къайгъысын этмей? Жюрюп, сурап айланса, дагъыда жюрегине асыу эди. Умуту юзюлмей эди.

— Кел мени бла, не болсакъ да, бирге болайыкъ,— деди ахырында.

— Къайры жаханимге чакъыраса? — деп ачыуланды Айшат.

— Мен жашагъан эски халжарыбызгъа. Анда жылыды. Отун, сыгын да эркинди.

— Экибизни бирге турургъа къоярыкъ тюйюлдюле.

— Ким? Бизни бла энди кишини иши жокъду.

— Къырал къоярыкъ тюйюлдю. Аны жангыдан къозутмаз ючюн, адамла жангыз ёсген терекле кибик жашаргъа керекдиле.

* * *

Халимат тышына чыкъгъанда, жабалакъ тохтап, кюн ачылып тура эди. Ташла, хунала сууланып, терлеп. Жолну къарасы ачылып, тылпыуу, ожакъдан тютюн баргъанлай, ёрге чыгъып, шош жайыла. Бу жерлени халы алайды. Эрттенликде къар жаугъанлыкъгъа, тюшден сора тауукъла къумда жуунадыла.

Халимат, акъырын атлай келип, къуллукъ юйге кирди: насыбы мындан Марков кетгени эди: айтханын ангылаталмай эди, тап, шашхан тиширыуду деп ким эсе да тилин жетдирген эди да, къыстап ие эди. Энди мында сыйдамбет НКВД-ычы айланады. Келип, бир-эки кюн туруп, алай кетеди. Халимат аны атын-тукъумун билмейди. Танытгъын а этеди. Дин ахлуланы, эфендилени тутуп, энишге сюрген кюнден бери танылды. Аллына барып, сёлеширге сюймей эди — не медет, кимге барсын, Кърымны къайдагъысын ким айтсын?

Не тюрлю эсе да, Халимат босагъадан атлагъанлай, ёрге туруп, олтурур жерин кёргюзтдю.

Тиширыу, сёзюн неден башларын билмей, буюгъуп, кёп тынгылады. Сыйдамбет таба къараргъа базынмай. Насыбына, ол кеси сёлешди.

— Сени немислиле киминги ёлтюргендиле, атангы, къарындашларынгы, ахлуларынгы — барысын да тукъумларын, атларын да айт. Жашырма,— деди, къагъыт жазаргъа хазырлыгъын кёргюзте. Бармакъ орталарында къарындашны секиртгенине кёре, бек ашыгъа эди.

Халиматны уа тили тутулду. Нени юсюнден соргъанын иги ангыламады. Не немислиле хапар айтады? — Ауруп тургъан заманында ала къайтып, ол а билмейми къалгъанды?

— Да немислиле кёп адам жойгъан эселе, эки-юч адам ёлтюргендиле. Мен билген олду. Артда уа къайтып ишми келгендиле?

— Мингден аслам адам къырып къачханларында сен къайда эдинг? Аны къалай унутханса? — деп сейирсинди сыйдамбет, къолунда къарындашын шошайта.

— Да ала немислиле тюйюл эдиле, ахшы жаш, къызыл аскерчиле эдиле. Ичлеринде НКБД-ычыла да бар эдиле. Кесим кёрюп, башымы къачырып айланнганма.

— Немислиле къызыл аскерчилени кийимлерин кие билмегенми сунаса, эгечим? — НКВД-ычы ачыулана башлады.

— Да мен не билеме?! Немислилеге орус аскерчиле, таулу НКБД-ычыла къошулуп, сабийлени, тиширыуланы нек къыра эдиле ансы? Ала бизни душмандан къорууларгъа керек тюйюлмю эдиле?

Сыйдамбет тюрленди. Бет тюклери къобуп, кёзлери кюл бетли болуп, тиширыугъа къарады.

— Алданнган этесе, эгечим. Немислилени кир ишлерин къызыл аскерчилеге бош жагъаргъа кюрешесе. Душманла жайгъан хапарны эниклейсе сен. Манга аны айта эсенг да, энди кишиге эшитдирме. Къырал аны унарыкъ тюйюлдю,— деди НКВД-ычы, жууашыргъа кюрешип.

Къырал деген сёзню эшитгенлей, Халимат, сескенип, биягъы тили тутулгъанлай болду. Тобукъларындан къолларын айырып, бота къанатын тюзеталмады. Шашхан эгечини сёзлери эсине тюшюп, сейирсинди. Сора, хар палахны да этип, сабийлени чырпылача кюйдюрген къырал кёреме деди.

— Ол къырал дегенинг не затды, жашы, аны бир ангылатчы? — деди ахырында.

Сыйдамбет ышарды, сора, кюллюгюн тыялмай, тиширыугъа къарап, айып этди.

— Да сен къырал не болгъанын билмеймисе? — НКБД-ычы эки къолун стол юсюке салып, сагъышланды. Бу жахил тиширыугъа аны къалай ангылатыргъа боллукъду? Иги сыкъдырып, къайдагъысын унутурча, сорууларына сюйген жууабын эшитирча этерге керек эди.

— Къырал уллу затды. Аны къолу жетмеген, кёзю илинмеген жан жокъду.

— Къыралны адамланы марап, къалай ачытайым да, къалай къырайым деп тургъандан башха жумушу жокъмуду?

— Эгечим, эслеп сёлешмейсе, мен сени къыралгъа къажау агитациянга тынгыларгъа деп айланмайма. Немислилени мурдарлыкъларын къызыл аскерге атаргъа кюрешгенинг ючюн а сокъуранырса. Мен къыралны адамыма.— НКВД-ычы биягъы къарындашны эки бармакъ ортасында ойнатып, андан эсе немислиле киминги ёлтюргендиле, аны айт дегенин билдирди.

Халимат, къоркъуп, шум-шумалакъ болду: сора, къырал адамы быллаймыды дегенча, НКВД-ычыгъа жашыртын къарады. Аны бетинде кюйсюзлюкню кёп тюр-

лю илишанларын табып, бусагъатха дери аланы эслемей тургъанына сейирсинди. НКВД-ычы уубет кёрюндю. Кеси да сапрандан ауруп, энди тирилген кибик. Не тюрлю эсе да, бар эди аны къагъыт кибик жукъа бетинде бир мурдарлыкъ. Къабырдан къобуп келген адам. Асыры кюйсюзден кёзлери тюрлене да, абери марагъан жилянны кёзлеринлей, уюп, сир къатып къаладыла. Ийнан, бу уа кимни да аярыкъ тюйюлдю. Сора къыралны адамы деп быллайгъа айтадыла деди Халимат ичинден. Да къырал адамыны уа жюрегинде бир тюрлю жумушакълыкъ, хурмет болмаймыды, таланнган? Огъесе Аллах быланы жюреклеринден нюрлерин сууруп, алыпмы къояды?

Халимат, кертда, сыйдамбет НКВД-ычыгъа, сарыуекге къарагъанлай, жашыртын къарап, кёп тынгылады. Ол, Къашхатаудан угъай, бир узакъ жерден келип, къайда эсе да къалгъан къыралны буйругъун толтургъа къамасын билей тургъан жаналгъычха ушады.

Къоркъду Халимат. Кеси ючюн угъай — Кърым ючюн. Ол табылгъынчы, тутулургъа неда ёлюп къалыргъа жарарыкъ тюйюлдю. Тап, табылгъандан сора да ёсдюрюрге, аягъы юсюне салыргъа керекди. Амалы алай болса, не этсин: бу къырал адамлары дегенлери таматаланы онгдурлукъ тюйюлдюле, къырып, неда сакъат этип бошагъынчы. Сабийлеге, энди ёсериклеге не мадар ансы? Кърым сау къалып, ёсюп, кесин къоруларча болса эди, Халиматха не керекди,— ол кюн окъуна кирир эди къабыргъа. Алай Кърым да хазнамыды? Сау дунияда жангыз бармакъ — ненча къырал адамы марайды! Болсада ана жюреги тёзмеди, НКВД-ычыны жумушатыргъа умут этди.

— Къой, къой, сиз окъуулу, билимли адамла, бизни сёзюбюзню сёздю деп бармакъгъа несин чёргейсиз? Гермен аскер, къызыл аскерми къырды, энди аны ким несин биледи? Мени къайгъым башхады. Санга да аны ючюн келгенме, болушлукъ излеп.

Сыйдамбет, тирилип, жюрегинде ол ангыламагъан иги къууум жилтинленип, тиширыугъа жумушакъ къарады.

— Айт жумушунгу, биз болушаллыкъ зат эсе.

— Жашчыгъым тас болгъанды, атчыгъы Кърымды... Сыйдамбет, жууап къайтармай, сагъышланды.

Аз сабий тас болмагъанды мында деп келди кёлюне.

Ёлген сабийими табаргъа болуш деп мындан сора ки-

ши басмагъанды бери. Къабырдан чыгъарып, сауму этерикди муну сабийин?

— Не жашчыкъны хапарын айтаса, къачан тас болгъанды? — деди НКВД-ычы, ушакъ башха жанына бурулгъанына онгсунмай.

— Хапаргъа кёре, оруслу аскерчи алып кетгенди, ол дуния къатышханда. Аны киши атын билмейди. Командирлери биллик эди.

Командирлери деп Марковха айтады. Ол биллик болур эди. Алай энди Марков къайда, аскерчи къайда? Болсада, хапар сау сабийни юсюнден баргъанын англылап, НКВД-ычы бир кесек жарыды.

— Эндиге дери сурамай нек тургъанса?

— Айхай, тёшекде эдим. Сора барыр, сурар жеринги билсенг а.

— Не этесе да бусагъатда сен аны излеп? — деп сорду НКВД-ычы,— аскерчи биргесине элтген эсе, ол игиди. Аныча сабийле мында жюзле бла къырылгъандыла дерик эди да, жукъ айтмады. Сора Марковну сурап, табып, аны бла къагъыт жюрютген тынчмыды? Аллай заман да къайда? Сурап, излеп башласа да не айтырла, кёллерине не келир? Атасы ким, анасы ким? Бусагъатда хар атлам палах къозгъап къояргъа боллукъду.

— Эгечим, аны ауарасы кёпдю. Жарсыма, табылыр.

— Алай къалай айтаса, маржа, бир да болмаса да, таулу тюйюлмюсе? — деп жалынды Халимат.

— Мен санга таулу тюйюлме, мен къырал адамыма, унутма,— деп, чорт кесип сёлешди сыйдамбет.

— Кёп зат тилемейме. Ол камандирни къайдагъысын айт, къалгъанын кесим этерме. Неда жаз да, Кърымны алып кетген аскерчиден хапар билдирсин дейме.

— Жашынгы оруслу алып кетгенин жаратмаймыса? Оруслуладан жийиргеннгенми этесе? — Сыйдамбет Халиматны къыстаргъа неда тутдуруп иерге сылтау излей эди.

— Мен кишиден жийиргенмейме. Жашым ажашып кетеди деп къоркъама.

— Сора оруслуланы къолуна тюшген ажашханмы этерикди? Неден ажашырыкъды? Англылатчы аны манга.— НКВД-ычы, огъурсуз бет алып, тиширыугъа къарап турду. Халимат, не этерин, айтырын билмей, башын ийип, бота къанаты бла кёзлерин сюртдю.

— Сен кимладанса, айтчы тукъумунгу,— деди сыйдамбет.

— Къоркъмазладанма.

— Атынг а къалайды?

— Халимат.

— Мен сени тюз атынгы сурайма.

— Терси, тюзю да алайды. Халимат.

НКВД-ычы, жаратмай, эринлерин къаты къысды. Бармакъларын кенг жайып, аланы бир бирге къагъа, жангыдан ышарды.

— Кесингден телиними излейсе?

— Нечик?

— Сен Хабласа. Айтчы Хабла тюйюлме деп.

— Да ажашып, аллай бир терс ат да атагъан эдиле. Ийнан, мен Халиматма.

— Бу элде Къоркъмазова Халимат деп адам жокъду. Хабла деп барды. Акъылындан шашхан тиширыу. Аны сабийи жокъ эди.

— Угъай, ийнан. Мен Халиматма. Кишим да урушда ёлгенди. Урушда жоюлгъанны сабийин излеген санга борч окъунады,— деди Халимат, буюкъгъанындан азатланып.

— Айтырыкъсыз энди не да. Сен Хабла болгъанынгы эртте эсиме тюшюрген эдим. Бар, харип, бар жолунга, бу сен безирер жер тюйюлдю.

* * *

Халимат кюн сайын уллу жолну кёпюрюне энип, эрттенбладан ингирге дери алайдан кетмей да кёп заман оздургъанды. Анда-санда ётген улоулада аскерчиле кёрюрмю эдим деп. Хапаргъа кёре, аскерчини аты Сергей эди. Сары шинли. Сора Халимат аны танымагъанлыкъгъа, ол тиширыуну таныргъа керек эди: жаралы болуп жатханында, дарманла, ётмек келтирип тургъанды. Ким биледи, Аллахны кючю уллуду, жолугъуп къаллыкъ эселе уа? Алай мешина зат келип, ёрге озуп да хазна кёрмейди. Жол жанында чёгюп, жерни ингир къарангысы басхынчы, кеталмай эди. Айхай, не арба, не мешина тарны тамагъындан бери, ёрге айланып эслесе уа. Жаяу адам окъуна жюрюп, эл таба келип кёрюнмейди. Жол къургъакъ эди, хапарсыз.

Бир жол, мешинаны ёрге айланнганын кёрюп, Халимат, кертда Кърымны табып къойгъанча, къууанды. Мешина жетгинчи, жеринде тёзалмай, аллына чабып барды. Кенгден къолун кётюрюп, булгъап.

Мешина озуп кетмеди — тохтады. Аны жюрютген аскерчи, сейирсиннгенин жашырмай, терезеден тиширыугъа къарады. Ушкоклу аскерчиле да, шум болуп,

тиширыу машинаны аллында сюелип нек тохтагъанын ангылаялмагъанларын сагъайгъанлары бла билдирдиле. Халимат, улоуну аргъы-берги жанына да ётюп, хар аскерчини бетине кезиу-кезиу къарады, сора сары шинли солдатны сайлап, анга ишекли болду. Къарамын бурмай, мычыды.

Ол да, сейирсиннгенми этди, нек эсе да жунчуругъу келип, сёлешди.

— Что, мамаша, надо?

— Сергей надо,— деди Халимат, жюрегинде умуту къозгъалып.

— Какой Сергей, Сергеев много, как фамилия?

Халимат, не айтыргъа билмей, абызырады.

— Ты Сергей, пожалуста,— деди, жилярыгъы къысып.

— Нет, я не Сергей. Вот его Сергеем зовут.— Сары шинли аскерчи къоншусун кёргюзтдю. Ол алаша бойлу, къарамыйыкъ жаш эди.

— Да, я Сергей,— деп, мыйыкълы жауурунларын къымылдатды.— Что хотела?

Машинада излген адамы болмагъанын Халимат антылагъан эди, алай жюрегиндегин айтмай къоймады.

— Маленький мальчик потерял.— Халимат, къол аязын жайып, тас болгъан жашчыкъны ёсюмюн белгиледи.— Ма быллай бирчик.

— Нет, мамаша, не видели,— дедиле бир-эки аскерчи. Къалгъанла тиширыуну амалсызлыгъынамы огъесе жахиллигинеми жан аурутдула — тынгылап къойдула.

* * *

Халимат элге къайтмады. Ауара болуп, сюелип, машинаны ызындан кёп къарады. Сора, бир жанына туруп, ташха къысылды. Элледе иги хапарла жюрюмейдиле: кими кёчюредиле, башхасы ётюрюкдю дейдиле. Аман хапар керти болуп, Къырымны тапмай, ол дунияда аны аллына не айтып барлыкъды? Халимат шор таралып жиляды. Жюрексиннгенин тыялмай, тюзюнлей жолну энишге тебиреди. Къайры барырын, кимге тюберин билмей эди. Алай, артха къайтып, юй мюйюшюне къысылып, неда жолгъа аралып тургъандан хайыр жокъ эди. Ол командир дегенлери не тюрлю хужу эсе да, Нальчикдеди дегенлери керти окъуна болур. Ёлсе, къалса да, Халимат ары жетерге керекди. Бирле болушурла да, жолугъурма, уллу командирле алай кёп да болмазла. Марков

буду деп кёргюзтюрюк адам табылыр, таланнган. Халиматны энишге барыргъа терилтген дагъыда бир умуту бар эди: аскерчиле аслам жюрюген жерледе айланыргъа керекди. Ким биледи, сары шинли аскерчи бла Кърымны кёрюп иш къойса уа... Биргесине алып кетген сабийни ол ёлтюрюрге элтмегени хакъды, сора, къолундан тутуп, орамгъа бир чыгъа болур, таланнган. Къалай эсе да, не тюрлю эсе да, Халимат кесин анга ийнандырып, кёл этип, иги кесек жол къоратды.

Март айны ал кюнлери болгъанлыкъгъа, кюн жылыды. Таулада къар къыстау эригенден черек къобуп, уллу келе эди. Аны шууулдагъаны жукъ эшитирге къоймай эди да, Халимат, тохташып-тохташып, ызына, жан-жанына къарап, улоу деген зат, не жаяу, не атлы кёрюнмегенин жаратмай, нек эсе да къоркъуругъу келип, алай бара эди. Не сейирди бу, манга ёхчегеча, деди ичинден, не ёрге, не энишге озгъан адам эсленмегени. Не эсе да барды бир жашырын, уллу къайгъы, Халимат билмегенликге. Да билсе да, къолундан не келликди? Аны къайгъысы уа гитчемиди?

Къайгъысыз, шургусуз дуния къачан болгъанды?

Тиширыу, кеси кесине кёл этдирип, ботасын тешди: гюлмендиси да тамамды. Асыры узун жыйрыгъыны этегин бир къолу бла ёргерек тартдырып, жёбелеп, къыстау бара эди Халимат.

Ингирге дери кишиге жолукъмады. Ингир къарангысы хорлай башлагъанда уа, къоркъуп, экили болду. Артха жол жокъду, тап къайтама десе да, жеталлыкъ тюйюлдю. Кечени оздурурча, ышыкъ жер излерге керекди. Тамбла уа Аллах айтханлай болур.

Халимат бу жолну, тийрелени танымагъан тиширыу тюйюлдю. Жолдан тышына чыгъып, арлакъ барса, жангыз кечени башын кечиндирирча къош табарыгъын да биледи. Сюрюучюле къой къозлатхан кезиудю. Адамла кёп болургъа керекдиле. Тиширыула да. Жарлылыкъ бла онгсузлукъ этдирмезлик не барды?

Ийменчеклигин хорлап, Халимат къошха келди. Киши аллына чыгъып къарамады. Эки парий андан-мындан юрюп, хырылдап, атларгъа къоймай иги кесек турдула. Сора жампик таш юйчюкню босагъасындан ким эсе да къабартыча сёлешди:

— Кимди ол замансыз заманда айланнган?

Халимат къабартыча сёлеширге уста болмаса да, сюрюучюню айтханларын жарты-къурту ангылады.

— Къоркъуулу адам тюйюлме мен,— деди Халимат. Бу заманда къошха тиширыу келгенине сейирсинип,

сюрюучю, итлени да къыстап, жуукълашды. Анга юч жыйырма жылдан атлагъан болур эди.

Экиси да къошха кирдиле. Сен ёргеден келе болурса,— деп, къарт тиширыугъа жан аурутханча къарады. Нек айланнганынгы, жюрюгенинги билеме, алай айтып, жюрегинги нек къыйнайма дегенча этип, тынгылады.

Халимат да сёзюн неден башларын билмеди. Бу ол таныучу къош тюйюл эди да, абызырады. Алгъаракълада бу таулу къош болуучу эди, малы, сюрюучюсю да кёп. Тап сюрюучюледен бири Халиматны ахлусу окъуна эди. Энди уа жантакъ таш гытычыкъ, къанаты сынып, аулакъда ажашхан къушлай, кенг, мудах дунияда жангызды. Къошду деп айтырча тюйюлдю. Ажашып келген сунуп, Халимат ауузуну къургъакъсыгъанын билдирирге уялып турду. Алай тынгылагъандан файда жокъ эди.

— Бу таулу къош болуучу эди,— деди тиширыу, тамагъы буулуп, кючден тилин айландыра.— Сюрюучюле нек кёрюнмейдиле? Хастанда къой сюрюулени да эслемедим.— Не палах келгенди деп, къошарыкъ эди да, айтмады. Жюрегине къоркъуу тюшсе да, ырыслады.

Къарт къабартылы ауур тёгерек бёркюн мангылайына тартып, таягъыны юсюне къолларын къаплап, башын шош чайкъады. Кёзлери мылы болгъанларын эслеп, тиширыу бир жанына къарады. Ол халда кёп тынгылады.

— Жокъдула энди бу тийреледе таулу сюрюучюле,— деди гёзетчи.— Танг атаргъа да къоймай, НКВД-ычыла келип, алып кетгендиле. Къайры элтгенлерин, нек элтгенлерин билмейме. Малларын а энишгеде къабартылы къошну къойларына къошхандыла. Мени уа бери хэух жибергендиле. Къошну кёчюрюп бошагъынчы тура тур деп.— Къарт къабартыча, тауча да къатышдырып сёлеше эди.

Ауур шошлукъ тохтащды. Жукъ айтыр, соруп, жууап излер кереклиси жокъ эди. Гёзетчини да бир уллу бушууу болуп, ол аны энишгеден-энишге баса баргъаннга ушады. Таулу халкъ бир палахдан къутулуп, жаралары сотурланнгынчы, андан да уллусу жетип, малтаргъа, аякъ тюп этерге неда гунч этерге хазырланнганын ангылады. Угъай, ол палах къаллай болурун Халимат билмейди, Аллах кесими чамлана турады огъесе къырал адамлабыз биз деп ёхтемленнгенлеми жаратмай эдиле малкъарны халкълыгъын? — Тиширыу эки оюмуна да ишекли болду, былайды деп тохташалмады. Алай палах тау эллени марагъан кезиуде ёз къайгъысын

этип, кесинден сора ачыгъан жан болмагъанча, жарсыуун, гинжилей, къоюнуна сугъуп, ёрге-энишге чариш этип айланнганына сокъуранды. Бери келгенине да сокъуранды. Эллилеринден къачханча. Бусагъатлада битеу тау элле жиляуда эдиле, къоншу тиширыула бла олтуруп, алагъа къысылып, аланы да, кесини да жиляуун этмегенине инжилди. Огъесе хар ким ёз ачыууна кесичамы кюеди? Ачыу, жарсыу келмесин, ол кенгирекде турсун деп тилерге керек болур. Мадар этерге онг сыйырылгъанлыкъгъа, киши кишиден тилекни сыйыралмайды деди Халимат ичинден.

Жамауатха жетген къыйынлыкъ жетгенди анга да. Къадар, сайлап, аны артыкъ ачытмайды. Ол жамауатны бир бюртюгю, чёбю. Барысы да бюгюлгенде, огъурсуз жел анымы аярыкъ эди?

— Бусагъатда таулуланы элден тышына чыгъаргъа къоймайдыла деп хапар жюрюйдю. Кертимиди ол, сен къалай къутулгъанса? — деди къабартылы киши, бир кесек тынгысыз болгъанын кёргюзтюп. Къошлагъа келекете тура эдиле, таулуладан адам бугъуп къалмасын деп. Къарт анга жарсымай да боллукъ тюйюлдю. Тиширыуну мында кёрселе, сёз келирге боллукъ эди. Алай Халимат гёзетчини ич къоркъууун сезди. Халындан, тынгысызлыгъындан. Тиширыу, ёрге туруп:

— Схо да, айып этме, кетейим,— деди.

Ич къоркъууму асыры ачыкъмы билдирдим дегенча, гёзетчи муштухул ёрге къопду. Абызырагъандан къоллары къалтырай, тиширыуну бота къыйырына гыржын бла бишлакъ чулгъады. Халимат, ыспас этип, алды.

— Кечеде къайры барлыкъса, мен сени тап жерге ашырайым,— деди къарт.— Былайдан узакъ болмай, дорбун барды. Ичи къургъакъды. Таулу сюрюучюле анда жашап кетгендиле.

Дорбунну Халимат кеси да таный эди. Ол былайдан бир жарым къычырымдады. Уллу жолну башы бла элге дери созулгъан сыртдады. Андан берлакъ келип, энишге къарасанг а — Черек, сора Черекни жагъасы бла ёрге да, энишге да ачылгъан жол, къол аяздача, ачыкъ кёрюнюп турады. Дорбун терен тюйюлдю, юч-тёрт адам сыйыннган. Мулжары кёп болмай жангыргъаннга ушады. Тюз ортасында от жагъасы, сынжыргъа асылгъан чоюнну да эследи Халимат. Къолу бла къатылып, чоюн къуру болмагъанын да ангылады. Баям, сюрюучюле эт асханлай, келип, адамланы алып кетгендиле деп келди кёлюне. Неда сауутлу «къызылжагъаланы» кенгден эслеп, къутулгъандыла.

Не тюрлю эсе да, Халимат дорбунну онг мюйюшюне къысылып, эс табаргъа кюрешди. Алай тангын къалай атдырсын? Башына тюрлю-тюрлю сагъышла келип, ала бир бирлерин сюрюп, алышындырып, кёзюн къыс-дырмайдыла. Жылны ичинде саулугъу тохташмагъан тиширыугъа ол къадар жол къыдыргъаны татып, санлары оу-шау эте тургъанларын да энди сезди. Танг атса да не болады: ызына, элгеми, чапсын огъесе, аман хапарлагъа хорлатмай, энишгеми къууулсун? Не да этип, ол сабийни ызына тюшерге керекди. Айхай, жарлылыгъын айтыр адамы болса, аны бла кенгешип, эс табарча. Жокъ эди бу дунияда Халиматны аллай адамы. Мында, дорбунда, ол — киши сурамагъан, излемеген Халимат, сора къайда эсе да узакъда, белгисиз жерде жангыз сабий. Саумуду, шаумуду огъесе аны алып кетген аскерчи да, кечиндиралмай, бир башны кечиндиралмагъан дунияда биреуню такъмагъы неге керекди деп, къыстапмы ийди? Ит кючюкню къыстагъанлай. Ит кючюк бла ойнай кетип, эрикселе, къыстап къоюучудула. Къайда, кимни кёзюне къарап, гыржын бурху тилей болур?

Халимат жиляды. Къутуруп, бирле эшитип, бу дорбундан да къыстарла деп, къоркъгъандан, эки къолу бла ауузун жабып. Анасын, атасын не къарындашларын, эгечлерин эсине тюшюрюп жилямай эди. Бек алгъа эгечи Айшат айтхан «къырал» деген сёз эсине келген эди. Шашхан эгечи къыралны итге, киштикге, обургъа, юй иесине тенг этип сёлешгенликге, ол аланы бирине да ушамайды. Ол керти да къыйыры-чеги болмагъан сейирлик мекям сунуучу эди. Окъа, кюмюш, алтын бла тышланнган. Аны бла ёхтемленип жашай келгенди Халимат. Ол сау-саламат къадарда бир таулу элге, юйюрге артыкълыкъ жетмез деп. Анга баш уруп, бел ийип, жюн ишлегенди, жамычыла ургъанды, эр кишилери малла ёсдюрюп. Алтын мекямда жашагъан къыралны ырахатлыгъын сакълар ючюн, къарындашлары, кишилери быллай дорбунладан чыкъмагъандыла. Неди да, биз анга минг кюн баш урсакъ, ол да бизни бир жарлылыкъдан къутхарыр деп, ийнанып. Бар суна эди Халимат тарыгъырча, таулуланы къорууларча сыйлы да, чомарт да къыраллары. Былайда тиширыу бютюн бек сарнады. Жокъ эди аллай зат, желмауз, сарыуек бар эди — кечеде-кюнде къол къыйынларын сыйырып, ашап, тоюп, кекирип тургъан. Босагъасын къорууларгъа жашларын, аталарын элтип жоюучу. Огъесе алданамы турады Халимат, къырал дегенле бери, тау эллеге келген ушкокла, сюнгюле, топла, айрыплана болурла. Сен сёз

айтсанг, окъ бла жууап этген. Нек жокъду къырал — барды, керек эсе, тарыгъыуунгу сюнгю бурунна айт. Жарлы, жангыз тиширыуну къарангы дорбуннга къыскан, тёшегинден къыстагъан ол тюйюлмюдю?

Танг атарына ашыкъгъан Халимат энди танг атарын сюймейди. Бусагъатда, не десенг да, ол туугъан жерини бир къургъакъ дорбунуна къысылып турады. Тамбла уа не болсун, танг сарысы аны мындан къуууп чыгъарса? Къайры къысылыр, къырал сюнгюге чанчылып, ёлюп, къузгъунлагъа ашмы болур?

Тиширыу санлары ауурланнганларын, суукъсурап, къалтырай башлагъанын сезди. Безгегим къозгъалмагъа эди деп жарсыды. Элине къайтмай, мында атылып къалыргъа сюймеди. Къарыусуздан, ачдан болгъан сунуп, къабартылы берген гыржындан къабаргъа кюрешди. Жуталмады, чайыр чайнагъанлай этип туруп, къол аязына тюкюрюп, бир жанына, аякъ жетмез жерге салды. Биягъы тамагъы буулду, шор тарады. Бу жол Къоркъмаз эсине тюшюп жиляй эди. Дуния башында анга жан аурутурукъ, къыйын сагъатында жапсарлыкъ жангыз ол эди. Ким не десе да, башын аны кёкюрегине къысып жилярча онгу болса, кесин алай жарлыгъа санарыкъ тюйюл эди. Къоркъмаз жокъ эди, ол къырал дегенлери ёз босагъасын сакълатыргъа алып кетип, жутханды. Алай бусагъатда уа тиширыу, баш ием жоюлгъанды деп, жангырып жилямай эди. Кеси башыны жиляуун эте, ол не заманда да Къоркъмазны терслеп, анга ариу айтып неда къаргъап жиляучуду. Ол эди тиширыуун къоюнунда сабийи бла атып, къыралны къоруулайма деп кетген, къыралны адамыма деп, ёхтемленип. Аны кибик кишиле эдиле туугъан жерлерин, къарт аналарын бла аталарын, къагъанакъларын атып кетгенле. Къайры баргъанларын, нени къоруулагъанларын билирге акъыллары жетмей. Туудардан да туударла. Ала босагъасын сакълагъан къырал а тау эллеге учуп келип, хар ташына, терегине сюнгю чанчды, тиширыуланы къарынларын сюнгюле бла жырды, бирин артха къайырырча, эр киши табылмады, сен да, аман ёллюк Къоркъмаз, къайда эсе да къалдынг. Жарсыма, Кърым да ёсер, къыралыбыз тюзлюкню сюрген къыралды, бир тиширыу жесирлик сынамаз дей эдинг да. Келчи бир къара, сен махтагъан къырал жерингде къаллай къан ырхыла бардырып, терек тюплеринде ненча тиширыу кебинсиз къалгъанларына бир къара. Сиз алай къуралгъа эдигиз. Аллахха сёзюм ауур бармасын ансы, сиз эр кишилеми эдигиз?..

Халимат, дагъыда кёп зат айтып, кёлюн чёкдюрюрге кюреширик болур эди, алай жукъу деген ауур затды. Уку къалкъыу эте башлады да, сескенип уяна турду. Сора, жукълап къалып мычыды да, неден эсе да элгенип, уянды. Уяндымы огъесе алаймы сунду — билалмады.

Дорбун аллында бир къарелди кёрдю да, къоркъуду. Къарелди жеринден тепмей эди да, бёрю не ит сунуп, тиширыу къоркъутургъа умут этди.

— Грр, къуру былайдан дейме да.

— Къоркъма, Халимат, мен Кърымны атасыма,— деди къарелди.

— Къоркъмазмы? — Тиширыу, элгенип, къычырып ийди. Олсагъат ырыслап. Ёлген адам бла сёлешген иги тюйюлдю. Чакъыра келген болур, харип. Тоба, ол жашчыкъны къадарын билгинчи, ёлюрге уа сюймеем. Бош ашыгъып келгенди, харип.

— Жан татлыды, Халимат, мен аны билеме. Не къыйынлыкъда да адам жашаргъа ыразыды. Жашауну ауурлугъундан эсе къара топуракъ ауурду. Къоркъма, сени чакъыра келмегенме, сени дауунгу эшитип келгенме.

— Э, жаш, мени санга дауум жокъду.

— Бардыы, айтханса. Мен, жаш юйюрюмю къоюп, урушха сюйюп кирмеген эдим. Отха кир деп къырал айтхан эди. Аны айтханын этмеген а — тирмен ташланы ортасына тюшген тюй бюртюк.

— Сора къырал дегенигиз бир бирге къапланнган тирмен ташламыдыла? Биз барыбыз да аланы тюплериндеми жашайбыз? — деди Халимат, дорбун аллында къарелдиге.

— Ма тюз алайды. Барыбыз да тирмен ташланы ортасында кечинебиз. Кимибиз алгъа ун этиледи, башхабыз артдаракъ.

— Бизни къырал аллай тюйюлдю деп сен айтмагъанмы эдинг да?

— Къыралла барысы да бирчадыла. Кесинден башханы сюймейдиле,— деди къарелди, тюз дорбунну босагъасына сюелип. Адамны таукъ балагъа тенг этмейди.

— Хау, биз аны кёрдюк, энтта да кёре турабыз,— деди Халимат кеси аллына сёлешгенча этип.— Къырал сора не затды — аны манга бир ангылатчы? — деди. Ол сокъур бугъамыды огъесе, кимни юсюне тюшсе, аны эзген ташмыды, къаямыды, эси, акъылы болмагъан? Со-

ра анга къулланып нек турабыз, бизни тюп этмей жашаялмайма деп тохтагъан эсе ол?

Къарелди, жукъ айтмай, ёхтюнюп, кёп тынгылады. Алай тюйюл эсе да, тиширыугъа алай кёрюндю.

— Мен кесим да билмейме ол не болгъанын,— деди Къоркъмаз. Дагъыда тынгылап:

— Аны не зат бла тенглешдирирге боллугъун билалмайма,— деп къошду.— Къырал — ол миллетледиле, халкъла. Кими аз, къарыусуз, башхасы кёп, къарыулула. Къарыусузну къыйынын, ырысхысын ашап, къарыулуну бютюн къарыулу этген бир затды къырал дегенинг.

— Сора къарыулу къарыусузну къанын иче эсе, къыралда жашагъанла жаныуарла кибикдиле десенг а,— деди Халимат.

— Угъай, жаныуарла тюйюлдюле. Къарыулулагъа бла онглулагъа санагъанын къырал эслеринден азатлап, сокъурла этип къояды...

Экиси да тынгылашып турдула. Къоркъмаз дорбунга киреди деп къоркъа эди Халимат. Не десенг да, ёлген адам эди. Ёлген адам а сюйгенин биргесине элтирге ёч болуучуду. Алай тил тутуп турмады.

— Ол жол келгенимде да мен сени бетинги кёралмагъан эдим. Мен сени белингден ёргенги энтта да эслеялмайма.

— Белимден ёргеми кёрлюк тюйюлсе.

— Нек, Кърымны атасы? — деп элгенди Халимат.

— Белимден ёргеми къыралгъа бергенме.

— Алайды, харип, алайды. Ол жол айтхан эдинг. Унутуп къойгъан сунма.

— Танг ата турады. Кел, мени бла кет да къал,— деди Къоркъмаз.

— Ашыкъдырма, Кърымны атасы, артдаракъ барырма. Мен ол сабийни табаргъа керекме,— деди тишырыу.

— Энди сен аны табаллыкъ тюйюлсе. Къыйналма.

—Табарыкъма. Аллах айтса, табарыкъма.— Халимат къычырыкъ этди да, сора, ёз къычырыгъындан элгенип, уянды. Къабыргъагъа таянып олтурду. Дорбун аллында эки аякъ ары-бери тепчий тургъанларын кёрдю. Тишырыу эс жыйып сёлешгинчи, къарт къабартылы, энишге ийилди да:

— Этечим, алай къычырма, сауутлу адамла эшитип къоярла. Мешинала ёрге оза башлагъандыла,— деди шош ауаз бла.— Былайдан кетсенг игиди энди.

* * *

Тап, дорбундан тышына чыкъгъан да этгинчи, Халимат мешиналаны тауушларын эшитди. Къыйналып, гюрюлдешип, улуп баргъанларына кёре, ауур эдиле.

Кече къарангысы жайыла-чачыла башлагъанлыкъгъа, алыкъын ол тамам жукъармагъанды. Андамында, геммешлеча, таулагъа созулуп, кирип баргъан багъыр, къурч палахдан хапарлары болмай, ырахат жатхан ташланы къоюнларындан ол сескенмегенди, кырдыгы, тереги да жукъуларын аяздырмагъандыла. Черекни аргъы жанында бетледе, тёшледе булутчукъла хомпукланып, сют кёмюгюнлей агъарып, сескенип, кёкге сууурулуп кетерге хазырдыла. Бош аязчыкъ безиреп, жортуп башлагъанлай, кюн чыгъар жанында тауну эрини бла узунуна жукъа къызыл бояу тартылгъанды. Алай алыкъын кюнню кёзю, уясын бузуп, жылыуун чайпалтмагъанды.

Тангны белгилерине кёре, ачыкъ, жылы кюн боллукъду.

Халимат, кёзге урунургъа сюймей, жол жанында уллу таш артына къысылып, энишге къарады. Кертида, мешинала кёпдюле. Къара сынжыр болуп, бир бирлеринден узакъ созулмай, алай барадыла. Гюрюлдеген тауушлары тау ауузгъа сыйынмай, Черекни тунчукъдуруп, тарны тепдирип. Халимат таянып тургъан къая таш уакъ титирегенин къоллары бла, къабыргъасы бла эшитип, мешиналаны санаргъа умут этди. Санаялмады: бир къауумлары ёрге озуп, жолну къыланчында тас болдула. Сырт тюбюне жетгенлени уа ачыкъ кёреди. Эрши уллу мешинала, ичлери сауутлу аскерчиледен толуп. Къара сюнгюлери, деменгили таракъ тишлери кибик, бирден кёкге-кёкге къарап. Бир аскерчи да сюелип кёрюнмеди. Олтуруп келедиле. Мешиналаны къабыргъаларына, бир бирлерине къысылып. Сансыз халда ары-бери чайкъала, жукъулары аязмагъандан баш къагъа. Жаш адамла барысы да деди тиширыу ичинден. Шо быллай жаш адамланы сокъурла, ташжюрекле этип кюрешген къырал, ийнан, кеси да сокъур болур деди. Сора Къоркъмаз эсине тюшдю. Къырал адамларын сокъурла этип, къолларына сауут берип, мурдарлыкъ ишлерин этдиреди дегенине жангыдан сейирсинди. Эслеринден азатланып, сокъур болгъанла кимни аярыкъдыла? Алагъа эгеч, къарындаш, сабий, къарт деп жокъ. Аллайла келип, эллени тюп этип къоймады-

ламы?! Акъсакъал къартланы ичлерине сюнгюлерин уруп, анга къарап къууанынганла. Была аладанмы хазна этерикдиле? Къырал жиберген эсе, жумушуму этигиз деп.

Бирлери эслеп, атып ёлтюрюп къояр деп къоркъуп, Халимат артхаракъ букъду. Не этерин билмей, таш бла бирге титирегенлей иги кесек сюелди. Алай былай тургъанындан да файда жокъ эди. Аскерчиле излей эдинг да, ма: таш, зыгъыр болуп барадыла жарлы элчиклеге. Кърымны да тобукъларына олтуртуп, къубултуп, бизни кичи къарындашчыгъыбыз деп, башын сылай. Аллах алай къурасын ансы. Ой, жазыкъ сабий, жарлы Кърым деп, Халимат сюелген жеринде чёкдю да, ол халда бираз мычыды. Мешина тауушла узайгъанлай, тиширыу да ызларындан тебиреди. Жолгъа энмей, сырт башы бла. Къолдан къолгъа ёте, ёрлей, энишге тюшюп, дагъыда тырнакълай. Асыры терк барыргъа кюрешгенден, ботасын тюшюрюп, жыйрыгъын хурттак этгенин окъуна эслемей. Терк барса, мешиналадан артха къалмай, элле башына жетерик суна эди ол. Алай бираздан тиширыу гюрюлдеген тауушларын окъуна эшитмей къалды.

Тауланы тёппелерин къызартып, кюн чыкъды. Табийгъат да бет къусду. Ташланы алтын бюртюклери жылтырадыла. Юлёкъу, тюртю тереклени жашилленнгенлерин, чагъаргъа хазыр тургъанларын да эследи. Анданмындан энишге ашыкъгъан суучукъла шорхулдап къалып, Черекни тауушуна къошулдула. Билмей тургъанлай, огъесе Халиматхамы алай кёрюндю, кюн къызып, чибинлеге жан кирди. Жылны бу кезиуюнде чибинлени былай къозгъалып да ким кёргенди деди тиширыу, жаулукъсуз чачы тозурап баргъанын энди билип.

Кёпмю, азмы жол къоратды Халимат — аны тергеюн этерча тюйюл эди. Бир тёшден энип, башхасына ёрлегинчи, санлары къыйылып артха тартханларын ол кеси хазна сезмеди. Алгъа, элле таба алданнганындан, къыстаулугъуна ийнанып, бусагъат жетеме деп, кёл этеди. Алай Халиматдан эсе кюнню кёзю къыстау эди. Тюш боламыды-къаламыды деген заманнга тиширыу энишге айланып келген биринчи мешинаны кёрдю. Кюн таякъла аны кенг мияла мангылайына тийип, жангыз кёзю жылтырап, къутуруп келген бир тюрлю жаныуаргъа ушатдыла. Ары дери юзюлмей, аман хапар ётюрюк болуп да къалыучуду деген аз умуту дыркъ деп къыркъылды. Мешинаны ёртенленип келген кёзюнден сора жукъ кёрмеген эди, алай туугъан эллерине къан жаудуруп, ишин тамамлап, энишге айланнган мешина эди ол.

Халимат аны ангылады. Энди сюйсенг чап, сюйсенг кесинги чархла тюбюне ат — башхамыды?

Тиширыу жеринден тепмеди, алайда ташны аумасына къысылып, симсиреди.

Биринчи мешинаны ызындан экинчиси чыкъды. Ючюнчюсю. Бир бири ызларындан тизилишип... Аланы гюрюлдеген тауушларын эшитмеди Халимат. Тёш энишге кеслери алларына тёнгереп келгенча. Тиширыу кесин сангырау болуп къалгъан сунду, къулакъларын иш да къакъды. Олсагъат сабий жиляу, тиширыу сарнагъанла тутулуп туруп энди ычхыннганча болду. Бери, сыртха, келип, мында жайылды. Черекни шууулдауу ёчюлдю, къанатлы тауушла юркдюле. Кенг жерде жортуп айланнган жел тунчукъду.

Мешиналадагъыладан адам таныргъа, аны бетине къарап жиляргъа кюсеп къарады Халимат. Киши танылмады. Айшатны уа, харип, къайсысына атхан болурла деп, аны кёрюрге адыргы этди — эслеялмады. Сауутланнган аскерчиле эллилени башларын кётюрюрге, жанжанларына къараргъа къоймай эдиле. Сора жолну къыланчы тюзелир-тюзелмез, туман болуп, жортуп келген малланы кёрдю: ийнекле, атла, эшекле, итле. Барысы да къатыш. Ёкюрюшюп, къычырышып. Мешинала къатыш, аланы араларында оза, къала, иелерин элтип баргъан мешиналагъа жуукъалашсала, ызларындан сюрген жолдан чыгъара. Иелерин кёрмей, бир жанына кетип, артха къарай, ёкюре ийнекле. Итле эдиле иелеринден ажашмай, мешиналаны къуйрукълары болуп къалгъан. Къоншулары минип баргъан мешинаны Халимат итлеринден таныды. Жууаш, бойнакъ парий эди ол. Иесини келме, артха къайт деп къычыргъанына бютюн алланып, мешинаны къысха жетип, секирген да этди. Ол экинчи жуукъалашханда, къарт киши, атма депми тилей эди, нек эсе да аскерчини ушкогундан тутду. Аскерчи ушкок къалагъы бла къартны чёкдюрюп, парийни марап, илишаннга кючден алып, алай атды. Парий алгъа ёрге секирип, сора жеринде, хойнухча, тёгерек бурулду. Дагъыда эс жыйып, озгъан мешинаны ызындан сюркеле-сюркеле шошайды. Къара маскечик, къамай билмеген затчыкъ, Халимат элде аны кёрген да этмегенди, къажымай, мешинаны ашыргъанлай барып турду. Солдат ушкок бла ургъанда уа, бутлары къыйылып, бауруу бла иги кесекни сюркелди. Ызындан жетген мешина басып озгъунчу. Мешинасы, малы къыстау баргъан жолда, къургъакъ, акъсыл къум букъу тийрени тумалап басды.

Халимат, аберини шартлап кёралмай, иги кесек заман оздурду. Анда-мында ушкокланы къыстау атылгъанларын эшитип. Не тюрлю эсе да, тиширыуну кёзю къызыл къашха ийнекге илинди. Ол къарындашы Болатны челек сют берген мазаллы ийнеги эди. Кенгмангылай, мюйюзлери сюнгюле кибик, кёкге тирелип. Бусагъатда уа, жау гыбытлай, толу желини жерге жете, эки жанына ауур чайкъала, малла къатыш ёкюрюп, тёртгюллеп келе эди. Къайрыды, харип, бу, кимни ызындан жанын атады? Болат бла Дауум ёлгенли жылдан озгъанды деп жарсыды Халимат. Тиширыу эсине ол оюм толу келип юзюлгюнчю, къашха ийнек дыркъ деп тохтап къалды да, аны мюйюзю бир жанына салыннганын кёрдю. Ийнек, тохташып, башын эки жанына булгъай, дагъыда чапды. Эштада аны кенг мангылайына сукъланып, ушкок бла безиреген аскерчи экинчи кере да атхан болур эди: къашха ийнек тохтап къалып, мешинала къатыш малла къууушхан жанына термилип, ёпкелеген да этип къарады. Сора, эки тобугъуна жыгъылып, къобаргъа кюреше, къобалмай, бир жанына ауду.

Мешинала оздула, къум да чёкдю. Жолну бурулгъан жеринде тас болгъунчу, Халимат аланы къарамы бла ашырып турду. Къажымагъан, иелерин кёзлери къыймагъан ийнекле, итле да, мешиналаны ызларындан жолну сырт жеринден аудула. Бир къауумлары уа, ёкюре, кишней, улуй, алгъа барырларын бла ызларына къайтырларын билмей, ауара болуп, тохташдыла. Ити, ийнеги, аты да бирге къысыла, жоккулана. Сора, келе-келдиле да, къызыл къашха ийнекни ёлюгюне басындыла. Ёлген малла кёп эдиле, бютюнда итле — аланы юслери бла озуп, къашха ийнекни къатында нек тохтагъанын тиширыу да ангыламады. Алгъа бир-эки тууар мал къызыл ийнекни тёгерегине айланып, ийисгеп, жухларын жерге тиреп, жерни жети къатысына дери тешерикча, алай ачы ёкюрдюле. Къалгъанла, сарнауну ким башлайды деп сакълап тургъанча, чабышып, тюртюше, бир бири аралары бла сыпдырылып, ёлюкню тёгерегин алып, аякълары бла жер тырнай, ёкюрюшдюле. Къутуруп келген Черекни сангырау этип, тунчукъдуруп. Итле, сау къалгъаны, жаралысы да, анда-мында тохтап, ючюшер-тёртюшер болуп, улудула.

Къызыл къашха ийнекни жиляууму эди ол огъесе сылтаумуду, ёз ёксюзлюклерини сарнаун этерге? Аны юсюнден сагъыш этер кючю, акъылы да жокъ эди Халиматны. Жолгъа тюшюп, маллагъа къошулуп, жиляды. «Мен Аллах ургъан, керти да Хабла нек тюйюл эдим,

Аллах Хабланы акъылын алып, мени нек алмай къойду? — деди.— Дунияда Хабла болгъан насып эди!»

* * *

Халимат жол бла ёрге айланнганда, малла, аз-аздан тынчайып, ызындан тебиредиле. Эринип, тохтай да артха къарай, сора, тирилип, тиширыугъа къаршыланып, асламы эл таба кёл алды, бир жартысы уа, жолдан чыгъып, суу жагъагъа тигеледиле. Къызгъан ичлерин сууутуп, бирем-бирем сыртлагъа, тёшлеге жайылып кетдиле. Жол жанларында, анда-мында ёлген малланы къатларында тохташып, ёкюрюшмейдиле. Ала уа кёп эдиле. Мешина уруп, боюнлары бурулуп сойланнган эшекле, саулукъ ийнекле. Ташла, терекле тюплерине къысылып, жан алалмай тургъан итле. Малланы къызыл къанларына боялгъан жол бла Халимат ёрге баргъанлай турду. Аны сейирсиндирген шошлукъ эди. Ташагъач да симсиреп, тиллери тартылып къалгъанча. Черек окъуна эшек, ит мыллыкланы ташлагъа урмай, толкъунларында кётюрюп, шош чайпалта, мешинала озгъан жанына элтеди.

Алай нек этгенин кеси да билмей, Халимат жол бла ёрге келгенлей турду. Терк жетип, ата юйюнде от тиргизип, къазан асарыкъча. Арыгъан-талгъан деген эсине да келмей эди. Жол нёгери шошлукъ эди. Алгъаракълада тауладан ургъан жел, тереклеге, саркъгъан суучукълагъа жан салып, безиреп, таш тюплерине кирип, жепилерине сыпдырылып, Халимат жашагъан, жюрюген жерлени макъамсыз къоймай эди. Къанатлыла, учушуп, тюртю, юлёкъу тереклени сайлай, аланы уята, жолоучуну ашырыучу эдиле. Кырдыкны, ташны да, терекленни, тёшлени, сыртланы да ёз жырлары, тиллери барды деп жашаучу эди Халимат. Огъесе керти окъуна алданмаймы эди? Алай бюгюн бир зат да жокъ эди. Жерни жюреги тебип тургъан сунуучу ол, аныдамы сууруп, алып кетдиле, сюнгюлеге чанчып, боккабармы ойнадыла? Бюгюн жокъ эди бир зат да: безирерге сюйген жел, жырчы къанатлыла, суучукъла, окъа тёгюп жылтыраучу ташла — барысы да ёчюлюп, тиллери артха тартылып. Халиматны туугъан жери, Ата журту ёлюп къалып, къабыргъа кирирге термилип, сойланып тургъанлай. Эталырмыса сен жангыз кесинг ол уллу жумушну дегенча. Ёлгеннге кебин тигип, къабыргъа салгъан борчду. Ол борч санга къалгъанды. Жиляууму этерге да жангыз

санга тюшдю. Бешиклери тебиретилип, сютюмю ичип ёсгенле энди жиляууму узакъда эте бара болурла.

Ухол элни этеклерине Халимат кеч жетди. Ичлери тёгюлюп, тёшекле, жастыкъла, жабыула, жерни кебинлик хурттакларыча, анда-мында агъарып. Бешик быстырла, гыранчала — хаух къоннган акъ булутчукъла болуп. Бирини да къатына бармады. Жангыз ёсген алма терекни сайлап, аны къучакълады. Жюрегини ургъаны терекни шош къалтыратханын сезди. Жерни къууандырып, жырлатып, дауур-лахор этдирип, кюлдюрюп тургъан адамла кёре эдим деди Халимат. Огъесе жерни да, ол бешиклерин тебиретген эллилени да солуулары бирми эди, къан тамырлары бир жюрекденми ёте эдиле? Аллай зат Халиматны эсине келмеучю эди. Бюгюн, бусагъатлада келди, къучакълап тургъан терегин ахлу адамынча тансыкълап. Анга къысылса, терекни жюреги къыстауланып ишлегенин, къайры эсе да ашыкъгъаныын эшитеди. Кесини жюрегини жортханын да эшитип. Аз айырылгъанлай, не терекни, не кесини жюрегини тебиуюн эшитмей къала эди.

Терекден айырылалмай, айырылса, экиси да ёлюп къаллыкъ сунуп, Халимат кёп турду. Туугъан жерими бир бутагъы, чапрагъыма деп жашай келгенди. Жер эди ол бутакъгъа кюч, жашау берип, чапракъланы жашиллендирген. Бусагъатда уа туугъан жери андан кюч да, жылыу да изледи. Ол жылыу бла кюч эдиле жерге солуу берлик. Алай Халиматда не жылыу, не кюч жокъ эди. Бар эсе да, жангыз терекден озмай эди. Анданмы къоркъа болур, тиширыу тангын былайда атдырды. Элледен аскерчиле барысы да кетип къалмагъанларын артдаракъ билген эди. Юйлени къармап, къозгъап, тапханларын мешиналагъа жюклегенлерин. Элге кирип, кёзлерине урыннганлай, тутуп, хапчукла къатыш энишге жиберликлерин неда ёлтюрюп къоярыкъларын биле эди Халимат. Алай тиймезле деп да ышана эди. Къабартыча сёлешгени, сора пакъыра жыя айланнган тиширыугъа ушагъаны умут этдиредиле.

Халимат тюзюнлей ата юйюню арбазына келди да, ары-бери бурулмай, халжарда мюйюшге кирди. Аны киши тонамагъанды — кёз къаратыр, сукъланырча харакети жокъ эди. Кимге керекди эски кийиз бла жамаулу тёшек, жууургъан, таулуланы жашлыкъдан къартлыкъларына дери жыйгъан ырысхылары, эрге барлыкъ къызлагъа, къатын аллыкъ жашлагъа асыралгъан толу кюбюрле, чемоданла иесиз къалгъанда, алтындан, кюмюшден адырла арбазлагъа тёгюлгенде?

Тиширыу халжар мюйюшге кирип, тынгылы солуууп айландыргъынчы, эки аскерчи кирип келдиле.

Къолунда он бармагъы угъай, он ушкок тутуп тургъан адамгъача къарап, бири сюнгюню Халиматны жюрек ауузуна тиреди.

— Откуда пробралась, кто такая, как сумела укрыться? — Аскерчини соруулары, бир бири ызындан чартлап, кёп болуп, тиширыуну жунчутдула. Ол сорууланы жарты-къурту ангылады, жууап къайтарыргъа да кюреширик эди. Алай аскерчилеге аны жууаплары хазна керек болмаз эдиле.

— Выходи,— деди соруула берген,— кому сказано, живо!

Ушкок къалакъ бла тюртюп, Халиматны тышына чыгъардыла. «Ёлтюрюрге элтедиле»,— деп къабынды тиширыуну эси. Къырал адамланы къолларына тюшген къутулмайды, сокъурдула, айымыды. Алай олсагъат Кърымны къадарындан хапар билмей кетип баргъаны аны батыр этди, къарыуу, кючю жюз кере къатланнганлай болуп, артха хыны бурулуп тохтады:

— Тобарищ апицер, маленький мальчик потерял,— деди.

Сауутлу адамла, сейирсинип, бир бирге къарашып тохташдыла.

— О чём она? Должно быть, здесь ещё кто-то прячется. Наверное, сын,— деди чынлары жылтырагъан.— Повремените, надо ее допросить.

Офицер аскерчиледен бирин къайры эсе да чапдырды да, ол мычымай «сыйдамбет» НКВД-ычы бла къайтды.

— Биягъы сен,— деди келе-келгенлей къызылжагъа,— жазыкъ, эл бла кетмей, нек бугъуп къалгъанса? — НКВД-ычы, ачыуланмай, сабыр сёлешди. Биринчи кюнледеча, кюйсюз да кёрюнмеди.

— Сен уллу, букъмагъанма, ол сабийден хапар излей барып, ажашдым, къадарым алай болур эди.

Сыйдамбет офицерге айтханланы жик-жиги бла ангыламаса да, «бу акъылындан эртте шашхан тиширыуду. Элден элге барып, пакъыра жыя, башын кечиндиреди. Жамауат таныгъан тели Хаблады»,— дегенлери къулагъына чалынды.

Илишаннга салынырыкъ адам андан къутулуп кетгенинеми жарсыды, офицер, нек эсе да, ачыуланнганын жашырмай, сёлешип турду да, сора, къолун силкип:

— Пусть бродит, и без нас подохнет,— деди.

Сыйдамбет а Халиматха къаршы келди.

— Онбир жаш къачып къутулгъандыла, кёзюнг иш жетсе, манга билдир,— деди.

* * *

Не десенг да, жан татлыды деп келди тиширыуну кёлюне. Аскерчиле кетгенлеринден сора ангылагъан эди ол, жугъутур ушкок бурунуна келгенлей, ажалыны аллына кеси къуулуп келгенин. Энди уа бутлары барыргъа унамай, атасыны арбазына кючден жетип, босагъагъа чёкдю. Аскерчиле тёгерекге чабышып, юйлени талап, тонап, абериге жарарыкъды дегенлерин анда-мында мешиналагъа жюклеп, тийреледен сюрюп, орунладан чыгъарып, малланы бир жерге тийишдиргенлерине — барысына да сансыз къарап, эшитип турду. Эки аскерчи юсю бла атлап, атасыны отоууна да кирдиле. Аладан алгъаракъ тонагъан болур эдиле — была сукъланырча зат тапмай, Болатны жамычысын чыгъардыла да, жаратмай, атып кетдиле.

Айшатны къайгъысы эсинден кетмей эди. Эллилени алып кетген мешиналаны биринде болса эди ол, Халиматны кёзю жетерик эди. Алай, не кюрешди эси да, анга ушагъан, бу ол болур дерча тиширыу кёрмеди. Ишекли эди Халимат, жюрегине бир тюрлю къайгъы къонуп, Айшатны чакъыргъан ауазын эшитгенча, халы тюрленди. Кърымгъа жарсыуу окъуна сотурланып, алгъынча инжилтмейди.

Тёзалмады Халимат, хапчюклеге, маллагъа жан атып, бу жортууулла селейсинле деп, олтуруп туралмады. Къыйын саусузланы бла шашханланы къоюп кетген эселе, сора Айшатха ким жан аурутурукъ эди? Ёлюп иш къалып, аны ючюн атып кетген болурламы? Жюрегине тюшгеннге ийнанып, Халимат ууакъ къалтырап башлады. Аягъы басханны кёзю кёрмей, мыллыгын жолгъа атды. Терк къысхартыучу жолу, бусагъатда ол жер этегине баргъанча, узакъ кёрюндю.

* * *

Айшат арбазында эки чыпынны арасында гуппуш болуп тура эди. Халимат, болушур адам излегенча, тийреге къарап, сора мычымай керексиз адыргысызлыгъын ангылап, эгечини къатында шош сюелип, дууа окъуду. Тобукъ жастыкълай, гитче жастыкъчыкъ табып, Айшатны башын анга салды. Сыртындан жатдырды. Сан-

ларын тюзетирча тюйюл эди. Къол аязы бла сылап, кёзлерин жумаргъа кюрешди. Бир кёзю жарты-къурту жабылды. Башхасыны кирпиклери кёз чунгуруна кирип, къатып, Халиматны къол аязындан сыпдырылып, артха къачып кете эди. Апасыча, тёгерек болуп, мутхуз жылтырап, кёкге термилген кёз айтханын этерге унамады. Айшатны бир къолу, жингиригинден сыннганча, къабыргъасына ючгюл къатып эди, башхасы, кёкюрек тюймелерин тешерге ашыкъгъанлай, жюрек ауузуна хаух салынып. Халиматха нек эсе да алай кёрюнюп, тюзетирге умут этди — гыжы билек тюзелирге унамады. Къалай ёлдю, къачан, не заманда деп эсине келтирмей тура эди да, бусагъатда Халиматны эсине дыркъ деп ол оюм келди да, жюрек ауузуна салыннган къол тюбюнде къан юйюшгенни кёрдю. Сюнгю бламы урдула, окъму тешди ёшюнюн — аны юсюнден Халимат сагъыш этмеди. Экинчи узалгъанында, Айшатны къоюну, ары бирле мамукъ салгъанча, бир тюрлю жумушакъ кёпчюгенин да сезип, ол уюгъан къандан толуп тургъанын ангылап, жиляды. Ары дери Айшат жукълап туруп, энди бусагъатда ушкоклу аскерчи жетип, артыкълыкъ этип кетгенча болду. Сени уа ненги ёлтюрюп кюреше эдиле, харип, кимге саууг-саба кётюргененг деди. Андамында чабышып, харакет-хапчук жыйып айланнган ушкоклу адамла эшитсинле деп жилямай эди. Таулагъа, сыртлагъа къарап, терекледен, ташладан ёпкелегенча жиляй эди, ала, тизилишип, дууагъа келликча. Бютюнда Халиматны инжилтип, таралтхан Айшатны жумулургъа унамагъан кёзю эди. Апасылай тёгерек болуп, ачылып къалгъан. Кимни кёрюрге термиле жан бердинг, жазыкъ сен деди Халимат. Жилянла кибик эки жашы да бир кюн жоюлгъанларына ийнанмай, сакълагъанлай, термилгенлей жашады. Жангыз къызын босагъа юсюнде къапладыла. Бластны аркъа жигиди деп махтаныучу Ахматындан къагъыт журун окъуна келмеди. Азмы эди Айшатны ёле туруп кёрюрге термилгени? Кёкге ол аралмаса, ким араллыкъ эди? Жат энди, харип, тынчай, барысын да къапханса. Ёлген къабырда тынчлыкъ табады дейдиле. Жазыкъ эгечиме анда да болмаз тынчлыкъ: жумулмай къалгъан кёзю къабыр къангаларын тешип, кёрюрге термилгенлерин излей-излей, ёмюрге да ёчюлмез. Къарылгъач болуп, учуп айланса да, табылмаз энди онг кёрюрге. Тамата эгечигизме, элни мажалы мени жукка сютюмю ичип адам болгъанды дерге бек сюйюучю эди деп, эсине тюшюрдю Халимат Айшатны тил тюбюнде айланыучу сёзлерин.

Бу сёзле эсине келгенлей, Халимат шошайып къалып, сагъышланды. Марков кетгенди деп тургъанлыкъгъа, аны хатасы уа жетген болмазмы, бу къара къатышда кеси келип, уруп кетген эсе да, аны ким кёрлюк эди? Мен эллилени тамата эгечлериме дегенде Айшат, бети къызыл-къолан болуп къалгъан хапар жюрюй эди. Да, энди айымыды, ёлтюрген эсе да. Марковла азмыдыла, биягъы мында жашагъанланы тамата эгечлериме депми сюелди, къайдан тюзелген эсе да ол сёзге деп жарсыды Халимат. Бери келген сауут-сабалыла сюймей эдиле кесин тамата эгечге санагъанны: ала барысы да къыралны адамларыдыла. Къырал адамы уа унаймыды таматалыкъны башхагъа берирге. Мен тамата эгечме деген болур эди да, харип, хар замандача, алай эсе уа, мен тамата къарындашма деп сермеген болур ушкогун къырал адамы. Жат энди — тамата эгеч да жокъ, ёсдюргенлеринг да жокъ. Бош алдана эдинг, жарлы эгечим, къырал адамы тургъанлай, тамата эгечлик сангъа жетерик тюйюл эди.

* * *

Онгу тауусулуп, арып, Халимат солууун айландырды, белин тюзетди. «Жазыкъ эгечим, нек эсе да жер да къайырылыпды санга»,— деди. Билалмайбыз палах къачан келип басарын, ёлюм хакъ болгъанын, кесинги темир терек сунуп, башхаланы тереклерин аудурургъа кюреше эдинг. Мен кечгинлик береме, Аллах да кечсин гюняхларынгы деп шыбырдады. Алай айтып, жангыдан сагъышланды. Гюняхны эсине келтиргени ючюн сокъуранды. Не гюняхы боллукъ эди анча къыйынлыкъ сынагъан жарлы тиширыуну? Ёшюнюн сюнгю тешип жарлы эгечини. Ол оюм Халиматха эс тапдырды да, жангыдан къабыр къазып башлады. Къыйын эди саусуз тиширыугъа аны къазгъан. Топуракъ, зыгъыр эришленип, къабырны къабыргъа ушатыргъа къоймай эди. Огъесе Халимат кесими мадарсызды? Болурму эди дунияда андан сора эгеч эгечге къабыр къазгъан? Олму алгъа сынады таулулагъа артдаракъ келлик азапны? Алай Халимат алыкъын билмей эди кёп тиширыула ёлгенлерине къабыр къазаргъа термилип, къазар онглары да болмай къаллыгъын, ёлгенле кебинсиз, жаназысыз, анда-мында атылып къаллыкъларын. Бусагъатда аны билсе эди, Айшатны жаннетге учхан чыпчыкъ сунуп къояр эди: ол, не десенг да, туугъан жеринде жан ал-

гъанды, кёзлерин туугъан жерини топурагъы жабып жатарыкъды.

* * *

Къабырны ишлеп, жарашдырып Халимат кеч бошады. Андан сора ангылагъан эди ол эзилгенин, башында гюлмендисин тап этерге билегин окъуна кётюралмагъанын. Кетерге керек эди. Барып, атасыны журтунда кечесин оздурургъа. Алай къоркъмай къалай барсын: элде аскерчиле кёп эдиле — юйлени, хуналаны, таш тюплерин окъуна къармап айланнганла. Уруп, къаплап къояргъа артха турлукъ тюйюлдюле. Жанын сакълар ючюн Халимат энди, керти да кесин сакъат тиширыуча жюрютюрге керекди. Жангыдан Хабла болургъа. Къыралны адамлары телиге тиймейдиле деген эди анга жазыкъ Фаризат, сен насыплыса деп. Бюгюн да аны ючюн къойгъандыла илишаннга салмай.

Алай былайда Халимат кеси кесине айып этди, жанын сакъларгъа кюрешгени ючюн. Эллилери болгъанлай болмай, башха къадар излегени ючюн. Ичине кирип сорсала да, айтыры бирди — керекмейди анга энди жашау, къырыргъа алып кетген эллилеринден энчи, не медет, ана жюреги Халиматны не сезиминден да кючлю эди. Бир кесини жашауун энди ол къара шайгъа да тергемейди. Кърым эди аны жашаугъа илинирге кюрешдирген, тёрт аякъланып къалса да, ёрге турур онгу тауусулуп, сабийини къадарын билгинчи, мадар излегенден тынмаз. Садакъа жыйып жашарыкъ эсе да. Дунияда акъылындан шашхан пакъырала кёпдюле. Ол да аладан бири болуп жюрюр. Садакъа жыйып, элден элге барып айланнганлагъа жол ачыкъды, киши къарыуламайды.

Бу тюрлю оюму тиширыуну таукеллендирип, Аллахха шукурландырды. Акъылындан шашханды деп, адамла сёз жайгъанларын энди ол насыпха санады. Къадарына ыразы окъуна болду. Сора Аллах мени эллилеримден энчи нек этди, манга берилген насып хурттакдан окъуна айырып, деди тиширыу, Кърым табылып, этегине къысылып тургъанча.

Ол халда сагъышлагъа берилип, кетейим-къалайым бола, эки къабырны ортасында Халимат кёп заман оздурду. Юйге кирип, кечесин анда атдырыргъа базынмай. Ары кирсе, тонаучу зат келип, ёлтюрюр деп къоркъа эди. Жашагъан дуниясында ол шайтандан-жинден къоркъуучу эди. Айыудан-бёрюден, азмыды къоркъур зат, тиширыу жангыз къалса? Алай ала барысы да бош

эдиле. Жахиллиги. Адам адамгъа жетдирмеген хатаны бир киши да этмейди. Кесинги сакъларгъа сюе эсенг, адамдан сакъла, аны кёзюне урунмай турургъа кюреш. Халиматха уа жашаргъа кимден да бек керекди. Кърымны тапхынчы, ол, къарынына, жюрек ауузуна жюз, сюнгю кирсе да, ёлмезге кюрешир. Жокъду аны аллай ырахатлыгъы — ёлюп, жер тюбюнде тынчайып къалырча. Бир бирлерине адамла этген артыкълыкъдан къачып, топуракъ тюбюнде бугъарча. Бусагъатда ёлюп, къабыр юлюшюн тапхан насыпды. Алай эркинмиди Халимат аны излерге, аны табып, ёмюр жукъусуна берилирге? Хар адам ёлюрден алгъа гюняхларындан, аманатындан азатланыргъа борчлуду. Ол борчну тамамлагъынчы, Халимат ит ыйлыгъын сынаргъа, сюйрелип айланыргъа угъай дерик тюйюлдю. Аланы барысы да аны башы бла ётериклерин да биле эди. Алай ол дунияда даусуз тюйюлдю: Къоркъмазны аллында сюелгенде, аманатынга уллу кёллю болмагъанма деп айтыр ючюн неге да тёзер...

Тиширыу, кеси кесин кёллендирип, тап хомухлукъгъа нек хорлатама дегенча болуп, Айшатны юйюне кирди. От тиргизип, бир къабар зат мажарыргъа кюреше, кечеден тангнга къалай чыкъгъанын эслемеди.

* * *

Халимат арба тарууш эшитип уянды. Ол къапхакъ башында жолда келе тургъанын Халимат ангылады. Тыхырдагъанына кёре, ат арбады, ашыгъып келеди деди ичинден Халимат. Озуп кетерик сунуп, Аллахдан тилек эте, жеринден тепмеди. Тап, эркин къымылдаргъа окъуна къоркъуп, юйюню таш мюйюшюне бегирек къысылды. Солууун тыйып. Алай арба къапхакъ башында жол айырылгъан жерге жетди да, сайгъа бурулду. Сайда Айшатны жангыз мекямын марап келгенин ангылап, Халимат арбазгъа чыкъды. Танг аласы таза хауада туякъ, чархла тыхырдагъан тауушла узакъгъа жайылып. тау этеклерине жетип, чачылып, анда-мында эшитиледиле. Дунияда арба тыхырдагъан бла къыжылдагъандан сора абери къалмагъанча. Эллилени тюнене мешинала бла энишге алып кетип, бюгюн а, сокъуранып, арбала бла артха къайтаргъан сунуп, къууанггандан тиширыгуну тамагъы бууулду, борбайлары къыркъылып къалып, сюелген жеринде чыпындан тутду. Кёзлерин къургъакъсытып, черекни аргъы жанында жолгъа къарады. Ат арбала тизилишип, къууушуп келе эдиле. Кёпюр

къулагъына жетип, Уллу элге бурулгъанлары кёзден ташая, кюнлюм бетледе ууакъ эллени сайлагъанлары ары ёрлеген жоллада къауум-къауум болуп. Къайры къараса да — арбала, атлыла.

Халимат былайды деп, бир тюрлю оюм этгенчи, Айшатны мекямын сайлагъан атлы улоу да жетип, арбазда тохтады. Арбадан мыйыкълы киши ашыгъышлы тюшюп, ашыкъмаса, неден да къуру къаллыкъча, тюзюнлей тиширыуну юйюне келди. Арысы-бериси болмай, эркин атлап, юйге кирди. Ол кезиуню марап тургъанча, Халимат, артына-аллына къарамай, келгенни кёзюне экинчи урунмаз акъылда арбаздан кери болургъа кюрешди. Урларгъа, тонаргъа уялмагъан, къарыусуз тиширыуну ёлтюрюргеми уяллыкъды? Кимден къоркъурукъду? Бу тийреледе Халиматны къорууларыкъ жокъду. «Бласт» аны, жол жанында ёре чёпден да учуз этип, малтагъанды. «Бласт», къырал малтагъанны уа жерге кёмген адамлагъа хычыуун эди.

Халимат терк, къыстау бара эди. Къайры, нек? Елюр гебенек кесин отха атханлай этмеймиди? Тиширыу, бир кесек сабырланып, атасыны юйюне ашыкъгъанын, аны тонай тура болурла деп ашыкъгъанын энди ангылап, сейирсинди. Тонай эселе да — анга не мадар? Къутургъан суугъа балта бла чапханлай. Кимни аллын тыяллыкъды ол? Тыяма деп кюреширге да керекмиди? Къалгъан-къулгъан харекетден анга не файда — башынамы урлукъду? Алай былайда Кърым жангыдан эсине тюшюп, тиширыуну таукеллендирди. Аллах буюруп, сабийи табылса, керек эди анга бир къысылыр жер, от тиргизип турурча мюйюш. Ол табылгъынчы, Халимат факъыралыгъын этсин, Хабла болуп жашасын — андан сора уа?

Умутундан тюнгюлюп къалалмай, тиширыу бешиги тебиретилген журтха келип, туурасында тохтады. Экеулен отоулагъа кирип-чыгъып, тапханларын эки ат арбагъа жюклегенлерине къарап, кёп сюелди. Арбазгъа кирирге, сёз чалындырыргъа базынмай. Алай тонаучула къолларына балта, ылытхын алып, Болатны юйюню эшигин, терезесин къобара башлагъанларында, тёзалмады.

— Неди ол этгенигиз, сизни Аллахыгъыз жокъмуду? — деп сёлешди. Эки киши да тохташып, бу тиширыу бизге тырман эшитдирирге къалай базынды, кеси да къайдан чыкъды дегенча, сейирсинип къарадыла. Халимат арбазгъа къысха келди. Бири сакъалына акъ

ургъан, орта бойлу киши, башхасы уа — жаш, отуз жылгъа жуукъалашхан.

— Санга андан не жетеди да? — деди тамата гудучу, ачыуланнганын жашырмай.

— Бу мени юйюмдю, атам ишлеген. Тёрт эгеч бла юч къарындаш болуп, мында ёсгенбиз.

— Бош, хужу къалгъан юйню таурухун айтаса ким эсенг да.

— Мен саума, кёрмеймисе? — деди Халимат.

— Сау эсенг да, терк думп бол былайдан.— Сакъаллы киши балтаны къолунда ойнатып, кёремисе муну дегенча этди.

— Эндиге дери эшик, терезе керекли жашагъан эсенг, азмыдыла мында бош къалгъан мекямла? Ёмюрюнг тауусулгъунчу ташысанг да, жетерикдиле санга бузар юйле.

Тиширыуну сёзюне къулакъ салгъаннга ушап, сакъаллы киши сабырланып, ары да, бери да къарады: кёзю жетген жерде арбазында ат арба тохтап турмагъан юй эслемеди. Кёпюр къулагъындан Уллу элге айланнган арбаланы тыхырдагъанлары да юзюлмей эдиле. Энди ол кёз къаратырча мекям излеп къалай айлансын? Айланса да, бирле бийлемеген арбаз табарыкъмыды? Аллах алай буюргъан болур эди, бу мекямны жаратды да тохтады. Энди бу мекям аны мекямыды, къадар берген ырысхысыды. Бир пакъыра тиширыуну келип юсюне сюелгени сейир тюйюлмюдю? Гудучуну къаны къызды. Хар ким арбаларын толтура тургъанда заманын оздургъанына сокъуранды.

— Тап сёлешгенликге, тели тиширыуду,— деп шыбырдады жаш, таматагъа жуукъ келип.

— Ангылагъанма. Бар, ишинги эт.— Сакъаллы биягъы эшикге жабышып, балта бла аны тюбюнден ёрге кётюрдю. Ауур эмен эшик безгилеринден чыгъып, бир жанына жампикленди.

— Аллахынг бар эсе, къоюгъуз, динигизден чыкъмагъыз.— Халимат эшикни къыйырындан тутуп, кётюрюрге къоймады.

Бурун сюеклери туруп, кёзлери кюл бетли болуп, гудучу тиширыугъа алай къарады.

— Сен мында не айланаса, тели болгъанынгы мен билмегенми сунаса? — Сакъаллы балтасын сол къолуна кёчюрюп, онгу бла тиширыуну тюртюп ийди.— Бусагъатдан мен сени баш токъмагъынгы юздюрсем, манга саугъа берликдиле, билемисе сен аны? Къуру мындан.—

Тонаучу экинчи кере тюртгенде да жыгъылмады Халимат. Тентирей барып, юй къабыргъагъа таянды.

— Харам къанынга боятма мени, кет.— Сакъаллы Халиматны ючюнчю кере да сермеди. Тиширыу, тентирей кетип, къолун илиндирир зат тапмай, жыгъылып, инбашын неге эсе да урду. Неге урду — олму эди къайгъысы! Ачыгъанын сезмеди. Борбайлары бир тюрлю кюч-къарыу табып, ёрге турду. Эр кишини бетсизлигими сескендирди, жюрегин къастлыкъ сыйырды. Жашаудан тюнгюлюп къалып, ёлсем да, бу гудучуну бир ачыталсам эди деп термилди.

Тёгерегине къарап, жукъ эслемей, халжаргъа къуулуп кетди. Анда кёзюне урыннган юч бутакълы сенекни сермеп, артха айланды. Кертда, экисин да уруп, къаплап къояллыкъча алай келди ол.

— Аллах барды, биригизни ичин а мен да тёгаллыкъма! — Халимат арсарсыз эди. Бош батыр болама деп эсине да келтирмеди.

Сакъаллы киши, эшикни арбагъа таяндырып, симсиреп сюелди. Тиширыуну халын жаратмай, къутургъан адамгъа ушатып. Бетинден къачып, тобукъ тюплерине къарыусузлукъну ууу жайылгъанын сезди. Тёгерегине сагъайды: ётген-сётген арбаланы, анда-мында арбазлада тохтап тургъанланы иелери ала къайгъылы тюйюл эдиле.

Бир гажайны ёлтюргенлигиме ким сурарыкъды? Тамата гудучу асыры ачыкъ жерде тиширыугъа чабаргъа сюймей, артха кетип, башха отоууну эшигин къобарып башлады. Халимат ызындан келди.

— Тот сенек ичинге киргинчи, тохтарыкъгъа ушамайса,— деди ол, ёмюрюнде кишиге хыны сёлешмеген тиширыу, батырлыгъына сейирсинип. Къайдан келген батырлыкъ, кюйсюзлюк эди ол? Ёз жанын сакълар ючюн, бир атлам этип, ташха узалмазлыкъ тиширыугъа. Огъесе ата юйюн бузгъанларына тёзалмай, къанымы къайнады, неда Кърым ючюнмю талашыргъа хазырды?

Жашчыгъы эсине тюшгенлей, Халимат бютюн батырланды. Сенекни сабын, аны эзип къоярыкъча, къаты къысды, гуппурланып, эшикни къобара тургъан кишини сыртындан сора жукъ кёралмай, анга керилди. Уралмады: жашыракъ гудучуну эсге алмагъан эди да, ол жетип, тиширыуну табаны бла сермеп, жыкъды. Халимат жыгъылгъан жеринде сойланып къалмады, сенегин да ычхындырмады.

Тамата тонаучу балтасы бла тиширыу таба атлады. Алай, нек эсе да сокъуранып, балтаны нёгерине узатды.

— Мында НКВД-чыла бла аскерчиле ары-бери оза тургъанларын унутма,— деди жаш.

— Билеме. Къоркъма, бусагъатда таулу итден да учузду. Сора аны сурар адам да жокъду. Ма, ал къолунга.

— Угъай, мен тиширыуну балта бла ураллыкъ тюйюлме. Андан эсе кетип, башха юй излейик.

— Атангы башы, быллай мекям табарса энди.— Сакъаллы, нёгерини анасын махтап, балта сапны къыйыр аласындан тутуп, желкеси бла урургъа хазырланды. Сёз айтмай, тишлерин къаты къысып, Халимат таба сакъ-сакъ атлады. Сёз айтыргъа, къычырыргъа тиширыуну да тили айланмады. Эки къолу бла сенекни сабын къысып, аны гудучугъа бурду. Къарамлары тюбешдиле — тиширыуну бла сакъалына акъ кирген кишини. Урларгъа бла тырнаргъа келген, талакъ солуу этип, сохан ийисин Халиматха урдурду. Тиширыу кёзюн къакъмады — ол, былайдан сау къутулмазын билип, жашауундан тюнгюлюп, ырахат эди. Сенекни къарынына бир жетдирейим ансы, къалгъаны неди дегенча. Дунияда андан уллу магъаналы иш болмагъанча, тириленди. Ол ишин тындырса, Аллахны ыразылыгъын алып, Къоркъмазгъа да бир мадар, себеп табыллыкъча. Нек эсе да сакъаллыдан къоркъмай эди. Тиширыуну къоркъмагъанын, артха турмазын ангылап, тонаучу абызырады. Къолунда балта шош-шош тыпырдады. Алай ол, не десенг да, эр киши эди — тюз да юйню башында керох атылгъан тарыш чыкъмаса эди, ким кимни онгларын Аллах биле болур эди.

Экиси да ары таба бурулдула. Халимат олсагъат «сыйдамбет» НКВД-ычыны танып, кеси да ангыламагъан бир тюрлю сезимге хорлатды. Не этип жюрюй эди мында «сыйдамбет»: къыралны кир ишин тындырыпмы? Алай ол таулуду, малкъарлы жаш, аман, иги эсе да, аны бла ана тилинде сёлеширге боллукъду. Ол эди энди мында аты таулугъа аталгъан, миллетин ашырып, ызындан къарап къалгъан. НКВД-ычыланы сюймей эди Халимат, «сыйдамбетни» уа тансыкълады, уялмаса, ол унаса, чабып, къучакъларыкъ эди.

— Не демлешесе жарлы тиширыу бла, не болгъанды? — деди «сыйдамбет», арбазгъа тюшюп. Аны нёгери оруслу офицерни да таныды Халимат.

— Эта женщина дебильная,— деди сакъаллы, ашыгъып, къыралны бир уллу душманын кеси тутуп, аллын тыйып тургъанча.

«Сора не эди ол алай болгъанлыкъгъа?» — дерик эди

да «сыйдамбет» — айталмады, базынып. Таулуну ыспассыз, итге тенг этерге кюрешгенлеге аны къаны къайнамай тюйюл эди. Болсада этер амалы жокъду. Ол — Таштууланы Омар — къырал законну къаты тутама деп, атын иги бла айтдырмагъанды. Алай къыралны миллетине сынатхан зорлукъ аны жумушатхан эди. Адамланы тутдуруп, къыйнап тургъан Омар окъуна сау халкъны тюп этерле деп ийнанмай эди. Башы барып тийгинчи.

— Ол, факъыра жыя айланнган, сакъат тиширыуду, сиз а аны юйюн оя турасыз,— деди НКВД-ычы.

— У неё нет дома,— деди сакъаллы.

— А твой дом где? — деди оруслу офицер, тиширыу жанлы болуп.

— Там, далеко.— Гудучу къолу бла къайдан келгенин кёргюзтдю.

— Ну и убирайся туда, пока тебя не арестовали за мародёрство и попытку убить человека.

— Ну, полно. Верни взятое обратно и грабь в другом месте,— деди, ачыуланып, офицер.

Орус тилден Халимат хоча болмаса да, офицер аны къоруулагъанын, аны басынчакълагъан тонаучугъа тырман жетдиргенин ангылады. Олсагъат жюрек къатылыгъы тешилип, борбайларын къарыусузлукъгъа хорлатды. Тобукъ тюплери, къоллары къалтырап, сюелген жеринде чёгюп къалды. Энди ол аны хатасындан, кертда, тонаучулагъа бир палах жетмеги эди деп да къоркъду. Сюймей эди ол адам ачырын, тап анга аман ниет тутханла окъуна. Халимат мындан ары кесин къалай тутарыгъын, къалай жюрютюрюгюн билмей, мен терс болгъан болурма дерге умут этди. Жамауаты, халкъы къысталгъан жерде анга не жетеди? Атасыны юйю бла энди аны не иши барды? Терезесин, эшигин къобаргъан угъай, лагъым салып, атдырып кетселе да? Алай жукъ айталмады. «Сыйдамбет» къатына жуукъ келип сёлешгенде да, жууап къайтаралмады.

— Адамланы кёзлерине урунма деген эдим да мен санга, жазыкъ тиширыу,— деди Омар, шош, жумушакъ ауаз бла.

Анга ариу айтыргъа адам табылгъанына кёлю толуп, Аллахха, адамына да ыразы болуп, Халимат жилягъа аздан къалды. Жилярыгъы ёрге, тамагъына уруп, тамагъына къаты къуршоу салынганча болду. Эки къол аязы бла да ауузун басып, титиреп, къалтырады. Артдан-артха къалтырагъаны къыстауланып, тиширыуну уруп-уруп, санларын ёрге-энишге тартдырды.

Къоллары ауузундан ычхынып кетдиле да, Халимат башын юй къабыргъагъа къысып, шош таралды. Аны алайлыгъын кёрюп, кёлюмю такъырланды, нек эсе да, Омар бир жанына бурулуп, тийреде абери кёралмай, иги кесек сюелди. Сора, тамагъы буулгъанын, кёл такъырлыгъын хорлап, сёлешди.

— Хайт дерге кюреш, мен бу тийреледе бираз турлукъма. Кишиге тийдирмем. Къолумдан келсе, жашчыгъынгы табаргъа да болушурма.

Жилягъанын, къалтырагъанын да тыйып, НКВД-ычыгъа ёзден сёз айтыргъа, ыразылыгъын билдирирге керек эди. Алай болалмай эди. Хужу къалтыраукъ онглап, сёлешалмады.

* * *

Халимат, эрттенлик намазын къылып, сора, намазлыкъдан туралмай, чёкгенлей иги кесек заман оздурду. Кюнню сёдегей таякълары терезени миялаларына къонакъ болуп, дунияны иги заманындача, отоуну къабыргъаларына алтын суу ичирдиле. Жугъутур териден нанамазлыкъны зыбыр тюгюне кирип, жылтыратып, жылытдыла. Насыбым да бар эди мынга суукъ къол жетдирмегенлери деди Халимат, кёлю намазлыкъгъа кетип. Аны анга Кърымны атасы мажаргъан эди. Сау жылны кёзюнде, отоууна кирип, намаз эталмай, къайда болса, анда ботасын жайып айланнганды. Охо да, Аллах кечсин, атымы Хаблагъа чыгъармасала эди, къадар не кюн кёргюзтюрюн, не сынатырын бир Аллахдан сора ким биллик эди деди тиширыу, къоншусу Фаризатны сёзлери эсине тюшюп. «Къырал эслилени, акъыллыланы жояды, ансы телилеге тиймейди. Бу дунияда Хабла болгъан игиди»,— деген эди ол. Ётюрюк айтмагъанды, эгечлери, ахлулары жоюлдула. Эллилерин думп этди. Халимат а ёлюмден ненча кере къутулду! Керти да, барысындан да ол тели болупму сакъланды? Огъесе Кърым бирсиледенми насыплыды?

Андан-мындан башына тюрлю-тюрлю сагъышла келе, ёчюле, Халимат дагъыда кёп олтурду. Сора эси шошлукъгъа бёлюндю. Тышына сагъайды. Бирси кюн, тюнене да ол хахай-тухайдан, арба тауушладан толу эди. Тиширыу, сейирсинип, арбазгъа чыкъды. Ары да, бери да къарап, терезесиз, эшиксиз юйлени кёрюп, ийнаныргъы келмей: «Асто»,— деп ийди. Кесин тыялмай, орамгъа къууулду. Кёп жылладан бери бу тийреледе адам

жашамагъанча, жамауатны ёлет эртте къыргъаннга ушай эди. Юйле терезесиз, эшиксиз къалып, бокъурла болуп, Халимат таныучу мажалыракъларыны уа къуру къабыргъалары сюелип. Душман аскери кирип, от салып кетгенлей.

Алай, тиширыу суннганча, тийрени шошлукъ бийлеп да тюйюлдю. Элни ёрге жаны табадан бир тунукъ тауушла эшитилип, сора ала кёп болуп, тёгерекге жайыла да, дагъыда шошая турадыла. Къошуну, агъачы сылтаусуз сакъланнган мекямла бла кюрешедиле деди. Къолайлы юйле эдиле деп къошду дагъыда.

Халимат кишиге айып этип, налат болсун деп окъуна айтмады. Мекямланы оюлгъан, тоналгъан тауушларына сансыз тынгылап турду. Жашау мен суннганча болмаз эди деди. Алай жамауатны мындан къыстагъан къырал, тамбла, сокъуранып, аны къайтарса, ол не этерикди, къайда кечинирикди деп жарсыды, кертда эллиле, къайтып келип, кирир жерлери болмай къалтъанча. Жюреги бойсунмай эди, ийнанмай эди къырал халкъны туугъан жерин сыйырып къоярыкъды деп. Ол оюмуна кёлленип, эс табып, мекямладан бирине бурулду. Къышхыр неда нартюхчюк мажарыр муратда. Алакёз сау, шау эсе да билмей эди Халимат. Гюняхына кирмей, аны къайгъысын этерге керек эди.

Терезе, эшик жанлары къобарылгъан юй былаймы болады дегенча, тиширыу сокъур мекямгъа къарап, арбазда кёп сюелди. Кирип барыргъа базынмады. Кёзлери чыгъарылып, тюйюлюп, ырмах болгъан деменгили жаныуаргъа ушай эди юй. Тылпыуу, солууу юзюлмеген мекямны ичинден къуууут ийис къатыш жылы тылпыу ургъанын сезип, жол азыкъгъа хазырлагъан болур эдиле деди Халимат. Алалмай кетгендиле. Не болса да, Аллахдан кечгинлик тилей, тиширыу келип, босагъа юсюнде тохтады. Сюнгю кирип, къуууту къанай тургъан тулукъну кючден сюеп, къабыргъагъа таяндырды. Андан арлакъда юй тюпге къалын жайылгъан къызыл къурмачны къол аязы бла жоккуландырып, бир кесегин алды. Сугъанакълыкъ этип алмайма, Аллах шагъатды. Алакёзге алама деди тиширыу ичинден. Ол ёксюздю, жарлыды, жюйрюклюгю бла ариулугъу башына жау болгъан. Сууаплыгъы иесине жетсин, ёлген эсе да, сау эсе да.

Энди тор ажирни табаргъа керек эди. Къайда, къалайда излесин? Тап гудучула тутуп кетген эселе да, билмейди Халимат. Ненча кюн озду ол аны жокъламагъанлы! Акъыллы, ёхтем мал, кийикленип, агъачхамы ке-

тип къалды огъесе, неден да тюнгюлюп, аны къууп айланнган гудучулагъа бой салыпмы къойду?

Ол оюму ызындан сюрюп, ашыкъдырып, Халимат жарты оюлгъан кешенелеге, къалала агъарыучу жерге терк жетди. Хар ышыкъгъа бара, излей, кёп жюрюдю. Сакъламай эди Алакёз Халиматны. Жокъ эди ол бу тийреледе. Айыпмыды агъачда бугъуп турса да, игисагъан алай болсун. Тиширыу, умутун юзмей, гелеулю сырт бла ёрге айланды. Андан ары бийик таулагъа дери жайылып ёсген агъачда табар акъыл этип. Кёпмю, азмы барды — тюртю терекчикни тюбюнде бойнакъ итни кёрюп тохтады.

Ит, къуйругъундан чёгюп, Халиматха къарады. Аны къарамында тиширыу бир тюрлю хыйлалыкъ, чамланыулукъну илишанын эслемеди. Кёзлери, жапысы бла, чёкген халиси бла да жалыннганын, болушлукъ тилегенин билдире эди бойнакъ. «Бир зат бер ашаргъа, мен сени таныйма, сен а таныялмаймыса мени?» — дей эди итны къарамы. Тиширыу, аны ангылап, адыргы этди.

— Не берейим мен санга, харип?

Бойнакъ, жумушакъ ауазгъа кёлленип, умутлу да болуп, кючюкча сынсыды. Тиширыуну къатына келип, чарыкъ бурунларын жалап, дагъыда жерине къайтып чёкдю. Бир къабар зат бермей озуп кетеди депми къоркъду огъесе иесине термилгенинми билдире эди, нек эсе да, кёкге къарап, къысха-къысха улуду. Бойнакънымы сакълай эдиле — андан арлакъда, узакъда, жуукъда да башха итле улудула. Къарап-къарагъынчы гелеулю сыртла, къол ичлери, жар тюплери итлени сарнагъанларындан толуп къалдыла да, Халимат, обаланып, жеринден тебалмай турду. Ачыуларындан жетип таламагъа эдиле деп да къоркъду. Алай жашагъан арбазларындан изгилтин этилиннген итле анда-санда кёзлерине уруна, эл орамларында жюрюучю адамны кенгден окъуна танып, тарыгъыуларын анга эшитдирдиле. Иелери къайтып келирлерине ийнанып, босагъаладан айырылыргъа унамай, сакълап, гудучуланы къыстаргъа кюрешип, азмы термилдиле? Гудучуланы хорлаялмай, кеслерин хорлатып, акъсакъ-токъсакъла болуп, башларын алып, элден тышына чыкъгъанла, умутларын юзмей, арбазларын кенгден марай эдиле. Дуния алай бузулуп къалмаз, иелерибиз келирле да, артха чакъырырла деп. Киши келмей эди. Энди уа элли адамны кёрюп, хар бири кесини юсюнден хапар берип, билдиргенге кюрешгеннге ушады. «Мен былайдама, мен да»,—

дегенча. Сынсыгъан, жилягъан, улугъан, итле кёпденкёп болуп, ёрге, таула, агъач таба жайыла баргъанларын Халимат эшитип, сезип турду. Ол да ала бла бирге жиляй, сейирсинди. Итле, харип, кёп къырылгъандыла. Аскерчиле, гудучула да аямагъандыла аланы. Сора къайдан жыйылгъандыла быллай бир болуп, хар терек, таш тюбю улурча? Улуу, жиляу тауушлары сыртла, тёшле бла ёрлеп, таулада, агъачны теренинде тунчугъурча.

Тюз къатында чёгюп улугъан бойнакъдан башха итлени Халимат кёралмады. Алай тохтап, артха къарай да жиляй, кетип баргъанларын а къулакъларын бла ангылады: ёнгелеп, кетип бара эдиле итле. Бош къалгъан арбазлагъа, журтлагъа къайтып келмезча...

* * *

Алакёз Халиматны кенгден окъуна таныды. Алгъа талпынып, сора сокъуранып, ачыкъ жерге чыгъаргъа сюймеди. Тюнене, бирси кюн да аны бла кёп кюрешгендиле. Юч-тёрт атлы болуп келип. Ол заманда ажир гелеулю сыртны башында эди. Элден къарагъан эслерча. Жут, къаст адамла эдиле. Атлары да жюйрюкле. Аркъан атаргъа кёп кере жуукъалашып, алай кетгендиле. Къайтып келмезле деп ышаныу жокъду. Узакъда тургъан къайгъысызды. Агъачдан чыгъып, кишиге кёрюнмей. Алай жаланнгач агъач хазнамыды — излеген кёрлюкдю. Халимат да эледими, эслемедими Алакёзню — хар замандача, тири келмей эди. Арсарлы, сагъайып, тёгерегине къарай. «Алакёз, Алакёз, къайдаса, харип?» — деп сёлешди. Тиширыуну ауазы атха жумушакъ эшитилгени хычыуун кёрюнюп, озгъан къууанчлы кюнлери къайтып келгенча болду. Кёп кюнлени ичине сыйындырып тургъан кёлкъалдысын, ырмахлыгъын да унутуп, шош-шош къууушлады.

— Туз арбаны тартып жюрюген атха ушап къалгъанса да, жазыкъ сен,— деди Халимат, шыбырдап, Алакёзню жылы боюнун сылай. Ажир да жумушакъ гумхоту бла тиширыуну кёзюн-къашын дыгъыл этди, бир къабар зат излегенин билдирди. Алай нек эсе да нартюхню ашап башларгъа ашыкъмады. Гумхотуну ауурлугъун жетдирмей, Халиматны инбашына салып, тынгылады. Мудах эди ат, жокъ эди алгъыннгы тирилиги, чёрчеклиги.

— Жаратмайма халинги, Аллах бирди — деди тиширыу, аны аллында мал угъай, адам мудахланып сюел-

генча. Тор ажир Халиматны жарсыгъанынмы ангылады, гумхотун инбашындан айырып, кёзлерин анга сагъайтды. Къан тамырлары чырмашып, къызаргъан кёзлерин.

«Сен мени кёрмегенли, ненча кере жаралы болгъанымы билмейсе,— дей эдиле ала.— Гелеу кырдыкда къан ызларымы кёрмегенсе. Боюнумда, онг къабыргъамда ачыкъ жараларымы». Алай Халимат келе-келгенлей окъуна эслеген эди адамла атха азап сынатыр ючюн къоймагъанларын. Адыргысындан бла мадарсызлыкъдан кюреше эди ол бусагъатда ажирни жалкъасын тарап, гырмыхладан тазалап: «Не этейим да мен сен жазыкъгъа? — деп шыбырдай.— Кесинг да былай нек титирейсе?»

Тиширыуну жумушакъ жан аурутхан ауазы хычыуун эди да, Алакёз эс жыяргъа, тириленирге кёлленди. Болалмады. Санлары бойсунмадыла. Сингирлери тартылып, буруп, бут чабакълары ууакъ къалтырадыла. Алакёз кесин, жашаудан тарыгъып, кишней, жер тырнай тургъан сунду. Тамагъы къургъакъсып, суу тамычыгъа термилгенча, кюйюп баргъанлай болуп. Алай ол бош алдана эди: кишнемей эди, бийик туякълары бла жер да тырнамай эди. Ауур жюк кётюрюп тургъанча, терен ахтынып, башын энишге тутду, кырдык кюсеген сылтау бла. Арыгъан, жыл саны жетген малгъа ушады. Сора, тайлыкъда чабып, жортуп айланыучу заманы эсине тюшюп, ичинден тыкъсыды. Чаба барып, жардан кетип, кесин Черекге алдыргъанын тансыкълады. Арт кезиуледе ол кюн аны эсине терк-терк къайтып келе эди. Нек, къартлыкъмы мудах этеди? Ненча жыл болады анга — сегиз, он? Огъесе аны ёмюрю жюзле бламы саналады? Огъесе желле кёкде булутну сюргенлей сюрюп, кёчюрюп, къууп айланнганларымы къыйын кёрюнеди?

— Къоркъма сен, къыйынлыкъ ёлюм тюйюлдю, ол биреуленни жашау кюнлерин юзеди, ёмюрню саркъыуун а тыялмайды,— деди Халимат Алакёзню жапсарыр муратда.— Элни узайгъан ёмюрю малтанмаса, жашау жангыдан чирчикленир — ол хакъды.

Узайгъан ёмюрле келип, ат сыфатха кирип, аллында кырдык отлай тургъанча, тиширыу тор ажирге алай къарады. Ол тюрлю оюм эсине не хыйсапдан келгенин, къайдан, неден чыкъгъанын кеси да билмеди. Алай, жюреги бир тюрлю жумушап къалып, аз заманны ичинде къууанч сезимни татлылыгъын сынады.

Халимат Алакёзню боюнундан къучакълады, ёз къадарын табып, аны къучакълагъанлай. Жылыууна ты-

нгылады. Ол да тынгылады, башын кётюрюп. Бир бири жарлылыкъларын ангылап, энди бу дунияда тюбеширбизми, къалырбызмы дегенча, сюелгенлей турдула. Сора, ол тюрлю оюмну кёлюне алгъанына сокъуранып, ырыслады. Тор ажир Къоркъмазны атыды, сау эл къубулта келген мал. Кёплени бюкген, тюп этген азаплыкъны ол да чекди эсе да, бюгюлмеди, къажымады. Ол эди Халиматны жапсарып, таукел этдирген. Ийнанмай эди тиширыу Алакёзге хата болур да, жашауу юзюлюр деп. Къачан келгенди анга аллай таукеллик, эрттеми, бюгюнмю огъесе бусагъатдамы? Анга да былайды деп айталлыкъ тюйюлдю. Болсада, кёп сагъышланып, не заманда да Алакёзге ёмюрлени сюрген атхача къарагъанын эсине тюшюрдю, сейирсинди. Тиширыуну кёлюне кёп тюрлю зат келе эди. Тап, бир ауукъгъа дери ол ёз жарлылыгъын унутуп, тёшле, таула, ташла да биригип, Алакёз бла жан-тёммек болгъанларына ийнанды. Эндиге дери киши ангыламагъанны ол бусагъатда ангылап, жашаугъа жангыдан кёзю ачылгъанча болду. Бар эди дунияда жамауатны сюрген, чиркитген уллу зор кюч. Эллилени, жамауатны жеринден айырып, жерни, жамауатны да солууун юзерге кюрешген. Алай аны туугъан жерине бла эллилерине берилген кюч анга хорлатып къоймай, кесин тюп этдирмей, таулада, бу тикледе бла сыртлада къушлай учуп айланмаймыды, туякъ къагъып, жортмаймыды ол? — деп сорду тиширыу кеси кесине, тор ажирни сабырланып, нартюх бла жубаннганына къууанып.

— Аша, харип, аша,— деди Халимат, Алакёзню ийнакълай, боюнун, жалкъасын сылай. Нартюх чайналгъан тауушу жюрегине бир тюрлю ырахатлыкъ берип. Бусагъатда ол тауушдан сора тийреде шошлукъну бузгъан зат жокъ эди. Таула, агъачла да анга сагъайып тынгылагъанча.

* * *

Гажай бёрю кёпден бери жата эди арлакъда, терекни аумасында. Тиширыу Алакёзню къубултханына къарап, жумушакъ, шош ауазына тынгылап. Сейирсиннгенми этеди огъесе тансыкълагъан — тиширыудан къарамын бурмады. Аяз кёзлерине кирип, жилятып къаматханда да, башын энишге этмеди, тынмады. Тиширыу, хар заманда ча, назикди, гюрбю кийинипди. Ол кийимледен бир тюрлю жылылыкъ келиучю эди да бурунуна, бюгюн да сезди аны — ол жылылыкъны. Къурум, мирзеу

ийисни да. Мирзеу ийис ючюн бёрю Халиматха ыразы болду. Бу тёшле бла сыртла да къан ийисле керекли тюйюл эдиле. Жылны кёзюнде къурумай, жайылмай, кырдыкга, терек тюплеге да сингип, къалынланып, аны эсиртип, къозутуп тургъан. Андан эригип, безип, аз кюнлеими къачып айланнганды ол?! Алакёзню къоюп. Гажай къан ийисден ёнгелеп этмей эди алай — кеси тёкмеген къан керекми эди анга?! Тойгъандан сора солургъа, ырахатланыргъа сюе эди ол. Кырдыкны, терек чапыракъланы шошлукъларына тынгыларгъа. Не тюрлю жыйыланы да бир бирден башхалыкъларын айыра юйреннген Гажай артдан-артха гумухланып бара эди. Къан ийисден башха жыйы алалмай. Жашау такъыр, зукку болуп къалгъанына юйреннген къыйынды. Къайры кетгендиле айыу, тюлкю, кийик жыйыла сыртладан, агъачдан кёчюп, къан ийис нек тунчукъдурду аланы, Гажайны сангырау этип? Аны билалмай, бёрю кёп кюнлени изгилтин болуп, бугъуп айланнганды. Жыйыннга къошулуп, къошулмай да ол къан тёгерден къалмагъанды. Тылпыуунда жылына, кырдыкны, ташланы бояп. Алай эчки жолла, ызла, таш, терек тюплери къан ийис этип турурларын излемегенди. Мында эллени тийрелеринде жюрюй, кёп затха тюзелген бёрю, тап, гыржын, къуууут, шаптал ийислени окъуна бир бирлеринден айыра юйреннген эди. Хычыуун эдиле ала. Бютюнда токъ заманында. Сора къайры, къалай гунч болду жашауну къууаты? Бёрю, не сейир эсе да, аланы тансыкълай эди энди. Адамланы да. Адамла жашагъан жерледе малла да кёп жюрюйдюле — аны иги биледи ол. Керти, бу тийреледен алыкъа малла къуруп къалмагъандыла. Агъач къыйырларында, тау этеклеринде эшеклени, ийнек, бузоу да кёреди. Киши ызларындан келип, артха сюрюб' а эслемегенди. Бузоуланы къатлары бла озуп, чёгюп да марлагъанды. Кесерге, жыртыргъа кёлю бармагъанды. Алгъын малла анга асыры ёхтем, базыныулу да кёрюне эдиле. Гажайны къозутуп, ачыуун бурунуна чапдырып. Энди уа бир тюрлю эдиле. Мугурайып, къабыргъалары ичлерине къатып, хар неге да сансыз — бёрюге, кырдыкга да. Агъач къыйырында къашха ийнекни бузоуун кёргенлей а ырахын, къыяулу баласы эсине тюшюп, аны унуталмай, жерге бауурланып, кёп тургъан эди. Гажай кеси кесин ангылаялмай эди. Алгъыннгы бёрю тюйюл эди — жюреги тюрленнгенди, бир тюрлю жумушап, эриулю болуп. Къалмагъанды анда не къастлыкъ, не къаннга жутлугъу. Бусагъатда уа ол Алакёзню къатында тиширыуну

кёргенине къууанып, къууанчын билдирирге адырги этди. Жатхан жеринден ёрге къобуп, дагъыда арсарлыкъгъа хорлатып, жатды. Юйренмеген эди Гажай жюрек жумушакълыгъын сездире. Болсада тёзалмады, туралмады жеринде — туурагъа чыгъып, Алакёзден арлакъда тохтады. Ажир, нартюхден жухун айырып, башын кётюрдю да, шош-шош къууушлап, къайда эдинг, охо къайтдынг эсе дегенча этди. Гажай да, къысха улуп ийип, жууаплады. Ол эди аны къолундан келген. Халиматны сескеннгенин да эслемей къоймады. Адамны, бютюнда Алакёзге келиучю тиширыуну, къоркъутургъа сюймей, ашыгъып, гелеу кырдыкга бауурланды. Башын ал аякъларыны юсюне салып, итге ушап. Бусагъатда Гажай керти да парийге ушаргъа сюе эди. Арбаз сакълагъан, къойла кютген. Халимат андан элгенмезча, бёрю деп, сагъаймазча. Алай тиширыу Гажайдан элгенип сескенмеген эди: ол анга эртте юйреннгенди, эл тюбюнде айланнган бир къанчыкъдан башха окъуна кёрмейди. Болсада бёрю Алакёзню ызындан тагъылып айланнганында бир къыймат, магъана бар эди да, Халимат аны ангылаялмай сескене эди хар заманда. Гажай, не десенг да, кютю токълу тюйюлдю, ит окъуна тюйюлдю — бёрюдю. Сора ол не бёрюлюгюн этмей, не ёнгелемей, ажирни ызындан не жюрюйдю, не сакълайды? Халал мал бла жаллы бир къош болуп ким кёргенди, ёмюрледе да боллукъ тюйюлдю ол деп, тиширыу сагъышланды, къарамын Гажайдан айырмай. Огъесе Халимат алданнганмы этеди — ёмюрледен бери да иш алаймыды, жашауну жюрюшюмюдю ол? Халал бла харам бир тёммек болгъанлаймы келеди, айырыла, къошула, харам, харамлыгъын этип, артда къуйругъун къыса, кесини къабыргъасын жарашдыра. Жастыкъ тюбюнде жилян жукълап тургъанлай. Жамауатны жашауу уа алай тюйюлмю эди, ёмюрледен бери аны жастыкъ, босагъа тюбюнде, тёрюнде багъырбаш жилян, сарыуек къалкъып турмадымы? Кёрмейми эди, билмейми эди ол аны, халал жаны харам къоншусуна юйренипми къалгъан эди, жилян жилянлыгъын этмез деп, кесимча халал болур деп. Адам юйренмезлик не барды? Ол угъай, жанына къоркъса, юй иесине да: «Сен байса, байса»,— деп жалынады.

Халимат жангыдан Алакёзню боюнуна къысылып, къучакълап, жылыууна тынгылады. Алдата тура болурмуса кесинги бёрюге деп шыбырдады. Бийик, къаты туягъынгы желкесине жетдиралмаймыса, кесинге базынмагъандан душманынг бла жарашыпмы къалдынг,

Гажайны эгечингча къубултуп? Ай хомух, сен анга къарындаш болалмазса, ол а санга — эгеч.

Тиширыу ажирге болушургъа керек болгъанын англап, алай не бла болушургъа билмей, жарсыды. Элге алып кетгенден игиси жокъ эди, кереги да ол эди. Не медет, Алакёзню бусагъатда элге элтгенни бла къутургъан суугъа тюртгенни башхалыгъы жокъду: кече-кюн демей айланнганла бир кюн да мычытырыкъ тюйюлдюле аны арбазда, эл ичинде.

Жокъ эди Халиматны Алакёзге болушургъа, Гажайдан айырыргъа онгу. Ол оюм эсине келип, тиширыуну тамагъы бууулду, кёзю къарангы этип, иги кесек сюелди. Не мадар, харип, санга деди ахырында. Журтсуз, халжарсыз къалгъан жан. Агъач тюплери, гелеулю сыртла, тёшле — юйюнг, босагъанг, бёрюнг да ызынгдан сюргенлей, къуйругъунгу марагъанлай. Не этериксе, сен дагъыда ёсген жерингдесе. Жарсыма, дунияда бёрюсю болмагъан ким барды? Халимат бла Гажайны къарамлары тюбешдиле. Жаллыны кёзлери ючгюл тешиклеге ушадыла, ичлери мыдыхланып тургъан. Алай бёрю нек эсе да башын энишге, ал аякъларына гам этип, кёзлерин ёчюлтдю. Алакёзню тиширыу элге алып кетеди деп къоркъа эди ол. Сагъайтыргъа керек тюйюлдю адамны — аны сезала эди Гажай. Керти, ажирни ызындан элге, бош къалгъан журтлагъа ол да бараллыкъды — энди аны къоркъутурукъ зат, жан да жокъду. Алай бёрю элге кирирге, анда иелик этерге алгъаракълада термиле эди — энди бу тийреледе элле да, гелеулю сыртла, тёшле, тау этеклери да башха тюйюлдюле. Нелерине сукъланып, сугъанакълыкъ этерикди? Ажирни къубултуп, анга жан аурутуп сюелген таныш адамы бусагъатда анга ышанмагъанын Гажай сезе эди. Тиширыу андан къоркъмай эди, къоркъса, бёрю жыйылап, жыйысындан биллик эди. Неден да ышанса, ийнанса сюе эди да, бёрю кесин жууаш сундургъа умут этди. Жюрегинде чыртда дерти къалмагъанын кёргюзтюрге. Ийнандырырча къуйругъун ойнатыргъа. Ит иесини аллында этиучюлей. Ма, кёремисе, мен санга жалынама дерге. Алай бёрю къуйругъун ойната билмей эди. Ол аны жаланда бут орталарына буштукъ эте биле эди. Гажай къымылдамады, кёзлерин букъдуруп, жатханлай турду. Бусагъатда ол сыйдам сыртлы жугъур ташха ушай эди. Жюз жылладан бери жеринден тепмеген, нени эсе да сакълап, дуниягъа сагъайып къадауланнган. Аллай ташла Халиматны журтунда кёпдюле. Сыртлада, тёшледе, къырлада да. Къатларына барсанг — таш, узакъдан къара-

санг — жаныуар. Жаныуаргъа — айыугъа, тюлкюге, бёрюге да ушаучу ташла кёп болгъанларын энди билгенча, Гажай эсине салмаса, ёмюрде аны юсюнден сагъыш эталмазлыкъча, Халимат сейирсинди. Тап кесин алданып тургъан окъуна сунду. Ийнан, алайды, деди тиширыу, узунланып жерге къадауланнган таш кёзюме бёрюча кёрюннгенди, болуучума алай. Бу жатхан, кертда бёрюмюдю огъесе ёмюрледен бери былайда тургъан ташмыды деп, Халимат экилигин хорлар муратда арлакъ атлады. Гажай къымылдамады. Тиширыу базыныулу болуп, ташны бёрю сунуп алданнганына да ийнанырыгъы келип, жюрюшюн терклендирди. Алай тюз да бу кезиуде ушкокла атылгъан тауушла тунукъ эшитилдиле да, ташха жан кирип, сескенип, ёрге къопду. Къуйругъун чатына буштукъ этип, агъач таба секирди.

Ушкок тауушла кёпден-кёп, къыстау бола башлагъанларында, Халиматны жюрегине бир тюрлю къыйын шургу тюшдю да, Алакёзню агъач тюбюне айдалап, келген жолу бла артха ашыкъды.

* * *

Уллу элни къалын агъачдан, тарны тамагъындан кёгет терекле айырадыла. Ушкок атылгъан тауушла ол тийреледе эшитилип, къыстаулана, селее турдула да, Черек жагъагъа къысылгъанча, Халиматны къулагъына алай чалындыла. Артдаракъ кёпюр къулагъы таба къууушханча кёрюндюле.

Ол да элни баш жанында эди. Тёгерек агъачладан ишленнген, ёгюз арба кючден сыйыннган тар кёпюр Черекни эки жагъасын бирге къошуп не заманладан бери тургъанын тиширыу билмей эди. Бусагъатлада ол аны кёрюрча, иш былайды деп ангылатырча да тюйюлдю. Кёре эсе, аргъы жагъада бийик къаланы, жан-жанлары бла ёрлеген таш юйлени кёреди. Энди уа кимни эшиги жабыла турады, кимни соядыла деди Халимат, жанында жол нёгери аны бла тенг къууулуп келгенча. Жюрегин алландыргъан къоркъууна ырыслап, тап кеси кесинден жашырып. Таш кибик ауур эди ол къоркъууу. Сыйдамбет НКВД-ычыны тогъуз-он жаш мында бугъуп къалгъандыла дегени эсине тюшюп, анга ишекли болду. Сора аланы излеп, сюрюпмю айланадыла деди. Ёзге уа. Керти, Халимат элде киши къымылдап кёрмегенди. Жашла, къалгъан эселе да, тасха бермегендиле. Жаланда эки-юч кюн мындан алгъа кече белинде бир кере ишекли болгъан эди. Терезе тюбюне, эшик аллына

да адам келгенча эшитилип. Халиматха жолугъургъамы кюреше эдиле, жолугъабыз деп келип, базынмай кетипми къалдыла, огъесе жашланы марап айланнганламы сынчылай эдиле? Терк къуулуп жетсе, ушкок тауушла ёчюлюп, жашла да палахсыз къаллыкъча, алай келди Халимат. Болсада тюзюнлей кёпюр таба барыргъа базынмады. Кёгет тереклени къатында эски межгитге жуукъылашып, тохтады. Энди ол хар нени да ачыкъ кёрдю. Кёпюрню, сора кёпюрню юсю бла чабышып, кюнлюмге ётюп баргъан аскерчилени да.

Ушкок атылгъан тауушла тынмадыла. Кёпюр тийресинден эски тирменнге, къалагъа кёчдюле, дагъыда онг жанында ташла ичине юркюп, къыстауландыла.

Халимат, кёзлерин къаматып не бек кюрешди эсе да, къая ташланы араларында адам кёралмады. Ол жанындан артха къайырылгъан ушкок тауушу барды деп да айыралмады. Болмаз эди. Суу жагъадан ёрге жол тутханла уа кёп кёрюндюле. Жыйырмамы эдиле, эки жыйырмамы — аны санаялмады.

Жазыкъла, кюнлюм жанын сайлап, ары нек къачхан болурла деди Халимат кеси кесине. Агъачлы жерледе, таулада букъгъан тынч тюйюлмю эди? Огъесе Бызынгыгъамы ётер умут этдиле — бери келген къыйынлыкъ ары жетмеген сунуп?

Къоншу тарны эллерине ауушну Халимат шарт эслей эди, алай ол тийреде жан къымылдап кёрмеди. Ким биледи, эртте къутулуп кетген эселе да, была билмей тарх-турх эте болурла деп, тиширыу кеси кесин кёллендирди. Не медет, адыргылыкъны иши эди ол. Алдау. Халимат жюреги бла аны ангылай эди. Аллах болушсун деди. Бир Аллахдан сора бу дунияда киши кишиге болушалмайды. Къарыусузланы адамла сюрюрге ёчдюле, бёрю кючюклени сюргенлей.

Кёпмю, азмы заман озду, Халимат аны тергерча тюйюл эди, ушкоклу адамла кёз туурадан тас болдула. Бауурланнганмы этдиле, ташла артына киripми марлай эдиле? Да кимден къоркъуп бауурланырыкъ эдиле? Ушкок атылгъан тауушла тохтамадыла. Сора тийре шошайып къалды да, Халимат ол шошлукъдан элгенип, санлары кеслерин тыйдырмай къалтырадыла. Ушкокла жангыдан чартлагъанларын кючден эшитди. Анда-мында. Илишан атханлай. Аздан-аз эшитиле, сора дагъыда ёчюлюп къалдыла. Ауур шошлукъну энди абери бузмай, тийре къалкъыугъа бёленнгенлей болду.

Халимат жеринден тепмеди, ушкок тауушла тунчукъгъан жанына къарагъанлай турду. Ала эригип,

неда игилик этип тунчукъмагъанларын да ангылады.

Саууг-сабалы адамла энишге айланнганларын да кёрюп, жеринден къозгъалмай сакълады. Кёпюрден ётюп, андан жол энишге айланнганларында уа, бир тюрлю тирилип къалып, къычырыгъын тамагъына буштукъ этип, кюнлюмге чапды.

* * *

НКВД-ычы Омар аркъасын къадау ташха къысып, олтуруп турду. Теберге, къымылдаргъа кючю тауусулгъан, онгу къуругъан адамгъа ушап. Ташдан, жерден да тартхан суукъ санларына ётюп баргъанын сезмей эди ол. Тап сезсе окъуна, энди анга башхамыды? Башы жаланды: бёркюн къайда, къачан тюшюргенди — сыйдам кекели терлеп, бютюн сыйдамланып, эритилген къара чайырча, кюнде мутхуз жылтырайды. Арлакъда кёнделен тюшюп, сойланып тургъан жашчыкъ Омарны кёз туурасында эди. Андан да ёргерекде дагъыда экиси. Къалгъан алтысы да анда-мында жер къабып. Бусагъатда НКВД-ычы аланы кёрюрча тюйюлдю. Къатында ёлюкден къарамын буралмайды. Ол да желкесин окъ тешгеннге ушамай, бош гелеуде сыртындан жатып тургъаннга ушай эди. Бир ышымы энишге седиреп, чачылгъан чабырчыкъларындан аякъ бармакълары жаланланып. Жамаулу гюрбю кёнчегини хуржунундан гыржын гирях тюшюп къалалмай, тебине. Тёгерек элтир бёркю, энишгерек тёнгерей келип, сокъуранып, тохтагъанды. Иесинден узакъ кетерге сюймей, къаудан чёплеге тирелип. Боюну тапсыз тюшгенден тюйюл эсе, жашчыкъны бети Омаргъа айланыпды. Сейирсиннген, миялаланнган кёзлери да. Тырманмы эте эдиле ала, соруумуу огъесе айыпмы сала эдиле? Жокъ эди ол сабий кёзледе тырман, соруу да — ыразылыкъ, ыспас этмеклиг' а бар эди. Алай тюйюл эсе да, алай сунду Омар. Сени жигитлигинг болмаса, мен ары-бери тюртюле жюрюр эдим дегенча, энди мен юйюмдеме, туугъан жеримде — манга жукъ да керекмейди. Керек эсе, аз зат керек эди — туугъан журтумда къалыргъа.

НКВД-ычыдан къарамын бурмай, миялаланнган кёзлерин къакъмай, сойланып жатхан жаш адамды. Онбеш жылы не толгъанды, не толмагъанды. Омарны жашаудан кёлюн къачыргъан бютюнда ол эди. Сынчылап, излеп айланнганларында, кертда къыралны душманлары суна эди «сыйдамбет». Ызларындан тюшюп, къууп бара туруп да жаш-къушладыла деп ангылаялмадыла.

Тап, Омар кеси ангыласа да, тыяллыкъмы эди къызгъан аскерчилени, кеслерин уучула сунуп чапханланы? Не тюрлю «бандитлени» желкелерин, жауурунларын марап атханларын артда кёрген эди. Боллугъу болгъандан сора. Ийнанырыгъы келмей, Омар дагъыда бир кере айланды, хар жоюлгъанны къатына барып, бетлерине къарап. Не излей эди ол — ёлгенлени ичинде уллайгъан адаммы? Бу жетген кишиди деп айтырча. Бирин кёрсе окъуна, эс табарыкъ эди, кесин азатланнганнга санап. Алай жокъ эди. Барысы да жаш-къушла эдиле. онбеш-оналты жыллары толмагъан.

Жёнгерлери уа кеслерин уллу къырал борч тамамлагъаннга ийнандырып кетдиле. Омар, бизни бла нек келмейсе, былайда нек къаласа деп окъуна сормадыла. Боюнларын буруп къарамадыла. Кимге керекди энди ол? Аскерчилегеми, къыралгъамы? Аскерчиле барырла да, «бандитле» бла уруш этдик дерле да, махтау, ыспас излерле. Омар а кимине, несине махтанырыкъды? Эндиге дери ол къыралым, халкъым барды деп кюреше келгенди. Къыралны къоруулагъан борчду деп. Къырал къорууланса, миллет, жамауат къыйынлыкъ сынамазлыкъ сунуп. Къырал аны халкъын къуш тюгюнлей да кёрмегенин, чачып, тышына тёгюп къояргъа хазырды деп ким биллик эди? Къуллугъун, ишин жаратып, башын а ат кёпчегинлей этип малтар деп.

Омарны атасы Сейит граждан урушха къатышхан, артда да «бластны» къулу-къазагъы бола, къартлыгъына алай жетгенди. Кичи къарындашчыгъы Сейпуллах, жыйырма жылы толмай, немислиле бла урушда жоюлду. «Къызыу сермешледе жигитча ёлгенди» деп къагъыт 1942-чи жылны жаз башында келген эди. Омар кеси онтогъузжыллыгъында партиягъа кирип, андан бери бир кюн тынмай, НКБД-ыда ишлейди. Олму тюйюл эди къыралны къулу-къазагъы, парийи? Онеки жылны ичинде артха бурулуп, таматаларына жууап къайтармагъанды. Ала буюргъан жумушну, терсди, тюздю деп сагъышланмай, тамамлап тургъанды.

Омар жашау жолун эсине тюшюрюп, жюрегине сабырлыкъ берирча ышыкъ изледи. Жокъ эди анга кёл этдирлик зат. Табалмады. Партия анга жаланда адамланы тутаргъа, соруу этерге, терслерге буюра эди да, кесин уллу къырал борч тамамлагъан сунуп келе-келгенди. Кече, кюнде да анга табынып, къор-садагъа болуп. Жокъ эди анга бу дунияда партиядан бла Совет властьдан жуукъ, татлы, жан тамыры. Алай ол кесини жан тамырына, солууна санап жашагъан власть тау

эллени къынкъ этдирмей, солууларын юздю. Къарындашлыкъны, шуёхлукъну атлары бла къаргъаныучу партия къарындашлыкъны сакълар ючюн бармакъны бармакъгъа урмады. Жокъ эди тенглик, тюзлюк да. Партия, къырал да. Кече, кюн да тюйюлюп, анга къуллукъ этип, байлыгъын, кючюн ёсдюрген халкъны аяй билмеген къырал ол къыралмыды деди Омар кеси кесине. Сора къол аязында къысха быргъылы, къузгъун къанатынлай, къара керохуна къарап, иги кесек мычыды. Ауурлугъун ёнчелегенча этип, къол аязында базмаландырды. Дагъыда бир кесек сакълап, керохун къаш башына тиреди. Олсагъат атып къоялмады. Къыйын эди, дуния жарыгъын юзюп, кеси кесинги жокъ этген. Алай жашар, ишлер онг да жокъ эди.

Омар, арсарлыгъын хорлаялмай, дагъыда бираз булжуду. Къайда болурла жарлы атам бла анам деп ёхтюндю. Кертилиги, табына билгени ючюн журтундан къысталгъан атам.

Атасы бла анасын эсине тюшюрюп, жюрегин жумушатыучу адам тюйюл эди Омар. Арт заманлада уа ала аны эсинден кетмей эдиле. Ангылай эди «сыйдамбет» НКБД-ычы энди мында керек болмагъанын, къысха заманны ичинде аны да, итни къыстагъанча къыстап, миллетни ызындан ашырлыкъларын. Охо да, аймыды. Миллет болгъанлай ол да болур эди. Алай бармы эди энди аны миллетине къошулуп, анга къысылып жашарча эркинлиги? Къырал НКБД-ычы Омарны миллет бетин сыйыргъан эди. Намысын, ийнаныуун да.

* * *

Халимат, кёпюрден ётюп, ёргерек баргъанлай, жангыдан ушкок тауушэшитип, элгенди. Тохтап, арсарлы да болмады. Ол тауушалгъаракълада эшитилгенлеге ушамады. Бир тюрлю тунукъ, къысха эди. Экинчи къатланмады. Тиширыу къалын, ауур шошлукъну жыртып, чачып келгенча, къыстау келди. Сора таш артында адам эследи. Аны чёкген халисин, жапысын жаратмай, иги кесек сюелди. Чабып, ташха къысылып тургъанны бетине къарагъынчы, таныгъан да этмеди. «Жазыкъ»,— деп шыбырдады, «сыйдамбет» дерге уа кёлю бармады. Айтса, ёлгенни гюняхын аллыкъча. Бота къанатын кёз тюплерине дери тартып, къарап турду.

Омарны башы бир жанлыракъ болуп, инбашына къысылып, олсагъатда къалкъыгъанча, алай, эди. Онг къолуну бармакълары гелеу кырдыкга жетер-жетмез.

неге эсе да сагъайгъанча, агъарып. Аладан ычхыннган къысхабурун кероху кырдыкда, къара билеулей, шошайып.

НКБД-ычыны жаякъ башында къан юйюшгеннге Халимат артдаракъ эс бургъан эди. Ёлюм аны бетин бузмагъанды, къыйналып жан алгъаннга да ушамайды ол. Тап, сау заманындан эсе бусагъатда чырайлы кёрюнеди. Ариу тюз буруну жукъарып, къара къашлары бютюн шартланып, сакъал тюбю ючгюлленип. Бусагъатда инбашына къатылсанг, уянып, туруп, табийгъатха сагъайырыкъча. Тиширыу, ийилип, къол аязы бла шош сылап, жарты жумулгъан кёзлерин жумду. Узун кирпиклени зыбырлыкъларын сезип, мен суннганча болмай, жаш адам кёре эдим, харип, деди. Сора андан арлакъда сыртындан тюшюп, НКБД-ычыдан къарамын бурмай тургъан жашчыкъны бетин да сылады. Санларын тюзетирге кюрешди. Аны къатында кёп мычымай, къалгъанланы изледи. Алай излеп къыйналырча тюйюл эди. Барысы да бир бирден узакъ кеталмай, арлакъда, берлакъда жыгъылып эдиле. Кими ташха къапланып, кими жер къучакълап, таш тюплеринде гуппушланып, чёгюп. Ичлеринде Халимат танымагъан бири да жокъ эди. Эллеге аскер кирип, жамауатны къыргъан жыл ата-аналары жоюлгъанла, тыпырлары къуруп, от жагъалары ёчюлген жашчыкъла. Мында бугъуп да, баям, аны ючюн къалгъандыла деп келди Халиматны эсине. Кимге тагъылып барлыкъ эдиле узакъ жерлеге, ахлуланы босагъаларына тюртюле айланнган ёксюзле?

Халимат сегиз жашны сыртларындан тап жатдырып, санларын тюзетди, кёзлерин жумду. Тогъузунчусун башхаладан иги да узакъда, Бызынгыгъа элтген ауушы тийресинде тапды. Сюркелген къан къатыш ызы бла барып. Нек эсе да аны кёргенлей, бирсилени къатында сезмегенин сезип, жеринден тебалмай, биягъы къарыусузлукъгъа хорлатды. Не сезим эди ол, адыргылыкъ — аны тиширыу кеси да ангылаялмай эди.

— Жашы, эшитемисе, жашы,— деп сёлешди, бауурундан тюшюп тургъан жукъусундан уянып, башын кётюрлюкча. Алай жатхан тепмеди, дагъыда Халимат, умутун юзмей, ишекли болуп, муштухул жетди. Эрлай жетди да, къарыу къайдан келип къалгъанын да билмей, жашчыкъны сыртындан жатдырды. Башын жерге бошлап къоймады. Жылыуу кетип, санлары къатмагъан эдиле — кесине къысды. «Наныу, Наныу кёреме харип бу»,— деп шыбырдады.

Жашчыкъны тюз аты Нанаш эди, алай сокъур да,

къарыусуз да болгъаны ючюн, къубултуп, эллиле анга Наныу деучю эдиле.

Жашчыкъны жаны чыкъмагъанын сезип, Халимат не этерин, не бла болушурун билмей, абызырады, чачын-башын сылай, кёкюрегине бютюн къаты къысды, чыкъмагъан жанын тыяллыкъча. Кёпмю-азмы олтурду тиширыу ол халда, бир заманда жашчыкъ кёзлерин жартыкъурту ачды. Экисини да къарамлары тюбешдиле.

— Наныу, харип, къоркъма сен,— деди Халимат адыргысындан.

Жашчыкъ тиширыудан къарамын бурмай иги кесек туруп, къансыз эринлерин кючден жарды.

— Анам,— деди ол аз-маз эшитилирча, къалай эсе да кёзлерин кенг ачып.

— Анангма, харип, кёремисе, ананг сени къоюнуна къысып турады,— деди Халимат, ашыгъып.

Алай андан сора жашчыкъ эринлерин къымылдагмады. Терен ёхтюнюп, башыны ауурлугъу бир жанына хорлады. Тиширыу Наныуну ёлюгюн тобукъларындан тепдирирге къоркъуп, тепдирлиги да келмей, кёп олтурду. Аны не жиляргъа, не, ёрге къобуп, мадар излерге къарыуу жокъ эди.

Тийре — таула, ташла, гелеу кырдык да, кебиннге бёленнгенча, шош эдиле. Жаланда Черек сууу, иесиз, жамауатсыз къалгъан суу, сарнап, тарыгъып саркъады. Мында таулада болгъан ажымлы ишлени юсюнден дуниягъа бушуулу хапар айтыргъа ашыкъгъанча.

ЭПИЛОГ ОРУНУНА

Жюк мешина эски эди, гулла къангалары онгуп, тозурап, бир бири юслерине жарашмай, жолну хар сокъмагъындан, батыуундан элгенип, хыпый-сыпый эте тургъанла. Ёрге, Малкъар тарына анда адамла жашамай эселе, мешина нек барады, не жумуш тындырып къайтырыкъды? Бу оюм Кравцовну акъылына келди эсе да, абери сормады. Соругъа да не иши бар эди? Минип, жол къоратыргъа улоу керек эди да, тапдыла. Кеси да, ёге жашы Кирилл да.

Сергей Кравцов Ставропольдан Малкъар тарына айырылгъан жолгъа дери къыйналмай, тынч жетген эди. Былайда уа, улоу табылмай, кёп сакъларгъа тюшдю. Къабарты элде кече къалып, улоу излей, танг аласы бла чыкъгъан эдиле. Мешинаны жюрютген къара шинли жаш багъалы этдирсе да, эки тюменнге ыразы болду.

Ол жангыз тюйюл эди — нёгери бар эди. Жыл саны келген адам. Сары оруслу бла таулугъа ушагъан жашчыкъгъа онгсунмай къарады.

— Къайры барасыз, анда кимигизни тас этгенсиз? — деди. Баям, ол тырман эшитдирирге сюйюп, сылтау тапмай айтхан болур эди алай.

Кравцов да, эшитмеген кибик этип, мешинагъа ёрлеп, жашчыкъгъа къолун узатды. Гулланы эки мюйюшюнде, жукъа мулжарчыкъладан сора, олтурурча абери жокъ эди. Аланы сайлап, аркъаларын акъсыл, зыбыр къангалагъа къысдыла.

«Таш ташый болурла,— деп келди Кравцовну эсине.— Къайдан, къалайдан огъесе мекямланы бузупму кюрешедиле? Он жылдан бери бузуп, ташып бошамагъанмыдыла? Сергей гулланы тюп, къабыргъа къангаларына да къыйынлыкъ жетгенине эс бурду. Тырналып, чайналып. Арт мюйюшлеринде кирпич, таш бурхула жыйылып, мешина силкиннгени сайын, букъу къатыш ёрге-ёрге чартлап, тышына чыгъып да кеталмай, артха бешташланадыла.

Кравцов кючсюнюп, сакъал тюбюн кёлек жагъасына букъдурду. Алай ол халда кёп мычыялмай эди: къыйын, чунгур-мунгур тар жолда машина эки жанына кезиу чайкъалып, къуйругъун ёрге атып, Сергей бла жашчыкъны ары-бери булгъайды.

— Крепче держись, Кирилл,— деди Кравцов сёз орунуна.

— Ты тоже держись, папа.— Жашчыкъны атам деп сёлешгени оруслу кишиге хычыуун кёрюнюп, жюреги бир кесек ырахатланды. Алай айтмаса уа дауурму барды? Хазнамыды Кърымны Ставропольгъа келтирип, тамам юч кюн жашагъынчы тутуп кетген эдиле. Тутмакъда он жыл туруп къайтханды. Биринчи кюн окъуна юй бийчеси таулу жашчыкъны атына онгсунмай, Кириллге тюрлендирген эди. Билеми эди ол аны, эсинде тутамыды тюз атын — хапары жокъду — соралмагъанды. Бусагъатда да сорургъа сюйюп, алай болалмай, шошайып олтурады. Унутулгъан затланы къозгъап, эсине салып кюреширге керекмиди? Тап, бери алып келгенини магъанасы барды деп да билмейди. Туугъан жерин кёргюзтюрге, айхай, борчду. Эртте, ол къыйын заманлада, боюнуна алгъан. Дуния тынчайып, жашчыкъ да эсли болса, къайтарырма деп сёз берген эди. Кимге? Ауур жаралы тиширыу анасымы эди, тюйюлмю эди — аны тюзюн билалмай, Кърымны алып кетген эди. Анасы эсе да, ол сау къалыр деп бир тюрлю ийнаныу жокъ эди. Со-

ра халкъы кёчюрюлгенде олму къаллыкъ эди туугъан элинде?! Барысы да бошду деп сагъышланды Кравцов, ётюрюк, кеси кесинги жапсарыу. Кърымны анасы сауду да, аны табайым деп келмейди ол бери, хапарлагъа кёре, къуругъан журтлагъа. Тап жаралы тиширыу сау къалып, анда жашай эсе да, аны киши таныяллыкъ тюйюлдю — не Кравцов, не Кърым. Мураты Кириллге туугъан жерин кёргюзтюп, борчундан азатланыргъады. Сергей жашчыкъдан айырылыргъа сюймегенин кеси кесинден жашырмады. Ол къыйынлыкъны юй бийчеси кётюраллыкъ да тюйюлдю.

Экиси да тынгылагъанлай, сагъышлы, шургулу бет алып, кёп келдиле. Чирик кёллеге жетип, машина ёрге айланнганында, жол къыйын, къоркъуулу да кёрюндю. Кърымны бетинден къаны къачып, гулла къангалагъа бегирек жабышып, башын энишге этди. Сейир тюйюлмюдю деп кеси кесине, Кравцов Кърымгъа къарады. Уллу жаш болгъан эди ол. Узун бойлу, арыкъ. Дум къара кёзлю, къалын бурма чачы бла. Гитчелигиндеча, бети сазды. Он-онбир жылгъа бет илишанлары тюрленнгендиле. Артыкъда буруну: жонулуп, кепге урулуп ишленнгенча, ариучукъ болуучу эди да, энди ёсюп, кенгирекге тартханды. Алай чырайлыгъын чыртда бузмайды. Ал жанындан къарасанг, шарайыбы барды деп да айтырыкъ тюйюлсе.

Жашчыкъны бери энишге алып келген кюню да эсине тюшдю Кравцовну. Гитче токъмакъ сабий, ол заманда къоркъа билмей, къычырыкъ этип жиляй, таулагъа аралып келе эди. Сергей аны къоюнунда тыялмай эди, не олтурталмай эди. Энди уа Кърым буюгъуп, къысылып турады. Къоркъгъан эте болур. Жеринде, журтунда ёссе эди, баям бийик жолдан алай къоркъмаз эди. Адам игилик этеме деп, игилик бла хата этгенин билалмай да къалады. Кимди да энди Кърым — таулумуду огъесе оруслу жашчыкъмыды?

Сен таулу атынгы унутмай турамыса деп сорургъа умут этди Сергей. Ол жолну узуну тил тюбюнде айлана эди, тынчлыгъын алып. Сормады. Къоркъуду. Унутмагъанма десе, не айтырыкъды? Мени анам ким эди, бармыды, саумуду, шаумуду деп соруп, Кравцов бир заманда эшитмегенди. Игимиди, аманмыды ол? Огъесе, кертда хар нени да унутупму къойгъанды, жангы жашаун, жангы анасын жаратып?

Сергей кёп затны билирге сюе эди. Алай жашчыкъ ич жарсыуун билдирмегенди. Жарсыуу бар эсе да, ичинде тута болур.

Нени унутса да, бу жерле эсине бир зат тюшюрмей къояргъа керек тюйюл эдиле, амалы жокъ эди деди дагъыда, жашчыкъны бетине къарап, билирге излегенини юсюнден ол анга хапар айтырыкъча.

— О чём ты думаешь, сынок? — Кравцов бу сени туугъан жерлерингдиле дерик эди да, мычымай сокъуранып, сормазлыгъын сорду. Кеси эслеялмай эсе, керекмиди жаш адамны жюрегин экили этерге, ачытыргъа?

— О чём же как не об этих горах? — деди Кърым, башын кётюрюп.— Какая дикая и суровая красота!

— Нравится тебе здесь?

— Да, очень.

— А где тебе больше нравится — там, у нас на равнине или здесь?

— Наверное, всё же там — у нас,— деди жашчыкъ, бираз тынгылагъандан сора.

Кравцов, неге эсе да ыразы болуп, тынгылауну ийди. Кърым да сагъышланды. Аны эсинде кёп зат къабынып, хурттак-хурттак болуп, дагъыда ёчюлюп къала эди. Бир ызны тутуп баралмай. Алай мешина, ёрлей келип, дорбуннга кирип, андан чыкъгъанда, эси жангыдан къабынып, эртте унутулгъан затланы жуукълашдырды. Бу тауланы, бийик жолну, терен къолланы да кёргенди ол. Къачан, ненча жыл озгъанды андан бери? Огъесе Кирилл алданнганмы этеди, тюшюнде кёргенин тюнюнде сунуп? Жашчыкъны жюреги таралып, сагъайды. Кравцовха къарады. Бусагъатда ол жашагъан адамгъа ушайды. Кёз тюплери кёпчюп, жукъа бетинде ызлыкъла чалдишленип. Башында эскирген салам къалпагъы, юсюнде — къысха женгил драп къумачдан кёлеги. Ол замандан бери Сергей тюрленнгенмиди, тюрленмегенмиди — анга былайды деп айталмады. Алай къачан эсе да бир Кравцовдан жигит, чырайлы анга киши кёрюнмегенди. Шинелини жылыуун да унутмагъанды. Бусагъатда ол жангыдан эсине тюшюп, аны шарт сезгенча болду. Кравцов жашчыкъны кесине къысаргъа кюрешип, жашчыкъ да тыйдырмай, мешинаны гулласына жабышханлай келгени. Жиляп, мешинадан секирип къачаргъа умутун юзмей. Жолну шыякыгъа ушагъан жерине жетип, къарангыгъа киргенлерин да эслеялды. Андан сора не болгъанын унутханды. Кёпмю бардыла, азмы? Билалмай эди аны Кирилл. Не кюрешди, сагъышланып, былай болгъан эди деп айтырча абери эсине келтиралмады. Ол унутмагъан, шарт билген бир зат бар эди: ким эсе да, энди билгенине кёре, Кравцовду, къоюнуна алып, отоугъа элтип, сора отоуну ортасында шинтикге олтуртду.

Шинтикни бийиклигинден къоркъуп, андан тюшерге кюрешгени да неда шинтик тюйюлмю эди ол? Кирилл жилягъанда, бир тиширыу акъ къалач бергенин да унутмагъанды. Узакъ жолоучулугъу алай бошалгъан эди.

Бюгюн а аны халы къужурду. Башында кёп тюрлю соруула къозгъалып, алай жууаплары къайда, къалайда болгъанларын табалмай, шошайып олтурады. Атасы муну бери нек келтиреди, не излейди? Кирилл мындамы туугъанды, мында тууп жашамагъан эсе, бу жол шагъырей нек кёрюнеди? Огъесе алданнганмы этеди — жашауда болады алай. Атасындан кёп затны сорургъа адыргыланып, сораллмай, тынгылай эди жашчыкъ. Гурушха соруула бла атасыны кёлюне тиймезми?

Кириллни бетин соруула сагъышландырып келгенин Сергей Кравцов сезип, сёзню ол башлагъынчы сакъламай, кеси башларгъа умут этди. Къыйын эди да, бираз тынгылады. Жюрегин эмип тургъан къоркъууу селеймей эди. Не къоркъууду ол — аны Кравцов кеси кесине ангылаталмады. Жокъду мени айыбым Кириллни аллында деди ичинден. Атылып къалгъан сабийни алып кетмесе, къадары къалай боллугъун киши да айталлыкъ тюйюл эди. Сау халкъ чалгъы ауузуна тюшген эсе, аны чёбю — Кириллми — онгарыкъ эди? Къайдады ол халкъ? Саумуду, шаумуду, ачдан. суукъдан къырылыпмы бошалды — белгисизди. Къалай-алай эсе да, Кириллни уа жаны сакъланнганды, киши бырнак этмегенди.

— Бу жерлени эслеяламыса, Кирилл? — деди Кравцов, тынгылай кетип.

— Кёрген сунама. Эртте, бек эртте. Чарс тумандача,— деди Кърым, къарамын бурмай жашил сыртладан, тёшледен. Къайда эсе да теренде Черекни шууулдагъанына да къулакъ сала. Ол бирде туурагъа чыгъып, сыртын жылтырата, бирде уа тас бола саркъады.

Экиси да жангыдан тынгылашдыла. Черекни аргъы, берги жагъаларында алашада, бийикде да юйле кёрюнюп, жашчыкъны сагъайтдыла. Юйле тийресинде, жагъа эринде, не жолда мал, адам къымылдаб' а кёрмей эди. Жокъ эди жаны болгъан бир зат... Екюрюп, ынычхап ёрге баргъан эски жюк мешина къалкъыугъа хорлатып тургъан тийрени уяталмады. Тап жол окъуна Кърым эндиге дери кёре келген жоллагъа ушамайды: жан-жанындан кырдык, телисине ёсген ханс, чырпыла къысып, бууп. Къалын, акъсыл букъу сангырау этген эсирик хансла бла чырпыла. Мал, адам аягъы, арба

чарх элгендирмегенине базыныулу болуп, анда-мында жолну ортасына окъуна атлап, чиреле эдиле.

— Мында адам, не мал кёрюнмейди,— деди Кърым, туруп, мешинаны гулла къангасына жабыша.

Кравцов да, туруп, аны къатында сюелди. Билеги жашчыкъны билегине жете. Аяз уруп, аны эски къалпагъын бияры учуруп, ханслагъа къондурду. Сергей ызындан къарады эсе да, гузаба этмеди.

— Мында адамла жашамайдыла эрттеден бери да,— деди Кравцов, иги кесек жол къоратхандан сора.

— Къалай жашамайдыла? — Кърым, сейирсиннгенин жашырмай, ышанлап, Сергейни бетине къарады.— Бу юйлени иелери къайдадыла да?

— Жокъдула. Башха жерлеге кёчюрюлгендиле.

— Ёзен жерлегеми кёчгендиле?

— Алай болса уа не хата эди?! — Кравцов башын шош чайкъады.

— Сора уа? — Жашчыкъ тынмай эди.

— Узакъ жерлеге кёчюрюлгендиле.

— Ким кёчюргенди?

— Къырал.— Кравцов кёчгюнчюлюкню юсюнден кёп хапар айтып, Кириллни жюрегин къыйнаргъа сюймеди.

Кърым «кёчгюнчюлюк» деген сёзге уллу магъана бермеди. Къырал кёчюрген эсе, билип, керек болуп кёчюрген болур. Неди да, адамла, жашагъан жерлерин, журтларын къоюп, кёче туруучудула. Иги жерлени излеген тёреди деди да ичинден, тынгылауну ийди.

— Сен да мынданмы кёчгенсе Ставропольгъа? — деди дагъыда Кърым.

— Угъай,— деди Кравцов, сагъышлы ауаз бла.— Мен мында кёп жашамагъанма.

— Сора мен Ставропольда туугъан эсем, бу жерле манга шагъырей нек кёрюнедиле?

— Аны мен санга артда ангылатырма.

Кърым бусагъатда ангылат деп кюрешмеди. Абери айтырыкъ эсе да, Ухол элге кире баргъан жерде къарт кишини кёрюп, акъылы башхагъа бёлюндю. Хунагъа таянып, жолгъа къарап тура эди ол. Баям, бери мешинасы, башха тюрлю улоу да бек аз келе болур: къарт, сагъайып, мешинадан анга бир ахшылыкъ жауарыкъча, алай къарай эди.

— Бардыла да мында адамла,— деди Кърым, арлакъда жашчыкъ бла къызчыкъны эслеп.

— Ала, тышындан келип, хаух жашагъанладыла.

Мешина Ухолну тенгинден озар-озмаз кюнлюм бетледе башха элле да, къол аяздача, ачыкъ кёрюндюле. Кърым къайры къараса да — эл. Анда-мында, бир бирлеринден узакъ болмай. Тёшлеге, сыртлагъа жабышып, жайылып.

* * *

Халимат кёпюр къулагъында къушлукъдан бери сюеле эди. Къарамын тарны тамагъындан бурмай. Ол жолоучулукъдан къайтханлы тюгел юч ай толмагъанды. Биягъы Нальчикни орамлары бла ёрге-энишге жюрюй, хар озгъан сабийни жокълап, ызындан бара, ашыра. Анча жылны ичинде Кърым ёсмей, тюрленмей турмазлыгъын Халимат ангылай эди. Алай ол кесини ана жюрегине ышана эди. Не бек тюрленнген эсе да, кёзюм жетгенлей, танырма деп. Шахарда тиширыу билмеген школ жокъ эди, аланы арбазларын, тыгъырыкъларын, сабийле кирген-чыкъгъан, ойнагъан жерлерин. Танг аласы бла барып, школну чыракълары ёчюлгюнчюге аз кюнню аралып турмагъанды. Къумукъ артмакъларындан гыржын бурху чыгъарып, ауузуна элтирге бетсинип. Школгъа жюрюгенледе, устазында да аны танымагъан жокъ эди. Арбазны, къабакъ эшиклени сакълагъан гёзетчиле да юйреннген эдиле анга. Алгъа акъылындан шашхан факъыра тиширыу сунуп, сан этмей эдиле. Бир жол Халиматны хар заманда арбазда кёрюучю тизгинли эр киши, озуп кетмей, къатында тохтады.

— Сен кимсе, былайда кюн сайын не сакълайса? — деди орусча, инжилген ауаз бла. Жумушакъ, жан аурутхан ауаз Халимат кёпден бери эшитмеген эди да, жангыдан жунчуду. Тизгинли кишини да кёзлери толдула да, ол къарамын букъдурду. Халимат сабырланнгынчы сакълап, дагъыда сёлешди.

— Нек жюрюйсе бери, адаммы излейсе?

— Жашчыгъымы излейме. Ким алып кетгенин. къайдагъысын да билмейме,— деди Халимат, орусча, тауча да къатышдырып.

— Эрттеми тас болгъанды?

— Хау, ийнан, аскерчи алып кетгенли, он жыл толуп барады.

Школну директору, андан бери не ишлей эдинг да дегенча, башын шош чайкъап, эринлерин къаты къысды. Айыпмы этди, жанмы аурутду — тизгинли киши, сагъышлы бет алып, иги кесек сюелди. Школда атасыз,

анасыз сабийле кёп эдиле, алай таулу жашчыкъ барды деб' а билмейди. Къайдан чыгъарыкъ эди? Тиширыу а таулугъа ушайды. Алай директор, кёлюне абери келип, къоркъур деп, миллетин сормады.

— Ненча жыл болады жашчыкъгъа?

— Ийнан, энди онтёрт жылы толлукъду.

Тизгинли киши тиширыуну класс отоулагъа элтип, къара сабийлеге, ишекли болгъанынг бар эсе деди. Халимат аллай жашчыкъ кёрмеди. Муну Кърымгъа ушагъан жери, илишаны барды деп айтырча. Экинчи, ючюнчю кюнледе да директор тиширыуну башха школлагъа да элтип, сабийчиклеге энчилеп къараргъа болушду. Андан сора Халимат Нальчикни школ арбазларын сакълагъанны къойгъан эди. Анда-санда, тёзалмай, бир барып, сабийлеге къараса да. Алай жюреги чыдап, жарлы, адамсыз элинде туруп да туралмай эди. Къайры барырын, къайда излерин билалса уа. Ал тёрт-беш жылны ичинде ол жетмеген бла орамларын къыдырмагъан орус эл къалмагъанды. Узун Къала шахардан башлап. Къумукъ артмакъларын юсюне иер этип. Мында орус юйюрле жашайдыла деген жерлеринде тиширыу танымагъан, ёз арбазынача шагъырей болмагъан мюйюш тыгъырыкъ да жокъ эди. Жюрюрге, юйсюз-кюнсюз да болуп айланыргъа тиширыу мадар эталмай эди. Арт заманлада Халимат бахчачыгъын, ийнегин да къабартылы къоншу юйюрге аманат этип, Нальчик тюбюнде эки ыйыкъ чакълы айланып къайтханды. Андан бери элден тышына чыкъмагъанды. Энди аны кюню кёпюр къулагъында озады. Кимни сакълайды? Къоркъмазны аллынамы къарайды огъесе оруслу аскерчи Кърымны алып келликди деп умутму этеди? Жокъ эди Халиматны бир затха да ышаныуу. Алай Аллахны кючю уллуду. Олду умут берген, умутну сыйыргъан да. Жаны ауруп, къадар этип къойса уа! Уруш бошалгъан эки-юч жылда келе тургъандыла таулу «апчарла» туугъан эллерине, от жагъалары къуругъанларын кими эшитип, кими эшитмей. Халимат иги таныгъанла, Къоркъмаз бла ёсюп, аны бла аскерге бир кюн кетгенле. Ала болушхан эдиле тиширыугъа саулукъ ийнек мажарыргъа, урлукъ салыргъа, жер къазып, тёгерегине буруу этерге. Къоркъмазны саууп, шауун а бири да билмей эди. Сора Кърымны атасы жоюлгъанды деп, тюнгюлюп къалыргъа нек керекди? Ырысламай. Аллахны кючю уллуду...

Бюгюн да Халимат, хар замандача, къушлукъда кёпюр къулагъына чыкъды. Жаланда былайда эс таба эди

ол, термилип сакъласа, излегенлери келип къаллыкъча. Борчун тамамлагъанча, бир кесек хошланып.

Ёчюлюрге унамагъан иги къуууму, умуту кечиндире эди аны.

* * *

Кюнню кёзю кёкню тёппесине чыгъып, кюч алып, хауаны къалынландырып, къыздырады. Алай кёпюр къулагъында Халимат аны хазна сезмейди — салкъынды: таула табадан тартхан сериуюн тиширыуну бетин шош сылайды, кёпюр тюбюнден, аны жепилеринден ёрге ычхыннган мылы тауш да хауаны аз-маз силкиндирип, къызылукъну къоркъутады.

Халимат урчугъун ийиралмай, мындан алда кёрген тюшюн къайтарып-къайтарып эсине тюшюре, сюеледи. Аманнга жораламай эди ол аны. Тюнюндеча, кёз аллында турады бир ариу къанатлы учуп келип, инбашына къоннганы. Къолу бла аны ийнакъларгъа термилип, алай къоркъуп, солууун тыйып кёп сюелгени да. Сора тиширыу, тёзалмай, билегин къымылдатханлай, ол учуп кетди да, элни башында тёгерек айлана, къалайда эсе да къонду. Къалайда къоннганын шарт кёралмагъан эди. Не тюрлю эсе да, аман тюш тюйюлдю ол. Хапар эшитирик болур. Жюреги да учунупду, башха кюнлеге ушамайды.

Халимат, сагъышланып, тюшюне бичим эте тургъунчу, анда, энишгеде, мешина кёрюндю. Олсагъат тиширыуну жюреги ёрге силкинип, тамагъына тыгъылды. Тюз богъурдагъында тыпырдап, солууун къысхартды. Санлары мамукъланып, ауурлугъуна чыдаялмай, жерге тартдыла, сюрюшдюле. Халимат, ашыгъып, сермеп, кёпюрню къулагъындан тутду. Мешинада эр киши бла жашчыкъны ишексиз кёргенлей а, чыртда онгсуз болуп, экинчи къолу бла сермеди. Сора кёпюрню жан агъачында эки къолун кезиулете, аны узунлугъун ёнчелегенча, мыллыгын сууну аргъы жагъасына атды. Алай билеклери, бутлары бой салмадыла да, къычырыкъ этип жиляды. Болсада, мычымай эс табып, тынып къалды.

— Асто, мен былай неге алланама? — деди, къалтырагъанын тыялмай,— ёрге мешина озуп кёрмеген кибик. Жюк мешина озуп кетмеди. Тохтады да, андан онючонтёртжыллыкъ жашчыкъ бла эр киши тюшдюле.

Экиси да къайры таба барлыкъларын билмегенча, кёпюрню ары жанында бираз мычыдыла. Кравцов абызырагъанын Кириллге билдирмезге кюрешсе да, олса-

гъат бети кетип къалгъанын жашыралмады. Амалсыз болгъанын. Келе-келгенлей, тиширыугъа жолугъуп къалыр умуту жокъ эди аны.

Уруш жыллада ауур жаралы тиширыуну жанын сакъларгъа кюрешип, анга аш, дарманла келтириучюсю, бюгюнча, эсиндеди. Аны назиклигин, ариу бет илишанларын да унутмагъанды. Бусагъатда кёпюрню кёнделен агъачына жабышып сюелген тиширыуну уа Сергей таныгъаннга бир заты да ушамайды. Ол жаралы, ёледикъалады деп тургъан тиширыу жаш эди. Жыйырма бла беш-алтыжыллыкъдан озмагъан. Бу уа къартды — юч жыйырмажыллыкъча. Он-онбир жылгъа адам алай тюрленемиди? Халиматны эски, гюрбю, жамаулу жыйыгъына, башында онгнган гюлмендисине, чыммакъ-акъ чачына да эс бурду Кравцов. Угъай, ол ариу жаралы тиширыугъа муну бир заты да ушамайды деди Сергей. Алай бу олду деди дагъыда, ишек жокъду — олду.

Сюелген аз заманны ичинде Кравцовну сагъышлары къуушуп, ёчюлюп-къабынып, бир бирлерин терк-терк алышындырдыла. Халы бир тюрлю бузулуп, тап, ачыуланнган окъуна этди. Неге, кимге ачыулана эди ол?

Ауур жаралы тиширыу сау къалгъанына жангыдан сейирсинди. Тап сау къалгъан эсе да, аны кёчюрмей нек къойгъандыла?

Кравцов ангыламагъан, ангыларгъа да сюймеген кёп зат бар эди. Ала барысы да, мычымай, кёпюр къулагъында къозгъалдыла. Эсинде-тюшюнде да болмагъанла акъылына келип. Ачыугъа хорлатмай, сабырланыргъа керек эди. Алай болалмады. Сора мен бери кимни излеп келгенме, кесими алдап, кесиме кёзбаулукъгъамы деди. Сергей ачыуун, ич къоркъуун да тунчукъдуралмай, азатланалмай, бу тиширыу бла не ишим барды, атамы къабырын кёрюрге келгенме деп, кесин жапсарды.

Халимат мешинадан тюшген кишини оруслугъа ушагъанын, аны бу тийреледе бир заманда да кёрмегенин учхара эслеп, сора, мычымай, алынып къалгъанча болду. Черекни саркъыуу тохтап, тауушу тунчукъду. Тауладан, кёпюр тюбюнден да ургъан аяз уюду. Тиширыу кёпюрню жан агъачындан къолларын айырып, аякъларын жеринден тепдиралмады. Чабып, мыллыгын атып, Кърымгъа жетерге керек эди. Не замандан бери сюелип турады ол кёпюрню аргъы къулагъында. Ёзге эталмай эсе да, атын айтып къычырыргъа керек эди. Тийрени, кесин да уятырча. Анча жылны ичинде жыйылып тургъан жюрек къыйынлыгъындан азатланырча. Алай бо-

лалмады. Сабырланыргъа кюрешди. Эрши къычырып, жиляп, Кърымны элгендирирме деп да къоркъду. Да Кърыммыды ол деп сескенди дагъыда. Жангыдан къалтырады.

Жашчыкъ оруслу болмагъанын да шарт ангылады. Арыкъ, ёре жашчыкъ. Къара шинли. Тизгинли, субайчыкъ. Кърым не заманда да тизгинли болуучу эди деп келди эсине. Алай ёре жашчыкъны Кърымгъа ушаталмады да, жарыкъ умуту ёчюлюп, жау чыракълай, эрип, тауусулуп баргъанча болду. Ол халда кёп мычымады. Къоркъмазгъа ушайды деп къабынды эси. Союп къаплагъан кибик. Аллах барды, олду. Езге уа. Эндиге дери агъачха жабышып, тёзюп тургъанына Халимат кеси кесине айып этди, сейирсинди.

— Кърым,— деп, къычырып сёлешди тиширыу. Алай ол кесин къычыргъан суннганлыкъгъа, шош сёлешди. Къалай сёлешип ийгенин сезген окъуна этмеди. Жашчыкъ Халиматха сагъайды. Кърым деген сёз шагъырейми кёрюндю огъесе бу факъыра тиширыу къарамын менден нек бурмайдымы деди? Халимат жашчыкъны сагъайгъанына кёлленип, къолларын кёпюрню жан агъачындан хыны айырды. Асыры ашыгъып, сухуму атлады — абынып, тобугъуна чёкдю. Туруп, дагъыда сюрюшдю да, бир къолун жерден айырмай, айырыр къарыуу да болмай, сёлешди.

— Кърым, харип, Кърым...

— Отец, кого эта женщина зовет? — Жашчыкъны ауазы сансыз эшитилди. Ол жеринден тепмеди.

Кравцов, инбашын ёрге силкиндирип, билсем а дегенча этди, болсада, эрлай жетип, Халиматны къолтукъ тюбюнден тутду.

— Что с вами? Вставайте же.— Сергей, бутлары анга бойсунмагъанларын сезип, билдирмезге кюрешди. Тюгел аягъы юсюне сюелгинчи, Халимат къолларын алгъа, жашчыкъ таба созуп, жангыдан термилип сёлешди:

— Кърым, харип. Кърым, мени таныялмаймыса? — деди да Халимат, олсагъат сормазлыгъын соргъанын, адыргылыгъын ангылады. Не этерик эди, аладан башха сёз келмеди тил тюбюне. Дагъыда, бир бири ызларындан къууушуп, тиширыуну эсинде кёп зат къабынды. Мыйысыны жети къатысындан Кърымны эки-ючжыллыгъы жарыды. Адамланы кюйсюзлюклери ол заманда окъуна айыргъан эди жашын анасындан. Артда, сабий жууша башлагъанлай, къадар аны жангыдан эсин юздю. Сора ол атын унутхан сейирмиди? Бу тюрлю оюм нек жилтингенин Халимат билалмады, алай ёчюлгюнчю, жыгъы-

ла, къоба, абына, сюрюше, Кърымгъа жетди. Къарыш тенгли жол саукюнлюк кёрюнюп. Кърымгъа къысылып жиляй кёпмю, азмы турду — аны тергеуюн этерча да тюйюл эди, Кърым, сейирсинип, айтырын-къалырын билмей, эки къолун, къамичилеча, энишге салындырып сюелгенин да кёрмей эди Халимат.

— Аллахха мен быллай бир не ахшылыкъ этгенме, манга тейри эшигин ачарча? — деди ахырында тиширыу, аз заманнга жилягъанын сабырландырып. Сабий адамны жунчутургъа да сюймей эди. Эсин жыяргъа керек эди.

— Харипчик, нечик узунчукъ болгъанды,— деди Халимат. Артхаракъ туруп. Зыбыр къол аязы бла Кърымны жаягъын сылады. Тиширыу дагъыда кёп сёз айтды. Жашчыкъ ангыламаса да, сёзле къужур эшитилип, сейирсинмеди. Къачан эсе бир заманда, эртте, бек эртте, алагъа ушагъан сёзле къулагъына чалыннганча кёрюндю. Бар эди ол сёзледе узакъдан келген шагъырейлик.

— Мен а эсинге тюше болмам, хоу бир да, къайдан тюшерикме? — Халиматны биягъы жилярыгъы къысып, кёлю такъырланды. Хорлатмады. Кърымны сёлеширине термилди. Ауазын эшитирге адыргы этип. Алай жашчыкъ аны ийнакълап жилягъан тиширыу кимди деп, кеси кесинден сорурча тюйюл эди. Хар не да баям эди анга: бу адамсыз, ханслы жерледе кими боллукъ эди Кириллни? Жокъ эди киширси. Бар эсе, атасы, анасы бардыла. Сора шуёхлары. Анда, Ставропольда. Бу къарт, факъырачыгъа ушагъан тиширыу а, эштада, къачан эсе да атасын танып, аны тансыкълардан алгъа, жашын тансыкълайды. Ол оюму бла ары-бери тартынмай, кесин къучакъларгъа, ийнакъларгъа къойду. Жаланда тиширыуну факъырачыгъа ушагъанын жаратмай эди. Къучакълагъаныма, сылагъаныма да ыразы тюйюл эди. Ол затла Кириллни бетинде, сюелген халинде билиндиле. Халимат, аны сезе эди.

— Кърым, харипчик, мени эсинге тюшюралмаймыса? — деди тиширыу, жилярыгъын тыяр ючюн ышарыргъа кюрешип.

— Пап, она всё время о чем-то говорит — я не понимаю.— Кирилл, Кравцовха къарап, былай кел дегенни ангылатды. Жашчыкъны ауазы алгъыннгы Кърымны ауазына чыртда ушамады. Ушамазлыгъын да ангылай эди Халимат. Алай дагъыда, нек эсе да, жюреги, къысылып, чанчды.

— Аллах барды, къашчыкъларынг бла кёзчюклеринг а тюрленмегендиле,— деди.

— Его зовут Кириллом.— Кравцов, жуукъ келип, сюелди.

— Кириллми дейсе, охо да, сен айтхан. Кириллни уа не хатасы барды? — дерге ашыкъды Халимат.— Сен а Карабчов болурса. Алаймыды? — Тиширыу оруслу кишини жууабын термилип сакълады. Ол а ичинден сейирсинди. Кимден эшитгенди мени тукъумуму деп сагъышланды. Бир кесек бузуп, тауча сындырып айта эсе да, билип турады. Болсада, хау, мени тукъумум Кравцовду деп къоялмады.

— Меня зовут Сергеем Андреевичем,— деди, тиширыуну алдаргъа кюрешгенин бирле билип къойгъанча, уялып. Халимат Андрей деген атны кёп кере эшите тургъанды. Алай бусагъатда Сергей бла Андрейни араларында байламлыкъ барды деп эсине келтиралмады. Жангыдан борбайлары къыркъылып къалып, жыгъылыргъа тартынып, эки къолу бла да кёпюрню кёнделен агъачындан тутду. Не болгъанын, жюретин не зат къыйнагъанын кеси да шарт ангылаялмай, жиляп ийди. Ачы сарнап, буулуп. Угъай, Халимат керексиз алданып, терилдим деп сарнамай эди. Жашчыкъ Кърым болгъанына ишекли тюйюл эди. Аны къайтарып, аллына алып келген оруслу киши да «Карабчовду». Кече-кюн да башын намазлыкъдан айырмай жашаса да, уллу Аллахны, оруслуну да игилигин къайтаралмаз. Да сора къуанчымы къутуртду аны алай, не зат титиретди Халиматны? Жюрегими ол, бу къыйнайды деп кесине ачыкъ айтыргъа биягъы Аллахдан къоркъду. Ырыслады. Жиляу этергеми керекди Халимат бюгюн, анча жылны ичинде термилген умуту, жаннет чыпчыкълай, учуп келип, инбашына къоннганда? Алай болалмай эди. Жокъ эди онгу.

— Папа, успокой же ее. Скажи что-нибудь,— деди Кирилл.

— Ничего, пусть поплачет.

— Кто она? Ты ее знал?

— Должно быть, ей очень тоскливо в этих опустевших местах,— деп, Кравцов сагъышланды. Ол ауур жаралы, ырмах тиширыу сау къалгъанына жангыдан сейирсинди. Сергей бусагъатда къууанырга керек эди. Алай жюрегин ачыу къатып мудахлыкъ бийлеп тургъанын бютюн шарт сезди. Да сора не зат сюрюп келтиргенди аны бери? Борчму? Бармы эди Кравцовну Ки-

рилл бла бу тиширыуну аллында борчу? Борчдан азатланып къалгъан игиди. Андан азатланыр мурат этип келмегенмиди ол бери? Алай мыйысыны теренинде, жашырын жеринде башха, кюйсюз умут букъдуруп, жолгъа чыгъаргъанын энди ангылады. Ийнанмай эди Кравцов Кириллни анасы сауду деп, бери, бу бош къалгъан уакъ элчиклеге кире келгенлей, анга жолугъурма деп. Ол а ма, аллында жиляй турады. Ненча жыл жилятды Сергей бу тиширыуну, харип, жазыкъ этип?..

Кюнде окъача жылтырап, энишге ашыкъгъан Черекни юсю бла Кравцов узакъгъа къарады. Ол аны таш кибик, ауур шургусун жууып, алып кетерикча. Менде не терслик деди сора. Кишиге аманлыкъ излемегенди. Энтта да жумушакълыкъгъа хорлатса, юй бийчеси къалай жашасын, Кириллни къоюнундан тюшюрмеген юй бийчеси? Анга жан аурутургъа керек тюйюлмюдю? Кесини жашауу да бузулмазмы?.. Билмей эди Кравцов этеринкъалырын. Тап энди Кириллге бу сени анангды десе окъуна, ол кечиналлыкъмыды пакъыра тиширыуну къолунда? Ёсдюре, адам эте келип, жарты жолда къалай къойсун деп сагъышлана, Сергей кеси кесин ариулады.

* * *

Халимат бла Кравцовну ызларындан бара эди Кирилл. Аз артхаракъ къалып. Жанларында барлыкъ эсе да, орам ючеуленнге тарлыкъ этеди. Алгъын ёрге-энишге озгъан ат арбаланы эркин сыйындырыучу орам эки эчки жолчукъгъа ушап къалгъанды, араларында къалын ёсген алысын бир бирге къошулургъа къоймагъан. Онгда, солда да мурса, мант, тели хансла къатыш, шошайып, чалылай болуп сюеледи. Таш хуналаны тюбюне малтап, тунчукъдуруп. Мурса башы бла къарап эслей эди жашчыкъ жарты оюлгъан юйлени чырдыларын, ожакъларын. Китаплада окъугъан болмаса, быллай жер кёрмеген эди да, Кирилл кесин адамсыз мурса, ханс айрыкамгъа тюшген сунуп, сейирсиннгенин жашыралмай, Кравцовну ызындан сёлешип, ол, тохтап, аны бла бирге тамашаланмагъанына бютюн бек сейирсинди. Жашчыкъ анда, Ставропольда, башха дуниягъа юйреннгенди. Ташла бла сырылгъан таза орамлагъа, чайыр жоллагъа. Кече-кюн демей, адамла тюртюше жюрюген. Бу уа башха дунияды, жомакълада бла таурухлада айтылыучу. Кириллни школчу тенглери ёмюрде да кёрлюк тюйюлдюле

таурухха ушагъан быллай жерни. Кёргенме десе, анга да ийнанмазла. Хансла тюбюнден, хуна тешикледен жашчыкъ танымагъан къанатлыла атылып-атылып чыгъып, кёкге чынгаядыла, къалайда эсе да агъач кёгюрчюнле мурулдашадыла. Жашил къабыргъалай, чалылай сюелген мурсаны ары жанында шош дунияны да билирге термиле эди Кирилл. Анда кийик жаныуарла болмай не амал. Кёралмайды ансы. Кёрюрге уа керекди.

Базынмай, сылтау излей, жашчыкъ иги кесек барды. Ахырында мурса эки жанына ауып, малтаннган ыз кёрдю да, кийикми жюрюйдю, бёрюмю, не болса, ол болсун деп, таукелленип, артына къарай, ары ётдю. Ол умут этгенча, кийикле юркюп къачмадыла — орамда сериуюн этген аязчыкъ мында уюп къалып, ауур шошлукъ къулакъларына буштукъланып, инбашларындан энишге басды. Мурса кеси ауурлугъун кётюралмай, арбазгъа бауурланып, тёшекленип. Къотур кёгетли тереклени бутакъларын басынчакълап, жашил жилянлача, ёргеде чырмашып. Тёше-мёшеленнген, зылдыланнган хансны юсю бла сакъ атлай келип, юйню аллында тохтады. Эшиксиз, терезесиз мекям, кёремисе, мени къалай сокъур этгендиле дегенча, жашчыкъгъа сагъайды. Кирилл да сагъайды. Шум-шумалакъ болуп, туруп турду, жеринден тебалмай. Босагъада, оюлгъан терезе тюпледе ёсген мурса, жашил ёртенлей, къабыргъа бла ёрге жайылып, чырдыны сыйырып. Юйню ичи къарангы эди. Кирилл ары кирирге базынмады, нек эсе да терлеп къалып, къоркъгъанмы этди, къачып орамгъа чыкъды. Аны сакълап арлакъда сюелгенлени къатларына талакъ солуун чёкдюралмай жетди.

— Кърым, харип, неден элгендинг, бетинг нек кетгенди? — Халимат, кертда жашына бир хата болгъан сунуп, сорлугъун алай сорду. Ол энди къонакълагъа юйюрсюнюп, алгъынча буюкъмай эди. Аман хомух, туугъан жерингден, нек элгенесе дерик эди да, айталмады. Энишге ийилип, жашчыкъны кёнчек бухчакъларын, юсюн-башын тазалады.

— Пап, о чём это она мне говорит? — деди Кърым.

Кравцов Кириллни соруун сан этмеди. Аны къайгъысы башха эди: тиширыу жашны тюз атын айтып турса, ол аны эсине тюшюп къалыр, унутулгъанны къозгъар деп къоркъду.

— Моего сына зовут не Кырым, а Кириллом,— деди Сергей, онгсунмагъанын тиширыу сезерча.

— Охо, Кириллни уа не хатасы барды? — Халимат, жерге къарап, шош сёлешди: башхамыды — киши ангыламайды аны айтханын-къалгъанын да.

* * *

Арбаз таза эди, тизгинли. Узун алаша юй акъгъа сюртюлюп. Терезелери олсагъатда жуулгъанча, жылтырап. Юйню таугъа айланнган жанында, топуракъ башлы, жолгъа къошулуп, гумугъа да эс бурду Кравцов. Юйден иги да арлакъда уа халжар, хастаны бла. Аны чалы аумасында эки къозулу къойну, тауукъла да кёрюп, сейирсинди Сергей. Факъырагъа ушагъан жангыз тиширыуну мадарлылыгъына ичинден ыспас этди. Ол бир затны да унутмагъан эди. Ауур жаралы тиширыу къалайда, къаллай юйчюкде жатханы, Кириллни да андан алып кетгени эсине тюшюп, тийреге, арбазгъа да гурушхаланып, жангыдан тынгылы къарады. Угъай, бу юй анга чыртда ушамайды, тап, бу арбазгъа аягъым басханды деп окъуна билалмады Кравцов. Огъесе алданамы турама деди дагъыда. Он-онбир жылны ичинде адамны эсинден кёп зат кетеди. Сора бу тиширыу ол жаралы тиширыуду деп нек ийнаннганды? Кравцовну жюрегинде гурушха сезим жангыдан къозгъалып, къууанырыгъы келди. Алай, мычымай, кеси кесине айып этди, теренде къабыннган жарыкъ сезимин ёчюлтдю.

— Сен хар заманда да мындамы жашагъанса? — деди Сергей, къолу бла юйню кёргюзтюп.

— Хау, бу мени атамы юйюдю, Кърым да мында туугъанды.

Халиматны айтханын Кравцов жарты-къурту англап, жашчыкъны тюз атын эшитгенине чогъожленди, Кириллге къарады. Ол, гуму башында иги кесек туруп, эски халжар таба къуулуп, анда да сюелип, артха къайтды. Сергей аны жаратмады. Халимат а, жюреги хошланып, ичинден Аллахха шукур деди, къоркъуундан бир кесек азатланып. Бу сабийни эси жангырса эди деп тилек эте эди ол къаларындан. Анга андан уллу насып керек тюйюл эди.

Тёртгюл отоуну таза, салкъын хауасы хычыуун кёрюнюп, Сергей терезе аллында алаша шинтикге олтурду. Башхасына Кирилл хаух чёкдю.

— Ты устал с дороги, не суетись, посиди,— деди Кравцов, жашчыкъны тышына тартыннганын эслеп. Отоуда жангыз ундурукъдан сора бу мени болсун

деп абери жокъду. Къабыргъада кийиз, эшикден кирген жерде эски жыйгъыч, табакъ-къашыкълары бла. Отоугъа къууат берген ариу жасалгъан ундурукъду, аны юсюнде чыммакъ тышлы эки жастыкъ. Къачан эсе да бир ауруугъа хорлатып, ёледи-къалады деп, Халимат жатхан агъач ундурукъ эди ол. Кърым да анасына къысылып кёп кере сытылгъан. Алай бусагъатда ундурукъ жашчыкъгъа хапар айтмай эди да, эсин къозгъамай эди. Шош эди ундурукъ, тилсиз.

Кравцов бла Кирилл тынгылашып кёп турдула. Сергей келгенине сокъуранып, жашчыгъ' а — кеси да иги ангыламагъан сагъышлагъа берилип. Гуму, аны баш жанында жол, халжар да жюрек тынчлыкъны алгъан эдиле. Узакъ заманны бир хурттаклары эсине келип, дагъыда къачып, туманнга ташайгъанча болуп. Озгъан заманны ол хурттаклары къайтып келселе, татлыкъсынып, бир тюрлю хычыуунлукъгъа хорлатып, аланы жарытыргъа, шарт этерге кюреше эди. Алай, эсин кесине бойсундуралмай, ёчюлтюп, къара къабыргъагъа тиреле эди. Башы, мангылайы бла тюйюп турса да, оюлмазлыкъ,— тешилмезлик.

— Отец, кажется, что здесь все мне знакомо, все это я когда-то видел,— деди Карилл шош, башын кётюрмей.

— Возможно,— деди Кравцов, чыртда сагъышланмай,— ведь я привозил тебя сюда. Здесь похоронен твой дед.— Арсарсыз ётюрюк айтханына сейирсинсе да, тохтамады Сергей.— Хотя не должно быть. Жил-то ты здесь всего неделю и был очень мал.

Ачыуун кючден басып сёлешди Кравцов. «Бёрю кючюкню не бек тойдуруп турсанг да, кёлю агъачда болады»,— деди ичинден, Кириллге кёз къыйырын жашыртын жетдирип. Жаратмай эди бусагъатда ол жашчыкъны тынгысызлыгъын, бетинде миллет илишанларын. Юй бийчеси да эсине тюшюп, жюреги къыйналды. Ол эди терс: сабийни иги юйреталмагъанды, келген, чыкъгъан жерин унутурча этип. Эштада ауузун тыйып туралмагъанды — ычхындыргъан болур бир сёз, анданса, мынданса деген болур. Юй бийчеси айталмагъанны башхала уа айталмаймы эдиле — къоншула, Кравцовну таныгъанла? Адамланы ауузларын ким тыяллыкъды? Былайда Сергей кимлеге эсе да къызып, чамланып, терлеген окъуна этди. Халимат суусап узатханда, къоллары къалтырап, кючден алды. Жашчыкъгъа да келтирди

айран. Ариу, къара билеулей, сыйдам чёмюч бла.

— Атангы аягъы бла суусап ичериксе деп кимни эсинде бар эди,— деди Халимат, хошланып.— Аллахны кючю уллуду.

— Отец, о чем она говорит? — Кирилл, айрандан хазна къораталмай, чёмючню тёгерек аш къангагъа салды. Тиширыуну айтханын Кравцов да толу ангыламады, алай тынгылап къоймады.

— Пей, говорит, что же еще? Это у них такой обычай: перед тем как угостить, подают кислое молоко.

— Хороший обычай,— деди жашчыкъ.

— Хороший говоришь? Вот как! — Сергей, саргъылдым къашларын ёрге секиртип, сагъайды. Тынгылады.— Возможно,— деп къошду сора.

Не болгъанды манга, хатасыз, жарлы тиширыуну хар къымылдагъаны, аш-суу тежегени нек къозутады деп сагъышланды Кравцов. Бусагъатда бир сёзю бла Халиматны насыплы этер орунуна насыбын нек сыйырады? Айыплы ишге хорлатмаймыды деп, кёп тынгылады, отоуну къабыргъасында къолан кийизден къарамын бурмай. Алай бармыды аны эркинлиги — тапхан анасын насыплы этип, къыйналып ёсдюрген тиширыуну къадарын сыйырыргъа? Ол тюйюлмю эди ызларындан жилягъан? Кириллни мында къоюп къайтса уа ненча кюн жиляр? Ол угъай, жашчыкъ бир зат да сезерге керек тюйюлдю. Адамны эки туугъан жери болмайды. Туугъан жерин танып, тилин-динин билген Кирилл артда Кравцовха уланлыкъ этмез. Эртте-кеч болса да, анасын, жерин излер — сора Андрейни жашы Сергейге жангы къыйынлыкъла. Азмы сынагъанды ол аланы, бу тийреледе элле ючюн жанын-къанын аямай? Атасы мында жоюлду, кеси революцияны къызыл байрагъын кётюрюп келди. Урушну жылларында, мында адамланы къоруулайма деп, башына палах тюшюрдю. Кириллни адам этебиз деб' а азап сынамадымы? Ыспас кёргени уа жокъ. Орус тилге юйретип, эс-акъыл бергени ючюн. Тамам эди энди. Боллукъду. Керексиз хатчорлукъдан азатланып, ёз къайгъысын да бир кёрсюн, жашаууна къурасын... Бу оюм Кравцовха сабырлыкъ берди, алданмазгъа таукеллик.

Сергей эс табып, бети жарыргъа Халимат аш къангагъа къуймакъ, табада бишген гыржын салды. Ызы бла къакъ эт къууруп келтирди да, арлакъда шош олтурду. Балан бармагъын сакъал тюбюне тиреп, Кърым,

уялып, иги ашаялмаз деп, чарыкъ бурунларына къарагъанлай. Кетип, кеслерин къоягъа керек эди. Алай кёзю къыймады. Кравцов а къайры къараса да, сагъышы Халиматды. Аны халы, сыфаты да алай терк тюрленгенине сейирсинип. Кёпюр къулагъында пакъырагъа ушап сюелген тиширыу тюйюл эди ол. Тойгъа барыргъа хазырланнганча, юсюнде женгил жыйрыгъы, башында акъ гюлмендиси. Бетине да къууат келип, жангырып. «Жаш адам кёреме, харип, бу, бек жаш,— деди ичинден Сергей.— Баям, отуз алты жылдан озмагъанды. Огъесе андан асламыракъмыды? Не тюрлю эсе да, жаны темирден кёре эдим»,— деди. Жангыдан ышанлап къарады. Халимат бла Кириллни ушагъан жерлери болгъанларын энди, бусагъатчыкъда, эследи. Бютюнда къашлары бла кёзлери. Тап, бармакълары окъуна ушайдыла. Къобуз тюеклеча, узун иничкеле болуп. Сора биягъы халы тюрленип, бери келгенине сокъуранды. Неге керек эди анга бу азап, ётюрюк айтып, кеси-кесин, жарлы тиширыуну да алдаргъа? Ёмюрюнде ётюрюк айта билмеген Кравцовха. Тургъаныча турса, анга кимни дауу бар эди? Энди этген игилиги ёз башына азап. Кириллге, бу тиширыугъа да — азап, жангы жюрек ауруу.

Кравцовну санларына къарыусузлукъну ууу жайылып, къоллары, тобукъ тюплери уакъ къалтырадыла. Ауз къабынын кючден тигелетип, сёлешди:

— Вкусно, очень вкусно готовите. Спасибо.

— Не билейим. Спасибо болуб' а — ашамадыгъыз,— деди Халимат, къол аязларына бла Кърымгъа кезиу къарай.

— Ашадык,— деди Сергей, тауча жарты-къурту ангылагъанын жашчыкъдан жашырмай.

Кърым олсагъат сагъайды:

— Как, пап, ты по-ихнему говоришь?

— Нет, сынок, отдельные слова знаю.

— Сен а, Кърым, бир сёзчюк да билмеймисе? Бир сёз да къалмагъанмыды эсингде?

Кирилл биягъы, атасына къарап, болушлукъ изледи. Кравцов тиширыуну айтханын кёчюрюп кюрешмеди. Аны орунуна жууап этди.

— Билмес. Бир да билмес,— деди.— Откуда знать ему чужой язык.

Халимат, олсагъат мудах болуп къалып, башын энишге бошлады. Тамагъы буулуп, жилярыгъы келди. Жилямады. Сау-шаулугъундан хапар эшитирге терми-

лип туруп, энди жилярга ырыслады. Угъай, бусагъатда Халиматдан насыплы жан болмаз! Алай дагъыда бир тюрлюдю, жюрек тамыры къыркъылып, къайры эсе да тайып, кетип баргъанча. Не зат эди ол — насыплы ананы къарынын бурдургъан, бууп, улутуп тургъан?

* * *

Кюнню ауурлугъу кетип, таула башына ыхтырыла келеди. Кёкню этеклерин анда-мында тырмылатып, тепчий-къалкъый тургъан булут хурттакланы да къызартып. Черекни кюнлюм жанында къысыр къаяла къамап жылтырайдыла. Сууну жагъасы бла жайылгъан ауана сыртланы, тёшлени этеклерине кирип, аланы кюмюш жабыуларын эме-жута, ёрге къысыла барады. Къоншу арбазлада агъач кёгюрчюнле мурулдашып туруп, элгендиле да, жолда эшек арба кёрюндю. Аны тыхырдагъаны озар-озмаз, Черекни шууулдагъаны уянып, арбазда чайпалып, тёгюлдю. Мудах, шургулу эди ол. «Ненча жыл саркъды, арбазла къуруп, юйле обала болуп, Черег' а тынмайды, талмайды. Эжиую, макъамы тюрленмегенди деп келди Халиматны кёлюне. Къарамы бла Кърымны ийнакълады. Ол арлакъда арбаз чыпыннга таянып, Кравцов а тырхыкга олтуруп, тютюн тартды.

— Къабартылыла кёпмюдюле мында? — деп сорду Сергей, тынгылап турмаз ючюн.

— Ийнан, аздыла,— деди тиширыу, къонакъны сёлешгенине къууанып.— Беш-алты юйюр барды.

— Хорошо, что не одна.

— Да, хау. Ала бла кечинеме. Ёзге уа.— Халимат ашыгъып тура эди. Элни башында жашагъан къабартылы Муаедни чакъырып, ирикни кесдирирге керекди. Къурманлыкъгъа деп кётюрюп тургъанын. Кърымны биргесине элтирге адыргы этип, алай къалай ангылатырын билмей эди. Унармы, ыразы болурму аталыгъы? Кёрсе, жюрюсе, Аллах болушуп, бир зат эсине тюшер. Ай, не медет. Ана тилинден хапары болса уа, къайтышыр эди.

Халимат, къобуп, булжуп, мени жумушум барды дегенни ангылатыргъа кюрешди. Кравцов сагъайып тынгылады.

— Анда жумушум барды,— тиширыу къолун эл башы таба кётюрдю.— Жашчыкъ биргеме келсе эди. Кеси да эригип турады.

— Яхшы... яхшы. Пусть идет, если хочет,— деди Кравцов, кёп тынгылагъандан сора.— А я чем-нибудь займусь.

* * *

Нени унутса да, халжарны тийиреси эсин жарытмай къоймаз деп оюмлады Халимат. Алакёзге былайлада миниучю эди. Алакёз бла жан-тёммек тюйюлмю эди?!

Халжарны мюйюшюнде эски от жагъа ызны кёргюздю, хастаннга кирип да чыкъдыла — Кърымны кёзю жарып эслемеди Халимат.

— Алакёзню эсгералмаймыса, Кърым? — деп тохташды тиширыу.

— О чём вы? Кто это Алакёз?

— Не этейим мен жазыкъ санга? — Бетин алышындырып къойгъан мудахлыкъны кетералмай, Халимат жолгъа чыкъды. Этегине тагъылып, Кърым тирменнге барыучугъа.

— Сен манга Айба деученг. Эсинге тюшюрчю: Айба, Айба. Тиширыу Кърымны инбашына тиер-тиймез кёзюне къарады. Жашчыкъ, башын къымылдатып, билмейме дегенни ангылатды. Тынгылагъанлай иги кесек жол къоратдыла. Сора Халимат, биягъы тохтап:

— Ма, ары къарачы, жашым,— деди. Тиширыу, къолун узатып, тау бетни кёргюздю.

Жашчыкъ ары къарап кёп турду. Халимат бир сейир-тамаша затны кёргюзте эсе, мен аны нек кёралмайма деп. Айып эди. Тиширыу кеси кесине ыразы болмай, Кърымны жанында тохтады. Къолун созуп, балан бармагъын ушкок бурунунлай этип, тау бетде нени эсе да марады.

— Майна, иги къарачы,— деди Халимат, жалынгган ауаз бла.— Кёремисе ол терекни? Сен анга Айба келе турады деученг.

Тиширыу, термилип, жалынып, Кърымгъа къарады. Жокъ эди жашчыкъны бетинде жангыргъан илишан. Эси ышырылды дерча тюйюл эди.

— Ничего интересного там нет, горы как горы,— деп, Кърым алгъа озду. Эл башында эски тирменнге дери жукъ айтмай келдиле. Халимат бусагъатлада аны тауушун жангыдан эшитди. Жашчыгъы эшиталмай эди да, ташха чёгюп, шошайды.

* * *

Тюнене дуру тюбюнде букъдургъан чалгъысын къолуна алып, Кравцов иги кесек сюелди.

Чиритмей жыялса, ийнегине, къойчукъларына да жетерикди деди Кравцов, Халиматха болушханына къууанып, ыразы болуп. Ташыргъа да тынчды — узакъ тюйюлдю. Хазнамыды: юйю кёрюне турады. Кертда, кёрюнемиди дегенча, чалгъаны бла тенг боюнун буруп, Халиматны юйюн изледи — эслемеди. Огъесе кёгет тереклени тюплерин чалсамы иги болур эди?.. Къудору кырдыкга жетген не барды деп да келди Сергейни кёлюне. Жуукъдагъын кеси да алалыр, юйренмейми къалгъанды жазыкъ тиширыу деди дагъыда.

Халимат ыразы болурун, къыйналмазын сюе эди Кравцов. Кесин тыш адамча жюрютюп, бир кюн да бошуна турмады. Келгенини экинчи кюнюнде окъуна халжарны башына къарады, чырпы кесип келип, чалыны бузулгъан жерлерин жангыртды. Тюненеден бери уа, белин тюзетмей, бичен чалады. Санларын къыйнап, азап сынатып. Гюняхдан, айыпдан да азатланыргъа кюрешгенча. Чалгъысыны ауузу къамап, кырдыкны чайнай башласа, шырхы этмей, тишемей, бютюн къастланып, кюч бла тарта. Гюняхлымыды, айыплымыды Кравцов Халиматны аллында? Аны юсюнден кёп сагъыш эте эди ол. Былайды деп. бир оюмгъа келалмай. Не арыбери бурса да, акъылы Кириллде тохтайды. Ёсдюрдюле, окъутдула. Мындан ары да окъургъа керекди. Бу сени туугъан жерингди, жазыкъ тиширыу да анангды деп ийнандырсын Кравцов аны. Сора уа? Халимат бла къалама десе окъуна, насыбын табарыкъмыды? Тилин, динин билмейди. Терслик Кравцовда да болур. Алай сау халкъны ол тилин-динин да сакъласын депми чач-тюк этгенди къырал? Анга жетмеген айып манга нек жетеди деди ичинден Сергей. Къырал минглени малтап, Кириллнимми онгдурлукъ эди? Сора меннеми терс, сабийни сюнгю бурунундан тартып алдым эсе? Былайда Кравцов жангыдан Халиматха чамланды. Игиликни билмегенча этеди ол.

* * *

Кюн, къушлукъгъа илинип, къыздыра башлагъанды. Сергей, къалын дуругъа олтуруп, тёшню бегитди. Чал-

гъыны бутлары юсюнде жарашдырып, чёгючню ууакъ-ууакъ силкиндирди. Чалгъы ауу бла чёгючню арасында кюн таякъ къабынып, къысха-къысха сынып, чартлады.

Жукъа къурч тауш шатыкланып, жуукъда, узакъда да зынгырдады. Кюмюш макъамны эрттеден бери эшитмеген табийгъат, сейирсинип, сагъайды: акъ гёбелекле, чёп башлагъа къонушуп, шошайдыла. Къуш, ёрге чыгъып, кёкде сюзюлдю. Гуппурланып кюрешген Кравцовну алгъа жаныуар сунуп, гюрен тартып, учуп турду.

* * *

Кърымгъа жерле кёргюзтюрге сюйюп, ол адыргысы бла Халимат Уллу элни эски арба жолун сайлады. Жашчыгъы аны танырга, эсине бир зат тюшюрюрге керек эди. Сабийлигинде ол жол бла кёп жюрюгенди. Жарлы Айшатха тагъылып.

«Къалай унутуп къойгъанды бу сабий хар нени да, эси бир жарымагъаны сейир тюйюлмюдю?» — деди тиширыу ичинден, жилярыгъын кючден басып. Кърымгъамы огъесе кесинеми — жаны ауруду. Умутун юзмей, жашына ышанлап къарады: кёрмеди аны бетинде жарыгъан илишан. Ариу кёзлери, къашлары муну таныдым да, бу жер эсиме тюшдю деп жукъ билдирмедиле.

Тынгылагъанлай, экиси да иги кесек бардыла. Не айтырыкъды Халимат? Жол айтмагъаннымы? Кърымны эсини юзюлген жерлерин жамарыкъ жаланда ол эди. Не тюрлю ауруунуу да башын кесерик. Алай жол кесин танытырча тюйюл эди. Жан-жанындан эсирген лыбыта, мурса къысып, бууп. Кърым атла этип, юслерине миниучю къысыр ташла ханс ичинде эригендиле. Айыпмыды сора Кърымны уянмагъаны деп сагъышланды Халимат. Ёз башын ауруу, жукъу сыйырып тургъан жол жукъудан кимни азат эталлыкъды?

— Жашым,— деп, тиширыу жангыдан сагъышлы болду, сорайыммы, сормайыммы дегенча,— бу жерледен эсинге абери тюшюраламыса? — Халимат къоллары бла жолну, тийрени кёргюзтдю.

Кърым ангыламады. Тынгылады.

— Ти что-нибудь вспоминайт? — Тиширыу Кърымны жууабын термилип сакълады. Жашчыкъ да, тохташып, сагъайды.

— Нет, ничего. А что я должен вспомнить? — Кърым

бираз тынгылап туруп, тирилди.— Кажется этот звон я когда-то слышал,— деди сора, бети жарып.— Но где — не вспомню.

— Харипчиг' а,— Халимат, къууанганын ичине сыйындыралмай, жилямсырап ийди. Ауузундан сёз чыгъаралмай, ири кесек сюеледи.— Охо, Аллах буюргъандан озмакъ. Къулагъынг эшитди эсе, кёзюнг да кёрюр,— деди, жапсарылып.

Экиси да келип, къапхакъны эринине тохтадыла. Алайдан къарагъаннга Айшатны журту, къол аяздача, ачыкъ эди. Гелеулю тёшню тюбюне къысылып тургъан жербаш, алаша юйню Кърым бек алгъа эслеп, бир тюрлю шошайды. Таныпмы къойду, Аллахны жаны ауруп деп келди Халиматны кёлюне. Жашчыкъны эси, сабан чыпчыкъмыды, ол — элгенип, учуп кетерча, тиширыу кеси да шошайып, сын къатды.

Айшатны юйю — терезесиз, эшиксиз — белине дери хансха кёмюлюп, жашил кёкде къалкъый тургъан, бузулгъан, ичи тёгюлген кемеге ушады. Алаймыды, тюйюлмюдю: Кърымны эсине келген ол болду. Хастаны, халжары да, ит, тауукъ орунла — барысы да бирге къошулуп,— хансха батылгъан багуш тёбе. Тили тартылгъан журт сабийге не хазна хапар айталсын деп жарсыды тиширыу. Сора, къулакъ салып тынгылады да, суу саркъгъан тарууш эшитди. Аз-маз, кючден. Тунчугъа, дагъыда жайыгъа.

— Ийнан, сууду. Къуруб' а къалмагъанды. Эшитемисе суучукъну тауушун? Ол халжар ичи бла саркъады. Сен анга кирип, ёрге-энишге чабаргъа бек ёченг.— Халимат къолун къулакъ жанына чолпу этип, Кърымгъа жалынып къарады. Кърым тынгылады.

— Слышит? — деп сорду тиширыу.

— Нет, ничего не слышу,— деди жашчыкъ.

Халимат, санлары къыйылып къалып, сюелген жеринде ташха чёкдю. «Не этейим, не бла болушайым бу сабийге? — деп ёхтюндю.— Туугъан жерине сангырау — адамлыкъгъа да сангырау. Бармыды анга дарман?»

* * *

Ючюсю да олтуруп кёп турдула. Кравцов — сагъышлы, энишге къарап. Халимат а — бармакъларындан хапар сора, санай-ууа. Къансыз бети бютюн жукъарып. Жолгъа атланыргъа, мындан кетерге ашыкъгъанын

Кърым жашырмай эди. Бир жерде туралмай, сахиник болуп. Тышына чыгъа, дагъыда къайтып, атасыны къатында чёге. Беш-алты кюнню ичинде кырдык сыйыргъан жолладан, оюлгъан, хужу журтладан да эриккенди ол. Школда биргесине окъугъан шуёхларына термилип, кимлеге эсе да — Халиматхамы огъесе Кравцовхамы — кёлкъалды эте эди. Бусагъатда да сакълатханлары ючюн ыразы болмай, тиширыугъа бла атасына кезиу къарады. Аны бетинде тырмандан башха илишан жазылып тюйюлдю.

— Сколько мы будем тут сидеть? — деди ахырында Кърым.

Жашыны сёзлерин ангылап, Халимат, жюреги къысылып, титиреди. Кравцов жукъ айтмады. Отоуда шошлукъ бютюн ауур кёрюндю.

Жолгъа тебиреп, чыгъып къалыргъа хар зат да хазырды. Халимат кисейден хуржун тигип, аны ичине бишген эт бла бишлакъ, бир таба гыржын салгъанды. Къоркъмазны кёлегин Кърымгъа жарашдыргъанды, Кравцовну юй бийчесине да чарыкъла тикгенди. Саугъаланы бла жол азыкъны къолгъа алып, чыгъып къалгъандан башха тыйгъыч жокъду. Алай, нек эсе да, Сергей таукелленалмайды. Ол къымылдагъаны сайын тиширыу да элгенеди, къоркъгъанын билдиреди. Тебирепми къалдыла дегенча этип.

— Сын, может ты останешься, побудешь здесь. Поможешь ей и отдохнёшь малость. Потом я приеду за тобой.— Кравцов, сынчылап, жашчыкъгъа къарады. Солууун тыйды. Охо деп къояр деп, айтханына мычымай сокъуранды.

Кърым а сагъыш этип окъуна кюрешмеди.

— Отчего я должен остаться? Мне здесь скучно.

Отоуда биягъы ауур шошлукъ тохташды. Алай Халимат башын кётюрюп, белин тюзетди. Нек эсе да, къонакълагъа мугур кёрюнюрге сюймейди. Нек кёрюнеди — къарыусуз да, къарт да тюйюлдю. Тап, жыл ортасына келмеген тиширыу кесин жалынчакъ, жазыкъ да кимге кёргюзтюрге керекди? Баш иесине — тауушсуз, чуусуз болуп къалгъан Къоркъмазгъа да тёзгенди. Анга да тёзер. Къарындашлары бла эгечлери Кърымдан осал болупму жоюлгъандыла? Муну уа жаны сауду. Къайда да жашасын, жашагъан этсин ансы. Ичинден алай айтып, Халимат кёз къыйырын Кърымгъа жетдирди. «Сейир тюйюлмюдю,— деди сора, сагъышланып,— алгъын-

нгы Кърымгъа бир заты ушамайды. Халал жюрекли, тау бетлерине къарап, анасына термилиучю токъмакъ жашчыкъ къайры эсе да кетгенди, гунч болгъанды. От жагъала, журтла къуругъанларыча, Кърымны жюреги да къуругъанды, къатханды. Недеди аны сылтауу, къаллайды ол кюч — сабийни жюрек нюрюн алып, сокъур, сангырау этип къойгъан? — Халимат анга жуап табалмады. Бусагъатда ол жюрегинде не тюрлю сезим къозгъалып, эсин, акъылын бийлеп баргъанын да билалмады. Не эди ол сезим: кеси кесине жазыкъсыныуму огъесе таукелликми, термилиумю огъесе сансызлыкъмы? — Аймыды, деди тиширыу, эллилеримден энчи насып излерге мени не ишим барды? Эгечле къарындашларындан, анала сабийлеринден айырылып, бир бирлерине термилген дунияда. Барыбызны да жазабыз бирди, къадарыбыз алайды. Бушууундан азат инсан жокъду жашауда».

— Сен айып этме: биз кете барайыкъ. Жолубуз узакъды, улоу тапхан а — къыйын,— деди Кравцов жарсыулу ауаз бла.

Сергейни къыйналып сёлешгенин Халимат ангылап, ичинден ыспас этди.

— Охо, жарлы, кеч къалмагъыз. Мени ючюн жюрегигизге абери келип, жазыкъсынмагъыз. Ёхтемлик бла къыйынлыкъ бирге жюрюйдюле,— деди тиширыу, айтырын ахырына дери айтмай.

Кравцов ёрге турду — энди аны бетинде, сюелген халында арсарлыкъ жокъду. Борчундан тынгылы азатланнган адамгъа ушап, не этериксе, жашау кюйсюздю деген акъылын сездирди.

Халимат да турду. Алай, олсагъат бутлары къыйылып къалып, жюреги шор тарады. Билеклери — анымыдыла, тюйюлмюдюле — агъач томуроулача, ауурланып, энишге салындыла. Къолун кётюрюп, къабыргъагъа жабышалмай, тентирей, кючден-бутдан къонакъларыны ызларындан чыкъды. Болсада, мадарыусузлугъун билдирмезге кюреше, абына-сюрюне, кёпюр къулагъына дери жетди. Былайдан ары бармады. Кёпюрню агъачына жабышып, къарап турду, Кравцов бла Кърым кёз туурасындан ташайгъынчы. Тюз да жашчыкъны къаралдиси эригенлей, Халимат кесин бир тюрлю къарыусузлукъгъа хорлатды. Ауууз суун тыялмай, кёпюр агъачны юсю бла энишге ийилди. Ол халда асыры кёп

тургъандан, сыпхарылып, къарынындан онгсуз болду. Ёмюрюнде ичине мирзеу кетмегенча. Ёлеме деп къоркъмады. Арбазыма жеталмай, былайда сойланып къалсам, ол жазыкъ малла ачдан къырылырла да, гюняхлары жетер деп элгенди. Тауукълары бар эдиле, эки къою, бузоулу ийнеги. Къонакъларын ашырыр къайгъыгъа кирип, гузаба этип, тышына бошлаялмагъанды. Унутуп къойгъанды.

Халиматха энди жашау жокъ эди, бар эсе да — неди ол? Кърымны сакълап, аллынамы чыгъарыкъды, не уа Къоркъмазны? Умутсуз къалгъанны кюню къарангы. Ол эди аны кечиндирген, тирнек этерге кёллендирген.

Халимат, терк-терк чёгюп, солуй дагъыда къоба, арбазына жетди. Халжарны эшигин ачып, къойларын бла бузоулу ийнегин тышына бошлады, гедешни аллындан гыйы ташны кетерди да, тауукълары, нек эсе да къанкъылдап, гузабаларын тыялмай, чыкъдыла.

Тиширыу, гедешни къатында тобукъланып, намаз къылыргъа хазырланнганча, туруп турду. Аны башына кёп тюрлю сагъыш, къайгъы келе эди. Алай ол сабырланып, тохташып, бирин да ахырына жетдиралмады. Бир бирлерин сюрюп, къууушуп келгенлерича, терк да къабынып юзюледиле. Кетерге керекди. Къайры, кимге? Тарыгъыр адамы болса уа!

Юйреннген жол ыз бла кетип бара, Халимат къоншуларын, таныш эллилерин эсине тюшюрдю. Чиппо окъуна эсине тюшдю. Жокъду мени кишиге дауум, жюрек къыйыным, сизни да болмасын деди ичинден. Эллилерине кими мында, тау этеклеринде тынчайгъанды, кебинсиз, обасыз къалып. Кимин къырал узакъ жерлеге алып кетди. Сау къалгъан эллилерине жолугъур умутун тас этмей кечине келген эди Халимат. Энди ёчюлдю. Кишини да кёрлюк тюйюлдю ол, жюрегине жыйып тургъанын айтырча, тарыгъырча, терслиги бар эсе, кечгинлик тилерча. Хар инсанны да болады анга термилген замаы. Насыпды, къадарны хатериди ол. Алай Халиматдан жашау аны окъуна сыйырды.

Тиширыу, тохташып, онгсузлугъу аз-маз селейгинчи, былайгъа келгенме да, бу жердеме деп билалмай турду.

Сора, терсине кетгенин, ажашханын ангылап, тау этегинде къабырлагъа жол кёллю болду. Ахлуларына, эллилерине ахыр мекямлыкъ этген жерге. Не зат тюрте эди тиширыуну ары — сагъышы ол тюйюл эди. Кючденбутдан жетди да, жашил дуппурчукъну сайлап чёкдю. Билип сайлагъан эди: тийреде къабырла — обасыз къалгъанла — аны ахлуларыны къабырлары эдиле. Халимат, солуун айландырып, кючсюндю. Ауурлугъу хорлап, жерге тартханын сезди. Бар эди аны жюрегинде артха къаратхан къыйынлыгъы, шургусу. Не зат болур эди ол деп сагъышланды. Нени эсе да унутуп турады. Неди, кимди? Бюгюн къыйнап башламагъанды ол Халиматны жюрегин. Аз-аздан къаната, таралтханлай. Эртте алгъанды жюрегин, тюшюнде, тюнюнде да инжилтип. Андан азатланмаса, ёз дунияларына къошмазла деди тиширыу. Сора дыркъ деп, Алакёз эсине тюшдю да, жюреги бир кесек ырахатланды. Алакёз, харип. Къоркъмазны аманаты. Неден да бек санга сакъ болургъа керек эди Халимат. Ол а сени унутуп къойгъанды. Кърымны къайгъысы къутуртхан, башын безитген тиширыу сени барынгы-жогъунгу да билмей къалгъанды. Келип, жем тилеген адетинги да къойгъанса, гелеулю сыртда жортуп да кёрюнмейсе. Гажайгъамы кесдирдинг кесинги огъесе къартлыкъгъамы хорлатдынг? Былайда Халимат, жангыдан эс жыйып, ненча жыл бола болур Алакёзге деп сагъышланды. Ийнан, алыкъын жашды — онюч-онтёрт. Хайт деген заманыды. Огъесе айтыуларыча, жюзмю болады, эки жюз? Аны бир Аллах кеси биледи. Аллах берген къадарын киши сыйыралмаз. Сыйыртырыкъ ажир да тюйюлдю.

Излерге керек эди Халимат Къоркъмазны атын. Табып, жалкъасын сыларгъа, къучакъларгъа термилди. Тиширыу чёгюп тургъан жеринден ёрге къобаргъа кюрешди — болалмады. Борбайлары къыйылдыла. Онгсузлукъгъа хорлатып, башын бошлап, жаягъын жумушакъ къабыр кырдыкга салды. Ол халда иги кесек мычыды да, туякъ тауушэшитди. Туякъ къакъгъан тауушгелеулю сыртны белинде уянып, жуукъдан-жуукъ къысыла башлады. Гюрюлдеп, ырхы тёгюлгенлей, жерни тепдирип. Халимат, жумушакъ кырдыкдан жаягъын айырып, ёрге, гелеулю сыртха къарады. «Хау, алайды, нечик иги болду Алакёзню кёргеним,— деп шыбырдадыла аны къургъакъ эринлери.

— Ол тюйюлмюдю огъесе къушмуду? Алакёз, Алакёз, харип,— деп къычырыргъа кюрешди Халимат.

Ауазы чыкъдымы, чыкъмадымы — къанатлыча терк баргъан ажир, жел къакъгъанлай, озуп кетди. Тиширыу аны ызынден къысха тюшген Гажайны да эслеялды. Хауада къыл тауш этип, жамычылай жайылып баргъан ат къуйрукъгъа тагъылып къалгъан жюн устуккулай.

Халимат, башыны ауурлугъун кётюралмай, жаягъын биягъы жумушакъ къабыр кырдыкга салды. Кёпмю-азмы турду ол халда: сыртны белинде учуп баргъан Алакёзню туякъ тауушун дагъыда эшитди.

ПОВЕСТЬЛЕ

КЪЫЗГЪЫЛ КЫРДЫКЛА

I

Къыркъарда тау этеклери шош боладыла. Табийгъат, жайны къыстау ишлерин тындырып, энди солургъа тохташханды. Не терекле шууулдамайдыла, не чыпчыкъ жырламайды. Къуш окъуна, тырнакъ илиндирир зат излей, кёкде къанат къакъмай жюзеди. Жаланда ууакъ жаныуарла тынчаймайдыла. Къургъакъ чапыракъланы тюбюне ташая да чыгъа, чычханчыкъ не эсе да излейди. Кирпи къысха-къысха жортады. Не ийисгейди, не сайлайды? — Жашчыкъ аны билмейди.

— Атам, ма кирпи! — деп къычырады ол.

Азреталий башын кётюрдю. Бу тийрелеге ол биринчи келгенде, беш-алты жазны ашыргъан эди. Андан бери былайны тереги, кырдыгы да жыйырма бла жети кере кёгергендиле.

Былайны топурагъын да, суун, къышын, жазын да Азреталий бек сюеди. Ма алайда мыдых тукъузгюлени, тюртюлени, келинлени баш ауларыча, акъ къайынланы да, анасыны сары лаудан жаулугъунлай, шош акъгъан чапыракъланы да...

Азреталий, ёрге туруп, алгъа — жашчыгъы Тахирге, ызы бла уа эски къош оруннга къарады. Аны оюлгъан къабыргъаларын къанатлыла эртте бийлегендиле, ортасында уа, тюз от жагъасында тамырланып, жангыз назы ёседи. Жылдан-жылгъа къабыргъала кеслерин кырдыкга, мурсалагъа басынчакълата барадыла. Назы уа — бийикден-бийикге — анга кюн, хауа да эркин жетедиле. Аны былайда ким орнатханды, урлугъун адаммы, желми келтиргенди? — Азреталий билмейди. Алай ол акъ тамгъалы къабыргъаланы, жангыз назыны да сюеди. Ма бу беш къабырны, арлакъда лыппырланы, гымых жюлюннген талачыкъны да сюеди. Талачыкъ, лыппырла да Азреталийни кёзюне мудах кёрюндюле. «Жер! Адам сенден айырылса, аны жашауу, дуниясы такъыр болады. Ол ёлсе уа, ёксюзлюк санга да жетеди. Тала,

мени атамы къол къыйынын кёп жылланы кёргенсе — ол сени тели ханслагъа хорлатмай тургъанды: гебенле — байлыгъынг. Энди атам ёлгенди. Жер! Адам ёлсе, анга сенден бек киши да къайгъыра болмаз. Аны ахлулары унутсала, ахтынып, ичинге оюласа, къарындаш къарындашха этмегенин этип, къабырларын кёк къатапа бла тышлайса, гюллеринги къызгъанмайса. Биз — сени сабийлеринг — хар бирибиз ёлген сайын, ачы бушуу сынайса, анча кере чал боласа. Сау бол ана хатеринг ючюн, кырдыгынг ючюн да... Къарындашларымы, атамы къабыр юлюшлери ючюн, манга берген жылыуунг ючюн да сау бол! «Намысым бла ёлсем, манга жилямагъыз,— деучю эди атам.— Намысым бла ёлсем, жылы юйюме киргенлей, кирирме жерге, сабийликде анамы къоюнунда жатханлай, жатарма къабырымда»,— деучю эди. Сора нек жиляйма? Жилямайма, жилямайма..»

* * *

Къыркъарда тау этеклери шошдула. Азреталий къарап тургъан къабырлача, кёкде жюзген айча, шошдула терекле, гебенле, гымых тала, «таш сюрюу» да. Ала, бешик жырча, жукълап тургъан сабийча, шошдула...

* * *

Къабырланы тёртюсю эскидиле. Ала къазылгъан кюн салыннган алма терекле кёп кере чакъгъандыла, сын ташлары анга жыйырма кере шагъат болгъандыла. Бешинчини уа... Аны алыкъын мылы топуракъ ийиси кетмегенди. Ол Азреталийни атасы Къаспотну къабырыды, къалгъанла — тамата къарындашларыны. Ала былайда элден, адамладан узакъда энчиликни сайлагъандан жатмайдыла. Тёрт къарындашха къабыр юлюш тау этегинде нек жетгенин эллиле биледиле да, Къаспот ёлгенде, аны осуятын толтуругъа киши эринмеди. Киши сал басхычын тутаргъа, танг къарангысы бла дуусына жюрюрге ауурсунмады. Мындан бир ай алгъа гебен башына миналгъан, хайт деген къарт энди...

Азреталийни биягъы кёлю толду. Ол атасыны, алай билмей тургъанлай, ёлюп къалгъанын не кече, не кюн унуталмайды. Ауруп, ишден, муркудан окъуна айырылмагъан эди.

Къаспот уста къоллу адам эди. Аныча ариу, тынгылы бешик киши ишлеялмагъанды. Тюз айта эселе, Аз-

реталийни атасы ишлеген бешик тебиретилмеген юйюр элде жокъду. Ол аны ючюн ыспас не махтау излемегенди. Тилетип да кюрешмегенди. Сабий туугъанын билсе — андан арысын анга айтыр кереклиси жокъ эди. Алай ахыр бешигин бошаялмагъанды — накъышла сала тургъанлай, артына шош ауун къалгъанды. Ол заманда эллиледен къайсы эсе да, жарсып: «Къаспотну бешиги, жырча, жартылай къалды»,— дегенди. Къартны салын юйюнден чыгъаргъанда, бешикни да чыгъардыла. Элни бек таматаларындан бири кесини ахыр, ёмюрлюк къарангы бешигине, элни бек гитчеси уа ол ишлеген сыйдам, кюн тыякъларыча жарыкъ, жылы бешикге салыннган эдиле.

Атасы ёлюрюню аллында Азреталий бери, талагъа келген эди. Ол кюн жашны эсинден кетмейди.

* * *

Къаспот таланы чала эди. Тюзюн айтханда, ол кесини малларына эркин жетерча бичен эртте хазырлагъанды. «Атам, къартлыгъында малкёзлюк этеди ансы, кесин бу къызуда былай нек къыйнарыкъ эди?» — деп Азреталийни кёлюне аз келмегенди. Таланы ол жашлыгъындан къартлыгъына дери чалып тургъанды. Андан болур, эллиле ол жерге «Къаспот тала» деп атагъан эдиле. Бусагъатда да аны аты алайды. Айхай да, тала Къаспотха энчи юлюшге берилмегенди, не кеси бийлемегенди. Колхоз къуралгъан жыллада, биринчи къойчу болуп, ол былайда аны сюрюуюн кютгенди. Таланы чалып да ол кезиуде башлагъанды. Андан бери Къаспотну аллына чабып, талагъа киши сугъанакълыкъ этмегенди. Алай энди Къаспот къартды, аллай бир малкёзлюк неге керекди, анга бичен керек эсе — барды. Азреталий а шахарда жашайды. Жаш эшите турады, эллилени бир къауумлары артыкъ ыразы тюйюлдюле. «Ол иги таланы Къаспот бийлегенди да»,— дейдиле. Азреталий атасына кёлюндегин айтды.

Къаспот, чалгъысына таянып, бираз тынгылады. Ол борбайлы, кенг жауурунлу къартды. Азреталийни сабийлигинде атасы анга деменгили кёрюнюучю эди. Энди уа: «Бир заманда да артыкъ уллу санлы болгъан болмаз»,— деп келеди кёлюне.

Къаспот, тынгылауну ийип, сюеледи. Нек тынгылайды? Не сагъыш этеди? Кёкде, зыбыр сакъалыча, акъ булутчукъламы, туугъан жерини кюзюнден къоркъуп,

кёчюп бармагъан зурнукламы сагъышландыргъандыла? Ол, кёзлерин аз къысаракъ этип, тынгылайды.

— Кесинги нек къыйнайсамы дейсе? — Къарт биягъы узакъгъа къарады, мудахыракъ болду. Азреталийни айтханын жаратмагъанды.

— Алай бош сунаса, жаш. Не таланы, не бу эски къошну тийресини бичени манга керек тюйюлдю. Билмеймисе, гебенлерим не колхоз маллагъа, неда баш иесиз къалгъан тиширыулагъа жетиучюдю. Чалгъан а кесим этерикме. Мен саулукъда, киши чалыргъа келмез. Эллилени кёбюсю намыслыды, адеплиди. Сен айтханда да болур бир зат, алай, билеме, келлик тюйюлдюле.

Къарт шырхы тутуп тебиреди, Азреталий — ызындан. «Атамы керексизми сагъышландырдым?» — деп, сокъурана барады жаш. Къаспот, биченчигине кёзю къарагъан таланы чалып, къалгъан жерлени малтап кетиучюледен тюйюл эди. Быйыл кырдыгы жукъа эсе, экинчи жыл къалын болур дегенни айтып, сенек ауз бичен ючюн ол сау къой сюрюу сыйыныр жерни чалыучуду. Таулуну аягъы жетген жерде къаудан болмазгъа керекди. Айыпды деучюдю.

Шырхыны аягъына чыгъып, Къаспот биягъы чалгъысына таянды.

— Мен ёлсем да, сен былайланы унутма,— деди ол, нек эсе да.— Мен а, эртденден ингирге дери туз арбагъа жегилип айлансам да, былайладан къачалмаз эдим. Былайлагъа сени къарындашларынгы къызыл къанлары сингнгенди. Жаз башында жер андан кёпчюйдю, къарындашларынгы къанларына боялгъан кырдык чыгъады. Туугъан жерибиз бизге туугъан жерлик ол заманда этеди — анга не къаныбыз, неда тузлу тер суубуз сингсе...

Азреталий, атасыны эмен тамырлача, бутакълача, къаты къолларына, чыммакъ сакъалына, тишлерине, кюн къызартхан къысха боюнуна къарай кетди да, ичинден аны кёп кере кюйген, алай огъурлулугъуна кемлик тюшмеген жер бла тенглешдирди. Жукъ айтмады.

— Энтта къайтарып айтама, эсингде болсун,— деди дагъыда Къаспот бираздан,— ёлсем, къарындашларынгы жанларында асыра. Аланы къанларына боялгъан къызгъыл кырдык мени къабырымы юсюнде да шуулдасын, ол узакъ сермешибизге шагъат болгъан къайын терекле мени къабырымы къатында да, субай къызлача, сюелсинле...

* * *

Азреталийни сагъышларын аякъ тауушла бёлдюле. Келген аны бек тамата къарындашыны кичиси — Каракайды. Ол киши ортасындан иги да озгъан, узун бойлу адамды. Азреталий билгенден, Каракай, жашлыгъында чечек бетли болса да, чырайсыз тюйюл эди. Энди уа нек эсе да, кюйген турукъча, къаралгъанды. Сакъалы, бурну, жаякълары да жютю болгъанча кёрюнедиле. Жукъу эсиртген, ырмах адамныча, кёз тюплерине ау тюшгенди.

Каракай, чапыракъла бла кесин булжута тургъан Тахирчикни къатына барып, къубултур умут этди. Алай жашчыкъ, къолунда муркку бутагъын, чапыракъларын да атып, абына, атасына къачды. Каракай бираз абызырады.

— Сау заманында къарындашларым жатхан жерге аягъымы басдырмаучу эди, энди кеси жатхан жерге, жиляй-жиляй, келгенме. Къарындашларымы къарасын кийалмагъанем — энди киейим,— деди Каракай, жуукъ келе.

— Жатханланы алларында, бу жерни кырдыгыны, терегини, ташыны алларында да бир кере ассы болгъанса. Ол аз сунупму келгенсе?! — Азреталий орта бойлу, гиртчи адамгъа ушайды. Бети акъсылдымды, жукъады.

— Не айтханлыгъынгды ол?

— Сен бери жюрюрге тийишли тюйюлсе. Атамы осуяты алайды,— деди Азреталий, мудах къара кёзлерин Къаспотну къабырындан айырмай.

— Тау этегине, агъач къыйырына келгеннге сана да къой.

— Агъач кёпдю, тау этеклери кенгдиле. Сен анда бёрюча улуп да айлан,бери келме ансы.

— Къарындашым, тапсыз сёлешесе, мен таматангма да,— деди Каракай, алгъаракъ тепчий.

— Тамата таматалыгъын эте билсин. Къарындашларынгдан а былайдан башынгы алып къачхан кюн окъуна айырылгъан эдинг.

— Мен ёлюмден къачханем.

— Сен адамлыгъынгы, эрлигинги, намысынгы, суукъ ташныча, кенг быргъап, жангыз да ауананг бла къачханенг. Къайтып, табарыкъмы суннганенг? Ол кюн ала былайда кюйгендиле.

— Азрет, сен сабий эдинг,— ол балан бармагъы бла Тахирчикни кёргюздю.— Ма бучукъдан хазна тюйюл

эдинг — не билесе? Огъурсуз, жазыкъсыныусуз жан эди да, атабыз къарындашларыбызны жойду, мени харип этип кетди.

Азреталий, андан ары Каракайны сёзюне тынгыламай, Тахирни къолундан тутуп, жолуна тебиреди. Аякъ тюпде къургъакъ чапыракъла мирзеу суурулгъан тауш этедиле. Кюн жылыуу хычыуунду. Къайдан эсе да кёгет ийис келеди.

«Не десенг да, дуния тарды» — деди Азреталий ичинден. Кёлюне алай нек келип къалгъанын а кеси да ангыламайды. Каракай ючюн болур. Сюйсенг, сюймесенг да, бир жол бла жюрюрге тюшеди. Азреталий анга жарсыйды. Тийишлисича ёлюу — жашауча, бийикди. Алай Каракай андан къачды. Энди анга къабырлада къабыр юлюш, Азреталийге уа жюрек тынчлыкъ жокъду. Биреуге палах келсе, эллиле жетерле да аны харип этмезле. Эл кеси харип этсе уа, ким келир?! Туугъан жеринде, кёкде да Каракайгъа туугъан журтуну налаты къарындашларыны къанлары бла жазылып къалгъанды. Ол Азреталийни ауур жюгю болгъанлай турлукъду. Не десенг да, ала бир киндикден айырылгъандыла. Халкъ экисине да къарындашлагъача къарайды. Азреталий ол кирген жол бла элге, шахаргъа кирирге сюймегенин кёпле билмейдиле. Алай бир бирлерин кёрюп болмагъанла бирге тюбешселе, дуния алагъа кийик жолчукъдан тар болуп, кюнню кёзю, къарындашларыны ёшюнлеринде сууугъан къанлай, къаралып къалады...

— Сен ётюрюкчюсе! — деди Тахир, бираз баргъанлай.

— Сора нек? — Азреталий, тохташып, энишге, жашчыгъына ийилди.

— Биз энтта да аппабызны къоюп барабыз. А сен а, энди келсек, чыгъарыкъды дегененг.

Азреталий, жукъ да айтмай, Тахирни ызындан тебиреди.

— Чыгъарыкъ тюйюлмюдю? — деди дагъыда жашчыкъ.

— Угъай, биз аппабыздан айырылгъанбыз.

— Жулдузла, кюн чыгъадыла да. Сора уа? Адам да кюн кибикди деученг да сен. Сора аппаны ма бери алып кетгенде,— жашчыкъ ызына бурулуп, бармакъчыгъы бла къабырланы кёргюзтдю,— ынна: «Жулдузларым эртте кёмюлген эдиле, энди кюнюм батды»,— деп жиляй эди. Батханлыкъгъа, кюн дагъыда чыгъып турады. Айтчы, аппа къачан чыгъарыкъды? — деп къысды Тахир, атасыны къолундан тута.

— Сен уллу болсанг, школгъа барсанг...

* * *

Каракай, тау этегинде жангызлай къалып, тёгерегине къарай, бираз мычыды. Ол эрттеден бери былайлагъа келирге онгу болмай тургъанды. Жашлыгъында таныучу жерде жукъ тюрленмегенди. Биягъы тала — талалай, ма ол жугъур таш да. Ол ташны башындан Азреталий аны къучагъына кёп кере секиргенди. Энди уа, душманынача, ачы сёлешип кетди. Бу жугъур ташны юсюнде Каракай атасыны, кесини да чабыр миделлерин къурутуучу эди. Къош жокъду, жаланда — хуналары. Жангыз назы. Нечик бийикди... Алгъын заманда, былайны чыкълы кырдыгын жырып, атасы бла къойланы ызындан барыргъа Каракай да сюйгенди Алай бусагъатда ол аны эсине тюшюрюрге окъуна къоркъады. Былайны наныгъын эзерге, чапыракъ тауушуна тынгыларгъа, ана къолларыча, жылы жауунуна жибирге сюе эдим дерге кеси кесинден уялады. Сюйгени уа кертиди. Энди эркин тюйюлдю. Каракай аны ангылайды. Бу тийре озгъан жашлыгъын, атасын, къарындашларын, къой къыркъыргъа келиучю къызла, жашла бла ойнап, кюлюп сёлешиучюсюн жангыдан эсине салды да, тамагъы буулуду. Энди ала бары думп болгъандыла. Жерине сюймеклигинден эсе, Каракай ол жашауну сайлагъан эди. Ким бла, не бла къалды? Бары да тас болдула, биргесине уа — жаланда налат, къара ауанасы...

Каракайны санларын къалай эсе да бир тюрлю къарыусузлукъ бийледи, кёзлери ачыдыла. Ол, кючден атлай барып, Къаспотну къабырыны къатында гелеуге чёкдю.

«Атам, мен сенден кечгинлик тилей келмегенме... Билеме бермезлигинги. Къабырынгы къатында жиляргъа эркин эт деп тилей келгенме. Эл бла къууаналмай, аны бла жиляялмай тургъанымлы, ёмюрюм озуп барады. Бир жангылгъанны Аллах да кечеди дейдиле. Туугъан атам, къоншуларым кечмедиле. Дуния манга къарангыды. Кесиме да: «Къузгъун къанатынлай къаралгъанса»,— дегендиле... Эшитемисе, атам? Бир зат да эшитмейди. Жангызлыкъны азабын берип нек кетдинг? Къарындашларымы душман ёлтюрдю эсе, къанлары мени юсюме къатханлай нек къалды? Билалсам эди, мен къадарымдан жашау угъай, башха зат тилерем. Къадарым, башымда туз тюйгенлей да тур, жангызлыкъны сынатма деп тилерем. Ажашдыра эсенг, жашаууму юз деп

тилерем. Ташла санларымы эзип турсунла, жерни налатыны ауурлугъун а сынатма деп тилерем. Энди тилегенден файда жокъ. Манга дуния да жокъ, жол нёгер да жокъ... Эшитемисе, атам? Эшитмейсе! Сен хар заманда мени жарсыуума къадау ташлай тынгылауленг. Сен жазыкъсыныусуз, ташжюрек болуленг. Алайлай кетдинг. Къабыр топуракъ сени да жылытмасын...»

Ачыугъа хорлатып, ёлген атасына айтмазлыгъын айтханына жюреги бютюнда бек эзилип, Каракай, кёзлери жукъ кёрмей, ёрге турду. Сора, тентирей барып, оюлгъан къошну хунасына олтурду. Андан да турду да, назыгъа мангылайын тиреп, къатынча жиляды.

«Менича, сен да жангызса, харип, нёгерлерингден кенгде къалгъанса. Ажашхан зурнукча, жиляй-жиляй, сен кюнюнгю, кеченги оздураса. Кел, бир къош болайыкъ... Огъесе менден сендамы къачарса?»

«Къачалсам, къачарем. Жилягъан а этмейме. Бутакъларымда жылтырагъан — жилямукъ тюйюлдю — балауузду».

«Санга жангызлыкъ неди? Кюн жылытады, суунг, ашынг эркинди. Бир-бирле, кереклерин тапсала, башхалагъа жарсымайдыла. Сен аллайладан болурса. Кёремисе, нечик кенгсе, бийиксе».

«Инжилгенинг ючюн бош махтанаса. Аны сен кесинг сайлагъанса. Мен жангызлыкъны сайламагъанма. Нёгерлеринден кенг къалгъан жангызлыкъ тюйюлдю. Мени тамырларым жерни теренгиндедиле, аны биргесинеме. Мен жилямайма. Жангыз ёссе да, терек тереклей къалады, тереклигин этеди. Къадарым башха болмаз. Адам а...»

«Билеме не айтырыгъынгы. Къыйналма. Къадарым къыйынды».

«Сени къадарынг жокъду. Къадары жаланда халкъ бла жашагъанны болады».

«Сен, жансыз зат, сен, кёхтюйню кёклюгюн алгъан зат. Адам тюйюлсе дергеми кюрешесе манга?»

«Сюйгенингча ангыла. Бирлени бауурларын бийик таулада къушла чучхуй, башхаланы уа аулакълада таш тюпледе кёзлерин къаргъала къаза, жашау алай келе келеди... Къарачы ары...»

«Недиле бу къанат тауушла? Къайдан чыкъдыла, къайдан? Къаргъала, къап-къара къаргъала. Дунияны къаргъаламы алып къойгъандыла? Нечик кёпдюле, акъгъан чапыракъладан да кёп. Мен баргъан жерни тереклерин чапыракъла кёгертмей, къаргъала нек къаралта болурла? Мен туугъан жерни, жабалакъ агъартмай,

къаргъала нек къаралта болурла? Ёмюрюм сизни бла барады. Кёгюм, кюнюм да — сиз. Огъесе ёлгеннгеми санайсыз, мыллыкгача нек жыйылдыгъыз? Огъесе былайны къан ийисинми сезесиз? Къан ийис къызыл кырдыклада, терекледе. Къачайым. Къачыу, къачыу!..»

* * *

Бу адам мени атамды деп Азреталий Къаспотну къачан таныгъанын билмейди. Сёзсюз, бек эртте таныгъанды. Алай Къаспот бир кетсе, кёпге дери къайтмай эди да, жашчыкъ атасыны сыфатын, хычыуун тюшюн унутханча, унутуп къоя эди. Бир кюн а Азреталийни жашауна, сейир жомакълай, шош кирди. Андан сора, Къаспотну сыфаты бир да унутулмады.

Жашчыкъ анасы бла юй башларында эди. Эккяй нартюх сууурады, Азреталий а бош алай сюеледи. Къыркъарны сууугъу къоркъута башлагъанды да, эллиле отунларын, сыгынларын аямайдыла. Кёксюл, къара тютюнле, ожакъладан бирча чыгъып, бийикде, Азреталийни кёзю кючден илиннген жерде, жайыладыла. Жел жокъду.

— Жашчыкъ, ма, тобады, атанг келе турады, майна,— деди Эккяй, таудан элге кирген жолгъа къарай.— Чап аллына, хайда!

Азреталий жеринден тепмеди. Ол, юй башдан жерге тюшсе, атлыны кёралмай къаллыкъды. Мындан къарагъан жашчыкъгъа уа атасы бир сейир кёрюнеди. Ол башына боюнуна да булутла чулгъап келгеннге ушайды, башлыгъы аллай акъды. Тюбюнде аты уа андан да акъ. Уллуланы: «Къыш тау артында кёп мычымаз, жетер»,— деучюлери Азреталийни эсине тюшдю да, атасыны келгенин къышны келгени бла тенглешдирди. «Акъ киши акъ атына минип келеди! Чаби-чаби. Акъ киши акъ атына минип келеди! Чаби-чаби».— Жашчыкъ, къарс къагъа, ёрге-ёрге секирди.

— Тели, атам десенг а.

Керти окъуна, къыш суукъду. Къаспотну къоллары, къулакълары, боюну, сакъалы, эринлери да, олсагъатда сауулгъан сютлей, жылы болуучудула. Алай Азреталий къышдан чыртда къоркъмайды. Къыш келмей къалса, анга ол ариу эмен чанасы неге керекди?..

— Юй башына минип къарамасанг а, тёзалмаз эдинг,— деп, орамдан бireу Эккяйны къакъды. Ол Къаспотну жууукълашханын кёрюп айта эди. Азреталийни анасы жууап къайтаргъынчы, орамдан сёлешген озду,

атлы уа жетди. Алай Къаспот, юйге къайтмай, энишге айланды. Ол угъай эсенг, юй башындагъыланы эслемегенча этди.

Эккяйны жомакъларындан сора, тюшюнде жашчыкъгъа акъ атлы, нартла, акъ марал, акъ къуш келе тургъандыла. Алай ол акъ къушну къанатына неда акъ атха миннгинчи, маралны боюнун сылагъынчы, ала думп болуп, Азреталийни кёп термилтгендиле. Бир-бирледе уа жашил ёзенлени башларында, акъ булутлача, шош жюзюп, жашчыкъны ызларындан чапдыргъандыла. Жуукъ келирге къойгъан эселе да, жетдирмегендиле. Жашчыкъ, тюн, тюш деп хазна айыралмай, ол сейир жашил ёзенни излей тургъанды. Жашырын излей эди. Анда тутхан акъ атына минип, нарт кеси боллукъду, акъ маралны сютюн элни ауругъанларына кеси юлеширге сюеди. Алай, не бек кюрешсе да, Азреталий излеген ёзенин табалмады. Кече кёреди да, кюндюз тас этип къояды. Сейир тюйюлмюдю, ары барып, уллула кеслерине акъ атла сайламагъанлары, маралланы сауып, элде битеу ауругъанланы сау этмегенлери?! Биле болмазла. Азреталий биледи — гитчеден табалмайды. Атасы тапханды. Тюбюнде акъ атын, айхай, анда тутханды. Энди ол жашчыгъын да ары элтирге керек эди. Ол а кетип барады. Не бек тилесе да, акъ къуш инбашына, арбазгъа къонмаучуду — атасы кетип барады. Не бек къычырса да, акъ зурнукла «кърыу-кърыу» этип, озуп кетиучюдюле — атасы кетип барады...

— Атам, бери къайт!

Къаспот эшитмеди, атыны къуйругъу ызындан сюзюледи. Башлыгъыны къанатлары, къуш къанатларыча, къагъыладыла.

— Атам, къайрыса?! — жууап жокъ. Азреталий жиляды.

— Не этесе, теличик?..

— Кетип барады...

— Прабленде жумушу болур. Хар заманда да алай этиучюдю. Тын, уллу жаш! Бусагъат къайтады. Тын, адамлагъа эшитдирирсе.

Азреталий, юй башдан тюшерге унамай, атасыны аллына къарагъанлай турду. Кюн бата башлагъан эди. Анда, узакъда, жашчыкъ жаяулай ары хазна жеталмаз, ким эсе да тюртюню эзип, суюун таула башында булутлагъа аз-аз къуя барады. Артда уа ала, бир бирге къошула, уллу бола кетдиле да, кюнню кёзюн жапдыла. Энди анда тюртю суу ичген булутла угъай, жангыз бир байракъ — къызыл байракъ барды. Ол кемсиз уллуду,

таугъа чанчылыпды. Аллай уллу байракъ кимни болур, аны ким кётюре болур? Азреталий биледи — байракъ тау артында жашагъан нартланыды. Бираздан а нартла байракъны жеринден кёчюрдюле да, кюн жашчыкъгъа кёз къысды. Бусагъатда ол ,ыржынны жартысы тенглиди, юй башына, арбазгъа, жолгъа — саулай элге алтын суу ичирди.

Азреталий атасыны къайтып келгенин кёрдю. Алай энди ол кёп болмай былайтын озгъан тюйюлдю. Къаспотну башлыгъы, бети, аты да къызгъылдымдыла. Биягъында атны кенгден эсленнген уллу къара эрик кёзлери энди къып-къызыл мыдыхлагъа ушайдыла.

— Нек тураса, жашым, юй башында? — деди Къаспот, атындан тюшюп, Азреталийге къучагъын жая. Жашчыкъ секирди.

— Атха миндирейимми?

— Хауа! — деди Азреталий, атасыны боюнундан къаты къучакълай.

Аны гымых къара сакъалы зыбырды, тютюн ийис этеди. Атасы жашчыкъны бийикге кётюрдю.

Жерден ат алай бийик кёрюнмей эди. Энди хар зат — арбаз, арбазда томуроу да, босагъа аллында жатхан кючюк да къайры эсе да энишге кетдиле, узайдыла. Жашчыкъны башы тёгерек айлана башлады — къоркъгъан а этмеди. Жыгъылса, ачырыкъ тюйюлдю — акъ ат аны тюбюне жалкъасын жаярыкъды. Азреталий биледи: эшек туягъын салады, ат а — жалкъасын. Аз да къоркъмайды. Тейри къылычха миннгенлей, къууанды. Алыкъын а тейри къылычха да минер. Алгъа былай къыйырчыгъына. Хар заманда аны къыйыры не жерге, не таугъа тирелип туруучуду. Тирелмесе да, ма бу атха минсе, жетер да, юсюне чыгъар. Тейри къылычдан секирсе уа, аны тилеги толлукъду. Арбазларына акъ маралла келирлерин, акъ зурнукла къонарларын тилерикди, элде Азреталийча жашчыкъла уа акъ тайларын, акъ къушларын тапсынла, керекди ол. Бусагъатда уа, тейри къылычха минип, андан секиргинчи, жашил ёзеннге барып, кесини тайын тутаргъа керекди.

— Аття, сен мени жашил ёзеннге элтириксе да? — деди жашчыкъ, къолларын атны жалкъасындан айырмай.

— Не жашил ёзенди ол?

— Ма сен бу атны тутхан ёзен. Алгъа бу да тайчыкъ эди да?

— Айхай, элтирме, элтмей а! — Къаспот, Азреталийни тюшюрюп, атны иерин алыргъа киришди.

— Мен да, анда тайны тутуп, быллай уллу этеримме. Охому? Ингирде бары да, Къаспотну къарындашындан туугъан къатын келтире эди да, аны тоюна барыргъа хазырлана эдиле. Азреталий, от жагъада атасыны тобугъуна олтуруп, жылыугъа тынгылайды. Анасы отоу мюйюшюнде эски кюбюрню ачды да, андан дух ийис урду. Эккяй, тойгъа неда къонакъгъа тебиресе, дарий жыйрыгъын кийип, акъ гыранчасын къысыучуду. Бюгюн да аланы, Къаспотну кёк чепкенин да чыгъарды. Азреталий анасыны башында акъ гыранчаны бек сюйюучюдю. Ол аны анасын къалай эсе да бютюн ариу, сюйдюмлю этеди. Жашчыкъ, Къаспотну тобугъундан тюшюп, жёбелеп барып, жаулукъну шош сылады. Сора, кёзю башха затха илинип, сейирсинди. Кюбюр ненча ачылгъан эсе да, ол аны бир заманда да кёрмегенди, анасы да къаратмагъанды. Саргъылдым, тёртгюл къаты къагъытдан жашчыкъгъа экеулен къарайдыла. Экисини да къызыл жулдузлу, хайнух кибик, чюйбаш, узункъулакъ бёрклери. Аллай бёрклю адамланы суратларын Азреталий тамата къарындашларыны китапларында кёп кере кёргенди. Бек жигитлени, батырланы бёрклери къызыл жулдузлу неда «къызыл къашхалы» болуучудула. Жашчыкъны атасы да жигитледенди: ёнге уа акъ ат аны юсюне миндиримми эди? Алай, туура быллай бёрк киерча жигитди дерге уа... Огъесе атасы тюйюлмюдю, жангылгъанмы этеди? Бек ушайды. Сакъалы жокъду ансы. Айхай, экиси да атасына ушайдыла.

— Амма, бу кимди? — деди ол ахырда.

— Ол а — атангды.

— Аттяммы? Бу а?

— Атангы къарындашы.

Азреталий аны бир кёрмегени сейир тюйюлмюдю? Жашчыкъ биягъы Къаспотну тобугъуна олтурду.

— Сени къарындашынг бизге нек келмейди? Бизни сюймеймиди?

— Ол узакъгъа кетгенди, бек узакъгъа.

— Тау артынамы?

— Андан да узакъгъа.

— Ол а, харип, атангдан мажалыракъ эди, шибиля таякъ кибик, окъдан кёзюн жуммагъан.— деп кючсюндю Эккяй, суратны жашчыкъдан алып, кюбюрге сала.

Анасы нек кючсюннгенин жашчыкъ ангыламады. Атасы да мудах болду. Огъесе, Азреталийге айтмагъанлыкъгъа, къарындашы ёлгенми этгенди? Элде адамла ёле-ёле тургъандыла. Алай ала бош адамлады-

ла. Аттяны къарындашы уа жигитди. Жигитни, къызыл жулдузлу бёрк кийген жигитни, ёлюп ким кёргенди? Жашчыкъ анга ийнанмайды. Ол кёп затха терк ийнанып къалгъаныча, кёп затха да ийнанмай эди, кёп затны билмей эди. Бусагъатда жашау анга кенг, ариу, ырахат кёрюнеди. Желинлери сютден толу ийнеклени ингирде элге ырахат киргенлерин, эрттен-ингир отну тютюню ожакъладан ёрге тынч созулгъанын ол бек сюеди. Бешикден энди айырылгъан сабийлени гылыулагъа минип жортханларын, бирле уа, ат боюнуна алып, орайда бла къыз къачыргъанларын кюн сайын кёреди. Жашчыкъла уллу болсала, къыз сайлагъанларын, алагъа эгечле, къарындашла туугъанларын ол биледи. Гитче сабийлени тюйюшюучюлерин, итлени талашханларын, малла бир бирлерин уруучуларын да биледи. Алай, атасы кибик, уллу кишиле тюйюшген этедиле, элде бир бирлерин сюймегенле бардыла деп билмей эди. Ким айтса да, ийнанмаз. Элде ырахат, монг жашау къурар ючюн, кёпле бир бирлерин ёлтюргендиле деп эшите турса да, ийнанмай эди. Ёлтюре болурла, алай ала узакъдадыла. Элде жашау анга жарыкъ, къууанч жанындан ачылгъанды. Ол аны жаланда алай кёреди. Кеси алыкъын къарыусуз, гитче болгъанын ангылай тургъанлай, Азреталий мадарсызгъа, хомухха ичинден айып этерге юйреннгенди. Бир жол аны тамата къарындашы, Каракай, отундан келип, юйде хазыр аш тапмай жилягъанын жашчыкъ унутмайды. Андан бери Каракайны бирси къарындашларынча сюймейди. Азреталийни жюреги кимден да бу кючлюдю, батырды деген адамларына илешеди, неден да жарыкъ бетли затланы сайлайды. Къызыл-къолан жыйрыкъ кийген, акъ жаулукъ къысхан къызланы бек ариулагъа санап, ызларындан аз бармагъанды. Тойда къуруда аллайланы излеп, элни ненча ариу къызы барды деп санаучуду. Аланы бюгече да кёрлюкдю — къууанчы жюрегине сыйынмайды. Атасы аны тилегенин этсе, ол андан да бек къууанырыкъ эди. Унамады.

Азреталий, Къаспотча кенг атларгъа, аякъларын аны аякъ ызларына салып атларгъа кюреше, алай барады, Къаспот, кёк чепкенин кийип, белин кюмюш бел бау бла тартдыргъанды. Ол, баям, Азреталий сайлаучу къызыл жыйрыкълыладан да субайды. Жауурунлары алай кенг болмасала, анасы анга «къыз кибик» дей турур эди. Ол а, алай айтмай, къуруда «акътерек кибик» деучюдю. Бийик болгъаны ючюн айтады. Эккяй аны инбашына кючдюн жетеди. Азреталий, нек эсе да, атасы бла жангыдан ёхтемленди. Эх, биягъыча ол чюйбаш

бёркюн кийсе, бютюнда иги боллукъ эди. Не кюрешди — унамады. Нек? Огъесе жигит кёрюнюрге сюймеймиди? Азреталий а сюеди. Элде кишини чюйбаш бёркю жокъду, къайдан боллукъду? Къаспотну барды. Алай аны элде ким биледи — киймейди сора?! Азреталий тенглерине айтыр эди, не файда, ийнанырыкъ тюйюлдюле.

Жашчыкъ арбазда кеси кибикле бла кёп чапмады, ойнамады. Не этерик эди, ол айтханнга хазна къулакъ салмайдыла. Азреталий атасыны бёркюню, акъ атыны юсюнден хапар айта эди. Жашил ёзенде хар сабийни акъ тайы жортады. Аны тутхан тынч тюйюлдю. Жаланда Къаспот тутханды, ёсдюргенди, минип окъуна келгенди. Энди, жашил ёзеннге барып, Азреталий да тайчыгъын тутарыкъды. Жашчыкъла ийнанмайдыла. Ийнанмай эселе, турсунла! Турсунла — артда кёрюрле. Андан эсе, уллулагъа къошулуп, кесине ариу къыз сайласын.

Азреталий, адамладан толу арбаздан ётюп, юйге кирди. Жангызлай кирип келгени ючюн анасы бла олтургъан къатынладан, бегирекда юй мюйюшде сюелген ариу къызладан уяларыкъ болуп, Эккяйны тобугъуна таянды. Аны жыйрыгъынданмы, огъесе алайчыкъда къобузчу къызданмы — кимден эсе да конфет, къалач ийис урады. Азреталий, эс жыйып, къызладан бек омагъын сайлагъынчы, къобуз согъулуп башлады. Андан-мындан: «Ы, маржа, Къаспотну бир тепсетигиз!» — деп къычырдыла. Къаспот кишиле бла ич отоудады. Алай отоуну эшиги ачылыпды.

— Къартлыгъында не этесиз муну? — деди Эккяй, жанындагъыла эшитирча. Анасы атасына къартлыгъында деп бош алай айтханын Азреталий англайды. Ол бир заманда да тыш адамланы къатларында кеси адамларын, жашларын махтамаучуду.

— Эй-хей, Къаспот, бир кёз ачдыр, маржа!

Къаспот, къамичи ургъанча, отоу ортасына чыкъды. Гюренде, баям, эс жыяды, азчыкъ мычыды. Сора билеклерин кётюрдю — кёкде булутламы жюзедиле, кюмюш аймы барады? Къаспот гюренни ичи бла эки къаты айланып, жокку сюелген къызланы алларында билинир-билинмез тохтап, башын энишгерек ийди. Къызланы бири алгъа атлады. Ол Азреталий сайлаучуладан эди: юсюнде — къызыл атлесден жыйрыгъы, башында акъ гыранчасы. Табанларына жетген къара эшмелери чайкъалдыла. Атлес жыйрыгъы — «ёртен» жайылып, гюренни жарытды. Къаспот, сакъ жаун ургъанча, аны

сол жанына ётдю да, «сюрюп» тебирери. Сора «ёртен» селейди да, къарс урду. Эй-хей! Къош-къош тийип, къылычламы чыгъадыла? Къаспот, къолларын гёген боюнуча иничке белине тиреп, аякъ бюгеди.

Азреталийни атасы энди жаш тюйюлдю — тамата сабийине онсегизден атлагъанды. Ол гырхы адам тюйюлдю, ауур санлыды. Хар ким Къаспотха сейирсинип къарайды: терклигинг тау жели бламы эришеди?! Огъесе тёркликге жел сенденми юйреннгенди?! Мюйюз кибик сыйдам къаялагъа жугъутур тири ёрлейди. Тириликге ол сенденми юйреннгенди?! Тау суула, бийик акъ тёппелеге алгъыш эте, энишге терк саркъадыла.— Тёркликге ала сенденми юйреннгендиле?! Къыз — «ёртен», гюрен сюелгенлени бетлерин жангыдан жарытып, суху желде акътерекни чапыракълары сюзюлгенлей, сюзюлдю. Аны ызындан Къаспот — къуш тюгюнден женгилди.

Угъай, Къаспотдан тириликге, терклигге жел, жугъутур, тау суула да юйренмегендиле. Аны туугъан жери — жылы ана бешиги. Къаспот анга жюрегин саулай бергенди, жер а ёз бийиклигинден, кийикле, суула терклигинден, къанат женгиллигинден — чомарт юлюш. Ол юлюшню халал этген тынч тюйюлдю. Къаспот биледи. Алай, халал эталмаса, намысы, къара бугъойгъа кетген къар тугулча, чачылмазмы?

«Хайт де! Асса! Асса! Хей!»

Къаспот аякъ бурунлада, адам бийиклигинден бёрк жерге жетгенден эсе терк, гюрен айланып чыкъды.

— Жаша, оллахий, Къаспот...

* * *

Эрттенликде, биринчи кере уяннганында, Азреталий отоуда киши кёрмеди. Отоу жангыз кёзлю, жер тюплю, кенгди. Не жарыкъ кюнде да — къарангы, жаз а суукъду. Эшикден киргенлей, онг жанында къабыргъа узуну жыйгъычда тегене, тулукъла бла мирзеу, челекле турадыла, бирси къабыргъала аллында уа — юч агъач ундурукъ, мюйюшде кюбюр. Сора, тёгерегине тогъуз адам олтурурча, кенг, тёгерек от жагъа. Азреталий мында кеси жангыз къалыргъа сюймейди, киштиклеринден къоркъады. Биргесине жукъласа неда къоюнуна алса, къоркъмайды. Алай киштик асламында юй ортасында, мюйюшледе чёгюучюдю да, аны жанныган кёзлеринден сора жугъу кёрюнмеучюдю. Бюгюн а къоркъурукъ тюйюлдю. Гур-гур этип жанныган къайын от отоуну жарытады. Тапканы, Азреталийни бетин юсюнде атасыны къоч-

хар тонун, от башында талгъыр киштикни да жарытады. Жылыу, тонну къыздыра келип, жашчыкъны санларына жайылды. Ол хычыуун эди да, Азреталий жангыдан къалкъыды. Кёпмю-азмы жукълады, адамланы ауазлары аны уятдыла. Алай, къымылдамай, жашчыкъ къулакъ салды.

— Юйюнге келечича, къонакъча келгенме. Душманынгыча ашырма, маржа.

— Душманча келген эсенг, душманча кетерсе. Алай, мен кимге эсе да атымы бермегенликге, сен кёлкъалды нек боласа?

— Тоба, тоба! «Кимге эсе да» деп къалай айталаса? Сау тарда эллени таматасы тюйюлмюдю?! Хурметсизлик керекмейди.

— Хурметсизге хурметсиз болгъан сейирмиди?

Азреталий, сёз атасыны акъ атыны юсюнден баргъанын жаратмай, от жагъа таба къарады да, къонакъны таныды. Ол, кюн сайын арбаздан арбазгъа кирип, адамланы ишге чакъырыучуду. Аты Мусабийди. Бек иги адамды. Азреталийге тюбесе: «Къалайса, жигит?» — демей бир да озмагъанды.

Мусабий от жагъада бош алай олтурады. Къаспот а, саргъыл миделни, титип, къурутады.

— Санга къойла ызындан барыргъа бир зат табылмаймы къаллыкъды? Берсенг — игиди башынга.— Мусабийни отха айланнган жаягъы къызарып, бир кёзю уа къарангыда, киштик кёзюча, жылтырады.

— Мен кесими кишиден аманнга санап турмайма. Тамбла ол мени атыма минип чыкъса, халкъ манга не айтыр?

— Да сен, акъ байталгъа минмей, башхасына минсенг, къаратонму къаллыкъса?

— Къаратон къалама деп къоркъмайма. Аллахны ахшылыгъындан, алтысы ёседи. Сени къуллукъчунг къаратон къаллыкъ эсе да, байталны берлик тюйюлме. Тай заманындан бери къолумдады.

— Ант жетмезлик, орунуна башхасын берирбиз. Таматаны кёзю къарагъан эсе, не айталлыкъбыз? Айхай, ол тюз да правленнге келгенлей, къайдан чыгъып къалдынг эсе да...

— Алан, къызмы тилейсе, нек къадаласа? Ариу, жюйрюк атны мен кимден да бек сюеме. Сора, сени ол «таматангы» башында сууу бар эсе, бир эр киши минип айланнган атны тилерге къалай базынады? «Мен андан игиме»,— деп къалай айтады? Кёп заманланы ариу къызлагъа бла ариу, жюйрюк атлагъа кёпле дау эте

келгендиле. Сени айтханынг ол затланы мени эсиме тюшюреди. Эндиги заман биреу биреуню атдан тюшюрюучю заман тюйюлдю деп жашайбыз.— Къаспот, мидел къурутханын къоюп, чабырларын ууп башлады.

— Сора сен атдан тюшмей жашаргъа сюесе? Аллай ахлуларынг болуучелле, таныйбыз. Андан эсе, аланы унутуп, тамагъынгы къабынынга жыртдырмай турурму эдинг? Жинсиз жерден жин чыгъып къалады.

Мусабий бу арт сёзлерин, нек эсе да, башын алгъаракъ созуп, шош айтды.

— Къоркъутургъа кюреше болурса дейме?

— Менден къоркъмазса, къоркъуругъунгдан къоркъ.

— Игини кёлюне тиерме деп къоркъама ансы, ол сени «мамунгу» уа аман кёзюне жолугъайым,— деп, Къаспот аз ышарды.

Мусабийни отха айланнган жаягъы бишген къошунча болду. Сора ол, секирип турду да:

— Сенде уа бар кёреме! — Айхай, сен акъ атдан башхасына къайры жарашаллыкъса?! Эфендини къайын атагъа бош сайламагъан эдинг. Сен унутсанг да, ол ишчиклеринги унутмагъанла бардыла.

— Мен сенми болгъанма, къайын атамы ким экенин унутуп?! Эфендилени уа игилери жокъмуду, хайыуан?

— Аха, сора! — андан ары жукъ айтмай, Мусабий чыгъып кетди.

Къаспот, отха къарап, бираз олтурду. Азреталий къатына келлик эди, нек эсе да, алай бош келип къалыргъа базынмады. Кесини уяннганын, мында болгъанын билдирирге сюйюп, къургъакъ жётел этди.

— А-а, жашым, уяныпмы къалдынг?

— Хауа! — Азреталий жалан аякълай от жагъагъа келди. Жер юй тюп суукъ эди.— Аття, Мусабий атынгы бер деп нек айтады? Кеси тай тутуп, ат ёсдюралмаймыды?

— Айхай, хазыргъа бисмилля тынчды.

— Мен а алай этерик тюйюлме, мен кесим ёсдюрлюкме.— Жашчыкъ къара кёзлю, акъ тёгерек бетлиди.— Сен мени ары элтмей къойма. Охому?

— Элтмей а, элтирикме. Бар, кийин! — Къаспот Азреталийни чабырчыкъларыны тюплерин жангыдан тизе башлады.

* * *

Азреталий, тынгылы кийинип, эшикге чыкъды. Не сейирди: бюгече жатханында бир къарчыкъ да жокъ

эди, энди уа... Жашчыкъ къар жаугъанын мындан сора да кёргенди. Туура былай болуб' а — угъай. Арбаздан суу боюнуна дери, андан ары — таулагъа дери хар нени да, сют кёмюкча, чыммакъ, жумушакъ къар жапханды. Агъармай бир зат да къалмагъанды. Эски чалы, къазыкъ башлары, терекле, къышхыр жалай тургъан эшекни сырты, ит оруннга сыйынмай къалгъан къара маскени къуйругъу — Азреталийни кёзю къайсы бирине илинсин?! Арлакъда, къоншуларыны юй артларында, гитче акъ жашчыкъла, Къаспотну ышымы тенгли жашчыкъла, къардан акъ адам ишлеп, къатыны къачхан къызбай Къайтукъну терезе тюбюнде къычырадыла:

— Къайтукъ, Къайтукъ! Къатынынг къайтып келгенди, Къайтукъ...

Къайтукъ, гитче, алаша кишичик, башында угу-жугу эски къалпагъы бла юй мюйюшден къарады. Жашчыкъла, къачып, тёшге ёрледиле. Алай Къайтукъ кишини да къуумай эди. Ол юй башлагъа, таулагъа, арбазлагъа тёгюлген сютге — акъ дуниягъа шош къарайды. Къачхан сабийлигини ызындан — акъ дуния къууанчына эркин кёмюлгенлеге сукъланып къарайды.

Тюзюн айтханда, Азреталий, шуёхларын, «акъ къонакъны» да къоюп, бусагъатда кетип къалыргъа артыкъ бек сюймейди. Ала бла бир кесек жортуп, сора атасы бла узакъгъа, бек узакъгъа атланырыгъын билдирирге керекди. Киши кёрмей кетип къалгъандан анга не файда чыгъарыкъды? Кете эселе уа, ма тюз да бусагъатда. Шуёхлары тёшден къарап тургъанлай...

Азреталийни насыбы тутду. Къаспот аны жангы къардан да акъ атны боюнуна алгъанда, шуёхлары сын болдула. Сейирмиди, быллай атха аладан алыкъын киши да минмегенди. Азреталий жашчыкълагъа: «Къоркъмагъыз, жашил ёзеннге жолну мен сизге да кёргюзтюрме, анда акъ тайларыгъызны тутаргъа болушурма»,— деп къычырыргъа умут этди. Къычырмады. Нек эсе да ол асыры ёхтемленип эди да, алагъа жаланда кёз къыйыры бла къарап къойду.

Азреталий, анасындан туугъанлы, узакъ жолгъа биринчи атланады. Керти, Эккяй бла эл къыйырында тирменнге бара тургъанды. Алай, ненча баргъан эсе да, ол андан эрикмегенди. Тирменнге элтген жолну жанында жашчыкъ танымагъан не таш, не юлёкъу терек, ол кёрмеген не эски нал, не оюлгъан хуналада чыпчыкъ уя жокъ эди. Жол анга ол хар затын да уста билген жомакъ эди. Энтта да алайлай къалгъанды. Бюгюннгю жолу уа Азреталийге къаллай жомакъ айтыр, не бла къууанды-

рыр? Биз аны къайдан билейик? Ол кёргенни, эслегенни биз кёралмайбыз. Бир-бирде жол бизни терк талдырады, экинчи кере барыргъа тюшсе да, анга бютюн терк юйренебиз, арбазыбызгъа юйреннгенлей. Алай Къаспотха бу жол, бу къудурет, жашау кесича, жангылай къалгъанлай турур, эрикдирмез. Андан талса, эриксе, кесин жашаудан талгъаннга, эрикгеннге санар. Байталны да акъырын андан атлатады. Аны туякъ тауушу шошлукъну бузмайды. Къаспот тереклени инжилери жумушакъ къаргъа акъгъанларын, юслеринде акъ гыранчалары ауурлукъ этген бутакъланы шош чыкъырдагъанларын эшите барады. Жашчыгъы да, кесича, туугъан жерини жолларындан эриге, тала билмезин сюеди. Аны шош бешик жырына тынгылай ёссе сюеди.

«Азреталий, бюгюн жол санга не кёргюзтсе сюесе?»

«Ол жомакъда айтылыучу батырланы жерин кёргюзтсе сюеме».

«Сен гитчечиксе, туугъан жер не болгъанын билмейсе».

«Билирге сюеме».

«Алай эсе, манга къара да къой, мен аны бир этегиме».

Азреталий бла ким сёлешеди? Ол кимни ауазына жууап береди? Акъ минчакълы тереклегеми, тау суучукъгъамы? Байтал, тохтап, андан суу иче эди. Жашчыкъ къарады да, аны тюбюнде тюрлю-тюрлю ташчыкъла кёрдю. Уллу, гитче, къызыл, жугъур ташла. Кенглиги уа — эки арба жолну бирге къошханлай. Суу, терен къарны инбашлары бла эки жанына тюртюп, алай саркъады. Аны саркъгъаны — терк, жыры уа шошду, сагъышлыды.

«Сен былай нек ашыгъаса? Туугъан жерингденми къачаса?»

«Мен ашыкъмасам, акъ жабыу мени жарты жолда жукълатыр, муратыма жеталмам».

«Сора сен андан да бек ашыкъ, ашыкъ! Сени къар басарын сюймейме».

Азреталий сейир этди. Ол бир заманда да адамдан башха бла сёлешмегенди. Сёлеширге жарарыгъын да билмегенди. Огъесе хар адам атасына, анасына тилленнгенча, туугъан жери бла сёлеширге да тилленнген кюнюмю болур?! Алай эсе, жашчыкъ, сен жолгъа бош чыкъмагъанса. Санга мени алгъышым да жетсин: журтунгу ауазы жолларынгда талмай жюрюрге кёллендиргенлей турсун!

— Аття, бу саулай мени туугъан жериммиди? — деп

сорду жашчыкъ, башлыкъ къанатын ауузундан энишге тарта.

— Айхай, сени туугъан жерингди.

— Нечик уллуду! Не замандан бери келебиз, къыйырын а кёрмейме.

— Аны къыйыры жокъду, уллулугъун ангылар ючюн а сен аны бек сюерге керексе,— деди Къаспот.

— Бек-бек сюергеми керекме?

— Алайсыз жарамайды.

— Нек?

— Санга къалай ангылатайым да?.. Ол — сени ат боюнуна алып баргъан атангды, бешигинге ийилген анангды.

Жашчыкъны тамагъына нек эсе да бир тугул тыгъылып, не энишге, не ёрге бармай, тохтап къалды. Бюгюннгю сезимча сезим аны бир да бийлемеген эди. Не? Къаллай сезим? Азреталий билмейди. Кёзлери аз заманны ичинде чарс кёрдюле да, эки жилямукъ иер къашха тийип чачылды. Жашчыкъ толгъан кёзлерин атасындан букъдурургъа кюрешди. Не болгъанды? Аны жилярыгъы чыртда келмейди, сора жилямукъла къайдан чыкъдыла? Азреталий аякъ бармакъларын ташха уруп, бек ачытса, неда аягъына шинжи кирсе, аны кёзлери анда толуучудула. Бюгюн а? Угъай, жашчыкъ аны ангылаталлыкъ тюйюлдю. Ол жаланда бир затны биледи. Жилямукълары ачыгъандан чыкъмайдыла. Эндиге дери жангыз анасы болгъан сунуп тургъанды. Дагъыда быллай сейир, уллу анасы болгъанын а билмегенди.

Бираз баргъандан сора, къалын агъач жолну эки жанындан кенгнге къачды. Къаспот бла Азреталий акъ талагъа чыкъдыла. Тала саулай тизгин-тизгин тишле бла сырылыпды. Ала жашчыкъны юйюнден да узундула, бийикдиле. Юслеринде къалын, акъ жууургъанларында кюмюш жулдузла, анга кёз къыса, жанадыла. Къайда эсе да, Азреталий кёралмайды, жумарукъла, сызгъырып, шошлукъну кёзге кёрюнмеген жабыуун жыртадыла. Алайлай, билмей тургъанлай, чартлап-чартлап, журла тишлени артларындан чыкъдыла да, сызылышып, агъач таба къуюлдула. Азреталий, ызларындан къарап, аланы тай сюрюу юркюп баргъаннга ушатды. Не жаныуарладыла деб' а атасындан сормады. Тили айланмады, бютюн бек элгендиреме деп къоркъду да, солуун тыйды. Журтла къайтмадыла. Тохтап, артха къарамадыла — агъачха кирип кетдиле. Анда, бийикде, акъ тауну зыгъыр, таш «бел бауундан», биягъында сызгъыргъанла болурла, жумарукъла кётюрюлюп, тюзюнлей,

къар юзюлгенча, энишге айландыла, ызларындан а — къара къуш. Жашчыкъ сормай тёзмеди.

— Жумарукъла къушдан къачадыла,— деди Къаспот.

— Журла уа?

— Элгеннген этгенликге, журла адамдан къоркъмайдыла, бёрю къуумаса. Ма бусагъат къайтырла, ырахат тохтап, бичен ашарла.

— Сора къушла, бёрюле жерибизни душманларыдыла. Мен аланы сюерик тюйюлме,— деди жашчыкъ бираздан.

— Керти айтаса, туугъан жеринги хар затын, хар жаныуарын тенг сюймезсе. Кийигин сюерсе, жумаругъун сюерсе, къаргъасын — угъай.— Алай Къаспот, жумарукъланы жеталмай, энди акъ тала башында къалкъыгъан къушха къарап, аз тынгылады.— Бёрю — кийиклени, къуш — жумарукъланы къууарла. Анда уллу хата жокъду. Ата журтунга сюймекликге жетгенде уа, жеринги эки аякълы душманларын кёрюп болмагъанынгча, аны бёрюсюн, къушун, къузгъунун окъуна аллай бир сюй. Жерибизни журун, душман элгендиргенден эсе, кесини бёрюсю къуусун. Ата журтунда жашап, аны къадарына сансыз къарагъандан эсе, узакъдан туугъан жерини жилянын, бёрюсюн кёрюрге термилип тургъан игиди,— деди Азреталийни атасы. Алай ол сёзлени жаланда жашына айтып къоймай, кеси кесине да айта эди. Къаспот дунияда бек уллу насыпха туугъан жерине керти сюймекликни санайды. Жашлары бла ушагъында, сюрюу къыйырында да болсун, журтуна сюймеклик сёзлерин, намаз керекленича, къайтарып-къайтарып шыбырдаучуду. Бюгюн да шыбырдады:

«Жерим, жилянынга, бёрюнге окъуна тенг этип къой, душманынга тенг этме. Кийигинги къотур мюйюзюне, атымы туягъына тенг эт — душманынга тенг этме...»

Къаспот бла Азреталий таланы къыйырына чыкъгъанлай, къалын агъач, биягъы жуукълашып, жолну тар этди. Жашчыкъны атасы терек бутакъланы онг къолу бла сакъ бюге, байталын алай бардырады. Къанатлыла уа, тукъузгюледен тюртюге, муркъулагъа ётюп, жубана, аланы къып-къызыл инжилерин акъ жабыугъа агъызадыла.

II

Энди жаз болгъанды. Азреталий алгъынча гитче тюйюлдю. Тюбеген ахлулары, семиртмей эселе, нечик

иги ёсгенди дейдиле. Ол ёсгенин, ала айтмасала да, биледи. Былтыр тёппеси атасы миннген атны ёзенгисине кючден жете эди да, энди бурун сырты бла окъуна жеталады. Агъач къыйырларында, тала тёгерегинде битген ханслагъа кирсе, терекледен сора жукъ кёрюнмей къалады. Азреталий аны бир кесек жаратмайды. Талагъа чыкъса уа, жашчыкъ кеси кесине уллу кёрюнеди, таланы кырдыгы бек бийикди, акъ байталны къарын тюбюне жетеди, алай, не узун эсе да, андан жашны бир къарышы артыкъды. Кырдыг' а къалай сейирликди! Жашчыкъ аны кишиге ангылаталмаз. Жел, не аз къатылса да, толкъунланып, шош шууулдар, ары-бери къаушалыр. Ол заманда Азреталий аны анасыны чачын сылагъанлай сылаучуду. Къайсы жанындан келгенин билмезсе, бурунунга оразык, бишген наныкъ ийис келир. Къош аллында ташха минип къарасанг, тала жашил кёрюнмез — сары, акъ, къызыл тамгъалы, деменгили гебенек къанатын жайып, шош солуй тургъан сунарса: таланы гюлю алай кёпдю. Ол, Азреталий сайлаучу къызланы къолан жыйрыкъларынлай, омакъды. Не Къаспот, не жашлары къой сюрюуден алыкъын анга мал ычхындырып малтатмагъандыла. Акъ байталны отлауу уа андады. Алай жашчыкъ аны талада аунап неда мухарлыкъ этип кёрмегенди. Гюл бахчаны ичинде къыз жюрюгенлей, ол талада сакъ жюрюйдю, сакъ отлайды. Жумушакъ, жылы эринлери бла сайлай, кырдык юзген болмаса, туягъы бла бир гюлню да къанатхан болмаз. Къаспот аны талагъа андан эркин этип къойгъанды.

* * *

Бусагъатлада Къаспотну жашлары, экисинден къалгъанлары, битеу къошдадыла. Бары да алты къарындаш боладыла. Бек таматалары, Къанамат, къайда эсе да Къызыл Аскерде къуллукъ этеди. Азреталий аны сыфаты былайды деп билалмайды — унутханды. Къанаматны кичилери — Шамил бла Каракай, аталарыча, къойчула. Шамил, мыйыкъ къойгъан, Каракайдан алашаракъ, алай андан бёкем жашды. Къошда шапалыкъны да ол этеди. Каракай а, не айтырса, тамата къарындашына къарагъанда, гинязды. Мен къатынмы болгъанма деп, къанганы жарашдырыргъа чыртда унамаучуду. Сора бир-бирледе, нек эсе да, атасы анга: «Ой, хомухдан туугъан а»,— дей, урушуучуду. Азреталий ангылагъандан, Шамилден ол чырайлыды: тизгинлиден иш кёрюне болур. Узун жашды, сакъал, мыйыкъ энди ура

башлагъанды. Аланы ызындан туугъанны аты — Гитчеди. Быйыл бешинчи классны бошагъанды. Гитче бла Азреталий, ортанчылары Хамит, элде Эккяйны юй жумушларына болушадыла. Бусагъатлада Гитче атасыны неда къарындашларыны орунуна къойла кютеди, алай, асламында къошда къалып, къышха къургъакъ отунла хазырлайды. Хар ыйыкъдан эшекни ауур жюклеп, элге тигелеп къайтады. Элге, анама эшек бла отунла элтип, мен да къайталлыкъмы деп, Азреталийни умуту алайды. Айхай, ол жумушну анга киши ышанмайды. Жашчыкъ жаланда акъ байталны, шауаннга тигелетип, суу ичирип къайтарыргъа жарайды. Ол да аман тюйюлдю. Тенглери анга да жараялмайдыла. Ала алыкъын акъ атны угъай, тор атны къатына окъуна баргъан болмазла. Бир-бирледе Азреталий, атасындан жашыртын, байталны бийик ташны къатына тартып, миннген да этиучюдю. Алай, шауаннга бара, минерге хазна сюймеучюдю — ат, суу ичеме деп, башын энишге этсе, алгъа чартлап кетерге аздан къалыучуду. Къайтып келе туруп — иш башхады. Ол заманда байтал тынч-тынч атлайды: къайры ашыгъырыкъды — къарыны токъ, суу къайгъысы жокъ. Алай тынч келе тургъанлай окъуна, тийреде ат кишнегенин эшитсе, жашчыкъны жыгъаргъа боллукъду. Ол, башын сир къатдырып, шошшош къуушалайды да, Азреталий, бирле аны элекге олтуртханлай, ары-бери эленеди. Жыгъылгъан а этмегенди: акъ ат акъыллы хайыуанды.

Къаспот улучукъ жашауда кёп зат ол умут этгенча болмагъанын ангылай-ангылай барады. Аны анга не атасы, не къарындашлары айтып кюрешмейдиле: жашау кеси сырына кимден да кеси тынгылы юйретеди. Алай дагъыда, къош аллында уллу ташха минип, Къаспотну, жашланы чабыр миделлерин кюнде къурута, сагъыш этгенин, таладан, агъач къыйырларындан кёзлерин алмай, не эсе да излегенин къоймайды. Бу затны излейме деп айталлыкъ тюйюлдю. Акъ тайла талалада чабып айланмагъанларын билгенди. Аланы акъ байталла табадыла. Кючюкчюклени да уллу итле табадыла. Алгъаракълада Гатча (къошда тургъан итлени бирини аты алайды, Шамил тегенеге худур къуйса, аны: «Гатча, Гатча, ма, ма»,— деп чакъырады), къарыны жерге жете, айлана кетип, артда уа, тас болуп туруп, ызындан жети кючюк тизип къайтханды. Энди аны къарыны уллу кёрюнмейди. Байтал табарыкъды акъ тайны уа. Жашчыкъ ол умутун юзмей жашайды. Айхай, байталны къарыны чыртда тюрленмейди, уллу болмайды.

Уллу болмаса уа, тай къайры табарыкъды?! Алай Азреталий сакълар. Ол акъ байталгъа, умутуна, омакъ талагъа, агъачха, таулагъа ышанады. Туугъан жери аны тайсыз къоймаз, туугъан жерини агъачлары андан журларын жашырмазла. Керти, бусагъатлада талагъа журла келип кёрюнмейдиле. Алгъаракълада тала къыйырында юч-тёртюсюн эслеген эди. Къатларына барыргъа умут этип, жашчыкъ ташдан тюше башлагъанлай, думп болдула да кетдиле. Азреталийни жюрегинде алагъа сюймекликден башха ниети жокъ эди. Жуукъ барып къараргъа термиле эди — кёзлерине, кырдык къалай юзгенлерине. Жашчыкъ журну орунунда болса, къачарыкъ тюйюл эди. Келип, адамланы къолларындан суу ичип, кырдык ашар эди. Адамла журланы бек сюедиле, ала уа нек сюймейдиле? Башларына игилик къайдан чыгъарын билалмайдыла, харипле. Огъесе игилик чыкъгъан жерден аманлыкъдамы чыгъып къала болур? Алай Каракай айтханды. «Игиликге тюбейме деп, алданып къалмаз ючюн,— дегенди ол,— игиликни да аманлыкъ сунуп жашаргъа керекди». Азреталий Каракайгъа ийнанмайды. Ол андан кёпге таматады, таматалагъа ийнаныргъа тийишлиди. Жашчыкъ аны биледи, дагъыда ийнанмайды. Ма, сёз ючюн, бусагъатда журла къачмагъанлыкъгъа, Азреталийден не хата кёрлюк эдиле? Бир зат да угъай. Жашчыкъ къарындашына жюрегиндегин айтханда, ол, кюлюп:

— Сен алыкъын теличиксе,— деди.— Кёремисе, агъачдан бёрюле, журла да чыкъгъанларын. Агъачха кийикле излей барып, бёрюлеге тюбеп да къаласа — сакъ болмасанг, харипчик, чачып кетерле.

— Сора туугъан жерими агъачында, тауларында, къайдан хата чыгъады деп, къоркъуп жюрюргеми керекме?

— Алай демейме, хар зат да сенден къоркъуп къачарча, къарыулу болургъа керексе.

— Мен журланы къачырырча болургъа сюймейме. Сен аланы къачырып не табаса?

— Къачып узакъмы барлыкъдыла? Керек заманда, огъум аланы, жазмай, жетер. Сен да мюйюзсюз къозучукъ болуп ёсерге бош кюрешесе.

Жашчыкъ, не жууап къайтаргъа билалмай, иги кесек тынгылады. Аны ючюнмю болур эди, огъесе къарындашыны «огъум, жазмай, жетер» дегени ючюнмю? Азреталийни нек эсе да жилярыгъы келди.

— Сен ётюрюк айтаса, атам алай айтмайды. Бёрюню, журну да бирча элгендирген иги адам тюйюлдю.

Мурса бла бу гюллени бир бирден айыргъан къыйынмыды да? — деди жашчыкъ.

— Сен айыргъанлыкъгъа, жур анымы биледи?

— Билликди. Акъ байтал, санга тутдурмай, къачхан этеди, атамдан, Шамилден, менден а чыртда къачмайды, билдингми? Къойла сенден юркген этедиле, атамдан юркмейдиле.

Азреталий, жангыдан тирилип, жюрек къууанчын жашыралмай, сёлешди.

Каракай а, андан тамата болгъанлыкъгъа, таматалыкъ жеринде къалырчаладан тюйюл эди. Хазнамыды, сабий акъылдан чыкъмагъан, бетине тюк энди ура башлагъан жаш. Бютюнда бешикден кёп болмай къопхан къарындашчыгъы ырбыннга тыйгъаны ючюн ачыу тийди, бир кесек сагъышланды. Кертда дегенлей, ол ат, не Шамилден, не Къаспотдан къачмай, артыкъ андан нек изгилтинди? Каракайны анга не хатасы жетгенди? Атасы байталны тутуп кел деп жиберсе, туталмай, жерге кирлик болуп къайтады. Не Гитче, ол угъай, Азреталий окъуна барса уа, байтал жеринден тепмейди. Аны хатасындан, Каракай, уялып, аз къызармагъанды. Жаш аны анга бир заманда да кечмегенди, кечген да этмез. Къаспотдан жашыртын къамичини жетдире-жетдире уа турады. Ол акъ атны кёрюп болмайды, ат да — аны. Бир бирлерине къачан хата этгендиле? Каракай билмейди. Огъесе, атасы айтыучулай, бир бирге жюрек къатылыкъ чёп сыннган тенгли гитче затчыкъданмы тууп башлайды? Къалай алай эсе да, къарындашчыгъы тюз эслегенди. Бусагъатда ол анга аны окъуна кечалмайды. Угъай, Каракай Азреталийни бек сюеди, сюймей а. Сюйген этгенликге, башына урдуругъа деп турмайды.

— Да сора, журла сенден, менден да тенг нек элгенедиле? — деди Каракай.

— Ма сен мени биргемесе да, андан.

— Биргенге тюйюл эдим да, нек ётюрюк айтаса?

— Тюз къатымда болмагъанлыкъгъа, биргеме эдинг.

— Мен элге энип, сен кесинглей барсанг, элгенирик тюйюлдюле депми тураса? — Каракай биягъы ачыулана башлады.

— Бусагъатда да элгенирикдиле.

— Артда уа?

— Артда уа — угъай.

— Къачан?

— Не билейим. Атам адамла барысы да бирча игиле болсала дегенди.

— Мен аманмамы да?

— Аны да билмейме...

— Сора, доп-доп этмей, тынч тур! — Каракай жашчыкъны къалпакъчыгъын кёзлерине тартды.

Азреталий алгъаракълада тамата къарындашы бла этген ушагъын жангыдан эсине тюшюрюп да бошагъынчы, ушкок атылгъан тауш эшитилди. Жашчыкъ, ушкок бусагъатлада журла къачхан тийреде атылгъанын ангылап, сагъайды. Сейир этмеди. Ушкок тауушланы эшите-эшите турургъа юйреннгенди. Алай бу жол ушкок журлагъа атылгъанды деб' а билмеди, эсине окъуна келтираллыкъ тюйюл эди. Кёп мычымай, агъачдан биреулен чыгъып, таланы кырдыгын жыра, къош таба айланды. Олсагъат окъуна Азреталийни чач тюклери ёрге къопдула, жюреги, ёмюрде урмагъанча, терк-терк уруп башлады. «Каракай... Мени къарындашым,— деди ичинден.— Къурлай келмейди, не эсе да кётюрюп келеди. Хау, алайды».— Жашчыкъ кесин аны таба атды. Ол бир заманда таланы кырдыгын кёзю къыйып, малтап чапмагъанды. Бусагъатда аны кёзлери жукъ кёрмейдиле — не кырдыкны, не назик гюллени. Ким эсе да къара ташланы сызып-сызып жибергенча, жан-жанында, аллында къысхакъуйрукъ, тёгерек бёденеле учадыла. Къарапкъарагъынчы, Азреталий, Каракайгъа жетип, сын болду. Ол да, къоркъуругъу келип, тохтады.

— Не хапар?

Жашчыкъ жукъ айтмады. Узун, къара кирпикли кёзлери жилямукъладан толдула.

— Не болгъанды дейме да?!

Каракай журну ал, арт аякъларындан да тутуп, суу къылычныча, боюнуна атып сюеледи. Жашчыкъ журну къамичи сапча иничке аякъларын, жютю къара гышмычыкъларын эследи. Аны башы энишге салынып, жуху уучуну белине жетеди. Ауузунда жарты чайналгъан кырдык буштукъ болуп къалгъанды. Мени кёк тереклеге, гюллю талалагъа, бийиксырт таулагъа, таза кёкге да термилте нек къойдугъуз дегенча, аны мияла кёзю мудах жылтырайды. Журну жауурун тюбюнден чыкъгъан къан Каракайны инбашына, сол ёшюнюне къата, энишге саркъады, кюмюш бел бауун, кёлек этегин къызартханды.

— Жуукъда кёрюрге термилиучю эдинг да, хайда, заукъ эт,— Каракай жюгюн кырдыкга сойландырды. Жашны бети, юсюне къатхан къанча, къаралдым-къызылды. Кёлек жагъасыны тюймелери тешилипдиле. Терлеген тырмы ызла, жаякълары, боюну бла энишге барып, къоюнунда тас боладыла. Азреталий, жукъ айтмай,

кырдыкга олтурду. Кёзлери узакъгъа сагъышлы къарадыла. Сора:

— Бу сени журунгму эди? — деди.

— Агъачда журла кёпдюле, ёлтюргенинг сени болады да къалады.

— Угъай. Сен кесингикин ёлтюрдюнг. Энди агъачха кирсенг, анга тюбемезсе. Аны жиляп айланнган баласы да ачдан ёлюр да, дагъыда биреулен журуна тюбемез, жарсыр,— деди жашчыкъ мудах ауаз бла, мыллыкны башын сылай.

— Сюе эсенг, сени журунгу ёлтюрюп жарсытмам, охому? — Каракай, къарындашчыгъын иги ангылаялмай, жапсарырча, жумушакъ сёлешди, аякъ юсюне чёге.

— Сен журну ёлтюрюп къойгъанса, атабыз не айтырыкъды? Къоркъмаймыса? — деди дагъыда жашчыкъ.

— Аллыма келген журну ёлтюргенликге, атамдан нек къоркъама?.. Ол да — ырысхы юлюшюм.

Экиси да бираз тынгыладыла. Жылы тёбенгичик кырдыкны, журну тюклерин, Азреталийни жумушакъ чачын шош сюзюлтеди.

— Насып юлюшюммю дейсе? Сора сен аны ушкок бла нек урдунг?

— Ушкок бла атмасам, тутдурлукъ тюйюл эди.

— Сора ёлтюрмеген затынг сени тюйюлмюдю? Насыпны зор бламы тутаргъа керекди? Аны башха амалы жокъмуду?

— Айхай, къолума тюшмеселе, кёкде учхан зурнукладан, агъачда кийикледен, таулада жугъутурладан да манга не файда?

Азреталий бир инбашын ёрге тартды.

— Сен а кёкде насып жулдузунг болгъанына ийнанамыса?

— Бек ийнанама.

— Ол къолунга неда жерге тюшгюнчюннге дери сени насыбынг тутарыкъ тюйюлмюдю? — Азреталий керти кёкде кесини, къарындашыны да жулдузун кёрюрге умут этгенча, алгъа ёрге, артда уа таула бла кёк бирге къошулгъан жерге къарады. Алай ол бусагъатда анда булутладан башха не кёрлюк эди?!

— Жулдузну иши башхады,— деди Каракай, иги кесек тынгылагъандан сора.

— Ол, жерге неда сени къолунга тюшсе, бу журну кёзлерича, ёчюлюп къаллыкъды да?

Каракай, жууап къайтармай, мыллыкны, биягъыча, боюнуна атып, къошха тебиреди.

Ингирде жаш, атасыны кёзюне урунмазгъа кюрешип, тышында ыстауат тийресинде кесин булжута, кёп айланды. Къаспот мулжарда таянып тура эди. Ол бюгюн, мыйыкъларын гымых этип, сакъалын да жюлюгенден тюйюл эсе, бети Азреталийге бир заманда да болмагъанча огъурсуз кёрюнеди. Жашчыкъ атасы Каракайгъа ачыуланнганына, аны хатасындан мудах жатханына ишексизди. Алай, Гитче тамата къарындашын чакъырып келгенинде, Къаспот жеринден окъуна тепмеди, боюнун буруп, анга къарамады. Каракайны бетинде къаны жокъду, киши сёз айтыргъа базынмайды. Ахырында аталары, Шамилден суусап тилеп, мулжаргъа олтурду. Азреталийге, къалгъан къарындашлагъа да жан киргенча болдула. Ичлеринден Каракайны терслеселе да, аталары анга урушурун сюймейдиле. Алай Къаспотну жюреги бек къыйналмаса, тынгылап турмаучусун да биледиле.

— Жашым, олтурчу былайгъа,— деди ол Каракайгъа, къатында жер кёргюзте.

Каракай баштёбен болду.

— Манга сормай, ушкокга къатылмагъыз, уугъа чыкъмагъыз деген эдим да, журну нек ёлтюргенсе? — деди аталары, шош ауаз бла.

Жаш жукъ айтмады.

— Мен санга сёлешеме.

— Агъачда кийик ёлтюрюрге эркин тюйюлмеми да? — деди Каракай, башын кётюрмей, эшитилир-эшитилмез ауаз бла.

Къаспот, жашына хыны къарап, дагъыда мычымай мудах бет алды.

— Сен бюгюн туугъан жеринге айландырып ушкок атханса, насыбингы жаралы этгенсе,— деди ол.

— Ушкок атаргъа нек юйретгенсе сора? Мараучулугъум хата келтире эсе, мараучу нек этдинг? Адам ёлтюрмегенме, жаныуар ёлтюргенме.— Каракай энди батырыракъ сёлеше эди.

«Керти окъуна, атам къарындашларымы аллай мараучула нек эте болур?» — деди Азреталий ичинден.

Къаспот, жангыдан мулжаргъа таянып, сагъышланды. Жашы ол соруну берир деп бир заманда да эсине алмагъанды. Сабийлерин мараучулукъгъа, бек керекли, сыйлы усталыкъгъа юйретген сунуп тургъанды. Энди уа бюгюн ёмюрюнде биринчи кере аллай усталыкъ кимге керекди деп сагъышланнганды. Керекмиди ол энди анга, жашларына, адам улуна? Мындан онбеш, жыйырма жыл алгъа анга алай соргъанны Къаспот арсарсыз

жаягъына урур эди, арбазындан, калак итни къыстагъанлай, къыстар эди. Кеси анга тынчлыкъ бла юйренмегенди. Сау болсун къарындашы Аскер. Ол таулада, беш да элде аты айтылгъан мараучу эди. Кичи къарындашын да кесича уста этгинчи тынчаймады, тынмады. Бир жол Аскер къыртчыгъаны кёргюзтюп, илишаннга башын алып ат деди. Алай Къаспотну огъу, ашыкъгъанмы этди, къанатлыны башын угъай, боюнун чачдырды. Ол заманда Аскер, ачыуланып:

— Хомух, кёзлеринг къырауму болгъандыла? — дей, къырчыгъа мыллык бла бетине урду. Сора, эрлай, ушкокну сермеп, кёкде учуп баргъан чыпчыкъны тюшюрдю.

— Душманынгы да алай атарыкъ эсенг, дуния жарыгъына бош къарайса...

Къарындашы берген усталыкъ Къаспотну бир заманда да жарсытмагъанды, элден ыспас а кёп кере келтиргенди. Ушкок ата билиу сёзге усталыкъчады. Берген магъананга кёре, сёз бирде жюрегинги жылытады, бирде уа, окъ тийгенлей, ачытады. Къаспот аны биледи. Алай бир-бирледе ачыуну жолун кесича ачы зат бла кесмесенг, жерингде ачыуну урлугъу бютюн бек юйрейди. Сёзню сёз тыяды, окъну уа окъ тунчукъдурады. Биреу элинге ёлюм келтире эсе, къара палахны ёлюм бла ёчюлтюрге тюшеди. Алайсыз ол жоллада, тыгъырыкълада иесиз парийча айланады. Аскер бла Къаспот, къара жамычылары — юйлери, къошлары, ушкок — таянчакълары, жол, иш нёгерлери болуп кёп заман ашыргъандыла. Къара жамычы аланы жауундан, буздан сакълагъанды, ушкоклары уа — душмандан. Закон аланы эрликлерине, адамлыкъларына бет эте билмеген кюнледе жазмагъан окълары палахны аллын тыйдыла, элхууурну аллын тыйгъанлай, къоншуларын ачдан сакъладыла. Къаспот ушкокга жангы къармаша башлагъан кезиуде, тау артындан къошха уручула келип, сау элни байлыгъын — къойларын сюрюп кетерге умут этген эдиле. Ала бла ачы сермешгенлери жашны эсиндеди. Эки къарындашха онбир уручугъа къаршы сюелген тынчмы эди дейсиз? Жан татлыды, алай аны эрликден, кишиликден айырсанг, тул къатынча, жиляй жюрюйдю. Жанларын алып къачмадыла. «Жаныбызны берейик да, намысыбыз бла къалайыкъ»,— деди Къаспот. «Эй, хомух, биз экиси бла да къалыргъа керекбиз. Жаныбызны берсек, намысыбыз бла ёлгенибизни элде билмезле, хайт де,— деди Аскер.— Сора ала жаланда онбирдиле, биз а — кёремисе, хар таш — юйюбюздю». Къарындашла

уручуланы тогъузусун тогъуз сал этдиле, экисин а — къачхынчы. Артда, таулагъа тюзлюк келгенде, къарындашланы окълары тюзлюкге къуллукъ этдиле. Аз палахнымы ёшюнлерин чачып, жарлыланы отларын тиргизирге себеп болдула?! Угъай, Къаспотну ушкокга усталыгъы бир заманда да элинден анга айып келтирмегенди. Къыйынлыкъ малтагъан жыргъа, къууанчха тирилирге уа азмы болушханды? Аны огъу, къозу алып къачхан бёрюню желкесин чачып, бёрю къанына боягъан къозуну ыстауатха кёп кере къайтаргъанды. Элни бир къыйырында тау суу саркъгъан эсе, башха къыйырында къан ырхы агъа, жашау алай да баргъанды. Элни ушкокга уста жашлары болмасала эди, суу да, къан да бирге къошулуп къалыр эдиле.

— Ушкок атаргъа нек юйретгенсе депми сораса? — деди Къаспот, сагъыш эте кетип.

Киши жукъ айтмады.

— Сен ушкок бла туугъан жеринги топурагъын, терек бутакъларын, кийигин ата тур деп юйретмегенме. Керек заманда журтубузну душманларын атарса деп, андан юйретгенме. Болалмасагъыз а, жаралы этерсиз да, жерибизни жаныуарлары, ызлары бла барып, аланы жокъ этерле деп юйретгенме.— Къаспотну ауазы бюгюнча ачыулу болуп жашлары эшитмегендиле. Ол, жатхан мулжарындан хыны туруп, эшикге чыгъып кетди. Азреталийден сора киши ызындан барыргъа базынмады. Жулдузлу кечени хауасы сууугъуракъды, мылыды. Тёгерек Азреталийге, жамычы тюбюндеча, къарангы кёрюндю. Таула, тийрени агъачы, тала да къара къатападан кёлек кийип, шошайгъандыла. Бир-бирде талада къанатлы, жаныуар элгенеди да, сора нек эсе да жашчыкъны бурунуна кырдык, гюл, бал ийис урады. Азреталий, ызындан барып турургъа къоркъаракъ ишми болду, жетип, атасыны къолундан тутду. Къаспот, тюзюнлей ыстауатха келип, шош атлай, аны тёгерегине бир-эки къаты айланды. Сора, хыжысына таянып, тохтады.

— Сен, атам, энди Каракайны ушкок атаргъа юйретирик тюйюлсе да? — деди Азреталий.

Къаспот не угъай, не хау деп къоялмады, сагъышланды. Кеси кесин алгъын ушкокга усталыкъ, мараучулукъ бек керек болгъан эсе да, энди керек тюйюлдю деп ийнандыралмайды. Усталыкъ не тюрлю да болсун, халкъынга жаратсанг, керекли усталыкъды. Керти, ушкокга уа усталыкъ хар кимге бирча тийишли болмаз. Туугъан жерибизни чынтты жашлары уа таякъ, ушкок да жюрюте билсинле. Каракай а туугъан жерини жашы тюй-

юлмюдю? Бу жол жангылды эсе да, энди жангылмаз. Угъай, Къаспот аны усталыгъынгы унут деп къысмаз. Бютюн къадалып юйретир. Душманны къолунда сауууту, ма бу хыжысыча, тынгылап турур ючюн юйретир. Сауутну сюйгенни адам уллу сюймесин. Къаспот ушкокну быргъысындан чыкъгъан тютюнден эсе терек бутакълагъа илинип къалгъан булут хурттакланы бек сюеди. Кёк кюкюрегеннге бир заманда да топ атылгъан тауушъ къошулмаса сюеди. Атланы жаланда кёк жашнау элгендирсин. Къаспот ушкокну къолуна анга термилгенден алмайды, жашларына сюйюп бермейди. Сабийле элгенип уянмаз ючюн, ёз сабийлерин, чалгъы тутаргъа юйретгенча, мараучулукъгъа андан юйретеди. Дунияда бир бирге иги къууум эте жашагъанла кёпдюле, дунияда ариулукъ, зорлукъ да бар. Ариулукъну зорлукъдан къоруулаялмагъан эр — ол эрмиди? Кёкде учуп баргъан къушну тырнакъларындан кёгюрчюнню алалмагъан эр ол эрмиди? Бешик жыр бла бирге сыйыт эшитилмез ючюн, къош мюйюшюнде ушкок да, хыжы да сюелсинле. Алай анга керексиз узалгъанда да эрлик жокъ. Сора Къаспот Каракайны ушкокга къармашыргъа юйретгени ючюн нек жарсыйды? Ол аны борчуду. Алайсыз туугъан жерими сюеме деялмаз эди. Жашлары уа сауутну сыйын эниш этселе, берген усталыгъы бла бирге жанларын тартып алыр, ата кюйсюзлюгюн сынатыр. Сабийлери жаланда аны сабийлери тюйюлдюле — элинидиле, туугъан жеринидиле. Бир заманда да туугъан жерлери аладан ёнгелемез ючюн юйренсинле, душман, къоншуларын марап, ушкок атмаз ючюн иги юйренсиле...

* * *

Къаспот бешатарны къолуна хар алгъаны сайын, къарындашы Аскер эсине тюшмей къалмагъанды. Ол къызыл «командир» эди. Черек тарында акъланы сюрюп бара тургъанлай, душманны огъу аны атдан жыкъгъанды. Ол заманда, комиссарны эркинлиги бла Къаспот къарындашыны бешатарын алгъанды. Андан бери аны Аскерни бетинден жюртеди. Буйрукъгъа кёре, артха къайтарыргъа тюшгенде да, бермеди — букъдуруп къойду. Къаспот терс болгъанын уста биле эди. Алай: «Къарындашымдан къалгъан жангыз олду»,— деп кеси кесине кёл этдире, асырагъанды. Жашлары эсли болгъанлы уа, къарындашы кесин юйретиучюсюча, ол да аланы юйретеди. Терс эте эсе, халкъыны налаты урсун. Къаспот ушкогуна, къурманлыкъ кесерге бичагъына узал-

гьандача, «бисмилляхий ырахман ырахим» демей узалмагьанды. Къолуна алгъаны сайын этген тилегин, кюйюуюн эшитселе, билселе эди жашлары, баям, атабызгъа не эсе да бола башлагьанды деп жарсыр эдиле. Ма бу жол да бешатарны алып, аны къызгъан шиш бла къарындашыны аты жазылгъан къалагъына къарап, бираз мычыды. «Сени Аскерни къоллары кёп жылланы жылытып тургьандыла. Къайда жамычы тюбюнде, къарындашымы аркъа, кёкюрек жылыуунда жылындынг, къайда уа душманлагъа окъла жибере, алай жылындынг. Сен иенге, аны Ата журтуна къуллукъ этер ючюн къалмадынг. Сен — къарыусузгъа бурулмадынг, тюзлюкню илишаннга алмадынг, харам къанны уа кёп тёкдюнг. Энди сени жашларымы къоллары жылытадыла, аланы ёшюнлерине къысыла, бютюн эски, сыйдам да болдунг. Алай, сен кечгинлик бер, зорлукъну башын кёп кере кесген эсенг да, таулу сабийлени жангы дуниягъа чыгъаргьан эсенг да, Къаспот сени кёрюп болмайды, тобугъуна салып тура эсе да, кёрюп болмайды. Ёмюрледе сени къалагъынг адам жылыууна къысылмай къалса, быргъынг бузча суукълай турса сюеди. Ушкокну батырла, халкъны душманлары да жюрютгендиле. Аланы кёбюсю къабырлада тынчлыкъ табады. Сауутлары да биргелерине тынчайып къалсала сюеди. Къаспот айтхан болса, битеу ушкок быргъыланы сыбызгъыла этип, элни сабийлерине, къартларына юлешир эди. Аллай заман да келир, сабийле кёрюрле. Ары дери уа сен, тилейме, тюзлюкню алдама, сени жаланда журтубузну душманларына атылгъан огъунг жылытсын».

Къаспот, терлеп, къол жаулугъу бла бетин, боюнун сюрте, ёрге турду:

— Жюрюгюз, жашла, илишан атаргъа,— деди. Ол алай айтыр-айтмаз, къошдагъыла ызындан тизилдиле. Барысы да тынгылауну ийгенлей, юйреннген тар жолчукълары бла агъач къыйырына жетдиле. Кими арлакъда, кими берлакъда тохтады. Илишан атаргъа Къаспот жашлары бла былайгъа биринчи келмейди. Алай хар келгенин сайын, жюрегине мудахлыкъ тюшюп, кеси кесине тырман этмей, инжилмей да къалмагьанды. Ол бир-бирледе: «Жашха, къартха да ушамагьан иш этеме, элден жашыртын от бла ойнайма»,— деп жарсыгьанды. Алай эрлени эрликге юйретиу — борчуду, ким айып эталыр? Къаспот анга толу ыйнаныр эди да, асламысында ушкок атар жерлерине арсарсыз келе эди. Келгенлей а, нек эсе да ма бу таланы, тереклени, туугьан жерини шошлугъуну аллында кесин терсге санай эди.

Бусагъатда да Къаспот, былайланы энди кёргенча сейирсинип, тёгерегине къарады. Акъбилек къайнылагъа, пелиуан эменлеге, чаллыкъгъа къарады. Шошлукъгъа тынгылады — чапыракъ шыбырдашыудан сора зат да жокъ. Сора, ушкокну инбашындан хыны тартып, къалагъын онг эмчек башына тиреди. Ол бюгюн энтта да агъачда кийиклени, къанатлыланы элгендирирге керекди. «Туугъан жерим, сени хар терек чапырагъынгдан, ма бу таланы чёбюнден, гюлюнден да кечгинлик тилейме. Ушкок атылгъанда, къоркъуп, кийикле кырдыгынгы татыуун унута болурла, къанатлыла, элгенип, балаларындан кери уча болурла — аладан кечгинлик тилейме.— Къаспот, зыбыр жаягъы бла ушкокну къалагъын жылыта, бир терекни илишаннга алды. Ол аны беш окъ бла кесерге керекди.— Быргъыдан чыкъгъан от, кырдыкны кюйдюрюп, гюлленi сокъур эте болур. Тютюн, шош жайыла, талагъа келген кюн таякъланы жолларын тыя болур — аны ючюн да кечгинлик тилейме». Къаспот ушкокну сампалындан басханлай, тийрени къанатлылары, къаугъа этип, ёрге кётюрюлдюле. Агъач ахтынды. Жаланда окъ тийген терек ахтынмады, сейирсинип, симсиреди. Къаспот сампалны жангыдан басды да, биринчи окъну ызы хауадан толгъунчу, экинчисин жиберди. Ол заманда терек, аны ёлтюре тургъанларын ангылап, жап-жашил жилямукъларын жерге шош-шош саркъытды.— Душманларынг адамынгы илишаннга алмасын деп, жерим, терегинги илишаннга алдым — жаралы этдим, къызланы сюймекликлерин, аналаны уа бешик жырларын душман окъ элгендирмесин деп, мен къанатлыланы элгендирдим. Таягъына таянып тургъан сюрюучюню, таудан юйюне энип келген жангыз атлыны сагъайтама. Сагъайсынла, терекни кюйдюрген окъ аланы ёмюрде кюйдюрмесин.— Къаспот ючюнчю кере да атып, барысыны да тютюнлерин бирге къошды.— Но этериксе, бусагъатда кырдыгынгы татыуун унутхан кийикле аны дагъыда сезерле, элгеннген къанатлыла уяларына къайтырла. Ушкок тауушха сагъайгъан сюрюучю, жангыз атлы да алданнганларын ангылап, шош кюлюрле. Жеримде мени жашларымы ушкокларындан ачы ушкок атылмасын деп, тилек эте, терекни ёлтюреме. Бюгюн терекни ёлтюрген окъла, ким биледи, дунияда зорлукъ да бар, агъачны душманладан сакъларла. Ол заманда эллилери Къаспотха сен жашларынгы сабан агъач ишлерге юйретмединг, хуна къалата ёсдюрмединг демезле. Биреуню ушкокга усталыгъы кёплени хунагъа усталыкъларын унутдурмай жашатады. Аны ангыларла

да, кечгинлик берирле. Къайгъырмаз, сокъур болгъан гюлле жангыдан дуния жарыгъын кёрюрле, бюгюн тютюн къаралтхан кырдыкны тамбла жылы жауун жуар... Къаспот, бешинчи окъну да жиберип, ушкокну къалагъын жерге тиреди. Тийре жангыдан шошайды.— Терек аумады. Сюелгенле барысы да бир бири бетлерине къарадыла. Алай не аталары, не жашла кёллерине былайды деп келтиргинчи, терек, чыкъырдап, ауа башлады. Ауа келди да, къоншу къайынла, жаш эменле бла къучакълаша, тохташды. Ала аны, энишге жибермей, къоюнларында солута, иги кесек мычытдыла. Кёпге тыялмадыла; ёлюмде бет жокъ, анга берилгенни ёшюнюнге къысып тургъандан файда да жокъду, ол жер юлюшюн табаргъа керекди. «Къоншула» артхаракъ ыхтырылдыла. Терек, нёгерлерини къолларын, бутларын сылай, чулгъана, ауду, сора жерге жетер-жетмез, башын дагъыда кётюрдю да, эки билегине таянып тохтады, кёкге, талагъа къарады. Алай ёлюмню ауурлугъун кётюрген тынч тюйюлдю — билеклери жингириклеринден къыркъылып, жерге-жерге кирдиле. Ол заманда терек, дагъыда бир кере ахтынып, сойланды. Энди жашау ючюн жаланда аны жашил чачы — чапыракълары кюрешедиле: шыбырдаша да шошая турадыла. Жылы желчик аланы ёлюп къалыргъа къоймайды.

Къаспот, ауузундан сёз чыгъармай, ушкокну Каракайгъа узатды — кезиу аныды. Сора, кеси барып, кёз жетер жерде беш къой иегини чанчып-чанчып тизди.

— Беш къой иеги да тенг тюйюлдюле. Сен аланы тенг эт. Ол заманда атангы тамата къарындашыны ушкогуна тийишли болгъанынга ийнанырма.

Каракай алгъа Шамилге, ызы бла Азреталийге, Гитчеге къарады, кёз къыса, ышарды: атасы алыкъын аны усталыгъына ишекли бола кёреме. Бош болады, Каракай, тейри, атасын угъай, Аскер къабырындан къобуп келсе окъуна, экисин да юйретир... Жаш, бутларын кенг салып, ушкокну къалагъы аны жеринден тепдирмезча, тынгылы сюелди. Ол узун, субай адамды, къарыулу санлыды. Хар къымылдагъанында кесине толу ышанныганы, кеси кесине толу базыннганы кёрюнюп турады. Не файда, анга бусагъатлада къарындашларындан сора киши къарамайды. Жаш ушкокга былай эрча къармашханын битеу эл билсе сюеди. Неда къызла жыйылгъан жерде ол, игисагъан, жашла бла бир эришсе эди! Аны аллына дунияда бир жан ёталмаз. Керек болса, эллерини башы бла чыпчыкъ учурмазгъа Каракайны къолундан келликди. Ма былай къагъып: жаш биринчи

огъу бла иегини белинден ёргесин кетерди. Не файда, киши кёрмейди, билмейди. Барысы да атасыны хатасы. Жашлары мараучула болгъанларын Къаспот эллилерине нек билдирмегенин, аладан нек жашыргъанын англыламайды. Энди жашны ушкок бла элге эннгенден башха амалы къалмагъанды. Орам бла атын жортдуруп бара, Каракай, сансыз халда атар да, кёкню бийигинде къалкъый тургъан къушну кёзюне уруп, жерге тюшюрюр. Жигитден ким къоркъмайды, аны аллында ким тобукъланмайды?! Жигитлик къан тёге билиуде тюйюлдю дегенди Къаспот. Ётюрюкдю! Керек болса, Каракай къан да тёгер, артха турмаз, кёз да чыгъарыр. Окъдан къалмаса, жашдан къалмаз. Ол уруп жулдузну окъуна тюшюрюр. Буруннгулу жашла къылкъыяр къамалагъа ие болгъандыла: къарыулулары усталары, жигитликни жолу бла бара, атларын айтдырдыла. Алларында азла тобукъланмагъандыла. Къызланы ариулары, жашауну игиси аланы болдула. Каракайны къылкъыяр къамасы жокъду. Ушкогу къылкъыярды. Атасы иегилени бош тизгенди. Къыл окъуна тартсын. Ол аны огъу бла зып деп юздюрюр, къама бла юздюргенлей. Хар адам заманы, къарыуу келген кезиуде жашауда юлюшюн алып къалсын, кеси алалмаса, киши келтирип беральмаз. Къарыусуз къозу сюрюу тюбюнде къалады. Каракай аны кёп кере кёргенди. Жанларына къоркъгъанда, къозуларын малтап къачхан къойланы кёп кере кёргенди. Айып этмегенди. Къарыусузгъа болушургъа да сюймегенди. Жашауу татлы эсе, кеси мадар этсин. Табийгъат Каракайгъа къарыу берир ючюн къалмагъанды, эр кишиге керек усталыкъны да алады. Алай не эрлиги, не усталыгъы бла хайырланмайды. Ол илишаннга жаны болгъан затланы салыргъа термиледи. Атасы энди аны тыялмаз. Уугъа да барыр, жур, жугъутур да ёлтюрюр, бёрю тутар. Керек болса, Каракай къан ырхы бардырып, тау суудан ётгенлей, андан ётер, муратына жетер. Айхай, къошха уручула да чапмайдыла, алгъын чабыучуларыча. Бекка улучукъну жырда бош махтайдыла. Жырны игиси Каракайны юсюнден этилир энди. Келсинле, чапсынла, аладан къоркъгъан Къаспот улу тюйюлдю. Тёртюсю бу тёрт иегича сюелсинле. Каракай аланы башларын ма былай кетерир... дагъыда ма былай... Жаш, бир бири ызындан атып, тёрт иегиден экисин теппе-тенг этди. Сора, къалгъан экисин ол, нек эсе да адам ёшюнюнде хазырлагъа ушатып, алай марап башлады.— Ётгюрден кёпле къоркъадыла, аны жашауун юзерге базыннганла да табылырла. Каракайны сюймеген кел-

син — ол аны хазырлары агъаргъан жерин къызыл къаннга бояр... Къаспот улуну аллында баш иймеген тар жолда тюбешир — ол аны хазырын кёп мычымай чачар... Каракай къылкъыяр къамагъа ие тюйюлдю — аны огъу къылкъыярды...

Жаш, беш огъун да атып, ушкогун а жерге салмай, марлагъан халында иги кесек сюелди. Ол, сау арба туз жюклегенча терлегенди, нек эсе да эринин энтта да чайнай турады, къалын къара къашлары бирге къошулгъандыла. Къаспот къарай кетди да, жашыны бетинде ишине къууаннган белгисин кёралмады, ёхтемликни махтанчакълыкъны белгисин кёрдю. Каракай, атасы махтарыкъ сунуп, ушкокну бошламай сюеле эди. Алай Къаспот аны махтамады, ушкокну алды да, Шамилге узатды...

* * *

Жашла къошха къайтыргъа, кюнню кёзю тау артына къысылды. Ол бу ингирде, огъесе Азреталийгеми кёрюнеди, ала тёгерегине жыйылып олтуруучу от чыхыргъа ушайды. Къаннга сугъуп чыгъаргъанлай, къызаргъанды. Кесинден да, ачыкъ жарадан тамгъанлай, къан таммай эсе, таула башында къаргъа, тёгерегинде булутлагъа къызыл бояу синге барады. Аз заманда кёкню жартысын, таланы, агъачланы тёппелерин ёртен жапды. Азреталий сейир этип къарады да, ол ёртен къызартмагъан зат кёралмады. Таланы гюллери, кырдыгы, акъ байталны аркъасы, жалкъасы, кёкде уяларына ашыгъып баргъан тау кёгюрчюнлени къанатлары, къош аллында жарты ишленнген бешик — къызгъылдым бет алгъандыла. Атасыны, къарындашларыны чёмючлеринде жуурт агъармай, къан къызарады; къолларында нартюх халыулары да, къан бла басылгъанча, къызгъылдыла.

— Оллох, оллох, таланнган, не сейирлик ингир келгенди! — деди Къаспот, кюнбатышха къарап. Олсагъат аны къоллары, бети да къызгъыл суу ичдиле. Жаланда Каракайны бети тюрленмеди, жаш къарындашлары къарагъан кюнбатышха къарамагъан эди. «Баям, атабыз махтамагъаны ючюн ачыуланып тура болур»,— деди Азреталий ичинден...

III

Ол ингирден бери кёп заман саркъгъанды, черекден суу саркъгъанлай, дуниядан кёп адам кетип, кёп жангы-

сы тууду. Азреталий да энди хайт деген кишиди. Жашаугъа къолундан келгенни бере, заман бла тенг барады, ийнаныгъыз, андан алгъан да этеди. Алай, жашаунда не кёп тюрлениую болду эсе да, къарындашларыны юсюнден сагъышлары, ала асыралгъан кюн ачыгъан сабийлиги биргесине жюрюгенлей турадыла. Андан тюйюл эсе, бюгече ол биягъы ауур тюшле кёрюп, тангнга алай чыкъгъанды. Алгъа отоууна чыммакъ кебини бла атасы шош кирип келгенди. Келгенди да, эшик артында чёкгенди.

— Эшик артында нек олтураса, тёрге ёт, атам,— деди жаш.

— Угъай, ол жер сауланы жериди. Ёлгенни жерин саула алалмазла, сауланы жерлерин ёлгенле алалмагъанча...

— Сен сауладан айырылмагъанса, элинг сени унутмагъанды.

— Ким биледи, унутсала да, дауум жокъду. Ёлгенлени юсюнден угъай, сау адамланы юсюнден сагъыш этерге керекди,— деп, шинтигин алышындырыргъа унамады.— Сен ол аман къарындашынгы унутхан болурса деп, андан келгенме. Къоркъма, сени чакъыра келмегенме... Аны уа жолгъа атланыр заманы жетеди.

— Сора не эт дейсе, атам, кечгинликми берейик? — деди Азреталий, къарындашы ючюн жаны къыйнала.

— Гяуурду энди былайды деп айталлыкъ. Ёлгенле сауланы оноуларын эталмазла. Аны бла сиз жашайсыз — оноуун сиз этигиз. Ёлюп, къарындашларына къошулса, оноуун ала этерле. Не десенг да, жашымды, жюрегим инжилгенлей жатама. Алай мен аны жер тюбюнде да къоялмам. Къыстарма. Ол не ёлгенлеге, не саулагъа къошулалмаз. Аны билип, тынч жаталмам, къабырымдан чыгъып, излей турурма... Жарлы болгъанма, жарлы...

— Атам, гюняхлыды жарлы, сен нек жарлы боласа?

— Къабырымдан чыгъып, бир сабийни къоркъутурма. Ол жарлылыкъ тюйюлмюдю? Сиз, саула, жашымы оноуун теркирек этигиз...

Азреталий уяннганында, кёзлери, жастыгъы да суу болгъанларын сезди. Жилягъан этгенме деп билалмай эди. Жашны атасы, ёмюрюнде мёхелликни, кёлсюзлюкню билмеген атасы, алай таукелсиз сёлешгени тюшюнде къыйнагъаныча, тюнюнде да жюрегин къыйнайды. Азреталийни башы жастыкъгъа жарашмай, юсюнде жууургъан тохтамай, иги кесек жатды. Сора танг аласында

къалкъыды да, тюшюнде Каракайны кёрдю. Ол, къабырлада, итча, тёрт аякъланып, жерни чучхуй тура эди. Аны къоллары, жуху топуракъ жугъу эдиле.

— Не этесе, Каракай? — деди къарындашы.

— Кёрмеймисе, атамы къабырын тешеме. Ол андан манга бёркюмю узатханды да, артда уа думп этип къойгъанды...

Заман жашауну, адамланы да тюрлендиреди. Азреталий аны кеси башы бла аз сынамагъанды. Уруш жыллада Къаспот жашчыкъны тобугъуна алып, сен окъумай, харф танымай къаллыкъладан болурса деп жарсыгъан эди. Азреталий окъугъанды. Бюгюнледе ол илмуланы кандидатыды, литератураны, философияны, илмуну ёсюу жолларыны юсюнден сагъыш эталады. Халкъында ол жангыз тюйюлдю. Аны жашларына, къызларына бийик билим алыу тёре болуп къалгъанды. Алгъын аякъ мешинаны кёрюп сейирсиннген тиширыулары энди окъча терк баргъан аэропланлагъа ат арбалагъача минедиле. Къызларын шахардан къачырыучу анала энди туудукъларындан бири анда окъуп келсе, арбазларында той этедиле. Азреталий оналтыжыллыгъында окъуялмагъан китапларын бюгюнледе жетижыллыкъ жашчыгъы окъуп бошагъанды. Ол сабийлигинде акъ тайгъа, гыллыучагъа термилгенча, жашы ракетагъа термиледи... Жашау ёз сырына кеси аламат юйретеди, кёп затха кечгинлик берип, кёп затны игиге тюрлендиреди. Алай дунияда заман тюрлендиралмагъан, ол кечгинлик бералмагъан затла да аз тюйюлдюле...— Азреталий, барып, жашчыгъын уятды. Бюгюн экиси да талагъа барыргъа керекдиле. Не эсе да ол Каракайгъа тюберге сюеди. Ким биледи, къарындашын анда кёрюрге болур, юйюне уа киралмаз...

Азреталий, кенгден окъуна къабырлада къарындашын кёрюп, энди аны бла мында жангыдан тюбеширге тюшгенине, ол тюбешиуню алгъа кеси излеп келгенине да сокъуранды. Саламлашыргъа, ушакъ этерге сюймеди. Атасы налат берип кетген адам бла нени юсюнден ушакъ этерге боллукъ эди? Алай, бир келгенден ары, къайтып кеталмады. Кетерик эсе, ол кетсин, аны мында иши жокъду, келген да нек этеди, айтылыр ючюнмю къалгъанды?..

Кече тюшюнде кёрюп жарсыгъаны унутулду. Азреталий, ачыуланып, Каракайны къатына келди. Сора саламлашыр оррунуна:

— Сен бери къайдан чыкъгъанса? — деди, сёзю сёз болмагъанын ангылап, къаны бютюн бек къыза.

Каракай, Къаспотну къабырыны аякъ жанына чёгюп, эки тобугъун къучакълап тура эди. Къарындашыны ауазына башын кётюрдю. Аны кёзлери къызарыпдыла, бети, кёп заманны жер юйде жашап чыкъгъанча, сазды.

— Мен бюгюн бери келгенимде, эрттенлик чуакъ, тала да шош эдиле. Асыры шошдан, бал чибинлени къанат къалтыратханларын эшите эдим. Къатыбызда тау суу, сабий жилямукъча, таза кёрюндю. Анда кюнню алтын таякълары сабийлигимдеча жууна эдиле. Къаргъала жокъ, тереклени жап-жашилликлерин кёрдюм. Ол узакъ замандан бери жашаудан умут этип, талада чапдым, жалан аякъ чапдым. Алай, кёресе, таланы чыгъы аякъларымы кюйдюргенди, мурса кюйдюргенлей. Таланы гюллерин, алгъынча, тансыкълап сыладым — шинжилеча, къолларыма чанчылдыла. Бир къарачы...— Каракай бармакъларын жайды да, Азреталий иничке къан ызлыкъланы кёрдю. Къарындашыны сёзлерине, акъылындан шашхан адамны сёзлеринеча тынгылап, жангыдан жумушай башлады. Каракайгъа алай айтдыргъан жерине инжилген сюймеклиги болгъанын да сезди.

— Жашаунг къалайды, не эте тураса? — деди ол.

— Билмегенча сораса. Халкъыбызны «бетинги къан жуусун» деген къаргъышы манга жете турады. Алгъын къолларын, бетлерин къан жуугъанла ырахат жашайдыла. Мен а ачыуну чагъырын кюнден-кюннге кёп ичеме. Бирсиледе болгъан от жагъа менде да барды. Манга от керек тюйюлдю. Сёз жылыуу керекди...— Каракай башын ёрге кётюрмей сёлешеди. Аны къарыулу билеклеринден, инбашларындан жукъ къалмагъанды — эригендиле.— Излейме, излейме, тапханым а жокъ,— деди дагъыда ол.— Азреталийни кёлюне биягъы бу шашханмы эте болур деп келди. Къарындашыны ахыр сёзлерин ангыламады.

— Неди излегенинг?

Каракай, жууап къайтармай, жерден бир эски сахтиян журунну алып, Азреталийге кёргюзтдю.— Бу ол кюн мен былайда къойгъан бёркюмден къалгъан хурттак болур дейме. Жерни къаза туруп тапханма. Чиригенди, чычханла ашагъандыла.

— Сен жангылгъан этесе. Жыйырма бла он жыл бёркюнгден не къоярыкъ эди? Бир зат да угъай, бир зат да... Сора ол кеси да былайда къалмагъан эди...

— Къайда къалгъан эди, таланнган?

Азреталий аны айтыргъа сюймеди.

— Ол бёркюмю эки кюн окъуна кийип ёлсем, жашауум энди башланнган сунуп къояр эдим. Бу хурт-

так андан къалгъан хурттак болмазмы?.. Эшта, эшта, къайры боллукъду? — Каракай, сахтиян эсе да, тери журун эсе да, къолундагъына къарай кетип, бир жанына сызды.— Сен аны къалай табаргъа боллукъ болур дейсе?

— Аны табар амалы барды деп мен билмейме,— деди Азреталий, ушакъны андан ары бардырыргъа бла къалдырыргъа арсарлыкъгъа хорлата.

— Ай, мен аны амалын бир уста билеме да. Не файда? Ол узакъ замандача, бу таланы уруш ёртен алса эди, Каракайда батырлыкъ, усталыкъ, эрлик да болгъанын кёрюр эдиле. Таланы кырдыгын душман къанына талатыр эдим. Мени батырлыгъым, жашауда орунун табалмай, жиляй къалгъанды, усталыгъым да тот этгенди. Аны жангыдан жылтыратып, эр намысымы къайтарыр эдим.— Каракай жеринден секирип турду, къайры эсе да къарап, эринин чайнады. Бет тюклери къопдула.

Азреталий, бирле аны желкесине ауур зат бла ургъанча, кёзлери къарангы этдиле. Жумушакъ сёлешгени ючюн кесине ачыуланып, алгъа атлады.

— Жууугъум,— деди ол,— сени алыкъын батырлыкъдан, эрликден ангылагъанынг жокъ кёреме. Сен кесинги кемсиз сюйгенсе — аны батырлыкъ сунма. Батырлыкъ — ол халкъгъа, туугъан журтуна сюймекликди. Башхаланы сюе билмеген батыр болмаз. Кесингден башхаланы сюялмай, сен, бир кере анга хорлатып, къачдынг. Энди уа ёз башынгы къайгъысы халкъгъа къыйынлыкъ чакъыртады.

— Къарындашым, мен жерим ючюн ёртеннге кирирге хазырма. Батырлыкъ анда тюйюлмюдю? — деди Каракай къарыкъгъан ауаз бла.

— Къоркъакъ эдинг да, алайлай къалгъанса. Эсингдемиди, игиликни да аманлыкъ сунуп жаша дегенинг?

— Сора уруш этгенле къоркъгъанданмы этедиле?

— Батырла урушну ёлтюредиле, къоркъакъла аны алып келедиле. Къоркъакъ алгъа урады деп эшитгенмисе? Ол кесин бек сюеди, къоншусун а — чыртда угъай. Билгенингча жаша, сен башхаланы сюялмагъанса, ала да — сени.— Азреталий, хыны бурулуп, Каракайны къатындан кетерге ашыкъды.

Азреталий, сагъышларындан къачхан кибик, къарап-къарагъынчы, таланы ортасына жетди. Алай ачыу туудургъан сагъышдан къачып ким къутулалгъанды? Ол жангыз кеси келип къалмайды. Сагъышла кёпдюле. Хунагъа жарашмагъан ташлача, бир бири юслерине

къаланадыла. Жашны башында уа бири да тынгылы жерни тапмайды. Азреталий аны эслемейди — не этерикди, къанатлыла тюйюлдюле, кери учуругъа. Ким биледи, муштухул атламаса эди, сагъышла сюрмез эдиле. Алай Каракай ызындан жетип келгенин ол сезеди. «Дунияда жашагъан атлы болуп, аны къууанчына къууаналмагъан, жарсыууна жарсыялмагъан жазыкъ адам... жазыкъ адам»,— деп къатлады Азреталий кеси кесине.

Адамла зорлукъну излемеселе эдиле, дуния, башха болмай, ма бу талача, ариу, шош, жашил да болур эди. Алай бир-бирле адамлыкъдан эсе адамсызлыкъны сайлайдыла. Дуниягъа ырахатлыкъ, шошлукъ къайда, ол угъай, агъач ичинде кийик жаныурладан сора хазна киши келмеген тала окъуна кюнден бир ахтынады, былайны тереги, кырдыгы, ташы да экеуленни жюрюген жоллары бирге къошулмагъанларын кёрдюле. Бир жол бла жюрюмезча, адамлагъа аллай къарыусузлукъ къайдан чыгъады? Азреталийни сагъышларын ол этдиреди. Игилик бла аманлыкъны ортасын айыралмагъан адам улусу тюйюлдю. Жаш анга ийнанмайды. Билмегенлей, киши кишиге аманлыкъ этмейди. Адам адамсызлыкъгъа нек хорлатады, анга не жетмейди, ол тауукъ кеси боюнун кесдирирге багушдан бичакъ чыгъаргъанлай да нек эте болур? — Сагъышла Азреталийни къыстау сюредиле, алай жаш бирине да жууап бермейди, бералгъан да эталмаз эди. Анга жаланда бир зат баямды: талада жангызлай атылып къалса да, ёз намысыны аллында тазалай къалыргъа борчлуду. Отну не къызыууна, сермешлени не къыстауларына тюшюп къалса да, адамлыгъын сакълаяллыкъды. Ол аны уста биледи. Азреталий анга жаны, къаны бла да ийнанмаса, атасыны осуятын бузуп, Каракайгъа кечгинлик берип да къояр эди.

Алай эллилери къол узатмасала, андан жазыкъ Каракайгъа не файда! Эллилери къол узатмасала, къолун тутмасала, Азреталий да туталмаз. Туугъан жерни ташларына берген къол жылыуун ёмюрюнде къарындашына бермез...— жаш аны ёпке солууундан Каракай жетип келгенин англылады — тохтамады.

— Къарындашым, алай мычычы! — деп къычырды ол.

Азреталий тохташды, артха уа бурулмады.

— Сен мени энтта да жангызлай къоюп, кетипми бараса? — деди Каракай, жилярыгъы къысхан адамны ауазы бла.

— Хау...

— Сен хар затны да унутуп къойгъанса, мени бу кюнлеге нек жетгеними да унутханса.

Азреталий, жууап къайтармай, алгъа тебиреди. Ол бир затны да унутмагъанды.

IV

Къаспот хар заманда да тауукъ къычыргъан бла тенг къобады. Жашчыкъ аны биледи, алай болгъанлыкъгъа уа, къойла ыстауатдан чыкъсала окъуна, жатып туруучуду. Угъай, сиз Азреталийни эринчек, не жукъугъа хорлатхан сунмагъыз. Ол, мулжарда жатып, эрттенлик кюнню таякъларыны дыгъылына тынгыларгъа бек сюеди. Къошну жангыз кёзюнден ичине эрттен сайын нюр тёгюледи. Ол заманда къабыргъала кюмюш суу ичедиле, жашчыкъны мулжары уа — алтын. Азреталийни къарындашлары къошну эрттенлик кюн жетмеген мюйюшлерин сайлагъандыла. Азреталий а кюн таякъладан чыртда къоркъмайды. Ала, аны биргесине жукълаучу киштик балачыкъча, жумушакъдыла, жылыдыла. Жашчыкъ бла бирге мулжарны да жылытадыла. Жылынса уа, мулжар эшитилир-эшитилмез шырылдап башлайды. Жашчыкъ, анга жан киргенине сейирсине, киштик балачыкъны кюн таякъланы тутаргъа кюрешгенине да кюле, алай жатыучуду. Киштик, ойнай кетип эриксе, келип, Азреталийни къулагъына, бурунуна, жаягъына аягъы бла шош-шош къатылады. Бюгюн а Азреталий, мияла сыныкъны алып (кюзгю къайдан табарыкъ эди?), «кюмюш тамгъаны» къабыргъалада, атасыны жамычысыны юсюнде, аны ызындан а «жылы жюн токъмакъчыкъны» юсюнде жортдурады. Алайлайын кюн таякъла ёчюлдюле да, жашчыкъ, къоркъургъа бла къалыргъа билмей, терезеге къарады: олсагъат атны къарынын, аны аякъларын, ёзенгини, ёзенгиде чурукъ кёрдю. Сора, мычымай, ёзенгиде чурукъну табаны жашчыкъгъа бурулду да, атлыны сол буту энишге салыныр-салынмаз, сырты терезе аллында тохтады: къошну ичи къарангы болду, кёп мычымай, ючеулен кирип келдиле. Бири Мусабийди. Къалгъан экисин Азреталий ёмюрюнде кёрмегенди. Киргенле, жашчыкъ жатып тургъаны ючюн тюйюл эсе, мазаллыла кёрюндюле да, аланы тюплеринден ёрге къараргъа сюймей, секирип турду. Мусабий нёгерлеринден иги да алашады, бети семизди, от гыржынча, тёгерекди. Азреталийге къуруда ариу айтыучу Мусабий къошха келгенди — жашчыкъ, къууанып, аны таба тепчиди.

— Э-э, гюллю нартюх тенгли жокъса, ич кёлек, кёнчек кийип башламасанг а, къымыжалай тёшекге кирирге къарынынг аурур.— Мусабий сабийни таза ич кийимлерине бла нёгерлерине кезиу къарады.— Чепкен кёлегими алышындырыргъа онгум мени энтта да жокъду. Бёрюле бёрю ёсдюредиле ансы...— Ол бираз тынгылады.— Сауутугъузну къайда букъдурасыз?

Азреталий жукъ айтмады. Айтыр эсе да, келген нени юсюнден соргъанын ангыламады, «сауут» деп неге айтылгъанын билмейди. Билген окъуна этсин, Къаспотну къалайда не зат букъдургъаны бла Азреталийни иши жокъду, керек эсе, барсынла да, атасына сорсунла.

— Къоркъма, айт. Айтсанг, къызыл чурукъла да, керох да берликме,— деди келгенледен бири, жашчыкъны башын сылай. Баям, ол киши «гепоу кишиди», аллай кийимлери болгъаннга анасы «гепоу» деучюдю. Мусабий, чурукълары бла Азреталийни жылыуу кетмеген тёшегине кирип, мулжарны къозгъады, чачды, жамычы ичине да къарады.

— Ай медет а...

Азреталий къошдан тышына чыкъгъанлай, бек алгъа кюн жайылгъан талада юч терен ызны кёрдю да, жилярыгъы келди. Ол биченлик, шатык кырдык, не къызыл, акъ гюлле зая болдула, эзилдиле деп жарсымай эди. Ол атасы бла бирге таланы мал, адам аякъдан да сакълап тургъанды, тала аны, келгенлени да тюйюлдю. Кишини да угъай. Тала туугъан жерини бир къыйрыды. Керексизге аны кырдыгын малтасанг, анангы намысын малтагъанча болмазмы? Огъесе, Азреталийге, Къаспотха да сыйлы жер хар кимге да сыйлы тюйюлмюдю? Жашчыкъ таланы эллиле барысы да бирча сюйген сунуп тура эди. Ол дагъыда анга ариу айтыучула бир заманда хыны этмезлик, эрши сёзле эшитдирмезлик суна эди. Бюгюн а... Жилямукъларын жашыралмай, таланы эки жанына аугъан бийик, чыкъдан ауур, шатык кырдыгына, гюлюне, арлакъда сагъайгъан акъ байталгъа, атасына къарады (Шамил къойла къыйырындады).

— Ай таланнган, таулу тюйюлмюсюз, биченликни былай малтап келмесегиз, жолму къуругъан эди? Сизден сора а адамла келе тургъандыла,— дей, Къаспот, нек эсе да къолун созуп, таланы эрини бла къош таба тартылгъан жаяу жолну, андан арлакъда уа арба жолну кёргюзтдю.

— Энди санга аны ючюн жарсыргъа хазна тюшмез. Быйыл сен таладан аллыкъ мени душманымы болсун.—

Мусабий, къой кёзлерин сюзюлтюп, кеси кесине ыразы халда ышарды.

— Билеме, санга жетмеген тюп болуп окъуна къалсын.

— Тюп ким боллугъу уа белгилиди. Сени башынг анда, букъдургъан сауутунг а мында чирирле.— Мусабий барып атыны саурусун къакъды.— Къарайма да, харип, сен бюгюн менден солуйса.

Къаспот, жукъ айтмай, къошха кирип кетди да, мыстындау бла халыу чыгъарып, Азреталийни къатына чакъырды. Жашчыкъ ангылагъандан, атасыны бетинден къаны къачханды, сора къоллары да аз къалтырайдыла.

— Тебирерге керекбиз,— деди эндиге дери тынгылауну ийип тургъан «гепоу».

— Игилик бла унамагъан ишинги бюгюн сюймей этерге тюшдюнг, кёрдюнгмю?.. Тут ол аман байталынгы, аллында къалай жёбелеринге бир къарайыкъ.

— Кесинг тутсанг, башым кёбер депми къоркъаса, алай сыйлы да тюйюлдю,— деди Къаспот, жолгъа чыкъмай къалмазлыгъын ангылап, чабырларыны миделлерин алышындырыр къайгъы эте.

Мусабийни, бетине сарыуу жайылып, къашлары тюйюлдюле. Сора:

— Охо да, кёрлюк къыйынлыгъым ол болсун,— деди да, минип келген атыны жюгенин сыдырды.

* * *

«Къонакъладан» бири аны таба келгенин байтал олсагъатдан окъуна эследи, алай жеринден тепмеди. Къошдан элге энсе, ол адамны кёре туруучусу да эсине тюшдю. Байтал кёплени таныйды. Бу уа кёзюне башхаладан асламыракъ урунуучуду, быгъыныча, къарын тюбюне, боюнуна къатылыучу эди. Аны къолу ачы, ауузлукъча суукъ болуучусу да эсиндеди. Энди бюгюн а бу алаша, кенг адам мында не этгенин, аны таба нек келгенин бир да ангыламайды. «Тутаргъамы, минергеми? Иеси Къаспот, ол боюнуна алыучу хычыуун жашчыкъ къош аллында тургъанлаймы? Алайды, анга келеди. Не къужур атлайды. «Туякъ орталары» ташдан толгъан болурла».

Байтал, келгенни муратын толу ангылаялмай, жеринден да тепмей, иги кесек сюелди. Сора сынаргъа, аны муратын билирге алгъаракъ кетди, адам да ызындан ашыгъып, къолунда жюгенини ауузлугъун зынгырдатды. Ёхтем акъ ат, хар нени да ангылап, ачыуланыракъ

болду: «Энди манга жюген салыргъа мынга нек жетди? Къылыкъсыз, аман адамгъа ушагъан, къаты, ачыкъол, излегенинг неди?..» Байтал, кенгде тохтап, ызындан сюргеннге тынгылы къарады. Мусабий алгъа анга узун адамча кёрюндю, бети уа — иер къаш тенгли — гитче. Бир кесекден ол, жууугъуракъ келип, къалын, бийик кырдыкга кирди да, Эккяй арбазына атып къойгъан эски кюбюрге ушады. Башында уа къара токъмакъчыкъ эки жанына кезиу ауады. Дагъыда бир кесекден ат «кюбюрню» аякъларын да кёрдю — аякъла угъай — къысха къазыкъла. «Кюбюр» асыры ауур болур — «къазыкъланы» къынгырла этгенди, къалтыратады, кючден атлайдыла. Алай жууукъдан-жууукъ. Энди байтал «кюбюрню» талакъ солууун эшитеди, ма бети да. Угъай, бети гитче тюйюлдю—сау гая, иеси нартюх, зынтхы къуюп аллына салыучу тегенеден гитче тюйюлдю, тюз ортасында уа Къаспотну гыпыдан топ-толу гыбытыны бухчагъына ушагъан бир зат — буруну. Бусагъатда байтал анга туягъын аламат тап жетдирлик эди. Жетдирсе уа, биледи, гыбыт бухчакъдан гыпы тёгюлгенлей, андан къызыл къан тёгюллюгюн. Ол заманда «кюбюр» гитчерек болур эди. Алай не мадар, иеси сюйгенин этерге къоймаучуду. Эртте, бир жол, байтал унутмагъанды, кимге эсе да табан кётюргенинде, Къаспот хыны-хыны сёлешген эди.

Ма Мусабий жетди, жетди. Жетме къой — къоркъмайды. Къолун жалкъасына узатды, жалынды. Сюе болуренг... Сен кишимисе?! Ат кесин жаланда кишиге тутдурады. Бираз барып тохтагъанлай, байтал биягъы аякъ тауушла, ёпке солуу эшитди. Асыры жууукъму жиберип къойдум деп, акъ ат Мусабий таба бурулду: бурунуна ачы терлеген ийис урду. Мусабий кырдыкга чырмалды, тёрт аякъланды, къопду. Къопханында, бетинде къанмы юйюшдю — моргъулдум, кёзлери — къара тешикчикле, «гыбыт» бухчакъны тюбюнде да, тай туякъ сыйынырча, къара тешик. Андан багъырбаш жилян къарады да, кесин тешикни къабыргъаларына терктерк тюйдю. Тёгерекде ачы къычырыкъ жайылды. Байталны санлары ууакъ къалтырадыла: ол бу тийреледе аллай ачы ауаз бир заманда да эшитмегенди.

Нёгерлерини къычырыгъына къалгъан экиси да жетдиле. Энди ючеулен. Ючюсю атны юч жанындан алдыла. Аладан къутулгъан къыйын тюйюлдю. Алай къутулургъа керекмиди, аны анга ким айтсын? Иелери нек тынгылайдыла, не болгъан болур?

Ючюсюнден бирин да жалкъасына жанлатмай, келе-

келгенине арт бёксюмюн бура, байтал иги кесек мычы-ды. Алай, ким да болсун, анга къуруда артынгы буруп тургъан игимиди, адеплимиди? Таулу келинча, ариу адепге юйреннген акъ атха ол чыртда ушамайды. Байтал бусагъатда агъач ичине къутулуп кеталлыкъды. Анда аны киши жеталмаз, туталмаз. Айхай, иелеринден узакъгъа къалай къачсын, таладан къалай айырылсын? Не хата кёрсе да, былайда кёрсюн, ол палахха иелери къарап тургъанлай тюберге сюеди. Къаспотну къатында анга артыкълыкъ да этилмез, огъесе кеси башын артыкълыкъдан жулалмаймы сын болгъанды? — Байтал ючюсюне кезиу-кезиу къарады. Къайда Мусабий, къайда башхасы — бирин биринден айыралмады, заман такъыр. Сора ат, арт аякъларына туруп, кишнеди, алгъа, къош таба, чапды. Аны къаты бла бир жортсун, ким биледи, сюелгенлени иелери сунуп, бош алдана эсе уа? Жортуп озду да, артха къайтды, арбазгъа кирди. Жем ашаучу жерине барды — жукъ тапмады. Шош къуушалап, Къаспотну къатына келди. Жумушакъ, жылы эринлери бла зыбыр къол аязын, къол сыртын дыгъыл этди. Ол да аны боюнун сылады, жалкъасын тарады. Алай ат иесин былай мудах болуп бир заманда да кёрмегенди. Къаспот ауузундан сёз чыгъармады, аллына тегене бла жем салмады. «Сен къырыулуса, батырса, ёхтем иемсе, сен кишиден да къоркъмайса, бюгюн нек тынгылайса, мени сюргенле кимдиле, мени нек къутхармайса? — дегенча сюеледи.— Алгъынча юсюме мин, къачайыкъ, узакъгъа къачайыкъ, сууладан ётдюрейим, таула башына чыгъарайым. Тынгылайса. Таланы кырдыгын эзип, танымагъанларым мени къууадыла, сен а тынгылайса. Таланы гюллерине мени туягъым тиймегенди — бюгюн башхала эркин малтайдыла...»

Байтал иеси ауузуна ауузлукъ, юсюне иер саллыкъ сунуп сакълайды. Ол аны алай этерин сюе эди. Эр иесин, жашчыкъны да миндирип, аны тутаргъа кюрешгенлени аямай сюрюрге, талада аунагъан атланы тишлери бла къабып, ал туякълары бла уруп, мындан кери къыстаргъа, къууаргъа термиледи. Алай Къаспот иер салмады, минмеди. Жашчыкъ да, къатына келип, боюнуна илинмеди — аны къатына кеси барды. Азреталий къабыргъасына чыбыкъ бла къатылып къыстады.

— Ай, итни кючюгю, неди ол этгенинг? — Мусабий, жетип, жашчыкъны жаягъына урду.— Жюгеннге келгенни нек къыстайса?

— Ой, кече бёрю болуп, кюндюз ит болуп айланырыкъ, харам къолунгу сабийге нек кётюрдюнг? — Къас-

пот олсагъат, дуния къара-къатыш болгъанча, эки кёзюне къан чабып, тургъан жеринден айырылды.— Башха этмей, быкъыда асарма...

Алай андан алгъа Каракай жетип, Мусабийни эски чалыны малтагъанлай малтады.

Туу байтал, арлакъда тохташып, артха къарады. Жукъ ангыламады: къаргъаланы тёбе болуп кёргенди, орамда, къош аллында итлени чулгъанышып кёп кёргенди, адамланы алай къычырышып тёбелешгенлерин а энди кёреди. Артда, биягъы тёбеден ючюсю айырылып, байталны сюрюп башладыла. Атха не жюгеннге келирге, неда узайыргъа, быланы ачы тер ийислерин, гургун солууларын эшитмезча, узайыргъа керекди. Ол бу адамланы багъыр бетлерин кёрюрге сюймейди. Жюгеннге барырча уа — жюген Къаспотну къолунда зынгырдамайды. Байтал аны къол жылыуун киши жылыууна алышалмаз. Огъурлу, берчли къолла... ауузлукъну ала салсынла, жалкъасын ала тарасынла, къуйругъун тюйсюнле. Къаспотну кётюрюп, ол тау жоллада, элни орамларында ёхтем жюрюгенди. Иеси ауур санлыды — кесин, жашчыгъын да кётюрюп жюрюгенди — ауурсунмагъанды, желни озуп чапханды. Энди къадар анга иеге кимни буюрады? Къадар, Къаспотдан айыра эсенг, бёрюлеге ашат — аманнга буюрма, сюргеннге буюрма... Ма жуукълашды, къалпагъын тегенча тутуп келеди. Жалынып къарайды. Алай ызындан сюрген итле къарагъандыла, жашырын келген бёрю къарагъанды. Жетди, жетди бёрю... энди юч бёрю...

Ат жангыдан титиреди.— Былайдан кенгнге, кенгнге...— Акъ байтал, юркюп, жорта, бираз барды да, акъ къушлай, учду, учду! Жалкъасы, тенгиз толкъунуча, къайырылгъанды, жел этеди, жел артда къалып, ызындан сызгъырады. Ол къыйын агъач къабыргъа бла таланы арасы жолда чабады. Жолну кенглиги — эки туякъ — тар. Алай байтал андан талмаз, талагъа кирмез, ёмюрде этмегенин этип, аны кырдыгын малтамаз. Барады, садакъ окъ баргъанлай, чаришде иесин алып баргъанлай. Жукъ да кёрмейди — аллында жаланда тар жолчукъ, тар жолчукъ... Таланы тёгерегине бир къаты айланып, ючеуленни ызларындан жетди. Тутаргъа термиле эдигиз — тутугъуз. Ит кючюклеча, къачып-къачып, кырдыкга ташайдыла. Жол жанында — шинжиле, бутакъла терекледен энишге-энишге салынадыла. Аладан бурулур, къутулур онг жокъ, жол тар. Шинжиле ёшюнюн, къабыргъаларын талагъандыла, сойгъандыла. Бутакъла башын тюедиле, тебинедиле. Кёзлерине тузлу,

терлеген суу кирип, ачыкъ кюнюн мутхуз этедиле. Тохтаргъа керекди. Къалай тохтасын, иеси белги бермейди. Байтал кесин Каракайгъа бир заманда да тутдурмагъанды. Бусагъатда ол аны жюгенине ыразы болуп келлик эди. Ол энди аны, юсюнден тюшюрмей, кече-кюн айландырыр эди. Тили болса, Каракай, келтир жюген, иер сал деп къычырыр эди. Жашны къатында тохташыргъа умут этди — тохтаялмады, субай, къарыулу аякълары алгъа алып кетдиле...

Каракай Къаспотха жанлады.

— Атам,— деди ол,— байтал халек болады. Кесибиз тутуп къоярмы эдик? Ахыр боллугъу бирди.— Жашны кёзлери, ауазы да мудахдыла.

— Мени тобукъландырыргъа кюрешселе, сен, келип, кесинги къыйнай турмай, тобукълан да къал деме.— Къаспот алай айтып, нек эсе да, жюз ийнекге жюз бузоу къошхан кибик, арыгъанын сезди.— Тобукъланнгандан эсе, окъча учуп бара, ёл...

Байтал, таланы бир этегинден экинчисине чыгъып, биягъы ёрге, къош таба айланнганында, аны сюрген ючеуленни кёрмеди — юч атлы кёрдю. Жортуп келедиле. Къолтукъ тюплеринде узун къурукъла, ушкок быргъылача, аны марайдыла. Кёк жайлыкъда къурукъ бла къуугъанларын байтал алыкъын унутмагъанды. Ол заманда аны къабыргъаларына ёзенги тиймеген эди, иничке бели жассы къайишле бла буулмагъан эди. Аллайладан къутулалмай, нёгерлери сары жарланы башларында кёп кишнегендиле...

Байтал, жолундан таймай, жортургъа, алгъынча, къурукъладан узайып кетерге умут этди. Ол анга къыйын тюйюл эди: аны ат жеталмагъанды. Алай келгенле чаришге келмегенлерин, жол а чариш жол болмагъанын иги ангылайды. Айхай, тала да кенг жайлыкъ тюйюлдю, сюйгенича чабаргъа...

Атлыладан бири, жолун кесип, тыяргъа келгенин сезип, байтал къулакъларын жумду. Атлыны аллы бла асыры жуукъму озду — гырмыкча зыбыр аркъанны къыйыры къулакълары къатыш мангылайына тюшюп, артха сыдырылды. Баям, энди жолчукъдан чыкъмай чабалмаз — аны жан-жанларында, кёпюр къулакъларындача, сакълайдыла Ма энтта да сыртына аркъан — чулгъаннган жилян жетди, богъурдагъын табалмады. Байтал, ючюнчю къурукъну жаны бла учаргъа базынмай, таланы ичине бурулду да, олсагъат атлыла ызындан тебирегенлерин сезди. Къууп келедиле, къууп... Акъ ат тёрт туягъын жерге бирден къакъды — зылды

тугулла, къара къанатлылача, артха-артха сызыладыла, жюз садакъчы тохтап садакъ атханлай, туякъла жыртхан чёп башла сызгъырып учадыла.

Байтал таланы гюлюн эзмеучю эди — энди гюлле, урчукъ башлача, ёрге-ёрге чартлайдыла, туякъ тюпларинде эзилип, туякъларын къызыл къаннга бояйдыла. Адамла акъ байталгъа ёмюрде этмез ишин этдиредиле: юч атлыгъа къошулуп, ол сюйген таласында, ындыр басханлай, тёгерек айланады, тёрт туягъы анга жара саладыла. Алай санларын къарыусузлукъму бийлей башлагъанды, нек эсе да ауузлукъ чайналгъан, ауур солугъан тауушла, хахай-тухай тауушла асыры жуукълашхандыла. Байтал, болушлукъ излей, биягъы къош таба — Къаспотлары таба айланды. Ма иеси, жашчыкъ, Каракай да, бетлерин кёралмайды: тохташыргъа онг жокъду. Ёлгенмидиле, саумудула — тепмейдиле. Сюргенле да жетдиле. Къаспотну жеринден тепмегенин кёргенде, байтал дагъыда аны таба бир бурулду да, аяусуз кишнеди. Алгъын, ат кёрсе, къууанып кишнеучю байтал, энди, атладан къутулур онгу болмай, кишнеди: «Ой, ол алай кишнемеучюдю, огъесе таулу къатынмы ачы къычырды?» — Къаспот мыллыгын алгъа атды: байтал эслеялмай къалды, озду. Аны эсине жангыдан иесини жылы, уллу, хычыуун къоллары тюшдюле. Жалкъасын энтта да бир кере тарарын, боюнун сыларын сюе эди. Жашчыкъны миндирип, шаудандан ёрге айланыучусу эсине тюшдю. Азреталий, тыпырдап, чабырлары бла къабыргъаларын дыгъыл этиучю эди. Энтта да Къаспотну, жашчыкъны алып баргъанча чапды. Чапды, арыгъанын унутуп, кёк ёзенде чапханча, иесин тойдан алып келгенча, Къаспотну къарт анасы анга къарап тургъанча...

Байтал кесин, къанатлыча, терк баргъан сунады. Туякълары чыртда таланы кырдыгына, гюлюне жетмей, ма бусагъат, сакъ жауунлай, терекле башы бла озуп кетерча, къыстау баргъан сунады. Алай ол акъырын, кючден чабады — аякъларында къарыу къалмагъанды. Ызындан къалай жетгенлерин билмеди — аркъан богъурдагъын къысды да, арталлыда онгу къуруду. Сора, кёп мычымай, аны аллында биягъы «кюбюр» алаша, кенг адам сюелди. Биягъы гитче, чибижича, къызыл къолларында жюген зынгырдады. Байтал жюгеннге башын бермеди. Арт аякъларына туракълады да, олсагъат аллында сюелген кенгбыдыр турч къумгъаннга ушап къалгъанын кёрдю. Къара къумгъан, артха секирип, жерге тёнгереди. Бирле аны кенг быдырчыгъын отха ту-

туп къыздыргъанлай, анга суу къуюп къайнатханлай, биягъы ачы къычырыкъ этди. Алайлайын боюнуна, къайдан табылды, жибек аркъанны чулгъадыла да, экеулен эки жанындан тартдыла. Тала, агъач, аны жанында сюелгенле — барысы да, ёзен туманлай, кетип тебиредиле. Кёк бла жер биргеми къошулуп къалдыла — нек къарангы болду, талагъа тёгюлюп тургъан кюнмю ёчюлдю? Байтал жукъ кёрмейди — аллында арба чарх къыстау бурулады жаланда арба чарх, арба чарх...

* * *

Жашчыкъ, жылы ташны юсюне чыгъып, бусагъатлада атасын, аны акъ атын да алып кетген жолгъа къарайды. Ала узайгъандыла, кёрюнмейдиле, Азреталий а кёзлерин жолдан айыралмайды. Аллында тала, ол алгъынча шош чайкъалмайды, кёк жалкъасын желде тарамайды. Чыбыкъ урулгъан сюрюучюлей жатады, бирле къара шынжырла бла керип кетгенлей, мудахды. Жашчыкъ тынгылады да, аны къыйын солууун, ауур ынычхагъанын эшитгенча болду.

Тала, кёп ёмюрлени ашыра, кёпню кёргенин, кёп къыйынлыкълагъа чыдагъанын Азреталий билмейди. Таланы бёрю, жур да малтагъанын, жаун, кюн кёгертип, элия уа къаралтханын ол билмейди. Жюреги бюгюн биринчи эзилген жашчыкъ, таланы да бюгюн биринчи ачыгъан сунуп, бютюнда бек инжиле, алай сюеледи. Энди аны кырдыгы баш кётюрюрмю, гюлю чагъармы? Уллу тала бла гитче жашчыкъ — жюреклери башха, жарсыулары уа — бир. Азреталий, талагъа болушургъа бир тюрлю амал этип, аны жюрегин жапсарыргъа термиледи. Не амал этсин? Жашчыкъ ташха олтурду. «Мен, гитче, къарыусуз жашчыкъ, уллу талагъа къалай болушайым?» — деди ичинден.

— Сен жилягъанмы этесе? Жиляма.

Тала жууап къайтармайды. Алайлайын, Азреталий ёмюрде эшитмеген мудах макъам эшитди. Сырыйнаны ким согъа болур деп, тёгерегине къарады — киши кёрмеди. Мудах макъам, алгъа узакъдан эшитилип, артда уа жууукъдан-жууукъ келди, сора ол, балаларын тас этген къушлай, таш тюбюнде тохтап жиляды, акъырын ёрге кётюрюлюп, таланы, тийре агъачны башы бла шош учду. Бир кесекден дагъыда жерге тюшюп, малтанган кырдыкда чырмаша, къанаты къыркъылгъан жаз тауукълай, сюркелди, жёбеледи. Уясы чачылгъан къарылгъашча, мудах, аны къанатыча, къара макъам терек

бутакълагъа, ташлагъа, къошну босагъасына, ожагъына, аны аллында быкъыгъа, Каракайны инбашына да къонду.

Ол дагъыда Азреталий олтургъан уллу, жылы ташны тюбюне келди, сыннган къанатларын ташха-ташха тюйдю

«Кимсе, несе, сен жаралы зурнукмуса огъесе таланы жиляуумуса?» — деди жашчыкъ.

«Угъай, жашчыкъ, мен жилямайма, ол келген санга келген жарсыуду, хорлатма».

Быллай ауазны Азреталий, жолда келе, бир кере эшитген эди. Ол, анасыны, Эккяйны ауазыча, жумушакъды, ариуду. Энтта да танып, къууанды.

«Сени хурметинги этмедиле, ёпкелемеймисе?» — деди жашчыкъ.

«Мен жилямам, сен да жиляма. Сыртым къаралды эсе да, кюл болмагъанма. Душманмы, шуёхму эдиле келгенле, сиз билмей къалдыгъыз. Малтадыла. Жилямам. Жерни сюйгенле жерлерин душманнга малтатмазла. Жараларым сау болургъа, кырдык кётюрюлюр, гюлле чагъарла. Жер душманындан ёпкелей билмейди — ол жаланда къаралгъан этеди. Мен, кёп кере къаралып, кёп кере кёгердим — къоркъма. Зорлукъ кёрдюм, жарсыу келди деп, кёлсюзлюкге хорлатма. Мен кёп кёрдюм, кёрлюгюм — андан да кёп. Сен а энди жолгъа чыгъаса — хорлатма».

Алай не тала, не жашчыкъ къадар мындан ары не буюргъанын билмей эдиле. Таланы кюл этерге, жашчыкъны да умутсуз къояргъа кюреширик душман чыгъар деп ала алыкъын билмей эдиле.

* * *

Азреталий тала бла энтта да сёлешейим деп тургъанлай (айтыры уа бар эди), шырт деп Каракай келип къалды. Ол жалан аякъды, чепкен кёнчегини бучхакълары тобукъ тюплерине дери къайырылыпдыла: чыкъ жибитмесин деп къайыргъанды.

— Не таш юсюне минип тохтагъанса, тюш бери.— Каракай, къолларын узатып, жашчыкъны тюбюнден къарады. Азреталий аны жютю богъурдагъын, сакъал тюбюнде нартюх бюртюк сыйынырча батыуун да кёрдю. Къалпагъы учду да, тёппеси бирмиди, экимиди деп къарады. «Эки эсе — эки къатын аллыкъды, аман адам боллукъду, неда биринчи къатыны ёллюкдю». Ангылаялмады. Къысха къара чачы къалынды.

— Мен юйге кетеме,— деди Азреталий, ташдан Каракайны къоюнуна секирирге хазырлана. Ол энди мында, атасы не акъ ат болмагъан жерде, бу къарындашы бла къалыргъа сюймейди. Шамил ингирге дери хазна келмез. Мынга уа жашчыкъны жюреги тартмайды, хынъракъ сёлешиучюсю ючюн болур. Сора атасын да нек алып кетгендиле? Артха къачан къайтыр?

— Ким угъай дейди, бар. Иги батыр жанса да, былай кетип къалырса деп къоркъама, хау. Сени ашырыргъа онг жокъду, энтта бирибиз кетсе, къошда ким къаллыкъды?..

Къарындашыны «иги батыр жанса да» дегени жашчыкъгъа ачыу тийип, къашларын тюйдю, тынгылауну ийди. Каракай, арлакъ кетип, жанындан кырдыкга таянды. Алгъаракъда ол алай этсе, аллында кырдыкдан, башында уа — кёкден сора жукъ кёрмей эди. Энди уа таланы бир къыйырындан къарасанг, экинчи къыйыры кёрюнюрча болгъанды. «Ким биледи, кырдык кётюрюлмей къалса уа?»

Атасын нек алып кетгенлерин, ол анда кёпмю, азмы мычырыкъды,— барысындан да Каракайны ангылагъаны жокъду. Керти, Къаспотну нек элтгенлерин толу билсе, ол жарсыр эди, бусагъатда кёлюне келгенлени бирин да келтирмез эди. Билмегенни себебинден а башына эркин къалгъан кезиучюкню сюйгенича оздурургъа эркинди. Алай, Къаспот ушкокну къалайда асырагъанын кёрмегени эсине тюшюп, жарсыды.

— Зоп-зоп, атабыз ушкокну не этген болур? — деди Каракай, чёпню шатык жанын чайнай.

Азреталий билмей эди. Билсе уа, айтханмы этерикди? Болсада жашчыкъ ишни болушунлай айтып къоймады: Къарындашыны дыгъылына къатылыргъа сюйдю.

— Не этесе?

— Ишинг болмасын сени!

— Айтырыкъ тюйюлме,— деп, жашчыкъ тилин чыгъарды.

— Айтып къой дейме да! — Каракай, олтуруп, тобукъларын къучакълады. Кёзлери, алыннган адамны кёзлерича, Азреталий таба аралып тохтадыла.

— Биягъы сен журму ёлтюрлюксе?

— Айхай, ёлтюрлюкме. Кимни не иши барды? — деди жаш, къолунда чёпню сызгъа.

— Аття келгенлей, Аттягъа айтсам а, не этерсе? — Азреталий, эки къолун тобукъларыны сизилген кёнчегини хуржунларына сугъуп, бир аягъын алгъаракъ созду.

— Айт да тур, мен энди Аттядан да, кишиден да къоркъмайма. Бусагъатда байталны манга не санга соруп тутуп кетген болурла. Бизден онглу эдиле да, алдыла да кетдиле. Сен а тур, ауузунгу кенгнге ачып. Керек болса, Мусабий журну кишиге соруп ёлтюрлюк тюйюлдю.— Каракай сыртындан жатды. Кюн бузулургъа ушайды: кёкню, гыпы айранча, акъ булутла сыйдам жаба келедиле.

— Мени уа атам къайтырыкъды. Акъ атына да минип, алай къайтырыкъды,— деди Азреталий, къарындашыны къатына чёге.

— Сакълап тур, акъ атын сыйыргъандыла.

Жашчыкъ нек эсе да жилярыгъын кючден-бутдан тыйды.

— Нек сора? — Азреталий кесин акъырын сёлешген сунду, алай жилярыгъы бууп тургъан сабийге шош сёлешген тынч тюйюл эди.

— «Нек, нек?» де да тур. Жашау алайды. Хар ким кеси сюйгенни этеди, башына тапны излейди.

— Адамла уа? — деди жашчыкъ, сейирсинип.

— Не адамлады ол?

— Биреуню атын сыйырсала, башха адамла айып этмезлеми? Сен биреуню бир затын сыйырыргъа уялмайлыкъ тюйюлмюсе?

— Хар ким кеси жаны ючюн жашайды, кеси башына кеси мадар этерге керекди, кесинг тапмагъанны киши кишиге тапдырмайды. Ангыладынгмы, гылыучукъ?

— Сен да кишиге болушурукъ тюйюлмюсе? — деп сорду жашчыкъ.— Сен киши айтханны этерге сюймейсе, санга киши керек тюйюлмюдю?

— Угъай, керек тюйюлдю. Адамла бир бирлерине кёзбау этедиле. Мен а кёзбау этерге сюймейме. Андан эсе кесинг да тийме, тийдиртген да этме. Кенгирекде башынгы къайгъысын кёр,— деп, Каракай ёрге турду да, керилди.

— Сен аны къайдан билесе? Аттямы айтханды?

— Кесим кесиме айтама. Ма бюгюн, тамбла да мен кесим сюйгенни этип турлукъма. Сюйсем, кийик ёлтюрюрме, сюйсем, суугъа секирирме,— деп, Каракай нек эсе да тала бла ёрге айланып чапды. Нек чабады? Азреталий аны билмейди. Алай къарындашы терс сёлешгенин, ол керти окъуна Шамилге болушмайын, къошха, отуннга къарамай, сюйгенича айланырын, жур ёлтюрюрге гитче къарындашчыгъындан, башхаладан да уялмагъанын биледи.— Азреталий Каракайны ызындан къарады: ол, гитчеден-гитче бола, ташайып барады.

— Къайры чабаса? — Жетип, тохтатыргъа жашчыкъны онгу жокъ.

V

Отоуда экеулен олтурадыла. Анда, тышында, неда эшик артында биреулен сауууту бла сюеле эсе да, Къаспотну аны бла не иши барды? Къызыл жабыу бла жасалгъан столну артында Ибрагим, аны аллында — Къаспот. Экиси да бир эллиледиле. Граждан урушха бир кюн чыгъып, ёзенгилери ёзенгиге тие, атлы аскерде душманны сюргендиле. Ибрагим НКВД-ны къуллукъчусу болуп ишлегенин Къаспот эртте эшитгенди. Элге келсе, кёрюп, къууана, алгъыш эте тургъанды. Къууанмай а, эшеклени бирге аз жортдурмагъандыла. Ожакъ тютюнлери къошула жашамагъан эселе да, узакъ тюйюл эдиле: хазнамыды тау эл — адамларын къоюп къойсакъ да, бир бирлерин итле окъуна таныйдыла. Ибрагимни атасы тирменчи болгъанды, эллерине хурмет этген, къолайлы адамгъа саналгъанды. Жашы туура анга ушамагъан эсе да, адет билген, ишден къачмагъан жашладан эди. Сора аллай эллиси къуллукъчу болуп кёрсе, Къаспот къууанмай къалырмы эди?! Керти, Ибрагим, жарлылыгъын букъдуругъа кюрешип, омагъыракъ кёрюнюрге сюйюучю эди. Андан сора Къаспот жашны бу шарайыбы бар эди деп айталлыкъ тюйюлдю. Экиси да окъумагъандыла — аллай онг алагъа къайда, орусча бир сёз да билмей эдиле. Артда, Ибрагимлада орус устаз бёлек заманны туруп кетгенден сора, Ибрагим тукъум атын жаза юйреннгенди, орусча да уста болгъанды деп элге хапар жайылгъаны Къаспотну эсиндеди. Орусча уста болгъаны бла къалгъанындан ол заманда ангылагъаны жокъ эди, алай жаш орамда адамгъа жолукъса, «зрастийте» деучюсюн, суу алып келген къызланы да алай айтып тыйыучусун, лакъырда этиучюсюн унутмагъанды. Эллиле Ибрагимни орус тилини юсюнден дагъыда кёп хапар айта тургъандыла. Ётюрюкмю, кертими айта болур эдиле, Аллах билсин. Ибрагим узун, чырайлы, арыкъ жаш эди. Жукъажаякъ, кёккёз. Атда жюрюрге закийлиги бар эсе да, ушкокга усталыгъы жокъ эди. Къаспот кеси аны ушкок атаргъа юйретеме деп кёп кюрешгенди. Бюгюн а, артыгъы бла жыйырма жыл озгъандан сора, Къаспот, саулукъ-эсенлик сорургъа эркинлиги болмай, Ибрагимни аллында олтурады. Эрттегили шуёху да сормайды.

Ибрагим ауур санлы болгъанды. Алгъыннгы субайлы-

гъындан жукъ къалмагъанды. Къысха, къара кекели жукъаргъан эсе да, ийнек тили бла жалагъанлай, ёрге тап таралыпды, бети сыйдамды.

Ибрагим, тютюн тарта, терезе аллына барды — хром башлы чурукълары жап-жангыдыла. Жангы кийимлени бек сюйюучю эди. Бирге, бир элде айланнган кезиулеринде, экибизден къайсыбыз тамата болурбуз деп, Къаспотну эсине келмегенди. Бусагъатда уа, нек эсе да къарай кетди да: «Эшда да, мен мындан тёрт-беш жылгъа тамата болурем, Аллах билсин, ёнге уа»,— деди ичинден.

— Сора сен акъ атдан башхасына минерге сюймеймисе? — Ибрагим, биягъы стол артына олтуруп, гитче, акъсыл къолларыны бармакъларын кезиулетип, столну къакъды.

— Кертиди, акъ затны юсюнде кир терк эсленеди. Атым да таза болса сюеме.

Ибрагим, жукъ да айтмай, биягъы стол артындан туруп, терезе аллына барды. Сора кёз къыйыры бла Къаспотну къош кийимлерине, аягъында чабырларына къарады.

— Таза суубузну эшикге тёгерге биз да сюймейбиз. Болур, болур, Хажи эфенди да тазалыкъны бек сюйгенди. Акъ атдан тюшмеучю эди. Артда анга акъ эфенди деп да аны ючюн аталгъан болур эди.

— Унутмай тураса,— деди Къаспот.

— Ол сени къайын атанг эди деп турама. Ажашханмы этеме? Огъесе юй бийченг аны къызы тюйюлмюдю? — Ибрагим, мен хар нени да нечик унутмагъанма дегенча, кесин омакъ ышартып, башын бир жаныракъ этди. Къаспот жуап къайтармады. Ол энди не къулагъы эшитгеннге, неда аны эрттегили шуёху, эллиси былай тюрленип къалгъанына ийнанырыгъы келмей, сагъыш этеди. Экъяйны къолундан аз туз гыржынмы ашагъанды? Бюгюн а Экъяйны танымагъанча сорады... Ибрагимни анасы эртте ёлгенди, кеси уа къатын кеч алгъанды, эгечи жокъду. Алай Къаспотну анасы анга аналыкъ, къатыны уа эгечлик этгендиле. Экъяй Къаспотха ышым, башлыкъ хазырласа, Ибрагимни андан айырып къоймагъанды. Урушха тебирей туруп, экисине да бирча жамычыла ийлегенди. Бусагъатлада Къаспот игиликни унутурукъ адамгъа игилик нек этилгенди деп жарсымайды. Ол жаланда адам баласын не зат тюрлендиргенин ангылаялмагъанына, адам адамлыгъын жерге кёмюп къояргъа артха туралмагъанына жарсый, сагъыш этеди. Адамлыкъдан да кючлю кюч — ол къал-

лай болур, хром чурукъларыны табан тюплерине бырғъап къойғъан адамлыгъыны орунуна адам не табады? Къаспот аны бир заманда ангылаяллыкъ тюйюлдю. Огъесе тапхан табанмы кётюреди, огъесе бюгюннгю кюн озгъанны унутдурамы барады? Алай эсе, адам жашайма деп нек айтады? Адамны бюгюннгю кюню онг къолу эсе, озгъаны — сол. Аланы бири кем адам — чолакъ тюйюлмюдю? Юйюнге игилик, тонну окъуна болады арт, ал этеклери. Айырчы аланы бир бирден, юсюнге жабылса, жылынсанг. Адамны жашауу башха тюйюлдю — ожакъдан энишге салыннган шынжыр кибикди. Тогъайларын бир бирден айырсанг — ол шынжырлыкъ эталмаз, анга чоюн асып, аш къайналмазса. Кёзлери чыкъгъан адамгъа сокъур деп бош айтадыла, унутургъа ёч — сокъурду, шынжырдан тогъайды. Огъесе адам баласын къуллукъму бузады? Къаспот къуллукъда ишлеп кёрмегенди, къайдан билсин?.. Огъесе адам ат къуйрукъ кибикмиди — суугъа кирсе — минг, суудан чыкъса бир болуп?..

— Сен манга жууап къайтарыргъа кюсемегенча кёрюнесе,— дей, Ибрагим Къаспотну сагъышын бёлдю.

— Билген затынгы сорма, билмегенинги сор, адам адамгъа алай бла къошула барады... Акъ эфендини сен таныйса. Ананг ёлгенде, тау адетдеча, асыраргъа къарагъан болур. Кишиге хатасы жетмегенди. Эфендиле барысы да бирча тюйюлдюле...

— Тюлкюню жомагъы тауукъланы юсюнденди, къыйнама кесинги...

— Шайтанлыгъа уа ким да шайтанча кёрюнеди,— деди Къаспот, «шуёхуна» чыртда бет этмей сёлеширге кёллене.

Ибрагимни таза жюлюннген, сыйдам бетине къан чапды. «Жаугъа жаулукъ этмесенг, сыртынга минер». Сора, бек ачыуланнганын чёкдюрюп, кеси кесине айтханча:

— Жел урмаса, чапыракъ къымылдамаз,— деди.

— Ол айтханынг?

— Не бек тюйсенг да, эшек ат болмаз дейме.— Ибрагим биягъы къызыл жабыулу столну артына жарашдырылды. Алай энди Къаспот аны айтханын эшитмейди. Эсине узакъ кюнлени бири тюшюп, жангыдан жарсый олтурады.

Холам ауузунда Серебряковну банда къауумун сюрюп бара, окъ тийип, Ибрагим ауур жаралы болгъан эди. Окъ атдан азланымы жыгъа эди? Алай бу, жыгъылмай, бир аягъы ёзенгиге илинип къалды да, энишге са-

лынды. Къыстау баргъан атны къабыргъасын бош ёзенги тюйюп, энишге салыннган «жюк», сюйреле, арт бутына чырмашханда, ол, эмиликленип, юркдю. Алып кетип, узакъда чачмаса, не къаядан кетип жоюлмаса окъуна, ат туякъла жаралыны ёлтюрлюк эдиле. Ол заманда Къаспот жетип, атны жюгенинден тута турмай, къылычы бла ёзенгини къыркъгъаны эсиндеди. «Игими, аманмы этген болурем?» — деди Къаспот. Адам жеринги, халкъынгы душманы тюйюл эсе, анга болушханынг, аны ёлюмню къолундан тартып алгъанынг — игиликди. Ол сени энчи душманынг эсе да, болушмасанг, ёз башынга учузлукъду. Бусагъатлада Ибрагимни ёлюмден жангыдан къутхарыргъа тюшсе да, Къаспот артха турлукъ тюйюлдю. Алай хар заманда игилик кесича игиликни туудуруп бармагъанын да ол уста биледи. Биреуге этилген игилик аны да аллай атламгъа кёллендирмей да къояды. Къаспот билгенден, Ибрагим иги жаш болуучеди. Энди уа? Ол заманда иги, тынч кёрюнюп, энди игиликни малтаучу нек болду? «Баям, бир-бир адамла иги да, огъурлу да жаланда жалынчакъ, къарыусуз кезиулеринде кёрюнедиле»,— деди да Къаспот кеси кесине, сора ауур жаралы Ибрагимни, ат боюнунда, сабийнича, къоюнуна къысып, элге къайтаргъаны эсине тюшдю. Ол барысы да кертиди. Бусагъатда Ибрагим, нени да унутуп, Къаспотну юсюне сюелип, анга хата этерге жол излегени да кертиди. Алай ол кертилик Ибрагимни энчи, «кийиз китабындан чыкъгъан» кертилик болгъанын, ол кенг дунияны тар эталмазын биледи. Не бек кюрешсенг да, къара жюн акъ жюннге къошулуп къалмайды. Бусагъатлада терслик тюзлюкню хорлап, Къаспотха азап сынатыргъа да боллукъду. Къаспот аны да уста биледи. Алай ол жангыз адамны терслигиди, туугъан жерини, тауларыны терслиги тюйюлдю. Шукур болсун. Аллай терслик биреуню, экеуленни, сау элни окъуна ачытсын,— кёпге бармаз. Жолу сюрюучюню таягъындан къысхады. Жерге ёпкелеу жокъ. Ол жылыуун, сютюн хар терегине тенг юлешеди. Алай бир арбазда окъуна битеу терекле бирча ёсмейдиле. Тёртюсю тюппётюз эселе — ичлеринде бири къынгыр. Тёгерегинде тереклеми къысадыла, топурагъын, сууунму сыйырадыла? Огъесе, кеси сугъанакълыкъ этип, нёгерлерине жетген кюн жарыкъгъа, жылыугъа тартынамы къынгыр ёседи? Не сейир эсе да, саппа-сау къой сюрюуню ичинде бир-экиси кичиу болады. Тюшюнгде, тюнюнгде болмай тургъанлай, мал сюрюуден уруучу ийнек, бугъа чыгъады. Аллай малны мюйюзлерин кеседиле. Бугъа, сюрюуге

къоркъуп, аны къоруулайма деп урады. Бу уа нени кимден къоруулайды? Ёз башынмы огъесе жерни, миллетни намысынмы къоруулай болур? — Къаспот Ибрагимге къарады. Ол биягъы эшек бла атны юсюнден хапар айтады. Къаспот иги эшитмейди. Сора, бек алгъа айтханы жангыдан эсине тюшюп:

— Къадырны, эшекни да ат этип неге кюрешесе? Атны къатына къадырны неда эшекни тагъаргъа жарамаймыды? — деди.

— Ала жарашмаучудула. Ат эшекни, басынчакълап, ушхууурсуз къояр.

— Аны уа айтма, тейри. Эшек атны хорлап тургъанын да кёре келгенбиз. Бютюнда тар баучукъгъа тюшюп, атны эркин къымылдар онгу болмаса.

Ибрагимни бети жангыдан бишекленип, кёзлери мутхузландыла.

— Мен да эшекни акъыл юйретирге чакъырмаучуларын билеме — жегерге чакъырыучудула. Акъыл юйретип, элберле айтханынгы къой,— деди ол.

— Жуугъум, аны уа билмей айтаса. Иш эшеклеге жетип къалмай, атлагъа да жетеди. Алай мен, жукъгъа жарамай, сабан къыйырында тагъылып тургъан эшеклени аз кёрмегенме. Аллайла сабанланы да кеслерини багушлары сунуп, уллу кёллюле бола болурла,— деди Къаспот.

Сёлешгенде, аны не къара, огъурлу кёзлери, не бети жюрек къыйынын сездирмей эдиле. Ол, къошда жашлары бла бирге олтуруп, от жагъада тобукъларын къурута тургъанча, сабырды. Жаланда къоллары, гебенни эки сермегенлей кётюрюучю къоллары, жерлерин тынгылы табалмайдыла, не тобукъларыны юсюнде тынчаялмайдыла.

Сабырлыгъымы, сёзлерими кюч тийдиле, Ибрагим къол аязы бла столну къакъды.

— Андан эсе, сен къалайда къаллай бир саууг букъдуруп тургъанынгы айт!

— Мен кишиден саууг букъдурмагъанымы билмей сормайса. Кертиди, ол сен таныгъан Аскерни ушкогун асырайма. Мени къоюп къойсанг да, анга сен да хурмет этерге керек эдинг!

— Мындан жыйырма жыл алгъа бластха кеслерин кёпле къошхандыла. Ол заман суула къатышып саркъгъан заман эди. Энди сюзюлгендиле.

— Сюзюлген сууну тюбюнде къуртну кёрген бла шуёхну душмандан айыргъан бир болмаз да.

— Анга базыныпмы саууг асырайса? Алай бёрюню

балалары ызындан барыучуларын билебиз,— дей, Ибрагим тютюнню къыстау-къыстау тартды.— Не мурат этип саууг тутаса? Кимни аллына къарайса?

— Саууг деме. Аскерни ушкогун де. Аны кесинг да билесе.

— Мен закон ушкок тутаргъа эркин этмегенин уста билеме. Анга жаланда аны душманы бойсунмайды.

— Сени адамлыгъынг болса, закон мени ангыла рыкъды.

— Закон жаланда анга бойсуннганны бла бойсунмагъанны биледи.

— Сени кибиклени къолунда алай болмай не амал! Закон мени жауундан, къардан да сакъларыкъ, кёк терекди деп жашайма. Сен аны бюгюн къара турукъ эте эсенг,— тёзербиз. Ол да тёзер, тили жокъду къычырыргъа. Аны орунуна сен къычыраса,— деди эндиге дери сабырлыгъын тас этмеген Къаспот, бети агъарып.— Анга экибизден къайсыбыз бойсунмагъанны Аллах кёреди.

— Къарындашынгы ушкогун букъдуруп къойгъанынг кертимиди? Сора уа? Жашларынг кюн сайын ушкок атханлары кертимиди?

— Ушкок атылмагъан ыстауатха бёрюле чабарла. «Бёрю, бёрю»,— деп турсанг, келип къалыргъа да болурла. Огъесе тауукъну эсинде тары бюртюк дегенлей, тансыкъмыса? Сен, таулу адам, ырысламай, тёгерекни ушкок тауушха алдырып къалай тураса? Урушму чакъыраса?

— Агъачда шошлукъ болмаса, талада да болмайды. Узакъда къая оюлса, сюрюу окъуна сагъаяды, кийикле юркедиле. Шошлукъ болмагъанын кёре тургъанлай, шошлукъну излеген аны ёмюрюнде табалмаз,— деди Къаспот мудах ауаз бла.

— Сен андан хатлама да билмейсе. Сен сюрюучюсе. Сюрюуюнгю билип, тынч жатар орунуна...

— Сен манга къойланы ызындан хыжы сюйрегенден сора башха ишинг болмасын дерге кюрешесе. Алай къайгъысыз жашагъанны башы артда къайгъыгъа къалады. Жукълап турсанг, сюрюуюнгю бёрюле кесип кетмезлеми?..

VI

Кюн къушлукъгъа жетгенди. Азреталий, бузоула къысталгъан заманда уянып, андан бери арбазда, кийиз къыйырында таяннганлай турады. Ол анасы Эккяй

кепчитирге жайгъан нартюхлерин сакълайды. Жашчыкъ чыртда эрикмегенди, нёгерлери бла ойнаргъа да ашыкъмайды. Алгъаракълада ашыгъыучу эди. Энди уа — угъай. Нек болгъанын кеси да билмейди.

Кёк бийикди, Азреталийни кёзю тутхан къадар тютюн къалын жайылып, эсленир-эсленмез къалтырагъанча кёрюнеди. Кёк бла акъ тёппеле бирге къошулгъан жерден башлаб' а терекле, таула бла энишге эне келип, нартюх бахчала этеклеринде арсарлы тохтагъандыла. Чапыракълары гитче, от тилчиклеча, къызаргъандыла, башхалары уа сары шапталлагъа ушайдыла. Ариудула, бек ариу, алай мудахдыла.

Аш юйню эшиги кенгнге ачылыпды. Андан бише тургъан нартюх гыржын ийис урады. Бусагъат Эккяй анга жылы гыржын туурагъан бла бишлакъ келтирип берликди. Экиси бек хычыуун болуучудула. Алай Азреталий аны да алгъынча ашыгъып сакъламайды.

Арбазда, жухун ал аякъларына салып, тюклю парий жатады. Ол жууаш кёзлерин жашчыкъдан айырмайды. Мудахды. Ач болур: эрттенли худур ичмегенди. Огъесе, парий да, Азреталийча, Къаспотнуму излейди, аныча тансыкъмы болгъанды? Тёгерекде хар зат да мудах кёрюнеди: юйле, орам бла озгъан къызла, къатынла, къартла. Къаспот къошдан юйге келиучю жол да. Итле окъуна хазна юрмейдиле — улугъан этедиле. Жаланда чорбат чыпчыкъла къайгъысыздыла. Бюгюн а артыгъыракъда — арбазда нартюх былай жайылгъанлай турлукъ суна болурла. Чорбатдан, ожакъ, хуна башларындан — андан-мындан учуп келип, алтын бюртюклени сермеп-сермеп кёредиле — жуталмайдыла — бирин алып къачадыла. Бош къачадыла: кимден къоркъадыла? Азреталий тиерик тюйюлдю — аны ючюн жарлымы болукъдула?!

Жашчыкъ, жеринден тепмей, таяннганлай турады. Ичинден кёнчегини къысхалыгъына жарсыйды. Жангы кийгенинде, узун эди. Энди уа инчик башларына жетмейди. Кёлек женглери да къысха болуп къалгъандыла. Жашчыкъ къысха кёлек, кёнчек киерге сюймейди — не этерикди, бусагъатлыкъ дунияда олмуду къайгъы? Алай жарсыуу, мудахлыгъы бла бирге къууанчы да барды: Азреталий атасыны къызыл жулдузлу, чюйбаш бёркюн киеди. Алгъа Эккяй берирге унамай эди: ырыслагъан эте эди. Ол бир заманда да тышында жашларыны кийимлерин юйдегилеге киерге къоймаучуду. Бу жол а Къаспотну бёркюн кеси бергенди. Жашчыкъ аны кийген ал кюнлеринде, чыбыкъ атына минип, жетмеген жери

къалмагъанды. Аты къуйругъу бла кётюрген букъу иги чёкгюнчю, орамны бир къыйырындан экинчисине жортуп, чыгъып тургъанды. Ол жетмеген тыгъырыкъ, кирмеген арбаз, минмеген абадан таш къалмагъанды. Барысындан да бег' а омакъ къызлагъа кёрюнюрге сюе эди. Кёплери, ариу ышарып: «Атангы бёркюн кийген эсенг, аныча жигит боллукъса»,— деп къууандыргъандыла. Бир кесекчикге кийип кёрюрге бёркню тилей, тенг жашчыкълары ызындан кёп чапхандыла, ала да жигит болургъа сюедиле. Болсунла, Азреталий сюйген да олду: кезиу-кезиу берип тургъанды, кёпге угъай, азчыкъгъа.

Мусабий а, нек эсе да, къуугъан окъуна этгенди. Жашчыкъ анга къайры жетдирлик эди! Жаланда: «Уй, анангы аллыкъчыгъ' а!» — деп кьычыргъанын эшитгенди. Энди уа Азреталийни жулдузлу бёркюне киши сейирсинмейди, сукъланмайды. Сукъланырыкъ эселе да, ауулда жашчыкъла бла къызчыкъла аздан-аз бола барадыла: адамла, эшеклерине, атларына жюклеялгъанларын жюклеп, ёрге — теулагъа къачадыла. Алгъа партизанланы юйюрлери, ахлулары къача эдиле. Немислиле Нальчикге бюгюн-бюгече киредиле деп хапар жайылгъанлы уа, башхала да къачадыла. Ауул, алгъын дауурлу ауул, шошайып къалгъанды.

Ауулгъа эки жангы адам келгендиле. Эккяй алгъынгы бийледендиле дегенди. Мусабий аладан айырылмайды. «Ол бий не ёзден тукъумдан тюйюлдю. Сора келгенлени ызларындан парийча нек айланады, кюн сайын алагъа нек мал сояды? Атасыны мюлкюнденми сояды? — дегенди Эккяй.— Эр кишимиди ол — башы жалчылыкъдан чыкъмаучу эди да, энтта да аны сайлагъанды. Ёхтемлиги болмагъан адамгъа игилик этгенинг итге чабыр этген кибикди. Сабет бласт аны адамлагъа къошаргъа азмы кюрешгенди?! Мурсаны башын сылагъанлыкъгъа, ол кырдык боламыды?

Ауулгъа ол эки жангы адам келгенли, Эккяй бютюнда мудахды. Азреталийни кёзюне ол арыкъдан-арыкъ, гитче болуп баргъанча кёрюнеди. Алгъын жамычы ийлесе, кишиден жашырмагъанды. Энди уа, нек эсе да, жашчыкъ кёрюрюн окъуна сюймейди. Бир жол Азреталий жабыу артында жамычыла эслеп сейирсиннгенде, ол къайда да кишиге жукъ айтма дегенди. Экинчи кюнню эрттенлигине ала жокъ эдиле.

Азреталий анасы бла таулагъа, барысындан да игиси уа — талагъа кетип къалыргъа сюеди. Алай къалай къачып кетсинле? Каракай бла Шамил къошдан келмегенли не къадар заман озду. Не болуп турадыла, къой-

ла биягъы жердемидиле огъесе башха жерге сюрюпмю кетдиле? Тынгылы хапар жокъду. Гитче къошдан отун алып терк-терк келе туруучу эди да — энди тохтагъанды. Ким эсе да партизанла бла бирге къойланы тау артына сюрюп кетгендиле деп да айтханды. Ол хапар керти болурун Эккяй бек сюеди. Колхозну маллары бла жашлары душманны къолуна тюшюп къалсала, къырал да, адамла да не айтырла? Аллай бедишликден Аллах сакъласын деп, анасыны жарсыгъанын Азреталий эшитгенди.

«Сабет бластны бластлыгъы къалмагъанды, ол немислилени къолларындады»,— деген ачы сёзле Эккяйны арбазына, юйюне кирип, аны таукеллигин, жашаугъа, тауларына ийнаныулугъун ёлтюрюрге кюреше эдиле. Алай душман, жилян болуп, аны къарыусуз боюнуна чулгъанып къалса да, къанын эмип турса да, «бласт» хорланырыкъды деген аман къууумгъа ийнанырыкъ тюйюлдю. Эккяй, алты жаш ёсдюрген таулу ана, туугъан элине, къыралына сюймеклиги алай терен болгъанын бусагъатлагъа дери билмегенди. Бусагъатда ол жашларым менден кенгде къалдыла деп жарсымайды. Келип къалсала окъуна, ол аланы юйде жангыз кече окъуна къоймаз. Къайда да айлансынла, суукъ, ач да болсунла — душманнга хата этсинле ансы. Окълары тауусулуп къалгъанда да, душманны жолуна хуна оймазламы, таш тёнгеретмезлеми? Тиширыу, ана ёхтемлик анга бир тюрлю аман къууум этерге къоймайды. Аны жашлары, эри, ахлулары жашагъан жер, къырал къалай хорланып къалыр? Башха, душман къыралладан жашла келип, мында, ёхтем таулада, юйюнде жашларын хорлап буюкъдургъандан эсе, ала къачхынчыла неда бирлеге шапа болгъандан эсе, жанлары саулай жерни жети къатысына кёмюлсюнле. Ёхтемликлерин малтап, башхаланы алларында тобукъланнган эр кишилени Эккяй адамгъа санап сёлешалмаз. Ачдан ёле турсала да, итге къуйгъан худурун къуялмаз. Бюгюнледе уа, жашларындан, эринден да туугъан жерине сюймеклиги уллу кёрюннген кюнледе, таулу тиширыуда ёз башын, жашаун аяу къалмагъанды. Ол къарыусуз, назик ана солуу, жукъу, от жылыу не болгъанын унутханды. Башхаланы жылытыр амал излей, Эккяй, кече-кюн демей, жамычыла басады, башлыкъла этеди, къоншу къатынла да алай. Ауушланы къоруулагъанлагъа, партизан жашлагъа, тиширыуланы къол къыйынлары топ, ушкок окъча керекдиле. Ол анга ишексиз эди. Нек эсе да кесини, къоншуларыны да къол жылыулары жетген жамы-

чыла, башлыкъла кюбелик этерле деп ийнанады. Тиширыуну къол къыйынын малтагъан — аны сыйын, намысын малтагъанданмы башхады? Эккяй неда баш иелерин урушха жиберген къатынла ийлеген жамычыланы малтап, бери сабийле, къызла, анала жашагъан ауулагъа, эллеге душманнга жол къалай ачарла, аланы кийип, уялмай, хорланып, тиширыуланы аллары бла озалмазла. Анга асыры ийнаннгандан, иш алай болурун асыры сюйгенден, Эккяй кесин, тийреде тиширыуланы да аямайды. Къаспотну юй бийчеси жашагъан орам бла ёрге акъ тау тёппелени, тау артындан бери келген ауушланы къорууларгъа кюн сайын къара, сары, къызыл шинли жашла озадыла. Тири, хайт деген, лячинле кибик жашла... Эккяй аланы барысын да кеси тынгылы кийиндирирге бек термиледи. Къолуна саууг алгъан хар эр кишиге ол ахлусунача, тауда аны жашларын, аны от жагъасын, ёхтемлигин сакъларыкъ адамлагъача къарай эди. Саууг кётюргенле хайт деселе, суукъдан, ачдан жунчумасала, бласт сакъланыр. Бласт бла аны балаларыны жашауун, Къаспотну эр намысыны не башхалыгъы барды?..

Алай ёрге озгъан жашла энишге да озадыла. Сал болуп, жамычылагъа чулгъаныр, чыммакъ башлыкъларыкъызыл къаннга боялып... Эккяй кёп салланы, жаралыланы бетлерине къарагъанды. Бахсан ауузунда кишилени ол кёбюсюн таныйды. Алай, таныса-танымаса да, оруслу, таулу, къабартылы, дюгерли эселе да — не башхалыкъ? Хар ёлген, хар ауур жаралы — аны да ёлюсю, жарасы. Элинден, орамындан хар узайгъан ёлю, жаралы аны от жагъасына жиляу-сыйытны, тышында адамларына къыйынлыкъны, ёлюмню жууукъдан-жууукъ этгенин да ол уста биледи. Къол бармакълада сени-мени деп жокъду. Бири ачыса окъуна — жумдурукъ къарыусуз болуп къалады...

Беш адамын бирча уруш жели сюрюп айланнган таулу ана туугъан жерини хар солууна, гюрюлдеген тауушуна, хар ышаннган адамыны сёзлерине къулакъ салады. Ачы хапар эшитсе, ийнанмай, кеси кесин жапсаргъанды. Ауулда игиси жайылса уа, ана жюрек, тынчайып къалмай, бютюнда тынгылысын, басымлыгъын излегенди. Алай хапарлыкъ ишле узакъда тюйюл эдиле. Къулакъ эшитген бла къалмай, кёз да кёпню кёреди. Хапарны игиси, осалы да жангыз жюрюмегенди — къатыш эдиле. Къатыш дуниягъа жаланда таукел, сабыр кёз бла къарай билирге керекди. Эккяй гузабалыкъгъа хорлатыучу тиширыуладан тюйюлдю. Алай алданып ту-

ургъа да сюймегенди. Халны тюзюн билгенден игиси жокъ. Терс хапарлагъа ийнаннган — сокъур — кечиуюн билмей, суугъа кирир. Эккяйгъа уа, бир заманда да болмагъанча, нени да толу, тынгылы билирге керекди. Ол август айны 18-чисинде Минги тауну башында немислиле байракъларын салгъанларын эшитген эди. Тюшюрдюлеми, тюшюрмедилеми — аны Эккяй билалмайды. Душман, Бечо бла Тонгуз-орун ауушланы алып, андан бери, таулу эллеге тёгюлюрге кюрешгени кимге да баям эди. Ким кимни онглайды, мындан ары озгъан жашла не болуп къаладыла, Минги тауну тийрелеринде, къанкъазауат урушлада, айтханларыча, немислиле кёп къырылдыла эселе, бу къурурукъланы артлары болмаймыды? Хар затны тынгылы билирге сюйгенликге, билген бек къыйынды. Эккяй, тёзалмай, адыргысындан, жашларыны, эрини алларына къараргъа баргъанча, ёрге озгъан аскерчилени ызларындан аз бармагъанды. Нек, не кёрлюкдю, не билаллыкъды? Къолундан келген къадар бийигирекге чыгъып, Бечо ауш таба аз къарамагъанды. Андан а, тынгылай кетип, топ тауушла къаяла ичинде узакъгъа жайыладыла. Ала бирде, ач бёрю жыйынча, улуйдула, бирде уа, къатынлача, сарнайдыла.

«Жиляуугъуз «Герменде» этилсин, аналарыгъыз орамладан юйлерине жыйылалмасынла»,— Эккяй, бетин тау, суукъ аяз кюйдюре, душманны алай-алай айтып къаргъай, ызына мудах къайта тургъанды...

Азреталий Нальчикни юсюнден кёп кере эшитгенди. Ол къайда эсе, узакъда, тюз жерледе болгъанын биледи. Ёгюз арба бла эки кюннге жетедиле. Анасы Къаспотха къуууут бла ич кийимле алып кетгенинде, сегиз кюнден къайтханды. Эккяй Азреталийни ары элтирге айтып туруп, артда уа Гитче бла кетип къалгъанды. Ол кюн Азреталий, жиляп, анасыны ызындан эл аягъына дери чапханды, эсине тюшсе, къызчыкъладан, кеси кесинден да уялады. Эккяй аны Акъбашха элтирге да айтхан эди. Анда, госпитальда, дейдиле, Азреталийни бек тамата къарындашы Къанамат жатады. Ол Узун къаланы тийрелеринде урушлада ауур жаралы болгъанды. Акъбаш Нальчикден да узакъдады. Айхай, баралмадыла: жол кесилгенди. Хадаужукъ къабакъ ючюн уруш не кече, не кюн тохтамайды. Ислам Къабакъ къолдан къолгъа юч-тёрт кере ётюп, энди уа ары немислиле киргендиле дейдиле. Кёпмю, азмы тураллыкъдыла — аны Аллах билсин.

Эки-юч кюн мындан алгъа уа Азреталий Эккяй бла бир кишини ушакъларын эшитгенди. Жашчыкъ аны та-

нымайды. Алай ол киши нек эсе да къуруда Азреталий бла Хамит жукълагъандан сора келеди. Партизан деп аллайгъа айта болурла. Ол келип кетген кечени эрттенлигинде юйде бир дерге не башлыкъ, не жамычы къалмаучуду. Кире келгенлей, сабийле жукълапмыдыла деп соруучуду. Аны хатасындан Азреталий партизанны бетин кёралмагъанды: кёрюнюрге сюймей эсе, жашчыкъ анга жашыртын, жууургъан тюбюнден къарап неге кюрешеди? Кёзлерин къысып, башын басдырсын, къулакъларына уа не этсин?

— Герменлиле Нальчикге киргенлери кертими болур? — деди Эккяй.

— Кирген а этмегендиле, алай ишибиз доюн тюйюлдю.

— Ол дегенинг!?

— Тейри, эгечим, мындан ары къалай болабыз ансы, душман шахаргъа бек къаршы къысылгъанды. Яникой бла Шхалукъагъа киргенди. Кесинг сагъыш эт. Шхалукъа шахардан узакъ эсе...

Алайды иш, жигитле туугъан жерлерин, эллерин, Нальчикни къоруулайдыла. Азреталий а бир тулукъ нартюхню тауукъладан бла чыпчыкъладан къоруулай жатады. Эр кишиге андан уллу къыйынлыкъ, айып къайда! Азреталий не этсин, анасы айтхандан чыгъар амалы жокъ. Къачып кетип, бир затха жарар эсе да, Эккяйны жангыз къалай къойсун? Къызлагъа тенг болуп, къарт къатынла бла къалгъанды. Кесин жаш, эр киши сундуруп, башына уа бёрк киеди. Атасыны къызыл жулдузлу бёркюн. Хар зат да нечик терк, тапсыз тюрленип къалды, огъесе ол сейирлик жомакъларын, умутларын акъ байталны биргесинеми алып кетдиле? Аланы ким ёнгелетди? Азреталий анасы бла барыучу эл аягъында тирменни немисли айрыплан чачханды, аны хатасындан узун акъ школ, кесеу башча къаралып, мудах сюеледи. Энди акъ байтал, акъ тай, жур да жокъду. Ол угъай, алгъынча тюшюнде окъуна кёрюнмейдиле. Жашил тала да — угъай. Атлыла малтагъан кюнден бери тюшюнде кёрюнмейди. Ёпкелегенми этгенди? Азреталий, билмей тургъанлай, кёзлерине мылы ау тартылып, кёкге къарады. Алгъын алай къараса, кюмюш къанатлы зурнукланы кёрюп, аланы «къырыу-къырауларын» эшитиучю эди. Энди уа — айрыкъуйрукъла гюрюлдейдиле. Жашчыкъны кёзлери жилямукъладан толдула. Ол бу жол аны жилямукъла нек буугъанларын биледи — Азреталий энди мен бир заманда да акъ атны табалмам, Нальчикни кёралмам деп, шош сытылады.

Ол кюнню ингирлигинде Азреталий, гылыулу эшеклерин тыйып келе, арбазларында узун бойлу эр кишини кёрдю. «Атам келип турады»,— деди жашчыкъ ичинден, сора аямай юйге чапды. Алай, сехледен бери да ётмей, тохтады: арбазда сюелген Къаспот тюйюл эди. Азреталийге ол чыртда танымагъан киши аз ышарып къарады.

— Чап, къучакъла, аман, къарындашынг Къанаматны унутупму къойгъанса? — деди Эккяй.

Жашчыкъ не кеси къучакъларгъа, не къучакълатыргъа сюймеучюдю, къалай эсе да уялгъан этеди. Сехледен бери арсарлы ётюп, жетген адамча, къолун узатды.

— Уй, иги жаш, иги жаш, не уллу болуп кетгенсе,— дегенни айтып, Къанамат къарындашчыгъын эрляй ёрге кётюрюп, кёкюрегине къысды.

Азреталий, баштёбен болуп, ауузундан сёз чыгъармай, ючжыллыгъында этиучюсюча, анасыны этегине жабышды, сора, эслетмей, Къанаматха къарады да, олсагъат бетине къан урду, къууаннгандан жюреги къысылды: Къанамат Къаспотха сейир ушайды. Мангылайы, къашлары, кёзлери — бир заты да къалмай. Азреталий къарындашыны къолунда таякъны, атлагъанында уа — сол бутундан акъсагъанын да эследи. Акъсагъаны Къанаматны чыртда бузмайды: ол Азреталийге эрликни, кишиликни шартыды. Кеси, чычкыннга таянып, къызла къатында аз сынчыкъламагъанды. Жашчыкъ, къарай кетди да, Къанаматны юсюнде «апчар» белгилерин эслеялмады — жаланда къызыл жулдузлу бёркю. Ол Азреталийни къууанчын бир кесек мутхуз этди. Алай юйге кирген жерде сюнгюлю ушкокну кёрдю да, къууанчы жангыдан эл бла бир болду. Къанамат энтда аскерчиди, уруш этерикди, къоркъмай эселе, келсинле. Азреталийни, эшикге чыгъып, юй башларындан: «Къанамат къайтханды, сюнгюлю ушкогу бла»,— деп къычырлыгъы келди. Чыкъмады да, къычырмады.

Къанамат, юйге кирип, «куфайкасын» тешди — аскер кёлегини жагъасында гитче тёртгюлчюкле, ёшюнюнде майдалла отча жанадыла. Ол Азреталий сакълагъандан, умут этгенден да оза эди. Анга тынгылап къоягъа жарарыкъ тюйюлдю, ауулда адамла билирге, кёрюрге керекдиле. Къууанчы бла чексиз ёхтемлиги жашчыкъны тышына къуудула: къоншулагъа, жууукълагъа жетип, сюйюнчюлюк айтмай а!

Эккяй да, жангыдан къууанып, жилямукъларын тыялмады. Ол жашы «апчар» болгъанын эшитип, аны бла ёхтемленип тургъанды, Аллахха шукур, жашы «апчар-

лай» къалгъанды. Эккяй аны тёрт жылдан бери кёрмей тургъанын энди эсине тюшюрдю. «Апчар» жашынгы кёрюрге термиле эдинг, энди сюйгенинг чакълы къара — аллынгдады, олтурады, билмей тургъанынглай, келип къалгъанды».

Таулу ана, от жагъада олтуруп, кёзлерин Къанаматдан айыралмайды. Ол атасына бек ушагъаны, аны кёлюн толтурадан-толтура барады. Алай Эккяйны жилямукъларыны сылтауу, баям, жангыз къууанч болмаз. Бусагъатлыкъ къыйын кезиуде жашы юйюне къайтханына ким къууанып къалалыр? Ожагъынгдан жеринги душманы къарап тургъанлай, отха жылыналмазса. Орамларынгы душманынг арышлай, ашагъанынг, жашагъанынг да шайтан къаргъышлай. Аз къууаншчыкъгъа алданып, Эккяй ёмюрлюк жарсыу, къайгъы алыргъа сюймей эди. Бюгюн жашы жылы тёшегинде ырахат жатсын — тамбла уа не болады? Айтханлары керти эсе, ол кяфыр бери да жетерикди. Сора бу мында не этер? Къадар балама не буюруп тура болур? Душман окъдан ёлюммю — анга уа, кеси босагъасындан эсе, тийишли жер барды. Эр кишиге тийишли жер. Огъесе душманнга шапалыкънымы сайлап къалыр — жан татлыды. Къаспотну жашы учузлукъгъа бой салгъан кюнде солууу тыйылсын. Алай Къанаматны башы аллай кюннге жетмей, юйде гыржынын тынч ашап турса да, ол жашау жашаумуду деп сагъыш этеди Эккяй. Энди аны «апчар» жашы къатынла тюбюндеми къаллыкъ болур, саууут кётюралмай, къарыусузлукъгъа хорлатыпмы къайтды, огъесе жолданмыса деп сора эди ананы къарамы. Жукъ айтмады. Бутун кючден сюйрей атлайды. Къайры барсын ол, не этсин энди?.. Атасы мында болса — не жарлылыкъ? Мадарын кёрюр эди. Ажашдырмаз эди. Эккяй не оноу эталлыкъды — ол жаланда Къанаматха мында, бюгюн-бюгече немислиле киредиле деп тургъан ауулда, къалыргъа жарамазлыгъын биледи. Бусагъатлыкъ къыйын кезиуде жаш адамгъа тюз жолдан ажашхан, тюкден кетген кибик, тынчды. «Къадар, не да эт, жашымы халкъдан ажашдырма. Санларын окъ жаралагъа кемиртип, ышымын ёрге тарталмазча къарыусуз да эт — хомухлукъ сынатма,— деп шыбырдады ана.— Къадар, манга туугъан жеримде, элимде хуналаны, ташланы букъуларын чач эшмелерим бла сыйпап айланыргъа да буюр — жашларымы душман бла бир от жагъада олтурур кюн сынатма»,— деп тилек этеди ана.

Алай Къанаматны мында кёп мычыргъа умуту жокъду. Аны юсюнден Эккяйгъа айтыргъа алыкъын ба-

зынмай, сагъышлы турады. Ол Акъбашда госпитальда жатып, игиге айланнгандан сора, жангыдан урушха кирип, Нальчик ючюн сермешледе Барамта тийресинде экинчи кере жаралы болгъанды. Башха амал къалмай, аскер тенглери бла таулагъа ёте келип, бери, анасына къайтханды. Аны бла тенг элге аман хапар да киргенди: бюгюн, октябрьны 28-де, Нальчик шахарны душман алгъанды. Ол себепден гвардиялы лейтенант, Къаспотну жашы Къанамат мудахды, Эккяйны кёргенине къууанганын да билдиралмай, сагъышлы олтурады. Мычымай партизанлагъа къошулургъа керекди. Алай анасын жангызлай къоюп къалай кетсин, аны кимге ышансын: элге немислиле кирликдиле — жаш анасы, эки къарындашчыгъы ючюн да бек къоркъады. Атасы теркирек жетсе эди. Тутмакъда тургъан эсе да, башына эркин болуп, урушха къатышхан эсе да, энди келликди, бюгюн, тамбла, жаны сау эсе, келликди.

Мындан бир ыйыкъ алгъа Къаспот башха тутмакъла бла кёчюрюлюп бара, аны жюреги бютюн сынарча иш болгъанды: тутмакъла, аланы ашыргъанла да пленнге тюшгендиле. Душман берген эркинликден къыйын не барды? Алай Къаспот юйюне къайтмады, жангыдан шахаргъа ётер амалын этип, Ибрагимни тапханды. Ибрагимни хатасындан Къаспот ачыгъанды, аны кибиклени хатасындан Ата журтубуз кесини кёп керти адамларын танымады. Дагъыда, не десенг да, Ибрагим душман тюйюлдю. Къаспот да, ол да бир юйню — къыралны адамларыдыла. Юйге от тюшсе, жюрек ауруугъа жер жокъ — сен кёлкъалды этип бошагъынчы, юй от тёбе болуп къалыр. Юйде экеулен тюйюшселе, экисинден бирине сабырлыкъ керек. Заман хар нени да жерине салыр, заман кеси неге да дарманды. Къаспот: «Мени башыма душман эркин этди»,— деп, элине, сабийлерине къалай къайтыр эди, ол учузлукъдан эсе энтта Ибрагим учуз этсин, барып, аскер къаумунга къош деп тиледи.

— Ала сени тасхачылыкъгъа жибермегенлерин мен къайдан билеме? — деди Ибрагим.

— Аякъларыма бугъоу сал, тирмен ташла байла, къолларыма сауут бер ансы.

Къаспот НКВД-ны аскери бла Нальчикни юч кюн къоруулагъанды. Ахыр сермеши Хадаужукъ бахчаны тийресинде эди. Энди уа Къаспот бийик жерден элине жашыртын къарай сюеледи. Тау артына къысыла баргъан кюн тау башларына, кёкню этегине ингилик тартханды. Агъач а, сюнгюлерин кётюрген аскерлей, сол-

дан онгнга, онгдан солгъа шош тизилгенди. Къаспот кеси да жамауат аллына чыкъгъан аскер башчылай сюеледи. Ма бу агъач, къалаууурлукъда тургъан эски къалалача ташла, олсагъатда сауулгъан сютлей, жылы топуракъ, сабийлерине аш-суу берген, аланы жокъдан бюртюк этген топуракъ, аны отха хорлатмаз кюбесидиле... Былайдан къарап, Къаспот туугъан элини хар арбазын, босагъа ташын, арбазлада мудах чулгъаныр жатхан парийлени окъуна иги кёреди. Элни тёрт жанындан тёрт жол келип, орта орамгъа къошуладыла. Ол жолла бла таулу жашла, къызла — элни жюреги — ёрге-энишге жюрюгендиле. Ол жолла бла жашла бийик таулагъа чыкъгъандыла, жулдузлагъа чыкъгъанлай. Бийикледен ала отун, бичен, бишлакъ — жерни берекетин эндиргендиле. Энди жашла кёрюнмейдиле, къадар аланы къанларын жюрюген жолларына, олтуруп, охта жылыныучу ташларына, ма бу шорха суугъа тёкгенди. Къадарыбыз, тамырларыбызда жангыз тамычы къан да къоймай сыкъ, алай элими жолларында душман жюрютме. Жолларынгы кырдык басып окъуна къойсун — акъ къарынгы душман чурукъ сокъмакъ этмесин. Бизни тамырларыбызда жангыз тамычы къан да къоймай сыкъ — кырдыкны, тереклени тамырларын, жерни мылысын душман аякъ тюбюнде къурутма: къырдыгынг, жеринг жокъ къаныбызны бар этер, биз бюгюн ёлсек, тамбла башхала сюелирле, сюелирле, ма бу агъачдан да кёп болуп. Элими жоллары бла жайлыкъладан малла ёкюре эннгендиле, жашчыкъла гылыуланы жортдургъандыла, келинликлени боюнларына алып, атла чапхандыла. Энди уа мудах шошайып къалгъандыла. Былайдан Къаспот кёп кере къарагъанды. Андан ингирлик хауа, жылы сют ийисден, гыржын, хычин биширген ийисден толуп, бурунуна уруучеди — энди уа жалын ийис келеди. Алай, шукур болсун, Къаспот элин энтта да кёреди, жерини макъамын эшитеди.

«Сенмисе бу, мени тенгим, татлы шуёхум? Кёрюнмей кёп турдунг — къайда ажашып айландынг?!»

«Къадарым манга энтта да онг кёзю бла къарады: санга сюймеклигими хатери болур — къолумда энтта сауутум барды».

— Сени къаражух байталынгы адежге алып кетип, думп этдиле, сабийлеринги, бийченги ызынгдан жилятдыла — ёпкелемеймисе?

«Элими, жерими аны ючюн кем сюймедим, Къызыл байракъны шууулдатып, къарындашымы бла аны нё-

герлерин элиме келтирген таш, тик жолланы бютюн бек сюйдюм».

Къаспот, алай сагъыш эте, бийикден элине къарай, сюеледи. Ингирлиг' а кесини, къарылгъанчны сыртыча, къара бояуун тийреге, ашыкъмай, тынгылы сингдиреди. Аз замандан ол ауулгъа, туманлы кёкде ажашхан жулдузлай, анда-мында чыракъла жандырды. Дауурсуз орамны бютюн бек тынчайтды. Къаспот, арбазларына шош кирип, терезени шош къакъды. «Жарлы башыма бир кюнню ичинде къаллай бир насып... Насыпхамы огъесе палаххамы?..» Эккяй эрини белинден къучакълап, башын ёшюнюне салды. Къаспот бийчеси гитчелигинден да гитче, арыкъ, назик болуп къалгъанын сезди. Парий, аны бутларына чулгъанып, терк-терк сынсыды.

VII

Къаспотлары экинчи кюн окъуна жолгъа чыкъдыла. Биргелерине жаланда Эккяй жокъду. Ол юйде, элде къалгъанды. Не кюрешдиле эселе да, жолгъа атланыргъа унамады.

«Мен жыл саным келген тиширыума. Душман мени неми аллыкъды? — деди.— Мында къалайым, кетгенде ызыгъыздан къарарма, от жагъаны кюлюн суутмай сакъларма. Сиз а эр кишилесиз. Душман эр кишиге ёч болады. Биригиз окъуна къалса, барыгъыз ючюн да андан дертин алыр. Атланыгъыз жолгъа — мени ыразы этигиз»,— деди Эккяй.

Энди уа, жолда бара, бек гитчеден башлап, уллулагъа дери аны юсюнден сагъыш этедиле. Алай не амал! Къаспот кеси башын, жашларын да ёлюмден къачырып, юй бийчесин а атып бармайды. Аны жашларын анда не сакълагъанын, къадар алагъа не хазырлап тургъанын — ким билсин? Уруш таланы тюп этип къойгъан эсе да, хапары жокъду. Эккяй юйюнде къалгъанды, Къаспотну уа — жолу белгисизди...

Тала, алгъынча, шош жерчик тюйюлдю. Уруш бери келип, бийлик этип тохтамагъан эсе да, къоркъуу, желча, келе-кете турады. Ол алай болмай амалы да жокъду. Тала эки ауузну — Чегем бла Бахсан ауузну ортасындады. Чегемден къоншу ауузуна элтген тынч ауушладан бири тюз да таланы юсюне чагъарып, андан энишге тюшюреди. Душман Бахсан ауузуна киралмай тирелгенде, ары былайтын ётерге умут этип, ёшюн ургъанды. Алай анга ауушну берген Бахсан тарын берип къойгъаннга тенг эди. Андан сора душман бу тийреге ёшюн

уруп Къаспотну къойчу жашлары билмейдиле, совет аскер къауум да кетгенди, жаланда партизанла кёз-къулакъ бола турадыла. Келип, къойла сюрюп да кетедиле. Алгъаракълада Каракай бла Шамил, партизанлагъа къошулуп, сюрюуню тау артына аудуругъа кюрешгендиле. Алай асыры кеч къармашхандыла. Тонгуз-орун ауушда сермешле къыстау эдиле. Кёп малны да жоюп, артха къайтхандыла. Андан бери былайда къош партизанланы эт бла жалчытхан къошха айланнганды. Къаспот кетген кюн мында бир деп бир минг бла алты жюз къой къалгъан эди. Энди ол тёрт жюзден кёп къой санамады. Алай, уллу-гитче эсе да, сюрюу колхознуду, къыралныды. Былайны уруш хорламагъанды, мында алыкъын Совет власть оноу этеди.

* * *

Бюгече, баям, шулпучукъ этип, эрттенликде эртте уа суукъ къатылгъанды: таланы алысыны бузлагъанды. Хар чёп башда, чакъ тамычыладача, кюн таякъла ойнайдыла. Жел алысынны ары-бери тёгеди, къабурчакъланнган чёплени бир бирине ышып, мияла минчакъла тёгюлген тарууш этдиреди. Жел жаш тереклени чукуйларын энишге ийилте, жаланнгач бутакъларын сызгъыртады. Ол, ташла арасында ажашып, тузакъгъа тюшген бёрюлей, кесин ёрге-энишге ата, сынсыйды. Тёгерекде деменгили таула, ачыудан агъарып, мудах шошайгъандыла. Къаспот бла жашлары къара жамычыларына чулгъанып, кими къош аллында, кими тала эринде, къаяла кибик, сюеледиле. Жамычылары жаланда Азреталий бла аны гитче къарындашчыгъы — Хамитбийни жокъду.

Къаспот бери келгенли юч кюн бла юч кече озгъанды. Алай таула ючюн, Малкъарны тар ауузлары, ауушлары ючюн да уруш бармагъанча, мында жашау ырахатды. Ырахат жашау Эккяйны анда, немислиле иелик этген элде къоюп кетгенлерин эслерине салып, жарсытады. Талада жашла хатасыз турадыла, ол а, таянчакъсыз тиширыу, душманны къолунда. Ёлселе, къалсала да, бирге болургъа керек тюйюлмю эдиле?

Къаспот, былай этейик деп, жашларына зат айталмай эди. Артха, юйге, жол жокъду. Партизанлагъа къошуладыла да, бу эки сабийге, къойлагъа не амал? Башынгы алып кетген тынчды — аманат а? Келген кюнлеринде окъуна партизан къауумну командири къайтсакъ кёрюрбюз, ары дери малла жашларынга, санга да аманатды-

ла деп кетгендиле. Андан бери хапар жокъду. Огъесе аладамы жоюлуп къалдыла? Ишге, жумушха юйреннген адамгъа этерин, къалырын билмей тургъан къыйынды. Къаспот не тышында, не къошда олтуралмай эди. Юч кюнню ичинде юсюнде жамычысын юч кере тешмегенди, къолунда ушкогун жерге тюшюрмегенди. Бюгюн а, тёзалмай, Шамилни жолгъа атландыры. Элде Эккяйгъа хапар айтып, хапар келтирсин. Алай ол аз заманны ичинде артха суху къайтды.

— А, жаш, нек эсе да жарты жолдан къайтдынг,— деди Къаспот.

— Атам, тарны эки суу къошулгъан жеринде немислиле кёргенме, алларында Мусабийни кёргенме.— Шамил, асыры къыстау келгенден, жай чилледеча, терлегенди.

— Эй а, таланнган! — Къаспотну ауазы, тамагъы къургъакъсыды. Бек алгъа Эккяй эсине тюшдю. «Элиме душман кирген кёреме»,— деди ичинден. Азреталий бла Хамитбийге къарады. Сора таланы таргъа айланнган эринине чапды. Таланы бир жаны тюзюнлей къалын агъачха къошулуп, бийикге, таулагъа кетеди. Андан келген душманнга къошха чыгъып къалгъанны къыйынлыгъы жокъду. Башха мангылай жаны тик къаяды. Таланы бу эриниден къарасанг а, кёзюнг тарны теренине жетеди. Тарны бир билеги тюзюнлей таланы тюбюнде ёрге озгъан жолгъа келтиреди. Андан бери къошха жаяу жолчукъла айырыладыла. Алай бу жаны, насыпха, гелеу тёшдю. Жайгъыда окъуна чабырла бла ёрлеген къыйынды — аякъ иги тутмайды. Шаудандан келген тар жолну душман билирге амалы жокъду. Мусабий биледи. Таланы бу эринине ташла геммешлеча жатадыла. Къаспот аланы бирлерини артларында сюелип, ары, таргъа, иги кесек заманны къарап турду — жукъ кёрмеди. Жашлары да жыйылдыла. Киши сёлешмейди. Жаланда жел, биягъыча, ташла арасында сюелгенлени жамычы этеклерин къагъады. Кюн таякъла къарыусуз болсала да, ташла юсюнде, жилян атып кетген къаплай, жукъа бузну эритедиле.

Бир кесекден, тешигинден багъырбаш жилян къарагъанлай, тар ауузлан душман къарады. Шорха суучукъну жагъасы бла солдатла бир-бир ызларындан тизилишип келедиле. Алларында эки жол башчы. Хау. бири Мусабийге ушайды. Экинчиси уа... Къаспотну тамагъы къысылып, онгсуз болду. Ол душманны келгенине сейирсинмеди. Душман къайда да душманлыгъын этеди. Къаспотну жюрегин такъырлыкъгъа хорлатхан душман-

нга жол кёргюзтгенле, аны бери, бийикге, къушла бла таулула жерине келирге базындыргъанла эдиле. Миллетинде, миллет ёхтемликни юсю бла атлап, жеринде душманнга бийлик этдирирге артха турмагъан адамла табылгъанлары ючюн жаны кемсиз къыйналды. Аллайла табылмасала эдиле, жау аскер мында тау сууланы шорха тауушларындан окъуна къоркъур эди, хар таш анга лагъымча атылыр эди...

Душман жуукъалашып келеди.

— Къоркъмагъыз, жашла, алай кёп тюйюлдюле. Мен жыйырма бла эки санадым,— деди Къаспот.

— Аз да тюйюлдюле.— Аны айтхан Къанаматды.

Барысы да тынгылашдыла. Душман — а жуукъданжуукъ. Бетлери окъуна кёрюнедиле. Сауутлары кюнде жылтырайдыла.

— Атабыз, былай тургъандан файда жокъду, не этебиз? — деди Каракай. Арт эки жылны ичинде ол бёкем болгъанды, узакъ ауушха къойланы сюрюп къайтханлы, къоллары, боюну, ууртлары багъыр бет алгъандыла. Бусагъатда, жамычы кёргюзтмей эсе, къалача, бек сюеледи. Къаспот бюгюн аны къайсы жашындан да тынгылы адамгъа санайды, ышанады.

— Жашларым,— деди Къаспот мудах, шош ауаз бла,— юйюбюзге жилян кирип келгенин кёресиз, аны башын манга сорупму эзериксиз? Таланы кырдыгын жилянла жырып баргъанларын кёрсегиз — манга сорупму къырлыкъсыз. Бюгюн менден ата жазыкъсыныу тюк тенгли да излемегиз. Бюгюн биз бир ананы, бир атаны жашларыбыз — Туугъан жерибизни,— деди да Къаспот, жамычы тюбюнден тамата къарындашы Аскерни ушкогун чыгъарып, ташха таяндырды. Бусагъатда ол эки гитче жашын бери келтиргенине жарсыды.

— Атабыз, асыры къыйын борч сала болурмуса, артда сокъураныргъа тюшмезми? — Душман жуукъламаша баргъаны къадар Каракай да санларында, бетинде да ол иги ангыламагъан, ары дери сезмеген бир тюрлю тюрлениую сезе эди. Бусагъатда аны бети, аллында акъсыл ташча, къансызды.

Атасы Каракайны сёзлерине ол кеси берген магъананы бермеди.

— Анасын, туугъан жерин къорууларгъа тюшгенде, артда не болур деп, сагъыш этмейдиле.— Къаспот бираз тынгылап, сора: — Азреталий бла Хамитбийни ташагъа кетеригиз, огъугъузгъа, отугъузгъа энтта да тынгылы къарагъыз,— деди.

Киши кишиге сёлешмей, ич сёзюн айтмай, иги кесек

заман озду. Айтыр кереклиси да болмаз эди. Жашла не этерлерин биледиле. Ала, солууларын шошайтып, аталарын сакълайдыла. Аталары ушкогуну тютюнюн чыгъаргъанлай, жашла да ёз ушкокларыны тютюнлерин анга къошарла. Ары дери уа тёрт къарындаш, ташлагъа къапланып, алагъа ёлюм алып келгенлеге къарайдыла. Къарындашла дунияда ашар гыржыныбыз, ичер суубуз тауусулгъанды деп сагъыш этмейдиле. Къанаматдан къалгъанла душманны биринчи кёредиле. Болсада жюреклери элгенмедиле: окъларыбыз жазмазла, ташла ёлюмню, бизге жетдирмей, тыярла деп базынадыла. Неден да бек аталарына базынадыла. Аталары уа, барысыны юсюнден да сагъыш эте, сюеледи. Эккяйны кёралмай къалырча болдум деп жарсый, сюеледи. Ол жашларыны бетлерине жашыртын къарайды. «Бу къыш Къанаматха бла Каракайгъа къатын алыргъа деп тура эдим»,— деди нек эсе да ичинден. Сора, ташагъа элтигиз дегенин унутуп, эки гитчесин изледи. Алай гитчелери кетмеген эдиле. Бетлерин къоркъуу алып, аталарындан арлакъда терекге къысылгъандыла. Къаспот къарады да, кёлю толуп, адыргысындан бир жанына терк бурулду: «Къайдан жюрек ауруугъа келтирдим мен быланы, жангы туугъан къозулай, къарыусуз сабийлени?» Дагъыда, жашларына айланып:

— Эй, ауух сакълагъан — жан сакълайды,— деди.

Жау жыйын а тала тюбюнде сайгъа келтирген билекге жол кёл алды. Баз келеди. Алайлайын Каракайны санларын суукъ къалтыраукъ бийледи, угъай, ол ма былай терк, билмей тургъанлай, ёлюп къалыргъа сюймейди. Сау жыл кёзюнде Каракай къошдан юйюне, элине тигелеп солумагъанлы, ич кийимин алышындырмагъанлы эки-юч ай толуп келеди. Ауушха малла сюреме деп аз къыйынлыкъны кёргенди, къайтханлы уа, аланы сакълайма деп, кече тёшекге кирмегенди. Жылы ашындан, тёшегинден, анасындан, элинден да айырылып, ол кече-кюн тюйюлюп тургъаны ючюн анга ким ыспас этгенди, ким ариу сёз къоратханды? Келген сюрюуню, къойланы сорады, Каракайны багъасын кичиу токълу тенгли да багъаламайдыла. Ыспассыз, махтаусуз тюйюлюп тургъанды. Энди уа ол бюгюн былайда, суукъ ташланы артында ёлюрге керекди. Ма былай терк, ич кийимлерин окъуна алышындыралмай, ит кибик. Сюйсенг ёл, сюйсенг къал — киши чачын жыртмаз, хар ким башын алып айланнган заманда ким кимни кюсейди?! Сора ол ким ючюн, не ючюн жоюлургъа керекди? — Каракай, ачыуун ичине сыйындыралмай, атасына къа-

рады. «Ата журт да, жер, намыс да Къаспотха артыкъ татлы нек кёрюндю? — Ата журтларын берип къойгъан кишиле анданмы осал кишиледиле? Душман жерибизде тохтай эсе — сермешден не файда? Атасы айтханлай, «герменлиле» мында ёлюрге къутуруп келген эселе, Каракай да ала бла ёлюрге неге керекди? Ол бир жоюлса, анга неден да не? Жашауу юзюлгеннге жашаудан хапар керек тюйюлдю. Сора Каракай бюгюн ким ючюн, не ючюн къанын тёгерге керекди»,— деп сорду жаш дагъыда кеси кесине. Бусагъатда ол келе тургъан душмандан эсе атасын бек кёрюп болмай эди. Барысы да Къаспотну хатасынданды. Бийик тауланы дорбунларында, къалын агъачны тюбюнде жан сакълар амалтын, адакъа къушну кёре эди да, чыгъып, къазыкъ башына къона эди дегенлей этедиле. Айхай, Къаспот «жерим» деп кюрешгенликге, «жеринде» аны таныргъа сюйселе — не хата! Башы тутмакъда чал болмаса — не хата! Сора буу, муну къулакъларын окъуна кесе тургъанлай, мюйюз кимден излейди? Огъесе мынга къышхыр, будай да башха тюйюлмюдю? Каракай а элге — аслан, кеси башына, юйюне тели болургъа сюймейди. Айхай, туугъан жеринде душманны кёзюне къараргъа ким ыразыды? Ма бусагъатда Каракай ушкогунда беш огъу бла бешисин къапласын, алай алтынчысы аны къаплар, ол он окъ бла онусун къаплар, алай он биринчи огъун жибергинчи, аны солууу тыйылыр. Сора тала да жокъ, жигитлик, махтау, мараучулукъ да жокъ... Каракай аслан кибик сермешди деп ким айтырыкъды? Сермешдинг эсе — жат. Жигитлигинг, усталыгъынг ючюн да, жашлыгъынг, кёрген къыйынлыкъларынг — барысы ючюн да къара жер, тар къабыр. Угъай, ол болмаз...

— Атам,— деди Каракай,— мен ич кийимими алышындырмагъанлы кёп заман озгъанды. Юсюм-башым таза тюйюлдю.

Къаспотну жашына жаны ауруду.

— Бусагъатда аны несин айтаса, харип?

— Бизни асырарыкъла кёрселе, бизге не айтырла? Адамла адамны юсюнден аман айтыргъа ёчдюле,— деди Каракай, атасыны кёзюне къараргъа базынмай, къарындашларындан жакълыкъ излей.

Жашы адамланы юсюнден алай сёлешгенин Къаспот чыртда жаратмады, жугъ' а айтмады.

— Аман къууум этме, хомух. Бёрк кие ушайса да.

— Бизни жаныбыз жер къалдырыр депми умут этесе? — деди Каракай.

— Жашым, бу къыйын кезиуде къыйнама, жан бе-

рирге ашыкъма, сабырлыгъынгы ташха байла. Уясы ючюн къуш, къаргъа окъуна жыртышадыла, къабыргъасын жылытхан жерге агъач жаныуарла да къайтадыла.

— Бизни Ата журтубуз былайдамы бошалады? Бизге былайдан сора жер да, дуниядамы къуруп къалгъанды?

— Не айтыргъа сюйгенинги ангыламайма. Сен къоркъгъанча сёлешгеннге ушайса. Огъесе борчунгдан къачаргъа жолму излейсе? — Къаспотну жумушакъ, сюйдюмлю къарамы кюйсюз хал алды. Ол, нек эсе да юсюнде жамычысын хыны тешип, жангы ийленнген териден женгсизи бла къалды.

— Мени ёлюрге деп борчум жокъду.

— Атала жери ючюн ёлген айып тюйюлдю, аман парий кибик, къуйругъун къысып къачхан айыпды.

— Атабыз, жашларынга омакъ сёзле айтма. Ала керек тюйюлдюле. Жан сакълар мадар этейик, кёремисе, душман жетип келеди,— Каракай къолун алгъа созду.— Биз бюгюн былайда къырылгъанлыкъгъа, киши ыспас этмез.

Къаспот жукъ айтмады. Айтыр не айтсын? Кимден ыспас излейсе, адам баласынданмы? Сен ёз намысынг ючюн сюелгенликге, ыспас кимден излейсе дерге керекмиди, эндиге дери ангыламагъан жаш бусагъатда ангыламаз. Жер а биреуню артыкъ жеримиди? Ол сенден несин аяды? Бюгюн а анга къыйынлыкъ жетгенди, бизден эсе ол къарыусузду. «Сен бюгюн билек ючюнгю, жютюлюгюнгю, усталыгъынгы андан аяма»,— деп, Каракайгъа акъыл юйретирге керекмиди? «Къоркъакъ болуп, кеси жанындан башха кишини сюймей ёсген эсе, бусагъатда батыр болалмаз»,— деп сагъыш этди Къаспот, санларына сары уу жайылгъанлай, бир тюрлю къарыусузлукъ сезе.

— Къоркъма, жашым, жер санга борчлу къалмаз. Жаланда сен бёркюнгю, эски чабырлай атып, борчунгдан къачма. Жер эрликни унутмайды, излегенинг ол эсе, хатыр этер,— деди Къаспот, Каракайгъа эс жыйдырыр умутда, жумушакъ сёлеше.— Бюгюн этмегенинги ёмюрде этмезсе.

— Он къарыш жерни мен къачан да табарма.

— Дорбун къыйырын, таш тюбюн табарса, адамла, сюймей, уру къазарла, къабыр а — угъай.

— Адамгъа къабыр керек тюйюлдю, жашау керекди,— Каракай, секирип туруп, къарындашларына кезиу-кезиу къарады.— Эшитемисиз, ат — миннгенниди,

жер — сюргенниди, тон — кийгенниди, жашау а — жашагъанныды. Жашауму, огъесе... Аманнга игини айтсанг, тынгылар дегенлей, нек тынгылайсыз?

— Атабыз айтхан азлыкъмы этеди? — деди Къанамат, къарындашы таба да бурулмай.

— Тон кийиле-кийиле жыртылады, ат чаба-чаба жыгъылады, адам да темир терек болмайды — амандан ёлюрсе. Ёлмесенг да, къадарынгдан кюн жарыгъын угъай, кече къарангылыгъын тилей айланырса. Къой, жаш, агъачны биз энтта да табарбыз, ары къарама, душманнга къара.— Бусагъатда Къаспотха жумушакъ сёлешген неден да къыйын эди. Алай жашы, бек мараучу жашы, ыспассызлыкъ сынарын сюймей эди.— Ой, аман, танг батыр болуученг да.

— Манга батырлыгъым, мараучулугъум бюгюнден сора да керек болур. Кёзбау сёз — жалгъан сёз. Жаннга жетгенде, кёзбаулукъ къалмайды. Жашау сюйген мангамы тёреди, жашаргъа сюеме! Келмей эсегиз, кетеме.— Каракай, артха бурулуп, арсарлы бир-эки атлам этди.

— Тохта, къачма,— деп тиледи Къаспот,— къарындашларынгы къоюп кетсенг, жашым тюйюлсе. Жюрегимден тартып алырма, ожагъымдан къурум тюшгенча да кёрмем.

Каракай, тынгылауну ийгенлей, тюзюнлей, къош таба айланды. Ол, бир уллу иш тындыргъанча, эркин атлайды, кенг жауурунлары, аркъасы, аякъларын алгъаны аны ич жарсыуу, сокъураныуу болгъан адамгъа ушатмайдыла. Къаспотну, башха этмей, жашыны тюз да жауурун тюбюнден уруп, къаплап къоярыгъы келди. Сермеп алып, ушкогун огъары аягъына миндирди. Алай сампалны басалмады. Аны эсине нек эсе да Каракайны гитче заманы тюшдю. Ол тири, ариу сабийчик эди. Тёгерек акъ бетли, дум къаракёз. Къаспот аны тамата сабийи Къанаматдан эсе бек сюйгенди. Нек сюйгенин а кеси билмейди. Биринчи сабийи тууп, экинчисинден тюнгюлгенден сора туугъаны ючюнмю болур эди: Каракай Къанаматдан тёрт жыл кичиди. Ол къарыусуз сабий эди. Юйюрде къарыусузну артыгъыракъ сюедиле. Каракай аурумай арада бир не эки ай оздургъанды деп атасы билмейди. Экяйны кечесин аягъы юсюнде кёп кере оздургъанды. Алай Къаспот жукъусун юй бийчесинден аз бёлмегенди. Къоншуларындан, къайынларындан жашыртын Каракайны бауруна къысханлай неда бешик къулагъына жабышханлай, кечелерин ашыра тургъанды.

Ючжыллыгъында Каракай, ёледи деп, чечекден ауругъанды. Сабийчик ёлмеди, алай ауруу бетчигин бузгъан эди. Андан сора Къаспот жашчыгъын бютюн бек сюйгенди. Эккяй а, эрин ыразы этеме деп, Каракайны юсюне-башына сакъ болгъанды. Чиммакъ тончукъ неда мор чепкенчик, кюмюш бел бау, къара гён чарыкъла бла ышымчыкъла — жашчыкъны ариу, тизгинли кёргюзтгендиле. Ол, къолгъа юйреннген къозучукъ кибик, атасындан айырылыргъа унамай эди. Бусагъатда уа тёртжыллыкъ Каракай аркъасына къысылып жукълаучусу жангыдан Къаспотну эсине тюшдю. Кёзюне акъ тонлу, къаракёз жашчыкъ кёрюндю. Ол жууаш, кимни да алдарча, тири жашчыкъ эди. Къаспотха аны къууандыргъандан уллу насып жокъ эди.

Энди уа ол жууаш, Къаспот ат боюнундан тюшюрмеучю, ол тобугъунда болмаса аш татымаучу жашчыкъ, хайт деген киши болуп, атасын ёлюм бла бирге къоюп, кетип барады. Къайда, къалайда жюрюсе да, Къаспот акътиш жашчыгъын къууандырырча бир саугъасыз къайтмагъанды. Башха амалы болмаса, боялгъан ашыкъла келтире эди: Каракай ашыкъ жыяргъа бек сюйгенди. Къаспот баур жылыууна къысыучу къарыусуз жашчыкъны, къайынларындан, къатынындан окъуна жашыртын бешик къулагъына жабышып, бетине къарап туруучу жашчыкъны, бусагъатда эркин, баз атлап, кетип баргъан кенгжауурун мараучуну да бирге кеси къолу бла къапларгъа керекди. Алай атасыны ызындан жиляучу чечекбет жашчыкъгъа, аллына къарап, сакълап туруучу чубуртон жашчыкъгъа сюймеклик талада узайып баргъан мараучугъа налатындан кючлю болду.

— Бери къайт дейме да! — Къаспотну алай ачы къычырып жашлары бир заманда да эшитмегендиле. Аны ауазы амалсызлыкъны, ачыуну жарсыулукъну да белгисича эшитилди.

Каракай, тохтап, азчыкъ мычыды. Сора артха бурулду. Аны бетинде къаны жокъду: атасы уруп къоярыкъ суннганды.

Жууаш къозу къоркъакъ бёрю къачан болгъан болур? Жашыны ичинде жилян чулгъаннганын атасы нек билмегенди? Огъесе адам да алма кибикмиди, къыйырындан къапхынчы, татыуу билинмеген? Ат ёсдюреме деп, къадыр ёсдюрген ата, айып болсун санга айып...

— Бёркюнгю къоя кет,— деди Къаспот, Каракай жуукълашханлай.

* * *

Каракайны бёркю токълу териден этилген тынгылы, тирмен ташлай, тёгерек уллу чырпа бёркдю. Эккяй жашларына бир заманда осал бёрк тикмегенди. «Адам адамгъа къарагъанда, бек алгъа бёркю кёзюне урунады, бёркю осалны — бети аман». Бютюнда къыш къошда киерге уа ол женгил да, жылы да болургъа керекди. Эккяй аны ичине мамукъ салып, къалын сыргъанды, тёппесин кёк чепкен бла тышлагъанды. Бусагъатда уа ол Къаспотну къатында, къыркъылмай къалгъан къойлай, тёгерек чулгъанып жатады.

Жашла аталары айтхан жерледе жарашдырылгъандыла. Къанамат шаудандан ёрлеген жаяу жолну сакълайды. Шамил Къаспотну онг жанында — душман билек бла озуп, агъачха къутулмазча, Гитче атасы бла къалгъанды. Ол алыкъын асыры жаш эди да, Къаспот анга иги ышанмайды.

Душман а энди арталлыда жуукъдады. Ол тюз да таланы тюбюнде арба жолгъа жетип, андан ёрге, Къаспотлары таба айланнганды. Ушкок тауш чыгъармай, бёденелени учурургъа къоркъгъанлай, шош, къайгъысыз келеди. «Не умут эте болурла, огъесе адам жогъун, барын билмеймидиле?»

Къаспот душманны сынар акъылда алгъа жамычысына къарады — ол кенгирекдеди. Сора тюз да жанында жатхан Каракайны бёркю эсине тюшюп, аны ушкок быргъыны къыйырына илиндирип, ёрге кётюрдю. Бодуркъу таш артындан къарар-къарамаз бир ненча автомат къысха-къысха атылды.

«Аха, энди жашлагъа Аллах онг берсин»,— деди Къаспот. Алай, бодуркъуну артха алгъынчы, Каракайны бёркюне, келип-келип, окъла тийгенлерин сезди. Бёрк, кесини ауурлугъун ушкок бурунунда тыялмай, сюрюшдю да, ташха тюшдю, андан жерге учхалады. Жерни алаша гелеую сыйдамлыгъы бла къалмай, юсю къабурчакъланып эди да, ол, тёнгереп, энишге айланды. Алгъа арсарлы, шош, артда неге эсе да тийип-тийип, эки кере секирди. Къаспотха ол тёрт аягъын да бирден сир къатдырып юркген къойлай кёрюндю. Бёрк а, жел сюрген къара тюлкюлей, теркден-терк тёнгерей барады. Ол жел тамырын юзюп, ышыкъсыз, илинип тохтар амалы болмай къалгъан тегенелей барады. Бёрк, эс жыйып, уучуланы энди кёрген къоян кибик, онгнга жол тартды — болалмады, жыгъылды, дагъыда тик энишге айланыр-айланмаз кесин сол жанына атды. Алай къабыргъада ча-

барча кийик тюйюлдю, бёркдю — ауурлугъу хорлады.

Душман, аны не болгъанын ангылаялмай, аз тохташды. «Келген от къобурамыды, мыдыхдан толгъан, огъесе лагъыммыды, юслерине чачылып барысын бирден къырлыкъ?»

Жау жыйындан биреулен, палахны жолун кесер муратда, автоматын тёнгереп келгеннге айландырды.

Бёрк симсиреди. Андан ары тёнгерерге бла къалыргъа билмегенча, тохташып, къадау ташха таянды. Алай, келип-келип тийген окъла жеринден къозгъадыла да, бёрк — жаралы жаныуар дертин алыргъа кесин уучулагъа атды. Ол, чарх болуп, душманны эзип къоярыкълай, терк барады. Ол, душманны бутларын къыркъаллыкъ ташлай, ичи мыдыхдан толуп, жау жыйынны кёзлерине от чачып, бокъур эталлыкъ къазанлай, алай къыстау барады. Тёнгереп келе-келди да, аллында тюбеген ажаллыны бутларына кесин урду. Ажаллыны чурукъ буруну уа аны боккабар этип ийди.

Бёрк, артха учуп кетип, тёппесинден жерге тийди. Тийди да, алайда жапланнганлай къалды. Ол не мангылайы тешилгенине жарсып, не солуун айландыралмагъандан шошаймады. Бёрк, тирмен таш кибик уллу бёрк, кесини къарыусузлугъун, амалсызлыгъын жау жыйындан дертин алалмазлыгъын да ангылап, тёппесинден тийген жеринден къобалмай, андан бауурланып турады. Баям, энди анга ёз къадарындан тарыкъгъандан бла кюй этгенден башха онг табылмаз. «Мен бёркмеми огъесе ундурукъ тюбюне атылып къалгъан жюн четенмеми? Тиширыуну къолундан ычхыныпмы кетдим огъесе эр кишиле тёшден тюртюпмю жибердиле? Мен иеми баш токъмагъы бла нек тёнгеремейме? Къызыл къандан толмай, тюкюрюкден нек толдум? Иеми къабыргъасын окъла элек этмей, бауруу эзилмей, атдан жыгъылмаучем, баш токъмакъ жерге тюшмей, жерге тёнгеремеучем. Ат туякъла мени тюйюп къаралтсала, ием да биргеме къаралыучу эди. Энди къатымда киши жокъ, мени уа душманны чурукълары эзедиле».

Биягъы ажаллы жетип, бёркню нёгери таба урду да, жау жыйынны хархы узакъгъа эшитилди.

Бёрк алгъынча тюшген жеринде къалмады — шошшош тёнгерей башлады. «Менде таулу аналаны къол жылыулары, кесим эрлени жылыта келдим. Къарыусуз къагъанакълагъа бешиклик да этдим. Мен эрле бла эрлик жортууллагъа чыгъа келдим — мени кийип, жашла къызла кёрюрге жюрюдюле. Эрлени эрсизликден сакъладым, намыссыз ишледен тыйдым. Энди кеси ауур-

лугъуму тыялмай барама. Барама, бёрю жыйындан къачхан къоянлай. Жилян тартхан макъалай...» Юйюне от тюшгенде, таулу алгъа бёркюн сакъларгъа ашыкъгъанды. Бёрксюз къалгъан дунияда жангыз къалгъаннга тенг бола, жашау алай келе-келгенди. Аны тешдирген — акъ сакъалгъа тюкюртген кибик. Тойлада, къууанчлада бёрк эшик артда къалмады. Жиляр кюн келгенде да, башлагъа бютюн терен кийилгенди. Энди уа иеси башындан тынч алып атханды, тиширыу бармагъындан оймагъын атханлай,— тёшден кетип барады, ыстауатны сакълаялмагъан парий къачып баргъанлай. Немисли солдатладан бири биягъы бёркге табанын жетдирип, кезиуюн башхасына берди, ол да — ючюнчюге. Душман чурукъдан къутулуп, таш тюбюне кирип къалыр онг жокъ. Жолу къысха — алларына терк жетип къалады.

«Жаланда эрлиги болгъанлагъа тийишли, алай эрлени, къоркъакъланы да тёппелерин бирча жылытдым. Къоркъакъладан кенг этигиз деп, тиширыуладан тилеялмадым, аны ючюн жазыкълыкъ сынадым. Кёлсюзлени, къоркъакъланы кёрюп болмаучем, энди мени кесими кёрюп болмай, ызымдан къарайдыла. Алай ма бусагъат ёлюрме, ёлюрме—мангылайымы окъла тешгендиле, къабыргъам да элеклей. Ием жарлыды — анга намысха жол жокъду. Манга тёш башына жол жокъ кибик... Ма бусагъат душман чурукъ солууууму юзер...» Солдатла биягъы бёркню, тулукъ тауушэтдирип, бир бирге ётдюрюп урдула. Бёркню териси атылып, сыннган къуш къанатлай, энишге салынды. Энди ол, къанатлары сыннган къара къуш кибик, къайры урсала, ары уча, тийген жеринде къалады. Алай ёлмеди: бёркле ёлмейдиле, бёркле жаланда инжилген, ачыгъан этедиле. Эсиргенлерин тёгерикле, бёркню энтта да малтадыла, урдула. Ол бёрю жыйын талагъан къойлай болду, мамугъу — ич жауу — къарлай тёгюлдю. Алай бёркле ёлмейдиле, бёркле жаланда инжилгенни биледиле. Ол жиляй айланыр, от башын излер да, эшик артын табалмаз. Эшик арты бош тюйюлдю — анда сибиртги сюеледи. Жерин бермез. Бёрк а ёлмез, ёлмесе да, аны сабийле излемезле, атабызныды деп, башларына киймезле.

Жау жыйындан биреулен тозурагъан бёркню дагъыда уруп, «акъ къуйругъун» создуруп, ёрге учурду, алай ол кезиуде Къаспот, ушкогуну сампалын басды да, бёрк жерге тюшерге, душманны къаплады.

Жау жыйын, эс жыйып, адамларына ажал къайдан келгенин ангылагъынчы, экинчи кере да атды. Ол кезиу-

де, жашларыны ушкок тауушларын эшитгенден эсе алгъа, анга алай кёрюндю, солдатланы экиси баштёбен жыгъылып, артха учханларын, ючюнчю уа тентекленип, сора тёрт аякъланнганын эледи.

«Бюгюн жюрегиме кетмез жарала тюшгендиле — сизге ёлюр жарала салайыкъ».— Къаспот, терк окъуна башха ташны артына ётюп, бауурланнган жыйынны бирлерин илишаннга алды. Алай ушкогуну тауушун эшитмеди — душман сауутланы хырылдашханлары бир зат да эшитдирмейдиле. Къаспот, жашларына тынгысыз болуп, къулакъ салды. Сора ала, ушкок атханларына кёре, хатасыз, тири къармашханларын ангылап, кёл басды.

«Халкъым аз миллет эсе да, керти жашлары кёпдю, ёлселе да, тобукъланмай ёлюрле».— Къаспот энди душманны алгъынча тынгылы кёралмайды — ол жапланнганды. Къаспот аны кёреме десе, туурагъа чыгъаргъа керекди. Алай окъла эркин къымылдаргъа къоймайдыла. Ташланы ёшюнлерин чачадыла, таш кюйген ийис этеди, букъу жокку-жокку болуп, ёзен туманлай, шюш кётюрюледи.

Къаспот, алгъа сюркелип, биягъы башха ташны артындан атып башлады. Былайдан душман иги кёрюнеди. «Халкъым аз миллет эсе да, итге тенг жашларыны боюнларын кесерге кючю кёп».— Къаспотну эсинден Каракай кетмейди.— «Сиз бюгюн таулу бёркню, къушла тауукъну жулкъгъанлай, жулкъдугъуз, энди сизни баш токъмакъларыгъызны бёрюле сакъласынла».— Къаспот бешатарыны беш огъун да бир бири ызындан жиберип къарады: бусагъатда сауутларын аны таба айландырып жатхан ючеуленден экиси, сау-шау эселе да, къымылдамайдыла. Ючюнчюсюн эслеялмады. «Таш артына сюйрелген болур»,— деди ичинден. Тёшде адам бугъарча жаланда бир таш бар эди. Жау жыйынны ушкок, автомат тауушу узайгъанды, алай алыкъын уллу кёллюлюк керек тюйюлдю. Къаспот, ушкогун жерлей, саууг атылгъан тауушлагъа къулакъ салып, жау жыйындан ненчасы къалгъанын билирге умут этди. «Баям, бир онекиге жууугъ' а барды»,— деди кеси кесине. Алай ол душманны кёралмайды. Къаспот ангылагъандан, жау жыйын экиге бёлюннгенди: автомат тауушла шаудандан талагъа ёрлеген жолчукъ тийресинде бла тала агъачха къошулгъан жерде эшитиледиле. Алайны Шамил сакълайды. Къанаматха ёрлеялмазла. Шамил къалай болады ансы, агъачха къутултмагъы эди. Сора алайлайын Къаспот ичинде бир зат юзюлгенча болду:

Гитчени ушкогу нек эсе да тохтап къалгъанды... Алай Къаспот таш артындан айырылгъынчы, ташха окъла жаудула да, башына бир зат тийди. «Таш жаркъамыды огъесе учхара окъмуду?» Къолун ачыгъан жерине жетдиргинчи, Къаспотну кёзлерине зыгъыр къуюлгъанлай болду, бетине таш сыныкъчыкъла кирип, ачы-ачы чимдидиле. Жукъ кёрмей къалгъанына къоркъуп, къол аязы бла эрлай кёзлерин жапды. «Сокъур болуп, ол бёрклей, душманымы тюбюндеми къалама? Жерими ташы душманымы огъумдан сакълап, мени уа букъунг бла сокъурму этип къояса?» — деп келди да Къаспотну кёлюне, ол кёзлерин терк-терк сылады.— «Аллахха жаным къурман». Башыны ачыгъан жери селеймей, бети уакъ чимдилип, отча къызса да, кёзлери саудула, кёредиле. Къаспот, кёзлерини жилягъанларын тыялмай, энишге, таш тюбюне къарады. Аны артындан бусагъатда киши атмайды, киши къымылдап да эслеялмайды. Алай Къаспот, башха жерге сагъайып, ёрге кётюрюлгюнчю, энишгеде, таш артындан чыгъып, биреулен, тёрт гуппурланып, жортханын кёрдю. «Элтгени, баям, къолда жюрютген пулемётду, нёгерлерине жортады»,— дей, ушкок атды, сора, ёлтюргенине ишексиз болуп, тюзюнлей Гитчеге чапды. Гитче, ушкогун алгъа созуп, башын энишге бошлап тура эди. Кенгирекден ол ушкок атаргъа хазырланнганнга ушайды. Къаспот да алай сунду. «Ол жатхан жапынг бла уа душманны артын этмеге эдинг»,— дей ичинден, жашыны къатына жетди.

— Ай, хомух, жукълапмы къалгъанса? — Къаспот, сермеп, Гитчени инбашындан жагъасы къатыш тутду да, артха хыны тартды. Алай этгенине мычымай сокъуранды. Кёзлери, биягъында букъу киргенде ачыгъанлай, ачыдыла: ушкок къалагъында, Гитчени жаягъында да къаны уюпду, бир кёз оруну къандан толуп, экинчиси жарты къысылып къалгъанды. Къара тюк энди ура башлагъан баш эринин окъ жыртханды. Къаспот жашыны кёзюн шош сылады, бетин женгсиз тонун тешип жапды. Сора олсагъат, тамагъы буулуп, жаралы жугъутурча, ёкюрюп жилярыгъы келди. Къаспот, адыргысындан кючден-бутдан кесин хорлап:

— Жашларым, къарындашыгъыз Гитче жоюлгъанды, хайт дегиз, хайт,— деп къычырды. Эшитирле деп ышанмай эди, алай къычырыргъа керек эди. Андан сора Къаспот, солуу алмай, Шамилге жетди...

Къанамат къоруулагъан жер таланы къалайындан да къыйынды, баям. Алайда шауандан келген жолчукъну тёгереги ташлыды, баш жаны уа — тар. Къана-

мат жолну тамагъына къысыла келген душманны ычхындырмай эди. Болсада, душман тели тюйюлдю — жыйынларындан ючюсю жерлеринден тебалмай къалгъанда, ол чыртда туурагъа чыкъмай, таш артлагъа къысыла, алай жанлайды. Ташла душманнга жуукъ келирге онг бередиле. Немислиле жолну тюз да тамагъына къысылып атадыла. Къанаматха ол бек тапсызды. Ушкогуна бир тюрлю зат болгъанлай неда жерлейме деп мычыса, душман юсюне чыгъып къаллыкъды. Гвардия лейтенант Къанамат жерин алышындырмай кёп турургъа жарамазлыгъын уста биледи. Бир къауум автоматха жангыз илишан хазнамыды, сора душманны да алдаргъа керекди. Къанамат таш артларын терк-терк алышындыра, жангыз башын беш этип сюелгенди. Алай жаралы бутун тар, ёр жерде, алгъын къайда да къанатландырып жюрютюучю бутун, энди сюйреп атларгъа тюшеди. Бусагъатда ол тынгылы, къоркъуусуз жерде тохташханды. Къанамат иги кесекден бери атады, керти, къымылдаргъа не алгъа секирирге онг бермейди. Алай иш кеси сюйгенча бармай, огъу от быргъыладан бирин да тунчукъдуралмай эди. Ахырында Къанамат тюз къатында къапхакъ башына ёрледи. Былайы анга артыкъ къоркъуусуз тюйюлдю: таш артына бугъарча таш жокъду, къайын терекле ёседиле. Алай энишге къарасанг, хар зат туура болады. Немислиле ушкок таууш эшитмегенлеринде, къалайны, нени атаргъа билмей, сагъайып тура эдиле. Сора, жол бош болгъанмы сундула, бирлери алгъа сюркелип тебиреди да, Къанамат, эрлай окъ жиберип, аны къоркъгъанына жолукъдурду. Ушкок тауush къаялада да жутулгъунчу, Къанамат душман автоматны уяннганын эшитгени бла тенг сол инбашы ачы кюйгенин сезди да, ушкокну буруну жерге тирелип къалды. Жаш, сол къолун кесине бойсундурургъа умут этип, сауутуна узалды — болалмады. Олсагъат Къанаматны тин-тери басды, кёзю-башы тёгерек айланды. «Не да болсун, эсим аумасын... не да болсун, эсим аумасын»,— деди кеси кесине. Жаш, душман аны юсю бла атлап, атасыны, къарындашларыны арт жанларындан чыгъар деп къоркъады. Ол аланы сау-шау хапарларын чыртда билалмай, ёлюп кетеме деп андан да къоркъады. Алай Къанамат энди не этсин — бир буту аны тюйюлдю, къолу къамичича салынып, къарыуун таркъайта барады. Былайдан терк кетерге керекди. Ары, узагъыракъгъа, ташаракъгъа энерге. Жангыз къолу бла сауутун жерлеп жетишдиралырча, Къанамат, ушкогун да бауруна къысханлай, артха-артха ыхтырыла, къап-

хакъдан тюше башлады. Ол ашыкъгъанлыкъгъа, чолакъ буту ашыгъыргъа къоймайды, ол ашыкъгъанлыкъгъа, къамичи болуп къалгъан билеги, жерден буруну къаратгъан ташха, къаурагъа, тамыргъа да илинеди. «Энита да бир кесек, бир къары».— Къанаматха къоркъуусуз жерге — таш артына жетерге аз къалгъанды, андан ары узайыргъа тынчды. Жаш тар тыгъырыкълада душманнга энди хазна хата эталмазлыгъын ангылап, аны туурагъа чыгъарын сюе эди. Ёлсе да, бирин къаплап ёлсюн. Алайлайын Къанамат, тюз къатында къысха-къысха атылгъан автомат тауушу эшитир-эшитмез, аркъасына окъла тийгенлерин сезди. Жаш, къалай бурулгъанын да билмей, хыны бурулуп, немислини кёрдю. Ол талагъа келген жолну тамагъында таш юсюнде сюеледи. Солдат автоматын экинчи кётюргюнчю, Къанамат, къуйругъундан олтургъанлай, ушкок атды. Ёлдю-къалды эсе да — немисли таш башындан тайды. Къаспот улу кючденбутдан ёрге туруп, тентирей, тёрт бюклене келип, терекге тирелди, сора кеси кесин энишге чёкген сунду, жеринден тебалмай, сыртындан сойланып, ариу кёкге къарап тургъан сунду. Ол тёгерегинде бир затны да шарт кёралмайды, къулакълары жукъ эшитмейдиле. Жаш жангыдан кесин сыртындан жатып ёле тургъан, артда уа къайры эсе да терен бугъойгъа баштёбен учуп баргъан сунду. Алай Къанамат жыгъылмады, чёкген, сюрюшген жеринде къалмады. Ол таланы ичи бла алгъадан-алгъа тентирейди. Аны алгъа чалдишдирген жаланда эсине тюйрелип къалгъан, артда уа ёчюле да жангыра тургъан бир зат эди: жаш атасы, къарындашлары не болуп къалгъанларын билирге термиледи. Сау эселе да, мени хатамдан, осаллыгъымдан шау боладыла, тыялмадым деген эсни жилтини жашны жыгъылгъан жеринде ёлюрге къоймай, таланы ичи бла алгъа сюрюшдюре, ары-бери ауушдура элте эди. Сора аны огъу жетмей къалгъан жангыз немисли ызындан чыгъып, Къанаматны сыртын дагъыда кюйдюрдю. Жаш артха бурулду. «Ма бу адам былай жуукъда тохтап, мени кёкюрегими кюйдюргенлей нек турады? Тюз аллымда, жуукъда, мени уа — ушкогум жокъ, ушкогум къайда къалгъанды?» Къанамат: «Атам»,— деп къычырыргъа умут этди. Алай къычыралмады. Тюз да ол кезиуде аны кёрюп, эки сабий — Хамитбий бла Азреталий аталары букъдургъан жерден чартлап чыкъдыла.

— Ой Къанаматым! — деп, жетижыллыкъ Хамитбий тюзюнлей жоюлгъан къарындашы таба чапды. Алай талагъа чыкъгъан жангыз немислини автоматы аны

жаш кырдыкчыкъ чалгъы ауузуна тюшгенлей этди. Азреталий а андан эсли, жиляй, атам бла Шамил былайдадыла деген жерине айланып барады.

Къаспот, ауур жаралы Шамилни къоюнуна къысып келе тургъанлай, Хамитбийни ачы къычырыгъы чыгъып, мычымай тунчугъуп къалгъанын, Азреталийни сыйытын — барысын да эшитди. Ол талада бир палах болгъанына аз-кёп болса да ары жау жыйындан адам ычхыннганына аны ишеклиги жокъду. Алай Шамилни, къаны саркъып, къолунда ёле тургъан жашын, къоюп къалай чапсын? Терк къошха жетдиралса, ким биледи, бир мадар этилир. Кёлюне алай келтирип, адыргы этсе да, жашына болушалмазлыгъын ангылайды. Къаспот туурагъа чыкъмазгъа кюреше, таланы эринде агъач бла келалгъаны къадар терк, муштухул келеди. Сакълыкъ керекди, алай ол къоюнунда ёле тургъан бла арлакъда къызыл къанларына боялып жатхан эки жашындан сора жукъ кёрмейди: башха къайгъысы жокъду. Ол кесин атып, агъачны чыкъырдатып, алай келеди. Жангыз къалып къалгъанын энди ангылап, хайран болгъан немисли аны алгъа эследи да, окъларын аямады. Къаспот къоюнунда Шамилни урупму къойду деп къоркъгъандан, къалай жетгенин да билмей, таш артына жетди. Сора ушкогуну къалагъын инбашына дери кётюрюрге да тёзмей атды.

— Уй, ананг бергенни къан болуп къусарыкъ! — деп къычырды. Къаспот бир атханын ёмюрюнде экинчи атмагъанды. Алай бу жол а атды. Чабып келип, солууу юзюлген немислиге бешинчи огъун да бекледи.— Тонгуздан туугъан тонгуз, ёлген былай болады. Хы, ананги къатыннга алып жатарыкъ.— Къаспот жюреги чартлап чыгъып кетериклей болуп, кесин кючден тыйды. Олсагъат тёгерекде шошлукъ орналды. Ёмюрледе бу тийреде ушкок атылмагъанча, киши ауазын кётюрюп сёлешмегенча... Къаспот, базыкъ буту ачып, кёнчеги бутуна жабышханына энди эс бурду. Окъ сюегине жетмей, этин жырып кетгенди. Алай къайгъысы кеси жарасы тюйюл эди. Сынчыкълай, Шамилни къойгъан жерине къайтды: ол ёлюп тура эди.

* * *

Къаспот, жашларын бирем-бирем келтирип, Къанаматны жанына-жанына салды. Сора, юслерин жамычылары бла жабып, кеси да алайда кырдыкга олтурду. Ауузундан сёз чыкъмай, башын къол аязына бошла-

гъанлай, иги кесек турду. Аны юсюнде кийимлерин ташагъач ашагъанды, зыккылдыла, ышымларында ышым бауу тутарча зат къалмагъанды.

Бираздан Къаспот, кёзлери тохтагъан адамлай, къолун алгъа созду.

— Жашым, былайны кырдыгы алгъын да къызгъылмы эди?

Азреталий кырдыкда къан ызлагъа, къан тамычылагъа къарады, жууап къайтаралмады. Ол бир кюнню ичинде сабийлигинден чыгъып, эрттегилиге ушап, алай олтурады.

Кюн таула башына дери эннгенди. Заман чыртда къалмагъанды. Палахха хорлатып, былай тургъандан хайыр жокъду, палах мадарсызны, онгсузну кёрюп болмайды, эзип бошагъынчы, тынмайды. Къаспот теркирек мадар этерге керекди. Къырылгъан жау жыйынны ызындан башхасы келмез деп ким ышанады? Энди ол аллында бу жангыз сабийни бла Эккяйны гюняхларына киралыкъ тюйюлдю. Алай жашларына не мадар? Айхай, жамычыларына чулгъап, сал этип, аналарына жибералса, къуугъун жибералса, атла кишнеп, жарлы арбазына, элине киралса, Къаспот алай кюймез эди. Кеси жиляялмайды. Эккяй, ахлулары жиляуларын этип, жерге салыр эдиле...

Къаспот Азреталийни къошха келтирди да, от жагъада ушхууурдан къалгъан от гыржындан жашчыкъ тоярча, анга гыржын, айран да берди. Бусагъатда олтуруп, Шамилни къолу бла этилген гыржынны ашагъан, энди аны хар неге да бирча жарашхан къоллары Къаспотха бир заманда да къанга салмазлыкъларын эсге алгъан къыйын эди.

— Аша, харипчик, Шамилни гыржынындан тойгъунчу иги аша,— деди Къаспот, суусапдан бла ачдан къарыусузлугъун сезе. Сора олсагъат аны къулагъына къойланы макъыргъанлары чалынды. Алайды, сау сюрюу макъырады. «Асто, мен эндиге дери къалай эшитмегенме?» — деп сейирсинди Къаспот. Къойла эрттенли бери ыстауатда тургъанларына жарсый, кесин тышына атды. Сора арлакъда талада гебенни муштухул ташып, ашсыз-суусуз къалгъан малланы алларына бичен жайды. Теркирек шауданнга энип, сал болгъан жашларын жууарча, суу ташыргъа керек эди. Къаспот аланы жуумай, жерге къалай салып къояр?.. Ол, гыбытладан бирин Азреталийге тутдуруп, ушкогу инбашында, эки къолунда эки уллу агъач челеги бла тар жолну, Къанамат къоруулай жоюлгъан жолну, энишге айланды. Тюз да

жолну тамакъ кибик тар жеринден къутулуп, ташлы, жаймаракъ жерге чыкъгъанлай, Къаспотну къулагъына бир тарууш эшитилди. Алгъа ол адам ынычхагъанын бла жаныуар сынсыгъанын иги ангылаялмады — тарууш таба бираз барды да, жаралыны кёрдю. «Жаным Аллахха жюз кере къурман болсун, мен бу ассыны бетине тюкюрюрча этдинг»,— деди Къаспот ичинден.

Мусабий эки жингиригине да таянып, башын артха атханлай, сынсый эди. Ол жилямукъла жууа тургъан, инжилиу хорлагъан бетин аякъ тауушла таба бурду. Ынычхагъаны тохтап, кёзлерин къоркъуу алып, аралдыла.

— Ай, Къаспот, сен саумуса, Аллахха шукур... Мен терс эдим, терслигим башыма жетди... Нечик жарлы болуп къалдым...— деп жиляй, Мусабий биягъы башын артха бошлады.

— Уу жилянны бек алгъа башын эзиучю эдиле. Къанамат хариб' а сени къуйругъунгу юздюрюп къойгъан кёреме,— деди Къаспот.

— Ай, Къаспот, алай айтма, Аллахынг бла тилейме, окъ мени аямагъанды. Билеме, манга дертинг уллуду, жанынгы аурут да, манга бир болушлукъ эт...

Къаспот, жукъ да айтмай, жаралыны къатына, ашыкъмай, шош келди. Аны бет жапысындан къоркъуп, Мусабий жан-жанына къарады — кероху асыры узакъда эди.

— Мен хорланнганма, бир малтанныганны экинчи малтамайдыла.

— Ётюрюкдю ол, миллетге айып келтиргенлени малтауда чек жокъду! — деди Къаспот.

— Онгсузгъа тийген мурдар болады... мен аман эдим, аманны кюч бла угъай, игилик бла хорлайдыла...

— Мен а сени кюч бла хорларгъа сюеме...

— Буслийман эсенг, къой, парийим бол дей эсенг, парийинг болуп айланайым...

— Парийле кёпдюле! — Къаспот сермеп, Мусабийни жагъасындан кётюрюп, аягъы юсюне сюеди.

— Башымы чабырларынга жастыкъ этгенлей жашарма,— деп, ёкюрюп жиляды Мусабий.

Аны кёргенде, Азреталий да жиляды.

Къаспот, жукъ айтмай, жаралыны жанында къынындан бичагъын сууруп алды.

— Ёлтюре эсенг, жаханим оту сени болсун,— атып кетмей, къабыр юлюшюмю тапдыр...

— Угъай, жаныуарла тоярла. — Къаспот хыны узалып, бичакъны Мусабийни тюз киндигинден уруп, ёрге,

кемирчегине дери, гыбытны жыргъанлай жырды. Азреталий къычырыкъ этип, къоллары бла кёзлерин жапханлай, энишге чапды.

* * *

Алгъаракълада Къаспотну жашлары бу къазанда эт бишириучю эдиле. Къой къыркъгъанда, анда бишген эт бла бери келген жашланы, къызланы сыйлагъандыла. Элни, къошну къууанчын белгилерге къазанда кёп кере боза къайнагъанды. Энди уа анда Къаспотну кеси жашларыны ёлюлерин жууаргъа суу жылынады. Къазанда къурманлыкъ биширген къайын от, ингирликде аны тёгерегинде олтургъан жашланы, къызланы жашырын сюймеклик къарамларын кёп жарытханды. Энди ёлюле чулгъаннган къара жамычыланы жарыта, алай жанады. Ол затланы кёлюне келтирип, кёлюн бютюн тар эте, Къаспот, ёлюлени жууарча, къанга жарашдырды. Сора, Азреталийни жукълатып, жашларын жууду. Жууду да, къара жамычылагъа чулгъады, кечесин талада, къабырла къаза, атдырды. Алай къабыр къангала къайдан табарыкъ эди,— тийреде гыйы ташла излеп, сырты бла ташыды. «Акъ кисейле, дарийле бла кебинлемедим, эски, къара жамычыларыгъызгъа чулгъадым. Аны ючюн сиз, жашларым, кечгинлик беригиз. Къабырларыгъызгъа къангала сюрмелеп салалмадым, гыйы ташла салдым. Хайран болгъан атагъызгъа аны ючюн да кечгинлик беригиз. Жатхан жеригиз чыгъып келген кюнню таякъларыча, жылы, жарыкъ да болсун».— Къаспот бек артда Къанаматны асырады. Алай асырарны аллында, бетин ачып, дагъыда кёп къарады. Башха жашларындан айырып нек къарагъанын кеси да билалмайды. Жаралы жашын жангыз къойгъаны ючюнмю болур эди, огъесе ол сюелген жерде кесим нек сюелмедимми дей эди — къалай эсе да жюреги ажым этгенлей турады. Бусагъатда Къаспот: «Кесими сакъладым да, жашларымы уа къырдырдым»,— деп да ажым этеди.

Ата къоллагъа юч жашын бирден жерге кёмген тынч тюйюлдю. Алай тёртюнчюсюн, кёлю барып, асыраялмай эди. Аны асырай туруп, ол жангыз кюнню ичинде тёрт жашы бирден жоюлгъанларын, жашларындан ёмюрлеге айырылып къалгъанын да энди кёрюп ангылай тургъанча болду. Асырады да, тёрт къабырны аллында кеси сюелип къалды, дунияда жангызлыкъ ачыуун сынады. «Тау тёрени бузуп, мен жашларыма дууа тутайым,— деди ол, тобукълана.— Терекле, сиз «амин» дегиз. Мени

дууамы ташла, кырдык, къара жер да къабыл этсинле. Мен эрттенлик кюннге къарап тилейме: жоюлгъан жашларым, элни ыразылыгъын эшите, ырахат жатсынла, Каракай а аны ыразылыгъын табалмай, ёмюрю озсун. Терекле, кырдыкла тилегими къабыл этсинле». Къаспот, аз арлакъ кетип, жамычысына олтурду. Алай Къаспотха не къалкъыргъа, неда былайда кёп мычыргъа жарарыкъ тюйюлдю. Ол жашчыгъыны, малланы къайгъысын этерге керек эди да, туруп, кючден-бутдан атлай, къошха келди. Мында тапханын жол азыкъгъа салды, сора Азреталийни уятды. Бир кесекден а ала экиси да къойланы сюре, тала бла ёрге тебиредиле. Талагъа кюн ариу жайылгъанды. Хар затха — тереклеге, ташлагъа, гебенлеге, алысыннга сары шошлукъ къоннганлай, тийре алай ырахат, къууатлы кёрюнеди. Таланы, тийрени саргъыл дуниясындан тёрт къабыр къаралады. Тёрт къабыр — тёрт деменгили ташлай, тёрт жолгъа чек салып сюеледиле. Алтын суу жайылгъан дунияда къаралгъан къабыр тёбеле Къаспотну жюрегин бекден-бек таралтадыла. Алай сытылыргъа жарамаз — жанында жашы барады. Экиси да бирге барадыла.

Алысын кырдык къургъакъды, жылыды, хауа да жылыды.

Азреталий Къаспотха къарады.

— Атам, энди биз къайры барабыз? Ауулгъамы? — деди ол.

— Къоркъма, барырбыз, къайры барсакъ да, бизни кюн жылытыр, туугъан жерибизге ол тийгенлей турады. Душман аны бизден сыйыралмаз. Къоркъма сен, барырбыз,— деди Къаспот.— Аны сакъалы бир кечеге жетгенди, бети жукъаргъанды, мудах кёзлерини тюплерине ауана тюшгенлей къаралгъандыла.

Таладан чыгъып, агъачха кирирге кёп къалмагъан эди, алайлайын жашчыкъ:

— Атам, кёремисе, акъ байтал, акъ байталыбыз къайтып келгенди,— деп къычырды. Къаспот къарады да, керти окъуна акъ ат кёрдю: ол тала этегинде тохташып турады. Жашы, атасы да аны таба чапдыла. Къаспот ырмах эди — бир саны жаралы. Алай ол бусагъатда нени да унутду, жюрек ачыуну унутуп къойгъанлай, акъ байталны къатына муштухул жетди. Байтал, иесин кёргенлей, жюрексинип кишнеди, тохтады да, дагъыда, тиширыу жилягъанлай, кишнеди. Андан арлакъда уа тайчыкъ, аягъы юсюне къобалмай, тыпырдайды. Аны тюгю, олсагъатда гаккы ичинден чыкъгъан тауукъ

баланы тюгюнлей, шытыды. Азреталий къагъанакъны аллында тобукъланып къарады, алай былайды деп айталмады. Ол теркирек аны акъ бла тор болгъанын билирге ашыгъады. Тынгылы билалмады: мылыды. Мылылыгъы ючюн кёрюне болур, кюл бетлиди.

Байтал тайчыгъына, аны аллында тобукъланнган жашчыкъгъа къарады. Ол аны да таныды. Азреталий тайгъа хайыр болмаса, хата этмезлигин биледи, баласы ючюн жюреги ырахатды. Сора акъ байтал, иесине къарап къуушалды да, келип, къара жухун инбашына салды. Къаспот атны боюнундан къучакълады: «Зауаллы акъ байтал, унутмадынг, келдинг, къыйын сагъатында къарт иенги унутуп къоймадынг, къайгъы сёз берирге келгенлей келдинг»,— дер-демез, Къаспотну тамагъы буулуп, онгсуз болду. Энди ол кеси кесин хорлаялмады, кёзлери жилямукъладан толуп, жукъ кёрмей къалдыла. Жилямукъларын жашындан букъдура, ол бетин атны жалкъасы бла жапды. Алай санларын бойсундуралмады — инбашлары, аркъасы къалтырадыла. Азреталий кёреди деп къоркъду да, атны боюнундан бютюн къаты къучакълады — къалтырагъанын тыялмады. Сытылгъанымы сабий эшитеди деп да къоркъду да, байталны жалкъасындан ауузуна буштукъ этди. Сау кюнню бла кечени ичине сыйындырып тургъан къара бушууун энди ичинде тыялмай, амалсыз болуп, жиляды. Аны эсине жангыдан тёрт жашы тюшдюле. Къанамат тюшдю. «Жарлы Къанамат, бир санынг артха тартмаса эди, сени окъ жетмез эди»,— деп шыбырдады. Жангыдан Каракайгъа жарсыды. Мындан ары аны жашауу жашау тюйюлдю — жиляуду. Бусагъатда талада тёрт къабыр къаралмай, беш къабыр къаралса, Къаспотну бушууу азыракъ болур эди. Былайда жоюлгъан жашларыны юсюнден Экъяйгъа уялмай айтыр, Каракай ючюн а кимни аллында жууап бералсын? Къаспотну эсине жангыдан кёп зат тюшдю. Экъяйны душман алгъан тийреде къалгъаны, ол бушууун кеч эшитириги да эсине тюшюп, жиляды. Акъ байталны жалкъасын, тер ийис этген зыбыр къылны чайнай, аяусуз сытылып жиляды. Сора жилямукъла жуугъан бетин атны жалкъасы бла сюртюп, артхаракъ кетди. Акъ байтал алгъыннгы акъ байтал болмагъанына энди эс бурду — бели энишге ийилгенди, къарыны, ийнекни къарынынлай, уллу, алгъыннгы тирилик къайда, тюп эрини энишге салынып, мудах сюеледи. Сауурсун сюеклери, иер къашлай белгиленип, бийик туякълары ашалып, жукъаргъандыла, жарылгъандыла.

— Зауаллы акъ байтал, нечик тюрленнгенсе, къарт, къарыусуз болуп къалгъанса,— деди Къаспот.

«Керти айтаса, заман кимни тюрлендирмей къояды? Сен да тюрленнгенсе, алгъын жилямаученг — энди жилямукъларынг бла боюнуму жуудунг. Сакъалынг, мени жалкъамлай, чал болгъанды. Алай къолларынг тюрленмей къалгъандыла — алгъынча, хычыуундула, жылыдыла. Сени зыбыр, берчли къолларынг манга энтта да жумушакъ кёрюнедиле».

«Узакъ жолла, таула, сыртла къыдырдынг дейме, харип. Юсюнгю кёпле жаур эттеннге ушайса».

«Мени мындан алып кетген манга иер салгъанды. Мен аны атып къачдым. Алай жетдиле да, жарты жолда тутдула. Артда уа манга кёп адам минди, мен а бирин да таныялмадым. Эшекле бла тенг ишледим. Эшекле бла бирге тау артына ушкок, окъ ташыдым, топла тартдым, топ окъладан жюкленип, кёп кере тау башларына чыгъып тюшдюм. Алай, сиз, адамла, жазыкъсыныусузсуз. Мен жюклерин ташып бошагъанымда, кесими артыкъ жюкге санадыла, ким эсе да къулакъ артыма керох тиреди. Къайсы эсе да аны керохун къолундан тюшюрдю: гюнях тюйюлмюдю, ичинде тайы тыпырдай турады деди. Ол заманда да гюняхдан къоркъдула, тенгликни, халаллыкъны нек ёлтюребиз демедиле. Артда мен аскерчилени сууладан ётдюрдюм, ичимде тайым тыпырдай, жаралыланы юй жылыугъа жетдирип турдум. Дагъыда тенглерича кёрмедиле, кеслери тау артына ётдюле да, мени агъач тюбюнде бёрюлеге къоюп кетдиле. Алай мен ёлмедим, кесими бёрюлеге жыртдырмадым. Кёп кечени, кюнлени бери жол излеп келдим, сени къол жылыуунгу бир заманда да унутмадым: ол манга къыйын ауушладан ётерге болушду, бери жол излетди, мен ма бу халал жашчыкъны да унуталмай жюрюдюм — анга тайымы алып келгенме».

«Сау бол, акъ байтал, сау бол»,— деди Къаспот.

«Мен сени бушууунга келеме деп келмедим. Сени энтта бир кёрейим, жарсыууму айтып тарыгъайым деп келдим. Энди уа кесинги жарсыуунг, бушууунг кемсиз уллу болуп тургъанын кёреме».

«Сау бол, акъ байтал, сау бол. Жарсыугъа жарсый билирге керекди. Андан къоркъгъан жарсыу тюбюнде къалыр. Бизни жашаубуз ёлмей бла къарыусуз болмай жашагъанда тюйюлдю. Адам жашаргъа итиннгенича, жашау ючюн итинирге керекди».— Алай айтып, Къаспот Азреталийни къатына келди, сора аны бла бирге тайгъа болушду. Тайны юсю бир кесек кепчигенди да,

ол акъ болгъаны ишексиз белгиленнгенди. Алай алыкъын къарыусузду — аякъчыкъларын жыялмайды, тёрт аягъы тёрт жанына кетип, къалтырай, кючден сюеледи. Бираздан ол къайдан хайыр чыгъарыгъын ангылап, жайрала, сакъ атламла этди. Узун, жютю жуху бла акъ байталны чатына тюртюлдю: аналыкъны насыбын тюз ол кезиуде ангылагъан акъ байтал жангыдан шош къуушалды. Тай тирелген жеринде къалмады — жуху бла не эсе да излейди. Ол бу дуниягъа бош келмегенин, мында аны аллында сюелгенин хычыуун жылыуундан да башха бир зат сакълагъанын, сора аны мычымай, ма бусагъатчыкъда табаргъа керек болгъанын да, баям, сезди: акъ байталны чатындан ётюп, жухун ал бутларыны ортасына тиреди, ары-бери тёгерек айланса да, аллында тау кибик сюелгенни жылыуундан айырылмайды. Тай кесини мадарсызлыгъын ангылап, тийреде ол танымагъанла, не затла эселе да, ма бу саргъылдым дунияда анга бир уллу борчлары болгъан сунмай эсе, келип, Къаспотха, Азреталийге, дагъыда, къайтып, анасыны къарынына, быгъынына тюртюлдю. Ахырында, излегенин табалмай, «болушсагъыз а, маржа» дегенча, азчыкъ эшитилир-эшитилмез кишнеди. Къаспот къагъанакъгъа болушуп, излегенин тапдырды. Тайны ауузуна къызып тургъан эмчек тюшгенлей, ол олсагъат нени да унутду, анга бусагъатда анасыны къарын тюбюнде дуниядан башха дуния керек тюйюлдю.

Азреталий кёзю кёргеннге ийнаналмай эди: аны аллында жангыдан акъ байтал сюеледи, акъ тайчыгъ' а, жашчыкъ термилиучю акъ тайчыкъ, къысха къуйругъун ойната, ауузун кёмюк этдирип, жашар ючюн жашаудан юлюшюн ала турады.

Къызгъан желинни бошая баргъаны, тайны да алай къадалып эмгени кемсиз хычыуун эди да, байтал иесине къарады — аны анга, жашаугъа да ыразылыгъыны чеги жокъду.

Бираздан тай, сютден тоюп, жухун анасыны желининден айырды — дуния алгъындан хурметли, огъурлу кёрюндю. Ма бу сюелгенле кимле, неле эселе да, алай бусагъатда анга жылыуун берген акъ зат а экисинден да огъурлуду, эшта: ол андан нек эсе да чыртда айырыллыгъы келмейди.— Тайчыкъ тюрленнгенди, алгъындан агъыракъ, къарыулу да болгъанды, туякълары къатханды, аякълары къалтырамайдыла. Жашчыкъ, боюнундан къучакълап, сют жугъу узун жухун сюртюрге умут этгенде, унамады; кесин артха тартды — тайчыкъ аны энчи къылыгъы, ёхтемлиги да болгъанын билдире

эди. Андан сора да ол бусагъатда кесин бу сюелгенледен мадарсыз, къарыусуз сунмайды. Нек сунады, ала да ол къарагъан дуниягъа къарайдыла. Алай бир жерде тохтап тургъандан хайыр жокъду: кеси сунгганча, аякълары къарыулу эселе, бу дуния да бек эсе, анга хата этерик тюйюл эсе, билирге керекди. Тай, артыкъ узакъ кетмей, бир кесек чапды, акъ байталны, сюелгенлени тёгереклерине жортду — аякълары, жыкъмай, алгъа элтириклерине ийнанды, дуния бек болгъанына ишеклиги къалмады. Тай, арсарсыз жол кёл алып, таланы бир къыйырындан экинчиси таба жортду. Ол кесин терк баргъан суна эди. Аны ызындан терекле, кырдыкла да чапдыла. Тай аланы барысын да озуп кетерге умут этди — терекле бютюн къыстау чапдыла, артха къалмайдыла. Ол хар нени да — кёкню, кёкде булутланы, аны жылытхан кюнню да озаргъа сюеди. Алай ала аны биргесине чабадыла. Тайчыкъ аякъ тюбюнде ауанасын озаргъа умут этип, озалмай, бютюн къыстау тебиреди — къысха боз жалкъачыгъы къайырылып сызгъырды, дарийча шууулдады. Тайны ызындан Азреталий да къууулду — ол тайы тёшден кетеди, агъач ичине кирип кетеди, ажашады деп къоркъгъандан чабады. Алай ол жашчыкъ къоркъгъанча теличик тюйюлдю: жардан секирмеди да, агъачха кирмеди. Таланы этегине жетгенлей, ызына айланып чапды, таланы тёгереги азлыкъ этмез, тала гитче дуния тюйюлдю — анга кюн тёгюлюп турады. Агъачха кирирге ашыкъмаз. Узакъ бармай анга да кюн жайылыр, тюбюнде къар эрир да, кырдык жашнар. Ол заманнга тай уллу болур да, ары къоркъмай кирир, агъачны башы бла булутдан женгил учар, тауланы тик жолларында эркин чабар. Ары дери уа талалагъа кюн жайылгъанды.

Азреталий тайны ызындан чаба кетди да, сора, барып, къошну аллында жугъур ташны юсюне чыкъды. Олсагъат бетине жел урду, тон этеклерин къанатландырды, жел учурмасын деп, бёркюн къолу бла тутуп, тайгъа къарады. Тай таланы тёгерегине бир къаты айланып, эннга да барады, барады, садакъ окълай, атылып. Барады, алашаны учхан кюмюш къанатлы зурнуклай, жашчыкъны умуту акъ къушлай барады. Артда уа ол таланы кюн чыкъгъан жанына ётюп, анда жортуп башлады да, кюн таякъла аны къызартдыла. Энди тай, талада ким эсе да кёрюнмеген къолу бла къызыл байракъны алып баргъанлай, барады. Талада, кюн тёгюлген талада, байракъ, къызыл дарий байракъ... Ол бир жууукълаша, бир а дагъыда узая, кёз туурадан кетмей, учады.

Бийик ташны юсюнден анга жашчыкъ, арлакъда уа Къаспот бла акъ байтал къарайдыла. Жорт сен, дунияны къагъанагъы, къоркъмай жорт. Сен кенг дуниягъа келгенсе, алай алыкъын аны бёрюлери да бар, тюлкюле да жутдула. Алыкъын топ окъла да сарнайдыла. Сен а къоркъма, жорт, топ окъла сени сангырау этмезле, бёрюле да жетип жыртмазла. Бар алгъа, бар, дунияны къагъанагъы, табийгъатны ийнагъы.

VIII

Азреталий талагъа келмегенли бла Каракайны кёрмегенли жылгъа жуукъ болгъанды. Атасын, къарындашларын унутуп, андан келмей турмагъанды. Кимни унутса да, аланы, ала жюрюген тар жолчукъланы, таланы — бир заманда да унутмаз. Болсада жашау жашауду: иш кёпдю, бир кюнню ичинде шахардан бери келип артха къайтхан тынч тюйюлдю — жангыз ыйых кюн азды. Элде жашагъанлагъа аны къыйынлыгъы жокъду — жол къысха — сюйсенг кюн сайын да кел.

Энди уа Азреталий, айлыкъ солуугъа чыгъып, алгъынча, жашчыгъы Тахир бла бери келгенди. Алгъынча, бери шош кюз арты да келгенди. Терек чапыракъланы саргъалтып, тукъузгюлени, тюртюлени къызартып, алай келгенди.

Азреталий, кеси кесине тырман эте, сюеледи. «Айхай, жашай билсенг а, не хата»,— деди терс, тюз айтама деп да сагъыш этмей. Заман терк барады, адам а ашыкъмайды, кесин да, табийгъатча, ёмюрлюк сунады — аны ариулугъундан, шошлугъундан кенгде къалгъанлай турады. Адамгъа кёп зат берилгенди — аладан бири ма бу табийгъатны ариулугъун багъалай билиудю. Табийгъат бла къууаналмай, ёхтемленалмай жашагъанны жашауу кемди. Бусагъатда Азреталий, жашчыгъына къарай, ол, кесича, бу тийреле бла байламлы болуп ёсмегенине, табийгъат бла жаланда анда-санда тюбешгенине жарсыйды. Азреталий дагъыда адам тапханын заманында багъалаялмай, артда, андан айырылгъандан сора, кючсюннгенине да жарсыйды. Ол энди: «Мен бу тийрени къууатын бек сюйген, артыкъ бек багъалагъан болмам»,— деп сагъыш эте сюеледи. Андан кенгирекде къалгъанды да, термилиуню чеги жокъ, сюймекликни чеги да жокъ. Анга былайдан, элинден айырылып кетерге, сабийлерин табийгъатдан айырып къояргъа неге керек эди? Окъуулугъа, билимлиге уа мында, элде жер жокъмуду? — Азреталий ыразы кёз бла тёгерегине къа-

рады. Ариулукъну кёрюп, анга къууанырга онгу болгъаны ючюн кимге ыспас этсин? Табийгъатны кесине, жашаугъа! Жашау, Азреталийге табийгъатны кёрюрге сюймекликден толу кёзле бергенинг ючюн, тала бла тюбешдирип тургъанынг ючюн сау бол! Сен адамгъа кёп зат бергенсе, алай, адам бергенинги ыспасын чыгъаралмагъаны, сыйлаялмагъаны ючюн, Азреталий кимни терслесин? Жашаугъа, кюн жылыугъа термилип, таш тюплеринде ёсген назик гюллени эзип кетген адам ючюн да кимни терслесин? Алай табийгъат, жашау, бере билгенлерича, артха да алырла — хурметлиге хурметлидиле...

Азреталий талагъа кётюрюлдю, сора анда, къабырла къатында, Каракайны кёрюп, артха къайтды. Адамланы айтханлары керти эсе, арт кезиуледе Каракай талагъа келмей арада эки кюн оздурмайды — отун этген, уугъа баргъан сылтау бла келеди дейдиле. Къарындашы бери нек жюрюгенин а ол кимден эсе да уста биледи. Бусагъатда уа Азреталий Каракайны кёрюрге чыртда сюймей эди да, артха къайтып, тала тюбюнде, шауданны къатында ташха олтурду. Шаудан аны эсине атасы Къаспотну, акъ байталны тюшюрдю. Сабийлигинде бери акъ байталны азмы эндиргенди, жалкъасына жабышып, аз тиклегеми ёрлегенди? Азреталий жашы Тахирге къарады. Ол кёпню билген, билирге итиннген жашчыкъды. Алай атасы, сабийлигинде миниучюсюча, акъ атха миналырмы, жыгъылмай, тик жоллада баралырмы? Ким биледи деди кеси кесине. Тахир акъ атха миналмай эсе, терслик анда тюйюлдю. Азреталий кеси терс болур, сора заман, сабийлеге кёп ахшы зат берип, кёпню да унутдурады. Не этериксе, адам жолоучуду, жолда баргъаннга хар кёзю къарагъанны кётюрген къыйынды дей эди Азреталий, эски шауданны къатында олтуруп.

Шаудан былтыр кюзде таза эди, келгенде, аны алгъын Азреталий кеси тазалагъанды. Шауданнга къарап Къаспот сакъалын кёп жюлюгенди. Жаш анда кеси да бийик кёк хурттагын, акъ булутланы, тереклени, тукъузгюлени къызыл минчакъларын окъуна кёрюп тургъанды. Энди быйыл а тёгереги — батмакъ, жолун кёк залылы ташла кесип, ичи чириген чапыракъладан толгъанды. Азреталийни эсине, нек эсе да, олсагъат Каракай тюшдю: «Адамладан айырылгъанны жашауу, баям, бу шауданча, тунчугъады»,— деди. Огъесе табийгъат да адамчамыды — къол жылыугъамы термиледи, адамла сансыз къойсала, Каракайлай, жиляймы къалады? Ким биледи, сансызлыкъ табийгъатны, адамны да бирча ёлтюре болур...

* * *

«Сиз, сын ташла, сын болуп турмай, къайры эсе да чапханлай барасыз, алгъын къарындашларым сермешге баргъанлай,— деди Каракай, къабырла къатына келип. Аны белинде — жютю гидасы, къолунда — къошкъулакъ къауалы.— Ол узакъ кюнледе къан къазауатха кирген къарындашларым, къазауатдан чыгъалмай къалдыгъыз. Огъесе ёлгенлеге да тынчайыу жокъмуду? Огъесе, манга къайырылып, кетипми барасыз? Мен, адамладан жылы сёз эшиталмай, таладан шошлукъ излеп келеме. Алай талада шошлукъ жокъду, жокъду табийгъатда шошлукъ. Ол къайры эсе да кёчюп баргъан къошча болуп къалгъанды. Ма кёкде булутла — бёрюле — къуушуп, нени эсе да ызындан барадыла. Тала уа, мен сюйюучю тала, огъурсуз къаратон къатынлай, этеклерин кётюрюп, ол да къайры эсе да атланнганды. Аякъ тюбюмде жер тебеди... Ма ташла да, ташла да... ауур жюкленнген эшеклей, жортадыла. Терекле, жерге-жерге ийиле, сызгъырышып, тизилгендиле. Къызгъыл кырдыкла, тот кырдыкла, бутларымы къамичилей, шууулдатадыла. Жокъду табийгъатда шошлукъ, талада да жокъду. Кёремисиз назы терекни? Алгъын ол жангыз эди. Энди тёгереги назыладан толгъанды. Ала, аны этеклерине, бутакъларына жабышып, жолгъа чыкъгъандыла. Жангызлыкъны хорламагъан жокъ — мен хорлаялмадым. Кёкде булутла бёлюнюп, сюрюу болуп къаладыла — мен адамла бла бир юйюр болалмадым. Таш окъуна, жарылып, экиге бёлюнеди»,— дей, Каракай, хар заманда этиучюсюча, атасыны къабырыны къатында гелеуге олтурду. Арт кезиуледе ол, бери келип, кийик атаргъа кюрешмей кетмегенди. Алгъа жаныуар ызындан баргъан Каракайны жубанчы эди. Алай артдан-артха къарыулу билеклерине бла жютю кёзлерине не болгъанын ангылаялмайды — жуукъдан, узакъдан атса да, кийик тыялмайды. «Огъуму жазар амалы жокъду, узакъ барса да — жыгъылыр»,— дей, атхан кийигин кёп сюргенди — кырдыкда, эчки жоллада къан ыз излегенди. Каракай, эр ёхтемлигин — мараучулугъан тас этгенине ийнаныгъы келмей, адыргысындан илишан атып да кесин сынагъанды: билеклеринде — алгъыннгы кюч, ушкок быргъыны «гинжисин» да иги кёреди. Алай илишан а уралмайды, не болуп къалгъан болур, илишан уралмайды. Каракайны башы кёп жазыкълыкъны сынады, энди — жангы палах. Кесине таукеллик излей, талада кий-

иклени ызларын ызлайды — ёлтюралмайды. Ала аны къауал тауушуна юйреннгендиле, къойла къош итлени юргенлерине юйреннгенлей. Атасы Къаспот туугъан жерибизни кийигин керексиз ёлтюрме деп, жашындан къуруда тилегенлей туруучу эди. Кийик сюрюуледен, терекледен да анга не файда — энди жерни теренинде жатады. Къаспот кёп кийикни жанын къалдыргъанды, кийик аны жанын къалдыргъан эсе, кёре болур. Къабырына келип жиляйдыла дейди. Каракай агъачда кийиклени, тауда жугъутурланы кимге аяп жерге кирликди? Ёлтюрсенг, ёлтюрмесенг да, ыспасынг бирди, ашагъан да — бёрю, ашамагъан да — бёрю. Угъай, ол кишилигин тас этерге сюймейди, мараучулугъундан айырылып, юлюшюн башхалагъа къояргъа да сюймейди. Адамла, аны атын бёрюге чыгъарып, кеслеринден айыргъандыла. Адамла — бёрю жыйын — бирлерини юсюнде къан тамгъа кёрселе, мычытмай жыртадыла. Каракайны жыртмадыла эсе да, сёзлери бла таладыла — энди анга уа тишле керек тюйюлмюдюле, ушкокга усталыгъын тас этип къояргъа жарамаз.— Каракай, олтургъан жеринден шош туруп, жубана, агъачдан чыгъа келген кийикле таба бираз барды да, жерге бауурланды: журла тюз аллы бла ёрге тизилдиле. Каракай ушкокну сампалындан басды — ушкок чарлады, атылмады: жерлерге унутхан кёреем. Чарлагъан тауушдан элгеннген журла да тохташдыла. Сора, шош, ёхтем жюрюшлери бла агъачха кирип кетдиле. Каракай аллына келген насыпны бу жол да къутултду, терк къармашып, ызларындан аталмады, туруп, ызларындан да сюрмеди, жатханлай къалды.

Кёпмю-азмы жатды — агъачданмы, огъесе тумандан-мы — жангыз кийик чыкъгъанын кёрдю. Кийик акъырын, базыныулу атлай, тюзюнлей Каракайгъа келеди. Алгъа ол аны жаныуар болгъанын дурусун билалмады — эчки, жур деп тюйюлдю, акъ маралгъа ушайды. Эшта-эшта, бери акъ марал къайдан чыгъарыкъды, Каракайгъа аллай насыпны ким берликди? Алай Каракай алданмагъан эди: аны аллына келип тохтагъан маралды, Къаспотну акъ байталыча, уллу акъ марал, тогъайбаш, къызгъан желини уа чатына сыйынмайды. «Саулукъ марал»,— деди да Каракай, жюреги терк-терк уруп башлады. Олсагъат аны эсине халкъны акъ маралны сютю неге да жарагъан дарманды деучюлери тюшдю, эски халкъ жыр да тюшдю. «Мен жырдамамы огъесе тюшмю кёреме?» — деп, Каракай башына, санларына къатылды. Угъай, тюш тюйюдю, акъылымдан да шаш-

магъанма. Акъылындан шашхан сагъыш эталмайды. Бу манга келген дарманды, санларыма алгъыннгы тирилик къайтыр, кёзлерим алгъындан да жютю болурла, жюрек ауруууm, къол бла алып атханлай, кетер. Адамла, аны насып юлюшюн сыйырып, малтаргъа кюреше эдиле да, турсунла, ол тапханны тапсала, кёрюрме. Каракай, маралны элгендирмезча, шош кюлдю. Ол, кёл кенгдирип, алгъын гитче Азреталийчикни айтыучусу эсине тюшюп, кюлдю. Азреталий, акъ маралгъа термилип, къуруда аны сакълагъанлай тургъанды. Тапхан эсе биле болур. Ол термилген марал а Каракайны аллында сюеледи. Дум къаракёз, акъ марал, сюйсе — ёлтюрюп, этин ашар, сюйсе — тутуп, ийнекнича, сауар. Энди ол аныды, ычхындырмаз. Каракай, къолун созуп, тогъайбашха тебиреди — кийик жеринден тепмеди. Ма, жетди, энди эмчегинден тартсын: насыбы къалай жуукъ эди, жуукъ! Марал жууаш малды, алай эмчегинден тартыргъа къоймайды, акъырын бурулуп, кетип тебиреди. Ол заманда Каракай тёрт саны да бирча къыяулу болгъанын кёрдю — къууанып, сюрюп башлады. Кийик, къоркъуп, атламына атлам къошмады — Каракай а теркден-терк барады. Алай жеталмады, аралары — узакъдан-узакъ. Уучу, марал къутулупму кетди деп, къоркъуп, жалынды: «Сен шайтаннга ушамайса, мени алдап, ызынгдан элтирге. Саулукъ маралгъа ушайса,— тохтап, эмчегингден тартма къой».

«Мен жиляй айланнган маралма, жыл сайын мени улакъларымы жойгъан адам баласымыды огъесе бёрюмюдю деп, излей келгенме. Сени кёрдюм да, «бёрюдю» дедим».

«Мен бёрю тюйюлме, санга термилген адамма. Санларымы ауруу кемиреди, жюрек тынчлыгъым жокъду».

«Бёрю тюйюл эсенг, адам эсенг, сюрме мени, кетме къой».— Акъ марал, алай айтып, жюрюшюне къошду да, Каракайдан узая башлады. Каракай кийикни ызындан чабалгъаны къадар чапды. Ол маралны санлары къыяулу болгъанларына алданып чаба эди.

«О, мен кёреме, акъ жин тюйюлсе, саулукъ маралса, тохта да, эмчегингден тартма къой»,— деп къычырды, ёню къарыгъып.

Кийик тохтамады. Ол къыйналып, акъырын баргъанча кёрюнсе да, Каракай бла аны аралары чыртда къыскармайды. Уучу уа арыгъанды. Жеталмазлыгъын ангылап, алай тюнгюлюп да къалалмай, ол жангыдан чапды. Жол а къыйындан-къыйын.

«Тохта, бир оймакъ сютюнгю адам баласындан къызгъанма»,— деп жалынды Каракай.

Кийик тохтамады не артха къарамады.

«Сен менден бир уртлам сютюнгю аяй эсенг, мен сени жанынгы аямам»,— деп, Каракай къауалын кётюрдю. Ушкок бир бири ызындан эки кере атылып, тийрени къайгъылы этди. Олсагъат Каракай кийикни чыммакъ арт бёксюмю къызыл дарийден журун жабышдырылгъанлай болгъанын кёрдю. Дагъыда бир кере атды. Марал, тохтап, уучугъа къарады:

«Мен сени къаргъамайма. Аманнга тенг болуп, анга аманлыкъ жоралаялмам. Алай нечик къамамагъан жанса, манга ненча кере окъ жибергенсе, ненча кере огъунг санларымда сууп, тот этгенди — энди уа, къара бетинге уялмай, акъ сютюнгю дарман эт деп тилейсе. Душман келип, жеринги, эллилеринги, къарындашларынгы къанларына боялгъанды. Аланы къанлары къызартхан кырдыкла кенг аулакълада, талалада, тау башларында шууулдайдыла. Сен мени къанымы къарындашларынгы къанларына къошаса. Тар жоллада, къызыл къаным саркъа, жюрюйме. Жатхан жеримде къызыл къаным уюй жатама. Ташлада, талада, сары топуракъда да мени къаным. Эртгенликде, кёк кырдыкла кюн таякъла, чыкъ тамычылада ойнамай, къан тамычыланы жандырадыла. Къаныма боялгъан къызгъыл кырдыкны отлатаса, энди уа, къара бетинге уялмай, акъ сютюмю жюрек дарманнга тилейсе. Сен башынга насып келтирлик окъну бир да аталмадынг, жеринги жарсытхан окъну уа асыры кёп атдынг».— Акъ марал, артха бурулду да, бир кесекден кёз тууралан ташайды. Каракай, аны къан ызын тас этмей, тар, тик жолчукъ бла, ол къайры элтиригин да билмей, ёрге айланды. Жолну тарлыгъындан бла къыйынлыгъындан кёп, аз баргъанын хазна эслеялмады. Бир ыран башына чыкъды да, олсагъат, ёмюрюнде кёрмегенин кёрюп, сейирсинди.

«Танымаймы сейирсинесе, мен сен сюрген акъ маралма»,— деди Каракайгъа сюелген. Керти окъуна марал эди. Алай башы уа ариу къызны башыды. Тогъай-тогъай айланнган къара къашлы, мудах кёзлю къыз. Къалын алтын чачы, жамычы кибик, сыртын жабады, андан да энишге озуп, жан-жанында уллу къадау ташлагъа тёгюлгенди.

Каракай, айтырын, къалырын билмей, симсиреп иги кесек турду. Ахырында:

«Мен бюгюн жаралы сенимми этгенме?» — деп сорду.

«Кёресе къан ызымы. Алай сен аны ючюн жарсып

келген болмазса. Кёп сюргенсе, бизни кёп ачытып, ёз башынга бизден кёп умут болуп жашадынг. Энди уа излегенинг неди, айт?»

«Излегеним кёп тюйюлдю, бир оймакъ сютдю»,— деди Каракай.

«Аз зат излемейсе. Жашаугъа тюк тенгли бермединг, андан умутунг а уллулай къалгъанды. «Бир оймакъ сют туз арбадан да ауурду» деп эшитмегенмисе? Жашау санга дарманлыкъ сютюн азмы ичиргенди?»

«Бир оймакъ сютюнг ючюн саугъам уллуду — жашаунгу юзмем, этинге, теринге сугъанакълыкъ этмем».

«Бералмазынгы берирме деме, сени къолунгдан жашау аллыкъ мен тюйюлме».

«Ушкогуму чечме бла жерлемегенме, ол ауур окъду. Окъ сёз этдирмегенни этдиреди»,— деди Каракай, къауалын огъары аягъына миндире.

«Мени субай санларыма, кёзюнг къыйып, жангы жарала салырмыса?»

«Манга сют керекди».

«Мени алтын чачымы къызыл къаныма боярмыса?»

«Манга алгъыннгы тирилитим, жютюлюгюм да керекди».

«Ала санга бир кере берилгендиле».

«Хайт дегеннге экинчи да берилирле, берилмеселе, ол тартып алыр: бу дунияда кючлю онглу да болады».

«Тиширыу хатерими этмезмисе. Сют саркъгъан тамырларымы хатерин кёрмезмисе?»

«Тиширыу хатерин мен билмейме, манга дарман сют керекди,— дегенни айтып, уучу айбат тыширыу башлы маралны тюз ёшюнюнден марады.— Санга кёп сёз къоратдым, тилегими эшитип, дарман бермединг. Ма, ушкогуму ачы тауушун эшит. Сен ёлюрсе, алай, санларынг суууугъунчу, мен эмчегинге къапланырма».

Ушкок атылды, дагъыда... Алай акъ марал, Каракай умут этгенча, жыгъылмады, сойланмады. Ёшюнюнден къызыл къан бюркюп, тёгерегинде ташланы, кырдыкланы къызартды.

«Сен кёплеге берилген игиликни аякъ тюп этерге жарарыкъ сунуп жашай келгенсе... Шукур болсун, жашау аллай эссизликни сынамаз. Кёплеге берилгенни зор кюч ёлтюралмаз»,— деди мудах кёзлю, тиширыу башлы акъ марал, тогъай къашлы, алтын чачлы марал.

«Ёлген а этемисе, сюймей ёлюрсе!» — Каракай, къошкъулакъ къауалын терк жерлеп, дагъыда эки кере атды. Марал жыгъылмады — къаны бютюн бек саркъды.

Уучу, окълары тауусулгъунчу, кийикни аямады. Алай хар зат да окъдан, зор кючню къолундан ёлюп къалмагъанын ол билирге сюймейди. Дунияда ачыса, инжилсе да, кёплеге буюрулгъан ёлмейди. Акъ марал, къызыл къанына боялып, мудах сюеледи, ёшюнюнде жаннган жараларына хорлатмай сюеледи, ариулугъу ариулай, мудах кёзлери да тюрленмейдиле. Терекни кесгенликге, агъач ахтынады — ёлмейди, бир таланы кырдыгын ёртен жаласа да, башхалада шош чайкъалады. Акъ марал жыгъылмай, ёлмей сюеледи. Ол алыкъын кёп улакъ ёсдюрюрге керекди, саулукъ сютю адамлагъа да керек. Кесин адамла аллында борчлугъа санагъандан ёлюм къоркъады.

«Мен сени жангыз чач тюгюм бла байлап кетер эдим. Алай бу дуниягъа кишини ачытыргъа келмегенме. Бар, кет былайдан»,— деди жаралы алтынчач.

Каракай, артха бурулуп, кетип башлады.

«Бери къайт!» — деп къычырды акъ марал.

Уучу, титиреп, тохташды. Кёп жыл мындан алгъа атасы алай айтып къычыргъаны аны эсине тюшюп, жюрегин къоркъуу бийледи. Андан сора Каракай жарлы болуп къалгъанды, энди уа ол сёзле анга къаллай палах келтирирле?

«Кенг дуния санга тар кёрюнюп жашагъанса. Энди ол да жокъ: тёрт жанынг тик къабыргъады — тюшеме десенг, жел сууургъан кирлей. Алай санга энтта да болушайым. Адамны ахшысын бек сюеме. Мени санга болушлугъуму адамла кеслерине сюймеклигимча, хурметлигимча ангыласынла,— деди да акъ марал, башын артха силкип, чачын акъ къабыргъа бла энишге салындырды.— Бар, чачымы жол этдим».

Каракай арсарлы келди да, маралны чачындан къолуна сыйынганыча тутуп, тюшюп башлады. Къарапкъарагъынчы, ол, суу саркъгъанлай, алтын чач бла энишге саркъды. Сора жерге жетер-жетмез, аякъларын къабыргъагъа тиреп, тохтады. «Мындан ары секирсем окъуна, жугъум ачырыкъ тюйюлдю»,— деди кеси кесине.

«Атны тутхан къыйынды, алай минсем, жыгъылмаучума, жибермеучюме. Алтын жалкъанг эсе да, чачынг эсе да, къолумдады!» — деп къычырды уучу, ёрге айланып. Жууап эшитмеди.

«Чачы кесилген тиширыу сыйсызлыгъын сына. Къылкъыяр огъум жокъду, бичагъым къылкъыярды».— Каракай, жанында бичагъын чыгъарып, алтынны — кюн таякъланы — тюз къолу тутуп тургъан жеринден кесди.

Кесди да энишге айланды. Барып ташха, андан къабыргъагъа тийди. Ол энишге, къайры эсе да, учуп бара эди. Уча келип, жангыдан эки жанында эки таш къабыргъагъа тулукълай тийди. Каракай, ёлмей бла чачылмай баргъанына сейир этип, энишге къараргъа кюрешди. Ол жерге терк жетмезлигин, жетсе да, къан хыттыкла болуп жетерин ангылап, ачы къычырыкъ этди...

* * *

Аны эшитип, Азреталий мычымай талагъа жетди: ол къарындашына бир палах болуп къалгъан суннганды, Каракай къабырладан арлакъда жатып тура эди. Аякъ тауушла аны сагъайтдыла да, уучу башын кётюрдю:

— А-а, къарындашым, сенмисе? Шаудан боюнунда эрттеден олтураса, бери уа келмейсе.

— Хау, менме. Сенми ата эдинг ушкок? — деп сорду Азреталий.

— Менем. Атсам, атмасам да, андан хата-хайыр да жокъду. Кёзлерим тот этгендиле, кийикни жаралы этеме — ёлтюралмайма.

Азреталий, жукъ айтмай, къарындашына къарап бираз турду. «Къатын кибик алып, юй болургъа керек эди»,— деди ичинден.

— Нек къарайса, шашхан адамгъа ишми ушатаса? Сенича ана эмчекни да, саулукъ маралны эмчегин да ауузумда туталмагъанлыкъгъа, тели бош сунаса. Мени башым сагъышладан толуду, тели жарсый, сагъыш эте да билмейди,— деди Каракай мудах ауаз бла.

— Мени ёсдюрген эмчек сени, хар бирибизни да ёсдюргенди. Аны кесинг кимден да иги билесе.— Азреталий артха бурулду.

Ол, жашчыгъыны да къолундан тутханлай, кетип барады. Ким биледи, энди Азреталий тамата къарындашына не тюбер, не къалыр, алай тамбла жангыдан-жангы кюн бла бери келир да тала бла, терекле, шаудан, эски къошну от жагъасы бла да тюбешир. Аны къууанчы жери бла, жерини адамлары бла тюбешиулериди. Жангы тюбешиусюз, къууанчсыз жашаунг мутхуз болуп къалады, кюн кёзю мутхуз болуп къалгъанлай. Билеме, ол алыкъын мени бла да тюбешир, бусагъатда уа, Каракайдан узая, кетип барады.

— Тенгим, акъ тайынг къайдады, къайдады акъ маралынг? Айтмай, кетип бараса.

— Тайым тайлай турмайды, ат болгъанды. Кёп умутума жетдим, энди башхасы алгъа элтеди, алай, алгъын-

ча, тюшле кёреме. Кёк тала кёрюннгенлей турады, анда акъ тайла жортадыла, журла да элгенмей отлайдыла. Тюшюм тюнюм бола, жашауум алгъа барады.

Билеме, талада, таула башында, къырлада да къызгъыл кырдыкла толкъунланадыла, алай жылы жауунла, сакъ жауунла, тотларын жууып, жангыдан кёгере турадыла. Азреталийни биргесине жашчыгъы да барады. Мен аны бла саламлашмайма. Ол дуниягъа къонакъ болуп келмегенди, алыкъын кёп кере тюбеширбиз. Экибиз да жолдабыз, жолдагъыла уа тюбешмей къалмайдыла. Билеме, алгъын атангча, акъ тюшле кёрюп, тюшюнгде жашил талангы излей болурса. Огъесе, кюмюш къанатлыгъа минип, кёкню къарангысынмы жыраса? Неди да, бирле жерни къарасын жырадыла — башхала кёкню жети къатысын...

Азреталий бла жашчыгъы. Каракайдан узая, кетип барадыла. Бишген алма, кертме ийис эшитедиле, агъып, жерге тюшген къургъакъ чапыракъ тауушланы да эшитедиле.

* * *

Къыркъарда тау этеклери шош боладыла. Шошдула терекле, гебенле, ма алайда отча жаннган тукъузгюле, тюртюле, «таш сюрюу» да, шошду тала, табийгъат да. Кёкде жюзген айча, жукълап тургъан къагъанакъча, къызны биринчи сюймеклигича. Шошду хар зат, шошду, ананы къууанчынлай, бешик жырлай.

1973 ж.

БАШЛАРЫ

Кёк гелеу. *Роман* 5
Къызгъыл кырдыкла. *Повесть* 417

Литературно-художественное издание

Толгуров Зейтун Хамитович

ЗОЛОТАЯ ЧАША

Избранные произведения

На балкарском языке

Редактор
С. М. Моттаева

Художник
А. Б. Шпакова

Художественный редактор
Ю. М. Алиев

Технический редактор
Л. Д. Жарашуева

Корректоры:
Р. А. Боттаева, М. М. Ульбашева

ЛКБ № 6 от 01.10.96

Сдано в набор 13.10.99. Подписано к печати 08.06.2000. Формат $84\times108^{1}/_{32}$. Бумага типографская № 2. Гарнитура школьная. Печать высокая. Усл. п. л. 27,72. Уч.-изд. л. 30,56. Тираж 500 экз. Заказ № 278.

Издательство «Эльбрус»
Нальчик, ул. Адмирала Головко, 6

Полиграфкомбинат им. Революции 1905 года
Мининформпечати КБР
Нальчик, пр. Ленина, 33

Толгуров З. Х.

Т Золотая чаша: Избранное.— Нальчик: Эльбрус,— 528 с.

ISBN 5-7680-1476-4

З. Толгуров — известный балкарский прозаик, лауреат Государственной премии КБР, автор признанных читателем повестей «Алые травы», «Игра в альчики», «Белая шаль», романов «Большая Медведица», «Голубой типчак» и др., в которых он обращается к теме «народной жизни», освещает ее в контексте исторических реалий.
Выход книги приурочен к 60-летию автора.

Т $\frac{4702100100\text{-}026}{\text{M } 125(03)\text{-}2000}$ 43-2000

Багъалы жолдашла!

Бу китапны юсюнден оюмларыгъызны «Эльбрус» китап басманы малкъар адабиятны редакциясына жазып иеригигизни тилейбиз.

Бизни адресибиз: *360000 Нальчик ш., Головко атлы орам, 6, «Эльбрус» китап басма.*